

AQŞIN QULİYEV

**HÜQUQ
SOSİOLOGİYASI**

Qanun nəşriyyatı 2012

MÜNDƏRİCAT

Elmi redaktor:	İlham Rəhimov <i>Azərbaycan Respublikasının əməkdar hüquqşünası</i>
Rəyçilər:	Əbülfəz Hüseynov <i>Hüquq elmləri doktoru</i>
	R.M.Həsənov <i>Sosiologiya elmləri doktoru, professor</i>
	R.O.Məmmədova <i>Fəlsəfə elmləri namizədi, dosent</i>
	T.B.Ağayev <i>Fəlsəfə elmləri namizədi, dosent</i>

Aqşin İsabala oğlu Quliyev, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
“Hüquq sosiologiyası”. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2012, 504 səh.

Kitabda hüquq sosiologiyasının ümumi kursu – ümumsosioloji və xüsusi elmi metodlar, eləcə də dövlətin və hüququn ümumi nəzəriyyəsinin müddəaları əsasında sosial institut kimi hüququn fəaliyyət problemlərini tədqiq edən sosioloji elm sahələri ifadə olunur. Müəllif hüquq sosiologiyasının və onun əsas konsepsiyalarının formalaşması və inkişaf tarixini nəzərdən keçirir, onun təkmilləşdirilməsi perspektivlərini təhlil edir. Azərbaycan Respublikasında müasir hüquqi situasiya ilə bağlı məsələlərin geniş spektrinə toxunur.

Kitab ali təhsil müəssisələrinin hüquq, sosiologiya və digər humanitar elm fakültələrinin tələbələri, aspirantlar və müəllimlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ölkəmizdə ilk dəfə nəşr olunan bu kitabdan geniş oxucu kütləsi də faydalana bilər.

Q 1300130103
AB 022051

© Qanun nəşriyyatı, 2012
© A.Quliyev, 2012

ÖN SÖZ	12
GİRİŞ MÖVZUSU	21
I FƏSİL. HÜQUQ SOSIOLOGİYASI HÜQUQUN ÜMUMİ NƏZƏRİYYƏSİNİN TƏRKİBİ HİSSƏSİDİR	36
1. Hüquq sosiologiyasının predmeti.....	36
2. Hüquq sosiologiyasının fənn statusu.....	43
3. Hüquq sosiologiyası və hüquq fəlsəfəsinin qarşılıqlı əlaqəsi	45
4. Hüquq sosiologiyasının dərk etmə metodları.....	49
5. Hüquq sosiologiyasının funksiyaları.....	74
6. Hüquq sosiologiyasının prinsipləri	76
7. Hüquq sosiologiyasının strukturu	83
II FƏSİL. HÜQUQ SOSIOLOGİYASININ YARANMASI TARİXİ	85
1. Sosial fizikadan sosial və siyasi-hüquqi problemlərə doğru	85
2. Tarixi materializm dövlət quruculuğunun real sosial-tarixi təcrübəsi fonunda	120
3. Hüquq sosiologiyasının nəzəri-metodoloji əsaslarının yaradılması.....	134
4. XIX-XX yüzilliklərdə Qərbi Avropa və ABŞ-da hüquq sosiologiyası.....	148
III FƏSİL. HÜQUQUN SOSIOLOJİ İZAHİ (TƏFSİRİ)	170
1. Hüququn anlayışı və sosial kökləri	170
2. Cəmiyyətin və hüququn qarşılıqlı münasibəti	174
3. Hüququn və dövlətin qarşılıqlı əlaqəsi.....	178
4. Hüquq sosial normalar sistemində	182
5. Hüququn əsas konsepsiyası.....	185
IV FƏSİL. HÜQUQUN MƏNBƏLƏRİNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ	190
1. Hüququn mənbələri və hüququ dərk etmə problemləri.....	190
2. Hüququn forması anlayışı	197
3. Hüququn mənbəyi anlayışı və onun hüququn forması anlayışı ilə qarşılıqlı əlaqəsi	202

4. Pozitiv hüququn forması və mənbələri	209
5. Təbii hüququn forması və mənbələri	215

V FƏSİL. HÜQUQ CƏMIYYƏTİN SOSIAL STRUKTURUNDA	223
1. Sosial struktur anlayışı	223
2. Sosial normalar və onların növlərinin spesifikliyi	226
3. Sosial rollar	251
4. Sosial qruplar	257
5. Sosial institutlar	261
6. Cəmiyyət və onun tarixi pillələri	271

VI FƏSİL. HÜQUQ DÜŞÜNCƏSİ VƏ HÜQUQ MƏDƏNİYYƏTİ	277
1. Hüquq düşüncəsi anlayışı	277
2. Müasir hüquq düşüncəsinin vəziyyəti	285
3. Hüquqi ideologiya və hüquqi psixologiya	292
4. Hüquq mədəniyyəti və hüquq tərbiyəsi	299

VII FƏSİL. HÜQUQİ DAVRANIŞ VƏ DEVIANT DAVRANIŞ	310
1. Hüquqi davranış: sosioloji xüsusiyyətləri	310
2. Hüquqi sosiallaşma	319
3. Deviant davranışın ümumi səciyyəsi	327

VIII FƏSİL. SOSIAL YAYINMA	340
1. Sosial yayınmanın anlayışı və əlamətləri	340
2. Pozitiv yayınmalar problemi	343
3. Sosial yayınmaların strukturu və onların öyrənilməsi səviyyələri	346
4. Sosial yayınmaların nəticələri	348

IX FƏSİL. SOSIAL NƏZARƏT	357
1. Sosial nəzarət anlayışı	357
2. Sosial nəzarətin formaları	366
3. Sosial nəzarətin mərhələləri	368
4. Sosial nəzarət və məsuliyyət	370

X FƏSİL. CİNAYƏTKARLIĞIN SOSIOLOGİYASI	374
1. Cinayətkarlığa sosioloji yanaşma	374
2. Cinayətlərin sosioloji təhlilinin spesifikliyi	385
3. Müasir Azərbaycanda cinayətkarlığın vəziyyəti	396
4. Dünyada cinayətkarlığın inkişaf proqnozu	405

XI FƏSİL. KRİMİNAL ŞƏXSİYYƏT	409
1. Kriminal şəxsiyyət probleminə antropoloji və bioloji yanaşma	409
2. Kriminal şəxsiyyətin sosioloji və sosial-psixoloji təhlili	415
3. Kriminal şəxsiyyətə müasir yanaşma	424

XII FƏSİL. CİNAYƏT CƏZASININ SOSIOLOGİYASI	429
1. Cinayət cəzasına yanaşmanın sosioloji xüsusiyyətləri	429
2. Cinayət cəzasının funksiyaları	434
3. Yüksək cəza tədbiri ətrafında sosioloji düşüncələr	444

XIII FƏSİL. QANUNVERİCİLİYİN SOSIOLOGİYASI	448
1. Hüquqyaratma prosesinin sosioloji aspektləri	448
2. Qanunvericiliyin sosiologiyası	454
3. Qanunvericiliyin səmərəliliyi problemi	458

XIV FƏSİL. MƏHKƏMƏ VƏ HÜQUQ-MÜHAFİZƏ ORQANLARININ FƏALİYYƏTİNİN SOSIOLOGİYASI	463
1. Məhkəmə sosiologiyası	463
2. Hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin sosiologiyası	470
3. Cəmiyyətdə hüququn fəaliyyətinə sosial amillərin təsiri	474

XV FƏSİL. HÜQUQİ KONFLIKTOLOGİYA	481
1. Hüquqi konfliktologiya anlayışı	481
2. Münaqişənin iştirakçıları	486
3. Hüquqi münaqişənin tipləri	490
4. Hüquqi münaqişənin quruluşu	493
5. Hüquqi münaqişənin dinamikası və həlli	495
XÜLASƏ (rus dilində)	498
XÜLASƏ (ingilis dilində)	501

ОГЛАВЛЕНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ	12
ВВОДНАЯ ТЕМА	21

ГЛАВА I. СОЦИОЛОГИЯ ПРАВА СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ОБЩЕГО ТЕОРИИ ПРАВА	36
1. Предмет социологии права	36
2. Дисциплинарный статус социологии права	43
3. Взаимосвязь социологии права и философии права.....	45
4. Познавательные методы социологи права.....	49
5. Функции социологии права	74
6. Принципы социологии права.....	76
7. Структура социологии права	83

ГЛАВА II. ОТ ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ СОЦИОЛОГИИ ПРАВА	85
1. От социальной физики к социологическим и политико-правовым проблемам	85
2. Исторический материализм на фоне социально-исторической практики государственного строительства	120
3. Создание теоретико-методологических основ социологии Права.....	134
4. Социология права в Западной Европе и США в XIX-XX столетии	148

ГЛАВА III. СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ПОНИМАНИЕ (ТОЛКОВАНИЕ) ПРАВА	170
1. Понятие и социальные корни права	170
2. Взаимоотношение общества и права	174
3. Взаимосвязи права и государства.....	178
4. Право в системе социальных норм.....	182
5. Основные концепции права	185

ГЛАВА IV. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПРАВО И ЕГО ИСТОЧНИКОВ	190
1. Источники права и проблемы право пониманис	190
2. Понятие формы права.....	197

3. Понятие источника права и его соотношение формы права...202	
4. Формы и источники позитивного права	209
5. Формы и источники естественного права	215

ГЛАВА V. ПРАВО В СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ ОБЩЕСТВА...223	223
1. Понятие социальной структуры	223
2. Социальные нормы и специфичность их видов	226
3. Социальные роли	251
4. Социальные группы.....	257
5. Социальные институты	261
6. Общество и его исторические ступени	271

ГЛАВА VI. ПРАВОВОЕ СОЗНАНИЕ И ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА.277	277
1. Понятие правосознания.....	277
2. Современное состояние правосознания.....	285
3. Правовая идеология и правовая психология.....	292
4. Правовая культура и правовое воспитание	299

ГЛАВА VII. ПРАВОВОЕ ПОВЕДЕНИЕ И ДЕВИАНТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ	310
1. Правовое поведение и его социологические особенности.....	310
2. Правовая социализация	319
3. Общая характеристика девиантного поведения.....	327

ГЛАВА VIII. СОЦИАЛЬНОЕ ОТКЛОНЕНИЕ.....340	340
1. Понятие и признаки социального отклонения	340
2. Проблема позитивных отклонений	343
3. Структура социальных отклонений и уровни их изучения ...	346
4. Последствия социальных отклонений	348

ГЛАВА IX. СОЦИАЛЬНЫЙ КОНТРОЛЬ.....357	357
1. Понятие социального контроля	357
2. Формы социального контроля	366
3. Стации социального контроля	368
4. Социальный контроль и ответственность	370

ГЛАВА X. СОЦИОЛОГИЯ ПРЕСТУПНОСТИ	374
1. Социологический подход к преступности.....	374

2. Специфика социологического анализа преступлений.....	385
3. Состояние преступности в современном Азербайджане	396
4. Прогноз развития преступности в мире.....	405
ГЛАВА XI. КРИМИНАЛЬНАЯ ЛИЧНОСТЬ	409
1. Антропологический и биологический подход к проблеме криминальной личности.....	409
2. Социологический и социально-психологический анализ криминальной личности.....	415
3. Современный подход на криминальную личность.....	424
ГЛАВА XII. СОЦИОЛОГИЯ УГОЛОВНОГО НАКАЗАНИЯ.....	429
1. Социологические особенности подхода на уголовную наказанию	429
2. Функции уголовного наказания	434
3. Социологические размышления вокруг высшей меры наказания	444
ГЛАВА XIII. СОЦИОЛОГИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА	448
1. Социологические аспекты правотворческого процесса.....	448
2. Социология законодательства	454
3. Проблема эффективности законодательства.....	458
ГЛАВА XIV. СОЦИОЛОГИЯ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СУДЕБНЫХ И ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ	463
1. Судебная социология.....	463
2. Социология функционирования правоохранительных органов ...	470
3. Влияние социальных факторов на функционирование права в обществе	474
ГЛАВА XV. ПРАВОВАЯ КОНФЛИКТОЛОГИЯ.....	481
1. Понятие правовой конфликтологии	481
2. Участники конфликтологии.....	486
3. Типы правовой конфликтологии.....	490
4. Структура правовой конфликтологии.....	493
5. Динамика разрешения правовой конфликтологии	495
РЕЗЮМЕ (на русском языке)	498
РЕЗЮМЕ (на английском языке)	501

CONTENTS

PREFACE.....	12
INTRODUCTORY SUBJECT	21
CHAPTER I. SOCIOLOGY OF LAW AS A COMPONENT OF THE GENERAL THEORY	36
1. A subject of sociology of law	36
2. Discipline status of sociology of law	43
3. Interdependence of sociology of law and philosophy of law.....	45
4. Cognitive methods of the sociology of law	49
5. Functions of the sociology of law	74
6. Principles of the sociology of law	79
7. Structure of the sociology of law	83
CHAPTER II. HISTORY THE ORIGIN OF SOCIOLOGY OF LAW	85
1. From the social physics to the sociological and politico-legal Problems	85
2. Historical materialism against the background of social-historical practice of political organization.....	120
3. Creation of the theoretico-methodological bases of the sociology of law.....	134
4. Sociology of law in western Europe and USA in the XIX-XX centuries.....	148
CHAPTER III. SOCIOLOGICAL UNDERSTANDING (INTERPRETATION) OF LAW	170
1. Concept and social roots of the law	170
2. Interrelation of society and law.....	174
3. Interdependence of law and state	178
4. Law in the system of social norms.....	182
5. Main conceptions of the law	185
CHAPTER IV. THEORETICAL QUESTIONS AND ITS SOURCES.....	190
1. Sources of law and problems of law understanding.....	190

2. Concept the forms of law	197
3. Concept of the source of law and its relation with the concept of forms of law	202
4. Forms and sources of the positive law	209
5. Forms and sources of the natural law	215

CHAPTER V. LAW IN THE SOCIAL STRUCTURE OF SOCIETY .....

1. Concept of the social structure	223
2. Social norms and specificity of their forms	226
3. Social roles	251
4. Social groups	257
5. Social institutes	261
6. Society and its historical stages	271

CHAPTER VI. CONSCIENCE AND LAW CULTURE .....

1. Concept of law conscience	277
2. Contemporary state of law conscience	285
3. Legal ideology and legal psychology	292
4. Legal culture and legal education	299

CHAPTER VII. LEGAL BEHAVIOUR AND DEVIATIONAL BEHAVIOUR .....

1. Legal behaviour and its sociological peculiarities	310
2. Legal socialization	319
3. General characteristics of the deviational behaviour	327

CHAPTER VIII. SOCIAL DEVIATIONS .....

1. Concept and indications of social deviation	340
2. Problem of the positive deviations	343
3. Structure of the social deviations and level of their study	346
4. Consequence of the social deviations	348

CHAPTER IX. SOCIAL CONTROL .....

1. Concept of the social control	357
2. Forms of the social control	366
3. Stages of the social control	368
4. Social control and responsibility	370

CHAPTER X. SOCIOLOGY OF CRIMINALITY	374
1. Sociological approach to the criminality	374
2. Specificity of the sociological analysis of criminality	385
3. State of criminality in contemporary Azerbaijan	396
4. Prognosis the development of criminality in the world	405

CHAPTER XI. CRIMINAL PERSONALITY .....

1. Anthropological and biological approach to the problem of criminal personality	409
2. Sociological and social-psychological analysis of the criminal personality	415
3. Contemporary approach to the criminal personality	424

CHAPTER XII. SOCIOLOGY OF CRIMINAL PENALTY .....

1. Sociological peculiarities of approach to criminal penalty	429
2. Functions of criminal penalty	434
3. Sociological thoughts related to extreme penalty	444

CHAPTER XIII. SOCIOLOGY OF LEGISLATION .....

1. Sociological aspects of the law-creative process	448
2. Sociology of legislation	454
3. Problem of effectiveness of legislation	458

CHAPTER IV. SOCIOLOGY OF THE FUNCTIONING OF JUDICIAL AND LAW-ENFORCEMENT AUTHORITIES .....

1. Judicial sociology	463
2. Sociology the functioning of law-enforcement authorities	470
3. Influence of social factors on the functioning of law in society	474

CHAPTER XV. CONFLICTOLOGY .....

1. Concept of law conflictology	481
2. Accomplices of conflictology	486
3. Types of law conflictology	490
4. Structure of law conflictology	493
5. Dynamics and settlement of law conflictology	495
SUMMARY (In the Russian language)	498
SUMMARY (In the English language)	501

ÖN SÖZ

Son illər Azərbaycan cəmiyyətinin həyatında böyük dəyişikliklər və irəliləyişlər baş vermiş, respublikanın daxilində təzahür edən müsbət yeniliklər dövlətimizin məqsədyönlü xarici siyasətinə də sirayət etmişdir.

Real gerçəklik hadisələrinin nəzəri cəhətdən düzgün düşünlülməsi, sosial münasibətlərin qanunauyğun şəkildə yeni müstəvi üzərində inkişafı, ictimai həyatın əsas inkişaf əhəmlərinin irəliləmədən görülməsi Azərbaycan dövlətinə beynəlxalq tələblərə və Azərbaycan xalqının köklü mənafeələrinə cavab verən sosial-siyasi xətti düzgün müəyyən etməyə imkan yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikası sosial münasibətlərdə əməkdaş, ailədə və məişətdə öz möhkəm təsdiqini tapan əxlaqı-mənəvi iqlimin yaradılması sahəsində mühüm qətiyyətli addımlar atmışdır ki, bu da insana və onun şəxsiyyətinə dərin hörmət və qayğı ilə aşılarmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müasir beynəlxalq standartlara cavab verən norma və prinsipləri, ilk növbədə cəmiyyətdə qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi, ciddi sabitliyin bərqərar olması, insanın, vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına dönmədən əməl edilməsi sosial həyatın bütün sferalarına son dərəcə möhkəm nüfuz etmişdir.

Azərbaycan cəmiyyətində qanunçuluq və hüquq qaydası sətir inzibətçilik və ya amiranəlik metodlarına əsaslanmır. Müstəqil Azərbaycan dövləti belə metodları varlığının ilk günlərindən aradan qaldırmışdır. Qanunçuluq və hüquq qaydası dedikdə, hər bir cəmiyyət üzvünün, hər bir kollektivin və ya sosial qrupun, ictimai birliyin yüksək şüurluluğu və məsuliyyəti, qanunun tələblərini düzgün başa düşməsi və onlara hörmətlə yanaşması, dürüst əməl etməsi nəzərdə tutulur. Bütün bunlar kütlə içərisində inam hissini, optimizmi və sosial fəallığı artırır və möhkəmlədir.

İndiki mərhələdə Azərbaycan Respublikası sürətli və dinamik sosial-iqtisadi və siyasi inkişaf yolundadır. Ölkəmizin gün-gündən artan iqtisadi qüdrəti onu dünya birliyinin inkişaf edən güclü dövlətlərindən birinə

çevirməkdədir. Belə şəraitdə ictimai münasibətlərin dəqiq tənzimlənməsində ən əhəmiyyətli rol hüquqa verilir. Dövlət məhz hüququn inkişafına qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsinin əsas vasitəsi kimi baxır. Bu, hüquq siyasətinin məqsədyönlü inkişafının ən başlıca istiqamətlərindən biridir.

Azərbaycan Respublikasının demokratik məzmunlu müasir hüquq konsepsiyası ictimai münasibətlərin mühüm tənzimləyicisi kimi hüquq haqqında konstitusiyaya müddəalarına arxalanır. Hüququn böyük sosial dəyəri də məhz bundan ibarətdir. Hüquq cəmiyyəti idarəetmə vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də onun demokratik və humanist prinsiplər əsasında inkişaf etdirilməsi, ictimai münasibətlərin təkmilləşdirilməsi vasitəsidir. Dövlət qüvvədə olan qanunlara sosial tənzimləmənin ən səmərəli aləti kimi baxır. Ölkənin müasir hüquq konsepsiyası hər bir fərdin, sosial qrupların, bütövlükdə cəmiyyətin və dövlətin iradəsini ümumiləşdirilmiş, mərkəzləşdirilmiş formada ifadə edir. Hüquq Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətini istiqamətləndirir, cəmiyyətin irəliyə və tərəqqiyə doğru hərəkətini tənzim və təmin edir.

Hüquq özünün aparıcı sosial funksiyasını – cəmiyyətdə mütəşəkkilliyin, tənzimləmənin, habelə ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin təmin olunmasını bir tərəfdən sosial şərtlilik, digər tərəfdən isə sosial gerçəklik və səmərəlilik kimi qarşılıqlı əlaqəli xassələrə malik olmadan yerinə yetirə bilməz.

Hüququn sosial şərtlilik xassəsi onda ifadə olunur ki, hüquq ilk növbədə sosial gerçəklikdəki dəyişiklikləri incəliklə və dürüst tənzimləyən dinamik bir sistem olmalıdır. O, ictimai inkişafın obyektiv qanunlarının tələblərini dəqiq əks etdirməyə xidmət edir. Hüququn bu xassəsi qanunların sosial həyatın istisnasız olaraq bütün sferalarında fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır. Nəhayət, hüquq şəxsiyyətin, sosial qrupların və bütövlükdə cəmiyyətin hər cür deyil, məhz artan tələbatlarını əks etdirə bilər. Belə mürəkkəb vəzifənin həyata keçirilməsi də öz növbəsində böyük yaradıcılıq işi, əsaslı tədqiqatlar, həyatın dərinədən öyrənilməsinə əsaslanan zəruri sosial informasiyanın və statistikanın olmasını, mühüm qanun layihələrinin irəli sürülməsini və xalqın müzakirəsinə verilməsini, ictimai rəyin nəzərə alınmasını və hüquqyaratmanın (qanunvericinin) elmi prosedura qaydalarına əsaslanan hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin inkişafını tələb edir.

Son illər hüquqyaratma fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə, vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət quruculuğu vəzifələrinin həllində hüquq normalarından daha geniş istifadəyə yönələn tədbirlərin həyata keçirilməsi məlumdur. Bunu ölkədə yüzilliyin başlanğıcından aparılan hüquqi islahatlar və məhkəmə islahatı da təsdiq edir. Tamamilə yeniləşdirilmiş ölkə qanunvericiliyi sosial münasibətlərin geniş sferasını – əmək, maliyyə, ailə münasibətlərini, mülki və mülki-prosessual münasibətləri, cinayət hüquq və cinayət-prosessual hüquq münasibətlərini və s. münasibətləri əhatə edir.

Hüququn, onun institutlarının və hüquq normalarının sosial fəaliyyət məsələləri problemlərin mürəkkəb dairəsini təşkil edir. Aydındır ki, hüququn, hüquq normalarının və qanunların tədqiqi onların sosial şərtliliyinin təhlilindən heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Hüququn ictimai münasibətlərə və cəmiyyət həyatına təsiri özbaşına baş vermir. Bu, icra hakimiyyəti, dövlət orqanları, hüquqi təsisatlar və bütünlükdə cəmiyyət tərəfindən böyük səylər tələb edir.

Hüquq idarəetmənin və ictimai münasibətlərin qüdrətli vasitəsi qismində çıxış edir. Lakin belə bir aydın şərt də mövcuddur: hüquqi tələblər, qanunların normativ tələbləri və digər normativ-hüquqi aktların göstərişləri şəxsiyyətin, ayrı-ayrı sosial qrupların və bütünlükdə cəmiyyətin sosial davranışına müxtəlif yollar və vasitələrin köməyiylə daxil olur. Hüququn fəaliyyətinin sosial mexanizmi də məhz bundan ibarətdir. Əgər bu fikri ən ümumi şəkildə ifadə etsək, o halda hüquq sosiologiyasının sosial amillərin hüquq normalarına, habelə hüququn fəaliyyət mexanizminin keçməsi mexanizmini, yəni hüququn sosial təbiətini, onun fəaliyyətini və inkişafını öyrəndiyinin şahidi olarıq.

Deməli, hüquqa bir tərəfdən sosial idarəetmə sistemində mühüm və dinamik vasitələrdən biri kimi baxmaq, digər tərəfdən isə onu, formalaşmasına və fəaliyyətinə bir sıra amillərin təsir göstərdiyi mürəkkəb sosial sistem qismində dərk etmək olar.

Lakin müasir idarəetmə nəzəriyyəsinə məlum olduğu kimi, tənzimləmə idarəetmə probleminin ancaq bir hissəsini təşkil edir. Çünki idarəetmə daha mürəkkəb bir vəzifəyə – sistemləri yeni keyfiyyət vəziyyətinə keçirmək vəzifəsinə malikdir. Məhz buna görə də hüquqi tənzimləmə nəzəriyyəsi əsasında, onun əsas müddəalarından və nəticələrindən istifadə etməklə daha mürəkkəb vəzifələrin həllinə keçmək zəruridir. Yəni hüququn rolunu və sosial idarəetmənin digər funksiyalarının realizəsində hüquqi amilləri aşkar etmək lazımdır.

Müasir şəraitdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da ictimai həyatın aktual problemlərinin dərin sosioloji tədqiqinə maraq xeyli artmışdır. Elmi əməllərə uyğun aparılan bu tədqiqatlar ictimai inkişafın elmi əsaslarla idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə aparılır. Lakin ölkəmizdə hələ də hüquq sosiologiyası sahəsində əsaslı heç bir tədqiqat aparılmamışdır. Hazırda sosiologiyaya dair ədəbiyyatın zənginləşməsi tədqiqatlarda xüsusi qeyd olunur.

Azərbaycanda bu əməlin kökləri XX əsrin 60-cı və 70-ci illərinə təsadüf edir. C.T.Əhmədlinin və V.Ə.Paşayevin əsərləri bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Bir sıra dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin, metodiki tövsiyələrin və s. nəşri həmin perspektivlərin reallaşdırılması yolunda ciddi addımlar kimi qiymətləndirilə bilər (bu barədə ətraflı bax.: F.Q.Vahidov, T.B.Ağayev. Sosiologiya: Dərs vəsaiti. Bakı, «Təknur», 2008, s.3-4). Lakin belə ciddi addımları Azərbaycan hüquqşünaslığı barəsində demək mümkün deyildir. Bu nöqtəyi nəzərdən elmi ictimaiyyətin ixtiyarına verilən bu kitabı Azərbaycan Respublikasının hüquq sosiologiyası sahəsində atılan ilk addım hesab edirik.

Hüquq sosiologiyası ən gənc elm sahələrindən birinə aid edilir. Onun öyrənmə və tədqiqat predmeti, təbiəti, obyektı və digər sosial elmlər, hüquq elmləri sistemində yeri haqqında məsələ hələ kifayət qədər tam və ətraflı nəzərdən keçirilməmişdir. Məsələnin həllinə yanaşmada mövcud olan mövqə müxtəliflikləri hüquq sosiologiyası haqqında yekdil fikir söyləmək imkanlarını aradan qaldırır. Başlıca problem hüquq sosiologiyasının sosial elmlərə, yaxud hüquq elmlərinə aid olub-olmamasından ibarətdir. Problemlə bağlı aşağıdakı bir sıra nöqtəyi-nəzərlərə diqqət yetirək.

Məsələn, K.Llevellin, A.Nusbaum və başqaları belə hesab edirlər ki, hüquq sosiologiyası hüquq elmləri daxilində köməkçi elmi fənn statusuna malikdir. Yəni hüquq sosiologiyası hüquqşünaslıq çərçivəsində mövcuddur.

E.Dürkheymin, V.Lundştodtun, N.Lumanın, A.Heqerstremin fikrinə, hüquq sosiologiyası hüququn ümumi nəzəriyyəsinin bir növünü təşkil edir. Fikrimizə, bu mülahizə birinci ilə müqayisədə bir qədər ziddiyyətliyə malikdir. Çünki hüquq sosiologiyası hüququn ümumi nəzəriyyəsinin (dövlət və hüquq haqqında ümumi nəzəriyyənin) növ göstəricisi ola bilməz. Hüququn ümumi nəzəriyyəsi bölünməz, vahid nəzəriyyədir. Bu vahidlik ondan irəli gəlir ki, dövlət və hüquq cəmiyyətə rəhbərliyin, onu sosial

normalarla idarəetmənin, ictimai münasibətlərin tənzim edilməsinin əsas və əvəzolunmaz vasitələri kimi birgə fəaliyyət göstərirlər.

Bununla yanaşı, hüququn ümumi nəzəriyyəsi öz daxilində nisbi muxtar hissələrə də malikdir. Bu hissələrin birliyi, sıx qarşılıqlı əlaqəsi ümumdövlət və hüquq nəzəriyyəsi kimi bir elmin strukturunu səciyələndirir. Belə ki, ümumdövlət və hüquq nəzəriyyəsi daxilində problemlərin əlahiddə qrupları mövcuddur ki, həmin qruplardan da birini hüquq sosiologiyası (digərini isə hüquq fəlsəfəsi) təşkil edir. Deməli, hüquq sosiologiyası hüququn ümumi nəzəriyyəsinin müstəqil növü deyil, onun nisbi müstəqilliyə malik əlahiddə qruplarından biridir.

Üçüncü qrup müəlliflərin – M.Veberin, J.Qurviçin, J.Erlixin və R.Keniginin mövqeyinə görə, hüquq sosiologiyası ümumi sosiologiyanın bir sahəsi və yaxud müstəqil sosiologiya fənnidir (hər üç nöqtəyi-nəzərə aid sitatlar V.V.Kasyanov və V.N.Neçipurenkonun «Социология права» kitabından gətirilir. Rostov-na-Donu, Feniks, 2001, s.3).

Hüquq sosiologiyası hüququn ümumi nəzəriyyəsinin nisbi müstəqil qruplarından biri olduğuna görə, onu hüquq elmlərinə aid etmək, fikrimizcə, daha məqsədəuyğun olardı. Hüquq sosiologiyası ümumənəzəri hüquqi statusa və müstəqil təyinatla malikdir. Buna görə də hüquq sosiologiyasını ümumənəzəri hüquq elmləri sahəsinə aid etmək daha düzgündür. Tanınmış sosioloq, tədqiqatçı-alim V.A.Baçinin də hüquq sosiologiyasını ictimai sistem kontekstində cəmiyyətin hüquq institutlarının fəaliyyətini tədqiq edən, solumun hüquqla qarşılıqlı fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarını aşkar edən biliklər sistemində aid edir (В.А.Бащинин. Циклонедия философии и социологии права. Санкт-Петербург: «Юридический пресс центр», 2006, с.840).

Macarıstanlı sosioloq-alim hüquq nəzəriyyəsinin və hüquq fəlsəfəsinin birliyi, diferensiasiyası haqqında danışaraq, hüquq sosiologiyasını, hər şeydən əvvəl, hüquq nəzəriyyəsi ilə birləşən elm sahəsi kimi səciyələndirir. Onun fikrincə, sosioloji anlayışlar cəbbəxanasının tətbiqi sosiologiyanın və hüquq sosiologiyasının nəzəri aspektlərinə toxunur (Кальман Кульнар. Основы социологии права: логика и методология науки. М., «Прогресс», 1981, с.118).

V.V.Kasyanov və V.N.Neçipurenko yazır ki, hüquq sosiologiyasının şübhə doğurmayan fənlərarası bilik sahəsi olması, hər şeydən əvvəl, onun genetik mənbəyi və spesifikliyi ilə bağlıdır və bu heç bir halda ona «ikili standartın» tətbiqi üçün əsas ola bilməz. Fikirələrinə davam edən müə-

liflər sanki yuxarıda dediklərini təkzib edir və göstərirlər ki, hüquq sosiologiyasının hüquq nəzəriyyəsi bazasında formalaşması çətinidir, çünki ümumi sosiologiyanın əsas metodoloji və paradigmatik zəminləri hüquq nəzəriyyəsinin məzmununa daxil deyillər (V.V.Kasyanov və V.N.Neçipurenko. Göst. kitab, s.4). Belə mövqə ilə razılaşmaq olmaz. Ən azı ona görə ki, hüququn ümumi nəzəriyyəsinə sosioloji yanaşmanın yaranması və formalaşması tarixi təsdiq edir ki, hüququn ümumi nəzəriyyəsi cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarından heç vaxt təcrid edilmiş halda olmamışdır. Digər tərəfdən, hüququn ümumi nəzəriyyəsinin predmetinə, metoduna, strukturuna və funksiyalarına aid olan əsas məsələlər belə bir problemə aydınlıq gətirir ki, hüququn ümumi nəzəriyyəsi hüquq fəlsəfəsinin, hüquq sosiologiyasının və qüvvədə olan hüquq nəzəriyyəsinin birliyi əsasında təşəkkül tapmışdır.

Hüququn fəlsəfi aspektdə öyrənilməsindən fərqli olaraq, hüquq sosiologiyası hüququn genezisinə, fəaliyyətinə və inkişafına, artıq qeyd edildiyi kimi, sosial cəhətdən şərtlənmiş fenomen qismində baxır. Bu, kütlələrin maraq və ehtiyaclarına hüquqi tənzimləmənin məqsədləri ilə əlaqələndirilən təsir amili kimi insanların cəmiyyətdə davranışının formalaşmasında hüququn rolunun öyrənilməsidir. Bu zaman həmin məsələlər sosial amillər, o cümlədən təhlili xüsusi metodların köməyi ilə mümkün olan formulə edilməmiş amillər nöqtəyi-nəzərindən hüquq sosiologiyası tərəfindən öyrənilir.

İctimai münasibətlərin tənzimləyicisi kimi, hüququn funksiyalarına sosiologiya tərəfindən «nə olmalıdır» və hüquq normaları ilə «nəyin nəzərdə tutulduğu» deyil, «nə vardır» əsasında baxılır. Yəni sosiologiya hüququn funksiyalarına real gerçəklikdə hüquq münasibətlərinin necə təşəkkül tapması, onların qanunverici tərəfindən müəyyən edilmiş məqsədlərə nə dərəcədə müvafiq olması zəminində yanaşır. Demokratik təbiətli qanunvericiliyin inkişafı da məhz qanunların tam şəkildə həyata keçirilməsi, onların subyektiv hüquq və vəzifələrin fəaliyyətə gətirilməsi məqsədində malikdir.

Hazırda ümumsosioloji hüquq nəzəriyyəsi ilə yanaşı, aşağıdakı xüsusi sosioloji nəzəriyyələr də mövcuddur:

- 1) siyasət və siyasi münasibətlərin sosiologiyası;
- 2) əmək hüququnun sosiologiyası;
- 3) cinayət hüququnun sosiologiyası;
- 4) idarəetmənin sosiologiyası;

- 5) tərbiyənin sosiologiyası;
- 6) ailənin sosiologiyası;
- 7) ictimai rəyin sosiologiyası və s.

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, istənilən humanitar elm öz sosioloji hissəsinə, yəni problemlərin konkret dairəsinə malikdir. İstənilən belə «hissə» nisbi müstəqil sosioloji nəzəriyyəyə çevrilə bilər. Tədqiqatçılar hələ keçən yüzilliyin 70-80-ci illərində sosioloji hissənin hüquq-yaratmanın optimallığının ümumi nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanması yolu ilə inkişaf edəcəyini qeyd edir, dövlət-hüquqi anlayışların və kateqoriyaların empirik interpretasiyası sahəsi kimi hüquqi hadisələrin tədqiqinin sosioloji metodları haqqında ümumi təlimin formalaşacağını göstərirdilər (Проблемы методологии и методики правоведения. Под ред. Керимова Д.А. Кудрявцева В.Н., Самошенко И.С. М., 1974, с.68; Алексеев С.С. Проблемы теории права, т.2, Свердловск, 1973, с.74.).

Hazırda elmi tədqiqatlarda belə bir fikir mövcuddur ki, hüquqi reallığın və hüququn problemlərinin sosioloji tədqiqatları, hər şeydən əvvəl, onların sosial nisbəti faktına müraciət etməlidir. Söhbət pozitiv hüquq deyil, sosial münasibətlərin «canlı» hüququ haqqında gedir. Məhz bu mənada rus sahibkarı üçün «qanuni» olan, amerikalı biznesmen üçün «qanuni» olmaya bilər. Cinayətkarın «hüququ» hüquqsünasının «hüququndan» fərqlənir. Sosial məkanın konkret kəsikləri üçün həyatı «hüquqi reallığı» və «hüququn» spesifik tipləri, onların qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi üçün isə müvafiq sosial təhlilin predmeti səciyyəvidir (V.V.Kasyanov və V.N. Necipurenko. Göst.kitab, s.4). Bu mülahizələrdən görüldüyü kimi, hüquq sosiologiyasının vəzifəsi və yaxud başlıca məqsədi hüququ reallığa çevirə bilən üsulları öyrənməkdən ibarət olmalıdır.

Bu nöqteyi-nəzərdən «canlı hüquq» pozitiv hüquqla yanaşı mövcud olan hüquqi reallıqların bilavasitə praktiki formasını özündə ehtiva edir. Qeyd etmək lazımdır ki, «canlı hüquq» anlayışı elmə avstriyalı hüquqsünas J.Erlix (1862-1923) tərəfindən gətirilmişdir. «Canlı hüquq»un özünəməxsusluğu onun dövlətin hakimiyyət institutları ilə qarşılıqlı münasibətə malik olmamasındadır. Hətta qanunvericinin qanunlarla nəinki bağlı olmamasına, əksinə bununla öyünməsinə dair ideyanın kökləri çox qədimdir. Məsələn, eramızdan əvvəl IV yüzillikdə yaşamış Qədim Çin legizminin banisi Şan Jan deyirdi: «Qanun müdriklər üçün məşğuliyyət,

axmaqlar üçün məhdudiyətdir» (История политических и правовых учений. М., Юрид.лит. 983, s.35).

Deməli, «canlı hüquq» cəmiyyət üzvlərini qanunun göstərişlərinə məhəl qoymamağa deyil, onlara hörmətlə yanaşmağa dəvət edir. Çünki bu hüququn tələbləri hüquqi göstərişlərdən kənarında aşkar olunur. Lakin bu heç də nə dövlətin, nə də onun qanunlarının zəifliyi kimi başa düşülməməlidir. Eramızdan əvvəl VII-VI yüzilliklərdə yaşamış Qədim yunan filosofu, yeddi müdrikdən biri Kleobul deyirdi ki, o dövlət güclüdür ki, onun vətəndaşları qanundan daha çox təndən qorxurlar. Fikrimizə bu, cəmiyyətdə mövcud olan hüquqi reallığın təzahür formalarından biridir. Ona görə də müasir ədəbiyyatda təsadüfən deyilmir ki, hüquq sosiologiyası o üsulları öyrənməlidir ki, hüquq onların vasitəsilə bu və ya digər cəmiyyətdə reallığa çevrilir. Başqa sözlə, hüquq sosiologiyası nəinki müxtəlif insan cəmiyyətlərində mövcud olmuş hüququn empirik çox-cəhətliliyi ilə, həm də bu və ya digər hüquqi reallığın sosial cəhətdən formalaşması və tanınması prosesləri ilə bağlı olmuşdur (V.V.Kasyanov və V.N.Necipurenko. Göst. kitab, s.5).

Göstərilən problemlə əlaqədar fransız alimi Rene Davidin də mülahizələrinə diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı. Onun fikrincə, müqayisəli hüquqla hüquq sosiologiyası arasında çoxlu kəsişmə nöqtələri mövcuddur. Sosiologiya kimi müqayisəli hüquq da hər şeydən əvvəl, hüququn insanların davranışını müəyyən etdiyi dərəcəni tapmalıdır. Biz, hüququn çox yüksək qiymətləndirildiyi və ictimai münasibətlərin ən müxtəlif aspektlərini tənzimləməyə qadir hesab edildiyi cəmiyyətdə yaşayaraq, elə zənn edirik ki, məsələn bizim nail olduğumuz inkişaf səviyyəsinə malik olan bütün ölkələrdə və ya ən azı bütün cəmiyyətlərdə məhz belədir... Xarici hüquqa müraciət edənin hər bir şəxs unutmamalıdır ki, rəsmi mənbələrdə olduğu kimi nəzərə çarpan hüquq ictimai münasibətləri formalaşdıran yeganə amil deyildir. Mühüm hesab etdiyimiz hüquq normaları və prosedurlar başqa bir mühitdə yalnız köməkçi, demək olar ki, yarırsız əhəmiyyətə malik ola bilər (Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. М., 1999, с.15).

Hüququn və hüquq münasibətlərinin sosioloji kontekstdə dərk edilməsi istər hüququn, istərsə də hüquq münasibətlərinin konkret sosial gerçəkliklə sıx qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməsindən ibarətdir. Hüquq sosiologiyası nöqteyi-nəzərdən ayrıca şəxsiyyətin və ya müəyyən sosial qrupun hüquq düşüncəsi cəmiyyətdə mövcud olan ictimai

münasibətlərin müəyyən bir tipinin məhsulu qismində çıxış edir və məhz bunun sayəsində özündə həmin münasibətlərin izlərini ehtiva edir. Əks təqdirdə hüquq düşüncəsi yeknəsəq görünərdi.

Təsiredici nəzəri-metodoloji istiqamətlərdən biri kimi anlaşılan fenomenoloji sosiologiyadan fərqli olaraq, hüquqi fenomenlərə tarixən şərtlənmiş sosial forma qismində baxılır. Hüquqi fenomenlər müxtəlif sosial funksiyaları yerinə yetirirlər. Hüquqi fenomenlərin təhlili də məhz bu aspektdən aparılır.

Məlum olduğu kimi, hüququn funksiyaları dedikdə, hüququn ictimai münasibətlərə təsirinin əsas istiqamətləri başa düşülür. Bu mənada hüququn ən mühüm sosial funksiyası sosial tənzimləmə və sosial nəzarət funksiyasıdır. Bu o deməkdir ki, hüquq müəyyən sosial-tarixi şəraitdə əmələ gəlir, formalaşma prosesindən keçir və vahid sosial təminatda təbliğ edilən hissə qismində mövcud olur və həmin təminatın qorunub saxlanmasına, eləcə də inkişafına xidmət edir.

Göstərilənlər şahadət verir ki, hüququn ümumi nəzəriyyəsinin əlahiddə tərkib hissəsi olmaq etibarilə, hüquq sosiologiyası müəyyən dərəcədə sosial determinizm prinsipi ilə bağlıdır. Sosial determinizm prinsipi sosiologiyanın əsas prinsiplərindən biri kimi sosial hadisələrin ümumi qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı şərtliliyini əks etdirir. Sosial determinizm prinsipinin ən mühüm xüsusiyyətini səbəb-nəticə əlaqəsi təşkil edir. Məhz sosial determinizm prinsipinə uyğun olaraq hüquq münasibətləri öz məzmununa görə əsaslı şəkildə sosial münasibətlər qismində müəyyən edirlər.

Beləliklə, hüquq sosiologiyası aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlərinə görə səciyyələndirilə bilər.

Əvvəlcə, hüquq sosiologiyası sosial institutlar sistemində hüququn fəaliyyətini, hüquq normalarının genezisini, dinamikasını, strukturunu və bu normaların cəmiyyətdəki rolunu özündə ehtiva edən hüquq elmi sahəsidir.

İkincisi, hüquq sosiologiyası cəmiyyəti sosial əlaqələr və münasibətlər kontekstində bütöv bir sistem kimi təhlil edən biliklər sahəsidir. Üçüncüsü, hüquq sosiologiyası şəxsiyyətin, müəyyən sosial qrupun və bütövlükdə cəmiyyətin sosial davranışını, sosial mühitin bu fenomenlərə təsirini öyrənən elm sahəsidir.

GİRİŞ MÖVZUSU

1. Sosioloji biliyin əsasları

Sosiologiya elmi biliklərin ümumi sistemində daxildir və burada özünəməxsus ciddi yer tutur. O, ancaq bütövlükdə cəmiyyəti deyil, həm də onun ayrı-ayrı tərkib hissələrini, sahələrini və elementlərini elmlərə aid edilir. Cəmiyyət o qədər mürəkkəb obyektidir ki, onu bir elm çərçivəsində öyrənmək qeyri-mümkündür. İnsan cəmiyyəti kimi mürəkkəb bir təsisatı təsvir etmək və öyrənmək üçün bir neçə elm sahəsinin ehtiyatlarını ancaq bir yerdə cəmləşdirməklə, mükəmməl elmi müddəaları birləşdirib səfərbər etməklə buna tam və ziddiyyətsiz şəkildə nail olmaq olar.

Eyni obyektləri, xüsusən də cəmiyyət kimi nəhəng obyektə öyrənən elmlərin məcmusu bir-birilə məntiqi əlaqələrlə, ümumi anlayış və metodlarla birləşmişdir. Buna görə də həmin elmlər bütöv bir sistem təşkil edir. Bu sistemə sosiologiyaya qohum olan elmi fənlər daxildir. Onlar sıx qarşılıqlı əlaqədədir və bir-birinə təsir göstərir, habelə inteqrasiya edir.

Sosiologiya özünə qohum olan elmi fənlərlə – psixologiya, sosial psixologiya, iqtisadiyyat, antropologiya, hüquq, siyasi elmlər və etnoqrafiya ilə qarşılıqlı əlaqədə elmi biliklərin sistem daxili sistemini – **sosial biliyi** yaradır.

Bir-birilə qohum olan fənlər bir-birindən anlayış və kateqoriyaları əxz edir, onların arasında tədqiqatların nəticələrinin, metodların və nəzəri tapıntıların mübadiləsi baş verir. Praktiki sferada, məsələn, idarəetmə sahəsində ali məktəb məzmunundan sosiologiyadan başqa, psixologiyanın (firmanın heyətinin şəxsi və işgüzar keyfiyyətlərini testləşdirmə) və iqtisadiyyatın (işçi qüvvəsinin dəyərini, əmək məhsuldarlığını, heyətin təliminə sərf olunan xərcləri və s. müəyyən etmə) əsaslarını bilmək tələb olunur. İqtisadiyyatın, psixologiyanın və sosiologiyanın metodlarını uyğunlaşdıraraq, sosiologiyayı, hər şeydən əvvəl kompleks tədqiqatlar sahəsi adlandırırlar.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, komplekslik heç vaxt spesifikliyi əvəz etmir. Hər bir elm xarici aləmə, bu halda sosiologiyaya spesifiklik nöqtəyi-nəzərindən sosial realıq kimi baxır. Məsələn, iqtisadçı hadisələri tələb və təklif terminləri vasitəsilə təhlil edir; hüquqşünas-kriminoloqu

daha çox cinayətkarlığın səviyyəsi və dinamikası, kriminogen şərait və vəziyyət maraqlandırır; psixoloqu düşündürən əsas problem insanın emosional vəziyyəti, onun temperament xüsusiyyətləridir; davranışın nümayiş etdirilməsi, sosial rolların və normativ gözləmələrin təzahür etmə üsulu, fərdin sosial mənsubiyyəti və s. sosioloqun müəyyən etməyə səy göstərdiyi məsələlərdir.

Biliklərin sistem daxili sistem strukturunun öyrənilməsi o hallarda zəruridir ki, bu vaxt elmin predmeti, onun spesifikliyi və digər elmlərin predmetin fərqi fərqləndirilir.

Digər elmlərdən fərqli olaraq sosiologiya geniş əhatəli və iri planlı elmdir. O, böyük insan kütləsinin davranışını təsvir etməyə qadir olduğuna görə, həmişə statistikaya meyl edir. Lakin insanın daxili aləmi onun üçün bağlıdır.

Elmi ədəbiyyatda sosiologiyanın konkret olaraq hansı elm sahəsinə – sosial və ya humanitar elmlərə aid edilməsi haqqında məsələ hələ də qəti olaraq həll edilməmişdir. Sosiologiya, psixologiya, sosial psixologiya, iqtisadiyyat, siyasətşünaslıq, habelə antropologiya və etnoqrafiya **sosial elmlərə** aid edilir. Bu elmlər arasında ümumi cəhətlər çoxdur. Onlar bir-birilə sıx başı olub bir növ elmi ittifaq təşkil edirlər.

Humanitar fənlərə tarix, fəlsəfə, ədəbiyyatşünaslıq, sənətşünaslıq və mədəniyyətşünaslıq aid edilir. Humanitar elmlər qeyri-ciddi modellərlə, dəyərləndirici mükəlimə və kəmiyyət modelləri ilə, sosial elmlər formallaşdırılmış modellərlə və riyazi aparatla işləyirlər. Bu iki elm növünün fərqləndirilməsinin digər kriteriyası humanitar elmlər üçün mənəvi aləmin, mədəniyyətin və dəyərlərin dərk edilməsinin başlıca olması faktının nəzərə alınmasıdır. Sosial elmlər üçün isə əsas kimi mədəni və mənəvi artefaktların dəyərlərdən xaric edilməsi faktı çıxış edir.

Sosiologiya fəlsəfə, mədəniyyətşünaslıq və tarix ilə çoxlu ümumi cəhətlərə malikdir. Bu halda sosiologiyayı humanitar elmlərə aid etmək lazım gəlir ki, bu da nəinki Azərbaycan, həm də dünya, hər şeydən əvvəl, Avropa ənənələrinə uyğun gəlir.

Sosiologiyayı bütün dolğunluğu ilə **iki statuslu** elmlərə aid etmək lazımdır. O, həm sosial, həm də humanitar fənlərə mənsubdur. İkili status sosiologiyanın mahiyyətinin və predmetinin başa düşülməsində əks olunur. Sosiologiyanın sosial elmlərə mənsubiyyətini göstərərək onun böyük sosial qrupların nümayəndələri kimi insanların davranışı, cəmiyyətin statistik məlumatlara arxalanan sosial strukturlarının və ona daxil

olan sosial institutların fəaliyyətinin **obyektiv qanunauyğunluqları** haqqında elmdən ibarət olması barəsində danışılır. Sosiologiyanın humanitar biliklər sahəsində mənsubiyyətini qeyd etməyə səy göstərilərkən sosiologiyanın insanın **sosiomədəni** mahiyyətini öyrəndiyi göstərilir. Bu o deməkdir ki, sosioloq üçün insan davranışı biologiya və ya psixologiyada olduğu kimi nə təbii genetika, nə də fiziologiya ilə deyil, mədəni kontekstlə, yəni ənənələrlə, adətlərlə, mədəniyyət normaları və rəmzləri ilə, dəyərlər və ideallarla şərtləşir.

Dünya sosiologiyasının tarixi sübut edir ki, onun inkişafına cyni dəyərdə töhfəni həm **stsiyentizm** (kəmiyyət metodologiyası, anlayışların əməliyyatlaşdırılması, hipotezənin empirik yoxlanması, ölçmə və s.) adlanan yönümə malik istiqamət (sosioloji perspektivlər), o cümlədən strukturlu funksionalizm və fizikalizm, həm də humanisizm (dərk etmə prosesinə insan təsirinin aradan qaldırılmasının qeyri-mümkünlüyü, dəyərlərin və mənəvi başlanğıcların başlıca rolunun qeyd olunması, insan varlığının ekzistensiallığı və s.) yönümlü istiqamət, məsələn, rəmzi interaksionizm, fenomenal sosiologiya və s. vermişdir.

Bir çox başqa elmlərdən sonra yaranmış sosiologiya onların anlayışlarını və konkret nəticələrini, ədəvəl məlumatlarını, ədəvəllərini anlayışlı sxemlərini, nəzəri kateqoriyalarını özü üçün seçərək əxz etmişdir. Bu, yeni yaranan elmlərin hamısı üçün səciyyəvi olmuşdur. Əvvəllər təşəkkül tapmış fənnlər hesabına daim yeniləşmə və zənginləşmə gənc elmlərə xas olmuşdur. Fizika elmi qədim fizika fəlsəfəsindən bir çox təməlli anlayışları – materiya, maddə, atom, səbəb, qüvvə anlayışını əxz etmişdir. Cəmiyyət, insan, dəyərlər, fərd, tərəqqi, inkişaf və bir çox başqa anlayış – kateqoriyalar sosiologiyaya fəlsəfədən keçmişdir. Teatr həyatı sferasından «rol», yurisprudensiyadan isə «status» kimi əsas anlayışlar özünə həyatilik qazanmışdır. Bu siyahını artırmaq olar.

Sosioloqlar sosiologiyaya sosiallaşma, deviantlıq, delikvent davranış və interaksiya sözlərini əlavə etmişlər. Belə sözlərin sayı getdikcə çoxalır. İqtisadçılar sosiologiyaya kapital, əmək, maddi stimullaşdırma, əməyin təşkili, məşğulluq, sahibkarlıq, pul, bazar, mübadilə (dəyişmə), gəlir, büdcə, mülkiyyət, əmtəə və s. terminlərini vermişlər.

İqtisadiyyat bazar şəraitində böyük insan kütləsinin davranışını öyrənir. İnsanlar ictimai və şəxsi həyatda az və ya çox dərəcədə iqtisadi mənasibətlərə toxunmadan bir addım belə atmırlar. Biz, iş haqqında razılaşarkən, bazarda mal və ya əmtəə alarkən, öz gəlir və çıxarlarımızı

hesablayarkən və hətta qonaq gedərkən istər-istəməz, düzünə və ya dolayısı ilə qonaq prinsipini nəzərə almalı oluruq.

Sosiologiya kimi iqtisadiyyat da böyük insan kütləsi ilə birbaşa təmasdadır. Dünya bazarı 5 milyard insanı əhatə edir. Rusiyada və ya İndoneziyada baş verən böhran dərhal Yaponiya, Amerika və Avropa birjalarında əks-səda doğurur. İstehsalçıların məhsulların növbəti yeni partiyasını satışa hazırladıqları vaxt onları ayrıca insanın, hətta kiçik qrupun deyil, insanların böyük kütləsinin rəyi maraqlandırır. Bu aydındır, çünki gəlir qanunu az qiymətlə daha çox məhsul istehsal etməyi tələb edir və bu zaman dövriyyədən maksimum gəlir əldə olunur.

Sosiologiya cəmiyyəti, onun bütün cəhətləri ilə vahid tam kimi görür. O, siyasi proseslərin və rentə münasibətlərinin incəliklərinə nüfuz etmir. Sosiologiya psixoloji problemləri, bazar münasibətlərini, dövləti və ya mədəniyyəti öz-özlüyündə, bu elmlər üzrə mütəxəssislərin ifadə etdikləri kimi deyil, tamamilə başqa nöqtəyi-nəzərdən öyrənir. Reallıqların hər bir fraqmenti, hər bir hadisə və ya element onun ancaq cəmiyyətlə əlaqəsi, onun cəmiyyətin inkişafına və quruculuğuna verdiyi töhfə, onun ictimai funksiyaları mövqeyindən nəzərdən keçirilir. Din sosiologiya üçün inanclar və xüsusi ayinlər sistemi kimi deyil, ancaq insanların böyük kütləsinə təsir göstərən ictimai institut kimi vacibdir. Sosiologiya mədəniyyətə də spesifik nöqtədən yanaşır, ona insanların böyük kütləsinin həyat tərzini kimi baxır.

Sosiologiya aşağıdakı prinsipial suallara cavab axtarır:

- cəmiyyət (onun strukturu və institutları) insanların davranışına hansı istiqamətdə təsir göstərir və bu davranışı necə müəyyən edir;
- öz qrupunun tipik nümayəndələrinin sosial portretini ayrı-ayrı insanların sorğusundan necə əldə edir.

Peşəkar sosioloqun həll, ötməli olduğu iki mühüm vəzifə bundan ibarətdir. Bu iki vəzifədən savayı bir çox başqa vəzifələr də vardır. Yəni təkcə göstərilən iki mühüm vəzifə deyil, digər vəzifələr də müstəqil fənn kimi sosiologiyanın xarakterini və fərqləndirici cəhətlərini müəyyən edirlər.

Həqiqətən də psixoloqu insanın davranışına onun daxili aləminin yaddaş həcmiminin, təfəkkürün inkişaf intensivliyinin və dərəcəsinin, temperamentin, emosionallığın, şüuraltı sarsıntıların aqressivliyinin və s. hansı istiqamətdə təsir göstərdiyi maraqlandırır. Belə vəzifələrin həll edilməsi üçün psixoloq sosiologiyadan fərqli olan metodları tətbiq edir,

məsələn, laborator eksperimentlər və ya testləşdirmə keçirir. O öz obyektini nə orta məxrəcə gətirmir, nə də tipikləşdirmir. Əksinə, psixoloq insanın fərdi strukturunu müəyyən edir, onun təkrarsızlığını axtarır və ayrı-ayrı fərdlərlə şəxsiyyət kimi işləyir.

İkinci cəhət sosiologiyada tətbiq edilən metodlara, onların spesifikliyinə aiddir. İnsan sosioloq üçün respondentə – lazımı informasiyanın mənbəyinə çevrilir. Sosioloq 100 və ya 1000 respondentdən cins, yaş, təhsil, elektoral davranış, sosial mənsə, dəyərli yönümlər və gəlirlər haqqında bütün bitkin informasiyanı əldə etdiyi vaxt respondentlər barədə düşüncələr unudulur. Respondentlər statistik göstəricilərdə və cədvəllərdə sanki əriyir. Sosioloq öz anketində insanlara sorğunun anonimliyi haqqında qabaqcadan xəbərdarlıq edir və həmin məlumatların elmi hesabat üçün nəzərdə tutulduğunu bildirir. Sosioloq qarşısında konkret, canlı insanın əvəzinə ümumiləşdirilmiş obraz – «**orta insan**» yaranır. Bu «orta insan» tipik tələbə, kommunist, faşist və ya liberlə baxışların tərəfdarı, dindar, yaxud «yeni dünyagörüşlü azərbaycanlı» ola bilər. Sosiologiya elminə III yüzilliyin sonunda A.Ketle tərəfindən gətirilmiş «orta insan» anlayışında insanlar arasındakı bütün fərqlər təəcəssüm olunur.

Beləliklə, sosiologiya, əsas predmetini **insanların davranışını öyrənmək** təşkil edən bütün sosial elmlər bloku ilə sıx bağlıdır.

2. Sosioloji şüur

Sosioloji şüur dedikdə, sosial reallığı tədqiq edən peşəkar sosioloqun malik olduğu insan psixikasının dərk etmə xassələrinin və analitik qabiliyyətlərinin kompleksi başa düşülür.

Sosioloji şüur dərk etmə aləti kimi səciyyəvi funksional xüsusiyyətlərə malikdir. Əvvəlcə, onun predmetini sosial reallıq təşkil edir. Bu sosial reallığı strukturlaşdırmaq, elementlərə, səviyələrə, fraqmentlərə və s. bölmək olar. İkincisi, sosioloji şüur sosial məkan və zamanda lokallaşdırılmış, əsas, keçici, nisbi sosial faktlarla, fenomenlər və proseslərlə bağlıdır. Üçüncüsü, sosioloji şüur həm əsas nəzəri zəminlərə, həm də müşahidələr, ölçmələr, eksperimentlər və digər dərk etmə prosedurları nəticəsində meydana çıxan empirik, yoxlamalı mümkün edən məlumatlara arxalanır.

Sosioloji şüur struktur nöqtəyi-nəzərdən çoxtərkibliyə malikdir. O özündə

sosioloji düşüncəni, sosioloji zəkani, sosioloji intuisiyanı və sosioloji təxəyyülü ehtiva edir.

Sosioloji düşüncə. Sosioloji düşüncə dedikdə, subyektin tədqiq edilən predmeti tərkib hissələrə, fragmentlərə, elementlərə, səviyyələrə və s. bölmək bacarığını nəzərdə tutan empirik müəyyənliklərə və sxemləşdirici əqli nəticələrə aid dərk etmə fəaliyyəti başa düşülür.

Sosioloji düşüncənin səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) sosioloji düşüncə sosial məkanın lokal yayılma sahəsi hüdudlarına daxil olmuş sosial fenomenlərin, sosial faktların və onların məcmusunun «nöqtəciklərinin» görüntüləri ilə bağlıdır;

2) sosioloji düşüncə bilavasitə müşahidələr, ölçmələr, eksperimentlər və s. nəticəsində meydana çıxan empirik, inandırıcı məlumatlara arxalanır;

3) izahedici modellərin qurulması zamanı yaxın, bilavasitə sosial determinantların aşkar olunması getmir və buna görə də onun köməyi ilə əldə edilən nəticələr, bir qayda olaraq, öz dövrünün və ətraf sosial mühitin dünyagörüşünün stereotiplərinin əsirinə çərilir;

4) sosioloji düşüncə metafiziki reallıqların varlığını tanımır, əlmi dərk etmə vasitəsi kimi metafizikanı qəti surətdə inkar edir və onunla məhsuldar əlaqənin müəyyən edilməsi imkanlarını görmür.

Sosioloji düşüncə dərk etmə aləti kimi konkret dünyagörüşü və ideoloji sistemlərinin qapalı normativ-dəyərli və fikri hüdudlarında özünü inamla aparır. O, hüquqi pozitivizmin cəhəmləri çərçivəsində nəzəri sxemlərin qurulması texnikasına asanlıqla nail olur. Bu zaman məqsədlərin məhdudluğu, qiymətləndirici mükəllimlərin sxematizmi və dünyagörüşü nəticələrinin, etik nəticələrin sadəlvə-vulqar pragmatizmi rəsonal-düşüncə anlamının fərqləndirici xüsusiyyətləri olur.

Sosioloji zəka və sosioloji refleksiya. Sosioloji düşüncə ilə müqayisədə sosioloji zəka daha mürəkkəb dərk etmə alətidir. Onun əsas funksiyası sosial reallığı təməlli fəlsəfi və metafizik prinsiplərə uyğun şəkildə strukturlaşdırmaqdan ibarətdir. Onun köməyi ilə sosioloji düşüncənin və intellektual-metafizik intuisiyanın dərk etmə səylərinin nəticələrinin sintezi həyata keçirilir.

Rəsonal-düşüncə təfəkkürünün konkret formasını **sosioloji refleksiya** təşkil edir. Sosioloji refleksiya sosioloji zəkənin sosial-hüquqi reallıqla öz münasibətlərini tədqiqat baxımından qurmaq qabiliyyətidir.

Refleksiyənin subyektinə öz-özlüyündə sosial praktikadan daha çox onun qiymətləndirici və analitik strukturlarda necə əks olunması ilə maraqlanmaq xasdır. Sosioloji refleksiya idrakın subyektinə özünün bilavasitə qiymətləndirmə reaksiyasını aradan qaldırmağa imkan verir. Sosioloji şüurun yetkinliyi nə qədər yüksək olarsa, onun refleksiv fəaliyyəti də bir o qədər səmərəli olur.

Sosioloji düşüncənin refleksiv fəallığı nəticəsində həqiqi sosial ziddiyyətlər problemlə məkənda sosial-hüquqi mövcudluğun ən əhəmiyyətli problemlərinin qavranılmasına kömək edən obrazların ideyaların və konseptlərin təkrar işarəli-rəmzli formalarını əldə edirlər. Sosioloji düşüncə və sosioloji zəka xüsusi anlayışlara – sosioloji kateqoriyalara malikdirlər. Həmin anlayış və ya kateqoriyalar alət-dərk etmə funksiyasını yerinə yetirirlər. Onlar silah-vasitə qismində çıxış edirlər. Məhz bu alət-vasitələrin köməyi ilə sosial reallığın ən müxtəlif aspektləri və istiqamətləri tədqiq edilir.

Sosioloji intuisiya. Qədim dövrün bir çox mütəfəkkirləri etiraf edirdilər ki, şeylər və hadisələr özlərində qavranılmalı və rəsonal cəhətdən təhlil edilməli olanlardan daha artığını daşıyırlar və zəkənin dərk etmə imkanları heç də hüdudsuz deyildir. Bu, elə bir məqəmə, vəziyyətə gətirib çıxardı ki, Sokratın məlum «Mən onu bilirəm ki, heç nə bilmirəm» kəlamını bütün kəskinliyi ilə ortaya çıxardı. Kədərli sentensiyaların meydana gəlməsi Sokratın məşhur kəlamını təsdiqləyirdi. İnsan mənəviyyatında əmələ gələn düşkünlük onda gücsüzlük hissələri yaradırdı. Dekart bu vəziyyəti intellektual kədər adlandırmışdı. İnsanı ruhən belə vəziyyətdən çıxarmağa intellektual intuisiya kimi dərk etmə qabiliyyəti kömək etmişdir.

Sosial zəkənin sosial varlığın ölçətməz sirləri qarşısında gücsüz olduğu yerdə şüuraltı və fəvqəladə gizli ehtiyatlardan fəal istifadə edən intellektual intuisiya insanı ruhən bu sirlərin dərinliklərinə nüfuz etməyə təhrik edir. İntellektual intuisiya üçün bütün varlıq, o cümlədən hüquq ancaq müşahidə olunan fiziki ölçülər çərçivəsində yaşayır və hərəkət etmir. O, belə güman etməyə əsas verir ki, hüquqda həyatın başqa, müşahidə edilməyən siri də vardır.

Bəzən mifologiya, mistika ilə, dinlə şüurlu uyğunsuzluğa gedən zəkədən fərqli olaraq, intellektual intuisiya onlarla heç vaxt əlaqəni itirmir və onların varisi rolunda çıxış etməyə hazır olur. Əgər zəkənin dili denotativdir və gizli fikirləri üzə çıxarmağa səy göstərsə, intuisiyanın dili isə konnetativdir və şifahi formada sonadək ifadə oluna bilməyən mətnəli fikirlərin olmasını nəzərdə tutur.

İntellektual intuisiyanın modifikasiyalarından biri olan sosioloji intuisiya müxtəlif miqyaslı sosial reallıqların mərkəzinə bilavasitə, rasionallıqdan kənar nüfuz etməni nəzərdə tutur. Hipotezaların formulə edilməsi prosesinin gətirdiyi və tədqiq edilən predmetlərin nümunəvi əksliklərinin rəsm edildiyi vaxt tədqiqatın birinci mərhələlərində onun dərk etmə potensialı daha mühüm olur. O, təhlil predmetinin obyektə fikrən uyğunluğunun zəruri olduğu yerdə əvəz edilməz olur.

Sosioloji təxəyyül. Nəzəri təxəyyül tədqiq edilən reallıqlar arasında, habelə bu reallıqlarla müəllif «mən»i arasında əlçatmaz əlaqələrin qurulub başa çatmasının yaradıcılıqla dərk edilməsi qabiliyyətindən ibarətdir. Yaradıcı təxəyyül tədqiqatını maraqlandıran reallığa bu reallığın malik olmadığı görkəmi və keyfiyyəti vermək bacarığıdır. Ayrıca sosial faktın, hadisənin, prosesin sosioloji modelinin qurulması üçün artıq mövcud olmuş, istifadəyə hazır olan və əvvəllər digər tədqiqatçılar tərəfindən istifadə edilmiş izahedici komponentlərinin, normativ xarakterinin çatmadığı zaman, sosioloq xəyali komponentlərə müraciət etməyə haqlıdır.

Kifayət qədər yayılmış nöqtəyi-nəzər ondan ibarətdir ki, incəsənətdən fərqli olaraq guya elmdə təxəyyül əhəmiyyətli rol oynamır və buna görə də ona xüsusi ehtiyac yoxdur. Sırası sosioumanitar fənlərdən biri kimi sosiologiya üçün də istisnaya yol verilmir. Məsələn, fransız hüquq sosioloqu J.Karbonye yaxırdı ki, yazıcıdan fərqli olaraq, sosioloq öyrənilən obyekti özünün təxəyyül nöqtəyi-nəzərinə buraxmamalıdır. Lakin amerikalı sosioloq Ç.R.Millis «Sosioloji təxəyyül» əsərində bunun əksini təsdiq edir. Onun fikrincə, sosial problemlərin tədqiqatçısı öz sosioloji təxəyyülünü qapalı saxlamamalıdır. Əksinə, o, sosioloji təxəyyülün ehtiyatlarını tədqiq edilən problemlərin qavranılmasına daha fəal cəlb etməyə borcludur. Təxəyyül sosial kolliziyaların modeləşdirilməsində, fikri eksperimentlərin qurulması zamanı mühüm funksiya yerinə yetirir. Şübhəsiz ki, o, M.Veberin ideal tip konsepsiyasını yaratdığı vaxt onun üçün müəyyən rol oynamışdır. Çünki məhz ideal tip sosial aləmdə hissələrə parçalanmış, pərakəndə olanları özündə bütövlük qismində ehtiva edir, alimin nəzəri təxəyyülünün məhsulu kimi təzahür edir. Sosiologiya öz dərk etmə vasitələrində məhdudiyət aşkar etdiyi yerdə sosioloji təxəyyül daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sosioloji düzümlərin sosial determinizm prinsipinin məhdud imkanları halında keçilməz metodoloji maneələrlə toqquşduğu kauzal vektorun sosial reallıqdan kənar çıxmaq cəhdinin olduğu, lakin bu zaman əsas

materialın çatışmazlığının və sosioloji alətlərin qeyri-mükəmməlliyi aşkar edildiyi zaman yaradıcı təxəyyül köməyə gəlir. Bu zaman sosiologiya metafizikanın mədəni-tarixi köklərini xatırlayaraq ondan kənara çəkilmir. Xalis sosioloji, əsasən əqli düzümlər çərçivəsində təxəyyül köməkçi rol oynayır. Lakin o, metafizika səviyyəsinə qalxanda aparıcı rola çevrilir. Bu da dərk etmə vasitələrinin müxtəlif sosioloji və metafizik xassələri ilə qabaqcadan müəyyən olunur.

Əgər sosiologiyayı, hər şeydən əvvəl, real aləm maraqlandırarsa, metafizika üçün həm də mümkün aləm (qeyri-mümkünə bərabər olan aləm) maraqlıdır. Sosial reallıqlara möhkəm bağlı olan, faktların kökündə möhkəm dayanan və nəzəri təxəyyüllərin uçuşu üçün son dərəcə ciddi imkanlara malik olan sosiologiya sosial reallıqları tədqiq edir. Metafizik təxəyyül isə, bir qayda olaraq, refleksiv deyildir və heç də həmişə bilavasitə seyr etmənin nəticələri ilə bağlı olmur. Öz məqsədlərinə malik olan və öz yolunu bu istiqamətdə quran metafizika öz təbiəti sayəsində yaradıcı fantaziyanın uçuş və oyunlarında daha sərbəstdir. Metafizika öz axtarışlarının nəticələrini sosiologiya ilə bölməyə, özünün spesifik təhəssüsünü sosioloji nəzəriyyənin gələcək nəzəri düzümlərinin konseptual bloklarına verməyə hazırdır. Pozitivist yönümlü sosioloqların nə vaxtsa keçmişin mütəfəkkirlərini, məsələn, alman məktəbini nəzəri müddəaların metafizik mücərrəddliyində ittiham etdikləri zaman onlar mahiyyət etibarilə metafizika təxəyyülü metodologiyası əleyhinə çıxırdılar.

Sosiologiyanın və metafizikanın yaradıcı potensiallarını birləşdirmək, sintez etmək bacarığı sosioloji təxəyyül qabiliyyətinin yüksək təzahürlərindən biridir. Belə bacarıq nümunələri Balzak, Tolstoy, Dostoyevski, Kafka, Platonov və Oruell kimi yazıcı-mütəfəkkirlərin yaradıcılığında ehtiva olunur. Bu mütəfəkkirlər onları maraqlandıran sosial faktları metafizikanın universalıqları ilə uyğunlaşdırmağı bacarmışlar. Onların ümuməhəmiyyətli sosial faktlara olan marağı sosial-bədii təhlillər gedişində xarakterlərdən daha çox tiplər yaratmağa onlara imkan vermişdir. Bu zaman belə tiplərdən hər birində, bir qayda olaraq, ətraflı şəkildə həm sosial, həm də metafizik məzmun nəzərdən keçirilir. Bu iki komponent bir-birini tamamlayaraq insanın sosial aləmlə münasibətlərinin mahiyyətini qeyri-adi dərinliklərinədək dərk etməyə imkan yaradır.

3. Sosiologiya və hüquq

Hüquqi fikir yarandığı ilk vaxtlardan nəzəri və empirik tədqiqatlarla birlikdə, qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi sosial-hüquqi tədqiqatların geniş dairəsinin metodoloji əsasına xidmət etmişdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən söyləmək olar ki, sosioloji yanaşma sosial gerçəkliyi onun bütün mürəkkəbliyi ilə öyrənməyin mühüm metodlarından biri olmuşdur.

Sosial proseslərin hüququn köməyi ilə idarə olunması mexanizmi ondan ibarətdir ki, qanunların və digər normativ-hüquqi aktların göstərişləri şəxsiyyətin, sosial qrupların və bütövlükdə cəmiyyətin real davranışına münasib edilməlidir. Sosial normaların (adətlərin, ənənələrin, əxlaqın və hüququn) ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin, kollektivlərin, sosial qrupların mənafeələrinə, tələbatlarına və dəyər yönümlərinə uyğun gəldiyi vaxt bu proses sabit və möhkəm xarakter daşıyır.

Bütövlükdə hüquq kimi, hüququn bütün institutları cəmiyyətin normal fəaliyyətini təmin edən əsas vasitə qismində çıxış edirlər. Cəmiyyət həyatında hüququn rolunun düzgün başa düşülməsi üçün nəzəri müddəaların böyük əhəmiyyəti vardır. Bununla yanaşı, hüquq qaydası və qanunçuluq cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün normal həyatının təmin olunmasının əsası, danılmaz söykənəcəyidir. Başqa sözlə, hüququn mühümlüyü onun bütün sosial sistemin fəaliyyətinin əsası olması ilə ölçülür. Lakin bu, məsələnin yalnız bir tərəfidir. Digər əhəmiyyətli cəhət ondan ibarətdir ki, sosial orqanizmin düzgün və səmərəli inkişafının təmin edilməsində müəyyən edici və həlledici rol məhz hüquqa və qanunvericiliyə məxsusdur. Deməli, hüquq nəinki bütün sosial sistemin və onu təşkil edən daxili sistemlərin normal fəaliyyətini, həm də inkişafını və təkmilləşməsinə təmin edir.

Aydındır ki, hüquqi göstərişlərin və qanunların tələblərinin icra və onlara əməl edilməsi xeyli dərəcədə cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün hüquq düşüncəsinin, hüquq mədəniyyətinin yüksək səviyyəsi, hüququn və əxlaqın göstərişlərinin üst-üstə düşməsi və bir sıra digər amillərlə şərtlənir. Lakin sosial idarəetmənin mənası sosial sistemi növbəti mərhələyə, daha yüksək səviyyəyə, yeni şəraitə keçirməkdən ibarətdir. Məhz buna görə də hüququn roluna sosial sistemin nəinki fəaliyyəti, həm də inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqədə və bağlılıqda baxmaq lazımdır.

Mükəmməl ictimai münasibətlərin formalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi hər bir demokratik dövlətin və onun hüququnun tarixi vəzifəsidir.

Bu tarixi vəzifənin reallaşması hüquqi səfərbərliyi, meydana çıxan sosial dəyişikliklərin hüquq normalarında və qanunlarda dərhal rəsmiləşdirilməsini və hüquqi təcrübənin yeni yönümlərinin axtarışını tələb edir.

Hüququn mürəkkəb strukturu cəmiyyətin sosial strukturunun özünün mürəkkəbliyi, ictimai münasibətlərin çoxşaxəliliyi ilə müəyyənləşdirilir. Buna görə də hüququn fəaliyyəti ayrıca götürülmüş bir aspektdə deyil, hüququn bütün fəaliyyət səviyyələrində tədqiq edilməlidir. Həmin səviyyələr aşağıdakılardır:

- 1) cəmiyyət, ayrı-ayrı sosial təbəqələr səviyyəsində;
- 2) sosial qruplar və kollektivlər səviyyəsində;
- 3) şəxsiyyət səviyyəsində.

Hüquqda konkret sosioloji tədqiqatların aparılması həm sosial şərtliliyin, həm də hüququn və onun institutların səmərəliliyinin öyrənilməsinə, hüququn ictimai münasibətlərə, praktikaya təsirinin və sosial amillərin hüquqa əks təsirinin aşkar olunmasına istiqamətləndirilmişdir.

Məlumdur ki, hüquqi tənzimləmənin təbiətini bilmək daha mürəkkəb vəzifələrin həllinə – həm yuridik, həm də sosial cəhətdən hüququn hərəkət mexanizminin aşkar olunmasına yanaşmaya imkan verir. Hüquq normaları və qəbul edilən yeni-yeni qanunlar şəxsiyyətin və sosial qrupların davranışına avtomatik keçmirlər. Sosial sistemlərin davranışı bir çox amillərin, o cümlədən xarici mühitin təsiri ilə müəyyən edilir. Hüququn statikası və onun dinamikası müxtəlif müstəvilər üzərində yerləşir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, hüququn statikası ilə onun dinamikası arasında ziddiyyətlər mövcuddur. Əksinə, hüququn statika və dinamikası bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birini tamamlayan amillərdir.

Sosial idarəetmə prosesinin mürəkkəbliyi ən müxtəlif amillərin – iqtisadi, siyasi, obyektiv, subyektiv, daimi, müvəqqəti və s. amillərin ciddi nəzərə alınmasını tələb edir.

Hüquq elminin qarşısında duran ən ciddi vəzifələrdən biri hüququn həyatda və real gerçəklikdə olduğu kimi əsaslı surətdə öyrənməkdən ibarətdir. Buna hüquq institutlarının, təsisatlarının, həyatda fəaliyyət göstərən hüquq normalarının hərəkətini öyrənən sosial-hüquqi tədqiqatların köməyi ilə nail olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq normalarının və institutlarının sosioloji metodlar əsasında, yəni onların sosial qrupların və ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin davranışına real təsiri ilə qarşılıqlı əlaqədə tədqiqinə yalnız son illərdə başlanmışdır. Bu, sürətli sosial dəyişikliklərin amili kimi, hüququn öyrənilməsində yeni, növbəti bir mərhələ adlandırıla bilər.

Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, son dövrdə mühüm qanunlar və qərarlar şəklində qəbul olunan dövlət qərarlarının xeyli hissəsi onların sosial faydalılığı və səmərəliliyi kriteriyalarının seçilməsi problemi ilə bağlıdır. Bu vəzifə xalis sosioloji xassəyə malikdir, çünki belə kriteriyalara formal şəkildə yanaşmaq olmaz. Əksinə, həmin sosial kriteriyaların əhəmiyyətinin əlaqə-siyasi cəhətdən qiymətləndirilməsini, çoxsaylı məqsədlərin müqayisəsini və onların arasında təzahür edə bilən ziddiyyətlərin təhlilini tələb edir.

Göstərilən mülahizələrin düzgünlüyünü və ədalətliyini Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qanun və qərar layihələrinin, habelə bu orqana daxil olan digər qanunvericilik layihə və təkliflərinin ayrı-ayrı komissiyaların iclaslarında döndə-döndə müzakirə edilməsi təsdiqləyə bilər.

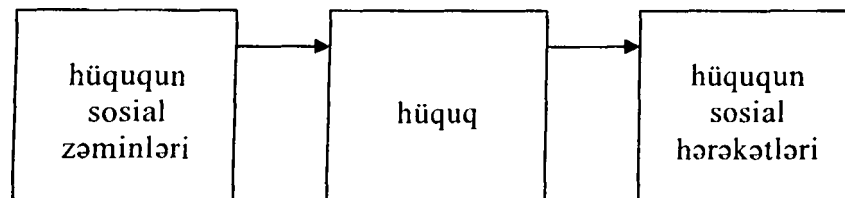
Hüquqi gerçəkliyin sosial zəminlərinə kollektivlərin, ayrı-ayrı sosial qrupların və vətəndaşların konkret sosial tələbatlarının və maraqlarının müxtəlif növləri və formaları, yəni kollektiv, fərdi iradənin, ictimai rəyin təzahür formaları aiddir. Deməli, ictimai rəy ideologiya ilə, hüquqi şüur və hüquqi psixologiya ilə bağlıdır. Onun aşkar edilməsi bu və ya digər qanun layihəsinin hazırlanması və ya qanunlara əlavə və düzəlişlər edilməsi zamanı şəxsi, kollektiv maraqların ictimai maraqlarla üst-üstə düşməsini daha yaxşı şəkildə təmin edən şərtləri müəyyən edir, ictimai əhval-ruhiyyəni, dəyərləndirməni və s. əks etdirir. Sosioloji metodların köməyi ilə belə məqamların aşkar olunması hüququn formalaşması, eləcə də qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi prosesini daha da demokratikləşdirir. Bundan başqa, həmin proses Azərbaycan vətəndaşlarının sosial idarəetmədə iştirakının real formalarından biri kimi təzahür edir.

Beləliklə, söhbət normativ aktların və ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin sosial şərtliliyinin mexanizminin aşkar olunması haqqında gedir. Bu, hüququn ictimai hərəkət probleminin ancaq bir tərəfidir. Az əhəmiyyət kəsb etməyən digər bir tərəf də vardır. Artıq qeyd edildiyi kimi, hüquqi tənzimlənmənin uğuru hüquqi tələblərin, qanunların və digər hüquqi aktların normativ göstərişlərinin hüququn bütün hərəkət səviyyələrində davranışa hansı yolla, hansı sosial amillərin köməyi ilə keçməsi ilə bağlıdır. Hüququn sosial hərəkət mexanizminin mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir.

Göründüyü kimi, sosial-hüquqi tədqiqatların predmetini həm hüquqi tənzimlənmənin sosial zəminlərinin formalaşdığı dövrdə, yəni sosial münasibətlərin hüquq münasibətlərinə keçməsinə hazırlıq zamanı təşəkkül tapan, həm də son nöqtədə – hüquqi göstərişlərin kollektivin, sosial qrup-

ların, şəxsiyyətin və bütövlükdə cəmiyyətin davranışına keçməsi, transformasiyası zamanı əmələ gələn ictimai münasibətlər təşkil edir. Bununla da vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət quruculuğunun gedişi, cəmiyyətin siyasi təşkilinin inkişafı, elmi-texniki tərəqqi, siyasi və hüquqi şüurun artması, cəmiyyətin informasiyalaşması, kütlələrin və şəxsiyyətin sosial fəallığının artması ilə əlaqədar meydana çıxan sosial-hüquqi münasibət problemlərinin geniş dairəsi əhatə olunur.

Əgər əyani görüntü məqsədilə ifadə olunan müddəaları sxematik şəkildə təsvir etməyə səy göstərilərsə, bu, aşağıdakı kimi görünəcəkdir:

Hüququn sosial aspekti onun normativ məzmunundan genişdir, çünki sosial aspekt özündə sosial elementlərin – həm dövlət iradəsinin formalaşmasından əvvəl mövcud olan, həm də artıq cəmiyyətdə qüvvədə olan hüquqi strukturla, onun sosial səmərəliliyinin aşkar edilməsi ilə bağlı olan elementlərin nəzərdən keçirilməsini ehtiva edir.

Yuxarıda verilən sxemin sol hissəsi sosial və iqtisadi amillərin «yuridik normaların dilinə» keçməsinə əks etdirir. Onun sağ hissəsi isə hüquqi göstərişlərin şəxsiyyətin, sosial qrupların və bütövlükdə cəmiyyətin sosial davranışına transformasiyasını göstərir. Bu zaman sosial və hüquqi amilləri vahid mürəkkəb mexanizm kimi dinamikada, inkişafda olan qarşılıqlı əlaqəli amillər qismində nəzərdən keçirmək zəruridir.

Sosial zəminlərin hüquqi formaya keçməsinin belə formulunun, sonra isə hüquqi göstərişlərin tələblərinin hüquq subyektlərinin sosial davranışında realizə olunmasının şərti səciyyə daşdığını nəzərə almaq lazımdır. Yuxarıda verilən sxemdən əsas məqsəd xüsusi sosial institut kimi hüququn mürəkkəb təbiətini göstərməkdən ibarətdir. Çünki hüququn hərəkət mexanizmi hər bir konkret halda onun iqtisadi, sosial və siyasi strukturundan asılı vəziyyətdə olduğunu əks etdirir.

Hüquqi davranışın sosial davranışa daxil olmasının üzvi əlaqəlilik məqamı da əhəmiyyət kəsb edir. Qarşılıqlı fəaliyyətin məhz bu elementi

yeni struktur-hüququ dinamikada əks etdirən sosial-hüquqi davranış yaradır. Hüquq subyektinin (məsələn, kollektivin və ya sosial qrupun) hüquqi göstərişlər çərçivəsində həyata keçirilən davranış və hərəkətlərinin sosial məzmunu haqqında da danışmaq olar.

Hüquq sahəsində sosioloji tədqiqatlar sosiologiyanın və hüququn geniş sferasının qovşağında təşəkkül tapırlar. Onların elində tutduqları yer bəzəndə təsəvvürlər hüquq nəzəriyyəsinin və hüquq sosiologiyasının qarşılıqlı münasibəti, sosial-hüquqi tədqiqatların problematik strukturu, hüquq sosiologiyasının ali məktəblərin hüquq fakültələrində tədrisi və s. haqqında məsələlərin həlli üçün əsaslara xidmət edir. Bu məsələlərin kompleks halda tədqiq edilməsi vaxtı artıq gəlib çatmışdır. Sosial-hüquqi tədqiqatların inkişaf perspektivləri həmin məsələlərin düzgün həllindən xeyli asılıdır.

Azərbaycan cəmiyyətinin sosial inkişafının yeni mərhələsinin – vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət quruculuğu mərhələsinin səciyyəvi cəhətlərini onun sosial-iqtisadi və əxlaqi-mənəvi yetkinliyinin daha yüksək səviyyədə olması təşkil edir. Cəmiyyət həyatının istisnasız olaraq bütün sferalarının həmahəng tərəqqisi, demokratizmin və humanizmin elmi-texniki tərəqqinin üstün imkanları ilə birləşdirilməsi, xalqın əxlaqi-siyasi birliyinin möhkəmləndirilməsi, plüralizmin dərinləşdirilməsi, yetkin informasiya cəmiyyəti qurulmasına nail olunması cəmiyyətdə hüququn və qanunun nüfuzunun yüksəldilməsi, habelə vətəndaş cəmiyyətinin və hüquqi dövlətin ən mühüm prinsiplərindən biri olan hüququn və qanunun qarşılıqlı əlaqəsinin dərinləşdirilməsi ilə müşayiət olunur.

Hazırkı şəraitdə dövlət-hüquqi təcrübə sahəsində təkcə hüquqi formanın təhlili (şübhəsiz ki, bu, son dərəcə ciddi vəzifədir) ilə məhdudlaşmaq kifayət deyildir. Müasir dövr hüququn insan münasibətlərinə, sosial tərəqqinin gedişinə necə təsir etməsinin tədqiqini ön plana çəkir. İnformasiya əsrinin müxtəlif tələbləri cəmiyyət üzvlərinin fəal yaradıcılığında, onların sosial-siyasi fəaliyyətində və hüquq qaydasının, qanunçuluğun hərtərəfli və səmərəli mühafizəsində realizə oluna bilər. İnsanların davranışında qanunların tələblərinin realizə olunmasına əlverişli təsir göstərən sosial amillərin bütün sisteminin öyrənilməsi hüquq sosiologiyasının ən başlıca vəzifəsidir.

Azərbaycan Respublikasının həm hüquq sistemi, həm də qanunvericilik sistemi təkcə şəxsiyyətin deyil, eyni zamanda da müxtəlif sosial qrupların, ictimai birliklərin və bütövlükdə cəmiyyətin davranışını məqsədyönlü şəkildə formalaşdırır. Buna görə də məhz sosioloji tədqiqatların köməyi ilə hüquqi informasiyanın səviyyəsini, onun qavranılması və

mənimsənilməsi imkanlarını, eləcə də bu informasiyanın real davranışa keçməsinə müəyyən etmək olar. Hüquqi informasiya cəmiyyətin real davranışına bir sıra sosial, təhsil amillərindən, demoqrafik və digər amillərdən asılı olaraq keçir. Bu prosesdə ictimai rəy də az rol oynamır.

Cəmiyyət üzvlərinin davranışını formalaşdırən və istiqamətləndirən, onların sosial-siyasi fəallığı şərtləşdirən və artırən daxili mexanizmlərin hərəkətini öyrənmək də zəruridir. Azərbaycan cəmiyyətinin hər bir üzvü qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmliyinə əmin olmalı və bununla yanaşı həm də qanunların tələblərinə əməl etməlidirlər. Azərbaycan qanunların dərin inam və hörmət hər bir cəmiyyət üzvünün daxili tələbatına çevrilməlidir.

Sosial həyat təcrübəsi göstərir ki, normativ göstərişlərin tələblərinin düzgün qiymətləndirilməsi şəxsiyyətdən bütövlük, yüksək əxlaqilik və zəngin mədəniyyət tələb edir. Şəxsiyyətin bilavasitə özünün hüquqa uyğun davranışı qanunların tələblərinə əməl edilməsinə nümunə ola bilər.

Azərbaycan Respublikasının hüquq elmi dünya dövlətlərinin və inkişaf etmiş cəmiyyətlərin qanunvericilik və hüquq tətbiqinə təcrübəsindən faydalanaraq, irimiqyaslı sosial problemlərin həlli istiqamətində öz səylərini gün-gündən artırır. Hüquqi biliklərin tədrisi və təbliğinin artırılması, qanunların öyrənilməsi istiqamətində informasiya şəbəkəsinin daim genişləndirilməsi və siyasi-fəlsəfi dünyagörüşünün genişləndirilməsi müasir mərhələdə dövlətin hüquq siyasətinin mərkəzi məsələlərindən birini təşkil edir.

Sosial-siyasi və ideoloji təcrübənin öyrənilməsi, bu sahədə təməlli və dərin elmi təhlillər aparılması, Azərbaycan hüquqşünaslığının ən yeni hüquqi nailiyyətlərlə zənginləşdirilməsi cəmiyyətin sosial vəziyyətinə müsbət təsir göstərən mədəni amillərdən biridir. Cəmiyyətin sosial vəziyyətinin mədəni cəhətdən yüksəldilməsi nöqtəyi-nəzərindən hüquq elmi ilə yanaşı fəlsəfənin, sosiologiyanın, psixologiyanın, siyasətşünaslığın və digər humanitar elmlərin prinsiplial müddəalarından istifadə və onların real həyatda tətbiq edilməsinin də mühüm əhəmiyyəti vardır.

Hüququn ümumi nəzəriyyəsinin mühüm tərkib hissələrindən biri kimi, hüquq sosiologiyasının yüksək inkişafına nail olmaq üçün konkret empirik tədqiqatların dairəsi sürətlə genişləndirilməli, elmi araşdırmaların metodoloji əsasları işlənib hazırlanmalı və gücləndirilməlidir.

Dünya təcrübəsinin dərin öyrənilməsi əsasında hüquq sosiologiyasının inkişaf etdirilməsi istiqamətində yeni elmi tövsiyələr işlənib hazırlanmalı, sosioloji tədqiqatların aparılması dairəsi genişləndirilməli və bütün bunlarla əlaqədar olaraq cəmiyyətin, dövlətin qarşısında duran köklü vəzifələrin həll edilməsi müddətləri qısaldılmalıdır.

BİRİNCİ FƏSİL

HÜQUQ SOSIOLOGİYASI HÜQUQUN ÜMUMİ NƏZƏRİYYƏSİNİN TƏRKİB HİSSƏSİDİR

1. Hüquq sosiologiyasının predmeti

Hüquq sosiologiyası ictimai sistem kontekstində hüquq institutlarının fəaliyyətini tədqiq edən, solumun hüquqla qarşılıqlı fəaliyyət qanunauyğunluqlarını aşkarlayan biliklər sahəsidir.

Hüquq sosiologiyası o qədər də uzun tarixə malik olmayan nisbətən gənc elmi fəndir. O, təqribən yüz əlli illik tarixə malikdir. Lakin hüquq sosiologiyası özünəməxsus tarixi köklərə malikdir və həmin köklər Platon və Aristotel dövrünə aparıb çıxarır. Bu isə iyirmi beş əsrlik bir dövrü əhatə edir.

Hüquq sosiologiyasının embrional inkişaf mərhələsində onunla bağlı ideya və prinsiplər sosial-fəlsəfi və hüquqi təlimlər daxilində təşəkkül tapmış və mövcud olmuşdur. Məhz buna görə də fəlsəfə və hüquqşünaslıq hüquq sosiologiyası üçün bu günədək əsas başlanğıc kimi qalmaqdadır. Hüquq sosiologiyası bu sıx və doğma yaxınlığı indi də hiss etməkdədir. O, kömək üçün müntəzəm olaraq sosial-fəlsəfəyə və hüquqşünaslığa müraciət etməkdə davam edir. Sosial-fəlsəfə və hüquqşünaslıq hüquq sosiologiyasını özünün nəzəri-metodoloji müddəaları, ideya və prinsipləri, habelə artıq nəzəri cəhətdən işlənib hazırlanmış sosial və antropoloji faktoqrafiyası ilə təmin edir. Belə sosial və antropoloji faktoqrafiyanın dairəsi çox genişdir.

Sosiologiya cəmiyyətdə hüquqla nəyin baş verməsi haqqında informasiyaları toplayır, ümumiləşdirir və sistemləşdirir. Buraya sosial subyektlərlə ictimai və fərdi hüquq düşüncəsi arasındakı hüquq münasibətlərinə aid informasiyalar da daxildir. Sosiologiyanın hüquqa özünəməxsus yanaşmaları müxtəlif sosial strukturları hüquqla bağlayan səbəbli əlaqələrlə müəyyən edilir. Lakin, əgər hüquqşünaslar üçün həmin səbəbli əlaqələr, bir qayda olaraq, sosial sistem kimi dövlətin hüduqlarından kənara çıxmırsa, sosioloqlar üçün bu əlaqələr sivilizasiya kimi nəhəng bədənin məkanında itən ölçü kimi görünür.

Bu zaman sosioloji diqqətin predmeti normativ strukturların həm lokal sivilizasiyaları, həm də inteqrasiya edilmiş tamın birliyi qismində çıxış

edən dünya sivilizasiyası ola bilər. Sonuncu halda hüquq sosiologiyası artıq **hüquqi sivilizasiyaların makrososiologiyasına** çevrilir. Beləliklə, hüquq sosiologiyası müstəqil nəzəri fənn kimi aşağıdakıları tədqiq edir:

1) səciyyəvi tipoloji əlamətlərə malik spesifik sosial sistemdən ibarət olan hüququ;

2) sivilizasiyalı meqasistemin hüquqa səbəbli təsirini;

3) hüquq sisteminin sivilizasiyalı meqasistemə əks səbəbli təsirini.

Hüquq sosiologiyası ümumi sosiologiyanın bilavasitə hüququn özünə sosioloji yanaşmanın nəticəsi kimi təşəkkül tapmışdır. Ona görə də hüquqa sosioloji yanaşmanı daha ətraflı nəzərdən keçirmək lazımdır.

Hüquqa sosioloji yanaşma. Bu yanaşma tədqiqatların məntiqi qanunlarının sosial determinizm prinsipinə tabeliyini nəzərdə tutur. Sosial determinizm prinsipi isə öz növbəsində ictimai münasibətlərin, sosial institutların və strukturların hüquq münasibətlərinə və hüquq düşüncəsinə müəyyən məzmunlu-fikri istiqamət verməyə qadir olduğunu əsas götürməyi tələb edir.

Sosioloji yanaşma əsasında hüquq müstəqil və mühüm fenomen kimi deyil, sosial sistemin tərkib hissəsi və xeyli dərəcədə təbə hissəsi kimi təzahür edir. Hüquq bu keyfiyyətdə bir sıra xidmətədiçi funksiyalara malik olur. Bu zaman hüquq münasibətlərinə ictimai münasibətlərin xüsusi formalarından biri kimi baxılır. İnsan isə muxtar şəxsiyyət deyil, şəxsi sionormativ strukturun təsiri altında olan geterenom (sərbəst) fərd qismində çıxış edir. Belə yanaşma hüquqa sosial təsirlərin bütün məcmusunu nəzərə almağa imkan yaradır.

Hüquqa sosioloji yanaşma əhəmiyyətli dərəcədə müsbət hüquq sahəsində tədqiqatlar zamanı səmərəli olur. Hüquq düşüncəsi və hüquq münasibətlərinin fərdi subyektləri onun əsasında müəyyən sosial birliklərin, ictimai münasibətlərin konkret-tarixi sisteminin məhsulu və representantları kimi çıxış edir, onların mahiyyəti isə özünü antropoloji reallıqlar qismində aşkar edir.

Sosioloji nöqteyi-nəzərdən insanda olan başlıca keyfiyyət əxlaqi-hüquqi keyfiyyətdir və cəmiyyət məhz bu keyfiyyətin köməyi ilə inkişaf edir. Fərdin sosiallaşma dərəcəsi onun şəxsi xassələrinin normativ nümunələrə uyğun gəlməsi meyarı ilə müəyyən edilir.

Hüquqa sosioloji yanaşma özündə tamın hissə, solumun fərd üzərində prioriteti ideyasını ehtiva edir. Hüquq məhz onun göstərişləri əsasında bu ideyanın təcrübəyə münəvər edilməsi vasitəsi, tənzimləyici mexanizm kimi çıxış edir.

Geterenom varlıq qismində insanın ictimai-tarixi zərurətin güc xəttindən və sosial sistemin xarici mexanizmlərindən bilavasitə asılılıqda olmaması sosiologiya üçün prinsipial cəhətdən mühümdür. Onun başlıca həyatı vəzifələrindən biri belə asılılığın mənasına və mahiyyətinə nail olmaqdan, onun tələblərinə uyğunlaşmaqdan və onların daxilində mümkün sosial azadlığını axtarmaqdan ibarətdir.

Sosial determinasiyaya nəyinsə yaranmasının ictimai sistemə fəal kömək və insan hərəkətləri azadlığının məhdudlaşdırılması, məqsədə çatmaq və məqsədin həyata keçirilməsi üçün normativ, təşkilati, texnoloji hədudlar kimi baxmaq olar. Buna görə də determinasiya mexanizmləri hərəkətlərinin düzünə nəticəsi könüllü və ya məcburi adaptantlar kimi çıxış edən, sosial sistemə tabe olmaq məcburiyyətində qalan subyektlərin şəxsi qeyri-azadlığı ola bilər.

Belə şəraitdə hüquq düşüncəsi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti kimi makro-sosial sistemlərin tələblərinə şəxsiyyətin uyğunlaşmasına imkan verən özünü tənzimləyici vasitə kimi çıxış etməyə başlayır.

Hüquq sosiologiyası hüquqa sosial təsisat kimi baxır. Onu cəmiyyətin, onun strukturunun və institutlarının təsiri altında hüquq münasibətlərində və hüquq düşüncəsində yaranan hər şey maraqlandırır. O, sosiomla hüquq normaları, dəyərlərlə fikirlər arasında baş verən proseslərin tədqiqi ilə məşğuldur. Hüququn sosial məkanda və tarixi dövrdə inkişaf edən və fəaliyyət göstərən, həm cəmiyyətin tarixi tipindən, onun coğrafi mövqeyindən, həm də ictimai və fərdi şüurun inkişaf səviyyəsindən asılı olan mürəkkəb dinamik sistem kimi başa düşülməsi hüquq sosiologiyasının spesifik cəhətidir. Hüquq sosiologiyası hüququn öz başlanğıcını cəmiyyətdən gətirdiyünü əsas kimi qəbul edir. Hüquq cəmiyyətin yetirməsi olduğuna görə, bütün hüquqi fenomenlər sosial fenomenlərdən ibarətdir. Lakin əksinə, hər cür sosial fenomen hüquqi fenomen hesab oluna bilməz.¹

Məlumdur ki, insan cəmiyyətində qeyri-hüquqi fenomenlər də mövcuddur. Belə qeyri-hüquqi fenomenlər adətən, davranış hadisələri qismində qiymətləndirilir. Belə hadisələr adətlərlə (hüquqi adətlər, adət hüquq normaları) əlaqələndirilir. Ona görə də cəmiyyətdə baş verən hadisələrin hansının hüquqi, hansının isə davranış hadisəsi olduğunu fərqləndirmək vacibdir. Məsələn, gəmi kapitainının batmaqda olan gəmini

hamıdan əvvəl tərk etməsi, yaxud həkimin xəstəyə kömək göstərməməsi və s. bu kimi hərəkətlər hüquqi (ictimai təhlükəli əməldir) hadisədir. Nəqliyyatın intensiv hərəkət etdiyi yolda piyadanın yolu piyadalar üçün nəzərdə tutulmuş xətdən və ya xüsusi keçiddən keçməməsi, yaxud sürücünün avtomobili idarə etdiyi zaman mühafizə kəmərinə taxmaması davranış hadisəsidir.

Hüquqi hadisə törədilmiş hərəkətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsiindən asılı olaraq zəruri dövlət məcburiyyət tədbirinin (sanksiyanın) tətbiqi ilə nəticələnir. Belə hüquqi tətbiqetmə dövlətin buna müvəkkil edilmiş səlahiyyətli orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Davranış hadisəsi isə ictimai təhlükəliliyə malik olmadığı üçün əksər hallarda (buna zərurət yarananda) məzəmmət və ya ictimai qınaqla nəticələnir.

Deməli, sosiologiyanın predmeti ilə hüquqşünaslığın predmeti ...qismən üst-üstə düşür. Bununla belə, istər sosiologiyanın, istərsə də hüquqşünaslığın predmetinin hər birinin öz spesifikliyi vardır. Nəticədə sosiologiyaya və eyni zamanda (hüquqla tənzimləndiyindən) hüquq elmlərinin obyektinə daxil olan ictimai münasibətlər müxtəlif cür, fərqli aspektlər və üst-üstə düşməyən mövqelərdən öyrənilir. Hüquq elmini ilk növbədə müvafiq ictimai münasibətin hüquqi forması, onun subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin məzmunu maraqlandırır. Sosiologiya isə bu və ya digər ictimai hadisənin sosial mənzərəsini, sosial yerini və sosial funksiyalarını aydınlaşdırır. Hüquqşünas ailə-nikah münasibətlərini səciyyələndirərkən əsas diqqəti ər-arvadın hüquqi vəziyyətinə, uşaqların hüquq və vəzifələrinə verir. Sosioloqu isə ilk növbədə ailə üzvlərinin faktiki qarşılıqlı münasibətləri, yəni onların bir-birinə qarşı rəğbət və ya nifrəti, qarşılıqlı dəyərləndirmələri, ...insanların davranışındakı müxtəlif təzahürləri maraqlandırır.¹

Hüququn məzmunu, son dərəcə mürəkkəb və çoxölçülüdür. Buna görə də hüquqa ən müxtəlif aspektlərdən baxıla bilər. Həmin aspektlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) **metafizika** – hüququn transtsendent ilk başlanğıc varlıqla bağlılığını nəzərə alan aspekt;
- 2) **kosmogoniya** – hüquq dünyəvi qaydanın universal qanunlarına münəvər edən aspekt;
- 3) **naturalizm** – hüquq, daxilində cəmiyyətin, insanın və hüquqi reallığın mövcud olduğu təbii aləmdən asılılıqda təhlil edən aspekt;

¹ Касьянов В.В., Нечипуренко В.Н. Социология права. Ростов-на-Дону, 2001, с.10.

¹ Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Sosiologiya: Dərs vəsaiti. Bakı, "Təknur", 2008, s.264-265.

4) **antropologiya** – hüququ insan təbiəti qanunları ilə əlaqələndirən aspekt.

Göstərilən bu aspektlər içərisində hüququn, ilk növbədə sosial və **sosiogen** məzmununu aşkar etməyə imkan verən xüsusi nöqtəyi-nəzər də mövcuddur. Dərketmə söylərinin yalnız bu nöqtəyi-nəzərdə cəmləşməsi ayrıca, nisbi müstəqil nəzəri fənnin – **hüquq sosiologiyasının** meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdır.

Hüquq sosiologiyası başlıca diqqətini müstəsna dərəcədə hüququn sosial məzmununa yönəlmişdir. Hüququn qalan bütün canlı və zəngin cəhətləri, onun ayrılmaz tərkib hissələri həmin dərketmə sahəsinin diqqətindən kənaradır. Orta səviyyəli xüsusi nəzəriyyə kimi onun üçün sosial reallıqlar deyil, hüququn inkişafı üçün əhəmiyyət kəsb edən, onun fəaliyyətin təsir göstərən və tarixi tələyində rol oynayan reallıqlar mühümdür.

Hüquq sosiologiyası üzrə tədqiqatların elmi istiqamətlərinin mahiyyətinin və spesifikliyinin dəqiq müəyyən edilməsi üçün onun obyektini predmeti arasında fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Əgər an ümumi şəkildə ifadə olunarsa, hüquq sosiologiyasının **obyektini** hüquqi reallıq təşkil edir. Bu mənada hüquq sosiologiyası hüquqşünaslıq və hüquq fəlsəfəsi kimi fənlərlə qohum elm qismində çıxış edir. Çünki hüquqi reallıq həm hüquqşünaslığın, həm də hüquq fəlsəfəsinin dünya sivilizasiyası kontekstində tək halda mövcud olan (konkret formalarda fərqlərin olmasına baxmayaraq) obyektidir.

Adları çəkilən fənlərin təsir sferalarının fərqləndirilməsi məqsədilə predmet anlayışını daha ciddi şəkildə müəyyən etmək zəruridir. Məhz predmet anlayışının aşkar edilməsi ilə adətən, istənilən elmin nəzəri cəhətdən öz müqəddəratını təyin etməsi prosesi başlanır. Bu, həmin elmin öz təyinatını bilməsinə, özünəməxsus spesifik dərketmə vəzifələrinin nədən ibarət olduğunu əldə etməsinə imkan verir. Müəyyən bir elm sahəsinə məxsus spesifik dərketmə vəzifələrini isə heç bir başqa elm həll etmək imkanına malik deyildir.

Bütövlükdə sosiologiya elmini maraqlandıran materialın təbiəti və onun dərketmə maraqlarının say göstərdiyi başlıca istiqamətlərin xarakterini əsasında hüquq sosiologiyasının predmetini belə müəyyən etmək olar: **«Hüquq sosiologiyası sosial institutlar sistemində hüququn fəaliyyətini, genezisini, hüquq normalarının dinamikasını və strukturunu, onların cəmiyyətdəki rolunu öyrənən elm sahəsidir»**. Cəmiyyətin, onun strukturları və institutlarının təsiri altında hüquq münasibət-

lərində və hüquq düşüncəsində yaranan bütün nə varsa hamısı hüquq sosiologiyasının predmetinin tərkib hissələridir.

Hüquq sosiologiyasının öyrənilməsinə əsas yanaşmalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) demoqrafik yanaşma;
- 2) psixoloji yanaşma;
- 3) ümumi yanaşma;
- 4) münasibətli yanaşma;
- 5) kulturoloji yanaşma.

Hüquqda sosial olan hər şey və hüququn **sosiosferası** hüquq sosiologiyasının predmetinə daxildir. Hüquq sosiologiyasını ilk növbədə hüququn nüvəsini təşkil edən hüquq normalarının, dəyərlərin və fikirlərin sosiolumla generasiyasının daxili məntiqi maraqlandırır. Hüquq sosiologiyası üçün makrososiosfera və mikrososiosferanın institusional və subyektiv-şəxsi səviyyələrdə hüququn **sosiodinamikasını** əmələ gətirən sosial ziddiyyətlər, onların yaranması, kəskinləşməsi və həll olunması mühümdür.

Sosioloji nəzəriyyə nöqtəyi-nəzərindən hüquq sosial məkanda və tarixi dövrdə inkişaf edən və fəaliyyət göstərən, hər bir konkret halda dünya sivilizasiyası kontekstində onun lokallığından və sosiolumun tipindən, ictimai və fərdi şəurun strukturunun mədəni-tarixi inkişaf dərəcəsindən asılı olan mürəkkəb dinamikali sistemdir. Hüquq sosiologiyası üçün hüquqa **xronotop** kateqoriyası əsasında nəzər yetirmək səciyyəvidir. Sosial zamanın və sosial məkanın hüququn strukturunda ikiləşmiş izinin olmasını, bu izin onun məzmun və formalarında (hüququn mənbələrində) necə kök saldığını görmək hüquq sosiologiyası üçün vacibdir.

Xronotop kateqoriya hüquq sosiologiyasına aşağıdakı iki vahid vəzifəni uğurla həll etməyə imkan verir:

birincisi, hüquqi fenomenləri və strukturları onların nisbi-stasionar vəziyyətində artıq hazırkı məqamda olduğu keyfiyyətdə tədqiq etmək;

ikincisi, hüquqi reallıqların mövcudluğunun prosessual-dinamik aspektlərini tədqiq etmək, onların haradan-haraya aşkar hərəkətini izləmək.

Xronotop kateqoriya hüquq sosiologiyasına yuxarıda göstərilən hər iki ölçücü vəzifəni birləşdirmək imkanı verir. Belə problem-analitik rəkurs hüquqşünaslıq daxilində yaranmaya, özünün dərketmə üstünlüyünü nümayiş etdirməyə bilməz.

Hüquq sosiologiyası üçün cəmiyyət fəvqəladə dərəcədə mürəkkəb olan bir sistemdir. Hüquq cəmiyyətlə saysız-hesabsız səbəbli asılılıqla

başdır. Hüquq uğurlu fəaliyyət göstərmək və normal inkişaf etmək üçün həmin səbəbli asılılıqlar haqqında biliklər sisteminə malik olmalıdır. Məhz hüquq sosiologiyası bu halda hüquq sisteminin sosial özünüdərkinin **siqnifikatı** qismində çıxış edir. Hüquq sosiologiyası solum haqqında insanların ehtiyac duyduğu, hüquq institutlarının və hüquq mexanizmlərinin sağlam fəaliyyət göstərməsinə cavab verən bilikləri əldə edir və onları qoruyub saxlayır. Belə özünüdərk seçicidir. Sosioloji refleksiyaların «aynasına» baxan hüquq, sosiallığın tipik, universal stereotiplərinin müxtəlif yuridik formaları necə əldə etdiyini görür.

Artıq qeyd olunduğu kimi, hüquq son dərəcə mürəkkəb və ziddiyətli sosial hadisə və cəmiyyətin tənzimləyici sosial institutudur. Hüquq eyni zamanda da cəmiyyətdə mövcud olan rəngarəng ictimai münasibətlərin yeganə və əvəzədiməz tənzimləyicisidir. O, cəmiyyətdə ictimai qaydanı və hüquq qaydasını, habelə ictimai təhlükəsizliyi təmin edir və sabitliyi qoruyur. Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, obyektiv hüququn cəmiyyətdə təyinatı tənzimləyici olmaq, mövcud ictimai münasibətləri və qaydanı müəyyən etmək, qaydaya salmaq və mühafizə etməkdir.¹ Hələ 1917-ci ildə görkəmli rus hüquqşünas-sivilisti İ.A.Pokrovski yazırdı ki, hüququn ümumi məqsədi insani münasibətləri tənzim etməkdən ibarətdir.² Məhz tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirən normaların əhəmiyyətini qeyd edən Pol Riker haqlı olaraq yazır: «...hərəkətləri müəyyən edən rəmzi sistemlər içərisində müəyyən normativ funksiyaları yerinə yetirən sistemlər vardır və onları çox tələskənliklə əxlaq qaydalarına daxil etmək lazım deyil».³

Müasir sosioloji-hüquq ədəbiyyatında hüquq sosiologiyasının xalis sosiologiya elmi sahəsi olmasına dair fikirlər mövcuddur. Bələ ki, V.A.Qlazirinin fikrincə, hüquq sosiologiyası cəmiyyətin və onun sosial sistemdəxili elementi olan hüququn fəaliyyət, dəyişmə və qarşılıqlı hərəkət mexanizmlərinin qanunauyğunluqlarını öyrənən sosiologiya sahəsidir.⁴ Belə mülahizə ilə razılaşmaq çətindir.

Qeyd etmək zəruridir ki, müstəqil fənn kimi hüquq sosiologiyasının ümumi sosiologiya ilə qırılmaz bağlılığı və onun mühüm təsirini hiss et-

¹ Алексеев С.С. Право: азбука-теория-философия: Опыт комплексного исследования. М., «Статус», 1999, С.313.

² Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. М., «Статус», 1998, с.38.

³ Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика. М., 1995, с. 12.

⁴ Юридическая социология. М., 2000, с.10-11.

məsi şübhəsizdir. Bu barədə sosiologiya ədəbiyyatında da göstərilir və müəlliflər qeyd edirlər ki, hüquq sosiologiyası ümumi sosiologiyanın tərkib hissəsi kimi onun mövcud vasitələrindən faydalanır (anket sorğusu, müşahidə, müqayisə, testlər, eksperiment və s).¹ Bununla yanaşı, ümumi sosiologiya hüquqa ictimai həyatın normativ strukturunu ifadə edən, onun sosial şərtliliyini müəyyənləşdirən sosial institut kimi baxır. Bu da təsadüfi deyil, çünki artıq qeyd olunduğu kimi, hüququn özü sosial hadisədir. Hüquq sosiologiyası hüquq cəmiyyətin sosial institutu qismində öyrəndiyinə görə o, hüququn ümumi nəzəriyyəsinin daxili nisbi muxtariyyətə malik olan müstəqil qruplarından biridir.

2. Hüquq sosiologiyasının fənn statusu

Hüquqşünaslar və sosioloqlar arasında hüquq sosiologiyasının yuridik, yaxud sosioloji fənlərə aid edilməsi haqqında yekdil fikir yoxdur. Belə diskussiya faktı postsovet hüquq sosiologiyasının yetkin səviyyədə olmaması haqqında şəhadət verir. Mütaliələr və araşdırmalar təsdiq edir ki, keçmiş sovet hüquq sosiologiyasının başlıca mövzusu demək olar ki, burjua hüquq sosiologiyasının sağdan və soldan tənqidinə həsr edilmişdi. İnsanlığın bütün tarixi dövrlərində cəmiyyət üçün sosial bəlaya çevrilmiş cinayətçılığın əsas səbəbini kapitalizm cəmiyyətində axtaran sovet kriminologiya elmi bolşevizm ideologiyasının ehkamlarından yaxa qurtara bilməmişdi. Bu nöqtəyə nəzərdən keçmiş sovet hüquq sosiologiyası da istisnaqlı təşkil etmir. Lakin indi də qalmaqda olan problem öz həllini mütləq tapmalıdır.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, həm hüquqşünasların, həm də sosioloqların hüquq sosiologiyasının fənn statusunun düzgün müəyyən edilməsində bir-birlərinin qarşılıqlı elmi-fikri mübadilələrinə kəskin ehtiyacı vardır. Yalnız belə olduğu halda əldə olunan nəticələr məhsuldar ola bilər. Məsələ ilə bağlı eyni zamanda sərt dixotomik sxemlərin metodoloji yarasızlığı da aşkar olunmaqdadır. Belə ki, irəli sürülən mülahizələr və təkliflər birtərəfli olduğuna və diskussiyaların mütəxəssislərin yalnız öz mövqelərini müdafiə baxımından apardıqlarına görə, ortaq bir məxrəcə gəlmək müəyyən çətinliklərin və anlaşılmaqların meydana çıxması, təbii olaraq barəsində söhbət gedən problemin daha da mürəkkəbləşməsi ilə müşayiət olunur.

Şübhəsiz ki, hüquq sosiologiyası kimi müasir və zəruri olan bir elmi sahəsinə qəti və birmənalı seçim tələb edən situasiyada qoymaq düzgün

¹ Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Göst.kitab. s. 262.

olmazdı. Hüquq sosiologiyasının hüquq fənni, yaxud sosioloji fənn olub-olmaması sualına bu fənnin öz predmeti də cavab verə bilər. Hüquq sosiologiyasının öyrənmə və tədqiqat predmetindən aydın olur ki, o, artıq öz definisiyasına (tərifinə) görə hüquqşünaslığın və ümumi sosiologiyanın sintezindən yaranmış bilik sahəsidir. Bu mənada, fikrimizcə, hüquq sosiologiyasını fənlərarası nəzəriyyə hesab etmək olar.

Hüquq sosiologiyasına artıq Avropa sosiologiyası üçün ənənəyə çevrilmiş «nomotetik-idiografik» dioxotomiya mövqelərindən də yanaşmaq lazım deyil. Belə ki, hüquq sosiologiyasını yalnız tipik, zəruri və qanunauyğun hadisələrlə maraqlanan xalis **nomotetik** fənn adlandırmaq olmaz. Eyni dərəcədə də onu ancaq xüsusi, təkrar olunmaz, unikal sosial faktlara əsaslanan **idiografik** elm hesab etmək məqsəddən uzaq olardı.

Keçmiş və arxada qalmış onilliklər ərzində dünya sosioloji fikri kifayət qədər nailiyyətlər əldə etmiş və təcrübə qazanmışdır. Totalitar sovet rejiminin isə həqiqi hüquq sosiologiyasına sanki ehtiyacı olmamışdır. Çünki eyni zamanda da öz simasında avtoritar rejim damğasını daşıyan sovet hakimiyyətinə onu bütün dolğunluğu əks etdirən nəzəri güzgü lazım deyildi. O bu güzgünü ona görə istəmirdi ki, sovet yalanının bütün cybəcərlikləri orada əks oluna bilərdi.

Yuxarıda göstərilənlər nöqtəyi-nəzərindən hazırda Azərbaycan hüquq sosiologiyasının keçdiyi mərhələni mahiyyət etibarilə **intibah mərhələsi** adlandırmaq olar. Bu heç də geriyyə, zamanın nəzəri mövqelərinə qayıtmaq və müsbət olanları dirçəltmək deyildir. Çünki barəsində danışdığımız hüquq sosiologiyası Azərbaycan cəmiyyəti üçün tamamilə yeni, doğulmaqda və formalaşmaqda olan müstəqil elm sahəsidir. Ona görə də Vətən hüquq sosiologiyası özünün inkidiki öz müqəddəratını təyin etmə mərhələsində aşağıdakı vəzifələri həll etməlidir:

1) hüquqi-sosioloji fikrin, nəzəriyyənin keçmiş ehkamçı ideologiyanın qaranlıq irsindən və inzibati-amiranəlik ənənələrindən azad edilməsi;

2) hüquq sosiologiyasının əyalət-periferiyasından, kor-korana əxzetmə ruhundan təmizlənməsi;

3) müasir intellektual sosioloji axtarışların qabaqcıl cərgəsinə çıxmaq əsasında sosioloji tədqiqatların yeni metodoloji vasitələrinin axtarılması və əldə edilməsi;

4) dünya elmi birliyinin ideya-konseptual kontekstinə çıxmaqla indiki məqamda mövcud olan nəzəri müddəaların inkişaf etdirilməsi və daha da təkmilləşdirilməsi.

İndiki şəraitdə Azərbaycan Respublikasının müasir hüquq sosio-

logiyanın nəzəri məkanının yaradılması və müasir dünya sosial-siyasi tədqiqatları səviyyəsinə qaldırılması elmi ictimaiyyətdən böyük və gərgin səylər tələb edir. Azərbaycan cəmiyyətində hüquq sosiologiyasının tərəqqi imkanlarını bir sıra şərtlər hesabına genişləndirmək olar.

Birincisi, hüquq sosiologiyasının ölkəmizdə formalaşması və inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycanın fəlsəfi fikir, sosial-siyasi və hüquqi fikir tarixi, klassik hüquq sosiologiyası, Qərbin sosial-nəzəri irsi mənimsənilməlidir.

İkincisi, postklassik dövrün sosioloji materialları dərindən öyrənilməli, modern və postmodern mərhələlərinin metodoloji ideyalarından yetərincə istifadə edilməli, habelə onlar müasir hüquqi realitələrə tətbiq olunmalıdır.

Üçüncüsü, artıq açılmış və mövcud olan mənəvi ehtiyatların sərbəst elmi axtarışının intellektual enerjisindən məhsuldar şəkildə istifadə edilməlidir.

Hüquq sosiologiyası hüquq fəlsəfəsi, siyasi və hüquqi təlimlər tarixi kimi elmi-nəzəri (tarixi) fənlərə aid edilməlidir. Hüquq sosiologiyasının öyrənilməsi ali hüquq təhsilinin tərkib hissəsi olmalıdır. Onun ali məktəblərin hüquq fakültələrində tədrisi zəruri və həm də vacibdir.

Hazırda ölkəmizdə alternativ təfəkkür məktəbi kimi ümumi və nəzəri sosiologiyanın rolu artmaqdadır. Bu da öz növbəsində hüquq sosiologiyasının öyrənilməsinə və tədrisinə yeni impuls verir. Buna görə də bu istiqamətdə hüquqşünasların və sosioloqların yaradıcı gücünün sərbəst edilməsi və birləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edərdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, zəmanəmizin xüsusiyyəti idoloji plüralizmin bərqərar olmasından, elmi şüurda, peşə şüurunda və adi şüurda təfəkkürün müxtəlif variantlarının tanınmasından ibarətdir.

3. Hüquq sosiologiyası və hüquq fəlsəfəsinin qarşılıqlı əlaqəsi

Hüquq sosiologiyası ilə hüquq fəlsəfəsi arasında möhkəm ayırıcı sərhəd yoxdur. Əksinə, hər iki bilik sahəsi özünün problemlər məkanı ilə bir-birinə nüfuz edir, bir-birini tamamlayır. Buna görə də onların arasındakı sərhəd hər iki bilik sahəsini bir-birinə daha da yaxınlaşdırən zəncirvari zolağı xatırladır.

Hüquq sosiologiyası və hüquq fəlsəfi ümumi problemlər məkanına

malik olsalar da, həmin məkanın həddlərində müstəqil fəaliyyət göstərir, hər biri ayrı-ayrılıqda özünəməxsus tədqiqat metod və vasitələrindən istifadə edirlər. Bu nöqteyi-nəzərdən hüquq sosiologiyası hüquq fəlsəfəsi ilə müqayisədə bilavasitə ictimai praktikanın ehtiyaclarına çox yaxındır. Buna görə də hüquq fəlsəfəsinin ilk növbədə bir ideya kimi təşəkkül tapması üzərində qısa şəkildə də olsa dayanmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Hüquq fəlsəfəsi fənlərarası bilik sahəsidir. O özündə fəlsəfənin, hüquqsünəslığın, sosiologiyanın, psixologiyanın və digər humanitar fənlərin dərketmə söylərini birləşdirir. Hüquq fəlsəfəsinin dərketmə söyləri hüquqi reallıqların tədqiqində, onların mahiyyətinin araşdırılmasında, səbəb-nəticə əlaqələrinin təhlilində təzahür edir.

Keçmiş və indiki dövrün fəlsəfi-hüquqi təlimlərində təbii sosial-hüquqi təcrübənin konseptual modellərinin tənzim edilməsinin və rəsmiləşdirilməsinin konstruktiv imkanları meydana gəlmişdir. Çünki insanın fəlsəfi özünüdərkçi çoxəsrlik inkişaf prosesidir. İnsan cəmiyyətinin «oxkaman» dövründən başlamış bu inkişaf prosesi bu gün də davam edir. Dünya sivilizasiyasının həmin prosesi yaşaması labüd xarakter almışdır.

Şərqi və Qərbi mədəniyyət aləmində yaranmış hüquq fəlsəfəsi öz inkişafında uzun və mürəkkəb tarixi bir yol keçmişdir. Bəşər sivilizasiyasının şahidi olduğu bütün sosial tərəqqi və tənəzzülləri, həyəcan və sabitlikləri hüquq fəlsəfəsi də hiss etmişdir.

Hüquq fəlsəfəsinin təşəkkülü və təkamülü hüquqi reallıqların dəyişkənliyinin ümumi dinamikası və onun sivilizasiyalı konteksti ilə bilavasitə bağlıdır. İnkişaf etməkdə olan sivilizasiyaların «izi ilə» hərəkət edən fəlsəfi fikir özünün konseptual izahedici modellərində qanunun, hüquq qaydasının, ədalətin, ədalət mühakiməsinin, qanuna itaətin, qanunsuzluğun, cinayətin, cəzanın və digər sosial hadisələrin mənə və mahiyyətini açmağa səy göstərmişdir.

Hüquq fəlsəfəsi ümumənəzəri hüquqi biliklərin sahələrindən biri kimi təşəkkül tapmışdır. Lakin o, hüquq nəzəriyyəsinin bir hissəsi və ya sadəcə davamı deyildir. Hüquq fəlsəfəsi fəlsəfi tədqiqatlarda hüquq nəzəriyyəsinin xüsusilə də hüququn məntiqinə aid məlumatlarına tam arxalansa da, onlardan fəal istifadə etsə də, hüquq nəzəriyyəsinin hüququn məntiqini ehtiva edən məlumatlarından ibarət sahə deyil.

Hüquq fəlsəfəsi hüququn dərk edilməsinin yeni, ən yüksək pilləsi, məlum mənada ümumiləşdirilmiş hüquqi biliklərin zirvəsidir. Tarixi-məntiqi qayda, real ictimai münasibətləri əks etdirən hüquq haqqında

anlayışların formalaşması və inkişaf tarixi problemlərinə toxunarkən, hüquq haqqında elmi biliklərin bu fəlsəfi sahəsi üçün xarakterik olan hüquqa yanaşmada yeni keyfiyyət dönüşünü diqqətdən yayındırmaq olmaz. Hüquqa yanaşmada bu yeni keyfiyyət dönüşü ondan ibarət olur ki, hüquq fəlsəfəsi insanların həyatında və insan varlığında hüquq haqqında elmə çevrilir.

Fəlsəfi şüurun hüquqi reallıqlara idraki münasibəti insanların hüquq münasibətləri praktikasında rəhbər tutduqları dəyərlər, tələbatlar, mənafe-lər haqqında ən adekvat təsəvvürlərin əldə edilməsi kimi təzahür edir. Fəlsəfi-hüquqi təlimlərdə təbii sosial-hüquqi təcrübənin konseptual «mü-təşəkkil bilik»də tənzim edilməsi və məntiqi cəhətdən rəsmiləşdirilməsi üzrə ictimai şüurun konstruktiv rolu təəssüm olunmuşdur. Hüquqi problemlər onlarda fəlsəfi refleksiyanın vasitələri ilə məntiqi cəhətdən yenidən qurulmuşdur. Təfəkkür materiallarının tarixi təşəkkülü, ideyalar cəbbəxanasının genişlənməsi, kateqoriyalı aparatın inkişafı zaman keçdikcə hüquqi problemlərin fəlsəfi təhlillərinin daha dərinə həyata keçirilməsinə imkan vermişdir.

Hüquq fəlsəfəsi hər hansı başqa əsas və mənaların deyil, məhz hüququ hüquq edən əsasların və mənaların axtarışı ilə məşğuldur. O bu mənaları hüququn özündə axtarmağa səy göstərir. Hüquq fəlsəfəsini hüququn özündən daha çox onu hüquq edən zəminlər maraqlandırır. Hüquqi reallıqlara müraciət edən fəlsəfə aşağıdakıları tədqiq edir:

- 1) daxilində hüquq sistemlərinin fəaliyyət göstərdiyi lokal sivilizasiyalar;
- 2) hüququn söykəndiyi konkret mədəniyyətlər, o cümlədən dini və əxlaqi sistemlər;
- 3) dövlətçiliyin inkişaf qanunauyğunluqları (bunsuz sosial həyatın hüquqi tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi qeyri-mümkündür);
- 4) hüququn məzmununu təşkil edən normalar və dəyərlər;
- 5) insanın şüuru və onun hüquq normalarına əməl edən, yaxud bu normaları pozan davranışı.

Xüsusi müstəqil elmi dünyagörüşü kimi, hüquq fəlsəfəsi ideyasının təşəkkülü və inkişafı hansısa əqli-məntiqi əməliyyatların məhsulu deyil. Belə əqli-məntiqi əməliyyatlar fəlsəfənin və hüquqsünəslığın fraqmentlərinin birləşməsinə xidmət etmir. Hüquq fəlsəfəsi ideyasının yaranması həyatın özünün məntiqi ilə şərtlənən hadisədir.

Fəlsəfə metafizika qismində çıxış etdiyi vaxt dünya qaydasının bütün

səviyyələrində – kosmosda, təbiətdə, solumda və hüquq düşüncəsində hökranlıq edən ümumi normativ prinsiplərin cəniliyini sübut edir. Sosiologiya metafizika ilə yanaşı özünü pozitiv biliklərin daşıyıcısı kimi dərk edir. Bu zaman o, sosial təcrübənin hüdudlarından kənara çıxmağa səy göstərmir. Daha praqmatik olan sosiologiya həyati reallıqların kristallaşmış nüvəsində möhkəm dayanır.

Ayrıca şəxsiyyət, eləcə də bütövlükdə cəmiyyət hüquq fəlsəfəsindən konkret praktiki tövsiyələr gözləmədiyi halda, hüquq sosiologiyasından sosial-hüquqi institutların fəaliyyətində, uğurlu addımlarına kimin cavab verməsinə, kimlərin məsuliyyət daşmasına dair bütün cavabları gözləyir.

Hər iki elmi fənnin – hüquq sosiologiyası və hüquq fəlsəfəsinin bir-birinə rəqib olmadan birgə mövcud olmaları tamamilə mümkündür. Əksinə, onlar bir-birinə yaxın və doğma olan bilik sahələri kimi, ənənəvi olaraq bir-birini qarşılıqlı surətdə zənginləşdirir. Məsələn, əgər hüquq sosiologiyası hüquq normasının ictimai qaydanı təmin etmək və sosial sistemin həyati bütövlüyünü möhkəmləndirmək üzrə konkret hərəkət mexanizmlərini tədqiq edərsə, hüquq fəlsəfəsi insan birliklərində, ayrı-ayrı sosial qruplarda tarixi iradənin və ictimai zərurətin hüquq normaları vasitəsilə necə təzahür etdiyini sübut etməyə səy göstərir.

Öz mahiyyətində görə **kosmosentrik** olan və hüquq qaydasının dünya qaydaları, qanunları ilə qarşılıqlı münasibətində xeyli diqqət yetirən hüquq fəlsəfəsindən fərqli olaraq, hüquq sosiologiyası **sosiosentrikdir** və o, sosial strukturların mümkün təhlili çərçivəsində öz suallarına cavablar axtarır. Hüquq sosiologiyası üçün hüquqi fenomenlərin tapmacalı sirləri cəmiyyətin özündədir. Hüquq sosiologiyası üçün solum öz qanunları ilə hüququn təbiətində şamil olunan kifayətəddici makrokosmdur.

Hüquq sosiologiyası özünün nəzəri hissəsində kifayət qədər qüdrətli evristik potensiala malikdir və bu gün hüquq fəlsəfəsinin konseptual cəhətdən zənginləşməsinə yardım edə bilər. Nəzəri hüquq sosiologiyası öz klassiklərinin – M.Vberin, Y.Erlixin, T.Geygerin, T.Parsonsun şəx-sində hələ uzun müddət müasir hüquq fəlsəfəsi üçün sonsuz ideyalar mənbəyi və ilhamverici olacaqdır.¹

Hüquq elminin özünün daxilində diferensiasiyanın inkişafı əsasında bir sıra səbəblər – tarixi, qnoskoloji və ideoloji səbəblər dayanır. Fəlsəfi-hüquqi ədəbiyyatda düzgün olaraq göstərilir ki, ...biliklərin diferensiasii-

yasının əsasını obyektiv tələbatlar və müəyyən dərəcədə də obyektiv proseslər təşkil edirlər.¹ Bu prosesin təşkilinin səciyyəvi cəhəti kompleks institutların, kompleks elmi qrupların və kompleks metodların yaradıl-masından ibarətdir.

Sosial-hüquqi tədqiqatlar öz təbiətində görə kompleks xarakter daşıyırlar. Sosioloji tədqiqat bu və ya digər sosial problemin hərtərəfli və tam öyrənilməsindən ibarətdir. Belə tədqiqat xüsusi olaraq işlənilib hazırlanmış metodikanın tətbiqinə söykənir. Bu zaman ilkin materialın tədqiq edilməsi də zərurət təşkil edir. Bunu tam şəkildə hüquq elmləri sahəsində aparılan sosioloji tədqiqatlara da aid etmək olar. Hüquq sosiologiyası özünəməxsus xüsusi nəzəri hissəyə malikdir. Onun bu hissəsi xüsusi hissəni və tədqiqatın metodologiyasına və proseduruna aid olan mürəkkəb kompleks məsələləri əhatə edir.

Lakin istənilən mürəkkəb prosesi, yaxud kompleks problemi müstəqil elmin fərqləndirilməsi üçün kifayətəddici əsas kimi qiymətləndirmək olmaz. Aydındır ki, bunun üçün hansı dərən və əsaslandırılmış kriteriyalar lazımdır. Məhz belə kriteriyalar yeni elmi istiqamətin və ya fənnin fərqli cəhətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Hüquq sosiologiyası elmi bir istiqamət kimi əsas, məhz onun özünə xas olan problemlərə malikdir. Hüquq sosiologiyasının ümumi problemlərilə yanaşı, hüququn sosial mənbələri, sosial sistem və hüquq institutlarının fəaliyyətinin sosial mexanizmləri, hüququn sosial funksiyalarının sistemi, sosial tənzimləmənin hüquqi problemləri, hüququn və ictimai rəyin qarşılıqlı fəaliyyəti və s. bu kimi problemləri də mühüm yer tutur.

Bələliklə, hüquq sosiologiyası və hüquq fəlsəfəsinin qarşılıqlı münasibəti, bir-birilə qırılmaz əlaqəsi onların cəni yönümlü ümumi elmlər kimi təzahür etmələrini şərtləşdirir. Bu iki bilik sahəsi bir-birini nəinki sıxışdırmır, əksinə, onların cəni mahiyyətli istiqamətləri daha da yaxınlaşmalarına şərait yaradar.

4. Hüquq sosiologiyasının dərkətmə metodları

Sosiologiya ən müxtəlif planda zəruri informasiyanı – seçicilərin rəyi, məktəblilərin asudə vaxtı, prezidentin reytingi, ailə büdcəsi, işsizlərin sayı, doğumun, evlənmənin və ya boşanmanın səviyyəsi və s. haq-

¹ Касьянов В.В., Нечипуренко В.И. Göst. kitab. s.17.

¹ Керимов Д.А. Философские проблемы права. М., «Мысль», 1972, с.32.

qında informasiyanı əldə etmədən mövcud ola bilməz. Tədqiqatçı ilk növbədə qəzet və jurnallarda, bülletenlərdə və məruzələrdə dərc edilmiş rəsmi statistikadan istifadə edir. İnformasiyanı əldə edə bilməyən sosioloq «insanların subyektiv rəyinin izah olunduğu sosioloji sorğuya müraciət edir. Sosioloq belə insanları anketləşdirərkən onlar respondentlər adını alırlar. Ümumiləşdirilmiş məlumatlar statistik cədvəllər şəklində təqdim olunur, onların qanunauyğunluqları izah edilir. Yekun nəticə elmi nəzəriyyənin qurulmasından ibarətdir. Bu da öz növbəsində gələcək hadisələr haqqında qabaqcadan müəyyən mülahizələr yürütməyə və praktiki tövsiyələr işləyib hazırlamağa imkan yaradır.

Hüquq sosiologiyası özünün dərk etmə metodlarını ümumi sosiologiyadan əxz edir. Məlum olduğu kimi, ümumi sosiologiya eyni zamanda həm nəzəri, həm də empirik fəndir. Buna müvafiq surətdə o, həm nəzəri, həm də empirik metodlardan istifadə edir. Hüquq sosiologiyasının istifadə etdiyi empirik metodlara müşahidə, sorğu, sənədlərin təhlili və eksperiment aid edilir. Hüquq sosiologiyası üçün ən olverişli metod müqayisəli-tarixi metoddur. Bu metoddan sənədlərin müəlifəsi və təhlil edilməsi zamanı daha çox istifadə olunur. Müqayisəli-tarixi metod adətən, fenomen institutlara tətbiq edilir. Belə ki, artıq qeyd olunduğu kimi o, yalnız tarixi və etnoqrafik sənədlərin oxunmasını və təhlilini tələb edir. Əgər eyni hadisə bir çox hüquq sistemlərində müşahidə olunarsa, onun ümumi xarakteri barəsində danışmaq üçün əsas yaranmış olar.

Deməli, sosioloji tədqiqat heç də anketin tərtiblə başlanmır. Belə tədqiqat problemlərin işlənilməsi (tədqiqata) hazırlanması, məqsəd və hipotezaların irəli sürülməsi və nəzəri modellərin qurulması ilə başlanır. Yalnız bundan sonra sosioloq alətlərin işlənilməsi hazırlanmasına, daha sonra ilkin materialların toplanmasına və onların təhlilini keçir. Son mərhələdə isə yenidən nəzəri təhlillər aparılır. Çünki artıq məlumatların həqiqiliyi və düzgünlüyü böllü olur. Yəni onlar nəzəriyyə ilə irəli sürülmüş məlumatlarla uyğunluq təşkil edir. Deməli, onları interpretasiya və izah etmək zərurəti yaranır. Yalnız bundan sonra praktiki tövsiyələri vermək imkanı əldə olunur.

Sosioloji müşahidələr prosesində hadisələrin qeyri-oxşarlığı tədqiqatçıyı kauzal əlaqələrin izini sala bilər. Ona görə də fenomenin kasuslar əzlərinin təsvir olunmalarını tələb edirlər. Fenomenin kasusların hadisələrin məcmusundan ibarət olduqları vaxt onların öyrənilməsinin müasir aləti statistika olur. Lakin bunun üçün müasir statistik texnologiyaya da tələb olunur. Hüquq sosiologiyası belə müasir statistik texnologiyaya malik deyildir. Hüquq

sosiologiyası başqa məqsədlərlə aparılan hesablamalardan istifadə (məsələn, narkomanların qeydiyyatının aparıldığı qeydiyyat aktları) edir.

İlkin materialların toplanması zamanı hüquq sosiologiyasında altı əsas metoddan – müşahidə, sənədlərin təhlili, sorğu, statistik, müqayisəli metoddan və eksperimentdən istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən əsas metodların hər biri özünəməxsus iki növü ilə fərqlənir. Həmin növlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) müşahidə metodu (daxil edilməyən və daxil edilən müşahidə);
- 2) sənədlərin təhlili (keyfiyyət və kəmiyyət kontent-təhlil);
- 3) sorğu (anketləşdirilən və intervüləşdirilən sorğu);
- 4) statistik metod (rəqəmli cədvəllər tərtib edilməsi və faizli cədvəllər tərtib edilməsi);
- 5) müqayisəli metod (müvəqqəti və ya tarixi-coğrafi metod);
- 6) eksperiment (nəzarət edilən və ya nəzarət edilməyən eksperiment).

1. Müşahidə metodu. Müasir sosiologiyada müşahidə dedikdə, tədqiqat obyektini ilə başı olan ilkin məlumatların toplanması başa düşülür. Müşahidə sosioloq-tədqiqatçı tərəfindən şəxsən bilavasitə qavrama yolu ilə həyata keçirilir. Müşahidə zamanı qavramanın (hissi idrakın) müxtəlif üsul və vasitələrindən istifadə oluna bilər. Belə üsul və vasitələrin tətbiqi tədqiqat edilən obyektin, yəni öyrənilən hüquqi fenomenlərin tarixi mənsəbiyyətilə müəyyən edilir. Belə ki, müşahidə öyrənilən obyektin konkret olaraq hansı cəmiyyətə aid olması müəyyən edildikdən sonra ona uyğun üsul və ya vasitə tətbiq edilir.

Deməli öyrənilən hüquqi fenomenlərin bilavasitə hansı cəmiyyətə aid olması müşahidə metodunun ilkin şərtlərindən biridir. Belə cəmiyyətlərə aşağıdakılar aid etmək olar:

- a) müasir dövrün inkişaf etmiş sənaye cəmiyyətləri;
- b) arxaik tipli müasir ənənəvi cəmiyyətlər;
- v) tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində baş vermiş sosial hadisələr (məsələn, təbii fəlakətlər, müharibələr, sosial inqilablar və s) nəticəsində tarixin səhnəsindən getmiş, yox olmuş cəmiyyətlər.

Müşahidənin müasir sənaye cəmiyyətlərində aparılması daha asandır. Burada informasiyanın mənbələri çoxsaylı və müxtəlif olur. Arxaik cəmiyyətlərlə bağlı tədqiqatlarda isə müşahidə vasitələrindən istifadə xeyli mürəkkəbləşir və çətin olur. Bu zaman tədqiqata arxaik cəmiyyətə xas olan spesifik xüsusiyyətlər, adət və ənənələr tədqiqata sanki müqavimət göstərir. Digər tərəfdən, arxaik cəmiyyətlər üzrə müşahidələrdə əldə edilmiş faktların interpretasiyası çətinliklərlə qarşılaşır.

Belə təsəvvür edilir ki, müşahidə metodundan daha çox istifadə olunan sfera antropologiyadır, yəni yazıyaqədərki mədəniyyətlər haqqında elm sahəsidir. Antropologiya sahəsinin tədqiqatçıları unudulmuş, azsaylı xalqların və etnik qrupların, qəbilə və tayfaların həyat tərzini, sosial və qarşılıqlı münasibətlərini, əxlaqını, adət və ənənələrini müşahidə edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, müşahidənin təkə metodika və metodologiyası deyil, onların təsnifatı da sosiologiyaya antropologiyadan keçmişdir.

Sosioloq-tədqiqatçının cəlbədlmə dərəcəsiindən asılı olaraq, müşahidənin iki əsas növü – daxil edilən müşahidə və daxil edilməyən müşahidə fərqləndirilir.

Daxil edilməyən müşahidə dedikdə, tədqiqatçının müşahidə edilən hadisələrdə bilavasitə iştirak etmədiyini, həmin hadisələrin gedişini kənarından izlədiyini müşahidənin həyata keçirilməsi üsulu başa düşülür. Müşahidənin bu növündən adətən, kütləvi hadisə və prosesləri öyrənmə zamanı istifadə olunur. Məsələn, tətillərin, mitinqlərin, küçə qaragüruhunun və s. davranışının öyrənilməsi.

Daxil edilən müşahidə sosioloq-tədqiqatçının öyrənilən prosesdə tam və ya qismən iştirakını nəzərdə tutur. Müşahidəçinin tətillərin və ya mitinqlərin sırasında, onlarla təmasda olması, müəyyən insan qruplaşmasının arasında olması, yaxud onlarla yaxından əlaqə saxlaması və s. daxil edilən müşahidəyə misal ola bilər. Müşahidəçi bəzən, buna kəskin zərurət yaranıqda, müəyyən prosesi əyani şəkildə izləmək üçün anonim və ya qeyri-anonim iştirakla müvafiq idarə və müəssisədə işə düzələ də bilər.

Müşahidənin hansı formasına (açıq və ya qapalı) üstünlük verməklə bağlı sosioloqlar arasında birmənalı fikir yoxdur. Açıq daxil edilən müşahidə sosioloqa bir tərəfdən qeyri-əxlaqi və ya qanunsuz olan hərəkətlərdə iştirak etməyə imkan vermir. Bundan başqa, açıqlıq əxlaqi nöqtəyindən daha üstün təsəvvür edilir. Əgər müşahidəçi ilə hadisənin iştirakçıları arasında etibarlı münasibətlər yaranarsa, müşahidəçi hansısa faktı daha yaxşı aydınlaşdırmaq üçün iştirakçılara öz zəruri suallarını da verə bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, müşahidəçinin proseslərdə açıq iştirakı iştirakçıların davranışına öz təsirini göstərməyə bilməz.

Açıq daxil edilən müşahidə zamanı müşahidəçinin qrup iştirakçılarına suallar verməsi intervü formasında aparılır ki, bu proses də müəyyən dərəcədə öz emosionallığı, gərginliyi ilə diqqəti cəlb edə bilər. Intervü öz populyarlığına görə sosiologiyada ikinci metod hesab olunur.

Daxil edilən müşahidənin qapalı forması zamanı proses iştirakçıları onları kimin müşahidə etdiyini bilmir və özlərini təbii aparırlar. Ədəbiyyatda qeyd olunur ki, bəzi tədqiqatları, ümumiyyətlə, ancaq qapalı formada, hətta sosioloqun həqiqi adını gizli saxlamaqla aparmaq lazımdır, çünki əks təqdirdə tədqiqatçı öyrənilən qrupa (oğurlar qrupuna, zorakıların bandasına, totalitar dini sektalara) yol tapa bilməzlər. Belə halda alimlər qarşısında tədqiqat prosesinin və onun nəticələrinin məxfi saxlanması vəzifəsi qoyulur. Lakin bütün bunlar daha etibarlı və əsaslandırılmış informasiya əldə etmək şansı ilə ölçülür.¹

Daxil edilən müşahidə tərəfdarları müşahidənin istənilən səmərəni vermədiyinə görə, onu o qədər də yüksək metod qismində dəyərləndirmirlər. Onların mülahizəsinə görə, müşahidə metodu tədqiqatçının öyrənilən obyektə və ya mühitə təsirini minimuma endirir. Daxil edilən müşahidə tərəfdarlarının fikrincə, sosioloq-tədqiqatçı sorğu və ya intervü metodlarından istifadə edərkən tədqiqatın prioritetlərini qabaqcadan yerləşdirir. Daxil edilən müşahidə bəzən əvvəlki təsəvvürləri sındırır, çünki gündəlik həyatın və yaxud bu və ya digər qrupun sosial həyatının müəyyən bir sferasının günbəgün həyata keçirilən tədqiqatı gözlənilməz nəticələr verə bilər. Bu metodun köməyiylə tədqiqatçı alimlər insanların həyatının müxtəlif icəliklərinin və məqamlarının şahidi, yaxud bilavasitə iştirakçısı ola bilərlər də, təzahür edən bəzi suallara cavab tapmaya da bilərlər. Bəzi səbəblər üzündən əldə olunan nəticələr etibarlı olmaya da bilər.

Hüquq münasibətlərinə münasibətdə daxil edilən müşahidə metodundan ciddi məhdudiyətlərlə istifadə oluna bilər. Çünki elə sahələr vardır ki, onlar həmişə insan həyatı və ya sağlamlığı üçün təhlükə ilə müşayiət olunurlar. Məsələn, müəyyən məkanda kriminal situasiyanın, şəraitin və ya mühitin öyrənilməsi zamanı həmin kriminoloji mühitə daxil olmaq kriminoloq tədqiqatçının həyatı üçün təhlükə mənbəyinə çevrilə bilər. Belə situasiyalar bir sıra hallarda etik-hüquqi problemlər də təvədir.

Bununla yanaşı, daxil edilən müşahidə metodundan istintaq-məhkəmə təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi prosesində, ümumiyyətlə, ədalət mühakiməsi məsələlərinin həll edildiyi məqamlarda istifadə oluna bilər. Məsələn, məhkəmə iclasına sədrlik edən hakimlərin andlı iclasçılarla birlikdə verdik çıxarılması prosesində onların qarşılıqlı fəaliyyətinin, yaxud cinayət prosesi iştirakçılarının cinayət prosesini həyata

¹ Касьянов В.В., Нечипуренко В.И. Göst. kitab, s.25.

keçirən orqanların vəzifəli şəxsləri və digər subyektləri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsi.

Bu məsələ ilə əlaqədar göstərmək zəruridir ki, keçmiş ittifaq dövlətinin varlığı şəraitində sosioloji tədqiqatların aparılması o qədər də asan deyildi. Öyrənilməli olan obyektlərin yerləşdikləri yerin qapıları bəzən, daha doğrusu əksər hallarda xüsusi icazə ilə açılırdı. Belə məhdudiyət o dövrdə ideoloji nöqtəyi-nəzərdən məqbul hesab olunmurdu. İndi isə vəziyyət kökündən dəyişmişdir. Tədqiqatçı-alimlər, hətta sırası tədqiqatçılar belə, istənilən obyektlərə (əlbəttə ki, dövlət sirri və ya hərbi sirri qorunduğu obyektlər və sənədlər istisna olmaqla) daxil ola və istənilən informasiyanı əldə edə bilərlər. Lakin tədqiqatçı-sosioloq öz müşahidə hərəkətlərini qanunvericiliklə ciddi müəyyən edilmiş qaydada yerinə yetirməsini də unutmamalıdır. Unutmaq olmaz ki, hər hansı sosioloji tədqiqatın həyata keçirildiyi zaman insan şəxsiyyətinə, cəmiyyətdə qüvvədə olan əxlaq normalarına hörmətlə yanaşmaq, ən adi davranış qaydalarına və etik qaydalara ciddi surətdə əməl edilməlidir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 46-cı maddəsinin III hissəsində deyilir ki, «özünün könüllü razılığı olmadan heç kəsin üzərində tibbi, elmi və başqa təcrübələr aparıla bilməz».

Elmi tədqiqatlarda müşahidə metodu aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1) eksperiment vasitəsilə həyata keçirilməsi qeyri-mümkün olan nəzəriyyə və hipotezaların yoxlanılması;

2) nəzəri tədqiqatların aparılması prosesində əldə edilmiş nəticələrin müqayisə edilməsi;

3) əldə edilmiş nəticələrin həqiqiliyi və adekvatlığının yoxlanılması.

Beləliklə, müşahidə metodunun başlıca üstünlüyü sosioloq-tədqiqatçının təəssüratlarının bilavasitəliyindən, müşahidə gedişindəki hipotezaların fəal surətdə prosedurlaşdırılmasından ibarətdir. Bu metodun çatışmazlığı isə böyük sayda hadisələrin praktiki cəhətdən əhatə olunması çətinliyinə görə məlumatların reprezentativliyinə təminatın qeyri-mümkünlüyündə və hadisələrin interpretasiyası zamanı səhvlərin qaçılmaz olmasında ifadə olunur.

2. Sənədlərin təhlili. Cəmiyyətdə baş verən hadisə və proseslər sayca çox, məzmun və formaca müxtəlif olur. Şübhəsiz ki, onların hamısını müşahidə etmək, yaxud müəyyən proseslərin iştirakçısı olmaq tədqiqatçıya həmişə müyəssər olmur. Ona görə də cəmiyyətdə baş verən hadisə və proseslər haqqında mühüm informasiyalar, o cümlədən hüquq

münasibətlərlə bağlı olan məlumatları sosioloq-tədqiqatçı sənədli mənbələrdən əldə edə bilər. Belə sənədli mənbələrə məlum olduğu kimi mətbuat, radio və televiziya, eləcə də işgüzar sənədlər aid edilir.

Sənədlərin təhlili sosioloq-tədqiqatçıya sosial həyatın bir çox səciyyəvi cəhətlərini görməyə imkan verir, müəyyən tarixi dövrdə bu və ya digər sosial qrupa xas olan norma və dəyərləri, spesifik xüsusiyyətləri aşkar etməyə kömək edir. Sosioloq-tədqiqatçı məhz sənədlərin təhlili prosesinde cəmiyyətin sosial qrupları ilə fərdləri arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin dinamikasını izləmək imkanına malik olur.

Deməli, hər cür sənəd deyil, yalnız zəruri informasiyanı özündə ehtiva edən və saxlanması vacib olan informasiyalı sənədlər sosioloji tədqiqatın obyektinə ola bilər. Sosiologiyada **sənəd** dedikdə, insan tərəfindən xüsusi olaraq yaradılan, bu və ya digər informasiyanın verilməsi, yaxud saxlanması üçün nəzərdə tutulan predmet başa düşülür.

Qeydə alınma (rəsmiləşdirilmə) formasına görə sənədlər aşağıdakılara bölünürlər:

a) müxtəlif məzmunu malik olan yazılı sənədlər;

b) maşınla oxunan formalı empirik məlumatların arxivləri (perfolentlər və perfolentlər, maqnit lentləri və disklər, kompakt disklər);

c) ikonografik sənədlər (kino-, video- və fotosənədlər, şəkillər və s.);

d) fonetik sənədlər (maqnitofon yazıları, qramvollar).¹

Artıq qeyd edildiyi kimi, sənədlərin təhlilinin iki əsas tipi fərqləndirilir:

a) keyfiyyət təhlili (ənənəvi təhlil); b) kəmiyyət təhlili, kontent-təhlil.

Keyfiyyət (ənənəvi təhlil) təhlili dedikdə, müəyyən nöqtəyi-nəzərdən sənəddə ehtiva olunan, hər bir konkret halda sosioloq-tədqiqatçı tərəfindən qəbul olunan məlumatların interpretasiyasına yönələn intellektual əməliyyatların bütün məcmusu başa düşülür. Keyfiyyət təhlili təhlil edilən materialın aşkar olunmasına yönəldilən məntiqi düzümlərin zəncirvariyyəsidir. Bu metodun başlıca zəif cəhəti onun subyektiv xassəyə malik olmasıdır. Çünki sənədlərin interpretasiyası, heç bir şeyə baxmayaraq tədqiqatçının etdiyi cəhdlər həmişə subyektiv olur.

Keyfiyyət təhlilinin subyektivliyindən imtina etmək, yaxud ondan xilas olmaq sözləri sənədlərin təhlilinin kəmiyyət (kontent-təhlil) metodunun işlənilməsi üçün zəruri etmişdir. Bu metodun əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məzmunun mühüm cəhətlərini əks etdirən, sənədin spesifik

¹ Касьянов В.В., Нечипуренко В.И. Göst. kitab, s.27.

xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən əlamətlər və xassələr asanlıqla tapılsın. Məsələn, müəyyən ümumişlək terminlərin səlisiyi, təmizliyi və s.

Sənədlərin təhlili metodunun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri təhlilin kateqoriyalarının və vahidlərinin fərqləndirilməsidir.

Təhlilin kateqoriyaları dedikdə, təhlilin vahidlərini (məzmunun vahidlərini) çeşidləməyə şərait yaradan, belə çeşidləməyə uyğun olan rubrikalar başa düşülür. Təhlil prosesində əldə edilən nəticələrin xarakterindən asılı olaraq kateqoriyaların qabaqcadan müəyyənləşdirilməsi məsələsi meydana çıxır. Daha dəqiq ifadə etsək, əldə edilən nəticələrin xarakteri kateqoriyaların seçimindən asılıdır. Təhlilin kateqoriyaları dürust müəyyən edilməlidir və onların arasında sərhəd qurulmalıdır. Lakin nəzərə almaq zəruridir ki, kateqoriyaların iriləşdirilməsi tədqiq edilən hadisənin diferensiasiya dərəcəsinin azalmasına gətirib çıxara bilər. Deməli, kateqoriyalar diferensiasiya dərəcəsinə uyğun, proporsional şəkildə iriləşdirilməlidir.

Təhlilin vahidləri dedikdə, məzmunun element kimi fərqləndirilən, bu və ya digər kateqoriyaya daxil edilməli olan hissəsi (məna və ya keyfiyyət) başa düşülür. Söz, ifadə (deyim), mətnin müəyyən mövzu ilə müəlliflə, qəhrəmanla, sosial situasiya ilə birləşmiş hissəsi, bütövlükdə mətnin özü təhlilin vahidi kimi qəbul oluna bilər.

Sosial ideya, hüquqi kateqoriya kontent-təhlilin **məna vahidi** olmalıdır. Məna vahidi ayrıca bir anlayışla, söz birləşməsi (məsələn, «cinayətin residiivi», «hüquqi aksiom» və s.) ilə ifadə oluna bilər. Məna vahidi qismində insanların adları (məsələn, Əli, Vəli və s.), idarə, müəssisə və təşkilatların adı (məsələn, Ədliyyə Nazirliyi, Bakı şəhər Polis İdarəsi və s.), coğrafi adlar (məsələn, Savalan dağı, Kür çayı və s.) çıxış edə bilər. Hər hansı hadisənin xatırladılması da məna vahidini ifadə edə bilər.

Məna vahidini və onun göstəricilərini seçən sosioloq-tədqiqatçı **hesab vahidini** də müəyyən etməlidir. Hesab vahidi dedikdə, təhlil vahidinin müntəzəmliyini qeydə alan (rəsmiləşdirən) kəmiyyət xarakteristikası başa düşülür. Bu və ya digər məna vahidi mətndə məhz müntəzəmliklə rastlaşır. Aşağıdakılar hesab vahidi kimi qəbul oluna bilər:

- a) təhlil kateqoriyası əlamətinik təzahürünün təmizliyi;
- b) mətnin məzmununda təhlil kateqoriyasına verilən diqqətin həcmi.

Diqqətin həcmnin müəyyən edilməsi üçün çap işarələrinin sayı, abzaslar, mətnin tutduğu sahə qəbul oluna bilər. Mətnin tutduğu sahə vahidlərin fiziki məkanında (fiziki çap vərəqində) ifadə olunur. Qəzetlərin və digər standartların mətnləri üçün diqqət həcmnin müəyyənləşdirilməsindən ötrü sütunların genişliyi və deyim yüksəkliyi qəbul oluna bilər.

Hüquq sosiologiyası əsasən mətnli sənədlərə diqqət yetirir. Müxtəlif məzmunu malik qanunvericilik aktları, müqavilə və sənədlər, məhkəmə istintaq materialları, ibtidai istintaq materialları, iqtisad məhkəməsinə aid işlər üzrə sənədlər və s. mətnli sənədlərə aid edilir.

Mətnli sənədləri təhlil edən tədqiqatçı ilk növbədə bu sənədlərin real sosial məzmununu, həmin sənədlərdə təmsil olunan tərəflərin maraq və mənafelərinin sosial şərtliliyini və s. aşkar etməyə səy göstərir. Məsələn, tədqiqatçı məhkəmə istintaqı protokolundan və ya vəkilin prosesin gedində etdiyi qeydlərdən sosioloji cəhətdən maraqlı olan müəyyən sayda məlumatları götürmək və ya onlardan lazımi çıxarışlar etmək üçün onları məhkəmədə hakimdən, yaxud ofisdə vəkilədən götürmək haqqında qərar qəbul edə bilər. Məsələn, belə çıxarışlar cinayət (quldurluq, sağlamlığa zərər vurma və s.) işləri üzrə sənədlərdən, materiallardan, eləcə də mülki (valideynlik hüququndan məhrum etmə, ər-arvad arasında mülkiyyətin bölüşdürülməsi və s.) işlər üzrə materiallardan edilə bilər. Tədqiqatçı bu qəbildən olan işləri notariat əməliyyatlarının aparılmasına dair sənədlər üzrə notarial arxivlərdə də yerinə yetirə bilər.

Yuxarıda adları sadalanan və təhlilə məruz qalan sənədlər xalis hüquqi aktlardan ibarət olduqlarına görə, tədqiqatçının ali hüquq təhsilində malik olması şübhəsiz ki, daha faydalı, həyata keçirdiyi tədqiqatın nəticələri etibarlı və keyfiyyətli olardı. Tətbiq edilən metod isə bütün sosioloqlar tərəfindən təcrübədən keçirilən və sənədlərin məzmununun keyfiyyət təhlilindən başqa bir şey deyildir. Məzmunun təhlili də ümumiyyətlə və bütövlükdə yeni metoddur və o, məhkəmə təcrübəsinin sosioloji təhlili adlandırılmışdır. Məhkəmə qərarının mahiyyətini yuridik cəhətdən qiymətləndirməkdən ötrü məsləhətçinin onun hüquqi motivlərini təhlil etdiyi vaxt sosioloji təhlil hökmün məlum təfsiri üzrə doqmatik təhlilə qarşı qoyulur. Bu, hüquqi təhsilə malik olan sosioloq-tədqiqatçıların sevimli metodudur. Ona görə ki, lazımi materiallar yurisprudensiya üzrə toplularda olur və tədqiqatçılar belə materialları çox asanlıqla əldə edə bilərlər.

Sosial-hüquqi tədqiqatlar nöqtəyi-nəzərindən vətəndaşların müxtəlif rəsmi instansiyalara ünvanlandığı şikayətlər və ərizələr, habelə oxucuların qəzet və jurnalların redaksiyasına, radio və televiziya gəndərdikləri məktublar kimi mətnli sənədlər xüsusilə maraqlıdır. Belə şikayət və ya müraciətlərdə toxunulan məsələlərdən ancaq birinin təhlil edilməsi əməliyyatda real olaraq mövcud olan problemi (yaxud problemlərdən birini)

aşkar etməyə imkan verir. Şəxsi müraciət və ya şikayətlərin təhlili tədqiqatçıını canlı hüquq münasibətləri sferasına salır, cəmiyyətdə şəxsiyyətin hüquqlarının nə dərəcədə mühafizə olunmasını, hüquq qaydasına və qanunçuluğa necə əməl edilməsini və s. hüquqi problemləri dərk etməkdə ona əlverişli imkan yaradır.

Başqa bir mühüm məqam qanunvericilik aktlarının və digər normativ-hüquqi aktların təhlil edilməsidir. Mətnin özünün tədqiq edilməsi ilə yanaşı, əhalinin qəbul edilməli olan qanunlara qəzet və jurnallarda təsadüf olunan cavab reaksiyasının öyrənilməsi son dərəcə məhsuldar olur. Məsələn, son illərdə Azərbaycanda əhalinin bu sahədə fəallığında yüksəliş hiss olunur. Qanunların qəbuluna əhali tərəfindən belə cavab reaksiyası eyni zamanda da siyasi fəallığın artması deməkdir. Bu da təsadüfi deyildir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının son on il ərzində əldə etdiyi sosial-iqtisadi nailiyyətlər əhali arasında böyük ruh yüksəkliyi və nikbinlik, uğurlu gələcəyə dərin inam yaratmışdır. Azərbaycan Respublikası indi dünyanın inkişaf edən ölkələrindən birinə çevrilməkdədir.

Tarixin səhnəsindən getmiş və ya yox olmuş cəmiyyətlərə aid mətnli sənədlərin təhlilinə dövrümüzədək gəlib çatmış materiallar əsasında nail olunur. Belə sənədlərin öyrənilməsi prosesində təhlil metodunun tətbiqi təbii olaraq bizə gəlib çatmış şəhadətlərin nədən ibarət olmasından asılıdır. Həmin mətnli sənədlər arasında elələri vardır ki, onlardan hüquq, hüquq münasibətləri, bu sənədlərin mənsub olduğu cəmiyyətlərin özü və strukturları haqqında çıxarışlar etmək qeyri-mümkündür. Tarixçi arxeoloqlar tərəfindən böyük səylərin göstərilməsinə baxmayaraq, yazılı tarixə-qədərki insanlıq haqqında bizə praktiki olaraq heç nə məlum deyil.

Yazılı tarixi abidələrin tədqiqi və öyrənilməsi zamanı iki əsas məqama xüsusi diqqət yetirilir. Bu nöqtəyi-nəzərdən də belə yazılı abidələrin iki tipi fərqləndirilir:

- 1) yazılı tarixi abidələrə dair birbaşa məlumatlar;
- 2) yazılı tarixi abidələrə dair dolaylı məlumatlar.

Birinci halda yazılı tarixi abidələrə dair məlumatlar dövrümüzədək gəlib çatmış sənədin bilavasitə öz orijinal, yaxud nə vaxtsa üzü köçürülmüş mətnindən götürülür. Qeyd etmək lazımdır ki, belə abidələrdən bəzən məlumatı tam şəkildə almaq mümkün olmur. Çünki belə sənədlərdə mətnlərin bir qismi ya silinmiş halda olur, ya da onun üzünün natamam köçürülməsi aşkar olunur. Bunu həmin sənədin tam mətni ilə bağlı tarixi faktlar əsasında müəyyən etmək olur.

İkinci halda isə məlumatlar üçüncü şəxs, məsələn, salnaməçi, tarixçi və ya şair-mütəfəkkir, filosof tərəfindən təqdim olunur. Məsələn, qədim azərbaycanlılar, onların məskunlaşdığı ərazilər və coğrafi məkanlar haqqında biz məlumatları tarixin atası adlandırılan Herodotun «Tarix» əsərindən əldə edirik. Yaxud Posidoni qədim frakiyalılar, Homer qədim yunanlar, Tasit qədim germanlar haqqında ilk məlumatları verir.

Tarixi tədqiqatlar təcrübəsi göstərir ki, çoxsaylı yazılı tarixi abidələr müxtəlif səbəblər üzündən itib-batmış, yaxud onların xeyli hissəsi müəyyən şəraitdə məhv edilmişdir. Məsələn, tarixi şəhadətlərə görə, Azərbaycanın möhtəşəm sosial-siyasi və hüquqi abidəsi olan «Avesta» Makedoniyalı İsgəndərin yürüşü zamanı yandırılmışdır. İtaliyada XIII-XIV yüzilliklərdə – İntibah dövründə antik cəmiyyətin mədəniyyətinin və elmi fikrinin araşdırılması prosesində binaların zirzəmilərində qalaqlanmış yüzlərlə, hətta minlərlə yazılı abidələri xilas etmək mümkün olmamışdır. Bununla belə, müasir dövr keçmişin bir çox yazılı abidələrini hələ də qoruyub saxlamaqdadır və onlar bu günkü elmin inkişaf etdirilməsi baxımından son dərəcə dəyərli materiallardır.

Qədim Misirdə fironların hökmranlıq etdiyi dövrlərdə yazılı mətnlərin sayı az olsa da, Ptolemeylər Misirində və sonrakı yüzilliklərdə Qədim Misir cəmiyyəti, onun strukturu, qanunvericilik sistemi və hüquq münasibətləri haqqında geniş məlumatlar verən çoxsaylı sənədlər aşkar edilmişdir.

Qədim yəhudilərin hüququ, cəmiyyətdə mövcud olan ictimai münasibətlər və hüquq münasibətləri haqqında məlumatları Əhdi-Ətiqdən, habelə müəllifi Musa peyğəmbər hesab olunan «Beşkitab»dan əldə etmək mümkündür. Bu qədim abidədə diqqəti cəlb edən mühüm tarixi faktlardan biri dövlətin mənşəyinə dair müqavilə nəzəriyyəsinin ilkin rüşeymlərinə təsadüf olunmasıdır. «Babilistan geramikası»nda («Talmud»da) verilən məlumatda deyilir: «Yəhudi xalqı başda Musa peyğəmbər olmaqla öz İsrail dövlətini yaratmaq üçün Allahla müqavilə bağladılar».

Əsasını qədlər təlimindən götürən Qədim Hindistanda mövcud olmuş hüquq və hüquq qaydaları haqqında ətraflı məlumatları «Manu Qanunları»nı təhlil etməklə əldə etmək mümkündür. Bundan başqa, şah Çandraquptanın hakimiyyəti dövründə onun müşaviri tərəfindən yazılması ehtimal olunan mühüm siyasi-hüquqi abidə olan «Arthaşatra» vasitəsilə biz, qədim hind cəmiyyətində dövləti idarəetməyə dair hüquqi mexanizmlərlə tanış olmaq imkanı əldə edirik. «Arthaşatra» qədim sanskritdə «İdarə-

etmə haqqında elm» mənasını verir. Qədim Hindistan cəmiyyətində hüquq qaydalarından bəhs edən ən mühüm abidə isə «Dharmaşastra» hesab olunur və həmin abidə hüquq haqqında materiallarla xeyli zəngindir.

Qədim Roma dünya hüquq elminə «XII Cədvəl Qanunları» kimi hüquqi abidə vermişdir. Tədqiqatçılar məhz Bu Cədvəli ilk yazılı sistemləşdirilmiş qanunvericilik aktı – məcəllə hesab edirlər. «XII Cədvəl Qanunları» qədim romalıların hüquqi terminologiyasını, hüquqi texnikasını mükəmməl şəkildə işləyib hazırlamaları haqqında bizə zəngin material verir. Cədvəl mühüm tarixi-hüquqi əhəmiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, o, özündə mülki və cinayət mühakimə icraatının həyata keçirilməsinə dair qiymətli materialı özündə ehtiva edir.

Qərbi Avropa qədim hüquqla bağlı insanlıq üçün heç bir miras qoymamışdır. İrlandların və skandinaviyalıların bəzi qanunvericilik aktları istisna olmaqla, Qərbi Avropanın nə qalliyalılar, nə də qədim germanlar haqqında bizə onların hüquqa dair görüşləri haqqında məlumat verə bilən elə bir yazılı abidəsi yoxdur. Əgər insanlıq tarixində ilk parlamentin yaranması XX yüzilliyin əvvəllərində Avropanın adına çıxarıldırsa, S.N.Kramerin Qədim Şumerlə bağlı tədqiqatları bunu alt-üst etdi. Məlum oldu ki, ilk siyasi yığıncağın, rəsmi qanunlar qəbul edən təsisatın – parlamentin vətəni məhz Qədim Şərq – Şumerdir.

Tarixdə ilk məlum «parlament harada çağırılmışdır?» Əlbəttə, güman edildiyinin əksinə, nə Qərbdə, nə də Avropada «demokratik» Yunanıstanda və Roma respublikasında siyasi məclislər çox sonralar meydana gəlmişdir. Təccüblü olsa da, bizim çox qədim parlament Asiyanın indi Yaxın Şərq adlanan hissəsində – hər cür müstəbidin və qaniçən hökmdarın keçmiş vətəni, belə siyasi məclisin mövcudluğu barədə təsəvvür ala bilməyən bir yerdə çağırılmışdır. O, e.ə. III minillikdə qədimdən Şumer adlandırılan və Fars körfəzindən şimalda Dəclə və Fərat çaylarının arasında yerləşən ölkədə çağırılmışdır.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, bir yazılı tarixi sənədlər sayına görə deyil, mətnin məzmunundakı məlumatın əhəmiyyətinə, elmə verdiyi qiymətli töhfəyə görə qiymətləndirilir. Bəzi salnamələrin və yazılı sənədlərin dövrümüzədək gəlib çatmasına müəyyən orazinin, bütöv bir regionun coğrafi iqlimi də təsir göstərmişdir. Müəyyən təsadüfi hallar da bir çox məlumatların aşkar olunmasına yardım etmişdir. Məsələn, əlifbanın Kiçik Asiyada kəşf olun-

ması təsadüf nəticəsində müəyyən edilmişdir. Papirusları mühafizə etməyə, yaxud Mesopotamiyanın gil lövhələrinin möhkəmliyinin qorunub saxlanması Qədim Şərqin quru iqliminin mühüm təsiri olmuşdur. Qədim Şumer-akkadik, ellinist və Roma hüququnun varlığı haqqında bir çox məlumatlar tədqiqatçılara məhz həmin materiallardan məlum olmuşdur.

3. Sorğu. Sorğu nədir? Sorğu mədəniyyəti veriləcək sualların qa-baqcadan düzgün formalaşdırılması və yerləşdirilməsindən (onların ardıcılığının) müəyyən edilməsindən ibarətdir. Sorğu aparılması üçün suallardan yalnız sosioloq-tədqiqatçılar istifadə etmirlər. Sualların elmi qoyuluşu haqqında ilk dəfə qədim yunan filosofu Sokrat mülahizə yürütmüşdür. Afinanın küçələrini gəzib-dolaşan filosof özünün bic və məharətli paradoksları ilə çox hallarda bəzən, hətta heyrətləndirmişdir.

Hazırda sorğu metodundan geniş istifadə olunur. Bu metoddan daha çox (sosioloqlarla yanaşı) həmçinin jurnalistlər, həkimlər, müəlliflər və istintaq-məhkəmə orqanlarının vəzifəli şəxsləri (hakimlər, müstəntiqlər) istifadə edirlər.

Bəs o halda sosioloji sorğu digər sorğulardan nə ilə fərqlənir?

Birinci fərqləndirici cəhət sorğuda iştirak edənlərin, yəni **rəyi soruşulanların sayıdır**. Yuxarıda adı çəkilən mütəxəssislər (məsələn, müstəntiq, həkim), bir qayda olaraq, bir şəxsi sorğu-sual edirlər. Sosioloq-tədqiqatçı isə yüzlərlə, bəzən minlərlə insanın rəyini öyrənir və yalnız bundan sonra əldə olunan informasiyaları ümumiləşdirərək nəticə çıxarır. Deməli, çoxsaylı insanlarla sorğu aparan sosioloqu şəxsi rəydən daha çox ictimai rəy maraqlandırır. Nəticədə sosioloq reallığın orta hədd mənzərəsini əldə edir. Məhz buna görə də sosioloji anketdə respondentin soyadının, adının və atasının adının göstərilməsi tələb olunmur. Sosioloji anket anonim səciyyə daşıyır. Beləliklə, sosioloq statistik informasiyanı əldə etməklə şəxsiyyətin sosial tipini aşkar edir.

İkinci fərqləndirici cəhət **etibarlılıq** və **obyektivlikdir**. Bu, birinci fərqləndirici cəhətlə sıx bağlıdır. Sosioloq yüzlərlə və minlərlə insanın rəyini öyrənməklə riyazi məlumatları tədqiq etmək imkanı əldə edir. O, müxtəlif rəyləri ortaq məxrəcə gətirməklə, nəticədə jurnalistə nisbətən daha çox etibarlı informasiya əldə edir. Bu zaman bütün elmi-metodiki tələblərə ciddi əməl edildikdə, sorğunu obyektiv adlandırmaq mümkün olur.

Dünyada hələ heç kəs belə bir üsul ixtira etməmişdir ki, bir-biri ilə birləşə bilməyən odu və suyu, buzu və alovu qovuşdura bilsin. Elmi idrakin bu möcüzəsini riyazi statistika yaradır.

¹ Kramer C.H. Tarix Şumerdə başlanır. Bakı. 2009, s.44.

Üçüncü fərqləndirici cəhət **sorğunun məqsədidir**. Müstəntiq, yaxud jurnalist ümumiləşdirilmiş informasiyaya heç bir şey göstərmir. Məsələn, müstəntiq bir insanı digərindən nəyin fərqləndirdiyini aydınlaşdırır. O, sübhə edilən şəxslə zərər çəkmiş şəxs arasındakı fərqli cəhətləri müəyyən etməyə çalışır. Əlbəttə o, bu prosesdə soruşulan şəxsdən həqiqəti əldə etməyə, obyektiv həqiqətə nail olmağa cəhd edir. Belə şəraitdə müstəntiqi, sensasiyalı material əldə etmiş jurnalistlə müqayisədə obyektiv həqiqət daha çox maraqlandırır. Lakin nə müstəntiq, nə də jurnalist elmi biliyin genişləndirilməsi, elmin zənginləşdirilməsi məqsədinə xidmət etmirlər. Obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsinə nail olmaq müstəntiq, ictimaiyyətin böyük marağına səbəb olacaq məlumatı onun nəzərinə çatdırmaq jurnalist üçün başlıca məqsəddir.

Sorğunun iki əsas növü fərqləndirilir: **a) anketləşdirmə; b) intervü.**

Anketləşdirmə sorğunun yazılı formasıdır. Sorğunun belə formasında müəyyənədicisi həlqədən istifadə olunur. Belə müəyyənədicisi həlqəyə qabaqcadan tərtib edilmiş suallar və ya anket aiddir.

İntervü tədqiqatçının respondentlə şifahi formada apardığı söhbətdən ibarət olan sorğudur. İntervünün aparıldığı şəxsə verilən suallar konkret tədqiqatın məqsədinə yönəldilir. Verilməli olan suallar qabaqcadan ələ ardıcılıqla hazırlanır ki, respondentin cavabları onun bu və ya digər faktlara real münasibətini aşkar etsin.

Anket sosioloq-tədqiqatçının bilavasitə iştirakı olmadan da doldurulur və anketləşdirmə, bir qayda olaraq belə aparılır. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən bu üsulla əldə edilən cavablar daha obyektiv hesab olunur. İntervü gedində isə tədqiqatçı yönəldici suallar verir və özünün emosional iştirakı və izahları ilə respondentə müəyyən təsir göstərir. Ancaq bunu intervü ilə alınan cavabların subyektivliyi kimi qiymətləndirmək olmaz. Bu metodun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, respondentlər onlara verilən sualların mahiyyətini daha dərin səviyyədə dərk edir və intervünü aparan tədqiqatçı ilə birbaşa əlaqə qarşılıqlı anlaşmanı təminatlandırır. Yalnız hər iki metodun – anketləşdirmə və intervünün əlaqələndirildiyi halda optimal nəticələrin əldə edilməsinə nail olunur.

Bütün sorğular iki əsas tipə bölünürlər: a) açıq sorğu; b) qapalı sorğu.

Açıq sorğularda tədqiqatçı sualların mətnində boş yerlər saxlayır və onların yerinin doldurulmasını respondentin özündən xahiş edir. Məsələn, minik avtomobilinin qaçırılmasında sizdən savayı kim (kimlər) iştirak etmişdir?

Qapalı sorğularda isə sualların mətnində qapalılığı və ya alternativini

nəzərdə tutur. Məsələn, mənzildən oğurlanmış pul: a) 500 manatla 700 manat; b) 800 manatla 1000 manat; c) 1200 manatla 1500 manat arasındadır.

Eyni sual həm açıq, həm də qapalı tipdə qoyula bilər. Qapalı sualları kompüterin köməyi ilə tədqiq etmək daha asandır, lakin bu, sosioloqdan predmetə dair bitkin bilik tələb edir. Açıq suallardan isə bu biliklərin məhdudlaşdırıldıkları yerlərdə istifadə olunur və tədqiqat kəşfiyyat məqsədi ilə aparılır.

Sorğunun **ekspert sorğusu** kimi növü də mövcuddur. Respondent qismində öyrənilən problem üzrə öz peşəsi, zəngin həyat təcrübəsi ilə başqalarından seçilən və obyekt barəsində böyük informasiyaya malik olan şəxslərin – ekspertlərin iştirak etdiyi sorğu ekspert sorğusu hesab olunur.

Müasir dövrdə sorğunun təşkilinin statistik metodları və əldə edilmiş məlumatların tədqiq edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sosiologiyada anket sorğusunun iki tipi fərqləndirilir: a) **bütöv sorğu**; b) **nümunəli sorğu**.

Əgər sosioloji tədqiqat respondentlər qismində bu və ya digər sosial qrupun, yaxud kollektivin üzvlərinin bütün məcmusunu əhatə edərsə, bu, **bütöv sorğu** kimi başa düşülür.

Əgər sosioloji tədqiqatın respondentləri qismində sosial qrupun bütün üzvləri deyil, onun ayrı-ayrı nümayəndələri əhatə olunursa, sorğunun belə forması **nümunəli sorğu** hesab olunur.

Bütöv sorğuda rəyi soruşulanlar (sosial qrupun bütün üzvləri) **baş məcmu** adlandırılır. Nümunəli sorğunu əhatə edən ayrı-ayrı nümayəndələr isə nümunəli məcmu sayılırlar.

Seçim reprezentativ olmalıdır. Bu halda **reprezentativ** dedikdə, baş məcmunun real xarakteristikasını əks etdirmək seçimi üsulu başa düşülür. Bu o deməkdir ki, sorğuya məruz qoyulan insanların nümunəli məcmusu baş məcmunun malik olduğu öyrənilən xassə və keyfiyyətlərin eyni statistik bölgüsünə malik olmalıdır. Bu halda seçim bütün baş məcmuda işlərin obyektiv vəziyyətini dəqiq əks etdirir və sosioloq-tədqiqatçı nümunəni tədqiq edərkən bütün baş məcmunun sorğusunda əldə olunmuş eyni nəticələri əldə edir.

Qeyd etmək zəruridir ki, sorğunun bütöv sorğu tipindən, məsələn, əhalinin **siyahıya alınması** zamanı geniş istifadə olunur. Belə ki, siyahıya alma gedində ölkənin bütün əhalisinin rəyi soruşulur.

Əhalinin siyahıya alınmasına ilk dəfə XIX yüzilliyin lap əvvəlində Avropa ölkələrində başlanmışdır. İndi isə ondan dünyanın demək olar ki,

bütün dövlətlərdə istifadə olunur. Belə tədbir adətən, on ildən bir həyata keçirilir.

Siyahıyaalma dövlət üçün böyük maliyyə sərfələri hesabına başa gəlsə də, bu tədbir son dərəcə dəyərli informasiya verir. Bu nöqtəyi-nəzərdən bütöv sorğu əhatəsinə görə hansısa birliyə və ya sosial qrupa mənsub olan respondentlərin bütün məcmusunun bitkin göstəricisidir. Ölkə əhalisi belə birliklərin ən nəhəngidir. Lakin daha kiçik olan birliklər də mövcuddur və bütöv sorğu belə birliklərdə də aparıla bilər. Məsələn, müəyyən bir müəssisənin işçi heyətinin, müharibə iştirakçıları və ya veteranlarının, əlillərin, böyük olmayan şəhər əhalisinin bütöv sorğusunun həyata keçirilməsi.

4. Statistik metod. Statistika sosial həyatda baş verən kütləvi (sosial-iqtisadi, sosial-siyasi, elmi-mədəni) hadisələrin kəmiyyət qanunauyğunluqlarını keyfiyyət qanunauyğunluqlarından ayırmadan səciyyələndirən məlumatların toplanmasına, işlənməsinə və təhlilinə yönəldilmiş ictimai fəaliyyət növüdür.

İlk statistik təcrübələrin aparılması dövlətin və hüququn təşəkkül tapdığı və formalaşdığı tarixi dövrə təsadüf edir. Lakin elm sahəsi kimi, statistika çox sonralar meydana gəlmişdir. Onun başlanğıcı XVII yüzilliyin sonunda müəyyən mənada statistikanın banisi sayılan U.Pettinin və ilk dəfə olaraq əhalinin hərəkətlərindəki qanunauyğunluqları aşkar etmiş C.Qrauntun əsəri sayılan «Siyasi arifmetika» adlanan elmlə əlaqələndirilir.

Müasir statistikadan əvvəl gələn tarixi fənn dövlətsünəsləşmə fənnidir. Alman alimi H.Konrikin əsərlərində siyasi arifmetika (hesab) ilə eyni zamanda formalaşmağa başlamış və XVIII yüzillikdə, xüsusən də Almaniya, daha sonra Rusiyada inkişaf etmişdir. Dövlətsünəsləşmədə statistika coğrafiya, etnoqrafiya, hüquq məlumatları və s. ilə birlikdə tam şəkildə baxılırdı. XIX yüzilliyin ortalarında Belçika statistiki L.A.J.Ketle və onun ardıcılıları statistika sıralarında qanunauyğunluqların mövcudluğunu sübut etdilər. XIX yüzilliyin ikinci yarısı və XX yüzilliyin əvvəllərində statistika sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır.

Hüquqsünəsləşmədə statistikadan istifadə çox da uzaq olmayan keçmişə aiddir. 1827-ci ildə Fransada «Mülki işlər və cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsi haqqında hesabat» adı altında məhkəmə təcrübəsinə dair ilk statistik məlumatlar dərc olunmuşdur. Fransa ədliyyə nazirliyinin rəhbərliyi altında həyata keçirilmiş bu rəsmi nəşr, elmi nəşrdən daha çox inzibati nəşr idi və ölkədə ədalət mühakiməsinin necə həyata keçirilməsi haqqında hökumətin məlumatlandırılması üçün nəzərdə tutulmuşdu. Fors-

major halları (müharibə dövründə) istisna olmaqla belə hesabatın ildə bir cildinin buraxılması şərti ilə hər il buraxılması nəzərdə tutulurdu. Fransızların bu təşəbbüskar nümunəsindən tezliklə Avropanın digər ölkələri də istifadə etməyə başlamışdır.

Fransada nəşr olunmuş «Ədalət mühakiməsi haqqında hesabat» kəskin tənqiddə də məruz qalmış, tənqidçilər hətta onu elmi nöqtəyi-nəzərdən yararsız hesab etmişlər. Lakin zaman keçdikcə belə informasiya toplusunun əhəmiyyəti dərk edilmişdir. Belə rəqəmli materialların ehtiva olunduğu hesabatlar yüksək qiymətləndirilmiş və onların başqa yerdən əldə olunmasının qeyri-mümkünlüyü dəfələrlə qeyd olunmuşdur.

Bəzən **nomostatistika** adlandırılan hüquqi statistika həyata məhkəmə təcrübəsi sferasında vəsiqə almışdır. Çünki məhkəmədə baxılan işlərin bilavasitə həmin orqanda yerləşməsi onların nisbətən asanlıqla tədqiq edilməsinə şərait yaradırdı.

Hüquqi statistikanın (o cümlədən məhkəmə statistikasının) elmi nöqtəyi-nəzərdən inkişaf etdirilməsi son dərəcə zəruridir. Çünki məhz hüquqi statistika inzibati, mülki hüquq pozuntuları, müxtəlif ictimai təhlükəliliyə malik olan kriminal əməllər də daxil olmaqla, cəmiyyətdə baş vermiş hüquq pozuntularının ümumi sayı haqqında məlumatlar verir. Hüquqi statistika dedikdə, kəmiyyət göstəricilərini öyrənən, hüquqi proseslərin dinamikasını səciyyələndirən tətbiqi hüquq elmi başa düşülür. Hüquqi statistika kriminoloji tədqiqatlar sahəsində xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də cinayət statistikasını və məhkəmə statistikasını hüquqi statistikanın başlıca bölmələri hesab olunur.¹

Qeyd olunan cinayətlərin sayı həmin cəmiyyətdə mövcud olan cinayətkarlığın səviyyə göstəricisini yaradır. Bu göstərici ilə yanaşı, hüquqi statistikada cinayətkarların sayı və onlara tətbiq edilmiş cəza tədbirləri də öz ifadəsini tapır. Bu ilkin məlumatlar əsasında orta statistik həddən ibarət olan ümumiləşdirici göstəricilər – cəzaların orta müddəti, işlərə baxılmasının orta müddətləri, cinayətlərin törədilməsi nəticəsində vurulan zərərin orta məbləği, eləcə də cinayətkarlar tərəfindən cəmiyyətə dəyən ziyanın orta məbləği hesablanır.

Statistik göstəricilər, bir qayda olaraq zamana görə müəyyən edilir. Həmin göstəricilərin zamana görə tutuşdurulması (üst-üstə qoyulması) cinayətkarlığın artım səviyyəsinin və ya azalması prosesinin ümumi dinamikasını əks etdirir.

Hüquqi statistikanın mühüm göstəricisi açılmış cinayətlərin faizidir.

¹ Quliyev A.İ. Hüquq ensiklopediyası. Bakı, "Qanun", 2007, s.472.

Bu faizlər hüquq-mühafizə orqanlarının cinayətkarlıqla mübarizə fəaliyyətinin, o cümlədən profilaktiki işlərinin səmərəliliyi haqqında şəhadət verir. Cəmiyyətdə ərazilər üzrə kriminogen şəraitin statistik cəhətdən qiymətləndirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu, yerlərdəki işlərin vəziyyətini müqayisə etməyə və ən yüksək kriminogenli ərazinin, eləcə də ən aşağı kriminogenli rayonun aşkar olunmasına imkan yaradır. Belə müqayisə eyni zamanda kriminogenliyin güclənməsinin lokal səbəblərini təhlil etməyə imkan verir.

Ölkənin, cəmiyyətin müəyyən ərazisinin kriminogenliyinin əsas göstəricisi cinayətkarlığın əmsəlidir. Cinayətkarlığın əmsəli cinayətlərin sayı ilə hesablanır. Ümumiyyətlə isə kriminologiya özünəməxsus statistik metodlara malikdir. Kriminologiya ədəbiyyatında qeyd olunur ki, kriminoloji tədqiqat obyektlərində tipik xarakterik xüsusiyyətlər böyük sayda götürülən amillərin kütləvi müşahidəsi və ümumiləşdirilməsi yolu ilə – statistik qanunauyğunluq formasında meydana çıxır. Belə ki, cinayətkarlığın quruluşu və dinamikasının qanunauyğunluğu nisbətən böyük zaman intervalında və böyük sayda götürülən konkret cinayətlərin kütləvi müşahidəsi və ümumiləşdirilməsi ilə müəyyən edilir. Statistik metodların köməyi ilə cinayətkarlığı, onun səbəb və şəraitini, habelə cinayətkarın şəxsiyyətini cəmiyyətcə xarakterizə edən informasiyalar toplanıb ümumiləşdirilir. Nəticədə həm cinayətkarlığın qarşısını almağa yönələn tədbirlər işləyib hazırlamaq, həm də cinayətkarlıqla mübarizə tədbirlərinin mövcud sisteminin nə dərəcədə səmərəli olmasını müəyyən etmək üçün ilkin zəruri məlumatlar almaq imkanı yaranır.¹

Statistik metodların tətbiqi ilə aparılan kriminoloji tədqiqatlar üç mərhələyə ayrılır. Birinci mərhələdə sosial hadisə kimi cinayətkarlıq haqqında zəruri kütləvi informasiyalar toplanır. Belə informasiyalar cinayət statistikasını aparan orqanların məlumatlarından, cinayətkarlığa təsir göstərən bəzi sosial amillərin ümumsosial statistik göstəricilərindən (məsələn, əhali axınının, əhalinin demoqrafik quruluşunun, iqtisadi-mədəni amillərin və s. dəyişməsinə xarakterizə edən statistik göstəricilər) seçmə müşahidə üsulu ilə əldə edilən və rəsmi statistikada qeydə alınmayan göstəricilərdən, habelə anket, müşahidə, bilavasitə müşahidə, eksperiment və s. üsullarla aparılan məlumatlardan götürülür.²

¹ Səməndərov F.Y. Kriminologiya. Ümumi hissə: Dərs vəsaiti. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı", 2003, s.35.

² Yəni orada, s.35.

Cinayətkarlığın statistik kriminoloji tədqiqatının ikinci mərhələsində ilk uçot sənədlərində qeydə alınmış məlumatlar yekunlaşdırılır və qruplaşdırılır. Təcrübədə bu, cinayətlərin, onların səbəblərinin, profilaktik tədbirlərin, cinayətkarların şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmasından ibarət hesabat formalarının tərtib edilməsində ifadə oluna bilər. Məsələn, ölkədə baş vermiş konkret cinayətlər haqqında noticələr çıxarmaq olmaz. Ölkədə cinayətkarlığı bu məlumatlara əsasən xarakterizə etmək üçün həmin məlumatlar bir sıra əlamətlər üzrə sistemə salınmalıdır. Bu yolla yekun məlumat alınır və ölkədə cinayətkarlıq haqqında aydın təsəvvür yaranır. Yekunlaşdırmanın tərkib elementi olan konkret cinayət, habelə cinayətkar haqqında məlumatı nəzərdə tutan kartoçkalar uyğun əlamətlər üzrə qruplara ayrılır, məcmunu, yaxud onun qruplarını xarakterizə edən göstəricilər tərtib edilir, statistik sıralar, cədvəllər və s. yaradılır.¹

Beləliklə, kriminologiyada statistik yekunlaşdırma – bu, cinayətkarlığın, onun səbəblərinin, cinayət törədənlərin şəxsiyyətinin, habelə cinayətkarlıqla mübarizədə tətbiq edilən tədbirlərin tipik xüsusiyyətlərini və qanunauyğunluqlarını aşkar etmək üçün ilkin uçot sənədlərindən götürülən məlumatların sistemə salınıb işlənməsidir.²

Müasir kriminologiya elmində təkcə, köməyi ilə məlumatların əldə edildiyi metodkanın deyil, belə məlumatların ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi metodikasının da mühüm əhəmiyyəti vardır. Ümumiləşdirmə, hüquq ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi, bir qayda olaraq aşağıdakı sxem üzrə həyata keçirilir:

1) statistik məlumatların və ya sorğunun öyrənilməsi nəticəsində əldə edilən informasiyalar tədqiq edilir;

2) əldə edilmiş məlumatlar əsasında empirik faktın ayrı-ayrı üzvlərə bölgüsü aparılır.³

Empirik faktın sonra nəzəri fakt gəlir. Empirik faktların təhlili nəticəsində müəyyən şəraitdə cinayətkarlığın qanunauyğunluqları haqqında nəzəri noticələr çıxarılır. Qeyd etmək lazımdır ki, kriminologiya cinayətkarlığın dinamikasında baş verən dəyişikliklərin qiymətləndirilməsinə dair öz ümumiləşdirmələrin müntəzəm olaraq dərc etdirir.

5. Müqayisəli metod. Sənədlərin təhlil edilməsi metodunun tətbiqi haqqında danışılarkən ilk növbədə hüquqi biliklərimizin ən geniş mən-

¹ Səməndərov F.Y. Göst.kitabı, s.36.

² Yəni orada.

³ Криминалогия (Под.общ.ред. АИ. Долговой). Учебник. М., НОРМА, 2007, с.54.

bəyindən ibarət olan hüquqi mətnlərin tədqiqi bəzində söhbət gedir. Lakin hüquq sosiologiyasının qarşısında duran vəzifə təkcə mənbələrin öyrənilməsindən ibarət deyildir. Hüquq sosiologiyasının başlıca məqsədlərindən biri hüquq institutlarını, yəni son həddə pozitiv və neqativ ayinlərin məcmusunu tədqiq etməkdən ibarətdir. Belə pozitiv və ya neqativ ayinlər insanların davranış modellərini (davranış tərzini) əhatə edir. Cəmiyyət üzvləri məhz belə ayinlər vasitəsilə bu və ya digər nəticələrin əldə edilməsinə nail olurlar. Hüquqşünas-sosioloq məhz bu səviyyədə, hər şeydən əvvəl, müqayisə metodundan istifadə etməlidir.

Müqayisə metodunda elmin bir çox sahələrində istifadə edilmiş və əksər hallarda istənilən nəticələrə nail olunmuşdur. Belə ki, bu metod dəqiq və humanitar elmlər sahəsində həmişə uğurla tətbiq edilmişdir. Müqayisə metodundan, o cümlədən lingvistikada və mifologiyada daim istifadə olunmuşdur. Lakin bəzi müşahidələrə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, bu metoddan nə yurisprudensiya, nə də hüquq sosiologiyası sahəsində istənilən səviyyədə inamla istifadə edilmir.

Bəzi müəlliflərin fikrincə, müqayisəni iki planda aparmaq olar və onu aparmaq lazımdır. Bunlardan biri model metaforasından istifadə etməklə müvəqqəti və ya tarixi, məkan və ya coğrafi, ikincisi isə üfqi və şaquli planda aparıla bilər.¹ Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq sisteminin öyrənilməsilə bağlı element qismində müqayisəli metoddan müasir hüquq sistemlərinin heç də hamısı istifadə etmir.

Müəyyən primitiv bir cəmiyyətdə fəaliyyətdə olan hər hansı institutun daha yüksək mədəni səviyyəyə malik institutla müqayisə edilməsi həmişə böyük maraq doğurmuşdur. Primitiv cəmiyyətlərin bəzi institutları müasir institutun ayrı-ayrı cəhətlərini izah edə bilər. Müasir təcrübə bu cəmiyyətlərin bir sıra hüquqi xüsusiyyətlərini dərk etməyə imkan verir. Primitiv cəmiyyətlərin institutları ilə müasir institutlar arasında heç bir uçurum mövcud deyildir. Əksinə, onların arasında varislik vardır. Cəmiyyətlərin keçmiş institutları ilə müasir institutları arasında birləşdirici həlqə qismində entologiya çıxış edə bilər.

Sosiologiyanın mövqeyinə uyğun olaraq primitiv xalqların cəmiyyəti bizim indiki cəmiyyətimizin canlı keçmişidir. Bu isə o deməkdir ki, primitiv xalqlar cəmiyyətinin institutlarının müasir cəmiyyətin institutları ilə müqayisə edilməsi faydalı ola bilər. Uzaq olmayan keçmişdə mövcud

olmuş və şübhəsiz ki, bizə yaxın olan cəmiyyətlərə münasibətdə eyni müqayisələrin aparılması da ədalətli hesab olunmalıdır. Deməli, həm tarixi planda müqayisə (şaquli xətt üzrə müqayisə), həm də coğrafi planda müqayisə (üfqi xətt üzrə müqayisə) özünü tamamilə doğrultmuşdur.

Hüquq sahəsində müqayisə böyük çətinliklərlə bağlı olduğuna görə, onun aparılmasında maksimum dərəcədə ehtiyatlı və diqqətli olmaq tələb olunur. Artıq bir faktır ki, hansısa institut bu və ya digər prosedur qaydanın köməyi ilə müəyyən funksiyaları yerinə yetirir, bu prosedurun rüşeymləri haqqında belə bir sual doğur: həmin prosedur öz mühitindəmi yaradılmışdır, yaxud o, hər hansı başqa bir hüquqi sistemdən əxmi edilmişdir? Belə sualın cavabını prosedurların müqayisəli təhlilində axtarmaq daha məqsəduyğun olardı.

Çətinliklərin ciddi mənbələrindən biri terminologiyadır. Bir-birinə qohum olan dillərdə (məsələn, Azərbaycan və türk, Azərbaycan və qaqauz dili və s.) eyni söz bəzən nəinki tamamilə müxtəlif mənə verir, hətta eyni bir dil çərçivəsində zaman keçdikcə müxtəlif institutların adlandırılmasında istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində: filankəs öz kəndinə qayıtdı; türk dilində: filankəs kəndinə gəldi, yəni özünə gəldi və s.

Beləliklə, müqayisəli metod müxtəlif institutlar deyil, real funksiyalar əsasında aparılmalıdır. Onun aparılmasında istifadə olunan terminlərin mənalara da əsaslanmaq məqsədmüvafiq deyildir. Söhbətin sinonim sözlər və ya terminlər bəzində getdiyi halda, müqayisə metodunun tətbiqi daha böyük çətinliklərlə qarşılaşa bilər.

6. Eksperiment. Eksperiment elmi idrakın ən geniş yayılmış metodlarından biridir. O, empirik tədqiqat metodu olub, öyrənilən hadisə və ya prosesə fəal, praktiki təsir imkanını təmin edir. Eksperimentator şüurlu və məqsədyönlü şəkildə eksperimentin təbii gedişinə müdaxilə edir. Tədqiq edilən obyektə və elmi fənnin xarakterindən asılı olaraq fiziki, kimyəvi, bioloji, psixoloji və sosial eksperimentlər fərqləndirilir.

Hazırda eksperimentin təbiəti əsaslı şəkildə dəyişilmişdir. Onun texniki imkanları ilə modelləşdirmənin də imkanları artmışdır. Yəni eksperiment prosesində modellərdən daha geniş istifadə edilir. Modellər tədqiqat obyektini əvəz edir (xüsusilə insanın sağlamlığı ilə əlaqədar məsələlərdə və obyektin uzaq məsafələrdə yerləşməsi ilə əlaqədar olaraq modellərdən geniş istifadə olunur). Bu zaman riyazi hesablamalar daha çox tətbiq edilir.¹

¹ Касьянов В.В., Нечипуренко В.Н. Göst. kitab, s.36.

¹ Şükürov A.M. Fəlsəfə: Dərslük. Bakı, «Çıraq», 2008, s.350.

Hazırda eksperimentdən praktiki olaraq bütün elm sahələrində istifadə olunur. Lakin eksperimentin sosiologiyada tətbiqi son dərəcə məhduddur. Fizika, kimya və psixologiya sahəsində isə o, idrakın başlıca vasitəsidir. Eksperimentin metodika və metodologiyası da sosiologiyaya psixologiyadan keçmişdir.

Eksperiment metodundan sosial elmlərdə XX yüzilliyin 20-ci illərindən istifadə edilməyə başlanmışdır. Eksperiment bu və ya digər sosial qrupların yaranmış situasiyanın dəyişdirilməsinə kömək edən amillərə təsir göstərməsinin optimal metodudur. Belə hallarda sosioloq-tədqiqatçı qarşısında lazımi amilləri aşkara çıxara bilən süni şəraitin yaradılması vəzifəsi dayanır. Deməli, eksperimentator sosial birliyin hərəkətlərinə müdaxilə etməklə onu öz eksperimentinin şərtlərinə tabe edir.

Lakin fiziki və bioloji realqla müqayisədə sosial reallıq eksperimentin aparılması üçün çox çətin bir obyektəndən ibarətdir. Sosial hadisələrin öyrənilməsinə eksperimentin tətbiqi, hər şeydən əvvəl, onunla sət şəkildə məhdudlaşdırılmışdır ki, sosial səviyyədə subyektiv amil – eksperimentdə iştirak edən insanların şüuru, iradəsi, mənafeləri və maraqları fəaliyyətdə olur, eksperimentator isə bu çətin düşünülmüş amili hesaba almaq məcburiyyətində qalır. Bundan başqa, insanlarla və cəmiyyətlə eksperimentin aparılması həmin cəmiyyətdə mövcud olan əxlaq və hüquq normaları ilə məhdudlaşdırılmışdır. Nəhayət, sosial sistem öz bütövlüyünü qoruyub saxlamaq və müdafiə etmək funksiyasına malikdir və yeni amillərin bu bütövlük üçün təhlükə yaratdığı, yaxud sistemin normal fəaliyyətinə mane olduğu və ya müdaxilə etdiyi hallarda o, həmin kənar amillərə müqavimət göstərmək funksiyasını da realizə edir.

Sərt məhdudluqların hələ də saxlanmaqda davam etdirilməsinə baxmayaraq, eksperiment metodu sosiologiyada, o cümlədən hüquq sosiologiyasında möhkəm yer tutur.

Sosioloji eksperiment dedikdə, eksperimentator tərəfindən daxil edilən və nəzarət olunan təsirlər nəticəsində tədqiq edilən obyektin həyati fəaliyyətində cəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin əmələ gəlməsi haqqında informasiya əldə etməyə imkan verən spesifik tədqiqat metodu başa düşülür.

Tədqiqat proseduru kimi, eksperimentin strukturu eksperimentator və ya tədqiqatın subyektinə olmaq itibarilə bu elementlərdən yaranır. Eksperimentin obyektinə qismində eksperimentator tərəfindən süni yaradılan şəraitə qoyulan sosial birlik və ya qrup çıxış edir.

Bundan başqa, aşağıda göstərilənlər də eksperimentin obyektinə ola bilər:

a) eksperimental amil və ya **müstəqil dəyişən** – eksperimentator tərəfindən idarə olunan və nəzarət edilən xüsusi şərait, eksperimentin çərçivələri ilə məhdudlaşdırılan təsirin intensivliyi və istiqaməti;

b) eksperimental situasiya – eksperimental amilin daxil edilməsinə-dək tədqiqatçı tərəfindən yaradılan situasiya.

Eksperimentin hipotetik modelinin tədqiqi zamanı edildiyi kimi, əgər tədqiq edilən sosial obyekt dəyişən cəmiyyətlərin qarşılıqlı əlaqəli sistemi qismində təsvir edilərsə, eksperimentator tərəfindən daxil olunan amil müstəqil dəyişən sistem üçün yad rolda çıxış etmiş olar. O, sistemdən və bu sistemin hər hansı elementindən asılı olmadığına və eksperimentatorun iradəsinə tabe olduğuna görə müstəqil adlandırılır. Müstəqil dəyişən asılı dəyişənlərə təsir göstərir. Asılı dəyişənlər tədqiq edilən qarşılıqlı münasibətlər, təsirlər, parametrlər və xassələr sisteminin daxilində təşəkkül tapır.

Müstəqil dəyişən qismində adətən, eksperimentatorun iradəsilə dəyişən bilən və sınaqdan keçirilən fəaliyyətin subyektiv xarakteristikasına təsir göstərən obyektiv amillər seçilir. Bu və ya digər xətəllərə görə müxtəlif cəzaları və həvəsləndirmələri, müəyyən stimullar və maneələri və s. buna misal göstərmək olar. Davranış motivləri, vərdislər, stereotiplər, siyasi, hüquqi, dini və iqtisadi fəallıq **asılı dəyişənlər** qismində çıxış edirlər.

Eksperimentin gedində yaradılan situasiya tipindən asılı olaraq, o, səhra və ya laborator, nəzarət edilən və ya nəzarət edilməyən (təbii) eksperimentdən ibarət ola bilər.

Eksperimental amili qeydə almaq və onun eksperimentin obyektinə təsirini öyrənmək məqsədilə onun eksperimentator tərəfindən süni daxil edildiyi eksperiment **nəzarət edilən eksperiment** hesab olunur.

Eksperimental amilin hərəkətə tədqiqatçı tərəfindən daxil edilmədiyi, şərti olaraq eksperimental kimi baxılan artıq müəyyən mövcud amillərin öyrənmə obyektinə təsirini tədqiqatçının yalnız müşahidə etdiyi eksperiment **nəzarət edilməyən** və ya təbii eksperiment adlanır.

Səhra eksperimenti dedikdə, müstəqil dəyişənin daxil edilən təsirinə eksperimentin başlanmasınadək mövcud olan təbii şəraitdə izləndiyi eksperiment növü başa düşülür.

Səhra eksperimentindən fərqli olaraq, **laborator eksperimenti** de-

dikdə, müstəqil dəyişənin təsirinin bunun üçün xüsusi olaraq süni yaradılan şəraitdə tədqiq edilməsi nəzərdə tutulur.

Eksperimentin daha bir təsnifatı fikrən modelləşdirilən situasiya ilə real mövcud olan situasiya arasında fərqlərə əsaslanan təsnifatdır.

Müstəqil dəyişəni real mövcud olan situasiya kontekstinə daxil etmə ilə aparılan eksperiment **real eksperiment** adlanır.

Fikrən modelləşdirilən və ya **ideal eksperiment** dedikdə, real sosial kontekstdə deyil, informasiya sahəsində aparılan eksperiment başa düşülür.

Fikri eksperimentin sosiologiyadakı müasir forması sosial obyektin və ya prosesin riyazi modelinin yaradılmasından və onlara müxtəlif eksperimental amillərin mümkün təsir variantlarının tədqiq edilməsindən ibarətdir. Fikri eksperiment real eksperimentə nisbətən ölçüyəgəlməz dərəcədə daha geniş imkanlara malikdir. Çünki onun aparılması real eksperiment üçün labüd olan çərçivələrlə məhdudlaşdırılmır.

Təşkil edilmiş formasından asılı olaraq paralel və ardıcıl eksperiment fərqləndirilir.

Tədqiqatçı tərəfindən eksperimental qrupun vəziyyətinin müqayisəsinin aparıldığı eksperiment forması **paralel eksperiment** adlanır. Bu halda bütün nəticələr aparılan müqayisə əsasında çıxarılır. Paralel eksperiment eksperimental qrupla nəzarət qrupu arasındakı vəziyyətin müqayisə edilməsi məqsədilə aparılır.

Ardıcıl eksperiment də müqayisəyə əsaslanır, lakin o, iştirakçıların iki qrupu arasında deyil, müstəqil dəyişənin daxil edilməsindən və müstəqil dəyişənin ona təsirini göstərməsindən sonra eyni eksperimental qrupların vəziyyəti arasında aparılır.

Eksperimentin əlahiddə növünü istintaq (kriminalistik eksperiment) eksperimenti təşkil edir. İstintaq eksperimenti müasir kriminalistikanın ən mühüm metodlarından biridir. Məhz istintaq eksperimenti sayəsində yeni biliklər əldə olunur, gerçəklikdə baş verən dəyişikliklər və həqiqətin kriteriyaları müşahidə olunur. Buna görə də müasir kriminalistika eksperimentə metodoloji tədqiqatlardan biri kimi xüsusi diqqət yetirir.

Kriminalistika üçün həlledici amil müşahidənin **nəyə** istiqamətləndirilməsindən və onun **nəyə** həyata keçirilməsindən ibarətdir.

İstintaq eksperimenti səbəblə nəticə arasında real qarşılıqlı əlaqənin daha ciddi tədqiqini təmin edir. Sadə müşahidədən fərqli olaraq, istintaq eksperimenti müvafiq hadisəni və ya prosesi ən müxtəlif şəraitdə yenidən canlandırmağa əlverişli şərait yaradır. Bu da öz növbəsində cinayət hadi-

səsinin bu və ya digər cəhətlərini öyrənməyə imkan verir. İdrakın digər metodları ilə müqayisədə istintaq eksperimentinin əsas spesifikliyi ondan ibarətdir ki, burada insan fəal subyekti kimi çıxış edir.

Kriminalistikada istintaq eksperimentinin aparılması aspektlərinə aşağıdakılar aid edilir:

1) **planlaşdırma aspekti** – eksperimentə hazırlıq və onun aparılması üzrə bütün tədbirlərin görülməsi. Planlaşdırma yazılı formada tərtib edilir. Plan özündə istintaq eksperimentinin məqsədini, növünü, metodunu və aparılma qaydasını ehtiva edir;

2) **təhlükəsizlik aspekti** – istintaq eksperimenti iştirakçıların həyat və sağlamlığının mühafizə edilməsi üzrə təminat tədbirlərinin (məsələn, məhkəmə-ballistik eksperimentinin aparılması zamanı) görülməsi;

3) **əxlaqi-etik aspekt** – insanın şərəf və ləyaqətinin alçaldılmasına yol verilməməsi, əxlaqi-mənəvi tələblərə ciddi əməl edilməsi;

4) **sosial-psixoloji aspekt** – istintaq eksperimentinin real şəraitdə aparılması üçün onun yerinin və vaxtının, eksperimentin aparıldığı yerə yaxın ərazidə yaşayan əhəlinin narahatlığının, eksperimentin onlara təsirinin nəzərə alınması;

5) **maddi aspekt** – istintaq eksperimenti nəticəsində vurula bilən zərərin tədqiq edilən cinayət hadisəsi üçün faydası ilə optimal qarşılıqlı münasibətinin nəzərə alınması;

6) **zaman aspekti** – istintaq eksperimenti aparılarkən qanunla ciddi müəyyən edilmiş prosessual müddətlərə əməl edilməsi.

İstintaq eksperimenti müstəqil istintaq hərəkətidir və o, hər şeydən əvvəl, iş üzrə artıq toplanmış sübutların yoxlanmasına yönəldilir. Deməli, istintaq eksperimentinin vəzifəsi əvvəllər digər istintaq hərəkətlərinin (dindirmənin, axtarışın, hadisə yerinin müayinəsinin və s.) aparılması nəticəsində toplanmış sübutların yoxlanmasından və qiymətləndirilməsindən ibarətdir¹. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən istintaq eksperimentinin aparılması yekunu kimi, əldə edilən nəticələrin mühüm sübutu əhəmiyyəti vardır. Belə ki, məhkəmə istintaq eksperimentinin düzgün nəticələrini sübut növlərindən biri qismində qiymətləndirə bilər.

Beləliklə, hüquq sosiologiyasının dərk etmə metodlarından biri kimi, eksperiment əhatə dairəsinə görə mühüm sosial-hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Onun nəticələri sosial reallıqların düzgün qiymətləndirilməsində böyük rol oynayır. Eksperiment bir çox hallarda cəmiyyətdə mövcud olan sosial təhriflərin aşkar olunmasına və aradan qaldırılmasına xidmət edir.

¹ Криминалистика: Учебник (Под ред. В. А. Образцова). М., Юристы, 1997, с. 437.

5. Hüquq sosiologiyasının funksiyaları

Hüquq sosiologiyasının həll etməli olduğu əsas vəzifələrdən biri sosioloji görüntüdə və hüquqi reallığın dərk edilməsində onun insana və cəmiyyətə **nə verdiyini**, onun imkanlarının və üstünlüklərinin nədən ibarət olduğunu nümayiş etdirməkdən ibarətdir.

Hüquq sosiologiyası bir sıra funksiyalara malikdir. Məhz həmin funksiyalar bu fənnin nə üçün zəruri və faydalı olduğunu, eləcə də hansı təməlli vəzifələri həll etmək iqtidarında olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Həmin funksiyaları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

I. Deskriptiv (sosiografik) funksiya. Bu funksiyanın mahiyyəti sosioloqları maraqlandıran sosial-hüquqi hadisələri təsvir etməkdən, bu hadisələrin əlamətlərini maksimum dərəcədə bütün tamlığı ilə əks etdirənlə onların hərtərəfli nəzərini təsvirini verməkdən ibarətdir.

Burada varlığın müxtəlif formaları hər hansı ideoloji retuşlar və əxlaqlaşdırıcı sentensiyalar olmadan özünün bütün təbii ziddiyyətləri ilə təzahür edir. Bu zaman sosioloq kobud bir fərdi xatırlatmamalıdır. Yəni etnoqraf Teylrun təbircə o, ancaq «gördüyünə inanan, inandığını görə» olmamalıdır. Sosioloqun peşə borcu sosial-hüquqi fenomenləri təmiz vicdanla və qərəzsiz təsvir etməkdən ibarət olmalıdır. Yalnız belə olduğu halda xaricdən daxilən reallığını, zahirdən mahiyyəti görmək və düzgün dərk etmək olar.

Sosiografik yanaşma empirik faktları onların «xalis» halında ifadə olunmasına imkan yaradır. Belə yanaşma subyektivizmə uymağa imkan vermir. O, formal qiymətləndirici mükəllimlərə qaçmağın qarşısını alır. Sosiografik yanaşma ideoloji interpretasiyaların və bədii aranjirovkaların təhrif olunmasının önünə sədd çəkir.

2. Qiymətləndirici-diaqnostik funksiya. Hüquq sosiologiyasının bu funksiyası mövcud olan köhnə məlumatlar və yeni biliklər əsasında qiymətləndirici əlamətlərlə əhatə olunan izahedici modellərin qurulmasına imkan verir. Cəmiyyətin hüquq sisteminin bu və ya digər elementinin vəziyyətinə diaqnoz qoymaq, yaxud belə vəziyyəti diaqnozlaşdırmaq onu həmişə geniş sosiomədəniyyət kontekstində yerləşdirməyə cəhd kimi görünür.

Diaqnozlaşdırma hüquq sisteminin hər hansı elementinə müəyyən dəyər şkalası verir. Məhz bu funksiyanın köməyi ilə hüquq sisteminin mü-

vafiq elementinin cəmiyyətdə öz funksional vəzifələrini necə yerinə yetirməsi haqqında nəticələri formalaşdırmağa nail olunur.

Qiymətləndirici-diaqnostik funksiya hüquq sisteminin bu və ya digər elementinin öz ictimai təyinatına nə dərəcədə uyğun gəldiyini, ictimai tələblərə hansı səviyyədə cavab verdiyini aşkar edir. Bu yolda sosioloq ya ideoloji çağırış, ya da şolastik boşboğazlıq təhlükəsi gözləyə bilər.

İdeoloji çağırış halında diaqnoz bilərəkdən (qəsdən) cəmiyyətdə hökməran olan siyasi elitanın xeyrinə saxtalaşdırılır, yaxud təhrif olunur, yəni onun həqiqi mahiyyəti gizlədilir. İkinci halda isə həmin hüquqi fenomenin dərk etmənin tələb olunan elmi səviyyəsinə çıxması üçün sosioloqun sadəcə olaraq yaradıcılıq, intellektual enerjisi azlıq edir və ya çatışmır.

3. Proqnostik funksiya. Hüquq sosiologiyasının proqnostik funksiyası onun sosial xronotop probleminə, hüququn tarixi zaman məkanına keçmiş, indiki və gələcək sivilizasiyaya gəlməsi məsələsinə olan marağının nəticəsidir. Gələcəyə diqqət hüquq sosiologiyasının proqnostik funksiyasını yerinə yetirmək funksiyası ilə başıdır. Belə ki, hüquq sosiologiyası: Nəyi gözləmək olar? – sualına cavab vermək iqtidarında olmalıdır. Başqa sözlə, hüquq sosiologiyası nəyə hazır olmağın zəruri olduğunu, nəyə ümid edildiyini, nədə inamlı olmağı və ya nədən ehtiyat etməyi proqnozlaşdırmalıdır.

Hüquqi reallıq sferasına keçirilən bu məsələlər sosioloji şüuru konkret sosial sistem şəraitində hüquq münasibətlərinin və hüquq düşüncəsinin mümkün vəziyyətinə aid olan yaxın ehtimallar və uzunmüddətli proqnozlar irəli sürməyə vadar edir. Belə proqnozların həqiqətəoxşar, realist olmasından ötrü hüquq sosiologiyası hüquqi reallığın keçmiş və indiki statusları haqqında etibarlı biliklərə arxalanmalı və təməlli prinsiplərə söykənməlidir. Bu isə hüququn tarixi sosiologiyası kimi biliklər sahəsinin yaxşı işlək vəziyyətdə olmasını tələb edir.

Sosial təcrübə göstərir ki, konkret hüquqi hadisənin tarixi keçmişini ancaq mükəmməl bilmək sayəsində onun müasir reallıqlarını dərk etmək olar. Belə müasir hüquqi reallıqların gələcək taleyi ilə bağlı kifayət qədər əsaslandırılmış ehtimalların qurulmasından ötrü bu reallıqların formalarının səviyyəsini öyrənmək və başa düşmək zəruridir.

Nəzəri ehtimalların qurulmasına və ya irəli sürülməsinə hüququn bilavasitə özünə dialektik baxış kömək edə bilər. Yəni hər yerdə aşkar edilən sosial-hüquqi ziddiyyətlər metodoloji cəhətdən elə aradan qaldırılmalıdır ki, onların təzahürləri gələcək inkişafın istiqamətlərinə əngəl törəmə bilməsinlər. Ona görə də belə ziddiyyətlərin aradan qaldırılması aşağıdakıların yerinə yetirilməsini tələb edir:

1) sosial-hüquqi reallıq daxilində əsas obyektiv ziddiyyətlərin aşkar və qeyd olunması;

2) həmin ziddiyyətlərin həll edilməsi yolları və üsullarının bütün mümkün variantlarının müəyyən edilməsi;

3) həmin yollardan və üsullardan ən optimal olanlarının dəqiq siyahısının tərtib edilməsi və bunun əsasında etibarlı proqnostik təkliflərin işlənilib hazırlanması.

Yuxarıda göstərilən prosedurlardan sonuncusu tədqiq edilən sosial sferada mövcud və bilavasitə aşkar olunmuş ziddiyyətlərin xarakterindən asılı olan proseslərlə bağlı proqnozların irəli sürülməsi əsaslarına xidmət etmək iqtidarında olacaqdır. Sosioloqlar tərəfindən formullaşdırılmış proqnozları əldə edən şəxslərin üzərinə müvafiq səyləri yalnız öz məcrasına, yəni düzgün məcraya yönəltmək düşür. Bu, praktikada situativ ziddiyyətlərin arzuolunmaz variantlarının inkişafının və daha geniş miqyas almasının qarşısının alınmasına xidmət etməlidir.

Deməli, hüquq sosiologiyasının proqnostik funksiyası öz üzərinə hüquq qaydasının və qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi üzrə zəruri tədbirlərin qabaqcadan planlaşdırılması vəzifəsini götürür. Yeni biliklərə nail olmaq hüquq sosiologiyasının məqsədi deyildir. Cəmiyyətdə mövcud olan praktikaya və onun ehtiyaclarına düzgün yönüm bu elmin mühüm xassəsidir.

Hüquq sosiologiyası yekun nəticələr sferasında öz səylərini sosial mühəndisliyə yönəldir, hüquq münasibətlərinin, hüquq qaydasının və qanunçuluğun təkmilləşdirilməsi üzrə sosial texnologiyaların işlənilib hazırlanmasında fəal iştirak edir.

6. Hüquq sosiologiyasının prinsipləri

Bütün digər nəzəri fənnlər kimi, hüquq sosiologiyasının da başlıca təyinatı sosial sferada biliklərin artmasını və zənginləşməsini təmin etməkdən, solumla hüququn qarşılıqlı əlaqəsi və fəaliyyəti haqqında yeni informasiyalara malik olmaqdan ibarətdir.

Bu biliklər sosioloji elmik tədqiqat imkanlarının bütün potensialının konkret problemlə sahə kimi hüququn sosiosferası daxilində cəmləşdirilməsi nəticəsində yaranır. Sosiologiya həmin sosiosferanı zənginləş-

dirən mənə və fikirlərin mahiyyətinin açılması üzrə məqsədyönlü səylər göstərir, tədbirlər işləyib hazırlayır. Bu zaman onun axtarış strategiyası bir necə səviyyədə təzahür edir.

Birinci səviyyə fəlsəfi və metodoloji xarakterə malikdir. Bu səviyyəni hüququn metasosiologiyası səviyyəsi adlandırmaq olar. Həmin səviyyədə hüquq reallığının təhlilinə universal dərk etmə prinsiplərinin tətbiqi imkanlarının aid edildiyi təməlli tədqiqatlar həyata keçirilir. Məhz bu səviyyədə başlıca normativ və dəyərli istiqamətlər aşkar olunur. Həmin istiqamətlər hüquq sahəsində alim-sosioloqlarının qabaqcıl qrupunun hərəkət etdiyi yolun əsas problemlə magistralları müəyyən edilir.

İkinci səviyyədə hüququn nəzəri sosiologiyası yerləşir. Hüququn nəzəri sosiologiyası müəyyən hipotəzalar formalaşdırır. Bu hipotəzalar əsasında arqumentləşdirilmiş konsepsiyalar və izahedici metamorfozalar qurulur. Bütün bunlar sivilizasiyalı sistemlərin sosial kontekstində hüquqi fenomenlərlə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Bu səviyyədə təhlillər hüquqi, sosioloji, psixoloji, demografik, statistik və digər elmi-nəzəri və elmi-praktiki fənnlərin dərk etmə vasitələrindən istifadə edilməklə aparılır. Bu zaman izahedici modellər, bir qayda olaraq, məhdud normativ məkanlarda və lokal fikirlərdə qurulur ki, bu da onlara açıq daxili ziddiyyətlərdən qaçmağa imkan verir.

Üçüncü səviyyə hüququn empirik sosiologiyası sahəsidir. Bu, bilavasitə hüquq münasibətləri praktikasına çox yaxın olan sahədir. Məhz bu sahədə praktiki işlər görülür, müşahidənin müxtəlif formaları aparılır, eksperimentlər, sorğular, anketləşdirmə həyata keçirilir. Bunlar isə öz növbəsində konkret sosial faktları toplamağa şərait yaradır. Toplanmış konkret sosial faktlar sonradan tədqiq edilir, qruplaşdırılır, ümumiləşdirilir, nəzəri ehtimalların əsasına qoyulur və son nəticədə mövcud hipotəzaların təsdiq və ya təkzib edilməsinə xidmət edirlər.

Göstərilən səviyyələrin hər üçü eyni dərəcədə zəruridir. Onların hər birinin konkret vəzifəsi vardır. Səviyyələrin hamısının bir-birinə ehtiyacı vardır. Onların hər üçü ancaq birgə hərəkət etdikləri zaman tam yararlı sosioloji informasiya əldə etmək və keyfiyyətli və faydalı biliklərin zənginləşdirilməsini həyata keçirmək iqtidarında olurlar ki, elin də bunsuz mövcud ola bilməz.

Hüquq sosiologiyasının məhz yuxarıda göstərilən dərk etmə imkanları əsasında onun prinsiplərinin təhlilini vermək olar. Həmin prinsiplər hüquq sosiologiyasının metodoloji prinsipləri qismində çıxış edirlər.

Determinasiya, ziddiyyət, rasionalizasiya və empirizm hüquq sosiologiyasının metodoloji prinsipləridir. Onların hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

1. **Determinasiya prinsipi.** Hüquq sosiologiyasının sərəncamında olan bu prinsiplərdən biri kimi, determinasiya prinsipi ümumi metodoloji prinsip qismində konkret dərk etmə vəzifələrinin həllinə arxalanır.

Determinasiya prinsipinə uyğun olaraq ictimai münasibətlər, sosial institutlar özlərinin bütün sosiogen formalarını ilə cəmiyyətdə mövcud olan müvafiq hüquq qaydası strukturlarına, hüquq münasibətlərinə və hüquq düşüncəsinə müəyyən məqsədli istiqamət, məzmunlu-fikri konfigurasiya vermək qabiliyyətinə malikdirlər.

Sosial-hüquqi sferada determinasiyanın **nomotetik** (zərurət, qanun-nomosun dönməzliyi vasitəsilə həyata keçirilir) və **evantual** (təsadüf vasitəsi ilə təzahür edir) növlərini fərqləndirmək vacibdir.

Ənənəvi olaraq belə hesab olunur ki, determinasiyanın nomotetik növü hüquqi reallıqlara əsas parametrləri verməklə hüquq sahəsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Determinasiyanın evantual problemləri klassik dövrə elmi maraqlar periferiyasına yalnız XIX yüzillikdə, ilk növbədə sinergetikanın inkişaf sayəsində qədəm qoymuşlar. Sinergetikanın inkişafı ilə hüquqi reallıq sferasında determinasiyanın bu növünün roluna münasibət dəyişmişdir.

Hüquqi reallıqların **birbaşa** və **geriyə** determinasiyası ilə, yəni solumun hüquqa, hüququn isə soluma təsiri məntiqi ilə bağlı olan problemlər hüquq sosiologiyası üçün bilavasitə maraq doğurur. Sosiologiya belə ehtimal etməyə meyllidir ki, hüququn bütün tapmacaları öz kökləri ilə solumun sirlərinə gedib çıxır. Yəni solumun hüquqi reallıqlarla qarşılıqlı fəaliyyətinin gizli və açıq ziddiyyətlərinin kökləri çox dərinidir. Əgər nəzərə alınsa ki, ziddiyyət universal struktur və onun varlığı fraqmentin miqyasından asılı olmayaraq istənilən fraqmentdə aşkar olunur, sosial-hüquqi reallıq isə ziddiyyətlərin, toqquşmaların, münaqişələrin antaqonizmin terminlərinin təsvirlərində təzahür edir.

2. **Ziddiyyət prinsipi.** Sosial-hüquqi reallıq ziddiyyət prinsipi əsasında göz qarşısında hüquq münasibətlərinin və hüquq düşüncəsinin müxtəlif kommunikativ və motivasiyalı kolliziyaları – münaqişələr, antaqonizmlər, antinomiyalar, antitezələr, müxalifətlər, dissonanslar və s. şəkildə canlanır. Sosial-hüquqi fenomenlərdə tərəflərin bir-birinə qarşı durduğu daxili müxalifliklərin aşkar olunması müəyyən mənada sosial

gerçəklikdə nəyin baş verdiyinin sxemləşdirilməsi demək olardı. Qarşıdurmalar arasındakı münasibətlərdə hətta ən ətraflı tədqiqatların belə tam nəzərə ala bilmədiyi bir çox halların qaldığı aydın olur və onların sosial reallığın daxilinə qədəm qoymuş insanın «canlı həyatında» tamhüquqlu mövcudluğu müəyyən edilir.

Əsas diqqəti sosial-hüquqi ziddiyyətlərə yetirən sosioloji şüur ona əsaslanır ki, bu ziddiyyətlər də «canlı həyat»dır. Başqa sözlə, ziddiyyətsiz «canlı həyat» qeyri-mümkündür. Bu qeyri-mümkünlük ağuşa alınmayıanı ağuşuna alsa da, nəzəri təhlilə maneə olmur.

Sosioloji tədqiqatlarda belə bir amil də nəzərə alınır ki, hər bir sosial-hüquqi fenomenlə öz əhəmiyyətinə görə bir-birilə bəhsə girən əks cəhətlər, xassələr, keyfiyyətlər, bir-birini qarşılıqlı surətdə şərtləşdirən və eyni zamanda da qarşılıqlı surətdə inkar edən qarşılıqlı asılı münasibətlərdə olan, nisbi müstəqilliyə malik funksional xüsusiyyətlər ehtiva olunur və onlar aşkar edilə bilirlər.

Əksliklərin münasibətləri tərəflərin məzmunlu-funksional «asimmetriyasını» nəzərdə tutur. Yəni aparıcı və aşkar surətdə üstün və tabe tərəflərin hər biri həm xarici təsirlərə, həm də özünüinkışafın daxilə məntiqinə tabe olan özünəməxsus dəyişkənlik ənənəsinə malikdir.

Hər bir konkret sosial-hüquqi ziddiyyət yaranmasından qəti həllinədək bir sıra inkişaf pillələrindən keçir. Öz məzmunlu-funksional xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, hüquqi ziddiyyətlər ya ictimai sistemin sabitləşməsinə, onun strukturlarının qaydaya salınmasına, onun sivilizasiyalılıq dərəcəsinin yüksəlməsinə yardım edə, ya da əksinə, cəmiyyətin mütəşəkkilliyinin, strukturlarının pozulmasına və qarışıqlıq yaranmasına kömək edə bilər.

Bütün hüquqi ziddiyyətlər sosial subyektlərin dəyişməz iştirakı ilə yaranır, kəskinləşir və həll edilir, onların konstruktiv və dekonstruktiv söyləri ilə təzahür edirlər. Bu zaman ziddiyyətlər eyni zamanda konkret amillərin bir qisminin hərəkətlərinin **nəticəsi**, digər qisminin yaranmasının **səbəbləri** kimi çıxış edirlər.

Hər bir xüsusi ziddiyyətin həlli labüd surətdə elə həmin arealın sosial məkanı hədudlarında yeni ziddiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxarır. İnsanların mövcudluğunun sosial drammatizminin qarşısızalmaz olduğu da məhz bundan ibarətdir. Ahəngdarlığın nisbi, qarşıdurmanın isə ən müxtəlif formalarda təzahür etdiyi yerdə bu, qaçılmaz bir həqiqətə çevrilir.

Hüquqi reallıq sferasında saysız-hesabsız hüquqi ziddiyyətlərin, o cümlədən konkret sosial-hüquqi ziddiyyətlərin yaranması, kəskinləşməsi və həlli hesabına xoşxassəli və pisniyyətli dəyişikliklər baş verir.

3. **Rasionalizasiya prinsipi.** Bu prinsipə uyğun olaraq dərk edən ağıl, hər şeydən əvvəl, sosial-hüquqi reallıq sferasında nəyin baş verməsinə aid olan xalis rasionel izahedici sxemlərin qurulmasına üstünlük verir. Rasionel dərkətmə bu zaman fikiryaratma prosesi kimi görünür. Bu proses nəticəsində predmetdə ehtiva olunan obyektiv fikirlər fərdi şüurun şəxsi mali olan subyektiv fikirlərlə birləşirlər. Son nəticədə isə şeylərin, proseslərin və münasibətlərin mahiyyətinə əlavə işıq saçıan üçüncü amil yaranır.

Tədqiqatçı üçün bu kontekstdə konkret reallığı başa düşmək artıq fikirlərin obyektində ehtiva olunan konsepsiyayı öz konsepsiyasının fikri prinsiplərinə tabe etmək deməkdir. Rasionel dərkətmə təkcə həmin məqamda sosioloqların sərəncamında olub qavranılmalı olan informasiyalı biliklərə malik olmaqdan ibarət deyildir. Bu informasiyalar fərdi şüurda subyektiv-şəxsi müəyyənlik əldə edir, tədqiqatçı tərəfindən qoyulmuş spesifik fikri aksentlərin təsiri altında məzmunlu konfigurasiyanı dəyişir. Autentik dərkətmə prosesini maksimum dərəcədə şərtləşdirən zəminli intellektual situasiya məhz belə yaradılır.

4. **Empirizm prinsipi.** Hüquqi reallığın sosioloji mənzərəsinin tamlığı üçün müəyyən hüquq münasibətlərinə aid konkret amillərin çoxluğu haqqında informasiyaya malik olmaq zəruridir. Sosiologiya isə sosial-hüquqi həyatın reallıqlarının təhlili üçün kifayət qədər səmərəli alətlərə malikdir.

Müasir sosiologiyanın sərəncamında empirik tədqiqatların müxtəlif metod və metodikaları vardır. Onların köməyiylə ilkin informasiyanın toplanması və işlənməsi həyata keçirilir, hüquq sisteminin fəaliyyəti haqqında hüquqsünasların özünün ənənəvi analitik vasitələrlə əldə etmək iqtidarında olmadıqları informasiyalar əldə olunur. Empirik hüquq sosiologiyasının tədqiqəlayiqliyini onun sosial-hüquqi sferada işlərin vəziyyəti haqqında obyektiv informasiya əldə etməyə, onu nəinki dövlət institutlarına, həm də vətəndaş cəmiyyətinin təsisatlarına təqdim etməyə qadir olması təşkil edir. Bu isə hüquq sisteminin fəaliyyətinə nəzarət və onun təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirləri vaxtında qəbul etməyə kömək edir.

Alınan informasiyanın obyektivliyi və qərəzsizliyi onun mühüm xassələridir. Bu xassələr hüquq sisteminin fəaliyyətinin müxtəlif cəhətlərinə aid subyektiv qiymətləndirmələrin gündəlik hökmranlığı fonunda xüsusi dəyər kəsb edir. Bilavasitə empirik öyrənmə üçün hüquqi reallıqların əlçatmaz olduqları halda (məsələn, hüquqi reallığın tarixi keçmişdə

qalması), lakin həmin reallıqdan tək-tək mətnlərin, yazılı sənədlərin və ya sair şəhadətlərin qaldığı vaxt, sosioloq üçün onlar informasiya mənbəyinə xidmət edə bilirlər.

Artefaktlar qismində olan sənədlər cəmiyyətin və şəxsiyyətin həqiqi, heç vaxt mövcud olmamış hüquqi həyatının ilkin faktları haqqında şəhadət verirlər. Müxtəlif qanunvericilik aktları, məəcəllələr, dövlət başçısının fərmanları, hökumətin qərarları, istintaq hərəkətlərinin və məhkəmə baxışlarının protokolları, müxtəlif hüquqi prosedur iştirakçılarının yazılı şəhadətləri, habelə publisist və bədii əsərlər, müxtəlif hüquqi problemləri işıqlandıran ayrı-ayrı yazılı sənədlər sosioloqlara xeyli sayda zəruri məlumatlar verə bilirlər.

Belə faktların təhlili zamanı sosioloq hüquqsünas, hüquqsünas isə sosioloq olur. Eyni hadisə sosioloqa tipik sosial fakt, hüquqsünasa isə cəmiyyəvi yuridik fenomen – kəsus kimi görünür. Hər iki baxışın – sosioloji hüquqi baxışın eyni bir məxrəcə gətirilməsi tədqiq edilən sosial-hüquqi reallığın iri həcmli təsvirini yaradır, həmin təsvirdə ən zəruri xassələri qeyd etməyə imkan verir.

Adət hüququnun müxtəlif, arxaik və müasir formalarının vəziyyətini cəmiyyətləndirən informasiyanın toplanması üçün folklor – qədim miflər, xalq nağılları, rəvayət və əfsanələr, dastanlar, eləcə də müxtəlif etnoqrafik məlumatlar müəyyən maraq doğura bilər. Bədii, xüsusən də yüksək bədii zövqə malik olan sosioloqlar sosial-hüquqi informasiyanın mənbələri kimi ədəbi-bədii əsərlərlə, o cümlədən ədəbi traktatlarla, epolarla və digər bədii yazılı abidələrlə uğurla işləyə bilirlər. Məsələn, Nizami Gəncəvinin «Sirlər xəzinəsi» sosial ədalət və ədalətli hökmdar, «İsgəndərnamə» poeması utopik cəmiyyət, Nəsirəddin Tusinin «Əxlaqi-Nasiri» və «Əxlaqi-Möhtəşəmi» əsərləri, dövlətin mənsəyi, siyasət, qanun və qanunçuluq, Əvhədi Marağayinin «Cami-Cəm» poeması orta əsrin ədalət mühakiməsi, hakimlərin xisləti, Məhəmməd Füzulinin «Leyli və Məcnun» poeması qadının sosial-hüquqi vəziyyəti, qadın hüquqsuzluğu haqqında sosial-siyasi və hüquqi ideyalarla, məlumatlarla zəngindir. Nizamül-mülkün «Siyasətnamə» əsəri dövləti idarə etməyə dair zəngin materiala malikdir. Mütəfəkkir bir çox sosial-siyasi və hüquqi problemləri tarixi faktlar əsasında ifadə etmişdir. Bu əsərin müasir dövrdə də dövlət quruculuğu nöqtəyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edən müddəaları vardır.

Hipotezaların təsdiqi və onlara ziddi olan ehtimalların təkzibi üçün

sosioloqlar özlərinə zəruri olan sosial-hüquqi kolliziyalar – real situasiyalı mülahizələr modelləşdirə bilirlər. Görkəmli söz ustaları tərəfindən yaradılmış dərin sosial-siyasi və hüquqi məzmunlu dram əsərlərini, pyesləri, romanları (xüsusilə də tarixi romanları) və povestləri, hətta kiçik həcmli hekayələri müxtəlif fikri eksperimentlər sferası hesab etmək olar. Məhz belə məzmunlu bədii əsərlərdə hüquq münasibətlərinin müxtəlif aspektlərini, fərdi hüququn və kriminal şüurun mürəkkəb strukturlarını tədqiq etmək olar.

Məhz belə predmet-problemlı arealda **bioqrafik** metoddan istifadə ilə bağlı məsələlər təzahür edir. Bioqrafik metod aşağıdakıları yerinə yetirməyə imkan yaradır:

1) psixoloji, sosioloji və əxlaqi-hüquqi xarakterli zəruri informasiyaları toplamaq;

2) konkret şəxsiyyətin və ya müəyyən kateqoriya fərdlərin bu və ya digər sosial-hüquqi hadisə və proseslərə münasibətinin xüsusiyyətlərinə aid hipotəzalar formalaşdırmaq;

3) hüquq düşüncəsinin xarakteri, şəxslərin tədqiqatçıları maraqlandıran davranışının sosial-hüquqi xüsusiyyətləri haqqında fərziyyələr qurmaq.

Müasir sosial-hüquqi nəzəriyyədə bioqrafik metoddan fəal istifadə olunmasına XX yüzilliyin ilk onilliyində başlanmışdır. Bu, U.Xilin «Cinayətkar» (1915), «Ruhi münaqişələr və qeyri-düzgün davranış» (1917), Z.Freydin «Dostoyevski və ata qatilliyi» (1928) əsərinin nəşri ilə bağlıdır.

Qərbi Avropanın bir çox tədqiqatçıları, o cümlədən F.Znanetski, Ç.Kuli, Q.D.Lassuell, D.Q.Mid, U.A.Tomas onları maraqlandıran insanların sosial davranışının motivləri haqqında etibarlı məlumatlar əldə etmək məqsədi ilə şəxsi sənədləri, məktubları və gündəlikləri öyrənməyə başlamışlar. Ailə münasibətlərinin, nəsillərin vərsələlik və varislik problemlərinin, insanların ağır həyatı situasiyalardakı hərəkətlərinin, onların ətrafdakılarla qarşılıqlı münasibətlərinin təhlili vasitəsilə nəinki şüurlu, həm də qeyri-şüurlu meyillər və vərdislər aşkar olunmuşdur. Belə meyillər həm qanuna itaətli, həm də hüquqazidd davranışlarda mövcud olmuşdur.

Bioqrafik xarakterli empirik məlumatlar ekstraordinar şəraitdə intihar edən, həbsxanada olarkən cinayətlər törədən fərdlərin daxili həyatının mürəkkəb motivli kolliziyasını yenidən qurmağa imkan yaradır.

7. Hüquq sosiologiyasının strukturu

Hüquq sosiologiyası bir-birinə qarşılıqlı surətdə nüfuz edən və bununla yanaşı nisbi müstəqilliyini saxlayan qarşılıqlı əlaqəli problemlı sferaların məcmusundan ibarətdir.

Hər bir problemi kompleks özünəməxsus fikir axtarıqları dairəsinə və onlarla qarşılıqlı əlaqədə olan dərk etmə vəzifələrinə malikdir. Hüquq haqqında sosioloji biliklərin strukturu eyni zamanda iyerarxik xarakter daşıyır. Belə ki, həmin struktur şaquli yönümlü üçpilləli quruluşa malikdir.

Hüquq sosiologiyasının ən yüksək pilləsində **hüququn metasosiologiyası** dayanır. Hüququn metasosiologiyası özündə solumun və onun normativ-dəyər strukturlarının mövcudluğunun ümumi və təməlli prinsipləri haqqında bilikləri cəmləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, metasosioloji ideya və prinsiplər aşağıdakılarda təzahür edirlər:

a) metodoloji funksiyaları yerinə yetirirlər;

b) metodoloji funksiyaların yönümünü müəyyən edirlər;

c) sosioloji fikri istiqamətləndirirlər;

d) sosial-hüquqi realının konkret problemlər sferasının uğurlu tədqiqi üçün əsas nəzəri zəminlər yaradırlar.

Hüquq sosiologiyasının orta pilləsində **hüquq sosiologiyası nəzəriyyəsi** yer tutur. Hüquq sosiologiyası nəzəriyyəsi ictimai sistem kontekstində hüququn və onun institutlarının fəaliyyət sosiodynamikasını tədqiq edir.

Hüquq sosiologiyasının aşağı pilləsində empirik hüquq sosiologiyası sferası yerləşir. Empirik hüquq sosiologiyası faktların toplanmasına, müşahidələr və sorğular aparılmasına, anketləşdirilmənin həyata keçirilməsinə və müxtəlif sosioloji tədqiqatların aparılmasına istiqamətləndirilmişdir.

Sosial-hüquqi həyatın digərlərindən təcrid edilmiş halda götürülən ayrı-ayrı faktları efemerik və tezaxımlıdır. Belə faktlar özünü aşkar, özü barəsində məlumat verərkən dərhal yeni hadisələrin axarında əriyir və bəzən ictimai şüurda özlərindən sonra heç bir iz qoymurlar. Lakin sosiologiya izsiz yox olmasının qarşısını almaqda acizdir.

Nəzəri şüur vasitəsilə qeydə alınan həmin faktlar hipoteza və konsepsiyaların qurulmasında iştiraka cəlb olunurlar. Bu hipoteza və konsepsiyalar sosial aləmdə baş verənlərin mahiyyətini, bu aləmin hara hərəkət etdiyini və onu yaxın gələcəkdə nəyin gözlədiyini izah edirlər. Beləliklə, hüquq sosiologiyasının bütün üç pilləsi vahid idrak kompleksi kimi çıxış edərək, qarşılıqlı asılılıq və qarşılıqlı tabelik münasibətlərini aşkar edirlər.

Hüquq haqqında sosioloji biliklər sistemində hüquq sosiologiyasının

İKİNCİ FƏSİL

HÜQUQ SOSİOLOGİYASININ YARANMASI TARİXİ

tarixi ayrıca yer tutur. Hüquq sosiologiyası tarixinin vəzifəsi sosiohumanitar fikrin çoxəsrlik inkişaf tarixi ərzində analitiklərin nəqli tərəfindən toplanmış nəzəri təcrübənin müasir tədqiqatçıların sərəncamına verməkdən, həmin fikrin aktuallıqlarını üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

Hüquq sosiologiyasının strukturunu, onu öz daxilində makrososioloji və mikrososioloji səviyyəyə ayırmaqla bir qədər başqa cür də təsvir etmək olar.

Hüquq makrososiologiyasının predmetini kifayət qədər uzun olan tarixi dövrlər ərzində hüquqi sivilizasiyaların inkişafı və fəaliyyəti təşkil edir. **Hüquq mikrososiologiyasının** predmetini isə konkret sosial birliklər daxilindəki sosial subyektlər arasında mövcud olan bilavasitə hüquq münasibətləri təşkil edir.

Hüquq sosiologiyası biliklər sisteminin hansı şəkildə strukturlaşmasından asılı olmayaraq, o, istənilən halda öz məzmununun inkişafının və zənginləşməsinin açıq, dinamik sistemi olaraq qalır.

Hüquq sosiologiyası elmi bilik sahəsi kimi məhz özünə xas olan əsas problemlərin dairəsinə malikdir. Belə problemlərə aşağıdakı sahələri aid etmək olar:

- 1) hüquq sosiologiyasının ümumi nəzəri və metodoloji məsələləri;
- 2) hüquq sosiologiyasının xüsusi problemləri və konkret sosial-hüquqi tədqiqatları;
- 3) sosial-hüquqi tədqiqatların metodikası və texnikası.

Hüquq sosiologiyasının ifadə olunan strukturu belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, ondan əlahiddə hüquq tədris fənni kimi istifadə oluna bilər.

1. Sosial fizikadan sosial və siyasi-hüquqi problemlərə doğru

Ümumi qeydlər. Hüququn və onun tarixi rolunun nəzəri cəhətdən başa düşülməsində əks olunan mühüm əhəmiyyətli hadisə Fransada 1848-ci ildə baş vermiş Fevral inqilabı olmuşdur. Fevral inqilabı Fransada 2-ci respublikanı bərqərar etmişdi. İnqilab aşkar surətdə göstərdi ki, o dövrün şəxsiyyətinin statusunun yuridik cəhətdən müəyyənliyi onun dövlət həyatındakı həqiqi vəziyyətinə uyğun gəlmir. İnqilab yuridik və siyasi formaların arxasında gizlənmiş sosial məsələni üzə çıxardı. Bu, gözlənilməz hadisə idi. Belə gözlənilməzlik bir çox hüquqsünəsləri və siyasətçiləri heyrətə gətirdi. O, eyni zamanda yeni anlaşılmaz faktı izah etməyi özünə borcu hesab edən elmi fikrə təkan verdi. Bu yönümdə istiqamət götürən elmi işlər sosioloji əsərlərin meydana gəlməsinə şərait yaratdı. Belə əsərlərin ümumi nəticələri hüququn tarixi-sosioloji cəhətdən öyrənilməsi vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsinə mühüm təsir göstərdi.

Cəmiyyətə və onun tarixinə sosioloji baxışların ilkin nəticəsi sosial həyatın bütün cəhətlərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmasının tanınması oldu. Bu o demək idi ki, hüquq cəmiyyətdə baş verən hadisə və proseslərdən təcrid edilmiş halda öyrənilə bilməz. Eyni zamanda hüquq ancaq mənəvi mədəniyyətə (dil, əxlaq, din) məhdudlaşmamalıdır. Cəmiyyət həyatının iqtisadi şəraiti də daxil olmaqla hüquq, ictimai həyatın bütün cəhətlərlə sıx qarşılıqlı əlaqədə tədqiq edilməlidir.

İkinci nəticə ondan ibarət idi ki, cəmiyyətdə insanlar arasında yuridik tənzimləmədən və dövlət hakimiyyəti tərəfindən təsirdən asılı olmayan əlaqələr müəyyən edilir. Bunlar, hər şeydən əvvəl ictimai əlaqələrdir. Bu əlaqələrin məcmusu dövlət institutundan və onun konkret-tarixi hüquq qaydasından fərqlənən ictimai orqanizm yaradır. İctimai əlaqələr insanların həyatı mənafeələrinin təsiri altında müəyyən edilir. Mənafeələr birliyi insanları xüsusi qruplarda birləşdirir. İctimai siniflər adlandırılan belə xüsusi qruplar bir-birindən öz sinfi maraqlarına görə fərqlənilir.

Üçüncüsü, ictimai əlaqələrin əsaslandığı başlıca element müvafiq

iqtisadi şəraitdir. İstehsalın bu və ya digər şəraiti və maddi nemətlərin bölgüsü insanları siniflərdə birləşdirən və bu sinifləri ayıran sosial-sinfi mənafələrin işlənilib hazırlanmasının əsas səbəbidir.

Dördüncüsü, sosial həyatın müxtəlif ictimai institutlara təsir dərəcəsinə nəzərə almaqla idrakin metodologiyasında əhəmiyyətli korrektivləri aydınlaşdırmaq zəruridir. Sosial-tarixi tədqiqatların başlıca metodlarından biri empirik metod olmalıdır. Məhz bu metod sayəsində sosial-tarixi hadisələrin izahından müşahidə edilməyən faktlardan irəli gələn və müstəsna dərəcədə mücərrəd ehtimallara əsaslanan hər şey çıxarılmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq filosofların, sosioloqların və digər humanitar elm nümayəndələrinin leksikonundan «xalq ruhu», «dünya ruhu» kimi anlayışlar çıxarılmalıdır. İ.S.Koninin fikrincə, humanitar elmlər bu sözün elmi mənasında pozitiv olmalı, yəni tətbiqi, pozitiv (konkret) vəzifələrin həllinə yönəldilməlidir ki, sosiologiya da məhz buna çağırır.¹

Sosiologiyanın və onun adının yaranması tarixindən. Sosiologiya öz adına görə fransız filosofu Öqyüst Konta bəzə olsa da,² lakin o, faktiki olaraq çox erkən yaranmışdır. Sosiologiyanın təncidçiləri bunu unudur və sosiologiyayı Kontun konkret təlimi ilə eyniləşdirirlər. Sosiologiyanın rüşeymlərini qədim yunan siyasi təlimlərində axtarmaq lazımdır.

«Siyasət» termini Aristotel tərəfindən bu təlimi göstərmək üçün e.ə. IV yüzillikdə işlədilmişdir. Aristotələ qədər isə artıq onun müəllimi Platon siyasi dünyagörüşün bəzi nəzəri, bəzi praktiki cəhətlərini tədqiq etmişdi. Siyasətin bəzi nəzəri və praktiki cəhətləri Platonun «Dövlət» traktatı və «Qanunlar» əsərində ifadə edilmişdir.

Bir çox yüzilliklər keçdikdən sonra fransız mütəfəkkiri Sen-Simon (1760-1825) yeni «siyasət» yaratmağa səy göstərmişdir. Bu «siyasət» fizika metoduna və riyazi metodlardan istifadə etməklə təbiəti öyrənən digər pozitiv dəqiq elmlərin metoduna uyğun olmalı idi.³ Səciyyəvi haldır ki, o öz elmi fəaliyyətini fiziki-siyasi fəaliyyət adlandırmışdır. Biz isə onu müasir ənənəyə arxalanmaqla empirik sosiologiya adlandırmaqla bilirik.

Sen-Simonun sosiologiya üçün əhəmiyyət kəsb edən ideyaları aşağıdakılardan ibarət idi:

1) siyasət – bu, fizika kimi pozitiv elmdir;

¹ Конн И.С. Позитивизм в социологии. ЛГУ, 1964, с.207.

² Трошина В.И. Социалистическая концепция Огюста Конта. МГУ, 1984, с.72

³ Арон Р. Этапы развития социалистической мысли. М., «Прогресс» и «Универс», 1993, с.607.

2) müasir siyasətin predmetini təkcə yalnız dövlət quruculuğu deyil, bütövlükdə cəmiyyətin vəziyyəti təşkil edir;

3) insan ruhunun inkişafı gedişində fəlsəfi metafizika vasitəsilə ilahiyyətdən pozitiv elmə hərəkət prosesi həyata keçirilir;

4) cəmiyyətin aqlı inkişafının hər bir pilləsi və hər bir fəlsəfi sistem, əsasında mülkiyyətin və istehsalın müəyyən qaydası dayanan siyasi sistemlərlə bağlıdır. Cəmiyyətin sinfi təşkilatı isə bunun nəticəsidir.

Əgər Sen-Simon siyasətin ancaq A.Smitin siyasi iqtisadi ruhunda sosial fəlsəfənin analoqu və ya sosiologiyanın proobrazı kimi pozitiv elm olmasını arzu edirdisə, Kont artıq onun elmlər sistemindəki yerini qəti olaraq müəyyənləşdirir, bununla yanaşı, onun əsas anlayışlarının və metodlarının tərifini verirdi. 1830-1842-ci illərdə Kontun «Pozitiv fəlsəfə kursu» altı cildliyinin dərc edilməsi ilə sosiologiya özünün xüsusi adını və sistemini əldə etdi. Kont sosiologiyaya sosial **qayda (struktur)** və sosial **tərəqqi (dinamika)** haqqında ümumiləşdirici elm kimi tərif verirdi.

XIX yüzilliyin sonuna doğru sosiologiyanın inkişafına layiqli töhfəni ingilis mühəndisi, publisist və filosof Herbert Spenser (1820-1903) verdi. O özünün Kont təlimindən asılı olmadığını iddia edirdi.

Kont «sosiologiya» termininin təsdiqi qənaətinə dərhal gəlməmişdi. Yeni elm üçün başlanğıcda o, artıq elmi dairələrdə mövcud olan «sosial fizika» ifadəsindən istifadə etmişdi.

Kontun fikrincə, sosiologiyanın qlobal məqsədi bütün insanları əhatə edən və birləşdirən gələcək cəmiyyətin elmi təsvirindən ibarətdir. Bu xeyirxah məqsədə nail olmaq üçün mövcud olmuş və mövcud olan ictimai **orqanizmlərin** tədqiqinə məşğul olmaq zəruridir. Bu mənada sosiologiya və biologiya yeganə ümumi başlıca cəhətə malikdir. Məhz sosiologiya və biologiya idrak prosesində tamdan onun hissələrinə doğru hərəkət edirlər. Tamdan onun hissələrinə doğru hərəkət sosiologiyanın əsas metodunun seçilməsini qabaqcadan müəyyən edir. **Təhlil**, yəni tamın analitik hissələrə bölgüsü belə olmalıdır. Kont hesab edirdi ki, bu metod hissələrdən tama, sadədən mürəkkəbə, qeyri-mükəmməllikdən mükəmməlliyə doğru ictimai **tərəqqi** qanununu elmi cəhətdən ciddi surətdə əsaslandırmağa imkan verir.

XVII yüzilliyin sosial fizikasının ardınca təbiətşünaslığın tərəqqisindən ruhlanan bir çox sosioloqlar digər elmi fənnlərin terminologiyasını, prinsip və qanunlarını təqlid edərək sosiologiyayı təbiətşünaslığın

spesifik sahəsi kimi inkişaf etdirməyə cəhd göstərirdilər. **Sosiologiyada mexanistik məktəb** belə təşəkkül tapmışdır. Bu məktəbin nümayəndələri xüsusi **sosial mexanika (sosial fizikanın analogiyası üzrə)** yaratmaq və ya sosio-mədəniyyət hadisələrini o dövrün **energetika və mexanika** terminlərində interpretasiya etməyə çalışırdılar. Topoloji cəbr ideyasından ruhlanan elə alimlər də var idi ki, onlar «topoloji» sosiologiya və psixologiyanın quruluşunu verməyə başlamışdılar. Bu səylərin əksəriyyəti uğursuz alındı. Lakin bəzi alimlər «müvazinət», «struktur», «təşkilat», «sistem» kimi anlayışlar ətrafında yeni düşüncələrini ortaya qoya bildilər.

Kont sosiologiyasının yaranmasınadək cəmiyyətin pozitiv inkişafını axtaran heç bir qanun, ən başlıcası sosial reallıqlar haqqında müstəqil elm mövcud olmamışdır. Tarixçilər əsasən ictimai həyat və onun təkamül qanunlarını axtarmır, ancaq hadisələri təsvir etməklə kifayətlənirdilər. Filosoflar isə ən yaxşı **aləmquuruculuq** haqqında təsəvvürlərini irəli sürür, bəzən empirik tədqiqatları ön plana çəkirdilər.

Akademik alimlərin gənc sosiologiya elminə qeyri-lütfkar münasibətinə baxmayaraq, o, məktəblər və istiqamətlər üzrə ixtisaslaşaraq uğurla inkişaf edirdi. Sosiologiyada mərkəzi məktəblərdən biri **üzvi sosiologiya** olmuşdur. Bu məktəbin nümayəndələri Kontun görüşlərinə tərəfdar çıxırdılar. Kont göstərirdi ki, sosiologiya bilavasitə biologiya ilə birləşərək, onunla «üzvi bədən fizikasını» təşkil edir və cəmiyyətə özünəməxsus orqanizm, daha yüksək qayda kimi baxır. Bu məktəbin əsas nümayəndəsi Spenser olub. O, psixologiyamı biologiya ilə sosiologiya arasında bağlayıcı həlqə hesab edirdi.

İbn Həldun Ərəb Şərqində sosiologiyanın banisidir. Ərəb Şərqi-nin siyasi-hüquqi fikrində dövlətin idarəçilik formasının müsəlman doktrinasının formalaşması Tunisdən olan görkəmli filosof, sosioloq İbn Həldunun (1332-1406) adı ilə bağlıdır.

İbn Həldunun dövlət və siyasət haqqında təlimi onun məşhur «Müqəddimə» əsərində ifadə olunmuşdur. Cəmiyyəti və dövləti qarşılıqlı əlaqədə təhlil edən bu konsepsiya öz dövrünün orijinal təlimlərindən biri olmuşdur. Həmin təlim öz qarşısına, hər şeydən əvvəl, dövlətin təkamülünün (insan cəmiyyətinin yaranmasının), inkişafının və süqutunun təbii qanunauyğunluqlarını aşkar etmək məqsədini qoymuşdu. İbn Həldun bu problemləri «sivilizasiyanın» meydana gəlməsinin forma və kateqoriyalarının göstəriciləri qismində nəzərdən keçirmişdir.

İbn Həldunun təliminə görə, insanlar ilk əvvəllər vəhşi (təvəhhüş)

vəziyyətdə, yaxud öz mənşəyi) yaratmış, nəhayət, onlar insan birliyində (ictimada) birləşmiş insanlara çevrilmişlər. Bu birlik öz inkişafında aşağıdakı iki mərhələdən keçmişdir:

1) **primitivlik** (bədəvilik) mərhələsi;

2) **sivilizasiya** (hidarə) mərhələsi.

Bu mərhələlər bir-birindən yaşayış vasitələrinin eldə edilməsinin xarakterindən asılı olaraq fərqlənirdi. Primitivlik mərhələsində yaşayış vasitələri əkinçilik, maldarlıq və yığım vasitəsilə əldə olunurdu. Sivilizasiyada isə əldə olunan yaşayış vasitələrinə sənətkarlıq və ticarət də əlavə olunmuşdur. Həmin mərhələlər istehlak xarakterinə görə də fərqlənirdi. İnsanlar primitiv vəziyyətdə ancaq zəruri olan şeyləri, sivilizasiyada isə «fayda gətirən» və «zərurdən məhrum olan» şeyləri istehlak edirdilər.

İbn Həldunun təliminə görə, primitivlik və sivilizasiya insan cəmiyyətinin keyfiyyətcə iki fərqli mərhələsidir. Onlar eyni və ya bir-birinə yaxın olan ərazi (məkan) çərçivəsində məskunlaşmış müxtəlif insan birliklərindən ibarətdir. Mütəəkkirin fikrincə, primitiv birlikdən sivilizasiyaya keçid cəmiyyətin daxili inkişafının deyil, digər birlikdə yaranmış və artıq yaşayış vasitələrinin ələ keçirilməsinin (zəbt edilməsinin) nəticəsidir. O, belə keçidi eyni zamanda da bərabərlikdən və ibtidai (primitiv) demokratiyadan hökmranlıq etmək, qeyri-bərabərlik, əzmək və tabelik münasibətlərinə keçidlə əlaqələndirirdi. Bu nöqtəyi-nəzərdən İbn Həldunun konsepsiyasının bəzi məqamları **mülkün**, yəni mülkiyyətin (əmlak münasibətinin) meydana gəlməsinə aşkar edir. Müxtəlif insan qrupları arasında qeyri-bərabərliyin, o cümlədən sivilizasiyaya keçidin zəmini qismində xüsusi mülkiyyət münasibətləri, bu münasibətlərin təşəkkül tapması çıxış edir.

Beləliklə, İbn Həlduna görə, insanların qruplaşması münasibətləri son həddə mülkün, yəni müəyyən qrupun həm öz daxilində, həm də həmin qrupla digər qruplar arasında hökmranlıq və tabelik münasibətlərinin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarmışdır. **Mülk-hakimiyyət** «dünyəvi nemətlər» üzərində **mülk-sahibliyi**nin bərqərar olmasına səbəb olmuşdur. İbn Həldun burada «dünyəvi nemətlər» dedikdə, əvvəllər tabe edilmiş qruplaşmalara məxsus olmuş nemətləri nəzərdə tuturdu. Onun fikrincə, **hakimiyyət-sahiblikdən** ibarət olan mülk nəinki izafi məhsulun, həm də insanların hakimiyyətə və «dünyəvi nemətlərə» sahib olmaq səylərinin mənbəyi kimi çıxış etmişdir.

Deməli, İbn Həldunun təsəvvüründə mülk aşağıdakılarda təzahür edirdi:

1) mülk sahib olunan, üzərində sərəncam verilən və istifadə edilən nemətdir;

2) mülk, həmin maddi nemətə sahibliyin özüdür;

3) mülk, sahibliyə təminat verən hakimiyyətdir.

Mülk qruplaşmaların primitiv həyat tərzindən təcridən sivilizasiyaya keçidi nəticəsində yaranır. Sivilizasiya mülksüz, mülk isə sivilizasiyasız mövcud ola bilməz.

İbn Həldunun siyasi-hüquqi konsepsiyası öz mahiyyətinə görə ərəb-müsəlman sosial-siyasi və hüquqi fikrinin zirvəsidir. O, Yaxın və Orta Şərqi ilk sosioloqudur. İbn Həldunu yaratdığı təlim yüksək zirvəyə müsəlman siyasi-hüquqi fikrinin öz inkişafından dayandığı bir məqamda qalxmışdır.

Sosiologiyanın baniləri – A.Ketle, O.Kont, C.S.Mill, H.Spenser və hüquq sosiologiyasının təşəkkülündə onların rolu. Sosiostatistik tədqiqatların banisi belçikalı riyaziyyatçı və astronom, professor Adolf Ketle (1796-1874) sosiologiyanın əsaslarını O.Kontla paralel şəkildə yaratmışdır. Yeni sosial qeyri-müərrəd elmin adlandırılması üçün hər iki alim «sosial fizika» terminindən istifadə etmişdir. Lakin A.Ketlenin 1835-ci ildə «Sosial fizika və ya insan qabiliyyətlərinin inkişafının tədqiqi Təcrübəsi» adlı əsəri işıq üzü gördükdən sonra, O.Kont 1839-cu ildə son dərəcə həvəssiz olaraq «sosial fizika» terminini «sosiologiya» termini ilə əvəz etdi.

A.Ketle 1848-ci ildə nəşr edilmiş «Sosial fizika» və «Sosial sistem» əsərlərində özünün cəmiyyətin öyrənilməsinə sosioloji yanaşmanın tərəfdarı olması haqqında məlumat verirdi. Onun öz qarşısına qoyduğu məqsəd sosial sistemin qanunlarını və onları statistik olaraq «saymaqdan» ibarət idi. O yazırdı: «Bu (cəmiyyət – A.Q.) böyük bir bədəndir və özünüqoruma prinsipləri sayəsində mövcuddur. Onun öz fiziologiyası vardır. Biz, nərdivanın ən yüksək pilləsinə qalxaraq hər yerdə səma bədənini idarə edən qanunlar kimi möhkəm qanunlar tapırıq... Bu qanunlar... bütövlükdə xüsusi elmi təşkil edirlər və mən onları «sosial fizika» hesab edirəm».

A.Ketlenin fikrincə, sosial qanunlar statistik qanunlardır və onlar təsadüfi böyük sayların qanunları vasitəsilə təsvir olunurlar. A.Ketle statistik metodlara arxalanaraq orta (ortastatistik) insan adlanan fərdi müəyyən edirdi. Onun məlumatına görə, məsələn, belçikalı kişilərin orta boyu 1 m 69 sm, qadınların boyu isə 1 m 58 sm-dir».

A.Ketle özünün sosial-statistik tədqiqatlarına Brüssel əhalisinin doğum və ölüm qanunauyğunluqlarını öyrənməkdən başlamışdı. Sonradan o, elə həmin statistik metoddan ictimai həyatın ən müxtəlif sahələrinin, o cümlədən cinayətkarlığın öyrənilməsi üçün istifadə etmək qərarına gəlmişdir.

A.Ketle «sosial fizika»da cinayətkarlığa dair tədqiqatının əsas nəticələrini aşağıdakı kimi formulla etmişdi: «Əslində dəhşətli dərəcədə səliqə və düzgünlüklə ödənilən büdcə mövcuddur. Bu, həbsxanalar, hövzələr və eşafotlar büdcəsidir... Neçə-neçə insanın öz əllərini yaxınının qanına boyadığını qabaqcadan gördüyümüzü tam əminliklə söyləyə bilərik. Biz bunu tam dəqiqliyi ilə edə bilərik. Biz, ölənlərin və doğum hallarının sayını da yaxın il üçün qabaqcadan müəyyənləşdirə bilərik».

A.Ketle statistik təhlillərə arxalanaraq cinayətkarlığın sabit statistik xarakteristikasını müəyyən edir və onu «cinayətkarlığın cədvəli» adlandırırdı. Belə cədvəllər əhalinin müxtəlif yaş qruplarının cinayətə «meyilliliyini» göstərir. Belə ki, Ketlenin sözlərinə görə, əgər 25 yaşdan 30 yaşadək olan bir milyon adam 40 yaşdan 50 yaşadək olan bir milyon adama nisbətən iki dəfə artıq cinayət törətmişdirsə, bu, təsdiq etməyə imkan verir ki, «birincilərin qətl törətmək meylliliyi ikincilərə nisbətən iki dəfə güclüdür». Onlara cinayətkarlığın ümumi qanunauyğunluqları sirayət etmişdir: «Cinayətə meyllilik yetkinlik yaşa çatma dərəcəsi üzrə kifayət qədər sürətlə artır, sonradan o, öz maksimumuna nail olmaqla həyatın sonunadək azalmaya doğru gedir».

A.Ketle aşkar etmişdir ki, insanın cinayətə «meyilliyi» bir sıra amillərdən – fərdin «bədəninin təşkilindən», tərbiyəsindən, həyat şəraitindən və «azad iradəsindən» asılıdır.

Cəmiyyət, qanunverici cinayətkarlıq əleyhinə nə edə bilər? A.Ketle hesab edirdi ki, cinayətkarlıq sosial, statistik hadisə olduğuna görə, onunla mübarizəni elə tədbirlərlə aparmaq zəruridir ki, bu tədbirlər cəmiyyətə, adamların sosial həyat şəraitinin dəyişməsinə təsir göstərsin. «Həmçinin də qətl və intihar salnaməsində hər il təsadüf olunan kədərli nəticələri dəyişdirməkdən ötrü, bizim sosial sistemimizi idarə edən səbəbləri dəyişdirmək heç şübhəsiz ki, kifayət edərdi».

Qanunverici sosial şəraiti dəyişdirməyə qadir olan səviyyədə qərarlar və qanunlar qəbul etmək üçün imkanlara malikdir. Lakin bunun üçün o, «xalqın mənaqiyyətini, ona etibar olunan taleyini dərindən öyrənməli», aşağıdakı üç qüvvə arasında «müvazinəti» müəyyən etməlidir:

- 1) «xalqın mənəvi qüvvəsi»;
- 2) «ictimai rəyin qüvvəsi»;
- 3) «qanunların qüvvəsi».

J.J.Russonun ardınca A.Kettle də ictimai rəyi «dövlətin əsil konstitusiyası» adlandırır və qeyd edirdi ki, «...cinayətlərin sayı nəinki şəxsiyyətin mənəviyyatından və sosial şəraitdən..., həm də xalqların mənəviyyatını onların tələbatları ilə həmahəng edən, etməli olan qanunlardan asılıdır. Belə ahəngdarlığın olmaması, hər şeydən əvvəl ictimai iğtişəşlər doğurur».

Oqyüst Kont (1798-1857) haqlı olaraq sosiologiyanın banisi hesab olunur. Onun həyatındakı başlıca əsəri 6 cildlik «Pozitiv fəlsəfə kursu»dur (1830-1842). Bu əsərin sonuncu 3 cildi «sosial fizika»nın və ya «sosiologiya»nın ifadəsinə həsr edilmişdir. O.Kontuk digər böyük əsəri 1851-1854-cü illərdə yazdığı «Pozitiv siyasətin sistemi»dir. O.Kont «hüquq sosiologiyası» üzərində tədqiqatlar aparmasa da, onun sosiologiyanın ümumi əsasları ilə bağlı müddəaları hüquq sosiologiyasının təşəkkülü üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb etmişdir. O özünün ümumi pozitivist mövqeyinə əsaslanaraq belə hesab edirdi ki, hüquqi qanun aprior (təcrübədən kənar) anlayışlardan deyil, təcrübənin özündən doğmalıdır. «Şübhəsiz ki, insanlıq öz davranış qaydalarını əbədi olaraq ancaq ximerik motivlərlə əsaslandırmağa məhkum oluna bilməz...»¹ Qanunvericilik aktları xalis şəxsi mənafevləri deyil, ictimai mənafevlərin prioritetini ifadə edirlər. Qanunvericilik cəmiyyətin təkamülü ilə birlikdə təkmilləşir. O.Kont sosial təkamüldə prioriteti «pozitiv» təfəkkürün təşəkkülünə verir. Məhz «pozitiv» təfəkkürün təsir sferasının genişlənməsi cəmiyyətin tərəqqisini təmin etməli idi.

O.Kontun fikrincə, hüquq qaydası təbii sosial qaydaya əsaslanır: «Yeni fəlsəfə üçün həm sosial, həm də bütün digər hadisələr kimi, süni qaydanın hər yerdə real qanunların məcmusu ilə şərtlənən təbii qaydada rahatlıq tapması zəruridir».² «Qayda və tərəqqi» O.Kontun məşhur devidir. Qayda sosial tərəqqinin dəyişməz şərti, tərəqqi isə qaydanın məqsədidir. O.Kontun bu müddəası əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, hüquqi qanunlar qayda və tərəqqinin mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir. «Şübhəsiz ki, insan zəifliyi nəticəsində ən düzünə və ən təhlükəli

¹ Kont О. Дух позитивной философии // Западноевропейская социология XIX века. М., 1996, с. 58.

² Kont О. Система позитивной политики // Yenə orada, s. 229.

hüquq pozuntularının qarşısının alınması üçün xalis mənəvi idarəetmədən başqa yənə də sözün xüsusi mənasında qanunlar zəruri olacaqdır».¹ O.Kont hüququn institusional öyrənilməsinin zəminlərini ifadə etmişdir.

Çon Stüart Mill (1006-1873) ingilis filosofu, məntiqçisi, iqtisadçısı, habelə O.Kontun ideyalarının ilk ardıcıllarından biridir. O.Kont məhz Millin sayəsində İngiltərədə məşhurlaşmışdır. C.S.Millin «Məntiqin sistemi» (1843), «Azadlıq haqqında» (1859), «Utilitarizm» (1863) kimi əsərləri öz müəllifinə böyük şöhrət qazandırmışdır.

C.S.Millin təsəvvüründə cəmiyyət mürəkkəb olan vahid «ictimai orqanizmdir». «İctimai həyatın hər hansı elementlərindən birinə cüzi görünən şəkildə toxunan hər şey, onun vasitəsilə ictimai həyatın bütün digər elementlərinə də toxunur... Eyni cəmiyyətin hər cür başqa həyatı faktı tərəfində çox və ya az təsiri hiss etməyə ehtiyac heç bir ictimai hadisə yoxdur».² O, cəmiyyətin belə birliyini «razılıq», «konsensus» adlandırır. Ç.S.Mill «ictimai orqanizmin» elementlərinə idrakın səviyyəsini, cəmiyyətin ağıl və mənəvi mədəniyyət dərəcəsinə, cəmiyyətin siniflərə bölgüsünü, cəmiyyətin zövqünü, onun estetik inkişafının xarakterini və dərəcəsinə, idarəçilik formasını, qanunları və adətləri aid edirdi. Deməli, hüquq sosial konsensusun bir hissəsi, adətlər və hüquqi qanunlar isə «süni sosial şərtlər»dir. Bunlar xalqın milli xarakteri, rəyləri, hissləri və mənəviyyatı ilə müəyyən edilirlər.³

C.S.Mill cəmiyyətdə möhkəm və sabit hüquq qaydasının müəyyən edilməsi üçün zəruri olan üç mühüm amili fərqləndirirdi. Onlardan birincisi tərbiyə sistemidir. «İnsanda vərdişlərin tərbiyə edilməsi öz şəxsi niyyətlərini cəmiyyətin məqsədlərinə tabe etdirmək qabiliyyətinin tərbiyə olunmasıdır».⁴

İkincisi, insanda bu və ya digər formada sadıqlıq və ya loyallıq hissinin olması. Cəmiyyətdə, dövlətdə müəyyən edilən, daimi olan və şübhə doğurmeyən cəlbə bir şey olmalıdır ki, o, ətrafda baş verənlərə toxunulmayan yerdə olmaq hüququna malik olsun.

Üçüncüsü, eyni cəmiyyətin və ya dövlətin üzvləri arasında «güclü və

¹ Kont О. Общий обзор позитивизма // Западноевропейская социология XIX века. М., 1996, с.149.

² Милль Дж. С. Система логики силлогической и индуктивной // Западноевропейская социология XIX века. М., 1996, с.247.

³ Yənə orada, s. 254.

⁴ Yənə orada, s.270.

ışgüzar əlaqə prinsipinin olmasıdır». Söhbət «eyni idarəetmə altında yaşayanlar arasındakı həmrəylik» hissləri haqqında gedir.

Herbert Spenser (1820-1903) ingilis filosofu və sosioloqu, pozitivizmin və təkamülçülüyn tərəfdarı, sosiologiyada üzvi məktəbin banilərindən biridir. O, 1876-1896-cı illərdə yazdığı «Sosiologiyanın əsasları» əsərində cəmiyyəti canlı bioloji orqanizmə bənzədir.

H.Spenser üçün cəmiyyət fərdlərin məcmusudur.¹ Cəmiyyət onu təşkil edən fərdlər tərəfindən yaradılır və onun «təbiəti» fərdlərin «təbiəti» ilə müəyyən edilir.²

H.Spenserin fikrincə, cəmiyyət təkmilləşir, inkişaf edir, «ictimai artım» bioloji orqanizmlərin böyüməsinə bənzəyir. Cəmiyyətin «artımı» prosesində ictimai cəmiyyətin düzümünün mürəkkəbliyinin artması» baş verir. İctimai orqanizmin inkişafının tərkib hissəsini cəmiyyətin sistemini «idarə edənlərin» – hakimiyyətin, məhkəmənin, qanunvericilik orqanlarının funksional cəhətdən fərqləndirilməsi təşkil edir.

Cəmiyyətin üzvi birliyinin pozulması və onun ayrı-ayrı elementlərinin öz funksiyalarını lazımı qaydada yerinə yetirmək iqtidarında olmaması «bütün bədənin məhvinə» gətirib çıxarır, çünki sosial orqanizmin hissələri arasındakı qarşılıqlı asılılıq onun fərqləndirici xüsusiyyətini təşkil edir. «İstehsalla məşğul olan adamlar sinfi..., hakimiyyətə nəzarət edən hökumət, məhkəmə, polis tezliklə öz fəaliyyətini dayandırır, qaydanı müdafiə etmək qabiliyyətini itirir».³

Liberalizmin tərəfdarı olan «H.Spenser cəmiyyətdə özünütənzimləyici başlanğıcların inkişaf etdirilməsi zərurəti, fərdlərin azadlığı, habelə təhlükəliliklərin və dövlətin cəmiyyətə vura bildiyi «zərərin» mümkünlüyü haqqında çox yazmışdır.

O, «Qanunvericilərin günahı» (onun «Şəxsiyyət dövlət əleyhinə» əsərinin hissələrindən biri) əçerkində qanunvericilərin peşəkar hazırlığı haqqında məsələ qoyurdu. H.Spenser hüquqi qanunların ayrı-ayrı vətəndaşların mənafeələrinə necə əhəmiyyətli ziyan vurmaları ilə bağlı çoxsaylı misallar gətirərək qeyd edirdi ki, «qanunvericilərin törədə bildiyi şərtə görə məsuliyyəti biz böyük iltifatla müəyyən edirik. Qəbul etdikləri

qanunlarla törədikləri şərtə görə onları müzakirə etmək belə, bizim ağılımıza gəlmir».¹

H.Spenserin fikrincə, sivilizasiyanın bütün nailiyyətlərinə görə biz fərdlərin azad yaradıcılığına və fəaliyyətinə borcluyuq. «Həttə hökumətin öz məmurlarına sərəncam verdiyi və öz qanunlarını buraxdığı dil – bu, meydana gəlməsinə görə onun heç də qanunvericiyə deyil, öz şəxsi məqsədlərini güdən adamların ünsiyyət prosesinin inkişafına borclu olduğu ələtdir».²

H.Spenser belə hesab edirdi ki, keyfiyyətsiz qanunların qəbul edilməsinin başlıca səbəbi qanunvericinin cəmiyyəti «testin bir parçası» kimi təsəvvür etməsindən ibarətdir.

Fransız kriminalisti Qabriel Tardın psixoloji sosiologiyası. Psixoloji sosiologiya da üzvi sosiologiya ilə yanaşı məlum populyarlığa malik olmuşdur. Bu məktəbin aparıcı nümayəndələrindən biri fransız kriminalisti və sosioloqu Qabriel Tard (1843-1904) hesab olunur. O, «Təqlid etmə qanunları», «Sosial məntiq», «Sosial etüdlər» və s. kimi kitabların müəllifidir.

Q.Tard 1893-1896-cı illərdə Ədliyyə Nazirliyində şöbəyə başçılıq etmiş, sonralar isə tədrislə məşğul olmuşdur. O, 1900-cü ildən de Frans Kollecinin yeni fəlsəfə professoru olub. Tardın qələminə fəlsəfə və hüquq sosiologiyasına dair bir sıra əsərlər məxsusdur.

Q.Tard sosiologiya ilə yaxından məşğul olan ilk fransız hüquqşünaslarından biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, sosiologiya hüquqşünaslığı köhnəlmiş metafizik elm və həttə ilahiyyətin bir hissəsi hesab edərək, onu əvvəllər qətiyyətlə rədd etmişdir. Buna onu da əlavə etmək lazımdır ki, sosiologiyanın xüsusi sahələrinin ayrılması Kontun niyyətinə daxil deyildi. Sosioloqların yurisprudensiyaya nifrətini XII yüzillikdə fransız **həmrəylik məktəbinin** nümayəndələri (L.Burjua, L.Dügi, M.Oriu və başqaları) aradan qaldırmağa cəhd göstərmişlər.³ Həmrəylik məktəbinin sosial-hüquqi nəzəriyyəsi belə bir ideyaya əsaslanırdı ki, cəmiyyəti dövlət idarə etməli deyil, cəmiyyətin özü özünüidarə ilə məşğul olmalıdır.

Q.Tardın əsərlərinə qayıdaraq göstərmək zəruridir ki, psixoloji sosio-

¹ Спенсер Г. Основная социология // Западноевропейская социология XIX века. М., 1996, с.279.

² Спенсер Г. Автобиография. СПб., 1914, т.2, с.227.

³ Спенсер Г. Основная социология. с. 284.

¹ Спенсер Г. Грехи законодателей // Социалистическое исследование. 1992, №2, с.129-136.

² Yeri orada, с.135.

³ Луковская Д.И. Социалистическое направление во французской теории права. ЛГУ, 1972, с.128.

logiya ideyalarına uyğun olaraq cəmiyyət bir-birini doğuran varlıqların toplumundan ibarətdir. Təqlid etmə – bu, insanları cəmiyyətdə birləşdirən və insan həyatı faktlarına sosial mənə verən psixoloji prosesdir. Beləliklə, sosiologiya insanların psixi qarşılıqlı fəaliyyət proseslərinin öyrənilməsilə məşğul olan kollektiv psixologiyadır ki, bunun da başında təqlid dayanır. Ona görə də cəmiyyət kollektiv təqlidlərin sistemi kimi müəyyən edilir. Sosial təqlidin özü isə sosial hipnotizmin bir növüdür. Tardın sözlərinə görə, cəmiyyətdə hər bir insan özünəməxsus somnabuldur.¹

Sosial psixologiya və kriminalistika. Sosial-psixoloji ideya və anlayışlar bir vaxtlar müxtəlif fəlsəfi təlimlər, eləcə də konkret elmlər (antropologiya, etnoqrafiya, kriminologiya, psixologiya və sosiologiya) daxilində tədqiq edilmişlər. Təsadüfi deyildir ki, sosial psixologiyanın metodoloji statusunun nədən ibarət olması haqqında indiyədək diskussiyalar davam etməkdədir.²

Məlum olduğu kimi, sosial psixologiya xüsusi fənn qismində 1908-ci ildə meydana gəlmişdir. Sosial psixologiyanın meydana gəlməsi ingilis psixoloqu U.Makduqallın (1871-1938) və amerikalı sosioloq E.O.Rossun (1866-1951) əsərlərinin işıq üzü görməsilə eyni vaxta təsadüf edir. Bu müəlliflərin kitablarının adında «sosial psixologiya» termini ehtiva olunurdu. Birinci Dünya müharibəsindən sonra ABŞ-da eksperimental fənn kimi sosial psixologiyanın fəal tədqiqinə başlanmışdır. Eksperimental tədqiqatların pozitivist fəlsəfənin metodoloji əsasları ilə həyata keçirildiyinə görə, əsas üsul laborator eksperimenti olmuşdur. Təhlillər cəmiyyət metodu əsasında aparılırdı. Başlıca öyrənmə obyektini kiçik sosial qruplar idi. Bu, sosial-psixoloji tədqiqatın xüsusi «Amerika» standartını doğurmuşdu. Sonradan həmin standart Avropa alimləri tərəfindən (T.Tecfel, S.Moskovisi) tənqiddə məruz qoyulmuşdur. Çünki bu standart «sosial konteksti» təcrid edir, elmin nəzəri və dünyagörüşü prinsiplərini kifayət qədər qiymətləndirmirdi.

Sosial psixologiya öz inkişafına görə yuridik psixologiyaya çox borcudur. Yuridik psixologiyanın da kökləri tarixin çox da uzaq olmayan dərinliklərinə aparıb çıxarır. Xaurladaq ki, 1764-cü ildə italyan hüquq-

¹ Somnabulizm (lat.zomnus – yuxu +- ambulare - yerimək, sayıqlamaq) - yuxu zamanı şüursuz, zahirən qaydaya sahmiş hərəkətlərin (yerimək, predmetləri yerləşdirmək, otağı səliqəyə salmaq və s.) yerinə yetirilməsilə xarakterizə olunan özünəməxsus şüur pozğunluğu.

² Зелинский А.Ф. Криминальная психология. К., Юриком Интер, 1999, с.240.

şünas Cezare Bekkariyanın (1738-1794) kiçik bir risaləsi çapdan çıxdı. Bekkariyanın ideyaları cinayət ədliyyəsi təcrübəsində sanki çevriliş etdi. O, dolaşq və son dərəcə müəkkəb olan cinayət qanunlarını, gizli həyata keçirilən cinayət mühakimə icraatını və cəzaların haqq qazandırılmayan sərtliyini (o dövrdə hələ bəzi ölkələrdə cadugərləri tonqalda yandırır, hər yeri ordalidən – cəzanın müstəsna dərəcədə amansız tətbiqi üsullarından, müxtəlif işgəncələrdən istifadə olunurdu) inandırıcı bir tənqiddə məruz qoydu. İtalyan hüquqşünası ilk dəfə olaraq belə bir ideyanı elan etdi: cəzanın səmərəliliyi onun amansızlığından deyil, icranın dönməzliyindən və tezliyindən asılıdır; nə qədər ki, məhkəmə insan haqqında ittiham hökmü çıxarmamışdır, o, təqsirsiz hesab olunmalıdır. Bekkariyanın fəlsəfi-hüquqi ideologiyası Avropada geniş yayıldı. Təklif edilən humanist prinsiplər əsasında təkcə İtaliyada deyil, bir sıra başqa ölkələrdə də mühakimə icraatının və həbsxana siyasətinin yenidən təşkilinə başlandı. Bir sıra ölkələrdə cins əlamətinə görə məhbusların ayrıca saxlanmasına başlandı, saxlama rejimi ilə bağlı məhbusların yaşına diqqət yetirilməyə başlandı, məhsuldar əmək fəaliyyəti üçün şərait yaradıldı. Bununla yanaşı, nəinki mühakimə icraatının humanistləşdirilməsi və həbsxanada saxlama şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün zəminlər yaradıldı, həm də insan şəxsiyyətinin psixoloji keyfiyyətləri nəzərə alınmaqla, onunla humanist rəftarətmənin əsasları tədricən müəyyən edilməyə başladı.

Maarifçilərin hüquq fəlsəfəsi elan edirdi ki, hüquq özündə həm qadagıları, həm də icazələri ehtiva etməlidir. İnsan şəxsiyyətinin ayrılmaz təbii hüquqları tanınmalıdır. Olbətə, şəxsiyyət dövlət qarşısında müəyyən məsuliyyət daşıyır. Lakin eyni dərəcədə dövlət də şəxsiyyət qarşısında məsuldur. Yeni dövrün hüquqi dünyagörüşünün inqilablaşdırılmış prinsiplərindən biri şəxsiyyətin inkişafının, insan davranışı muxtariyyətinin təminat prinsipi idi.

Fransanın Təsisedici Məclisi tərəfindən 1791-ci ildə qəbul olunmuş Cinayət Məcəlləsi cinayət-hüquqi dünyagörüşün aşağıdakı əsas prinsiplərini elan edirdi:

- 1) yalnız qanunla nəzərdə tutulan əməllər cinayət hesab oluna bilər;
- 2) cəza dönməz və cinayətə uyğun olmalıdır.

Mühakimə icraatının ittiham forması çəkişmə forması ilə əvəz edildi. Təqsirsizlik prezumpsiyası elan olundu. Hüquq münasibətləri iştirakçılarının yuridik bərabərliyi öz təsdiqini tapdı. Andlılar məhkəməsi təsis edildi. Formal sübutlar nəzəriyyəsi ləğv edildi. Andlı hakimlər və hakimlər

qərarı daxili inam əsasında qəbul etmək hüququ əldə etdilər. Müttəhimin müdafiə hüququ təşəkkül tapdı. Sübutetmək vəzifəsi ittihamçıya həvalə edildi. Bəraət hökmü təqsirin sübut edilməməsi zamanı məcburi amilə çevrildi.

XVIII-XVII yüzilliklərdə yeni hüquqi idcologiya əsasında psixoloji-hüquqi biliklərin ixtisaslaşdırılmış sahəsi - kriminal, sonra isə daha geniş kontekstdə - məhkəmə psixologiyası təşəkkül tapdı.

Kriminal psixologiya çərçivəsində cinayətkar davranışın psixologiyasına və cinayətkarın şəxsiyyətinin psixologiyasına aid faktların empirik təhlilinin həyata keçirilməsinə başlandı. Mühakimə icraatında, hüquqi tənzimləmənin bütün sistemində psixoloji biliklərin zəruriliyinin dərk edilməsinə başlanıldı. XII yüzilliyin ikinci yarısında antropoloji hüquq məktəbi formalaşdı. Buna müvafiq surətdə hüquqşünasların «insan amili»nə marağı daha da artdı.¹

XIX yüzilliyin sonunda kriminalistikanın və kriminologiyanın formalaşması ilə əlaqədar məhkəmə, sonra isə hüquq psixologiyası intensiv surətdə təşəkkül tapmağa başlayır. Məşhur isveçrəli psixoloq E.Klapared (1873-194) məhkəmə psixologiyası üzrə Cenevrə universitetində mühazirələr oxuduğu illərdə məhkəmə-psixoloji problemlərin dairəsini xeyli genişləndirdi və II yüzilliyin başlanğıcında «hüquqi psixologiya» (yuridik psixologiya) terminini elm aləminə gətirdi.

Kriminalistikanın banisi sayılan avstriyalı hüquqşünas Hansi Qross (1847-1915) «Kriminal psixologiya» adlı təməlli bir əsər yazdı. O, məhkəmə psixologiyasına ümumi psixologiyanın tətbiqi sahəsi kimi baxırdı. Qross hüquqşünasları eksperimental psixofiziologiyanın ona müasir olan nailiyyətləri ilə, insanın psixomühərrik xüsusiyyətlərilə, təfəkkürün və yaddaşın qanun uyğunluqları ilə və s. ilə tanış etdi.

İfadələrin alınması psixologiyası inkişaf etdirilirdi. Albert Helving dindirən (polis, hakim, ekspert) və «dindirən şəxs (müqəssirin, zərər çəkmiş şəxs, şahid) psixologiyasını öyrənirdi. Bundan başqa o, dindirmənin özünün psixoloji texnikasını tədqiq edirdi.

Lakin XX yüzilliyin birinci yarısında məhkəmə psixologiyası əsasən empirik sahə, təsviredici elm olaraq qalırdı. Cinayətkar şəxsiyyət (cinayətkarın şəxsiyyəti), onun motivləqadirici sferası «amansızlıq», «aqres-

sivlik», «intiqa», «tamah», «vicdansızlıq», «sadizmə meyillilik» və s. bu kimi və bunlara bənzər amorf anlayışlarla təsvir olunurdu.

XX yüzillikdə cinayətkarın şəxsiyyətinin psixodiagnostika problemi ortaya qoyuldu. Eynicinsli cinayət törətmiş şəxslərin psixoloji təhlilinə kəskin ehtiyac yarandı. Bununla bağlı bir sıra tədqiqatlar meydana gəldi. Məsələn, A.Berre böyük bir empirik materialda (Stokholm mərkəzi həbsxanasının məhbusları üzərində) qətlərin psixoloji təhlilini apardı, bu kateqoriya cinayətkarların psixi cəhətdən «zəif olan yerlərini» tədqiq etdi.

Ziqmund Freyding (1856-1939) psixanalitik nəzəriyyəsinin təsiri altında məhkəmə psixoloqları cinayətkarın şüuraltı sferasına nüfuz etməyə səylər etdilər. Psixoloqlar (Frans Aleksander, Huqo Ştaub, Alfred Adler, Valter Bromberq və başqaları) şəxsiyyətin dərin xassələrini aşkar etməyə cəhd göstərirdilər. Məhbuslar psixodiagnostik testlərlə və digər psixanalitik metodlarla tədqiq edilirdilər. Belə müayinələrin yekununda psixoloqlar və kriminoloqlar belə nəticəyə gəldilər ki, cinayətkarların əksəriyyətində şəxsiyyətin psixi sferası inkişaf etməmişdir, sosial özünə-nəzarətin daxili strukturu dağılmış, əyləndirici (sakitləşdirici) və qıcıqlandırıcı (qızıqdırıcı) proseslərin qarşılıqlı fəaliyyətində balans pozulmuşdur.

XX yüzilliyin birinci yarısında məhkəmə (cinayət) psixologiyası Almaniyada özünün xüsusi inkişaf pilləsinə qalxmışdı. Alman kriminoloqları öz elmi tədqiqatlarında ağırlıq mərkəzini cinayətkarın şəxsiyyətinin, onun yaşayış mühitinin öyrənilməsi üzərinə keçirmişdilər. Bu sahədə alman kriminoloqlarından Frans fon List, Morits Lipman və başqaları tədqiqatlar aparırdılar. 1903-cü ildə Qustav Aşaffenburqun «Cinayətkarlıq və onunla mübarizə» kitabı çapdan çıxdıqdan sonra xarici hüquqşünasların cinayətkarın şəxsiyyətinə, onun öyrənilməsinə münasibəti dərhal yüksəldi. 1904-cü ildə Aşaffenburq «Məhkəmə psixologiyasının problemləri və cinayət hüququnun islahatları üzrə aylıq jurnal» təsis etdi. O, cinayətkarlığı cinayətkarların sosial yarasızlığının müxtəlif fərdi təzahürləri ilə izah edirdi.

Alman məhkəmə psixologiyası və kriminologiyasında psixopatoloji və bioloji istiqamətlər öz təsdiqini tapmışdı. Cinayətlərin əsas səbəblərinə psixoloji və psixopatoloji amillər (iradənin, təfəkkürün anomaliyası, əhval-ruhiyyənin qeyri-sabitliyi və s.) baxımından yanaşılırdı.

Ernst Zcelinq və Karl Bayndler cinayətkarların tiplərinin təsnifatını müəyyən etməyə ilk cəhdlərini etdilər. Onlar belə güman edirdi ki, cina-

¹ Закаревский И. Об учениях уголовно-антропологической школы, Харьков, 1893, с.233; Ковлер Л.И. Антропология права, М., НОРМА, 2002. с.480; Рулан Н. Юридическая антропология. М., НОРМА, 1999, с.310.

yətkarlığın əsil səbəblərini ancaq bu yolla aşkar etmək olar. Onlar cinayətkarların səkkiz tipini fərqləndirirdi: peşəkar, əmlak, seksual, təsadüfi, primitiv reaksiya verən, qərəzli (əmin olan), xuliqanlıq edən, işləmək istəməyən cinayətkarlar. Onların fikrincə, bu cinayətkarların şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərini elmlərin kompleksi ilə – biologiya, psixologiya və psixiatriya vasitəsilə öyrənmək lazımdır.

ABŞ-da hüquqi psixologiya ənənəvi olaraq kriminalistika ilə sıx bağlı idi. Bu sahədəki tədqiqatlar universitetlərdə cəmləşdirilmişdi. Lakin həmin tədqiqatlara rəhbərlik federal Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilirdi. ABŞ-ın penitensiar-psixoloji tədqiqatlarında cəmiyyətdə sosial konform davranışın öyrənilməsi metodikası intensiv surətdə işlənib hazırlanırdı.

İtaliyada məhkəmə psixologiyası ənənəvi olaraq klinik istiqamətə yönəldilmişdi. Fransada məhkəmə psixologiyası sosial-psixoloji və sosioloji istiqamətdə tədqiq edilirdi. Belçika və Fransada azyaşlıların cinayətkarlığının öyrənilməsi mərkəzi fəaliyyət göstərirdi. Yaponiyada cinayətkarlığın tədqiqi əsasən psixiatriyaya istiqamətləndirilmişdi.

Mənfi-deviant davranışın əsas səbəblərindən biri sosial-konform davranışın müntəzəm və məqsədyönlü öyrədilməsinin (bu problemlər nəzarət nəzəriyyəsi daxilində Albet Reys, Ayven Nayom, Martin Qould və başqaları tərəfindən işlənib hazırlanmışdır) olmaması hesab olunur. Bu nəzəriyyə nümayəndələrinin fikrincə, hətta vulqar təfəkkür və özünüdəyərləndirmənin aşağı səviyyəsi kriminogen amillər ola bilərlər.

Stiqmatlaşdırma (**damğalama**) nəzəriyyəsinin nümayəndələri hesab edirlər ki, şəxsiyyətin kriminal deviantlığı zahirən yapışdırılmış yarlığın şəxsiyyətin daxili özünüdəyərləndirməsilə üst-üstə düşdükdə də güclənir. İnteraksiya (digər şəxsin rolunu qəbul etmə əsasında təzahür edən şəxslərarası qarşılıqlı fəaliyyət) kriminal-psixoloji nəzəriyyədə ayrıca fərdin hərəkətlərinə ictimai reaksiyanın əhəmiyyəti problemi (Q.Bekker, N.Xristi və başqaları) işlənib hazırlanmışdır.

Yuxarıda göstərilən nəzəriyyələrin ümumi çatışmazlığı onların fragmentli olması, onlarda zəruri sistemliliyin olmaması və insan davranışının təhlilinə kompleks yanaşmanın olmamasıdır.

Hüquqi psixologiya sahəsində müasir dövrtün ən iri əsərlərinin müəllifləri R.Luvaj (Psixologiya və cinayətkarlıq, Hamburq, 1956), Q.Tox (hüquqi və kriminal psixologiya, Nyu-York, 1961), N.Conston (Cəzanın və islahatın psixologiyası, London, 1970), D.Abrahamsen (Kriminal

psixologiya, Nyu-York, 1967), Q.Tosb (Cinayətkarlığın psixologiyası və cinayət ədalət mühakiməsi, Nyu-York, 1979) və başqalarıdır. Bu əsərlərdə fransız sosioloqları olan Qabriel Tardın və Emil Dürkheymin sosial-psixoloji və kriminoloji ideyalarından geniş istifadə edilmişdir.

Göründüyü kimi, müasir sosial psixologiyanın səlahiyyətlərinə hüquqi psixologiya problematikası daxildir ki, bu da sosial fəlsəfə və hüquq sosiologiyası sferasında şəxsiyyətin fəlsəfi izahında əks olunmaya bilər.

Empirik sosiologiyanın təşəkkülü. Psixoloji sosiologiyanın (sosial psixologiyanın) formalaşmasından əvvəl idrakin eksperimental metodlarına arxalanan **empirik psixologiyanın** bərqərar olması mərhələsi olmuşdur.

Empirik psixologiyanın inkişafı empirik sosiologiyanın inkişafını stimullaşdırmış və empirik tədqiqatların **eksperiment** kimi mühüm bir metodu təşəkkül tapmışdır. Sosial elmlərdə eksperiment ideyası addımbaadım öz ətrafına daha çox tərəfdarlar toplamışdır. Sosiologiya sahəsində isə ilk həqiqi elmi sosial eksperimentatorlardan biri kimi amerikalı sosioloq Uilyam Ayzek Tomasın (1863-1847) və onun həmkarı Florian Vitold Znanetskinin (1882-1958) adını çəkmək lazımdır. F.Znanetski əslən Polşalıdır və 1941-ci ildə ABŞ vətəndaşlığını qəbul etmişdir.¹

Bu sosioloqlar 1918-1920-ci illərdə apardıqları eksperimental tədqiqatlarını «Polşa kəndlisi Avropada və Amerikada» kitabında təsvir etmişlər. Onlar eksperimental-sosioloji metodlar əsasında, belə metodlardan geniş istifadə etməklə polyak emiqrantlarından olan çoxlu ailələrin, onların qohumlarının həyatını öyrənmiş, emiqrantların ruhi aləmindəki dəyişikliklərin səbəblərini və xarakterini izləmiş, onların dəyər yönümlərini müşahidə etmiş, yeni sosial şəraitə düşmüş insanın həmin şəraitə uyğunlaşması mexanizminin mahiyyətinə nüfuz etmişlər.

Göründüyü kimi, eksperiment metodu qismində istifadə olunan empirik sosiologiya nisbətən yaxın keçmişə aid olan hadisədir.²

Sosiologiyanın nüvəsində fəvqəladə mühüm eksperimental tədqiqat amerikalı sosioloq, **industrial (sənaye sosiologiyası) sosiologiyasının**

¹ Томас У., Знанецкий Ф. Методологические заметки // В кн.: Американская социалистическая мысль. МГУ, 1994. с.335-357.

² Кэмпбелл Д. Модели эксперимента в социальной психологии и прикладных исследованиях. М., Прогресс, 1980; Рыбкина Р.Б., Винокур А.Б. Социальный эксперимент. Новосибирск, «Наука», 1968.

banilərindən biri Elton Meyonun (1880-1949) tədqiqatı olmuşdur.¹ O, Cikaqo yaxınlığındakı Xotoron şəhərindəki «Vestern elektrik kompani» konsern zavodunda apardığı eksperimentlərlə məşhurlaşmışdı. Bu eksperimentlərin ən əhəmiyyətli yekunu fəhlələrin və qeyri-formal qrupların qarşılıqlı münasibətlərin səbəblərinin aşkar edilməsi olmuşdur. Həmin eksperimentlərin yekunlarının ümumiləşdirilməsi sosioloji konsepsiyaların və «insan münasibətləri» məktəblərinin formalaşması üçün metodoloji baza olmuşdur. Alimlərin hesab etdiyi kimi, «insan münasibətləri» məktəbinə sosiologiyanın tətbiqi sahəsi – kiçik **qrupların sosiologiyası** qismində baxmaq olar.

XIX yüzilliyin ikinci yarısı və XX yüzilliyin başlanğıcında Almaniyada sosiologiya elminin inkişafı. Empirik sosiologiyanın metodologiyasının işlənilib hazırlanmasına alman sosioloqları öz böyük töhfəsini vermişdir.²

XII yüzillikdə Almaniyada sosiologiyanın inkişafı L.fon Şteynin fəaliyyətilə bağlıdır. L.fon Şteynin (1815-1890) «Sosializm və kommunizm müasir Fransada» (1842) əsəri alman sosiologiya elminin inkişafına təsir göstərmişdir.

Alman sosioloqlarının tarixi sırasında ikinci yer Ferdinand Tönnis (1855-1936) məxsusdur. Onun 1887-ci ildə yazdığı «Birlik və cəmiyyət» kitabı öz dövründə güclü səs salmışdı. Həmin kitab 1912-ci ildə «Xalis sosiologiyanın əsas anlayışları» sərlövhləsilə yenidən nəşr edilmişdir. Tönnisin ideyasına uyğun olaraq mədəniyyətin inkişafı gedişində **birliklər** dövrünün **cəmiyyət** dövrü ilə əvəz olunması baş verir. Əgər birlik üçün qarşılıqlı **razılışma**, **adətlər** və **din** səciyyəvi idisə, cəmiyyət **müqavilə**, **siyasət** və **ictimai rəylə** səciyyələndirilirdi. Biz, Tönnisin şəxsinə faktiki olaraq ictimai hadisə və proseslərin sosial-psixoloji toqquşmasına əsaslanan mədəniyyət sahəsində sosioloqu görürük.

Tönnisin nəzərində sosiologiya aşağıdakı növlərə bölünürdü:

1) xalis (nəzəri) sosiologiya;

¹ Сәпәе sosiologiyası haqqında ətraflı bax.: Кравченко А.И. Социология труда в XX в. М., Наука, 1987; Подмарков В.Г. Введение в промышленную социологию. М., Мысль, 1973; Филиппов А.В. Производственная социология, психология и педагогика. М., Высшая школа, 1989; Эпштейн С.И. Индустриальная социология в США, М., Полигиздат, 1972.

² Вах: Богомолов А.С. Немецкая буржуазная философия после 1865 года. МГУ, 1969; История буржуазной социологии первой XIX - начале XX в. М., Наука, 1979; История буржуазной социологии первой половины XX в., М., Наука, 1979.

2) tətbiqi sosiologiya;

3) empirik sosiologiya.

Nəzəri (xalis) sosiologiya mövcudatın, mədəni birliklərin və cəmiyyətlərin inkişafının ümumi problemləri ilə məşğul olur. Tətbiqi sosiologiya ruhən fəlsəfə tarixinə yaxındır və sosial inkişafın nəhəng proseslərini tədqiq edir. Empirik sosiologiya sosial hadisə və proseslərin dərk edilməsində müşahidəyə və statistik metoddan istifadəyə üstünlük verir.

Tönnis Sosioloji Cəmiyyətin (1909) banilərindən biri və nasistlər bu Cəmiyyəti buraxanaqədək onun 1933-cü ilədək prezidenti olmuşdur.

Tönnisdən sonra **formal sosiologiyanın** yaradıcısı Georq Zimmel (1858-1918) adını çəkmək zəruridir. **Həyat fəlsəfəsinin** ən güclü nümayəndələrindən biri qismində o, sonralar əsasən mədəniyyət fəlsəfəsi problemləri üzərində çalışmışdır. Zimmel həyatı insanın yaradıcı təşəkkül prosesi kimi başa düşürdü. Bu proses insan şəxsiyyətinin sərəncamında olan rəşional vasitələrlə bitə bilməz. O, ancaq intuisiyanın köməyiylə dərk edilə bilər. Onun sosiologiyaya dair 1890-1900-cü illərdə yazdığı əsərlərdə insanların qarşılıqlı fəaliyyət **formaları** sosiologiyanın predmeti elan olunur. Bu metodoloji göstərişə uyğun olaraq Zimmel müqavilə, münasibə, rəqabət, nüfuz, tabelik və s. bu kimi sosial formaları təhlil edir. Yeni kiçik sosial qruplarda yaranan münasibətlər təhlil edil.

Zimmelin sosioloji əsərləri Almaniya, ABŞ və Rusiyada sosiologiyanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Almaniyada eksperimental psixologiyanın çiçəklənməsi və sosiologiyanın elm kimi təşəkkül tapması atmosferində Almaniyada məşhur alman sosioloqu, filosof və tarixçisi, elmi dünyagörüşü neokantçılığın güclü təsiri altında formalaşmış Maks Veberin (1864-1920)¹ «empirik sosiologiyası»nın formalaşması prosesi getmişdir. O, neokantçı filosof Q.Rikkert (1863-1936) və filosof B.Diltecmə (1833-1911) birgə özünün «empirik sosiologiyası»nın metodoloji əsası olmuş **ideal tiplər** konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır. Həmin konsepsiyaya uyğun olaraq ideal tiplər dedikdə, empirik materialı qaydaya salmağa imkan verən bəzi nəzəri sxemlər başa düşülür.

M.Veberin əsərləri sosiologiyanın inkişafında böyük rol oynamışdır. Veberin mühüm əsərləri sırasına «Ümumi iqtisadi tarix», «Sosial və

¹ Неусыхин А.И. «Эмпирическая социология» Макса Вебера и логика исторической науки // В кн.: Неусыхин А.И. Проблемы европейского феодализма. М., Наука, 1974, с.413-471.

iqtisadi təşkilat nəzəriyyəsi», «Protestant etikası və kapitalizmin ruhu» və s. kitabları aid edilir.

M.Veberin bioqrafları qeyd edirlər ki, elmi işlə yanaşı, Veberi Almaniyanın. Siyasəti də dərinlən maraqlandırmışdır və o, siyasi həyata bütün varlığı ilə qoşulmaq istəyini tez-tez hiss etmişdir. Onun şəxsiyyətinin gücü, mahir natiqlik istedadı, şübhə doğurmayan səmimiyyəti belə fəaliyyətə yardım göstərə bilərdi. M.Veber Veymar konstitusiyasının işlənilib hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdi.

M.Veber Alman Sosioloji Assosiasiyasının əsasını qoyanlardan biri olmuşdur.

İdeologiya, iqtisadiyyat və siyasət Veberin tədqiqatçılıq istedadının xüsusi təzahür etdiyi üç mühüm sahə olmuşdur. Onun ideyalarının təsirini bir çox alimlər hiss etmiş, həmin ideyalar Almaniyanın hüdudlarını aşaraq bir çox ölkələrdə, o cümlədən bütün ingilisdilli dünyada yayılmışdır.

Alman alimini belə bir sual narahat edirdi: bu və ya digər cəmiyyət öz təşkilatı strukturuna görə deyil, daha çox məqsədlərinə və motivasiyasına görə (həmin sosial təşkilat məhz bunun naminə mövcuddur) nədən ibarətdir?

M.Veberin müasiri olduğu kapitalist cəmiyyəti gerçəkliklərinin düzünə empirik müşahidəsi və onların nəzəri ümumiləşdirməsi adekvat izahat verə bilmir, çünki buna dərk edən subyektin dəyər məqsədləri mane olur. Buna görə də o, insan cəmiyyətinin mahiyyətinin açılması üçün tamamilə yeni metod işləyib hazırlamağa səy göstərirdi. Həmin metod təbii sınaqlar tərəfindən hesaba alınmayan motivasiya və dəyərlərin başa düşülməsi ilə əlaqədar olmalı idi. O, Rikkertin ardınca aşağıdakı iki aktı fərqləndirirdi:

1) dəyərlərə **münasibət**;

2) dəyərlərin **qiymətləndirilməsi**.

Əgər birinci akt bizim fərdi təəssüratımızı obyektiv və ümumhəmiyyətli mühakiməyə çevirsə, ikinci akt belə subyektivlikdən (qərəzli qiymətləndirmədən) azad deyil. Lakin o, tədqiq edilən predmetləri bu və ya digər dəyərlər sisteminə şüurlu surətdə aid edir. Mədəniyyət və cəmiyyət haqqında elm belə subyektivlikdən azad olmalıdır. Dəyərlərə mütləq və tarixüstü bir şey kimi baxan Rikkertdən fərqli olaraq, Veber dəyərləri müvafiq tarixi dövrün **məqsədi**, dövrə xas olan **mənafehlərin istiqaməti** kimi izah etməyə meylli idi.

M.Veber özünün «empirik sosiologiya»sını bu metodoloji əsas üzərində qururdu. Həmin metodoloji əsas keçmiş dövrlərin sosial fizikasında

sosial idrakda dəyər amillərini nəzərə almayan ənənəvi empirik metodlardan fərqlənirdi. Onun fikrincə, sosiologiyada ingilis empirizmi ruhunda induksiya əsaslanan elmi sistem işlənilib hazırlanmışdır. İnsanlar monoton şəkildə təkrar olunan hərəkətləri qabaqcadan müəyyən edilmiş sxemə uyğun surətdə avtomatik olaraq həyata keçirən maşın deyildir. İnsanlar həmişə dəyişən motivləri və niyyətləri rəhbər tuturlar. Deməli, cəmiyyəti bilmək fizikada və ya kimyada obyektlərin öyrənilməsi zamanı olduğu kimi, qabaqcadan hazırlanmış sxemdən ibarət mənasız davranışdan deyil, düşünülmüş insan davranışının real motivasiyasını bizim nə dərəcədə biləcəyimizdən asılı olmalıdır. Ancaq bu motivasiyanı bilməklə dərk etmək olar ki, cəmiyyətdə həqiqətən də müəyyən dəyərlər əsasında mü-rəkkəb, dinamik sistem kimi qarşılıqlı fəaliyyət baş verir.

M.Veber motivasiyaya **kollektiv** hərəkətlər nöqtəyi-nəzərindən baxırdı. Kollektiv hərəkətlər fərdi hərəkətlərdən özünün **kütləvi miqyasdakı tipikliyi** ilə fərqlənir. O, kollektiv insan davranışının bu tiplərini «ideal tiplər» adlandırır.

Sosioloji təhlilin Veber metodologiyasının səciyyəvi cəhətləri ən ümumi şəkildə yuxarıda göstərilənlərdən ibarət idi.

Sosiologiyada neopozitivist istiqamətin rüçeymləri. Sosiologiyada pozitivist istiqamətin metodologiyası başqa yolla inkişaf etmişdi.

Son dərəcə səciyyəvidir ki, neopozitivizmin banilərindən biri, Avropada sosiologiyanın inkişafına yetərincə müəyyən təsir göstərmiş İsveçrəli filosof Rixard Avenariusun (1843-1896) fəlsəfi görüşləri Almaniya qeyd olunan uğurların təsiri altında, eksperimental psixologiya və fiziologiyaya dair ilk əsərlərin meydana gəldiyi vaxt təşəkkül tapmışdır. İnsan idrakının taleyi onun həyata uyğunlaşması və ya bioloji möhkəmliyi ilə müəyyən olunur. Hər cür idrak dəyəri yalnız müvafiq bioloji kontekstdə düzgün parlaqlıq əldə edir.

Avenariusun idraka analogi görüşlərinə məşhur avstriyalı fizik və filosof Erkst Max (1838-1916) tərəfdar çıxmışdır. O, idrakın əsas vəzifəsini fikirlərin faktlara və fikirlərin fikirlərə uyğunlaşmasında görürdü.

E.Max öz əsərlərində bütün dərk etmə gücünün bu və ya başqa cür **özünüqoruma instinkti** ilə şərtləşdiyini qeyd edərək, idrakın bioloji dəyərinə daha çox üstünlük verirdi.

Vilfredo Paretonun - subyektivist sosiologiyası. Sosial idrak tarixində görkəmli yer italyan iqtisadçısı və sosioloqu Vilfredo Paretoya (1848-1923) məxsusdur. O, **son dərəcə faydalı** iqtisadi nəzəriyyənin ya-

radicılardan biridir. Bu nəzəriyyəni məlum mənada iqtisadi sosiologiyanın qurucusu adlandırmaq olar, çünki Pareto iqtisadi məsələlərin həllində sosioloji aspektlərlə ciddi maraqlanmışdır. O cümlədən, Pareto öz-özünə belə bir sual verirdi: hansı sosial tələbatlar iqtisadi cəhətdən təmin oluna bilər? Bu suala cavab vermək üçün də **fədalılıq** anlayışı həmin nəzəriyyəyə daxil edilmişdir. Faydalılıq, maraqlı şəxsi ona lazım olan predmetlə bağlayan təsəvvürdən ibarət idi.

Pareto 1916-cı ildə yazdığı başlıca əsəri olan «Ümumi sosiologiyaya dair traktat»-ında insan fəallığını iki əsas tipə – **məntiqi və qeyri-məntiqi hərəkətlərə** bölərək, sosial mexanikası inkişaf etdirir. Bu zaman qeyd olunur ki, real həyatda bu hər iki tip demək olar ki, həmişə qarışıq formada çıxış edirlər.

Həmin təsnifat sosiologiyada psixoloji istiqamətə tamamilə uyğundur. Bu istiqamətin liderlərindən biri də məhz Paretoudur. O, təsdiq edirdi ki, sosial təkamül insanların hərəkətlərinin psixoloji mənası ilə müəyyən olunur. Bu hərəkətlər həm məntiqi cəhətdən əsaslandırılmış, yəni məqsədyönlü, həm də məntiqi cəhətdən **əsaslandırılmamış**, yəni instinktiv, qeyri-şüari ola bilər. Cəmiyyətin hərəkət edən qüvvələri qeyri-məntiqi hərəkətlərdir. Bu hərəkətlərin əsasında təhrikədiçi instinktlərin, tələbatların, istəklərin, maraqların kompleksi dayanır. Bunlar lap başlanğıcdan insan varlığına xas olmuş və bu varlığın davranışının sabit psixoloji konstantını təşkil etmişdir.

Paretonun nöqtəyi-nəzərincə, insanların böyük əksəriyyətinin hərəkətləri ağılla deyil, onların hisslərlə müəyyən olunur. Köklü insan hisslərinin əsasını qalıqlar yaradırlar. Bu qalıqları bəzən **instinktlər** adlandırırlar. Həmin **instinkt-qalıqların** böyük hissəsi insanlar tərəfindən dərk edilmirlər. Onları dərk edənlər isə, bunu açıq şəkildə etiraf etmirlər. İnsanlar özlərinin gerçəkliyə uyğun olmayan hərəkətlərinə əsas verməyə üstünlük verirlər. Pareto belə əsaslandırmaları **törəmə** əsaslandırmalar adlandırır. Şüurumuzda «törəmələrin» olması şüurlu ikiüzlülük haqqında danışdır. Paretonun fikrincə, insan elə yaranmışdır ki, o, özünə öz hərəkətlərinin əsaslandırılmasının həqiqiliyinə inamı tələq etməyə üstünlük verir. Kütlələrin psixologiyasını əhatə edən «törəmələr» siyasi və dini doktrinalara çevrilə bilər.

Pareto belə sxem əsasında ictimai həyat mexanizmlərinin izahını verirdi. Onun fikrincə, cəmiyyət qeyri-sabit müvazinətdə olan sistemdir, çünki siniflərin və sosial qrupların antaqonist maraqları bir-birini sanki

şikəst edir. Bu əbədi antaqonizm «qalıqların» insanlar arasında qeyri-bərabər bölgüsü ilə şərtlənir, yəni belə şərtlilik onların intellektual və iradəvi keyfiyyətlərinin qeyri-bərabərliyindən irəli gəlir. Məsələn, rəhbərlik etmək qabiliyyətinə cəmiyyətin ancaq kiçik bir hissəsi, onun sosial piramidanın zirvəsində olan **elitası** malikdir.¹ Lakin elitanın özünün içərisində də qeyri-bərabərlik vardır. Buna görə də **hökmranlıq edən və hökmranlıq etməyən elita** mövcuddur. Göstərilən elitar qruplar arasında daim hakimiyyət uğurunda mübarizədən və rolların dəyişməsindən irəli gələn münaqişələr baş verir. Bu sükənlü dəyişmə prosesi sosiologiyada «elitaların dövrolənməsi» adı altında daxil olmuşdur. Hər bir elita tipi yalnız məhdud üstünlüklərə malikdir və real sosial həyatın bütün tələblərini təmin etmək iqtidarında deyildir. Onlar dövrü olaraq öz mövqelərini vermək məcburiyyətində qalırlar. Bu bəzən **zorakı çevriliş** nəticəsində də baş verir. Paretoya görə bu, «bütövlükdə cəmiyyət üçün faydalıdır».

Fəlsəfi-sosioloji praqmatizm və onun Amerika hüquq sosiologiyasına təsiri. Pozitivizmin özünəməxsus radikal modifikasiyası ABŞ-də² hüquq sosiologiyasının inkişafına güclü təsir göstərmiş praqmatizmdir.³

Praqmatizm fəlsəfəsi və sosiologiyası tarixində mühüm məqam amerikalı filosof, məntiqçi, riyaziyyatçı və təbii sınaqçı Carlz Sanders Pirsin (1839-1914) 1878-ci ildə nəşr etdirdiyi «İdeyalarımızı necə aydın etmək» adlı məqaləsi olmuşdur. Pirsin sözlərinə görə, o, «praqmatizm» terminini İ.Kantdan əxz etmişdir. İlk dövrlərdə bu termin «Pirs prinsipi» ifadəsinin ekvivalenti olmuşdur. 20 il keçdikdən sonra amerikalı filosof və psixoloq Uilyam Cems (1842-1910) Pirsin ideyasını inkişaf etdirərək, «praqmatizm» sözünü özünün fəlsəfə «bayrağına» yazmışdır. U.Cemsdən sonra praqmatizm nəhəng fəlsəfi hərəkətə çevrilmiş, Amerika və İngiltərədə geniş yayılmış, İtaliyanın da bir hissəsini əhatə edərək Fransada məşhur filosof A.Eerqson (1859-1941), onun şagirdi və katolik modernizminin tərəfdarı M.Blondel (1861-1949), riyaziyyatçı və filosof E.Le Rua (1870-1954) və başqaları tərəfindən rəğbətə qarşılanmışdır. Maraqlıdır

¹ Вах: Ашин Г.К. Современные теории элиты. М., Международные отношения, 1985.

² Вах: Бакрадзе К.С. Очерки по истории новейшей и современной буржуазной философии. Тбилиси, «ССабчота Сакартвело», 1960.

³ Вах: Американская социология мысли. МГУ, 1994; Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. М., Прогресс, 1972; Хилл Г.И. Современные теории познания. М., Прогресс, 1965.

ki, M.Blondel hələ 1888-ci ildə öz təlimi üçün «praqmatizm» terminini müstəqil düşünmüşdür. Lakin fəlsəfə tarixçilərinin qeyd etdiyi kimi, praqmatizmlə fransız «hərəkət fəlsəfəsi» arasında mühüm fikir ayrılıqları mövcuddur. Fikir ayrılıqları praqmatizmin özünün daxilində də vardır. Məsələn, 1902-ci ildə fəlsəfə lüğətinin ikinci cildində (lüğət Balduin tərəfindən tərtib edilmişdi) Pirs «Praqmatizim» məqaləsində Cemsin və ingilis filosof-praqmatisti F.K.S.Şilleri (1864-1937) ideyaları ilə özünün fikir ayrılıqlarını qeyd edirdi. Bir neçə il keçdikdən sonra isə təliminə «pramatikləşdirmə» sözünü daxil etmişdi.

C.S.Pirs onda təkid edirdi ki, bizim əminliyimiz praktiki fəaliyyətin rəhbər qaydasından ibarətdir. Praktiki maraq həqiqət axtarışının, başlıca səbəbidir. Bunun əhəmiyyətlik dərəcəsi onun praktiki faydalılığından asılıdır.

Ç.S.Pirs özünün fəlsəfi-sosioloji təlimində Kontun və Spenserin pozitivizm ideyalarını F.V.J.Şellinqin «gizitivizmi» ilə daha dəqiq desək, onun **pozitiv fəlsəfəsi** ilə birləşdirməyə səy göstərirdi. Bununla əlaqədar olaraq o, təsdiq edirdi ki, dini inam insan həyatının mühüm amilidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dini ideyalar praqmatistlərin fəlsəfi dünya-görüşündə üstün rolə malikdir. Məsələn, U.Cems birbaşa bəyan edirdi ki, praqmatizm – bu, elmlə din arasında vasitəçidir. F.K.S.Şiller də analoji görüşlərin tərəfdarı idi.

Amerika praqmatizminin fəlsəfi ideyaları praqmatist hüquq sosiologiyasının formalaşmasına müəyyən təsir göstərmişdir. Praqmatist hüquq sosiologiyasının ən böyük nümayəndəsi isə Rosko Paund (1870-1964) olmuşdur. O, hüquq qaydasının sabitliyi ilə hüquqda dəyişikliklərin zəruriliyi arasında ziddiyyətlər problemini birinci yerə çəkmişdir.

Sosiologiya sahəsi üzrə hüquqşünasları nə maraqlandıra bilər?

Bu suala cavab verməkdən ötrü doqmatik hüquqla bağlı hüquqi fəaliyyətin mühafizəkar cəhəti haqqında təsəvvürə malik olmaq lazımdır. Bunlara əcnəvi olaraq mülki hüquq, mülki proses, cinayət hüququ, cinayət prosesi, maliyyə hüququ, aqrar hüquq və s. aid edilir.

Bu fənlərin mərkəzi vəzifəsini hüququn həmin sahəsində qüvvədə olan göstərişlərin mənasının təfsiri və aydınlaşdırılması, bu göstərişlərin qaydaya salınması və hüquqi göstərişlərin birmənalı cavab vermədiyi və ya ümumiyyətlə fəaliyyətsiz olduğu məsələlərin yeni həllinin axtarışı yolu ilə onların bir-birilə razılaşdırılması təşkil edir.

Doqmatik yuridik fənlər müvafiq anlayışların ümumi qanunauy-

ğunluqlarının və formulələrinin aşkar edilməsi vasitəsilə hadisələri təsvir və təfsir etməyə heç vaxt cəhd göstərmirlər. Bu fənlər həmçinin real səbəb-nəticə qanunauyğunluqlarını aşkar edən ümumi biliyə nail olunmasına cəhd göstərmirlər, çünki buna ümumi qanunların formuləsinin ikinci dərəcəli vəzifəsi kimi baxırlar. Sözüün qısa, doqmatik elmin (doqmatik hüquqi fənlərin) başlıca məqsədi **yeni anlayışların konstruksiya edilməsi** deyil, sadəcə olaraq **anlayışların məntiqi cəhətdən qaydaya salınmasıdır**.

İndinin özündə də belə hesab olunur ki, hüquqşünas-dövlətşünas üçün dövlət həyatının başlanğıclarının öyrənilməsi zamanı **doqmatik metod**, yəni ümumi yuridik anlayışların sistemli təsviri, təsnifatı və təfsiri (filologiya və məntiq çərçivəsində) metodu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Doqmatik metod bəzən **formal-yuridik** və ya sadəcə olaraq **yuridik** metod adını daşıyır. Bu metod heç də ziyanlı deyil, əksinə, son dərəcə dəyərli və faydalıdır. Çünki ağır zəhmətli və səliqəli iş olmadan hüququn sistemləşdiriciləri xalis fəlsəfi diskussiyalar meydanına çevrilməklə risk etməli olardılar. Formal-yuridik metodun elmi əhəmiyyəti haqqında Vena hüquq məktəbinin uğurları şahadət verir. Həmin məktəbin banisi və ən nüfuzlu nümayəndəsi avstriyalı hüquqşünas, hüquqi normativizm doktrinasının yaradıcılarından biri Hans Kelzen sayılır. O, neokantılığın fəlsəfi zəminlərindən kənara çəkilərək, yurisprudensiyaya xalis normativ (onun müstəsna predmetini **varlıq** deyil, **vacib olan** təşkil edir) fənn kimi baxırdı. Dövlətin, suverenliyin, dövlətin və hüququn qarşılıqlı əlaqəsinin dərk edilməsində həmin konsepsiyaya tərəfdar çıxan Kelzen ümumi hüququn əsas problemlərinin orijinal qoyuluşunun tamamilə yeni əsaslandırılmış, hamılıqla qəbul olunan nəticələrdən fərqlənən nəticələrinə gəlir. Məhz bunun əsasında ingilis Con Ostinin və onun məktəbinin **analitik yurisprudensiyasına** baxmaq olar.

Beləliklə, dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin maraqlar predmetini onun klassik izahında sosial gerçəkliyin dinamik hadisəsi kimi hüquq deyil, yalnız müəyyən göstərişlərin hansısa statistik, formal strukturundan ibarət olan hüquq təşkil edir. Buna uyğun olaraq yurisprudensiyada qanunları maddi (məzmununa görə) və formal mənada fərqləndirmək qəbul olunmuşdur.

Bəzi hüquqşünaslar maddi mənada qanun dedikdə, tam bir sıra eynicinsli hallar üçün ümumi qayda yaradan, dövlət tərəfindən verilən hüquq normasını nəzərdə tuturlar. Formal mənada qanun dedikdə isə,

adətən, dövlət hakimiyyətinin müxtəlif orqanları tərəfindən verilən, normalar başa düşülür. Qanun verən belə orqanlar **qanunvericilik orqanları** adlandırılır.

Mövcud olan bəzi mülahizələrə görə, XIX yüzilliyin hüququn mahiyyətini açmağa və onun oxşar etik normalardan fərqlərini müəyyən etməyə iddialı olan nəzəriyyələrin əksəriyyəti özlərinə məxsus müxtəliflikləri ilə aşağıdakı iki qrupa bölünə bilər:

1) hüququ, onu təşkil edən normaların məzmununa görə, yəni **maddi** əlamətinə görə müəyyən edən nəzəriyyələr;

2) hüququ, məzmunundan asılı olmayaraq, bu və ya digər **formal** əlamətinə görə müəyyən edən nəzəriyyələr.

Birinci qrupdan olan ən geniş yayılmış nəzəriyyə hüququ **azadlıq ölçüsü** hesab edən nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyə T.Hobbs, İ.Kant, Q.F.Puxta, Q.V.F.Hegel, B.N.Ciçerin və başqaları tərəfindən irəli sürülmüşdür.

İkinci son dərəcə geniş yayılmış nəzəriyyə hüququ marağ kimi izah edən nəzəriyyədir. Həmin nəzəriyyə Almaniyada R.İyerinq, Rusiyada isə XIX yüzillikdə N.M.Korkunov və S.A.Muromets tərəfindən irəli sürülmüşdür. İyerinq və Muromets hüquqi (yuridik) cəhətdən **müdafiə olunan marağı** hüquq hesab edir. Korkunov hüquqda, müxtəlif maraqları qiymətləndirən mənaviyyatdan fərqli olaraq **maraqların fərqləndirilməsini** görür.

Yuxarıda göstərilən iki nəzəriyyə əleyhinə belə bir etiraz irəli sürülür: hüquq normalarının heç də hamısı maraqların müdafiəsini və ya fərqləndirilməsini güdmür. Təsəvvür edək ki, insan, bəzən heç də onun üçün elə bir marağ doğurmayan, yaxud maraqdan ibarət olmayan obyektlərə malik olmaq hüququna malik ola bilər.

Çox və ya az dərəcədə yayılmış nəzəriyyələrdən biri hüququ, onun normasının məzmununa görə müəyyən edən və hüququ «etik minimum», yəni mənaviyyatın bir hissəsi hesab edən nəzəriyyədir. XIX yüzillikdə bu nəzəriyyənin tərəfdarı alman filosof-irrasionalisti A.Şopenhayer (1788-1860), məşhur alman hüquqşünası Q.Ellinek, rus dini filosofu V.I.S.Solovyov olmuşdur.

Bəzi alimlər hüququ qüvvə (T.Hobbs, B.Spinoza, R.İyerinq), nümunəvi bərabərlik və azadlıq (V.I.S.Solovyov) kimi müəyyən edirlər.

Bir çox hüquqşünaslar belə güman edirlər ki, hüququ məzmununa görə müəyyən etmək olmaz, çünki məzmun çoxşaxəli və son dərəcə dəyişkəndir. Buna görə də onlar hüquq normalarının bütün digər norma-

lardan və sosial həyat qaydalarından fərqi formal əlamətlərdə axtarırlar. Bununla əlaqədar olaraq hüququ onun mənşəyinin mənbəyi üzrə müəyyən edirlər. Bu halda dövlət tərəfindən müəyyən edilən və ya tanınan normaları hüquq hesab edən nəzəriyyə xüsusi populyarlıq qazanmışdır. Bu nəzəriyyənin görkəmli müdafiəçilərindən biri R.İyerinqdir, O, qeyd edirdi ki, dövlət hüququ yeganə mənbəyidir. Bu baxışlara professor Q.F.Şerşeneviç də tərəfdar çıxmışdır.

Mövcud olan daha bir nəzəriyyəyə uyğun olaraq hüququn mahiyyəti normaların məcburiliyindən ibarətdir. Bir vaxt X.Tomazinin irəli sürdüyü və İ.Kant, İ.Q.Fixte tərəfindən müdafiə olunan bu nəzəriyyə XI yüzilliyin başlanğıcında çoxlu sayda tərəfdarlar tapmışdı.

Doqmatik yurisprudensiya çərçivəsində hüququn mahiyyəti haqqında gedən mübahisələr ya şolastik formal məntiq ruhlu formal-normativist distinksiyalara gətirib çıxarmış, ya da problemi fəlsəfi-etik möhtəkirlik tərəfinə çəkmişdir. Hüququn tarixi cəhətdən dərk edilməsinə açıq tələbat, yəni hüququn **qanunauyğun inkişaf edən tarixi hadisə** kimi başa düşülməsi tələbatı bütün hüquqşünaslar tərəfindən hiss edilmişdir. Bunun üçün elmdə müəyyən metodoloji bazisin olması zəruridir. Hələ çox da uzaq olmayan keçmişdə sonuncu instansiyada həqiqəti bilən metodoloji hami roluna fəlsəfi iddialıq etmişdi. Lakin XIX yüzilliyin ikinci yarısında onun iddiaları həddən artıq güclü, elmi cəhətdən arqumentləşdirilməmiş və praktiki cəhətdən əhəmiyyətsiz görünmüşdür. Məhz bu vaxt sosiologiya özünün meydana olduğunu bəyan etmişdi. Lakin sosiologiya üçün də hər şey o qədər də sadə olmamışdır.

Sosiologiyanın inkişafında yurisprudensiyanın və hüquqşünasların rolu. Sosiologiya XIX yüzillikdə ictimai həyatı elmi-empirik tədqiqatlara çağırırsa da, lakin özü belə növ ibrətəməz nümunələr nümayiş etdirməyə də, bütövlükdə spekulativ fəlsəfədən ancaq öz iddiaları ilə fərqlənən spekulativ-nəzəri fənn olaraq qalırdı. Ona görə də hüquqşünasların sosiologiyaya marağının səbəbləri haqqında əvvəllər qoyulmuş sualın cavabını məhz sosioloji nəzəriyyələrdə axtarmaq lazımdır. Bu halda göz önünə, hər şeydən əvvəl, **ictimai həyatın dinamikasının** başa düşülməsinə **təkamüllü** yanaşmanın əsaslandırılması gəlir.

Məlum olduğu kimi, təkamül nəzəriyyəsi hüquqşünaslıqda XIX yüzilliyin başlanğıcında hökmran mövqə tutmuş və ilk əvvəllər İ.Nyutonun fizikası (mexanikası) çərçivəsindən bu nəzəriyyənin çıxaraq uzağa gətirməsi mənasında fəlsəfi-metafizika xarakterinə malik olmuş və mücərrəd

naturfəlsəfə terminlərində (F.V.J.Şelling və başqaları) təkamül (tarixilik) ideyasını təsdiq etmişdir. Hüquqşünasların alman tarixi məktəbinin təlimi belə olmuşdur. Bu hüquqşünaslar çox şeyləri müasirləri olan filosoflardan əxz etmişdilər.

Hüququn mürəkkəb təkamülünün daha dərinə başa düşülməsi spekulativ-metafizik fəlsəfədən imtina edildikdən və hüququn **müqayisəli-tarixi** öyrənilməsinə keçiddən sonra mümkün olmuşdur.

XX yüzilliyin başlanğıcında dövlət-hüquq elmində artıq belə bir fikir möhkəm təsdiqi tapmışdı ki, humanitar biliklərin bu sahəsində **müqayisəli-tarixi** metod kimi bir-birilə əlaqədə tez-tez tətbiq edilən müqayisəli və tarixi metodlar böyük əhəmiyyətə malikdirlər. Yurisprudensiyada müqayisəli-tarixi metoddan lap başlanğıcda hüquqşünaslar dövlətə və hüquqa **sosioloji** yanaşmanı nəzərə alaraq istifadə etdilər.

R.Davidin qeyd etdiyi kimi, müqayisəli hüquqa bir çox alimlər tərəfindən hüquq sosiologiyasının aspektlərindən biri kimi baxılmış və indi də baxılmaqdadır. Belə mövqeyə bir qədər tərəddüdlə yanaşan R.David yəni də belə hesab edir ki, müqayisəli hüquqla hüquq sosiologiyası arasında həqiqətən də çoxlu toqquşma nöqtələri mövcuddur, eləcə də bir sıra ümumi sahələr vardır. Bu faktın etiraf edilməsi onunla bağlıdır ki, sosiologiya kimi müqayisəli hüquq da insanların sosial cəhətdən şərtləşən fəaliyyətinin qarşılıqlı təsirinin və bu və ya digər ictimai sistemdə təşəkkül tapmış insan davranışı tənzimləyicilərinin tipik xüsusiyyətlərinin axtarışına istiqamətləndirilmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl, müxtəlif dövlətləri və xalqları birləşdirən vahid dünya bazarının olmasından irəli gəlir. Belə şəraitdə siyasətçilər və sahibkarlar onların xüsusi sistemindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən siyasi-hüquqi, iqtisadi və etno-mədəni sistemlərlə təmasda olurlar. Təbii olaraq, bu fərqlər, hüququn köməyi ilə sosial proseslərin idarə olunmasını çoxşaxəliliyini təmin etməyə xidmət edən hüquqşünaslara da aid olunur.

Hüquqa müqayisəli-tarixi yanaşmanın ən parlaq nümunəsinə adət hüququ (adətlər üzrə hüquq) xidmət edir.

Bəzən adət hüququna belə tərif verilir. Adət hüququ – bu, sosial cəhətdən normal hesab olunan iradları, məlum birgöyüşə normalarını isə pozitiv və həqiqi sayan həmin sosial orqanizmin bütün üzvlərinin və ya onun ancaq bəzi hissələrinin kollektiv vərdişidir. Başqa sözlə, **adət hüququ dedikdə, sosial həyatda uzunmüddətli tətbiq edilmələri sayəsində məcburi qüvvə əldə edən hüquqi adətlərin və ya adətlərdə**

ehtiva olunan hüquqi qaydaların və sosial qrupun, sinfin və ya bütün xalqın daxilində mövcud olan vərdişlərin məcmusu başa düşülür».

Hər cür adət adət hüququ deyildir. Adət hüququna ancaq yuridik cəhətdən həqiqi olan, yəni məcburi olan və irad müəyyən etmək qabiliyyəti olan adət aid edilir.

Adət hüququnun müqayisəli-tarixi öyrənilməsi bazasında **hüquqi etnologiya** formalaşmışdır. Hüquqi etnologiyanın fərqləndirici cəhətini arxaik hüququn (primitiv hüququn) öyrənilməsinə müraciət təşkil edir. Arxaik (primitiv) hüquq, məsələn, Çin və müsəlman sivilizasiyaları və mədəniyyətləri istisna olmaqla, industrialəqədərki cəmiyyətlərin həyatına daxil olur.

Adət hüququ anlayışı arxaik cəmiyyətlərlə məhdudlaşmır. Ondan müasir beynəlxalq hüququn mənbələrindən birinin göstərilməsi üçün də istifadə olunur. Beynəlxalq adətlər haqqında danışarkən qeyd olunur ki, onlar eyni qaydaların mahiyyətinə görə eyni olan hallara daimi və eyni şəkildə tətbiqi əsasında beynəlxalq münasibətlərdə müəyyən edirlər. Beləliklə, beynəlxalq adətləri adət hüququ ilə qarışdırmaq olmaz. Dövlətlər arasında adət hüququ yarana bilməz, çünki dövlətlər elə mühiti təmsil edirlər ki, məcburi normaya keçən adətlər nəzərə çarpmadan inkişaf edə bilirlər.

«Adət» probleminin həlli üçün hüquqşünaslar «adətlər» və «adi» terminlərini fərqləndirməyə çalışmışlar. Bunu əvvəllər beynəlxalq hüquq üzrə məşhur mütəxəssis L.F.L.Oppenheim (1858-1909) etmişdir. O, Almaniya və İsveçrədə professor, 1908-ci ildən isə Kembriç universitetində kafedra müdiri olmuşdur. Oppenheimin fikrincə, «adətlər»lə «adi»ni qarışdırmaq olmaz. Beynəlxalq hüquq sahəsinin hüquqşünasları müəyyən hərəkətlərin edilməsinin aydın və uzun sürən praktikasının belə hərəkətlərin (beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq) məcburi və ya düzgün olduğuna əminlik işarəsi altında təşəkkül tapdığı vaxt **adət** haqqında danışirlar. Digər tərəfdən, müəyyən hərəkətlərin edilməsi praktikası belə hərəkətlərin (beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq) məcburi və ya düzgün olduğuna əminliyin olmadığı zaman təşəkkül tapdığı vaxt **adi** haqqında danışirlar. Beləliklə, beynəlxalq yurisprudensiya dilində «adət» termini həcminə görə «adi» termininə nisbətən daha məhduddur. Məsələn, davranış tərz **adi** ola bilər, lakin **adi-hüquqi** ola bilməz. Deməli, dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər sahəsində müəyyən davranışı beynəlxalq **adət hüquq** normasından irəli gəlməyən **adidən** ibarət ola bilər.

«Adət» termini hüquqşünaslar tərəfindən tez-tez istifadə olunsa da,

bu termin onların əsas elmi lüğətinə məxsus deyildir. Onun tərifı, hər şeydən əvvəl, heç də hüquqşünaslar deyil, etnoloqlar, psixoloqlar və sosioloqlar tərəfindən verilməlidir. Burada təəccüblü heç nə yoxdur. İstənilən elmi fənlərdə biz tez-tez və fayda ilə, lakin hansısa özügörünən aksiomlar kimi intuitiv səviyyədə istifadə olunan çoxlu termin və anlayışlara təsadüf edirik.

Bu problemi parlaq şəkildə məşhur polyak məntiqçisi və metodoloqu Alfred Tarski (1902-1983) təhlil etmişdir. «İntuitiv həqiqətlər» probleminin həlli üçün ona iki dili – predmet dilini (və ya dil-obyekti) və **tədqiqatçı dilini** (metadil) fərqləndirmək lazım gəlmişdir. Predmet dilində heç də həmişə əhəmiyyət verilməyənə başa düşməyin, aydın olmasının, dəqiqləşdirilməsinin və müəyyənliklə ifadə olunmasının mümkün olmasından ötrü tədqiqatçının dili predmet dilindən zəngin olmalıdır. Başqa sözlə, tədqiqatçının dili predmetin dili ilə üst-üstə düşsə və ya tamamilə ona keçirilə bilməz, çünki əks təqdirdə hər iki dil bir (eyni) dilin növünə çevrilə bilər. Nəticədə isə müxtəlif semantik paradoksları təhlil və izah etmək qeyri-mümkün olar, çünki öz ifadə imkanlarına görə daha zəngin olan dil sistemi bizim üçün əlçatmaz ola bilər.

Bu halda bizə yadda saxlamaq kifayətdir ki, tədqiqatçı dilinin köməyiylə predmetin dili öyrənilir, dil haqqında biliklər müqayisədə ana dili daha zəngin təzahür edir.

Deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, yurisprudensiyanın predmet dili (və ya, başqa sözlə, onun predmet sahəsi) metadilin köməyiylə öyrənilməlidir. Bu halda bizim üçün belə dil qismində (sözün geniş mənasında) fəlsəfənin və hüquq sosiologiyasının müvafiq metodlarının, üsullarının və idrak formalarının dili çıxış edir. Məhz bu dillərin köməyiylə subyektlə dərk etmə obyektı arasında tədqiqat «dialoqu» aparılır. Bu halda fəlsəfə və sosiologiya konkret yuridik fənn çərçivəsindən çıxmağa və onun digər elmi fənlərlə (o cümlədən qeyri-hüquqi xarakterli fənlərlə) əlaqəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

Yuxarıda göstərilənləri adət hüququnun sosial-tarixi kökləri ilə əlaqədə dövlətəqədərki ictimai təsisatların və şəxson dövlətin qarşılıqlı münasibəti haqqında məsələnin nümunəsində konkretləşdirmək olar. Əgər adət hüququ təbii (təbii-tarixi) olaraq formalaşırsa, dövlət həyatı şəraitində tamamilə başqa bir mənzərə – məhz məqsədyönlü və şüurlu hüquqyaratma mənzərəsi müşahidə olunur. Dövlət ictimai münasibətlərə hüquqi forma verərək həmçinin yeni yaranan, artıq hüquq münasibətləri

qismində çıxış edən ictimai münasibətlərə əks təsir göstərir. Bununla da hüquqyaratma dövlətin nöinki mühüm funksiyası, həm də onun xarakterik əlaməti olur. Lakin bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, müasir «hüquqyaratma» anlayışı tarixən yaxın keçmişdə təşəkkül tapmışdır. Bu vaxt «dövlət» anlayışı «vətəndaş cəmiyyəti» anlayışından ayrılmışdı. Tarixin ötən mərhələləri üçün hüquqyaratmanın və hüququn tətbiqinin bir-birini əvəz etməsi səciyyəvidir.

Müasir hüquqyaratmada dövlətin artan roluna baxmayaraq, cəmiyyətin hüquqyaratma təşəbbüsü tam şəkildə dövlət institutlarının sərəncamına verilməmişdir. Bu barədə hüquq sosiologiyası nümayəndələrinin tədqiqatları da şəhadət verir.

Avstriya hüquqşünası Yevgeni Erlixin hüquq sosiologiyası. Hüququn bir çox tarixçiləri Avstriya hüquqşünası Yevgeni Erlixi (1862-1922) tam əsasla hüquq sosiologiyasının banilərindən biri hesab edirlər. Y.Erlix «hüquq sosiologiyasının əsası» (1913) kimi təməlli bir kitabın müəllifidir. Bu kitab 1933-cü ildə ingilis dilinə çevrilmiş və R.Paundun ön sözü ilə nəşr olunmuşdur.

Y.Erlix o dövrdə Avstriya-Macarıstanın tərkibinə daxil olan Bukovinanın (indiki Ukrayna) Cernovtsı şəhərində anadan olmuşdur. Sambore (Ukraynanın indiki Lvov vilayəti) şəhərində seminariyada oxumuşdur. Onun atası Simon Erlix bu şəhərdə vəkil işləyirdi. 1686-cı ildə Vena universitetini bitirən Erlix hüquq doktoru alimlik dərəcəsi aldıqdan sonra Venada vəkilliklə məşğul olmuşdur. 1896-cı ilin noyabrında hüquq sahəsində elmi fəaliyyətinə görə ona professor rütbəsi verilmiş, 1900-cü ildə isə 1899-cu ildə nəşr olunmuş «Alman imperiyasının mülki məəcəlləsində məcburiyyət hüququ» monoqrafiyası əsasında Roma hüququnun ordinar professoru rütbəsini almışdır. Y.Erlix 1900-cü ildən Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasınadək Cernovtsda yaşamış və orada Frans İosif universitetində işləmişdir. O, həmin universitetdə 1901-ci ildən hüquq fakültəsinin dekan vəzifəsini tutmuş, 1906-cı ildən isə həmin universitetin rektoru olmuşdur. 1903-cü ildə onun məşhur «hüququn azad tapılması və azad hüquq elmi» kitabı işıq üzə görmüşdür. Həmin kitab **yurisprudensiyada azad-hüquqi hərəkətin** guşə daşı hesab olunmuşdur. Şimali Bukovinanın Rumıniya tərəfindən ələ keçirilməsindən sonra, noyabr ayında Erlix alman millətinin nümayəndəsi kimi universitetdən xaric edilmişdir. Lakin sonralar Rumıniya hakimiyyət orqanları ona univer-

sitetdə mühazirələr oxumağa icazə vermişlər. Y.Erlix 1921-ci ilin sonunda Buxarestə gedir və onun həyat yolu burada sona çatır.

Y.Erlixin demək olar ki, bütün əsərləri Almaniyada nəşr edilmişdir. Elə bununla əlaqədar olaraq bəzi hüquq tarixçiləri onu alman hüquq elminin nümayəndəsi hesab edirlər. Lakin alman və avstriya universitetlərində qəbul olunduğu kimi, Roma hüququnun tədrisini o, müasir hüququn tədrisi ilə əvəz etmişdi. Erlix Roma hüququ üzrə mütəxəssis idi.

Professor Y.Erlix təsdiq edirdi ki, hüququ pozitiv hüquqa və **canlı** hüquqa bölmək lazımdır. Bu zaman xüsusi olaraq qeyd olunurdu ki, hüquqi davranışın inkişafının ağırlıq mərkəzi qanunvericiliyin deyil, hüquq elminin və məhkəmə qərarlarının deyil, cəmiyyətin öz üzərinə düşür. Bununla da o, parlaq surətdə aydınlaşdırırdı ki, hüquqa nədənsə asılı (cəmiyyətdən asılı olan) olan dəyişkən hadisə kimi baxmaq lazımdır. Başqa sözlə, Erlix özündən əvvəlki hüquqşünaslığa onu irad tuturdu ki, hüquqi həyatın bütün hadisələrindən onun məşğul olduğu yalnız hüquq norması olmuşdur. Öz-özlüyündə götürüldükdə həmin norma hüquq sosiologiyası üçün məna kəsb etmir. Əgər hüquq sosiologiyası hüquqi həyatın qanunauyğunluqlarını aşkar etmək istəyirsə, ona həm də hüquq yaratmaya təsir göstərən sosial və iqtisadi amillərin öyrənilməsilə məşğul olmaq lazımdır.

Canlı hüquq – bu, xüsusi aksenti Petrajitski tərəfindən edilmiş intuitiv hüquqi hisslər hüququdur.

Y.Erlixin özünün etirafına görə, onun görüşlərinin formalaşmasında müasiri olduğu Bukovinada real hüququn öyrənilməsi kifayət qədər böyük rol oynamışdır. O vaxt Bukovinada öz spesifik hüquqi adətləri olan müxtəlif millətlərin nümayəndələri məskunlaşmışdı.

Y.Erlixin mövqeyinə uyğun olaraq hüququn, hüquq elminin mahiyyətini tam açmaq üçün hüquq elmi nəinki tarixi, həm də sosioloji elm olmalıdır. Bu o deməkdir ki, Bukovina xalqlarının «canlı hüquq»nun empirik tədqiqatları ilə məşğul olmaq zəruridir. Erlix burada «canlı hüquq» dedikdə, həm də adət hüququnu nəzərdə tuturdu. Mütəfəkkir bunu deklorativ şəkildə demir, öz prinsiplərini praktikada realizə etməyə səylər göstərirdi,

Y.Erlixin düşüncəsində cəmiyyət ayrı-ayrı fərdlərin məcmusu, mexaniki birliyi deyil, müxtəlif insan ittifaqlarının (birliklərinin) mürəkkəb, kompleks qarışığıdır. Ona görə də hüququn inkişafının rüşeymlərini və mahiyyətini dərk etməkdən ötrü, hər şeydən əvvəl, həmin ittifaqlarda (birliklərdə) mövcud olan normativ qaydaları öyrənmək lazımdır. Əgər

bu təcrid edilərsə, hüququn **mütəşəkkil** xarakteri görüş dairəsindən yox ola bilər.

Y.Erlixin nöqtəyi-nəzərincə, istənilən sosial ittifaqın təşkil hərəkatlərinin müəyyən normalarından ibarətdir. Bu normalara münasibətdə formal hüquq (rəsmi hüquq nəzərdə tutulur) həmin normaların yalnız bir hissəsini təşkil edir.

Hüquq və qeyri-hüquq normaları öz daxili xarakterinə görə cynicinslidirlər, çünki onlar insan hərəkatları (xətalarmın) qaydalarıdır və onların mühüm **təşkilati funksiyaları** vardır.

Y.Erlix bu ideyalara və metodoloji göstərişlərə müvafiq sürətdə hüququn ənənəvi anlayışını rədd edir, onu həddən artıq məhdud və formal sayırdı.

Y.Erlixin fikrincə, hüquq sosiologiyası artıq ömrünü başa vurmuş və ya başa vurmaqda olan hüquq normaları içərisində yeni hüququn yetişməsinə vaxtında dərk etməlidir.

Hüquq sosiologiyası sahəsində uğurlu fəaliyyət üçün hüquqi reallığın aşağıdakı üç amilinin öyrənilməsi üzərində cəmləşmiş empirik tədqiqatlara daha çox etibar etməlidir:

- 1) hüququn yaranmasına aparan ictimai qüvvələr;
- 2) hüququn faktları;
- 3) hüquqi müddəalar.

Sosioloqların nöqtəyi-nəzərincə, hüquq tarixi ancaq o vaxt dəyərsiz malik olur ki, o, hüquq sosiologiyasının köməkçi elmi fənni olur. Bu zaman söhbət sadəcə olaraq hüquq tarixi deyil, **hüquqi olanlar** tarixi haqqında (daha dəqiq desək, hüquqi təlimlər tarixi haqqında) getməlidir.¹

Nəticə. Hüquqi təsisatlar tarixi şəhadət verir ki, hüququn təşkilatidarəetmə xarakteri ictimai həyatın dövlətin mövcudluğu şəraitində daha aşkar və müəyyən qaydada təəssüm olunan mühüm təşkilati prinsiplərini əks etdirir.

Səciyyəvi cəhətdir ki, bir çox Qərbi Avropa dillərində dövlət ingilis sözüündən götürülmüş «state» və ya alman sözü olan «staat» ilə adlandırılır. Bu sözlər dövlət həyatının əsas prinsipini – **mütəşəkkil vəziyyətini** göstərir. Bu adlar öz mənşəyi etibarilə latın sözü olan «a apartir çıxarır. «Status» sözü belə bir faktı bildirir ki, dövlətdaxili həyatın münasibətləri **işlərin vəziyyətilə tənzimlənən** münasibətlərdir.

¹ Вах: История политических и правовых учений. М., ИНФРА, 1995.

Qeyd etmək lazımdır ki, «dövlət» Ümumavropa anlayışı öz tətbiqini ilk dəfə XV yüzillikdə İtaliyada tapmışdır və oradan Qərbi Avropanın digər ölkələrinin dillərinə yol tapmışdır. Lakin ancaq XVIII yüzilliyin sonuna doğru o, hamılıqla tanınmışdır.

Rusiyada «məhkəmə» (hökmdar hakimiyyətinin funksiyasından ibarət olan məhkəmə) sözündən gələn «dövlət» terminindən XV yüzillikdən başlayaraq istifadə edilmiş, XVI yüzillikdə isə hamılıqla qəbul olunmuşdur.

Qədim Yunanıstanda dövləti adətən, şəhər-dövlətlərin adı ilə (məsələn, afinalılar), yəni bu dövlətlərin vətəndaşlarının adı ilə adlandırırdılar. Ümumiyyətlə isə, Qədim Yunanıstanda dövləti «polis» termini ilə adlandırırdılar.

Qədim Romada «polis» termininə «civitas» termini uyğun gəlirdi. Lakin bundan başqa, bəzən hakimiyyətin başlanğıcını ifadə edən və sonradan Qərbi Avropa xalqlarının dillərinə keçən «regnum» (məsələn, alman sözü «Reich», fransız sözü «regne») terminindən istifadə olunurdu. «Respublica» (respublica=res populi) termini də işlədilir. «Respublika» termini Qərbi Avropa dillərində uzun müddət məhkəmə mövqə tutmuşdur. Sonralar bu termin «status» və «steyt» terminləri tərəfindən tədricən sıxışdırılmışdır. Hələ J.Boden öz əsərlərində «respublika» terminindən «dövlət» termininin sinonimi kimi istifadə etmişdir. Lakin onun müasiri olmuş N.Makiavelli dövləti adlandırmaq üçün artıq «stati» terminindən istifadə etmişdir. O vaxtdan bəri «respublika» termini, ümumiyyətlə, dövləti deyil, **dövlətin müəyyən idarəçilik formasını** adlandırmaq üçün istifadə edilməyə başlamışdır.

Dövlətin adlar tarixinin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, qədim dövrdə dövlətin adında müəyyənedici başlanğıca ya şəhər-dövlətin və onun vətəndaşlarının adı, ya da qəbilənin, tayfanın adı xidmət etmişdir. Tarixdə bu və ya digər dərəcədə şəhər sivilizasiyasına arxalanan müxtəlif tayfaların hərbi-dövlət ittifaqlarına (birləşmələrinə) də təsadüf olunur.

Orta əsrlərdə «dövlət» sözünün əsas təyinatına, mənasına ərazi adı xidmət etmişdir. Yeni dövrdə dövlətin adlandırılması zamanı ön plana sabit sosial təşkilatın hakimiyyəti birləşdirən başlanğıcları çəkilmişdir. Məhz buna uyğun olaraq filosoflar, hüquqşünaslar və sosioloqlar dövləti **bioloji orqanizmlə** müqayisə edirlər.

Belə müqayisələrdə dövlət insan bədəni ilə əcnəbi olaraq müqayisə edilmişdir, çünki həmin müqayisələrin əsasında orqanizm və inkişaf pro-

sesində onun komponentlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında **elmi-bioloji** təsəvvürlər dayanırdı. Bu zaman xarici analogiyalar nəzərə alınmırdı. Belə ki, məsələn, əgər dövlət özünəməxsus orqanizmdirsə, belə orqanizmin ayrı-ayrı üzvləri (orqanları) arasında münafişələr (deyə ki, siniflərin, yaxud sosial qrupların mübarizəsi) yarana bilərmi? Bu sualı başqa cür də formulə etmək olar: dövlətin tarixi inkişafı bioloji artımın qanunlarına tabedirmi, yaxud onlara ziddirmi? Əgər etik-hüquqi terminologiyadan istifadə olunursa, aşağıdakı məzmununda sual meydana çıxar: dövlət orqanizminin normal və ya patoloji (normativ-dəyər nöqtəyi-nəzərindən) vəziyyəti nə deməkdir? Yaxud: xüsusi sosial orqanizm kimi dövlət nöqtəyi-nəzərindən etik normalar və hüquq normaları nədən ibarətdir?

Burada qeyd etmək zəruridir ki, XIX yüzillikdə **bütöv sistem** kimi orqanizm haqqında təsəvvür biologiyada öz məhkəmə təsdiqini tapdı. Bu bütöv sistemin strukturu və elementlərinin əlaqəsi prinsip etibarilə əsas anlayışlara münəvər edilmir. Məhz bu atmosferdə özündə XIX yüzilliyin bioloji ideyalarını və kəşflərini ehtiva edən pozitivist sosiologiya meydana gəlmişdir.

Biologiyanın hüquq sosiologiyasına aşkar təsiri Öqyüst Kontun əsərlərində özünün daha parlaq təzahürünü tapmışdır. Cəmiyyət haqqında «orqanizm» adlanan nəzəriyyənin yaradıcısı məhz Kont sayılır. Həmin nəzəriyyəyə uyğun olaraq cəmiyyətə orqanizmin bir növü kimi baxmaq lazımdır. Bu zaman «struktur» və «funksiya» anlayışlarının bioloji interpretasiyasına arxalanmaq zəruridir.

XIX yüzilliyin sonuna doğru bioloji (orqanik) analogiyaların bir çox ifrat dərəcələri sosioloqlar tərəfindən rədd edildi. Lakin orqanizm kimi, cəmiyyət konsepsiyası məşhur fransız sosioloqu Emil Dürkheymin, polşak-İngilis etnoqrafı Bronislav Kasper Malinovskinin (1884-1942) və İngilis etnoqrafı Alfred Recinald Redkliff-Braunun (1881-1955), amerikalı sosioloq Tolkott Parsonsun (1902-1979) və başqalarının əsərlərində preparatlaşdırılmış halda qorunub saxlandı. Bu alimlərin qarşılaşdığı əsas çətinlik orqanizmə xas olan teleologizmin¹ aradan qaldırılması ilə bağlı olmuşdur. Adları çəkilən alimlər təbiətin, cəmiyyətin və insanın inkişaf

¹ Teleologiya (yun.telos/teleos) məqsəd + logia təlim) - təlim; bu təlimə uyğun olaraq təbiətdə hər şey məqsəduyğun qurulmuşdur və hər cür inkişaf qabaqcadan müəyyən edilmiş məqsədlərin həyata keçirilməsidir.

proseslərinin, eləcə də müxtəlif mürəkkəblik dərəcəsinə malik olan sistemlərin fəaliyyət göstərməsi qanunauyğunluqlarının izahı zamanı teleologizmi aradan qaldırmalı olmuşlar.

Alimlərin bu və bunlara bənzər suallara cavabları birmənalı olmamışdır. Fəlsəfi-spekulyativ mücərrədliklərə deyil, canlı insana və konkret insan kollektivlərinə (ailəyə, müxtəlif kiçik sosial qruplara, siniflərə və s.) aid praktiki əhəmiyyətli problemlər üzrə şolastik bəhəsləşmələrdən qaçmaqdan ötrü sosial orqanizmlərin və dövlət orqanizmlərinin empirik tədqiqinə kəskin tələbat yaranmışdır. Belə şəraitdə Y.Erlix tipli sosioloji əsərlər meydana gəlmişdir. Həmin sosioloji əsərlər əvvəllər mücərrəd fəlsəfi-etik mükəllimələrin üstünlük etdiyi humanitar bilik sahələrində hüquqşünasların və politoloqların diqqətini sosial idrakın metodologiya və metodlarından geniş istifadənin zəruriliyinə yönəltməyə xidmət etmişdir.

2. Tarixi materializm dövlət quruculuğunun real sosial-tarixi təcrübəsi fonunda

Ümumi qeydlər. Tarixi materializm (tarixin materialistcəsinə anlayışı) marksist ümumsosioloji təlimdir. Bu təlim tarixin inkişafını sosial-iqtisadi formasiyalar haqqında təlim kontekstində izah edir.¹ Bu nəzəriyyənin əsasları K.Marks və F.Engelsin «Alman ideologiyası» adlı birgə əsərində işlənmişdir. Bu əsər müəlliflərin sağlığında nəşr edilməmişdir. «Feyerbax. Materialist baxışla idealist baxışın əksliyi» adlanan məşhur birinci fəsil 1924-cü ildə ilk dəfə keçmiş SSRİ-də işıq üzü görmüşdür.

K.Marks və F.Engels «Alman ideologiyası» üzərində Brüsseldə 1845-1846-cı illərdə işləmişdilər. Əsər bitmiş əlyazma şəklində iki cildə ibarət olmuşdur. Birinci cildə tarixi materializmin əsas müddəaları və L.A.Feyerbaxın (1804-1872), gənc Hegelçi almanlar B.Bauerın (1809-1882) və M.Ştirerin (1806-1856) fəlsəfi görüşlərinin tənqidi, ikinci cildə isə «həqiqi sosializmin» müxtəlif nümayəndələrinin baxışlarının tənqidi ehtiva olunurdu. Cildlərin ümumi həcmi 50 çap vərəqi təşkil edirdi.

Cəmiyyətin tarixi inkişafının marksistcəsinə anlayışının əsas müddəaları. K.Marks və F.Engels «Alman ideologiyası»nda tarixin marksistcəsinə anlayışının izahına bəşər tarixinin zəruri zəminlərini nəyin

¹ Məsələn, bax: Келле В., Ковальзон М. Исторический материал. М., Высшая школа, 1969; Келле В.Ж., Ковальзон М.Я. Теория и история (Проблемы теории исторического процесса). М., Политиздат, 1981.

formalaşdırılmasından başlamışdır. Həmin zəruri zəminlərə aşağıdakılar aid edilirdi:

- 1) cəmiyyətdə yaşayan və zəkaya malik olan adamların olması;
- 2) əmək fəaliyyəti;
- 3) əmək fəaliyyətinin maddi şərtləri.

Deməli, müəlliflər öz qarşısına insan varlığının genezisini izah etmək vəzifəsini (belə vəzifəni ilk dəfə Engels özünün başa çatdırı bilmədiyi «Təbiətin dialektikasına» əsərinin əlyazmasında qarşısına qoymuşdu) qoymamışdılar. Bu halda onlar tamamilə düzgün mövqedə dayanmışdılar, çünki onlar özlərinin əsas marağını insan cəmiyyətinin inkişaf səbəblərinin və mexanizminin izahına yönəltmişdilər. Buna görə də «Alman ideologiyası»nda deyilirdi ki, «...bütün alman fəlsəfi tənqidi dini təsəvvürlərin tənqidi ilə məhdudlaşır. Həqiqi din və sözün əsil mənasında ilahiyyət burada çıxış nöqtəsi vəzifəsini görürdü. Dini şüur və dini təsəvvürün nə demək olduğuna sonralar müxtəlif şəkildə tərif verilirdi. Bütün tərəqqi ondan ibarət idi ki, zahirən hakim olan metafizik, siyasi, hüquqi, əxlaqi və başqa təsəvvürlər də dini təsəvvürlər və ya ilahiyyət təsəvvürləri sahəsinə gətirilib çıxarılırdı, bir də ondan ibarət idi ki, siyasi, hüquqi və əxlaqi şüur dini şüur və ya ilahiyyət şüuru elan edilirdi, müəyyən siyasi, hüquqi, əxlaqi keyfiyyətlərə malik insan isə – nəticə etibararı ilə «ümumiyyətlə insan» – dindar insan kimi qələmə verilirdi. Dinin hökmranlığı əvvəlcədən fərz edilirdi. Hökmran olan hər bir münasibət yavaş-yavaş dini münasibət kimi elan edilməyə başlanırdı və pərəstişə çevrilirdi, – hüquqa pərəstiş, dövlətə pərəstiş və i.ə. şəklini alırdı. Hər yerdə yalnız chkam və chkama inam var idi.

K.Marks və F.Engels «Alman ideologiyası»nda tarixin materialistcəsinə anlaşılmasında əsas yeri müqəddəm şərtlərin tutduğunu deyirdilər ki, bunu artıq yuxarıda qeyd etdik. Mütəfəkkirlər göstərirdi ki, «insanları heyvanlardan şüura görə, dinə görə – ümumiyyətlə istənilən hər şeyə görə, fərqləndirmək olar. Onlar özləri üçün zəruri həyat vasitələrini istehsal etməyə başlayan kimi özlərini heyvanlardan fərqləndirməyə başlamış olurlar. İnsanlar özləri üçün zəruri olan həyat vasitələrini istehsal etməklə öz maddi həyatlarının özünü də dolaylı yolla istehsal edirlər».¹

İnsanların istehsal etmək sahəsində fəaliyyəti iki nöqtəyə-nəzərdən diqqəti cəlb edə bilər: a) insanlar nə istehsal edirlər; b) insanlar necə istehsal edirlər.

¹ Marks K., Engels F. Seçilmiş əsərləri. I c., s.9.

Deməli, fərdlərin nə olduqları onların istehsalının maddi şəraitindən asılıdır. Fərdlərin özlərinin nədən ibarət olmaları onların istehsalı ilə uyğunluq təşkil edir.

İnsanlar özləri üçün zəruri olan həyat vasitələrini istehsal edərkən müəyyən üsuldən istifadə edirlər. Bu istehsal üsulu həmin fərdlərin müəyyən fəaliyyət üsuludur, onların həyat fəaliyyətinin müəyyən növü, müəyyən həyat tərzidir. İstehsal üsulu əmək bölgüsü ilə müəyyən edilir. Əməyin ixtisaslaşması nə qədər yüksək olarsa, insan cəmiyyətinin tarixi inkişaf səviyyəsi də bir o qədər yüksək olar.

Əmək bölgüsünün tarixən əhəmiyyət kəsb edən və ən mühüm forması əkinçilik əməyinin sənayedən və ticarətdən və beləliklə də şəhərin kənddən ayrılmasıdır. Əmək bölgüsünün növbəti tarixi əhəmiyyətə malik olan pilləsi ticarətin sənaye əməyindən ayrılıb xüsusiləşməsidir.

K.Marks və F.Engelsə görə, «əmək bölgüsünün müxtəlif inkişaf pillələri eyni zamanda müxtəlif **mülkiyyət formalarıdır**. Yəni əmək bölgüsünün hər bir pilləsi fərdlərin materiala, alətlərə və əmək məhsullarına münasibətlərinə uyğun olaraq, onların bir-biri ilə münasibətlərini də müəyyən edir».¹

Göründüyü kimi, tarixi materializmin təməlli anlayışlarından biri hüquq elminin təməlli anlayışı – **mülkiyyət** anlayışıdır. K.Marks və F.Engels bu anlayışı tətbiq etməklə insan cəmiyyəti tarixində mülkiyyətin əmək bölgüsünün formalarına, yəni istehsal üsuluna müvafiq olan əsas formalarını fərqləndirmişdir. Məhz belə fərqləndirmə sonradan əmək bölgüsünün mülkiyyət formalarına, mülkiyyət formalarının isə tədricən bazar münasibətləri formalarına keçidini şərtləşdirmişdir. «Alman ideologiyası»nda mülkiyyətin aşağıdakı tarixi formaları müəyyən edilmişdir.

Mülkiyyətin **birinci** forması tayfa **mülkiyyətidir**. Bu mülkiyyət istehsalın hələ kifayət qədər inkişaf etməmiş mərhələsinə uyğundur. Bu zaman insanlar əsasən ovçuluq və balıqçılıqla, maldarlıqla və ya daha çox əkinçiliklə məşğul olmaqla yaşayırlar, habelə primitiv əmək alətlərindən istifadə edirlər. Bu mərhələdə əmək bölgüsü də çox zəif inkişaf edir və ailədə təbii şəkildə əmələ gələrək mövcud olan əmək bölgüsünün daha da genişlənməsi ilə məhdudlaşır: tayfanın patriarxal başçısı, ona tabe olan tayfa üzvləri, nəhayət, qullar.

Mülkiyyətin **ikinci** forması **antik icma** və dövlət mülkiyyətidir. Bu

mülkiyyət forması bir neçə tayfanın müqavilə bağlamaq və ya istilachılıq yolu ilə bir şəhərdə birləşməsi nəticəsində meydana gəlir və burada köləlik mühafizə olunaraq qalır. Bu zaman xüsusi mülkiyyət də inkişaf edir, lakin bu xüsusi mülkiyyət forması icma mülkiyyətinin tabeliyində olur. Əmək bölgüsü daha artıq inkişaf etmiş xarakterdə olur. Artıq şəhər ilə kənd arasında, sonralar isə dövlətlər arasında əksliklərə təsadüf olunur, sənaye ilə ticarət arasında ziddiyyətlər müşahidə edilir.

Mülkiyyətin **üçüncü** forması **feodal** və ya **silki** mülkiyyət formasıdır. Bu mülkiyyət forması kənd əməyindən asılı vəziyyətdə olur. Torpaq sahibliyinin bu feodalizm quruluşuna şəhərlərdə **korporasiya** mülkiyyəti, sənətin feodal təşkili uyğun gəlirdi. Burada mülkiyyət başlıca olaraq hər bir ayrıca fərdin əməyindən ibarət idi.

Mülkiyyətin **dördüncü** forması **burjuaziya** mülkiyyət formasıdır. Bu mülkiyyət formasının yaranması **şəhərlər arasındakı** əmək bölgüsü ilə şərtlənir və nəticədə feodal-şəhər sexlərini manufakturalar əvəz edir.

Manufakturaların meydana gəlməsi müxtəlif dövlətlər bir-birilə rəqabət aparır və ticarət mübarizəsinə başlayırlar. Bununla da ticarət **siyasi əhəmiyyət** kəsb etməyə başlayır.

Ticarətin və manufakturaların genişlənməsi daşınar kapital yığımını sürətləndirir və həm də iri burjuaziyamı yaradır. Beləliklə, yuxarıda sadalanan bütün **istehsal formaları** özlərinin tarixi **mülkiyyət formalarına** malikdirlər.

Marksist ortodoksal ədəbiyyat bütün dünyagörüşün burjuva xarakterdə olmasının kəskin tənqiddə məruz qoyulmasına baxmayaraq, «Alman ideologiyası **fəlsəfi-hüquqi dünyagörüşün, insan cəmiyyətinin inkişaf tarixinə fəlsəfi-hüquqi baxışın** dəyərli nümunəsidir. Cəmiyyət həyatında maddi istehsalın həlledici rolu haqqında tarixi materializmin çox mühüm müddəası əsərdə hərtərəfli inkişaf etdirilmiş, ilk dəfə məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərinin dialektikası aydınlaşdırılmışdır. «Alman ideologiyası» bəşər cəmiyyətinin ümumi strukturunun (məhsuldar qüvvələr – istehsal münasibətləri – siyasi üstqurum – ictimai şüurun formaları) və onun tarixi inkişafının qanunauyğunluğunun dərk edilməsinə xeyli tökan vermişdir.

K.Marks və F.Engels öz konsepsiyalarının izahını verərək qeyd edirdilər ki, «İndiyədək mövcud olan tarixi pillələrin hamısında ünsiyyət forması məhsuldar qüvvələrlə şərtlənən və öz növbəsində bu qüvvələri şərtləşdirən ünsiyyət forması **vətəndaş cəmiyyətidir** və ...bu cəmiyyətin müqəddəm şərtini və əsasını adi ailə və tayfa quruluşu adlanan mürəkkəb ailə təşkil etmişdir; vətəndaş cəmiyyətinin daha ətraflı tərfi yuxarıda

¹ Marks K., Engels F. Seçilmiş əsərləri. I c., s.10.

deyilənlərdə verilmişdir. Burada görünür ki, bu vətəndaş cəmiyyəti bütün tarixin əsil ocağı və əsil meydanıdır, görünür ki, tarixi anlamaqda həqiqi münasibətlərə etina etməyən əvvəlki anlayış mənasız idi, zira gurultulu və dəbdəbəli əməlləri gözdən keçirməklə kifayətlənirdi.

İndiyədək biz insan fəaliyyətinin başlıca olaraq bir tərəfini – insanların **təbiəti işləyib düzəltməsini** gözdən keçirirdik. Bu fəaliyyətin digər tərəfi – **insanların insanları işləyib düzəltməsidir...** Dövlətin mənşəyi və dövlətin vətəndaş cəmiyyətinə münasibəti».¹

«Vətəndaş cəmiyyəti məhsuldar qüvvələrin müəyyən inkişaf pilləsi çərçivəsində fərdlərin bütün maddi ünsiyyətini əhatə edir. Bu cəmiyyət müəyyən pillənin bütün ticarət və sənaye həyatını əhatə edir və buna görə də dövlət və millət çərçivəsindən kənara çıxır, hərçənd digər tərəfdən, kənarda yenə də millət şəklində ortaya çıxmalı və daxilə dövlət şəklində qurulmalıdır. «Vətəndaş cəmiyyəti» ifadəsi XVIII əsrdə, mülkiyyət münasibətləri antik və orta əsr ümumiliyindən azad olub qurtulduğu zaman əmələ gəlmişdir. Vətəndaş cəmiyyəti belə bir cəmiyyət olaraq, ancaq burjuaziya ilə birlikdə inkişaf edir; lakin bilavasitə istehsaldan və ünsiyyətdən inkişaf edən və bütün zamanlarda dövlətin və sair idealist üstqurumun bazisini təşkil edən ictimai təşkilat da həmişə eyni adla göstərilmişdir».²

Utopiya və reallıq: SSRİ-də sosializmin və kommunizmin qurulması tarixindən. Ayrıca götürülmüş bir sosialist ölkəsində kommunizmin qurulması təcrübəsi inandırıcı şəkildə göstərdi ki, xüsusi mülkiyyət institutu olmadan və əmtəə-pul münasibətlərinin deklarativ surətdə inkar olunması şəraitində bu, qeyri-mümkündür. Mülkiyyət formalarının SSRİ-də konstitusiya (məsələn, kolxoz-kooperativ mülkiyyəti, dövlət mülkiyyəti) ilə qanunlaşdırılması və sərbəst bazar iqtisadiyyatının inadkarcasına kənara qoyulması məhsuldar qüvvələrin (hərbi sənaye sahəsi istisna olmaqla) inkişafını ləngitdi.³

¹ Marks K., Engels F. Seçilmiş əsərləri. I c., s.30.

² Yenə orada, s.74.

³ Məsələn, bax: Абалкин Л.И. Неиспользованный шанс: Политра года в правительстве. М., Политиздат, 1991; Упен оуп: На перепутье. Размышления о судьбах России. М., РАН, 1993; Упен оуп: В тисках кризиса. М., РАН, 1994; Корнаи Я. Дорога к свободной экономике // ЭКО; Экономика и организации промышленного производства. Новосибирск, 1990, №9-12; Ноув А. Чему учит опыт, или вопросы без ответов // ЭКО; Экономика и организации промышленного производства. Новосибирск, 1990, №4, с.44-57; Санго Б. Перевернув страницу коммунизма // ЭКО; ЭКО; Экономика и организации промышленного производства. Новосибирск, 1990, с.155-166.

Keçmiş Sovet İttifaqında baş verənlərin Avropanın keçmiş inkişaf etmiş ölkələri ilə müqayisə edən hüquqşünaslar qeyd edirlər ki, bunun Rusiyada 1917-ci il oktyabr dövlət çevrilişindən dərhal sonra edilməsinə baxmayaraq, Avropanın sosialist ölkələrindən heç birində bütün köhnə hüquq bütövlükdə ləğv etmək cəhdləri müşahidə olunmadı. Avropanın sosialist ölkələrində yalnız iqtisadi və siyasi strukturlar sındırıldı, lakin yurisprudensiyanın özünü doğrultmuş və müsbət nəticələr verməkdə davam edən bəzi nəzəri və praktiki sahələri qorunub saxlandı. Doğrudur, köhnə qanunlar bu və ya digər dərəcədə xüsusi mülkiyyətlə bağlı olmasalar da, onlar yeni iqtisadi və sosial-siyasi sistemə uyğun şəkildə təfsir (bəzən bu prosesdə özbaşınalıqlara yol da verilirdi) edilir və bu zaman SSRİ-də baş alıb gedən düşünülməmiş radikalizmə yol verilmirdi. Belə düşünülməmiş radikalizm meylləri keçmiş SSRİ-nin polis dövlətlərinin xüsusi tipindən birinə çevrildiyini xatırladırdı.

Göstərilənlərlə əlaqədar tanınmış romanist M.H.Hutızın aşağıdakı mülahizələri də fikrimizə, maraq doğurmaya bilməz. Müəllif Roma xüsusi hüququnun əhəmiyyətindən və bütövlükdə Qədim Roma hüququnun XII yüzillikdən başlayaraq Avropanın demək olar ki, əksər ölkələrində intensiv surətdə resepsiyasından (mənimlənməsindən – A.Q.) bəhs edərək yazır: «E.ə. VIII yüzillikdə Romanın Tibr çayı sahilində yarandığı vaxt İtaliyanın orta hissəsində – Latsiumda təşəkkül tapmış Roma hüququ 13 yüzillik ərzində – imperator Yustinianın (527-565) dövründə inkişaf etmiş və qüvvədə olmuşdur. Maldarlıqdan əkinçilik pilləsinə keçən böyük olmayan bir polisin (şəhər-dövlət nəzərdə tutulur – A.Q.) həmin dövrdə formalaşmış hüquq cəmiyyətin yüksək inkişaf edən, əmtəə istehsalına əsaslanan hüquq sisteminə çevrilmiş və sonrakı dövrlərin hüquqi praktikasına, hüquq mədəniyyətinə böyük təsir göstərmişdir. Bu hüquq sistemi xüsusi bir predmet kimi müasir dünyanın universitetlərində indi də öyrənilməkdədir. Bu unikal hadisəni nə ilə izah etmək olar?»

Roma xüsusi hüquq Roma imperiya dövrünü yaşamasaydı belə, o, öyrənilməyə layiq idi. Roma xüsusi hüququnun orijinal cəhətləri onu releyef baxımından qədim hüquq sistemlərindən fərqləndirir. Nəccə oldu ki, o, «ümumdünya» hüququna çevrildi? Cavab sadədir: Roma xüsusi hüququnda bəşər mədəniyyəti tarixinin mərhələlərindən biri tam parlaq ifadəsini tapmışdır. Roma klassik hüququnun mənimlənməsinə aşağıdakı iki amil təsir göstərmişdir:

1) romalılar mahiyyəti üzrə ilk dəfə olaraq **xüsusi mülkiyyət hüququ**, abstrakt hüququ» xüsusi hüququ, abstrakt şəxsiyyət hüququnu işləyib hazırlamışdılar (K.Marks);

2) Roma xüsusi hüququ – bu, ancaq bizim tanıdığımız kimi özünün xüsusi mülkiyyət əsasına malik olan mükəmməl hüquq formasıdır (F.Engels).

Roma hüququnun mənimsənilməsində hələ IX yüzilliyin hüquqşünaslarının əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Rusiya məlum səbəblərə görə Roma xüsusi hüququnu rəsepsiya etmədi. XX yüzilliyin başlanğıcında mülki qanunvericilik layihələrinin hazırlanması prosesində onun mənimsənilməsinə yenidən başlanılsa da, oktyabr çevrilişi bu prosesi dayandırdı və tezliklə V.İ.Ulyanov (Lenin) 1922-ci il 20 fevral tarixli məktubunda RSFSR-in Ədliyyə naziri D.İ.Kurskiyə belə bəyan edirdi: «Biz «xüsusi» heç nəyi tanımırıq...» və tələbi bu idi: «Roma hüququ Külliyyatını deyil, bizim **inqilabi hüquq düşüncəmizi** tətbiq etmək lazımdır». Hamıya məlum olan hüquq əvəzinə özbaşmalığın təsdiqi nəyə gətirib çıxardı? Tarix şahadət verir ki, bəşər mədəniyyəti əsaslarının əleyhinə çıxan istənilən hakimiyyətin başlanğıcda cəllad, sonra isə qurban olması labüddür. İndi Rusiyada xüsusi mülkiyyət qanunlaşdırılmışdır və Roma xüsusi hüququnun öyrənilməsi böyük səylər tələb edir».¹ M.H.Hutızın yuxarıdakı mülahizəsinə biz yalnız onu əlavə edə bilərik ki, V.İ.Ulyanov (Lenin) 1922-ci ildə Roma hüququnu bu sözün həqiqi mənasında qəddarcasına qılıncladı, lakin XX yüzilliyin 90-cı illərində həmin qılınc onun öz başına endirildi.

Bu mülahizələrdən məqsədimiz həm də ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın indiki sürətli sosial-iqtisadi, elmi-mədəni inkişafı şəraitində Roma klassik hüququnun öyrənilməsini və dərinlən mənimsənilməsini diqqətdən kənar qalmamalıdır. Dünya birliyi yurisirudensiyasının bu sahədəki təcrübəsinə yiyələnməklə, Roma klassik hüququnu ölkə hüquqşünaslarının xüsusi öyrənmə predmetlərindən birinə çevirmək son dərəcə zəruridir.

Polis dövlətinin fərqləndirici xüsusiyyətləri. «Polis dövləti» nəzəriyyəsi XVIII yüzillikdə alman maarifçisi Xristian Volfun maarifçi fəlsəfə və təlim ideyasının təsiri altında inkişaf etdirilməyə başlamışdır. Bu nəzəriyyəyə uyğun olaraq dövlətin məqsədi vətəndaşların rifahı qayğısına qalmaqdan ibarətdir. Dövlət öz vətəndaşlarının rifahını təmin etmək məq-

sədilə məişətin ən intim cəhətlərinə qarışmaqla, onların bütün hərəkətlərinə rəhbərlik etməlidir. Bu nəzəriyyənin sadıq ardıcılı və fəal təbliğatçısı, Prussiya kralı Böyük Fridrix təsdiq edirdi ki, kiçik uşaq kimi, xalqa nəyi yeyib-içməyi göstərmək lazımdır. Belə baxışları, dövlətə bu mövqedən yanaşmanı XVIII yüzillikdə müxtəlif dövlətlərin maarifçiləri böyük enerji ilə həyata keçirirdilər. Rusiyada həmin nəzəriyyənin ifadəçisi I Pyotr olmuşdur.

Polis dövlətinin əlamətləri, fərqləndirici cəhətləri nədən ibarətdir?

Əvvəlcə, polis dövləti özündə **bürokratik idarəçilik formasını** təəssüm etdirir. İkincisi, bu dövlətin inzibati fəaliyyəti müstəsna dərəcədə **çoxpredmetlidir**. Üçüncüsü, polis dövləti öz təbəələrinin həyat və məişətini **xırdalıqlarınadək rəqləmləşdirməyi** özünün prioritet funksiyalarından biri hesab edir. Dördüncüsü, dövlət üçün **mühüm olan nə varsa, hamısı** onun inzibati idarəetmə fəaliyyətinə daxildir və bunlar fiziki və ya hüquqi şəxslərin **azad və sərbəst mülahizəsinə** verilə bilməz. Beşincisi, formal-kazuistik qayda və rəqləmlər mahiyyətinə görə, **fər-di azadlıqla hakimiyyət səlahiyyətləri arasındakı** hər cür sərhədləri aradan qaldırmışdır. Altıncısı, polis dövlətində hökumətin fəaliyyəti hüquq normalarından daha çox **«fayda və məqsəduyğunluq»** mülahizələri ilə müəyyən edilir. Yeddincisi, polis dövlətində təbəələri saxlama nöqtəyi-nəzərdən hakimiyyət sakinlər üzərində **xırdaçılıq, usandırıcılıq** himayəçiliyi kimi çıxış edir, forma baxımından isə hakimiyyət qanundan yüksəkdə dayanır və qanundankənar xarakter daşıyır.

Polis dövləti nəzəriyyəsinin nümayəndələri hər bir insan həyatının guya həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən layiqli etmək qayğısına qalmağa səylər göstərirlər. Həmin tip dövlət nəzəriyyəçiləri məhz buna görə də polis dövlətinin mahiyyətində zorakılığın olmadığını iddia edirlər. Polis dövləti nəzəriyyəçilərindən biri İ.-Q.-Q.Yusti yazırdı ki, yoxsulluq «adamları bir çox günahlara şirnikləndirir». Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən də polis dövlətində ilk növbədə maddi rifah insanın təbii hüququ elan olunur.¹

Polis dövləti özünün çoxsaylı vəzifələrini həyata keçirərkən nəhəng məmur aparatı yaratmaq məcburiyyətində qalmış və həqiqətən də belə bir məmur aparatını – bürokratiyanı yaratmışdır. Məhz belə bürokratik aparat «millətin atasının», rəhbərin iradəsinə həyata keçirməyə xidmət edir.

¹ Ətraflı bax: Хутыз М.Х. Римское частное право. М., «Былина», 1994, с.7-11.

¹ Общая теория права и государства / Под ред. В.В.Лазарева. М., ЮРИСТЪ, 1996, с.364.

Əlbəttə, xüsusi idarəetmə aparatı (idarə edənlər elitəsi) olmadan heç bir dövlət belə mürəkkəb vəzifənin öhdəsindən gələ bilməz. Lakin polis dövlətinin tarixi göstərir ki, bürokratiya çox asanlıqla ictimai mənafelərdən kənarında yaşayan müstəqil, əlahiddə kastaya çevrilir. Buna görə də hər şeyə qadir, qüdrətli rəhbər qarşısında **fərd hüquqsuzdur**. O, nə hakimiyyətin, nə də hüququn **subyekt** deyil, ancaq **hakimiyyətin obyektidir**. Polis dövləti bürokratiyasının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, praktiki olaraq qanuna hörmət hissilə yanaşmır.

Polis dövlətində hakimiyyət labüd surətdə **sakral xarakter** daşıyır. Burada hakimiyyət məmurların məhdud dairəsinin əlində cəmləşmişdir. Polis dövlətində **şəxsiyyət dövlətin, dövlət aparatının malı** hesab olunur. Bu dövlətdə kütlə realizə oluna bilməyən ideyaların həyata keçirilməsi üçün sanki tikinti materialıdır.

Polis dövlətində **hakimiyyətin bölgüsü** reallıqdan daha çox şüarçılığı xatırladır. Bütün dövlət hakimiyyəti «millətin atasının», yaxud bir para azlığın əlində cəmləşmişdir. Məhz bu azlıq ali qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirir. Belə tip dövlət çoxsaylı funksiyalarını həyata keçirərkən bu və ya digər hərəkətinin qanuni olub-olmamasına diqqət yetirmir. Ən başlıcası odur ki, müvafiq funksiya «faydalı və zəruridir».

Polis dövlətində **qanunçuluğa əməl edilməsi** qayğısına nəinki qalınmır, bu barədə, ümumiyyətlə, nəzəriyyədə belə, danışılır. Dünya dövlətlərinin həm qədim, həm də müasir tarixi şahadət verir ki, **qeyri-azad, totalitar dövlətlər öz hüquqi göstərişlərinin mühafizəsini gücləndirməklə** seçilir. O, məsələnin başqa tərəfidir ki, həmin hüquqi göstərişlərin nə təbii hüquq nəzəriyyəsi, nə azadlıq kateqoriyası ilə, nə də insan şəxsiyyətinin fərdiliyi ilə heç bir bağlılığı yoxdur. Məhz buna görə də polis dövlətində totalitar ideyaların **müsbət hüquqa diffuziyası**, eləcə də **hüquqi doktrinaya çevrilməsi** çox asanlıqla mümkün olmuşdur.

Polis dövləti **xüsusi mülkiyyətçidən, azad sahibkardan**, deməli, **sərbəst bazar münasibətlərindən** qorxur. Bu dövlət müstəqil sahibkara **etibar** etmir. Polis dövlətinin hakimiyyət daşıyıcısı azad sahibkarlığın həmin cəmiyyət üzvünə müstəqillik və sərbəstlik verdiyini yaxşı dərk edir və bunun nə özünə, nə də məhdud sayda olan ətrafına sərf etmədiyini dərinləndirən anlayır. Dövlətlərin inkişaf tarixi göstərir ki, belə amillər hakimiyyəti obyektiv surətdə desakrallaşdırır və polis inhisarının itirilməsinə səbəb olur.

Polis dövlətində məcburi yekdillik hökmranlıq edir. İnsanın ən mühüm təbii hüquqlarından biri olan söz və əqidə azadlığı «siyasi sabitliyə» qurban verilir. Ona görə də polis dövləti **nəinki iqtisadi, həm də siyasi liberalizmə qarşı dözülməzlik** nümayiş etdirir. Polis dövlətində insan öz inam və əqidəsini maskalamalıdır ki, repressiyanın qurbanına çevrilməsin. Elə bu baxımdan da bu dövlətdə **xəbərcilik etmək** vətəndaşlıq borcu, xeyirxahlıq və fəzilət kimi qiymətləndirilir.

Polis dövlətinin formalaşması və bu tip dövlət nəzəriyyəsinin təşəkkülü tarixi şahadət verir ki, polis dövləti tarixdə müəyyən müsbət rol da oynamışdır.¹

Polis dövlətinin formalaşması dövlətin idarəçilik formalarının tarixi inkişaf, təkamül və daxili-obyektiv qanunauyğunluqlarına tabe olmuşdur. Təsadüfi, mənasız və qəribəliklərə malik hadisələrin sayı çox deyildir. İstənilən böyük hadisə və ya hər hansı proses tarixən müəyyən səbəblərdən doğur. Belə hadisə və proseslər ona görə yaranırlar ki, onlar yaranmaya bilməzdilər. Söhbət faşizm, «kazarma sosializmi», yaxud barəsində danışdığımız polis dövləti haqqında getmir. Lakin, əgər tarixdə faşizm və ya polis dövləti hadisəsi baş verməsəydi, insanlar bunun nə olduğunu nə heç vaxt bilməzdi, nə də gələcəkdə belə hadisələrdən qaçmaqdan ötrü müvafiq tədbirlər işləyib hazırlaya bilməzdilər.

Polis dövləti tarixdə müəyyən müsbət rol da oynamışdır. Feodal dağılıqlığını aradan qaldıran, torpaqları vahid tamda birləşdirən, ayrıca bir hökmdarın şiltaqlığı, yaxud tərsliyi əksinə olaraq vahid dövlət hakimiyyətinin və qanunçuluğun üstünlüklərini təsdiq edən polis dövləti növbəti pillə – hüquqi dövlət üçün zəmin hazırlamışdır. Məsələn, müasir Fransa'nın ərazisində nə vaxtsa onlarla knyazlıqlar, hersoqluqlar, qraflıqlar və s. mövcud olmuşdur. Onların arasındakı və daxilindəki münasibətlər T.Hobbsın, məşhur «Hamının hamı əleyhinə müharibəsi» kəlamını xatırladır. Belə vəziyyətə məhz polis dövləti son qoymuşdur.

XVIII yüzillikdə polis qaydası tərəfdarlarının xüsusi görkəmli yer tutduğu Almaniya'da hətta təbii dövlətşünaslığın xüsusi sahəsi də təşəkkül tapmışdı. Həmin sahə dövlət dəftərxanası təcrübəsinə həsr olunmuşdu. Son dərəcə böyük özünəməxsusluğu ilə seçilən bu siyasi fənnin atası alman dövlət hüququnun doqmatikəsinə işləyib hazırlanmasının məşhur nümayəndəsi İohann Yakob Mozer (1701-1785) olmuşdur.

¹ Общая теория права и государства / Под ред. В.В.Лазарева. М., ЮРИСТЪ. 1996, с.369.

Nəzərə almaq lazımdır ki, XIX yüzilliyin ortalarında dövləti idarə etmə **dövlət quruculuğu** və ya polis (yun. politeia – **dövlət quruculuğu**) adlandırıldılar. XIX yüzilliyin birinci yarısında polis (idarəetmə) **təhlükəsizliyi** və polis (idarəetmə) rifahı bir-birindən fərqləndirilirdi. Polis təhlükəsizliyi dedikdə, əhalinin şəxsi və əmlak təhlükəsizliyini təmin etməyə yönələn dövlət idarəetməsi, polis rifahı dedikdə isə, əhalinin maddi və mənəvi rifah halının təmin olunmasına yönəldilən fəaliyyət başa düşülürdü.

Polis təhlükəsizliyinə, hər şeydən əvvəl, ölkənin xarici müdafiəsinin (ordunun), sonra isə ölkənin daxili təhlükəsizliyinin (sözün məhdud mənasında polis) təmin edilməsinin təşkili aid olunurdu. Dövlətin xalq səviyyəsinin, xalq maarifinin ərzaqla, emaledici sənaye məhsulları ilə təminatın təşkili sahəsindəki qayğıları polis rifahı sferasına daxil edilirdi.

Dövləti idarəetmənin adlandırılması üçün «polis» terminindən istifadənin aradan çıxması nəticəsində mürəkkəb dövlət həyatının daxili idarəetməsinin polis təhlükəsizliyi və polis rifahına bölgüsü də tarix səhnəsindən getmiş oldu.

Antik dövrdə hüquqyaratma hakimiyyətin funksiyası kimi qəbul edilmirdi, çünki dövlətdə adət hüquq normaları hökmranlıq edirdi. Məhkəmənin milliləşdirilməsi dövlət hakimiyyətinin məhkəmələndirilməsində irəli atılan mühüm addım idi. Əgər Orta əsrlərdə siyasi hakimiyyət yurisdiksiya (yun. jurisdictio - mühakimə icraatı, məhkəmənin aparılması, məhkəmə aidiyyəti, məhkəməni aparmaq hüququ, həmin dövlət orqanının səlahiyyətlərinin şamil olduğu hüquq sferası), məhkəmənin həyata keçirilməsi qismində çıxış edirdisə, o, Yeni dövrün dövlətində əsasən dövləti idarəetməni xatırladırdı. Məhz Yeni dövrdə polis haqqında danışılırdı ki, yeni dövlətin bütün təbiəti də **polis dövləti** adını özündə əks etdirirdi.

Məhkəmənin tam şəkildə milliləşdirilməsi və dövləti idarəetmənin geniş inkişafı dövləti hüquqyaratmanın müstəqil subyektinə çevirdi və hakimiyyətin qanunvericilik funksiyasının müəyyən edilməsinə, məhkəmələnməsinə gətirib çıxardı. Dövlət qanunvericiliyi məhkəmə qərarları üçün vahid və məhkəmə hüquqi norma müəyyən etdi. İctimai həyatın bütün sahələri qanunvericinin təsirinə tabe edildi.

Polis dövlətindən liberal dövlətə keçid. Tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində dövlət himayəsi qapalı təsərrüfatı aradan qaldıraraq onu xalq təsərrüfatı səviyyəsinə qaldırılmışdı. Lakin burjuaziyanın meydana gəlməsi məhz öz inkişafı üçün azad sahibkarlıq fəaliyyətini və azad rəqabəti tələb edirdi.

Belə bir tarixi şəraitdə həyat liberalizm tələbini irəli sürdü. Liberalizm – bu, məqsədi, şəxsiyyəti, onun hüquq və azadlıqlarını dövlət hakimiyyətinin amiranəliyindən müdafiə etmək olan sosial-fəlsəfi, siyasi və hüquqi ideyaların məcmusudur.

Liberalizm fəlsəfəsinin kökləri insanın və onun azad iradəsinin mütləq dəyərini təsdiq edən Renessans dövrü antropodisiyasının prinsipləri ilə bağlıdır.

Klassik liberalizm öz metafizikasına, ontologiyasına, etikasına, ekzistensiyologiyasına və antropologiyasına malikdir. O, transcendent absolyutları qəbul edir və təbii-hüquqi dəyərləri və təbii hüquq normalarını həmin absolyutlara münəvər edir. Klassik liberalizmin antropologiyası insan mövcudatının əzəli vicdanlılıq prezumpsiyasına və onun öz azadlığından ləyaqətlə istifadə edə bilmək qabiliyyətinə əsaslanır. Klassik liberalizm üçün dövlət və şəxsiyyət müəvil döyərlər qismində çıxış edir.

Liberal siyasi ideologiyanın öndə gedəni **üçüncü təbəqə**, yəni əllərində xeyli pul kapitalının cəmləşdiyi varlı şəhərlilər sinfi - burjuaziya olmuşdur. Məhz burjuaziyanın enerjili hücumu altında dövləti idarəetmənin polis sistemi (rejimi) əlindəki hakimiyyəti dövləti idarəetmənin liberal sisteminə güzəştə getməklə, öz mövqelərini itirmişdir.

Liberalizm nə demək idi? Onun başlıca tələbi nədən ibarət idi? Liberalizm dövlət hakimiyyətindən insanın iqtisadi və mənəvi həyatına qarışmamağı tələb edirdi. Fiziokratlar və A.Smit bunda çox israrlı idilər.

Liberalizm dövlətin vəzifəsini ictimai prosesləri total şəkildə idarə etmədə deyil, müstəsna dərəcədə hüquqyaratmada və məhkəmədə şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmədə görürdülər. Liberalizmin ideyasına görə, hüququn məqsədi şəxsi azadlıqları təmin etməkdən ibarət olmalıdır. Bu isə o demək idi ki, polis dövləti **hüquqi dövlətə** əvəz olunmalıdır.

Artıq XIX yüzilliyin ikinci yarısında **sosial məsələnin** ön plana çəkildiyi vaxt hüquqi dövlət doktrinasının zəifliyi aşkar olundu. Təcrübə göstərdi ki, insanlar hətta liberal doktrinanın da ölçüləri üzrə bərabər deyillər. Belə ki, sosial cəhətdən müdafiə olunmayan qruplar (gənclər, qocalar, qadınlar, əlillər və s.) çox və ya az dərəcədə normal yaşamaları üçün, əksinə, dövlətin müdaxilə etməsinə tələb edirlər. Həmin qruplar özlərinə aid bir sıra sosial məsələlərin həllini dövlətin buna qarışmasında görürdülər.

Tarix səhnəsinə qüdrətli kapitalist inhisarlarının gəlməsi kapitalistlər tərəfindən daxili və xarici bazarlarda iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinə dövlət yardımının göstərilməsi tələbləri ilə müşayiət olunurdu. Bu isə gündəliyə dövlətdaxili suverenliyin və beynəlxalq hüququn yeni təfsiri haqqında məsələnin çıxarılması ilə nəticələndi.

Dövlətin liberal konsepsiyasından sosial dövlət konsepsiyasına doğru. Müasir alman tədqiqatçı-alimləri tərəfindən tez-tez istifadə olunan **sosial siyasət və sosial dövlət konsepsiyası** XIX yüzilliyin ikinci yarısında gedən siyasi diskussiyalar gedişində kristallaşmışdı.¹ Həmin diskussiyaların mərkəzində aşağıdakı iki sual dayanırdı:

1) sənaye proletariyatının burjua cəmiyyətinə bu cəmiyyətin siyasi hakimiyyətinin institusional strukturlarına inteqrasiyası necə mümkündür?

2) kapitalizmi və geniş demokratiyalı burjuaziya sinfinin hegemonluğunu sənaye proletariyatı kütlələri ilə birlikdə necə yerləşdirməli?

1929-cu ildə alman dövlətşünası H.Heller burjuaziyanın iqtisadi və siyasi diktaturasının alternativini qismində sosial hüquqi dövlət anlayışını irəli sürdü. Hellerin ideyasına görə, sosial hüquqi dövlət kapitalist bazar cəmiyyətinin siyasi prinsiplərlə məhdudlaşdırılmasının institusional vasitəsidir. Onun fikrincə, bu, istehsalat və nemətlərin bölgüsü sferalarında formal-hüquqi bərabərliyi demokratik öz müqəddəratını təyin etmə ilə uyğunlaşdırıla bilərdi.

İnzibati hüququn yaranması tarixi. Dövlətin cəmiyyətin iqtisadi və mənəvi həyatına qarışması haqqında yeni təlim əvvəlki polis dövləti nəzəriyyəsiindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi. Bu təlimin yaratıcıları «polis» terminindən imtina edərək, dövləti idarəetmənin spesifik forması kimi, **inzibatlaşdırma** haqqında danışmağa başlamışdılar. Bununla əlaqədar olaraq inzibati hüquq nəzəriyyəçiləri spesifik liberal-demokratik anlamlı hüquqi dövlət anlayışından imtina edir və müasir dövləti dövlət quruculuğu məqsədləri deyil, onun fəaliyyət üsulları, vasitələri, metodları və formaları nöqtəyi-nəzərindən hüquqi dövlət qismində qəbul edirdilər.

¹ Геллер Э. Условия свободы: гражданское общество и его исторические соперники. М., 1995; История политических и правовых учений; Учебник. М., Инфра и М-Кодекс, 1995; История политических и правовых учений XIX в.: Учебник, М., Наука, 1993; Современные социально-политические теории. М., МГУ, 1991; Шумпетер И.А. Теория экономического развития. М., Прогресс, 1982; Упен оуп: Капитализм, социализм и демократия. М., Экономика, 1995; Хабермас Ю. Демократия. Разум. Правственность. М., Наука, 1992; История политических учений, ч.II, М., Юрид.лит., 1978.

«İnzibati» termini çoxmənalıdır. O, etimoloji cəhətdən latınca «administrare» sözündən götürülmüşdür və hərfən «üçün xidmət» deməkdir. «Ministrare» feli «ministris»-dən törəmədir və «xidmətçi» deməkdir. Həmin söz əsası «minis» (az) olan yiyəlik hal formasından ibarətdir. «Minus» kökünün olması isə o barədə şəhadət verir ki, administrasiya tabelik vəziyyətində yerləşir, çünki onun üzərində həmişə kiminsə hakimiyyəti vardır.

Əgər Yeni dövrün dövləti idarə etməyə dair elm tarixinə diqqət yetirilsə, məlum olar ki, bu elmi istiqamət İngiltərə və Almaniyada XVIII yüzillikdə yaranmışdır. «Kameral» və ya «kameralistik» elmlər üzrə xüsusi müəhazirələr məhz bu dövlətlərin universitetlərində oxunmuşdur. «Kameralist» sözü almancadan tərcümədə «dövləti idarəetmə elmi» deməkdir, sözün özü isə «camera» (xəzinə) qədim latın sözündən götürülmüşdür.¹

Kameral elmlərin ilk rüçeymlərinə Şatlda (Fransa) kral komissarı vəzifəsində işləmiş fransız Nikolas de la Marenin (1639-1723) «Polis haqqında traktat» əsərində təsadüf olunur. Bu dörd cildlik əsər 1707-1738-ci illərdə nəşr edilmişdir. Marenin «polis elmləri»nin banisi hesab etmək olar. O, bürokratik xidmətlərin strukturunu, eləcə də onların işinin təhlili yollarını və vasitələrini öyrənmişdir.

Almaniyada ilk kameralist alimlərdən biri Xristian Volfun şagirdi Jan Anri Dyedone fon Justi (1700-1771) olmuşdur. 1758-ci ildən 1764-cü ilədək onun tərəfindən pul sistemi, sənaye müəssisələri, kilsə əmlakı və dövlət maliyyələri haqqında bir sıra əsərlər nəşr etdirilmişdir. O, Jan Etyen Pütterlə (1725-1807) birlikdə Almaniyada kameral elmlərin nəzəri əsaslarının bünövrəsini qoymuşdur.

Kameral elmlərin çiçəklənməsi Vena universitetinin siyasi elmlər üzrə professoru İosif fon Sönenfelin adı ilə bağlıdır. O, polisin, penitensiar müəssisələrin maliyyə sferasında işlərinin yaxşılaşdırılmasına böyük töhfə verməklə dünya şöhrəti qazanmışdır.

Kameralist alimlər içərisində ən məşhuru Lorents fon Şteyn olmuşdur. Onun əsas əsəri olan «Dövləti idarəetmə nəzəriyyəsi» 8 cildə Ştutqatda 1866-1884-cü illərdə nəşr olunmuşdur. Şteyn «Avstriya» jurnalına rəhbərlik etmiş, həmin jurnalda dövləti idarəetmənin elmi məsələləri işiq-

¹ Гурец Б. Введение в науку управления. М., Прогресс, 1069; Драго Р. Административная наука. М., Прогресс, 1982; Старосельяк Е. Элементы науки управления. М., Прогресс, 1965; Тарановский Ф.В. Государственная практика и канцелярская наука в XVIII в. в Германии. Варшава, 1902; Административное право зарубежных стран. М., СПАРК, 1996.

landırılmışdır. Şeynin və onun ardıcılığının təklifləri əsasında nazirliklərin təşkilində, qulluqçuların seçilməsi və hazırlanması, idarəetmə aparatının təkmilləşdirilməsi işlərində mühüm yenidənqurmalar həyata keçirilmişdir. Şeynin fikrinə, dövlət idarəetmə elminin məqsədi «sosial idarəetmə prinsiplərinin həyata keçirilməsindən ibarətdir».

3. Hüquq sosiologiyasının nəzəri-metodoloji əsaslarının yaradılması

Ümumi qeydlər. Hüquq sosiologiyası sahəsində tədqiqatların mühüm problemi sosial, iqtisadi və siyasi dəyərlər problemidir. Məhz bu problemlər həmin hüquq sisteminə xidmət edirlər.

Nisbətən yaxın dövrlərdə hüquqşünaslar, bir qayda olaraq, hələ sosioloji tədqiqatlarla məşğul olmur, sosioloqlar isə müxtəlif sənədlərin hüquqi təhlilinə dair metod və üsullara heç də lazımi səviyyədə malik deyildilər. Yalnız XX yüzilliyin başlanğıcında Avropada çox və ya az dərəcədə müntəzəm tədqiqatların aparılmasına başlanıldı, hüquqşünaslar, hüquq sosioloqları və filosofları üçün maraq doğuran müvafiq materiallar toplandı.

Diqqətəlayiq haldır ki, hüquqa sosioloji yanaşma ənənələrinin ilk rüşeymləri sosioloqlardan daha çox, hüquqşünasların adı ilə bağlıdır. Bu, hüquqşünasların cəmiyyət həyatında baş verən müxtəlif hadisə və prosesləri əks etdirən ayrı-ayrı sosial məzmunlu sənədlərlə rastlaşmalarından irəli gəlmişdir. Bir fakt da diqqətəlayiqdir ki, 1894-cü ildə keçirilmiş Beynəlxalq Sosiologiya İnstitutunun I-ci konqresi iştirakçılarının xeyli hissəsi hüquqşünaslardan ibarət olmuşdur.

Məhz ilk dəfə hüquqşünaslar öz təcrübələri əsasında **ictimai rəyin** mühümlüyünü və əhəmiyyətini qiymətləndirmiş, sosioloqların diqqətini bu fenomenə yönəltilmişlər. İctimai rəyin XIX-XX yüzilliklərdə tələp edici siyasi mənə daşdığına da ilk dəfə məhz hüquqşünaslar sosioloqların diqqətinə çatdırmışdır. Elə bunun nəticəsidir ki, müasir dövrdə sosioloji müəssisə və mərkəzlərin böyük əksəriyyəti müstəsna dərəcədə ictimai rəyin təhlili ilə məşğuldur.

İctimai rəy və hüquq sosiologiyası. Görkəmli rus hüquqşünası və parlaq məhkəmə natiqi Anatoli Fyodroviç Koni (1844-1927) bir vaxtlar qeyd edirdi ki, hakimə olan inam onun fəaliyyətinin zəruri şərtidir. Ha-

kim qanunvericinin məqsədlərinin canlı və müstəqil ifadəçisidir. Onun vicdanının göstərişləri ilə özbaşınalığı arasında böyük fərq vardır. Müasir cinayət prosesi hakimi canlı insanla üz-üzə qoyur. Aşkarlıq və şifahiyyət məhkəmə icraatında mühəkimə etmək üçün materialın qavranılmasının başlanğıcını qoydu. Hakim fəaliyyətinin yeni elementi də məhz bundan yarandı.¹

Heç bir xüsusi izah olmadan bu mülahizələri dərk etmək çətin deyildir. Lakin A.F.Koni məlum həqiqətlərə istinad etməklə kifayətlənmirdi. O, bütün ciddiliyi ilə göstərirdi ki, hakimlərə xarici təsir amilləri içərişində ictimai rəyin xüsusi yeri vardır.

Bu paragrafın «ictimai rəy» anlayışı ilə başlaması heç də təsadüfi deyildir. Məsələn burasındadır ki, göstərilən anlayışın «konstitusiyalı dövlət», «süverenlik», «beynəlxalq hüquq», «adət hüququ» anlayışları ilə və digər mühüm hüquqi anlayışlarla birbaşa əlaqəsi vardır. Onun təhlili elə gizli mexanizmləri aşkar etməyə imkan verir ki, hüquqşünaslar sosiologiyaya müraciət etmək və onun metodoloji vasitələrinin işlənilməsinə hazırlanmasında iştirak etmək məcburiyyətində qalırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, «rəy» anlayışı, hər şeydən əvvəl, fəlsəfi anlayışdır. O bu «elmlər elmi»ndə ən qədim dövrlərdən kök salmışdır. Həmin anlayış ilk dəfə hələ qədim yunan filosoflarının diqqətini özünə cəlb etmişdi. Belə ki, antik filosoflar «**rəy**» (**doksa**) və «**bilik**» (**epistema**) anlayışlarını bir-birindən fərqləndirirdilər. Qədim yunan fəlsəfi fikrinin erkən mərhələlərində rəy və bilik anlayışlarının bir-birindən fərqləndirilməsi ilahi biliyin «dəqiqiliyi» və insan biliklərinin «təqribiliyi» haqqındakı təsəvvürlərlə şərtlənirdi.

Platonda «rəy» anlayışı həqiqi biliklə (həqiqi varlıqla) biliksizlik (yoxluq) arasında aralıq yeri tuturdu. Platonun izahında rəy insanın inam və güman sahəsi idi.

«Rəy» anlayışı məzmununun təhlilində növbəti addım Aristotel tərəfindən atılmışdır. Aristotel fəlsəfəsinə uyğun olaraq bilik iki növə bölünür: a) bilavasitə-intuitiv bilik; b) diskursiv bilik. Diskursiv bilik də öz növbəsində apodiktik biliyə və dialektik biliyə bölünür.

«İctimai» istilayı əlavə bir söz kimi «rəy» anlayışına **dəyər** xarakteri verir. Bu, sadəcə dəyər deyil, əgər ictimai proses və hadisələrin dövlət tərəfindən idarə olunması nəzərə alınarsa, siyasi və iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən nəzərdə tutulan dəyərdir.

¹ Кони А.Ф. Избранные произведения. М., Юрид.лит.1956, с.33.

Varlıların hakimiyyəti xüsusilə də o vaxt ictimai rəylə hesablaşmalı olur ki, cəmiyyət «xalq» anlayışı sayəsində **suverenin** roluna qarşı tələblər irəli sürür, yəni **nümayəndəli** hakimiyyəti haqqında məsələ qaldırılır. Başqa sözlə, ictimai rəy problemi bu və ya digər dərəcədə hüquqi görkəm alır.

Konstitusiya dövləti və vətəndaşların suveren hüquqları sosioloji təhlilin obyektini kimi. XVIII yüzilliyin ortalarında İngiltərədən kontinental Avropaya yayılan konstitusiya dövləti doktrinası ictimai rəy haqqında siyasi-hüquqi təsəvvürlərin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdi. Şəxsiyyətin və sosial qrupların hüquqlarının kral hakimiyyətinin mütləqiyyətindən müdafiəsi həmin doktrinanın başlıca məqsədi olmuşdur. Göstərilən məqsədə nail olmağın vasitələri aşağıdakılardan ibarət idi:

1) dövlət hakimiyyətinin müsbət qanunlarla məhdudlaşdırılması;

2) orqanlardan heç birinin dövlət hakimiyyətinin qeyri-məhdud nümayəndəsi olmayacağı şərti ilə dövlət hakimiyyətinin ayrı-ayrı funksiyalarının müxtəlif orqanlar arasında bölgüsü vasitəsilə hakimiyyət orqanlarının məhdudlaşdırılması;

3) qanunvericilikdə və dövləti idarəetmədə iştirak da daxil olmaqla, vətəndaşların müəyyən siyasi hüquqlarının tanınması.

Şəxsiyyətin mülki və siyasi hüquqlarının müdafiəsi XIX yüzilliyin birinci yarısında konstitusiya dövləti doktrinasının başlıca nümayəndələrindən biri olan məşhur fransız yazıçısı, publisisti və siyasətçisi Benjamen Konstan (Benjamen Anri Konstan de Rebek, 1767-1830) suverenliyin sonsuzluğu ideyasının inkarına gətirib çıxardı. Onun ideyasına uyğun olaraq cəmiyyətin bütövlükdə öz üzvlərinə münasibətdə sonsuz suverenliyə malik olması haqqında düşünmək səhv olardı. Yurisdiksiyanın suverenliyi fərdi həyatın və şəxsi müstəqilliyin başladığı yerdə qurtarır. Ayrıca insanın hüquqları sərhədlərini aşan cəmiyyət ziyanlı və despotik cəmiyyətdir. J.-J. Russonun bu həqiqəti dərk etməməsi nəticəsində onun bütün insan hüquqlarının cəmiyyətin xeyrinə tam və şərtsiz olaraq özgəninkiləşdirilməsini nəzərdə tutan ictimai müqaviləsi hər cür növdən olan despotizmin ən dəhşətli ideoloji köməkçisinə çevrildi ki, bunu, da Böyük fransız inqilabı nümayiş etdirdi.

Mülki azadlıq hüquqları anlayışı yalnız Yeni dövrdə inkişaf etdi. O, birinci dəfə XVIII yüzillikdə vətəndaş hüquqlarının dövlət üçün təbii və toxunulmaz olduğunu elan etmiş ingilis konqreqasionalistləri və independtləri sayəsində təzahür etdi. İkinci İngilis inqilabının (1688-1689-cu

illərdə baş vermiş həmin inqilab «Şanlı inqilab» adlandırılsa da, faktiki olaraq dövlət çevrilişi idi) sonunda ingilis vətəndaşlarının bu hüquqları 1689-cu il hüquqlar haqqında Bill tərəfindən qəti surətdə tanındı və vətəndaş azadlığı hüquqları haqqında təlim C. Lokkun və görkəmli ingilis hüquqşünası Uillam Blekstonun (1723-1780) əsərlərində öz inkişafını tapdı. Dövlətin müdaxilə etməməli olduğu vətəndaşın fəaliyyət sferasındakı xüsusi azadlıq hüquqlarının olması haqqında təsəvvürlər ingilis müstəmləkəçiləri tərəfindən Amerikaya aparıldı və həmin hüquqlar 1776-cı ildə xüsusi bəyannamələr şəklində Şimali Amerikada təşkil edilmiş ştatların konstitusiyalarında təsbit edildilər. Bu bəyannamələr 26 avqust 1789-cu il tarixdə verilmiş İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsinin (fransız Bəyannaməsi) prototipi oldu. Mülki azadlıq hüquqlarına xüsusi əhəmiyyət verən Benjamen Konstan güman edirdi ki, Yeni zamanın xalqları vətəndaşlara nəinki dövlət hakimiyyətində iştirak etmək hüququnun verilməsini, həm də vətəndaş hüquqlarının dövlətin qüdrətilə məhdudlaşdırılmamasını tələb edirdilər. Mütəəkkir həmin hüquqlarda dövlət suverenliyinin həddini görürdü.

Dövlət sosial institut və hüquqi şəxs kimi. Deməli, nə bütövlükdə cəmiyyət, nə də dövlət orqanları mütləq suverenliyə malik deyillər, malik ola bilməzlər və olmamalıdırlar. Bu hüquq **hüquqi şəxs** kimi dövlətə məxsusdur. Hüquqi şəxs qismində tanınan belə dövlət dedikdə, **sosial institut** nəzərdə tutulur.

Sosioloqlar «sosial institut» istilahını yurisprudensiyadan əxz ediblər. Həmin istilahla yurisprudensiyada sosial-hüquqi münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu göstərilir.

Hər cür institut sosial cəhətdən müəyyən edilən, qrup, sinif, bütövlükdə cəmiyyət tərəfindən sosial cəhətdən tanınan təyin etmədən başqa bir şey deyildir,

Müxtəlif təsisatlar (məsələn, dövlət, nazirlik, ordu, məscid və s.), eləcə də məişətdə və xidmətdə davranışın xarakterini və formalarını müəyyən edən sosial normalar «sosial institut» anlayışı ilə əhatə olunur.

Sosial institutlar toxunmalı və ya gözlə görməli olan maddi predmetlər deyillər. Sosial institutların fərqləndirici cəhəti onların fəaliyyət **qaydalarının** olmasıdır. Sosial institutları insanlar yaradırlar. Bu, insanlara müxtəlif fəaliyyəti həyata keçirməkdən ötrü lazım olur. Sosial institutlar həm də qrammatika və ya hansısa idman qaydalarına bənzər müəyyən **prosedur qaydalarını** qəbul etmək üçün zəruridir. Belə qayda-

lar öz-özlüyündə, hər şeydən əvvəl, sosial fəaliyyətin inkişaf dərəcəsilə müəyyən edilir. Belə qaydalar bir sıra hallarda şüurlu surətdə formalaşdırılır və elan olunurlar.

İnstitutların **qaydaları** ilə öz məzmununa görə obyektiv olan insan fəaliyyəti **qanunları** arasında sıx əlaqə vardır. Bu və ya digər fəaliyyətin qaydalarının müəyyən edilməsi onu məhdudlaşdıran və spesifikləşdirən qanunlarla razılaşdırılmalıdır. Ona görə də qaydaları bizim düşündüyümüz kimi müəyyənləşdirmək və dəyişdirmək olmaz. Deyək ki, dilin qaydaları nitqə idarə olunan kommunikasiyanın obyektiv tələbləri ilə razılaşdırılmalıdır.

Yuxarıda göstərilənlər əsasında belə nəticəyə gəlmək olar:

1) sosial institutlar **qaydalarla** səciyyələndirilir, bu qaydalar isə öz növbəsində məhduddur;

2) sosial institutlar fəaliyyət **qanunları** ilə xarakterizə olunurlar;

3) fəaliyyət qanunları cəmiyyətin təbiətindəki obyektiv **qanunauyğunluqları** əks etdirirlər.

Dövlətə münasibətdə bu o deməkdir ki, dövlət sosial bir institut kimi müəyyən **hüquq qaydalarına** uyğun olaraq (dövlət **hüquqi şəxs** kimi, yaxud daha dəqiq desək, **siyasi-hüquqi fəaliyyətin subyekti** kimi) fəaliyyət göstərir. Bu fəaliyyət isə **suveren fəaliyyət** (suverenliyin çərçivələri ilə) qanunları ilə məhdudlaşdırılmışdır. Həmin qanunlar müəyyən **ərazi sərhədləri** hüdudlarında və digər dövlətlərə və xalqlara münasibətdə dövlətin obyektiv statusunu əks etdirir.

Dövlətin belə xarakteristikası göstərir ki, suverenlik anlayışının əsasında dövlətin digər dövlətlərdən müstəqilliyinin və azadlığının beynəlxalq-hüquqi ideyası deyil, onun hakimiyyətinin xarakteri haqqında ideya dayanır.

Milli suverenlik sosioloji təhlilin obyektini kimi. Müəyyən dövlətin ərazisində yaşayan bütün şəxslər onun əhalisini təşkil edir və **xalq** adını daşıyır.

«Xalq» termini iki mənə daşıyır: a) hüquqi mənə; b) sosial mənə. Hüquqi nöqteyi-nəzərdən xalq dedikdə, cəmiyyət dövlət hakimiyyətinin hökmranlığına tabe olan bütün şəxslərin məcmusu başa düşülür. Xalqın belə anlayışını məlum sosial birlik mənasında olan xalqdan fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, sosial birlik mənasında xalq dedikdə, **millət** nəzərdə tutulur.

«Millət» termini də iki mənə daşıyır:

1) sosial-mədəni mənada millət;

2) etnoqrafik mənada millət.

Sosial-mədəni mənada millət dedikdə, öz tələbləri, adət-ənənələri, həyat tərzini və tarixən sıx birləşmiş insanların məcmusu başa düşülür. Etnoqrafik mənada millət dedikdə, təbii mənşə birliyi ilə, irqi əlamətlər oxşarlığı ilə və ifadəsi vahid dil olan mənəvi birliklə bağlı olan insanların məcmusu nəzərdə tutulur.

Xalq sosial qrup və siniflərdən ibarət olan mürəkkəb sosial təşkilatdır. Onun sosial-sinfi strukturu **təbii, obyektiv** xarakterə malikdir. Xalqın təbəqələrə bölgüsü isə **süni** xarakter daşıyır, çünki o, müəyyən dövlət tipi (məsələn, feodal dövlət tipi) çərçivəsində yaradılan və hüquqla təsbit edilən hüquqi təsnifata tabedir. Təbəqə quruluşunun fərqləndirici əlaməti ölkə əhalisinin hüquq və vəzifələr üzrə müəyyən sosial qruplara bölgüsüdür. Bu hüquq və vəzifələr bu və ya digər dövlətin hüquq qaydası vasitəsilə sosial qruplara həvalə olunur və nəsilən-nəslə irsən keçir.

Təbəqə sərhədlərinin, yəni cəmiyyətin süni-hüquqi parçalanmasının dağıdılması ona aparıb çıxarır ki, cəmiyyətin strukturu milli əlamətlər də daxil olmaqla, obyektiv-təbii əlamətlər əsasında müəyyən edilməyə başlayır.

XIX yüzillikdə elmdə və Avropa cəmiyyətinin həyatında milli prinsipin üstünlük qazanması heç də təsadüfi olmamışdır. Bu prinsip ayırı-ayrı millətlərin siyasi cəhətdən müstəqil yaşamaq hüququ əldə etməsini tələb edirdi. Milli müstəqillik ideyası ilk dəfə ədəbiyyatda görkəmli fransız yazıçısı A.L.J. de Stalın (1766-1817) Almaniyada haqqında əsərində (1810) formalaşdırılmış, sonra isə Almaniya M.Q.Fixte tərəfindən fəal təbliğ edilmişdir. Daha sonralar isə milli suverenlik ideyası başlıca olaraq italyan ədəbiyyatında tədqiq edilmişdir.

Milli suverenlik zülmədən azad olmaq və ya daha güclü dövlətlər tərəfindən himayə edilmək demək deyildir. Milli müstəqilliyi milli suverenliklə cəmləndirmək olmaz. Milli suverenlik dövlət institutunun öz gücü ilə sosial-iqtisadi və siyasi problemləri müstəqil həll etmək azadlığıdır.

«Suverenlik» anlayışının tarixi transformasiyaları göstərir ki, suverenliyin hərfən dəyişiklikləri Avropa dövlətlərinin həyatında əhəmiyyətli struktur yenidən qurmalarının mərhələlərini əks etdirənlər (cəmiyyətin təbəqə strukturundan sinfi struktura keçidi) də, həmişə **dövlətdaxili hüquqi quruculuq** siyasətilə bağlı olmuşlar.

Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olar ki, suverenlik anlayışı müstəsna dərəcədə dövlətin **daxili ümumi hüququna** məxsusdur.

Suverenlik prinsipi beynəlxalq hüquqda tamamilə başqa – **cynitipli və bərabər hüquqlu institutlar** arasında subordinasiya deyil, əlaqələndirmə münasibətləri ilə müəyyən edilən prinsiplərlə əvəz olunur. Dövlət

beynəlxalq müqavilə bağlayarkən öz suveren səlahiyyətləri dairəsindən çıxır və suverenliyə deyil, iki və ya daha çox dövlətin qarşılıqlı və azad razılığına əsaslanan münasibətlər yaradır.

Deməli, belə nəticə əldə olunur: dövlət suverenliyinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o özündə dövlət xassəsini ehtiva edir. Dövlət suverenliyi məhz bu xassəsi sayəsində müstəsna şəkildə öz hüququ ilə hökmranlıq edir. Lakin belə hökmranlıq yalnız öz ərazi sərhədləri daxilində mövcud olur. Yəni suverenlik – bu, dövlət hakimiyyətinin özü deyil, onun yalnız **müəyyən** xassəsidir.

Dövlətin və dövlət suverenliyinin belə anlaşılması zamanı ali suverenlik hüququnun cəmiyyətə (xalqa) müncər edilməsi zərurəti aradan qalxır, çünki cəmiyyət sosial institut və deməli, müvafiq surətdə hüquqi şəxs deyildir. Bununla eyni vaxtda qrupların, siniflərin və bütövlükdə cəmiyyətin sosial **mənafelərini** və **tələbatlarını** ifadə edən vasitə kimi **ictimai rəyin hüquqi** rolu artır. Konstitusiyaya dövlətdə cəmiyyətin belə özünüifadəsi təbii deyil, qanuniləşdirilmiş forma və üsulların köməyi ilə həyata keçirilməlidir. Qanuniləşdirilmiş forma və üsullara hakimiyyət orqanlarına keçirilən seçkilər, ictimai təşkilatların yaradılması, yığıncaqlarda, mitinqlərdə, nümayişlərdə, referendumda və s. iştirak etmək aid edilir.

İctimai rəy xüsusilə də beynəlxalq münasibətlər sferasında hüquq-yaratmanın mühüm mənbəyi olur, çünki o, adət hüququna yeni məna verir. Bu halda adətə görə arxaik hüquq (adət hüququ) öz yerini cəmiyyətin təbii hüquq maraqlarına və onun struktur komponentlərinə (qruplara, siniflərə) verir. Bu maraqlar bu və ya digər şəkildə mədəni ənənələri, adətləri, habelə cəmiyyətin inkişafının təsərrüfat həyatının xüsusiyyətləri ilə və elmi-texniki tərəqqisi ilə bağlı olan ənənələrini əks etdirirlər.

N.K.Mixaylovskinin sosioloji görüşləri. Konstitusiyaya dövləti, insan hüquqları, sosial inkişaf yollarının seçilməsi haqqında məsələnin meydana çıxdığı vaxt hər dəfə «dövlət», «suverenlik», «cəmiyyət», «şəxsiyyət», «ictimai rəy» anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsinə dair problem yaranır. Həmin problem təhkimçilik hüququnun ləğvindən sonra Rusiya qarşısında da yaranmışdı. Buna ilk reaksiya verənlər sırasında hüquqşünaslar, xüsusilə də raznoçinlər (ilahiyatçılar, tacirlər, meşşanlar, xırda məmurlar və s. içərisindən çıxanlar) olmuşlar. Görkəmli publisist, tənqidçi, elmi nəzəriyyələri ilə tanınan və rus xalqçılığının tanınmış nəzəriyyəçisi Nikolay Konstantinoviç Mixaylovski (1842-1904) göstərilən problemə meyl edənlərin lideri hesab olunur.

N.K.Mixaylovski marksizmi qəbul etməmişdi. O, marksizmin tənqidçilərindən biri olmuşdur. Mixaylovski bu mövqeyində ömrünün sonunadək ardıcıl tənqidçi olaraq qalmışdır.

Həqiqi birlik və ədalət uğrunda mübarizə onun həyatının, yaradıcılığının və siyasi fəaliyyətinin əsas mənası olmuşdur.

N.K.Mixaylovski özünün sosioloji konsepsiyasında XIX yüzilliyin 60-70-ci illərində populyar olan iki ideya cərəyanını birləşdirməyə cəhd göstərmişdir. Bu cərəyanlardan birinin nümayəndəsi görkəmli rus filosofu, sosioloq və publisisti Pyotr Lavroviç Lavrov (1823-1900) idi. O, inqilabi xalqçılığın idoloqu olmuş, ictimaiyyətşünaslığı təbiətşünaslıqla əvəz etməyə səy göstərmişdir.

Digər cərəyanın nümayəndəsi isə N.Q.Çernışevski idi. O, ictimai elmləri dalandan çıxarmaq üçün islahatəddici əsaslar axtarırdı.

N.K.Mixaylovski belə hesab edirdi ki, təbii (təbiət faktları) faktlar səbəbiyyət qanununa tabedir və insan onları onların üzərində məhkəmə qurmadan qəbul etməyə məhkumdur. Mədəniyyət faktlarına gəldikdə isə, insan onların dəyərləndirilməsinə, izahına və onlardan istifadəyə görə öz məsuliyyətini hiss etməlidir. Ona görə də sosiologiya o mənada mütləq obyektiv elm ola bilməz ki, həmin mənada təbii elmlər başa düşürlər. Dəyərləndirici məqam, subyektin idrak və praktiki fəaliyyəti məqamı həmişə sosioloq tərəfindən nəzərə alınmalıdır.

N.K.Mixaylovski yazırdı ki, insan gerçəkliyi öz məqsəd və ideallarına uyğun şəkildə dəyişdirməyə cəhd göstərir. Bunun belə fəaliyyəti mədəni cəhətdən qiymətləndirilməlidir. Lakin mədəniyyət kateqoriyası subyektivdir, yəni mədəniyyət subyektiv kateqoriyadır. Məhz buna görə də sosiologiyada nəinki obyektiv metodlardan, həm də subyektiv, yəni subyektin idrak xüsusiyyətlərini nəzərə alan metodlardan istifadə etmək lazımdır.

N.K.Mixaylovski sosial hadisələrin psixoloji izahının təsiri altında qəhrəmanların və qaragüruhün konsepsiyasını qurmuşdu. Həmin psixoloji doktrina 711 yüzilliyin fransız sosioloqu və kriminalisti Q.Tardin psixoloji doktrinasına yaxın idi. Lakin Mixaylovskinin doktrinası daha əvvəl yaranmışdı və Q.Tardin doktrinasının təkrarı ola bilməzdi.

N.K.Mixaylovski hüquqa sosioloji yanaşmanın ilk rus banilərindən biri hesab olunur.

P.L.Lavrovun sosioloji görüşləri. Bəşər sivilizasiyası tarixinin başlanğıcını «tənqidi fikrin» meydana gəlməsi ilə əlaqələndirən, sosial inkişafda nail olunmuş hər bir səviyyəni «mədəniyyət», gələcək inkişafın,

yüksək sivilizasiyanın əsası kimi qiymətləndirən rus filosofu, sosioloq və publisistlərdən biri Pyotr Lavroviç Lavrov (1823-1900) olmuşdur. O, rus inqilabi xalqçılığının ideoloqu kimi XIX yüzilliyin 70-80-ci illərində Rusiya inqilabi hərəkatına böyük təsir göstərmişdi. N.K.Mixaylovskidən fərqli olaraq, K.Marks və F.Engelsə rəğbət bəsləmişdir.

P.L.Lavrov bir filosof kimi XIX yüzilliyin 50-ci illərinin sonunda rus realist estetikasının banisi, Hegel fəlsəfəsi ilə maraqlanan V.Q.Belinski və rus publisisti, materialist filosof A.İ.Gertsenin və alman klassik fəlsəfəsinin təsiri altında formalaşmış, öz baxışlar sistemini «realizm» adlandırmışdır. Buraya «materializm» (təbiət haqqında təlim), «antropologizm» (insan və cəmiyyət haqqında təlim) və «pozitivizm» (elmlilik tələbi) daxildir.

P.L.Lavrovun ideyasına görə tərəqqinin hərəkatverici motivləri 3 qrup insan tələbatıdır:

- 1) əsas tələbatlar – zooloji, sosioloji (qidalanmaq və təhlükəsizlik, əsəb gərginliyi);
- 2) müvəqqəti tələbatlar – dövlət, mülkiyyət, dini formalar;
- 3) inkişaf tələbatları – tarixi həyat.

P.L.Lavrovun fikrincə, sosial inkişafın məqsədi insanların həmrəyliyinə gücləndirilməsindən ibarətdir. Bunu isə təbiəti, insanı və təfəkkürü elmi cəhətdən dərk etmədən həyata keçirmək qeyri-mümkündür. O, belə hesab edirdi ki, həmrəyliyə can atmaqla insanlar gələcək cəmiyyətin ideallarını hazırlamalı, bunun üçün zəhmətkeşlərin mövqelərində dayanmalıdırlar.

N.İ.Karyevin əsərlərində sosiologiya. Hüquqa sosioloji yanaşma problemləri ilə məşğul olanlar içərisində ikinci sırada Peterburq universitetinin Avropa tarixi üzrə professoru, sosioloq Nikolay İvanoviç Karyev (1850-1931) dayanır. O, 7 cildlik «Yeni dövrdə Qərbi Avropa tarixi» (1892-1917), «Sosiologiyaya giriş» (1897), «Sosiologiyanın ümumi əsasları» (1919), «Rus sosiologiyası əsasları» (nəşr edilməmiş böyük əsər) kimi təməlli əsərlərin müəllifidir.

Tarixçilərin fikrincə, N.İ.Karyev Rusiya akademik mühitində pozitivistlərin birinci nəslinə mənsubdur. Onun bir sıra tarixi-sosioloji əsərləri hüquq sosiologiyası ilə bilavasitə bağlıdır və onlar bizim Qərbi Avropada elmi-hüquqi təfəkkürün formalaşması haqqında təsəvvürlərimizi əhəmiyyətli şəkildə dəqiqləşdirir. O cümlədən «Müasir xalq-hüquqi dövlətin mənşəyi» (1908) kitabının çox maraqlı, dərin və məzmunlu olduğunu qeyd etmək olar.

S.A.Muromtsevin hüquq sosiologiyası. Hüquq sosiologiyası xüsusi olaraq məşhur rus hüquqşünası, alimi, publisisti və zəhmətkeşi (Zemstvo yığıncağının üzvü) Sergey Andreyeviç Muromtsevin (1850-1910) əsərlərindən başlanır.

E.A.Kistyakovskinin sözlərinə görə, rus elm aləmi onunla fəxr edə bilər ki, digər elmlərdən əvvəl məhz rus elmi-hüquq ədəbiyyatında hüquq sosial hadisə kimi öyrənmək tələbi irəli sürüldü.

III yüzilliyin 70-ci illərində məhz Muromtsev birinci və fəvqəladə ardıcılıqla hüquq nəzəriyyəsinin nizami sosial-elmi əsaslarını işləyib hazırladı. Onun hüquqa dair həmin nəzəriyyəsi 1879-cu ildə yazdığı «hüququn tərifi və əsas bölgüsü» adlı kitabında parlaq ifadəsini tapmışdır. Bu, demək olar ki, hüquq sosiologiyasının baniləri hesab ediləcək Y.Ştrix və R.Paunddan bir neçə onillik əvvəl həyata keçirilmişdi.

1875-1884-cü illər S.A.Muromtsevin Moskva universitetində professorluq fəaliyyəti dövrüdür. Bu dövrdə o, başlıca elmi əsərlərini yazmış və həmin əsərlər ona şöhrət qazandırmışdır. Məhz həmin əsərləri sayəsində o, rus hüquqşünaslığında sosioloji istiqamətin başçısı hesab olunmuşdur. Bu əsərlərə aşağıdakılar aid edilir:

- 1) «Dövlət hüququnun ümumi nəzəriyyəsinin öçerkləri» (1877);
- 2) «Qədim Roma mülki hüququ» (1883);
- 3) «Qərbdə Roma hüququnun resepsiyası» (1886);
- 4) «hüquq ehkamı nədir?» (1884) və s.

Sosiologiyanın xarakterinə və ümumi vəzifələrinə uyğun olaraq, Muromtsev tərəfindən hüququn sosioloji cəhətdən öyrənilməsi tələbi irəli sürülmüşdür. Həmin tələb hüququn mənşəyinin və inkişafının sosial səbəblərinin kəşfinə istiqamətləndirilmişdi.

Sosioloji nöqtəyi-nəzərdən hüquq münasibətləri ictimai münasibətlərin xüsusi halıdır. S.A.Muromtsev belə hesab edirdi ki, məhz buna görə də hüququn anlayışının işlənilməsinə hazırlanmasına normalardan və qaydalardan deyil, ictimai münasibətlərin təhlilindən başlamaq lazımdır. Burada söhbət hüquq münasibətləri kimi səciyyətləndirilən ictimai münasibətlər haqqında gedir. Deməli, hüquq normalarının məcmusu əvəzinə hüquq dedikdə, hüquq münasibətlərinin məcmusunu və ya hüquq qaydası adlandırılan münasibətləri başa düşmək lazımdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən hüquq normaları hüquq qaydasının bəzi atributlarından ibarətdir.

S.A.Muromtsev inkişaf etmiş hüquq qaydası tərkibində aşağıdakı iki elementi fərqləndirirdi:

1) bütövlükdə bütün hüquq qaydasının xarakterini müəyyən edən hüquq institutları;

2) hüquq qaydasının komponentlərini yaradan və ya onların meydana gəlməsindən ibarət olan pərakəndə və azsaylı münasibətlər.

Hüququn sosioloji cəhətdən öyrənilməsi mülki hüquq faktlarının təsvirinə yönəldilən və məqsədi xalis hazırlıq işlərindən ibarət olan hüquqi cəhətdə qarşı qoyulurdu. Muromtsevin fikrincə, hüquqi cəhətdə elm deyil, «incəsənət», yəni təbii, texniki-köməkçi fəndir. Hüquqi materialın sistemləşdirilməsi və təsnifləşdirilməsi kimi, hüquqi cəhətdə yalnız o vaxt uğurla tədqiq oluna bilər ki, o, sosiologiya ilə sıx bağlı olan hüququn elmi-obyektiv nəzəriyyəsinə arxalansın. Muromtsevin nöqteyi-nəzərincə, hüquq nəzəriyyəsi ancaq sosioloji fənn kimi mümkün ola bilər. Hüququn sosioloji nəzəriyyəsi də öz növbəsində bir elm kimi tarixi-müqayisəli metodla sıx əlaqədə qurulmalıdır.

S.A.Muromtsev hüququn ümumi nəzəriyyəsi əsasında təbii fənnin – hüquq siyasəti fənninin yaradılması vəzifəsini irəli sürürdü. Bu hüquq siyasəti fənni öz məzmununa görə L.I.Petrajtitskinin hüquq siyasətindən fərqlənirdi. Muromtsevə görə, hüquq siyasətinin məqsədi mövcud quruluşun çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması üzrə tədbirlər işləyib hazırlamaqdan ibarət olmalıdır.

A.A.Muromtsev apardığı təhlillər və müşahidələr əsasında belə bir nəticəyə gəlirdi ki, hüquqsünaslıq aşağıdakı üç hissədən ibarət olmalıdır:

1) hüququn obyektiv-elmi tədqiqi (əsil mənada hüquq elmi);

2) hüququn praktiki, təbii sahəsi kimi, hüquq siyasəti;

3) hüquq normalarının və institutlarının təsvirinə, sistemləşdirilməsinə, təsnifləşdirilməsinə və şərh edilməsinə yönəldilən texniki-təbii fənn kimi, hüquq cəhətdə.

S.A.Muromtsevin izahında hüququn sosioloji cəhətdən öyrənilməsi hüquq elmi sahəsi kimi təzahür edir.

M.M.Kovalevskinin tarixi, iqtisadiyyata və hüquqa sosioloji yanaşması. Maksim Maksimoviç Kovalevski (1851-1916) S.A.Muromtsevin yaxın dostu və həmkarı olmuşdur.

M.M.Kovalevski 1877-ci ildən 1887-ci ilədək Moskva universitetində işləmiş, Avropa ölkələrinin dövlət hüququndan və xarici qanunvericiliklər tarixi kursundan mühazirələr oxumuşdur. XIX yüzilliyin 80-ci illərində o, etnoqraf və sosioloq kimi çıxış etmiş, 1880-ci ildə «Yurisprudensiyada tarixi-müqayisəli metod» adlı əsərini nəşr etdirmişdir. Siyasi

baxışlarına görə 1884-cü ildə Moskva universitetindən xaric olunmuş və bundan sonra dərhal xaricə getmişdir.

M.M.Kovalevski Avropa və Amerikanın mədəni mərkəzlərində mühazirələr oxumuş, rus jurnallarından və xarici jurnallarda çalışaraq onlarla əməkdaşlıq etmişdir. Belə əməkdaşlıq prosesində o, aşağıdakı monoqrafiyaları yazmış və nəşr etdirmişdir:

1) «Ailənin və mülkiyyətin mənşəyi və inkişafı öçerki» (1890);

2) «Müasir demokratiyanın mənşəyi» – 4 cildə (1895-1897);

3) «İqtisadi təkamülün qısa icmalı və onun dövrlərə bölgüsü» (1899);

4) «Qərbi Avropada xalq təsərrüfatının inkişafı» (1899);

5) «Kapitalist təsərrüfatının yaranmasınadək Avropada iqtisadi artım»-7 cildə (1898-1914);

7) «Etnoqrafiya və sosiologiya» (1904);

6) «XIX əsrin ikinci yarısında siyasi fikrin inkişafının ümumi gedişi» (1905);

8) «Dövlət haqqında ümumi təlim» (1909);

9) «Yeni dövrün siyasi təlimlər tarixi» (1910);

10) «Sosiologiya» -- 2 cildə (1910).

M.M.Kovalevski Moskva Psixologiya Cəmiyyətinin, Peterburqda Psixonevroloji İnstitutun nəzdində sosiologiya kafedrasının, Beynəlxalq Sosiologiya İnstitutunun və Parisdə İctimai elmlərin Rus Ali Məktəbinin banilərindən biridir.

B.A.Kistyakovskinin hüquq sosiologiyası. Boqdan Aleksandroviç Kistyakovski rus hüquq sosiologiyasının parlaq simalarından biridir. O, 1868-1920-ci illərdə yaşamışdır.

B.A.Kistyakovski Kiyevdə doğulmuş, Kiyev universitetinin tarix-filologiya fakültəsində, sonra isə Xarkov və Dnepropetrovsk universitetlərində təhsil almışdır. 1895-ci ildə Berlin universitetinin fəlsəfə fakültəsinə daxil olmuş, orada filosof və sosioloq Georq Zimmel rəhbərliyi altında çalışmışdır. G.Zimmel həyat fəlsəfəsinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri və formal sosiologiyanın tanınmış müəllifi olmuşdur. K.Zimmelin əsərləri Almaniya (L.Vizenin, V.Zombartın, R.Ştammlerin), ABŞ-da (Q.Bekkerin, L.Kozerin) və Rusiyada (E.A.Kistyakovskinin, P.B.Struvenin yaradıcılığına) sosiologiyanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

E.A.Kistyakovski 1902-ci ildə Rusiyaya qayıtmış, bir müddət Voloqda yaşayıb, 1903-1904-cü illərdə Rusiya liberal ziyalıların «Azadlıq İttifaqı» (kated partiyasının proobrazı) qeyri-legal siyasi birliyinin qurultaylarında iştirak etmişdir. Həmin qurultaylar Almaniya keçirilmişdir.

E.A.Kistyakovski 1906-cı ildə P.İ.Novqodtsevin dəvəti ilə Moskva Kommersiya İnstitutundan mühazirələr (dövlət hüququ və inzibati hüquq kurslarından) oxumuşdur.

O, 1907-1910-cu illərdə «Kritičeskoye obozreniye» jurnalının redaktoru olmuş, bu illərdə görkəmli tarixçi və filosof Mixail Osipoviç Kerşenzonla (Meylix İosifoviçlə, 1869-1925) yaxın əlaqə yaratmış və «Vexi» (1909) toplusunun buraxılışlarında iştirak etmiş, həmin topluda «həqiqətin müdafiəsi» məqaləsi dərc olunmuşdur.

1909-cu ildə B.A.Kistyakovski Moskva universitetinin hüquq fakültəsində mühazirələr oxumuşdur. O, 1912-1914-cü illərdə Yaroslavlın Demidov hüquq litseyində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, Rusiyanın ən yaxşı elmi jurnallarından bir olan «Yuridiçeskiy vestnik» jurnalının redaktəsilə məşğul olmuşdur.

1917-ci ildə magistr dissertasiyası müdafiə edən Kistyakovski Kiyev universitetinin hüquq fakültəsinin professoru olmuşdur.

O, 1919-cu ildə yenidən yaradılmış Ukrayna Elmlər Akademiyasının akademiki seçilmişdir. Akademiyanın prezidenti Z.İ.Vernadski ilə birlikdə (həmin tərkibdə başqa akademiklər də olmuşdur) Akademiyanın hüquqlarını müdafiə etmək məqsədilə general A.İ.Denikinin yanında olmuşdur. Bu səfər zamanı B.A.Kistyakovski xəstələnmiş, onun üzərində cərrahiyyə əməliyyatı aparılsa da faydası olmamış və alim Yekaterinodarda (Krasnodarda) vəfat etmiş və elə orada da dəfn olunmuşdur.

Hamılıqlı verilən qiymətə görə E.A.Kistyakovski öz fəlsəfi görüşləri ilə yeni kantçılığa yaxın olmuşdur. Onun belə məzmunlu ideyaları öz əksini hüquq sosiologiyasında tapmışdır. Kistyakovski hüquq sosiologiyasında hakimiyyət fenomeninin və dövlət hakimiyyətinin fəaliyyət üsullarının daha adekvat izah etməyə yaxınlaşmağa qadir olan elmi görürdü.

B.A.Kistyakovskinin fəlsəfi-sosioloji görüşləri daha tam şəkildə onun 1916-cı ildə yazdığı «Sosial elmlər və hüquq» adlı kitabında ifadə edilmişdir. Kitaba alimin əvvəllər yazdığı və yenidən işlənmiş bir neçə məqaləsi də daxil edilmişdi.

E.A.Kistyakovski ömrünün son illərində «hüquq və hüquq haqqında elmlər» adlı kitabı üzərində işləmişdir. Kitab artıq Yaroslavlda nəşr edilirdi, yəni 1918-ci ildə orada əsərlərin üsyanı alovlanmış və tipografiyada baş vermiş yangın nəticəsində məhv olmuşdur. Kitabın əlyazmasının taleyi indi də naməlumdur.

Sosioloji elmin inkişafına V.M.Xvostovun verdiyi töhfə. Rusiyada sosioloji və elmi-hüquqi fikrin inkişafına əhəmiyyətli töhfəni görkəmli rus hüquqşünası Veniamin Mixayloviç Xvostov (1868-1920) vermişdir.

V.M.Xvostov Moskva universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş və orada magistr və elmlər doktoru alimlik dərəcəsinə almışdır. 1895-ci ildən 1911-ci ilədək və 1917-ci ildən ömrünün sonunadək Moskva universitetində Roma hüququndan mühazirələr oxumuşdur. «Fəlsəfə və psixologiya məsələləri» jurnalı ilə əməkdaşlıq etmişdir.

Professor V.M.Xvostovun elmi irsi çoxşaxəlidir. Romanın hüquq tarixi («Roma hüququnun sistemi», «Roma hüququnun tarixi»), hüquq nəzəriyyəsi («hüququn ümumi nəzəriyyəsi»), seçki hüququ («Xalq nümayəndəliyinin əhəmiyyəti və hüququ», «Seçki hüququ»), siyasət («İctimai rəy və siyasi partiyalar»), etika («Müasir etikaya dair etüdlər», «Əxlaqi şəxsiyyət və cəmiyyət», «İnsan ləyaqətinin etikası», «Materlinin etikası», «Etik təlimlər tarixinin öçerki»), sosiologiya («Sosiologiya. Giriş», «Tarixi proses nəzəriyyəsi»), qadın psixologiyası və etikası («Qadın yeni dövr ərəfəsində; Qadın məsələsinə dair iki etüd», «Bəşəriyyətin əqli mədəniyyətində qadınların iştirakı», «Qadınların psixologiyası. Qadınların hüquq bərabərliyi haqqında», Qadın və insan ləyaqəti») üzrə kəşflər həmin irsə daxildir.

V.M.Xvostovun Roma hüququ və onun tarixinə dair əsərləri indi də rus müəlliflərinin ən yaxşı əsərlərindən biri hesab olunur.

O dövrdə Rusiyada xüsusən də gənc rus ziyalıları arasında son dərəcə populyar fəlsəfi cərəyan olan yeni kantçılıq fəlsəfi yönümə meyli edən Xvostov, yeni kantçılığın fəlsəfi müddəalarını tarixə və hüquqa sosioloji yanaşma ilə birləşdirməyə cəhd göstərmişdir.

V.M.Xvostov sosiologiyaya sosial əlaqələr və sosial qanunlar, habelə insan cəmiyyətinin mühüm tipləri haqqında təlim kimi tərif verirdi.

V.M.Xvostovun fikrincə, psixi məcburiyyət normativ-hüquqi və ya əxlaqi xarakter aldıqda, sosial idarəetmənin mühüm amili qismində çıxış edir. Dövlət tərəfindən mühafizə olunan və məhz bunun sayəsində ayrıca insanın iradəsindən asılı olmayan obyektiv statusa malik hüquq normalarından fərqli olaraq, əxlaq normaları subyektiv xarakter daşıyırlar və onlar dövlət nəzarətinə, yaxud ictimai nəzarətə tabe deyillər. Bununla əlaqədar olaraq bəzən şəxsiyyətlə cəmiyyət arasında münaqişələr yaranır. Həmin münaqişələri barışdırmaqdan ötrü real sosial tələbatların, mənafehlərin, dəyərlərin və müxtəlif sosial normaların diqqətlə sosioloji, sosial-

psixoloji və etik-hüquqi təhlili tələb olunur. Xvostovun bu mövqeyi L.İ.Petrajitskinin görüşləri ilə üst-üstə düşür.

V.M.Xvostova görə, dövlət tərəfindən mühafizə olunan və məhz bunun sayəsində obyektiv statusa malik olan, ayrıca insanın iradəsindən asılı olmayan hüquq normalarından fərqli olaraq, əxlaq normaları obyektiv səciyyə daşıyırlar və onlar dövlət nəzarətinə, yaxud ictimai nəzarətə tabe deyillər. Bununla əlaqədar olaraq bəzən şəxsiyyətlə cəmiyyət arasında münaqişələr yaranır. Həmin münaqişələri aradan qaldırmaqdan ötrü real sosial tələbatların, maraqların, dəyərlərin və müxtəlif sosial normaların sosioloji, sosial-psixoloji və etik-hüquqi təhlilinə xüsusi diqqət yetirilməsi tələb olunur.

4. XIX-XX yüzilliklərdə Qərbi Avropa və ABŞ-da hüquq sosiologiyası

Ümumi qeydlər. Qərbi Avropada hüququn öyrənilməsinə sosial-fəlsəfi yanaşmanın ilk müjdəçilərinə alman tarixi hüquq məktəbinin nümayəndələrini aid etmək olar. Çünki məhz bu məktəbin ən prinsipial müddəaları sözün həqiqi mənasında geniş sosial əks-səda doğurmuş və gələcək hüquq sosioloqları üçün mühüm olan tezis yaranmasına gətirib çıxarmışdır: «Hüquq – bu absolyut və özbaşnalığın məhsulu deyil, **tarixi inkişafın** nəticəsidir». Lakin tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, tarixi hüquq məktəbi sosioloqlarının daha müfəssəl təhlili zamanı ümidi boşa çıxmışdır. Belə ki, burada xalq inkişafda olan mürəkkəb sosial tam kimi deyil, «xəlcə ruhu» adlandırılan hansısa «absolyut» tərəfindən müncər olunan amorf bir şey qismində başa düşülürdü.

Alman sosioloji ədəblərinin fəlsəfi əsasları R.İyering, K.Marks, F.Engels, M.Veber, Y.Erlix və başqaları tərəfindən yaradılmışdı. Hüququn sosial fəlsəfəsi məhz onların, xüsusilə də İyeringin sosioloji ədəblərə verdiyi töhfə əsasında formalaşmış və inkişaf etmişdir. Macarıstanlı akademik Kalman Kulçar təsdiq edir ki, alman hüquq sosiologiyası uzun müddət inkişafdan qalmışdır. Onun fikrincə yalnız M.Beberin yaradıcılığı istisnaq təşkil edir. Məhz Veberin sosioloji nəzəriyyəsi öz köklərlə siyasi sosiologiyaya aparıb çıxarır. K.Kulçarın fikrincə, kapitalizm cəmiyyətində müqavilənin məzmun və funksiyasının transformasiyası bir-birindən təcrid edilmiş hadisə deyil. İstiqamətinə görə belə yenidən qurmaları yurisprudensiyanın demək

olar ki, bütün sferalarında müşahidə etmək olardı. Həmin prosesin əlamətləri isə artıq burjuva siyasi sosiologiyasının erkən nümayəndələri – M.Veber, B.Pareto və R.Mixels tərəfindən qeyd edilmişdi.¹

K.Kulçar alman hüquq sosiologiyasına Y.Erlixin verdiyi töhfəni də xüsusi qeyd edərək yazır ki, sosioloji hüquqşünaslığın ən görkəmli nümayəndəsi Y.Erlixdir. Sosioloji hüquqşünaslıq azad hüquq adlanan fəaliyyət sahəsilə bağlı idi və Erlix onun nümayəndələrindən biri idi. O, Almaniya imperiyası əhli deyildi. Erlix Avstriya əyalət universitetinin professoru idi və həmin universitet məhiyyət etibarilə Avstriya sərhədlərindən kənar yerdə yerləşirdi. Elə buna görə də həmin universitet Almaniyanın elm aləminə daxil edilirdi.² Universitetin alman elmi birliklərlə sıx əlaqələri var idi. Erlix öz əsərlərini alman dilində və alman nəşrlərində bu universitet vasitəsilə dərc etdirirdi.

K.Kulçar yazır ki, hüququn və hüquq fəlsəfəsinin inkişafı alman cəmiyyətində sosioloji təfəkkürün təşəkkülü üçün zəruri olan ədəbləri formalaşdırma (Savininin və tarixi hüquq məktəbinin fəaliyyəti istisnaq təşkil edir) bilmədi. Digər tərəfdən isə həmin dövlət quruluşunun forma və xarakterinin ilk növbədə rəsmi, dövlət yolu ilə yaranmış problemləri həll etməyə ehtiyacı vardı. Elmdə isə hüququn formalaşması və realizə-sində cəmiyyətin iştirakının demokratik formalarının öyrənilməsi ilə müqayisədə dövlətin istiqamətverici rolu haqqında idcəyanın əsaslandırıl-masına ehtiyac duyulurdu. Avstriya-alman hüquq sosiologiyası hüquqi anlayışlar və normalarla yeni münasibətlər arasında ziddiyyətlərin olduğunu göstərirdi. Lakin o, əslində adət hüququnun təkmilləşdirilməsi yollarını axtarırdı.

Alman elmində işlərin vəziyyətinə verilən belə qiymət həddən artıq düzxətli və məlum mənada mücərrəd idi. Alman sosial-hüquqi doktrinasına daha dəqiq xarakteristikanı fransız hüquq sosioloqu Jan Karbone özünün «hüquq sosiologiyası» kitabında verərək qeyd edirdi ki, alman hüquqşünasları XIX əsrin başlanğıcında hələ məcəllələşdirilməmiş hüquqla təmasda idilər və buna görə də onlar öz müstəqil tarixi yolu ilə hərəkət edirdilər. Həmin yolçular tarixi hüquq məktəbinin nümayəndələri idi.

L.Qumploviçin əsərlərində hüquq sosiologiyası elementləri. Polşa-avstriya hüquqşünas-sosioloqu Lüdviq Qumploviç (1838-1909) sosial darvinizmin nümayəndəsi hesab olunur. Y.Erlix kimi onu da bəzən alman

¹ Кульчар К. Гост. əsəri, s. 33.

² Yəni orada, s. 39.

hüquq sosiologiyasının ənənəsi nümayəndələri sırasına aid edirlər. «İrq və dövlət» (1875) «İqti mübarizə» (1883), «Sosiologiyanın əsasları» (1885) L.Qumploviçin əsas əsərləri hesab olunur.

Sosiologiyanın təyinatını səciyyələndirən Qumploviç belə hesab edirdi ki, nəzəri sosiologiyanın empirik faktlardan yayınmağa haqqı yoxdur. Nəzəri sosiologiya ancaq empirik faktlar əsasında hər hansı ümumiləşdirməni qura bilər. Onun əsas vəzifəsi məkan və zamanda böyük sosial qrupların hərəkət dinamikasını öyrənməkdən ibarətdir. Bu hərəkət əbədi və dəyişməz qanunlara tabedir. Sosiologiya elmi həmin qanunları aşkar etməyə borcludur. Belə əsaslı yönümlər sosiologiyaya sosiohumanitar elmlər kompleksində xüsusi yer tutmağa, cəmiyyət həyatı haqqında əldə edilmiş bütün biliklərin haqqındakı məlumatları vahid şəkllə salıb ümumiləşdirmək üzrə əlaqələndirici və inteqrasiyacedici funksiyaları yerinə yetirməyə imkan verir.

L.Qumploviç üçün sosial qanunlar təbii qanunların (təbii hüquqların) bir növü idi. Onun fikrincə, sosial qanunlar özlərini təzahürlərin eyniliyi, ritmik təkrarlanma (dəvrlənmə), qarşılıqlı fəaliyyətin təmin olunması, müxtəlif sosial birliklərin söylərinin əlaqələndirilməsi və məqsəduyğunluğu, bütün insan söylərinin özünümühafizə cəhdlərinə, digər fərdlər üzərində rifaha və hakimiyyətə (hökmrənlik etməyə) tabe edilməsi kimi amillər vasitəsilə aşkarlayırlar.

L.Qumploviç **mübarizəni sosial həyatın atributu** kimi qiymətləndirirdi. Onun mövqeyinə uyğun olaraq ictimai reallığın mühüm qanunauyğunluğunu təbii və sosial elementlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin həmişə zəiflərin öz hakimiyyətinə tabe etməyə cəhd göstərilməsinə aparıb çıxarması təşkil edir. Bu zaman müqavimət göstərilməsi zəiflərin özlərinin məhv edilməsilə nəticələnir. Qarşıdurmanın və qarşılıqlı məhv etmənin məntiqi sosial birgəyayışa mənsubiyyətin ayrılmaz hissəsidir. Buna görə də Qumploviçi ilk növbədə sosial inteqrasiya və sosial qayda problemləri deyil, sivilizasiyaya dağıdıcı və pozucu təsir göstərən amillərlə birlikdə inteqrasiyanı pozan, onu iflic vəziyyətinə salan proseslər maraqlandırır.

L.Qumploviç insan birliklərinin mövcudluğunun səciyyəvi xüsusiyyətini fərdin «özünükülərə», yəni yaxın ətrafının üzvlərinə, həmyerlilərinə, həmvətənlərinə və fərdin özünü eyniləşdirmədiyi «özgələ» müxtəlif münasibətdə görürdü. Fərd öz yaxın ətrafından olanlara həmrəylik və hörmət mövqelərindən dostcasına münasibət göstərməyə hazırdır.

«Özgələrə» münasibət isə ksenofobiya ilə aşkar surətdə ifadə olunan düşmənçilik motivlərinə tabe edilmişdir.

İkili sosial davranışın belə tipik modelinin dərin köklərə malik olması nəticəsində, eləcə də insan nəslinin çoxsaylı lokal birliklərə parçalanması fonunda bir-birini «özgələr» kimi qəbul edən insan qrupları arasında münafişələrin və müharibələrin alovlanması həmişə labüd olmuşdur. Çünki «mənim yaxın ətrafımdan olmayan mənə yaddır» tezisi həmişə qanlı toqquşmalara aparıb çıxarmışdır.

L.Qumploviç bəşəriyyətin ümumi tarixinə təbii seçmə prosesi kimi baxırdı. Bu, yaşamaq üçün mübarizə aparmaq qanunlarına tabe edilən təbii seçmə prosesi idi. Onun bu konsepsiyasına uyğun olaraq ibtidai icma orduları arasında mübarizə xalqların və savadlı dövlətlərin təzahür etməsinə gətirib çıxarmışdır. Kiçik və zəif qəbilələrin daha güclü olan qəbilələr tərəfindən zorakılığa məruz qoyulması xalqların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bütün müasir dövlətlər xalqlar arasında aparılan sonsuz və çoxsaylı müharibələr gedişində yaranmışdır. Qumploviçin dövlətin mənşəyinə dair nəzəriyyəsinin sosial-hüquqi mahiyyətini də məhz bu təşkil edirdi: «Dövlət güclülərin zəiflər üzərində zorakılığı nəticəsində yaranmışdır».

Dövlətin mənşəyinə dair «**zorakılıq nəzəriyyəsi**» dövlətin təbiətinin antihumanistliyiylə bağlı onun mövqeyini əks etdirir. Qumploviç dövlətin mənşəyinə dair klassik müqavilə nəzəriyyəsinə rədd edir. Onun fikrincə, düşmənçilik edən qruplaşmaların sosial barışıq orqanı, insanların ümumi sülhə hərəkət vasitəsi deyil, hökmrənlik edən çoxluğun azlığı əzən ürək-siz maşınıdır. Dövlətlərin meydana gəlməsi insanları total düşmənçilikdən xilas edə bilməmişdir. Belə total düşmənçilik təbəqə-sınıf və siyasi münafişələr şəklində dövlətlərin daxilində üstünlüyə malik olmuşdur. Beynəlxalq aləmdə isə bu, dövlətlər arasında genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlarda zaman-zaman alovlanan diplomatik toqquşmalar formasında təzahür etmişdir.

L.Qumploviçin sosial-hüquqi görüşləri, eləcə də onun hüquq sosiologiyası onun mövqeyini sosial-darvin mövqeyi kimi qiymətləndirməyə imkan verir. Bununla yanaşı onun konsepsiyasının ayrı-ayrı müddəaları sosial antaqonizmlərin marksist nəzəriyyəsilə kəşifdir. Qumploviç üçün partiyalararası, siniflərarası və dövlətlərarası mübarizənin aparıcı səbəbi qismində tərsələrin iqtisadi maraqları, insanların öz maddi tələbatlarını təmin etmək söyləri çıxış edir. Lakin maraqların antaqonizmləri cəmiyyətin ancaq yalnız sosial-iqtisadi həyatının atributu deyildir.

L.Qumploviç mübarizə və antaqonizm fenomenlərini universallaşdırır, onları irqlararası qarşılıqlı fəaliyyət səviyyəsinə qaldırırdı. Nə dövlətçilik, nə hüquq, nə din və nə də əxlaq hər bir insan varlığında yaşayan və praktikada təzahür etməyə bəhanələr axtaran mübarizə instinktini cilovlamaq iqtidarında deyildir. Müasir insan işlərin belə vəziyyətini dəyişdirməyə qadir deyil, çünki bu, onun antropoloji təbiətinin dəyişməsinə gətirib çıxarırdı. Bu işə qeyri-mümkündür.

Maks Veberin hüquq sosiologiyası. Artıq adı bir neçə dəfə xatırladılan Maks Veber (1864-1920) hüquq sosiologiyasına daha çox töhfələr vermiş görkəmli alman sosioloqu və sosial filosofudur. O, hüquqsünas ailəsində doğulmuş, uşaqlıqda xəstəliyi ilə əlaqədar ətrafındakılarla az ünsiyyətdə olsa da, çox mütaliə etmişdir. Erkən intellektual inkişaf və parlaq qabiliyyət onun gələcəkdəki nailiyyət və yaradıcılıq uğurlarını şərtləşdirmişdir. O, tələbəlik illərində hüquq elmini öyrənmiş, artıq 30 yaşında professor rütbəsini almış, Berlin, Freyburq, Geydelberq, Vena və Münhen universitetlərində mühazirələr oxumuş, alman sosiologiya cəmiyyətinin əsasını qoymuşdur. Yaradıcılığının çiçəkləndiyi dövrdə pnevmoniyadan vəfat etmişdir. Hüquq sosiologiyası da daxil olmaqla, onun sosiologiyadan yazdığı əsərlər bu gün də sosiologiya üzrə klassik yaradıcılıq nümunələri kimi qiymətləndirilir. Əsas əsərləri aşağıdakılardır:

- 1) «Orta əsrlərdə ticarət cəmiyyətlərinin tarixinə dair» (1889);
- 2) «Roma aqrar tarixi və onun dövlət hüququ və xüsusi hüquq üçün əhəmiyyəti» (1891);
- 3) «Milli dövlət və xalq təsərrüfatı siyasəti» (1895);
- 4) «Sosial-elmi və sosial-siyasi idrakin obyektivliyi» (1904);
- 5) «Protestant etikası və kapitalizm ruhu» (1905);
- 6) «Mədəniyyət haqqında elm sahəsində tənqidi tədqiqatlar» (1906);
- 7) «Rusiyada burjua demokratiyasının vəziyyətinə dair» (1906);
- 8) «Sosiologiyanın başa düşülməsi kateqoriyaları haqqında» (1913);
- 9) «Dünya dinlərinin təsərrüfat etikası» (1919);
- 10) «Siyasət peşə kimi» (1919);
- 11) «Təsərrüfat və cəmiyyət» (1921) və s.

İki metod konsepsiyası Veberin yaradıcılığında mühüm yer tutur. O, belə bir müddəaya əsaslanırdı ki, təbiət və cəmiyyət müxtəlif qanunlarla yaşayır. Bu sferaların hər biri özünün bilik tipinə və öz metodologiyasına, təbii-elmi və ya sosiohumanitar metodologiyasına uyğun olmalıdır. İki əsas metod – **izah etmə və başa düşmə** mövcuddur. İzah etmə əsasən tə-

biətsünaslıqda təcrübədən keçirilsə də, ondan sosial problemlər sferasında da istifadə olunur. Başa düşmə metodu sosiologiya üçün səciyyəvidir və predmetlərin öyrənilməsində sosioloqa kömək edir.

M.Veberin diqqət yetirdiyi digər məsələlərdən biri **sosial hərəkətlərin tipləri** problemdir. Veber üçün sosiologiya adamları hərəkətləmə səbəblərinin aşkar edilməsi yolu ilə onların davranışının sosial mənasını başa düşməyə cəhd göstərən elmdir, çünki davranış subyektiv mənə daşıyan insan hərəkətidir. Sosial faktı sosioloji təhlilin elementar vahidi hesab edən E.Dürkheymdən fərqli olaraq, Veber sosial fakta sosial hərəkət qismində baxır. Sosial hərəkətin əsas əlamətləri motivləşdirmə və ətraf mühitə şüurlu yönümdür.

M.Veber özünün hüquq sosiologiyasının əsasına «rasionallıq» anlayışını qoyurdu. Bu anlayış ümumiyyətlə, onun sosiologiyasının və bütün sosioloji təhlillərinin mərkəzi anlayışı idi. Bu anlayış daha tam və dürüst şəkildə din sosiologiyasında açılır, sonradan isə bürokratiyanın və burjua hüququnun vəbercəsinə izahında konkretləşdirilir.

M.Veber rasionallıq kontekstində **rasional və irrasional motivləşdirmənin** fərqləndirilməsi əsasında hərəkətlərin iki modelini aşkar edir. Təsərrüfat-iqtisadi sferada adamların sosial davranışını tədqiq edərkən o, «iqtisadi insanın» hərəkətlərinin iki modelini verir. Birinci – bu, **irrasional-avantür** modeldir. Həmin model qədim keçmişdə meydana gəlmiş, ticarətçilər, möhtəkirlər, sələmçilər və maliyyə-ticarət kapitalının nümayəndələri üçün səciyyəvi olmuşdur. Bunlar əmtəə istehsal etmədən «pul qazanmaq» məqsədini güdmüşlər. Bu **immoral-kriminal** model zorakılığı, hərbi aksiyaları, dəniz quldurluğunu, qul əməyindən istifadəni, həyasızlığı, aqressivliyi və hüquqi nihilizmi istisna etmirdi.

İkinci model – bu, Avropada Reformasiya dövründə meydana gəlmiş rasionallıq modelidir. Həmin modelin meydana gəlməsi protestant ölkələrdə monastirlərin ləğv edildiyi vaxtlara təsadüf edir. Protestant etiqadı tərəfdarlarının çoxu üçün əmək dini mənə kəsb etməyə başlamışdı. Belə bir inam möhkəmlənirdi ki, Allah üçün insanın çox və vicdanla işləməsi əlverişlidir. Belə əqli əhval-ruhiyyəni Veber «kapitalizmin ruhu» adlandırmışdır. Belə ruh bütün həyatın məqsədlili-rasional təşkilini, mötədil pragmatizmi, pulun həddən artıq və düşünülmədən xərclənməsinin qadağan olunmasını (aristokrat feodallar pulu sağa-sola həvəslə xərcləyirdilər) tələb edirdi.

Rasionallığı və irrasionallığı hüququn tarixi formaları nöqteyi-nəzərdən təhlil edən Veber Roma hüququna xüsusi üstünlük verirdi. O, bunu məqsədli şəkildə edirdi. Əvvəllən, Veber iddiaların hüquqi cəhətdən savadlı formulə edilməsi üçün dəqiq yuridik terminlərin dəqiq işlənilib hazırlanması tələbini ortaya qoyurdu. İkincisi, həmin terminologiyaya malik olan hüquq məsləhətçilərinin hazırlanmasını zəruri sayırdı. O, belə hüquq məsləhətçiləri institutunun vacibliyini qeyd edirdi. Roma hüququ məhz bunun nəticəsində tam texniki məsələlərin həllinə dini-fəlsəfi təsirdən xilas ola bildi. Tezliklə məhkəmə proseslərinin eksperimentləşdirilməsi yolu ilə təlimlərin aparıldığı məktəblər meydana gəldi.

Beləliklə, Roma hüququnun rasionallaşdırılması həm hüquqi anlayışların formallaşdırılması, həm də konkret hüquqi praktika haqqında biliklərin işlənilib hazırlanması hesabına həyata keçirilirdi.

Texniki cəhətdən yüksək səviyyədə təmizlənmiş Roma hüququndan həm Roma, həm də Bizans bürokratiyası tərəfindən cəmiyyəti idarəetmə praktikasında səmərəli şəkildə istifadə olunmuşdur.

M.Veber hüququn rasionallaşdırılmasının mühüm aspektini yurisdiksiyanın şifahi formasından hüququ məəcəllələşdirməyə və presedentləri ciddi qeydə almağa imkan verən hüquqi yazılı mətnlərə keçiddə görür.

M.Veber hüququn rasionallaşdırılmasını təkcə qanunvericiliyin inkişafı ilə deyil, həm də təbii hüquq nümayəndələrinin ideya mövqeyinin möhkəmləndirilməsilə əlaqələndirirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz təbii hüquq nümayəndələri Roma hüququnun Qərbi Avropada mənimsənilməsinə əhəmiyyətli yardım etmişlər. Bundan başqa, insanın təbii hüquqları haqqında təlim müasir burjua fərdiyyətçiliyinin əsasını qoymuş, Maarifçilik dövründə isə ağıllı hüquq və ictimai müqavilə haqqında təlim əsasında azadlıq haqqında müasir təsəvvürlər təşəkkül tapmışdır. Nəhayət, təbii hüququn utilitarist fərziyyəsi zəkallığın və faydalılığın zəruri əlaqəsini, yəni insanın sosial hüquqlarının zəkallılığının və praktiki olaraq özünü doğrultmasını sübut etmişdir.

Hüququn xalis rasionallaşdırılması hətta nəzəri cəhətdən qeyri-mümkündür, çünki hüquq insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində özünün təbiiqə naminə mövcuddur və onun daxili, kifayət qədər ziddiyyətli məntiqini nəzərə almaq vacibdir. Bu «məntiq» Avropada kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə xeyli qaydaya salınmışdır. Kapitalist sənaye istehsalının texnologiyalaşdırılmasına, həm də hüquq münasibətlərinin texnologiyalaşdırılmasına (rasionallaşdırılmasına) ehtiyac duymuşdur. Kapitalistlərə yeni, feodal hüququndan prinsipial surətdə fərqlənən və kapital qoyuluşu, kapitalist istehsalının artımı hesabına gəlir əldə etmək imkənini təminat verən hüquq lazım olmuşdur.

İnkişaf etməkdə olan kapitalizmin hüquq qarşısında qoyduğu problemləri köhnə hüquq sistemləri çərçivəsində həll etmək olmazdı. Hüquq kapitalist münasibətlərinin etibarlı inkişafını təmin edən sosial və iqtisadi fəaliyyətin nəticələrini **qabaqcadan görün alətə** çevrilməli idi.

Kapitalizmin inkişafı ilə eyni vaxtda mərkəzləşmiş dövlətçiliyin formalaşması da baş verirdi. Belə mərkəzləşmiş dövlətdə peşəkar bürokratiya daha böyük rol oynamalı idi.¹

M.Veber yorulmadan qeyd edirdi ki, öz aparatını rasionallaşdırmağa səy göstərən müasir dövlətin, hər şeydən əvvəl, ədalət mühakiməsi sistemini və hüquq qaydasını rasionallaşdırmağa ehtiyacı vardır. Bu ondan ötrü tələb olunur ki, öz rasionallıq etikasını sinfi mübarizədə toqquşan irrasionalizm qüvvələrinə qarşı qoymaq üçün müxtəlif sosial qruplar, siniflər tərəfindən göstərilən təzyiqlər əleyhinə daha səmərəli davam gətirmək mümkün olsun. Məhz bürokratiya həmin qüdrətli texniki vasitə oldu. Bürokratiya hüquq sosial münasibətləri rasionallıq şəkildə neytrallaşdıran alətə çevirdi. Bununla yanaşı hüquq həm də bürokratiyanın əlində nəhəng qüvvəyə çevrildi və nəticədə aydın oldu ki, hüququn rasionallaşdırılması azadlığa deyil, insanın faktiki məhvinə də xidmət edə bilər.

M.Veber bu reallığı da qabaqcadan görə bilmişdi. Təsədüfi deyildir ki, **social normativlik və hökmranlığın tipləri** probleminə yaxından diqqət yetirməsi onun uzaqgörənliyinin nəticəsi idi.

M.Veber **hüquqi və əxlaqi normativlik** arasında müfəssəl sərhəd çəkməyə səy göstərirdi. O, hüquqi normativliyin spesifikliyini onun institusionallığında, təşkilati xarakterində, mütəşəkkil mütəxəssis-peşəkarlar – hakimlər, prokurorlar və vəkillər qrupunun olmasında görürdü. Qanun keşikçilərinin təyinatı hüquq qaydasına əməl edilməsinə ciddi göz qoymaqdan, zərurət olduqda təqsirkarları cəzalandırmaqdan ibarətdir. Onun üçün isə dövlət onları bütün səlahiyyətlərlə təchiz etməli idi. Hüquq normalarından fərqli olaraq, əxlaq normaları institusionallıqdan məhrumdur və onlar öz tənzimləyici funksiyasını başqa cür həyata keçirirlər.

¹ Bürokratiya problemi haqqında, məsələn, bax: Зомашкин Ю.А. Идейно-теоретические дискуссии вокруг проблемы бюрократии // Вопросы философии. М., 1970, №1, с.129-141; Малов В.Н., Ж.-Б.Кольбер. Абсолютизм, бюрократия и французское общество. М., Наука, 1991.

M.Beber legitim hökmranlığın bir neçə tipini sadalamaqla, dövlətdə legitim hakimiyyət konsepsiyasını işləyib hazırlamışdı. Hökmranlığın birinci tipi **leqal hökmranlıqdır**. Bu, öz hüquqi təbiətinə görə idarəetmənin rasionallıq prinsiplərindən ibarət olan hökmranlıqdır. Leqal hökmranlıq şəraitində insan yüksək vəzifəli fərdlərə deyil, qanunlara tabe olduğunu dərk edir. Həmin qanunlara həm hakimiyyət başında olub idarə edənlər, həm də idarə olunanlar tabedirlər. Hökmranlığın ikinci tipi **ənənəvi hökmranlıqdır**. Bu, qanunçuluqdan daha çox ümumən qəbul olunmuş müqəddəs xarakterli qədim ənənələri və qədim iyerarxiyanı özündə ehtiva edən hökmranlıqdır.

Ənənəvi hökmranlıq da öz növbəsində hakimiyyətin üç növünü özündə ehtiva edir:

- 1) **gerontoloji hakimiyyət** (ağsaqqalların hakimiyyəti);
- 2) **patriarxal hakimiyyət** (qəbilə rəhbərlərinin hakimiyyəti);
- 3) **patrimonial hakimiyyət** (monarxiyanın hakimiyyəti).

Hökmranlığın yuxarıda göstərilən üçüncü tipi **xarizmatik hakimiyyətdir**. Belə hökmranlıq şəraitində hakimiyyət münasibətləri rəhbərə, hökmdar-sərkərdəyə, qeyri-adi siyasi lider kimi qəbul olunan şəxsə – peyğəmbərə şəxsi sədaqət əsasında qurulur. Katolik teologiyasında xüsusi seçilmiş ali, bəxət, nemət və ya firavanlıq rəmzi kimi insanın adlandırılması üçün istifadə olunan xarizma anlayışı (yunan. Harisma – ali, ilahi vergi) Veber tərəfindən sosiallaşdırılmış və ən görkəmli dövlət xadimlərinin, sərkərdələrin və qeyri-adi istedadları ilə fərqlənən hökmdarların adlandırılması üçün istifadə edilməyə başlamışdır.

Hökmranlığın (hakimiyyətin) göstərilən növlərindən hər biri özünün hüquq sistemi tipinə uyğundur. Veber leqal tipə üstünlük verirdi. Mütəfəkkir belə hesab edirdi ki, bu tip yeni dövrdə Qərbi sivilizasiyasında hökmran olan rasionallıq ruhuna daha çox uyğun gəlir. Hüquqi tənzimləmə mexanizmləri nə qədər rasionallıq təşkil olunarsa, onlar qarşılıqları arasında duran praktiki vəzifələri bir o qədər səmərəli həll edərlər.

Hüquqi dövlətdə işlərin gedişi məhz belədir. Öz vətəndaşlarının sosial davranışın məqsədli-rasionallıq və dəyərlili rasionallıq modelinə daha çox üstünlük vermələrindən ötrü hüquqi dövlət zəruri olan bütün şəraiti yaradır.

XX yüzillikdə alman hüquq sosiologiyası. Alman hüquq sosiologiyası ənənəsinin formalaşmasında öz roluna görə iddialı tədqiqatçı hüquqşünas və sosioloq Q.Kantoroviç (1877-1940) hesab olunur. Lakin K.Kulçarın fikrincə, əgər Y.Erlix hüquq sosiologiyasını elmi cəhətdən əsaslandırmağa səy göstərərək müəyyən empirik tədqiqatlar aparmışdırsa,

Q.Kantoroviçin əsərləri bir çox hallarda təbliğat xarakteri daşmışdır. Kantoroviç pozitiv hüququn tədqiqindən yan keçərək, «hüquqdankənar» normaların digər mənbələrinin tədqiqinə müraciət edir.¹

Almaniyada XX yüzillikdə sosiologiya elminin təşəkkülü son dərəcə özünəməxsusluğu ilə baş verən proses olmuşdur. Almaniyanın Birinci dünya müharibəsində məğlubiyyəti, monarxiyanın ləğv olunması, nasistlərin hakimiyyət başına gəlməsi, ölkənin İkinci dünya müharibəsində məğlubiyyəti, vahid dövlətin bir-birinə düşmən olan iki hissəyə parçalanması və sonradan onların burjuaziya demokratiyası şüarı altında birləşməsi – bütün bunlar sosiologiya elminin formalaşması prosesində öz ziddiyyətli izlərini buraxmışdır.

XX yüzilliyin 30-cu illərində təşəkkül tapan və 1931-ci ildən M.Xorkhaymer (1895-1973) tərəfindən rəhbərlik edilən Frankfurt məktəbi nümayəndələrinin alman və ümumdünya sosiologiya elminə verdikləri töhfəni xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Həmin tədqiqatçılar Frankfurt-Mayndakı universitetin nəzdində fəaliyyət göstərən «Sosial Tədqiqatlar İnstitutunda» və ona rəhbərlik edən M.Xorkhaymerin ətrafında toplaşmışdılar. Həmin məktəbin nümayəndələri T.Adorno (1903-1969), Q.Markuz (1898-1979), E.Fromm (1900-1980), Y.Xabermas (1929-cu ildə anadan olmuşdur) və başqaları olmuşdur.

Nasistlərin hakimiyyət başına gəlməsindən sonra M.Xorkhaymer və onun əməkdaşlarının əksəriyyəti Almaniyadan mühacirət etmişdir. Elmi işlər əvvəlcə Cenevrə və Parisdə, 1939-cu ildən isə Kolumbiya universiteti (ABŞ) nəzdində davam etdirilmişdir. Həmin alimlərin bir çoxu 1949-cu ildə Frankfurt-Mayna qayıdaraq burada öz elmi işlərini davam etdirmişlər).

Erix Fromm üç sahədə – psixologiya, sosiologiya və fəlsəfə sahəsində elmi tədqiqatlar aparmışdır. Fromm özünün bütün yaradıcılıq həyatı ərzində şəxsi antropoloji əsasları üzərində təhlillər aparmış, qədim mütəfəkkirlər kimi şəxsi həyatın özünün islaholunmaz təzahürü qismində dəyərləndirmişdir.

Yurgen Xabermas sosioloq və sosial filosof olmuşdur. O, bütün yaradıcılığı boyu ənənəvi humanizm və mötədil liberalizmin mövqelərindən çıxış etmişdir. Məhz buna görə də öz konsepsiyasını «liberal humanizm» adlandırmışdır. Siyasi strukturların fərdi şüura sosial təsirin zorakı formalarını rədd edən Xabermas kompromis-konsensual metodların mümkünüyü və zəruriliyini əsaslandırmağa səy göstərmişdir.

¹ Кульчар К. Гост. əsəri, s.84.

Qeyd etmək lazımdır ki, Frankfurt məktəbi Avropa və ABŞ-da fəlsəfənin, sosiologiyanın və sosial psixologiyanın inkişafına xeyli təsir göstərmişdir. «Cəmiyyətin tənqidi nəzəriyyəsi»nin əsas müddəaları Frankfurt məktəbinin nümayəndələri tərəfindən işlənmişdir.

Ənənəvi alman hüquq sosiologiyasına müəyyən töhfəsini vermiş hüquqşünaslardan biri də Teodor Geyger (1891-1952) hesab olunur. O, öz təlimini «sosioloji-hüquqi realizm» adlandırmışdır. 1933-cü ildə nasistlərin hakimiyyət başına gəlməsindən sonra Danimarkaya mühacirət etmişdir. 1938-ci ildən Orhusda universitetin professoru olmuşdur. Geygerin təliminə uyğun olaraq insan cəmiyyəti «adamların psixi qohumluğuna» əsaslanır. O, özünün sosioloji əsərlərində sosiologiyanın aşağıdakı üç növünü fərqləndirir:

- 1) formal sosiologiya;
- 2) maddi sosiologiya;
- 3) ictimai-tarixi sosiologiya.

T.Geyger kollektivin fərdin qabiliyyətlərinin inkişafına məhsuldar təsir göstərməsi haqqında ideya irəli sürürdü. O, «hüquq sosiologiyasının başlanğıcı» kitabının müəllifidir.

Müasir alman hüquq sosiologiyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri N.Lumandır. O, hüquq sistemində siyasi müdaxilədən irəli gələn dəyişiklikləri öyrənərək göstərir ki, hüquqdan siyasi sui-istifadə sosial mühəndis vasitəsi kimi onun daxili strukturunu heç də yaxşı olmayan istiqamətdə dəyişdirir.

N.Lumanın fikrincə, cəmiyyət nəzəriyyəsi funksional cəhətdən differensiasiyalaşdırılmış sosial sistem kimi, hüquqa onun funksional daxili sistemindən biri qismində baxmağa imkan verir. Həmin daxili sistem məlum mənada özünü tənzimləyən sistemdir. Lakin özünün bütün özünü tənzimləməsinə baxmayaraq, hüquq qanunvermə sahəsində siyasi nəzarətə məruz qalmışdır. Bununla belə, hüquq sistemi özünü yenə də ancaq hüquqi şəkildə yenidən canlandırır və bu zaman bu və ya digər hüquqi hadisələr (məsələn, konkret hüquqi qərarlar) halında real hüquqi praktika nəzərə alınır.

Göstərilənlərdən belə nəticə çıxarılır ki, hüquq sistemi eyni zamanda həm qapalı (normativ cəhətdən qapalı), həm də açıq (dərkətmə cəhətdən açıq, açıq siyasi təsirlər) sistem kimi fəaliyyət göstərir. N.Lumanın qeyd etdiyi kimi, hüquq sisteminin qapalılığı və açıqlığı arasındakı balans normal fəaliyyətin rəhnidir. Hüquq sistemi ancaq xarici mühitin təsirinin ifrat dərəcədə olduğu halda normal fəaliyyət göstərə bilməz. Məsələn, si-

yasi təsir (hər şeydən əvvəl, qanunvericilik yenilikləri vasitəsilə) müəyyən həddə çata bilər və bunun da nəticəsində hüquq sistemi normal hüquqi praktikanı yeni müəyyən edilmiş normaların realizəsi qismində canlandırmaq qabiliyyətini itirə bilər.

Fransız hüquq sosiologiyası. XIX-XX əsrlər. Fransada hüquq sosiologiyasının inkişafı başqa yolla getmişdir. XIX yüzilliyin sonunda orada **etnoloji sosiologiya** kimi çox nüfuzlu istiqamət formalaşmışdır. Bu istiqamət etnoloji elmin tərkibində təşəkkül tapmışdır. Etnoqrafik hadisələrin öyrənilməsinə sosioloji metod birinci filosof, pedaqoq sosioloq, cəmiyyətə dərdlərin mexaniki cəmi kimi deyil, sosial və psixoloji əlaqələrin mürəkkəb, dinamik sistemi kimi baxan Dürkheym (1858-1917) tətbiq etmişdir. Sosial həyatın dəyərli normativ amillərinin təhlili ilə bağlı hüquq sosiologiyasının inkişaf perspektivləri də onun tərəfindən qeyd edilmişdir.

E.Dürkheym O.Kontun ardıcılı idi. Dürkheym göstərirdi ki, sosiologiya cəmiyyətin qanunlarını fərdi psixikanın qanunlarından fərqli olan xüsusi ruhi reallıq kimi öyrənməlidir. O, **sosial amillər** dedikdə, kollektiv vərdisləri, ənənələri, adətləri və davranış qaydalarını başa düşürdü.

E.Dürkheym tərəfindən formalaşdırılmış ideya və metodlar əsasında Bordoda hüquq fakültəsinin professoru Leon Dügi (1859-1928) hərəkət etmişdir. O, E.Dürkheymi öz dostu və həmkarı adlandırmışdır. Dügiyə görə, bir çox sosial amillərin daimi və törəmə nəticəsilə müqayisədə, hüquq son dərəcə az səviyyədə qanunvericinin yaratdığıdır.

«İctimai əmək bölgüsü haqqında» (1893), «Sosiologiyanın elementləri» (1889), «Sosioloji metodun qaydaları» (1895), «Özünü öldürmə» (1897), «Dini həyatın elementar formaları» (1912), «Sosiologiya və fəlsəfə» (1924) E.Dürkheymın əsas əsərləridir.

E.Dürkheym hüquq sosiologiyasının müstəqil nəzəri fənn kimi təşəkkül tapmasında görkəmli rol oynamışdır. Onun nəzəri irsində hüquqa həsr edilmiş «Cinayət cəzasının təkamülünün iki qanunu», «Cinayətkarlığın sosiologiyası və əxlaqın statistikasına haqqında qeydlər», «Hüquqi sistemlər haqqında qeydlər», «Sosiologiyanın, əxlaq və hüquq fizikasının dərsləri» kimi əsərlər diqqəti özünə cəlb edir.

E.Dürkheymın fikrincə, hüquq sosial bir fenomen kimi yalnız sosial amillərin hərəkətilə izah etmək zəruridir. Daxilində fərdlərin qarşılıqlı hərəkət etdiyi, sosial qrupların və çoxsaylı institutların fəaliyyət göstərdiyi ictimai sistem hüquqi sferaya determinəedici təsir göstərir.

E.Dürkheym özünü öldürməni (intihar) sosioloji təhlilin predmeti sayırdı. O, hər bir ölüm halını özünü öldürmə kimi qiymətləndirirdi. Onu

müxtəlif tarixi dövrlərdə özünü öldürmənin dinamikası maraqlandırır. Bunun üçün Dürkheym çoxlu böyük empirik faktları təhlil edir, müxtəlif regionların və Avropa ölkələrinin statistikasına müraciət edirdi. Onun apardığı tədqiqat, hər şeydən əvvəl, sosioloji xarakter daşıyırdı və həmin tədqiqatı müəyyən dərəcədə həm də sosial-fəlsəfi, sosial-hüquqi və kriminoloji tədqiqat hesab etmək olar.

Özünü öldürmələrin sosial-tarixi şəraitdən və hallardan asılılığını öyrənən Dürkheym onların üç tipini – **xudpəsənd, altruist və anomi** özünü öldürməni fərqləndirirdi.

E.Dürkheym xudpəsənd özünü öldürmələrə o halları aid edirdi ki, insan üçün belə hallarda həyat öz mənasını itirir, insan belə həyatı qorumaq istəmir, yəni xalis şəxsi, ekzistensial kolliziyalara əsaslanır. Şəxsən «Mən» motivləri onun üçün həlledici olur. Kollektiv dəyərlər, ictimai prinsiplər fərdi «eqo» prioriteti qarşısında arxa plana keçir. «Xudpəsənd özünü öldürmə» daha çox əqli əmək işçiləri, ziyalılar arasında yayılmışdır.

Altruist özünü öldürmə müəyyən mənada xudpəsənd özünü öldürmənin əksidir. Belə özünü öldürmənin əsasına fərdi «Mən» ilə ictimai mühit arasındakı əlaqələrin kəsilməsi deyil, əksinə, sosial qruplara məhkəm inteqrasiya etmə xidmət edir. Bu vaxt fərd özünü tək, muxtariyyət vəziyyətində təsəvvür etməyə cəhd göstərmir. Burada Dürkheym arxaik adət və ayinlər barəsində danışır, qədim dövrlərdə qadınların öz orlörünün məzarı üstündə özünü yandırmasını və s. qeyd edir. Əsasən qədim cəmiyyətlərdə dəbdə olmuş altruist özünü öldürmənin ayrı-ayrı hallarına müasir cəmiyyətlərdə də təsadüf olunur. Məsələn, piyada və ya dəniz zabiti öz zabit şərəfini qoruyub saxlamaqdan ötrü xilas olmaq imkanına malik olmasına baxmayaraq, öz gəmiyi ilə batmağa üstünlük verir.

E.Dürkheym anomi özünü öldürmə növünü daha çox diqqət yetirmişdir. O, belə özünü öldürmələri müasir sivilizasiyalı cəmiyyətin böhranlı vəziyyətinin ən səciyyəvi təzahürü hesab edir.

Sosial anomi şəraitində, yəni böhranın ictimai həyatın bütün sferalarını, iqtisadiyyatı, siyasəti, əxlaqi-hüquqi tənzimləmə sahələrini bürüdüüyü və solumun fəaliyyətində adi balanslaşdırmanın pozulduğu vaxt insanların ümidləri qırılır, onlar dəyər yönümlü adi sabitliklərini itirirlər.

Özünü öldürməyə meyillik Avropa xalqlarına həmişə xas olmuşdur və bu, hüquq və din institutlarını ciddi narahat etmişdir. İntiharların sayının qabarıq şəkildə artması xüsusi həyəcan doğurmuşdur. E.Dürk-

heym təsdiq edir ki, müəyyən, sayı həddən çox olmayan özünü öldürmələr sivilizasiyalı cəmiyyət həyatının zəruri xüsusiyyətidir.

E.Dürkheym **cinayətkarlığın sosiologiyası** ilə bağlı fikirlərində təsdiq edirdi ki, sivilizasiyanın uğurlu inkişafı üçün hansısa azad məkanın mövcud olması zəruridir. Məhz belə azad məkan daxilində fərdlərə özünüifadə üçün müxtəlif imkanlar yaradılır.

Pozucu başlanğıclar istənilən cəmiyyətdə həmişə mövcud olmuşdur. Sosial sistem üçün belə pozucu mənbələrdən biri cinayətkarlıqdır. O, sistemi gərgin vəziyyətdə işləməyə məcbur edir, onun normal yaşamasına mane olur. E.Dürkheymə görə, cinayətkarlıq nəinki zəruri dəyişikliklər üçün açıq yolların olmasını nəzərdə tutur, bəzi hallarda bu dəyişiklikləri birbaşa hazırlayır.

L.Dügi hüquq sosiologiyası mövqelərindən qabiliyyəti hüquq kimi deyil, hüquq əks və təsbit olunan xüsusi sosial funksiya kimli qiymətləndirirdi,

L.Dügi «ictimai həmrəylik» nəzəriyyəsinin müəllifidir. Bu nəzəriyyəyə uyğun olaraq «sindikalist» dövlət sinfi antaqonizmləri aradan qaldırmaq qabiliyyətinə malikdir. Onun nəzəriyyəsinin əsasını da məhz bu ideya təşkil edir. Dügi öz nəzəriyyəsinə həm də «sosial qarşılıqlı asılılıq» nəzəriyyəsi adlandırırdı.

L.Dügi yazırdı: «Bir cəmiyyətin insanları bir-biri ilə, əvvəlcə, ümumi tələbatlara malik olmaları ilə bağlıdır. Bu tələbatların ödənilməsi yalnız birgə həyat (bu, bir-birinə oxşar olan həmrəylik və ya qarşılıqlı asılılıqdır) vasitəsilə təmin oluna bilər. Digər tərəfdən isə insanlar bir-birilə ona görə bağlıdır ki, onların tələbatları müxtəlifdir və eyni zamanda onlar müxtəlif qabiliyyətə malikdirlər. Məhz elə buna görə də onlar bir-birinə qarşılıqlı xidmət göstərməli və özlərinin müxtəlif ehtiyaclarını təmin (bu, əmək bölgüsü vasitəsilə təzahür edən həmrəylik və ya qarşılıqlı asılılıqdır) etməlidirlər?»

Fransız hüquq sosiologiyası vəkili Jan Krüye (1908-ci ildə yazdığı «hüququn həyatı və qanunların gücsüzlüyü» adlı kiçik kitabın müəllifidir) və sosialist Emmanuel Levi tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. E.Levi E.Dürkheym məktəbinə yaxın idi. O, «hüquqa sosialist giriş» (1927) kitabının müəllifidir.

Lakin bir sıra vədverici tələblərə baxmayaraq, Fransada hüquq sosiologiyasının inkişafı ilə bağlı işlər heç də yaxşı olmamışdır. Fransız sosiologiyasının tarixinə həsr edilmiş əsərlərin sayının azlığı buna misal ola

bilər. Belə bir faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, fransızlar həmişə bir sıra hallarda öz elmi uğurlarının tarixinə tənqidi baxışların işlənilib hazırlanmasında yüksək şübhəliliklərlə fərqlənmişlər. Bu o cümlədən xarici sosioloqlara münasibətdə də özünü bürüzə vermişdir. Məsələn, M.Beber kimi görkəmli sosioloq E.Bürkheyim tərəfindən rədd edilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, Fransada alman sosiologiya əsərinin ilk tərcüməsi yalnız 1959-cu ilə təsadüf edir.

Fransız sosiologiyası əsasən universitet sosiologiyası, nəzəri fənn idi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra E.Dürkheyim məktəbinin təsiri azalmağa doğru getdi. Fransız sosiologiyasının sonrakı inkişafında sosioloq və publisist, **sənaye cəmiyyəti** konsepsiyasının yaradıcılarından biri Q.Aroi (1905-1983) böyük rol oynamışdır. R.Aron bu konsepsiyasını M.Veberin və Jorj Qurviçin (Georgi Davidoviç Qurviç 1894-cü ildə Novorossiyskida anadan olmuş, 1965-ci ildə Parisdə vəfat etmişdir) ideyaları ilə tanışlıqdan sonra yaratmışdır.

Müasir Fransız sosiologiyasının vəziyyəti üçün vahid nüfuzlu məktəbin, sosial idrakin vahid ideologiyası və metodologiyasının olmaması səciyyəvidir. Fransız sosiologiyasında R.Burdon, P.Burduy, F.Burbo, K.Javo, M.Korpye, E.Muren, A.Turen və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilən çoxlu müxtəlif istiqamətlər və cərəyanlar mövcuddur. Onların arasında fikir ayrılıqları müşahidə olunur.

İngilis sosiologiya və yurispudensiyası XX əsrdə. 1945-ci ilədək İngiltərədə cəmi yalnız bir sosiologiya kafedrası olmuşdur və o, London Ali Məktəbində yerləşirdi. Bu bir sıra səbəblərlə izah olunur. Birincisi, Kembriç və Oksforda kimi Britaniya elmi elitasında hökmran mövqə tutan qədim və nüfuzlu ingilis universitetləri sosiologiyanın tamhüquqlu universitet fənni qismində təsdiqinə qarşı inadla dayanırdılar. İkincisi, ingilislər tərəfindən çox hörmət edilən siyasi iqtisad öz mövqeyini döyüşsüz vermək istəmirdi. Üçüncüsü, ingilislər öz-özlərini sosiologiyanın metodları ilə öyrənməkdə xüsusi zərurət görmürdülər.

Ancaq XX yüzilliyin 50-ci illərinin ikinci yarısında nəhayət ki, sosiologiya Britaniya universitetlərində görünməyə başlayır və elə həmin vaxt ingilislərin ictimai həyatının müxtəlif sferalarında tədqiqatların aparılmasına başlanılır.

1967-ci ildə artıq İngiltərənin 30 universitetində sosiologiya tədris olunurdu. 1967-ci ildən sonra ingilis cəmiyyətini və onda bərqərar olmuş sosiologiyayı tənqidi qiymətləndirən yeni sosioloqlar nəslə sosial tədqiqatları özlərinin əsas sferasına çevirirlər.

70-ci illərdə sosiologiyada müxtəlif məktəblərin və istiqamətlərin nümayəndələri arasında nəzəri toqquşmalar güclənir. Pozitivizmin tənqidi Britaniya sosiologiyasında nəzəri mövqə formalaşdırmaq cəhdlərinin əsas nöqtəsinə çevrilir.

1985-ci ildən sonra sabitləşmə əlamətləri təzahür etməyə başlayır və Britaniyanın sosiologiya elmində ehtiyatlı sistemləşdirmə dövrü başlanır.

Təcrübədə çalışan hüquqşünaslarla müqayisədə ingilis universitet professorları hüququn rasionallaşdırılmasından daha çox hüquqi anlayışların araşdırılması ilə məşğul olurdular. Fransız alimi J.Froyndun fikrincə, bu, hüququn formallaşdırılması idi və ilk növbədə məqsədə çevrilən ümumi məntiqi formallaşdırmaya sxolastik səylərə əsaslanırdı. M.Veber belə hesab edirdi ki, belə sxolastik deyil, məntiqi rasionallaşma real hüquqi ünsiyyətin gündəlik tələbatlarından çox uzaq idi, çünki universitet professorları daha çox özlərinin qanunun interpretasiyasının hüquqi praktikaya uyğunluğu barəsində deyil, onun sistemlərinin məntiqi ziddiyyətsizliliyi haqqında düşünürdülər. Bu isə hüquqşünasları hüquq predmetini öyrənməyə və onun təfsirini təkmilləşdirməyə nail olmağa məcbur edirdi.

Bu, ingilis yurispudensiyasında ideoloji pozitivizmi məlum dərəcədə müəyyən edirdi. Lakin həmin pozitivizm sosioloji deyil, fəlsəfi-metodoloji pozitivizm idi.

ABŞ-da hüquq sosiologiyası. ABŞ-da dərin köklər salmış sosiologiya elmi zəngin addımlar atılmasına səbəb olmuşdu. Belə addımlardan biri hüquq sosiologiyası idi. ABŞ-da hüquq sosiologiyası əvvəllər orijinal nəzəriyyələrdə parlamasa da, tamamilə praktiki və faydalı fənnə çevrilmişdi. Mütəxəssislərin fikrincə, Avropa – yurispudensiyasında sosioloji məktəb və istiqamətlərin xüsusi çəkisi heç vaxt ABŞ-dəki qədər əhəmiyyətli olmamışdır.

Qanunla bağlı rus-amerika sosioloqu Pitirim Aleksandroviç Sorokinin (1809-1968) qeyd etdiyi kimi, sosiologiyanın ABŞ-ın akademik mühitinə nüfuz etməsi xüsusilə diqqətəlayiq idi. Bu Birləşmiş Ştatların universitet fakültələrində və sosioloji kurslarında başqa sahələrlə müqayisədə daha çox tələbə çalışır. Bu fenomen amerikalıların sosiologiyanın ağırlıqlarını daşımağa məcbur olmaları ilə deyil, sosiologiyanın getdikcə daha çox praktiki əhəmiyyət kəsb etməsilə izah olunur. Məsələn, marketing tədqiqatlarını, konkret-iqtisadi tədqiqatları, cəmiyyətdəki kriminogen vəziyyətlə bağlı və s. tədqiqatları sosioloqlarsız təsəvvür etmək çətindir. Sosiologiya özünü orduda da təsdiqləyir. ABŞ ordusunda sosiologiya hər kəsin özü üçün lazımı peşəni seçməsinə kömək edir. Bundan başqa, so-

siologiya dövlət təşkilatlarına, ictimai və xüsusi təşkilatlara tez-tez ekspert qismində cəlb olunur. Özü üçün belə əlverişli şəraitdə sosiologiya təbii olaraq (təkcə ABŞ-da deyil) başqa elmlərə də fəal təsir göstərir və belə elmlər çərçivəsində ixtisaslaşdırılmış sosioloji tədqiqatlar (məsələn, təbabətdə zöhrəvi xəstəliklərin, yoluxucu xəstəliklərin sosioloji təhlillərinin aparılması və s.) aparılır.

Amerikanın hüquq sosiologiyası əsasən hüquqşünas-praktiklər (R.Paund, O.V.Xolms, E.Kardozo və başqaları) tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Həmin hüquqşünaslar lazım olmalı olana yönüm götürmüşdülər. Buna görə də onlar sosioloji nəzəriyyədə, hər şeydən əvvəl, həmin cəmiyyət və həmin dövr üçün praktiki əhəmiyyət kəsb edən elementləri axtarırdılar. Bu gün amerikan hüquq sosiologiyası C.Skolnik, Y.Şur və s. bu kimi adlarla təmsil olunur.

Amerikan hüquq sosiologiyası məktəbinin başçısı Rosko Paund (1871-1964) hesab olunur. O, amerikan hüquq sosiologiyasında ən nüfuzlu və təsir gücünə malik fiqurdur. R.Paund Harvard universitetində hüququ tədris edirdi.

R.Paund «Sosial nəzəriyyə» (1901) kitabında sosial nəzarət anlayışını inkişaf etdirən amerikan sosioloqu Olsuort Rossun (1866-1951) bir-başa təsiri altında formalaşmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, «sosial nəzarət» anlayışı XIX və XX yüzilliklərdə xaricdə populyar olmuşdur. O, fərdi xudpəşəndlik probleminin T.Hobbs həllinin bir hissəsi hesab olunurdu.

O.Ross sosial nəzarətin iki tipini – daxili və xarici nəzarəti fərqləndirirdi. Daxili nəzarət sosial idəallardan, xarici nəzarət isə cəzalardan ibarət idi.

XX yüzilliyin 20-ci illərinə doğru «sosial nəzarət» hüquq sosiologiyası da daxil olmaqla, amerikan sosiologiyasının mərkəzi anlayışına çevrildi. Sosial nəzarət dedikdə, ictimai həyatda problemlərin kollektiv həllinin rəsonal və əxlaqi əsası başa düşülürdü.

40-cı illərdə «sosial nəzarət» «sosial konformistliyin» praktiki sinonimi olur. Lakin son zamanlar bir çox müəlliflər **özünütənzimləməni** «sosial nəzarət» anlayışının mərkəzi elementi hesab edirlər. Onlar sosial nəzarəti hansısa sosial qrupun və ya bütün cəmiyyətin öz fəaliyyətini tənzimləmək qabiliyyəti ilə əlaqələndirirlər. Bununla əlaqədar olaraq güman edilir ki, səmərəli sosial nəzarətin həyata keçirilməsi şəxsi və siyasi azadlıqdan asılıdır və bu, onları cəmiyyətdə artırır. Şüurlu sosial dəyişikliklər strategiyası qismində sosial nəzarətə rəsonallığın xüsusi tipi kimi baxılmalıdır. Yəni sosial nəzarət qeyri-əşkar şəkildə sosial hadisələrin elmi təhlilinə bərabər tutulur.

«Sosial nəzarət» anlayışı ilə bir sırada «nəzarətin lokusu», «əldə edilmiş köməksizlik fenomeni», «şəxsi səmərəlilik nəzəriyyəsi» və s. bu kimi anlayışlar da dayanır. «Nəzarətin lokusu» (yunanca locus – yer) anlayışı «gözləmə» anlayışı ilə bağlıdır və hərəkətlərin, xətaların törədilməsinin xüsusi zahiri hallarına və fərdi xüsusiyyətlərinə nəzarət edilməsi deməkdir. «Əldə edilmiş köməksizlik fenomeni» nəticələrlə nəzarət edilməyən hadisənin gözlənilməsi zamanı söhbətin emosional, koqnitiv (dərkətmə) və motivasiyalı çatışmazlığının yaranması narahatlığı haqqında gətirdiyini nəzərdə tutur. «Şəxsi səmərəliliyin» gözlənilməsi insanın tələb olunan davranışı həyata keçirməyə qadir olmasına əməklikdən ibarətdir. Bu hissə davranışın dəyişməsinə qabaqlayır. Yəni o, müəyyən davranışın həyata keçirilməsində məsuldur fəaliyyəti və sabitliyi müəyyən edir.

Bütün bu anlayışlar nəzəri konstruksiyalar kimi amerikan tədqiqatçısı X.Stem tərəfindən nəzərdən keçirilir. Belə nəzəri konstruksiyalar sosial anlamamı bu və ya digər dərəcədə məhdudlaşdırır, desosiallaşmanı, deinstitutionallaşmanı və deproblemləşməni müəyyən edən interpretasiya üsullarına arxalanırlar.

Desosiallaşma fərdin, onu doğuran sosial kontekstdən ayrılmasından ibarətdir. Bu müərrədləşdirilmiş fərd sonradan və yenidən sosial kontekstə yerləşdirilir. Onun hansı üsulla yerləşdirilməsi fərdin həqiqi sosial mahiyyətini inkar edir. Bu zaman sosial interaksiya xalis mexaniki prosesə çevrilir.

Deproblemləşmə də sosial münasibətlərin muxtariyyət və nəzarət nəzəriyyəsinə hansı şəkildə daxil olmaları spesifikliyini əks etdirir. Cəmiyyətə yeganə istəklə hərəkət edən və özündə sanki rəsonal, vicdanlı, xeyirxah və tələbkərkə cəmiyyətdən, cəmiyyətə daxil edilmiş fərdi təməssüm etdirən şəxsləşdirilmiş tam kimi baxılır. Belə hesab olunur ki, sosial münəqişə mənafeclərin parçalanmasını əks etdirir. Həmin münəqişələr isə qarşılıqlı hərəkət edən oppoentlər (cəmiyyət və insan) tərəfindən həll oluna bilərlər.

Institutionallaşma nəzəriyyədə fərdi-şəxsi və institutionnal səviyyə arasında kifayət qədər qarşılıqlı fəaliyyətin olmaması nəticəsində təzahür edir. Cəmiyyətə və ya dövlətə bu zaman fərddən fərqli olan bütövlük kimi baxılır. Fərdlər özünütənzimləyən vahidlər, öz təleyinin ağası, sahibi kimi başa düşülürlər. Ətraf isə xarici qüvvələr rolunu oynayır, çünki məhz ətraf şəxsiyyətin inkişafı ilə əlaqədar başlanğıcların məncəsi qismində çıxış edir.

Bəzi psixoloji nəzəriyyələrdə hətta təsdiq edilir ki, nəzarətə tələbat təməllil insan tələbatları sırasına aiddir. Lakin X.Stem hesab edir ki, nəzarətə olan tələbat protestantizm etikası ilə bağlı üstün ideal kimi baxmaq zəruridir. Nəzarət təkzibedilməz elmi fakt kimi legitimləşdirilə və ona belə formada insan davranışının təbii motivi kimi baxıla bilməz.

X.Stemə görə, yuxarıda fərqləndirilən prinsiplər göstərir ki, sosial psixologiya nəinki bu və ya digər mədəni etiqadların, inanların və rəylərin ideologiyasını əks etdirir, həm də fərdi təfəkkür və davranış konteksti kimi siyasətsizləşdirilən və tarixsizləşdirilən sosial sferanı təmsil edərək, sosial həqiqətin üstünü pərdələyir. Həqiqi sosial fona isə Markuze və Xabermasın ideyalarına uyğun baxmaq lazımdır. Yəni həqiqi sosial fenomen ayrıca insanın eposentrizmi ilə dövlətin şəxsi həyata müdaxilə etmək səyi arasında inkişaf etmiş sənaye cəmiyyətlərinin daxili ziddiyyətlərini əks etdirməlidir.

Sadalanən bütün aspektlərdə «sosial nəzarət» anlayışının konkretləşdirilməsi bir şərtlə mümkündür ki, onların insan subyektivliyində (təfəkkürdə və davranışda) əks olunması ilə əlaqədar hakimiyyət münasibətləri təhlil edilsin. Hakimiyyət müstəsna dərəcədə sosial müqaviləyə əsaslanan bir şey kimi başa düşülə bilməz. Hakimiyyət daha geniş mənada başa düşülməlidir. Hakimiyyətin fəvqəlfərd səviyyəsində başa düşülməsi onun mövcudluğunu əks etdirir. Bu halda özünənəzarət strategiyası «üstünlük/tabelik» probleminin həllinə xidmət edən eyniliyin müdafiəsi strategiyası qismində yenidən düşünülə bilər.

Müasir burjua dövlətinin rolunun yüksəldilməsi diskresion hakimiyyətin güclənməsinə səbəb oldu. Bu, ictimai həyatın müxtəlif sferalarında nəzarəti həyata keçirən, nəinki bu və ya digər siyasi məqsədlərə nail olmaq vasitələri haqqında məsələləri, öz mülahizələrinə görə həll edən, həm də bu məqsədləri faktiki olaraq özləri həll edən vəzifəli şəxslərin imkanlarının genişlənməsində ifadə olunurdu. «Diskresion hakimiyyət» (şəxsi mülahizədən asılı olan hakimiyyət) termini də buradan meydana gəlmişdir.

Sautgempton universitetinin (Böyük Britaniya) professoru D.C.Kelligenin hesab etdiyi kimi, müasir Qərbi ölkələrinin qanunvericiliyinə hətta öləri baxışlar ictimai həyatın iqtisadi, siyasi, sosial və digər sahələrinə dövlətin müdaxiləsinin genişlənməsi haqqında şəhadət verir. Lakin məsələ ancaq dövlət tənzimləməsinin genişlənməsində deyil. İctimai həyat sahələrinə dövlət təsirinin metodları da dəyişmişdir. Onun ağırlıq mərkəzi hakimiyyət səlahiyyətlərinin vəzifəli şəxslərin əlində cəmlənməsi üzərinə

düşür. Məhz buna görə də vəzifəli şəxslər bütün məsələləri öz mülahizələrinə görə həll edirlər. Diskresionun rolunun gücləndirilməsi ənənəvi dövlət nəzarətinin hətta ənənəvi sferalarında (cinayət ədliyyəsində və cəzalar sistemində) müşahidə olunur.

Diskresion hakimiyyətin mühüm məsələlərindən biri bu hakimiyyətin tənzimləmə haqqındakı məsələsidir. Vəzifəli şəxslərin prosessual və maddi-prosessual əsaslarla fəaliyyəti haqqındakı məsələ də buraya daxildir. D.C.Kelligen həmin fəaliyyətin ciddi hüquqi və siyasi prinsiplər çərçivəsində həyata keçirilməsinin tərəfdarıdır. Bu fəaliyyət həmin cəmiyyətin əxlaqi dayaqlarına söykənməlidir. Demokratik dövlətdə diskresion hakimiyyətə verilən məcburi tələb həmin hakimiyyətin realizə olunması metodlarına və ictimai mənafələrin son məqsədlərinə uyğun olan tələblərdən ibarət olmalıdırlar. Diskresion fəaliyyət ancaq belə əsasında onun üçün zəruri olan keyfiyyəti – legitimliyi özündə ehtiva edə bilər. Legitimlik – bu, diskresion hakimiyyətin mühüm elementidir.

Siyasi sistem diskresion hakimiyyəti qidalandırır, onun vəzifələrini, məqsədlərini və funksiyalarını müəyyən edir. Bununla yanaşı, diskresion hakimiyyət siyasi sistemin real əsasını təşkil edir, çünki rəqəbat aparən mənafələrin xeyli hissəsinin rəziləşdirilməsi diskresiyaya səviyyəsində baş verir.

Hakimiyyətin iki səviyyəsi arasında optimal qarşılıqlı münasibət siyasi sistemin müəyyən etdiyi ümumi mənafə ilə diskresion hakimiyyət səviyyəsindəki kompromisin nəticələri arasında olan balansda ifadə olunmalıdır. Bu balansın daimi təmin edilməsi vəzifəli şəxslərin başlıca vəzifələrindən biridir.

Geniş sosial kontekstin - plüralist və korporativ kontekstin diskresion fəaliyyət, onun siyasi sistemlə və dövlətlə qarşılıqlı münasibətləri üçün mühüm əhəmiyyəti vardır.

Cəmiyyətə maraqları kəşifən çoxsaylı qruplardan ibarət bir tam kimi baxan siyasi sistemin plüralist konsepsiyalarının nəzəriyyəçiləri diskresiyaya münasibətdə iştirak etmə vasitəsilə nümayəndəliyin gücləndirilməsi ideyasını təbliğ edirlər. Yəni elə bir ideyanı ki, o, siyasi sistemin demokratizmini müəyyən dərəcədə genişləndirsə də, bir çox nəzəri və praktiki vəzifələrin həllini təmin etmir. Bu, başlıca olaraq cəmiyyətin siyasi sistemində dövlətin rolunun qiymətləndirilməsinə aid edilir. Belə ki, «arena nəzəriyyəsi»-nə uyğun olaraq siyasi qərar qrup mənafələrin potensial münaqişələrinin həlli yolu ilə siyasi sistemin müxtəlif nöqtələrində

qəbul olunur. Bu yol «kompromis və konsessu» yoludur, lakin bu halda qərarların qəbulu prosesində dövlətin rolu haqqında heç nə deyilmir.

Mənafeələr sistemi üçün ancaq xüsusi əhəmiyyəti olanlara diqqət yetirilməsini təklif edən R.Paundun hüquqi fərziyyəsinin mübahisəli olduğunu qeyd edən D.C.Gelligen göstərir ki, belə yanaşmanın qəbul edil-məzliyi, yaxud hər hansı mənafeyin təbə vəziyyəti siyasi qərarların qəbu-lu prosesində onun təcrid edilməsinə hələ əsaslar vermir. Fərdlər və qrup-lar siyasi oyunda iştirak etmək imkanına malik olmalı və siyasi bazarda öz maraqlarını təmsil etməlidirlər.

R.Paund öz əsərlərində və mühazirələrində qeyd edirdi ki, hüquq hə-yatda qüvvədə olduğu kimi öyrənilməli, «kitablarda» görüldüyü kimi qavranılmamalıdır. Yəni hüquqa sosial nəzarətin xüsusi mexanizmi kimi baxılmalıdır.

Amerika hüquq sosiologiyası məktəbi praktiki planda məhkəmə fəa-liyyətinin təhlilində daha çox diqqət yetirirdi.

Amerika hüquq sosioloqlarının praktikalılığı, onların empirik tədqiq-ətlərə güclü yönümü **eksperimental yurisprudensiya** məktəbinin (F.Beytel, Q.Kouen, A.Mur və başqaları) meydana gəlməsinə kömək et-mişdir. Həmin məktəbin meydana gəlməsi XX yüzilliyin 60-cı illərinə təsadüf edir.

Polşa hüquq sosiologiyası məktəbi. Nümayəndələri özünü nəinki nəzəri sahədə, həm də tətbiqi sosioloji tədqiqatlar sferasında parlaq şəkildə təzahür etdirən, müxtəlif hüquq sosiologiyası məktəblərinin beynəlxalq əlaqələn-dirilməsinə və əməkdaşlığına əhəmiyyətli dərəcədə kömək etmiş Polşa hüquq sosiologiyası məktəbini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Polşa hüquq sosiologiyasının kökündə L.L.Petrajitski dayanır. Onun «hüquq sosiologiyası» terminini işlənməsinə baxmayaraq, görkəmli polyak alimi Adam Podquretskinin sözlərinə görə, o, Polşa hüquq sosio-logiyasının inkişafına böyük töhfə vermişdir. Onun Polşadakı ən yaxın şagirdləri J.Landa və Q.Piontka olmuşdur.

İkinci Dünya müharibəsi qurtarıqdan sonra Y.Landa Krakovda (1945) Petrajitskinin yaradıcılığı ilə canlı maraqlanan şəxsləri öz ətrafında birləşdirmişdir. M.Boruska-Arktova, Y.Quretski, V.Lanq, M.Los, K.Opalek, A.Podquretski, Q.Zaydler, F.Strudnitski, Y.Vrublevski həmin şəxslərdən hesab olunurlar. A.Podquretskinin hesab etdiyi kimi, hüquq sosiologiyasının başlıca predmetini hüquq normaları və bu normaların əxlaq normaları ilə əlaqəsi təşkil edir.

Bu tərif həddən artıq sərt xarakter daşıyır və mübahisə doğurur, ona görə ki, müxtəlif sosial normaların sosioloji tədqiqi nəzəri sosiologiyanın mərkəzi predmeti deyildir. Hüquq sosiologiyası hüquq normalarının, onların əmələ gəlməsinin və sosial həyatı-fəaliyyətə təsirinin tədqiqinə böyük əhəmiyyət verir, lakin hüquq sosiologiyasının predmet sahəsinin ancaq əxlaq və hüquq normaları ilə məhdudlaşdırılmasını heç də nəzərdə tutmur. Əks təqdirdə biz, dövlətin, hüququn və əxlaqın mənşəyinə dair təməlli sosial-tarixi məsələlə-rini görüş dairəsindən kənar qoymaq riski etmiş olardıq.

Deyənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək istərdik ki, müasir dünyada hamılıqla qəbul olunan Skandinaviya (A.Xogertröm, V.Lunstedt və baş-qaları) italyan hüquq sosiologiyası kimi (R.Treves, A.Paqani, Q.Marti-notti, Y.Moriedo və başqaları) məktəblər mövcuddur.

Hüquqi təsisatların tarixi şəhadət verir ki, hüququn təşkilatlaşdırıl-ma xarakteri ictimai həyatın mühüm təşkilatı prinsiplərini əks etdirir. Həmin təşkilatı prinsiplər dövlətin varlığı şəraitində daha aşkar və müəy-yənedici şəkildə təcəssüm olunurlar.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

HÜQUQUN SOSIOLOJİ İZAHİ (TƏFSİRİ)

1. Hüququn anlayışı və sosial kökləri

Hüquq konkret sosial formadır. Onda sivilizasiyalı birliyin özünü təhlükəlikdən və hər cür pozuntulardan müdafiə etmək iradəsi təcəssüm olunur. Hüququn genezisinin və inkişafının hərəkət gücü həyatı iradədir. Hüquq sivilizasiyalı birliklərin həyatını müdafiə edir, nizama salır və tənzimləyir. Hüquq nəinki sosial intizamı, həm də vətəndaşların azadlığını təmin edir. O, həm şəxsiyyətin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin və dövlətin mənafeələrinə təminat verir.

Hüquq konvensial təbiətə malikdir. Hüquq sosial subyektlərin bir-birinə zidd olan maraqlarını barışdırmağa, yaranmış ziddiyyətlərin artmasına mane olmağa və tərəfləri kompromislər axtarmağa məcbur etməyə, razılığa gəlməyə xidmət edir. Hüquq münaqişələrin neytrallaşdırılmasının sivilizasiyalı formalarından biri qismində çıxış edir.

Hüquq dedikdə, dövlət tərəfindən rəsmi qaydada müəyyən edilən və qorunan, dövlətin iradəsini ifadə edən davranış qaydalarının sistemi başa düşülür.¹ Hüquq ictimai münasibətlərin normativ tənzimləyicisidir. Dövlət hüququn vasitəsilə insanların mümkün və zəruri olan davranışlarının eyni ölçüsünü müəyyən edir. Hüququn normativliyi onun ümumiliyində ifadə olunur. Dövlət xalqın iradəsini qanunda ifadə etməklə ona bütün cəmiyyət üçün məcburi olan ümumi xarakter verir. Hüquq yalnız dövlət tərəfindən müəyyən edilir. O, dövlətin hüquqyaratma (qanunyaratma) fəaliyyəti nəticəsində, yaxud mövcud davranış qaydalarını dövlətin sanksiyalaşdırması nəticəsində yaranır.

Hüquq həmişə dövlətin məcburetə qüvvəsi ilə təmin edilir. Hüquq normalarının sistemliliyi onların daxili birliyi, uzlaşması ilə xarakterizə olunur ki, bu da normaların vahid sosial təbiəti ilə şərtləşir. Hüquq normaları bir-birilə qarışıqlı əlaqədə olub vahid hüquq sisteminin sahələrini əmələ gətirir. Hüquq rəsmi müəyyənliyi ilə səciyyələndirilir. Dövlət

hüququn köməyi ilə insanların davranışının həddini dəqiq müəyyən edir, hüquqi qadağanetməni dürişt şəkildə formalaşdırır.

Müasir dövrdə «hüquq» terminindən iki müxtəlif mənada – subyektiv hüquq və obyektiv hüquq mənasında istifadə olunur.

Subyektiv hüquq dedikdə, müəyyən şəxsin (fiziki və ya hüquqi şəxsin) konkret hüququ, yəni müəyyən tərzdə hərəkət etmək və digər şəxslərdən müəyyən hərəkətlərin edilməsini tələb etmək üçün qanunla təsbit edilmiş imkan başa düşülür. Subyektiv hüquqlara malik olan şəxs bu hüquqların pozulduğu hallarda öz hüququnun həyata keçirilməsi və müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət edə bilər.

Obyektiv hüquq – bu, müəyyən bir dövlətdə qüvvədə olan hüquq normalarının bütün məcmusunun adlandırılması üçün onun yurisdiksiyasında işlədilən termindir, yəni obyektiv mənada hüquqdur.

Müasir hüquqşünaslıqda fəaliyyətdə olan hüquq anlayışı da mövcuddur. Bu **pozitiv hüquq** (müsbət hüquq) adlandırılır. Cəmiyyətdə yayılmış arzu olunan hüquq haqqında hüquqi görüşləri və təsəvvürləri, yaxud qüvvədə olan hüquq normalarından ibarət olmayan hüquqi tələbləri, layihələri və s. pozitiv hüquqdan fərqləndirmək lazımdır. Təbii hüquq məktəbinin nümayəndələri təsdiq edirdilər ki, öz məzmunu ilə zamana görə dəyişən olan və ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif cür təzahür edən pozitiv hüquq dəyişmədən fəaliyyət göstərir.

Hüququn **ümumi** və **xüsusi** hüquqa hamılıqla qəbul olunmuş bölgüsü ilə dünyanın hüquq sistemlərinə bölgüsü ilə bağlıdır.

Ümumi hüquq məhkəmə presedentini (ingilis-sakson hüquq ailəsində) hüququn əsas mənbəyi hesab edir. Bu sistemdə qanunlar yalnız ayrı-ayrı münasibətlər sahəsini tənzim edir, lakin vahid sistemdə birləşdirmir. Qanunla tənzim edilməyən sahələr isə, həmçinin qanunların təfsiri və onların tətbiqi ümumi hüquqla müəyyən edilir. Ümumi hüquq ilk dəfə İngiltərədə XIII-XIV yüzilliklərdə meydana gəlmişdir. Ümumi hüquq Böyük Britaniyada (Şotlandiya istisna olmaqla (ABŞ-da (Luiziana ştatı istisna olmaqla), Kanadada, Avstraliyada və Yeni Zelandiyada qüvvədədir.

Xüsusi hüquq toplayıcı anlayışdan ibarətdir. Xüsusi hüquq dedikdə, vətəndaşların, fərdi mülkiyyətçilərin, sahibkarların və müxtəlif növ birliklərin (korporasiyaların) maraqları sahəsində münasibətləri, həmçinin ümumi hüquqdan fərqli olaraq şəxsi münasibətlərdə ümumi mənafeələri tənzimləyən və mühafizə edən hüquq sahəsi nəzərdə tutulur. Xüsusi hü-

¹ Quliyev A.İ. Hüquq ensiklopediyası. Bakı, «Qanun», 2007, s.467-468.

ququn nüvəsini mülki hüquq təşkil edir. Ticarət hüququ da xüsusi hüququn əsasına xidmət edir.

Müasir hüquq elmində birmənalı şəkildə belə qəbul olunur ki, hüquq yalnız cəmiyyətin cynicinsli olmadığı, müxtəlif qruplardan, siniflərdən, təbəqələrdən, xalqlardan və digər sosial birliklərdən ibarət olduğu, qrup maraqlarının və xüsusi maraqların toqquşduğu yerdə mövcud olur. Demək olar ki, bütün, hətta baxışları idcoloji cəhətdən bir-birinə zidd olan nəzəriyyəçilər bu müddəanı yekdilliklə qəbul edirlər. Y.B.Paşukanis yazırdı: «Qumploviç deyir ki, mübahisə hüquqi olan hər şeyin əsas elementidir. ...Məhz mübahisə, maraqların toqquşması hüquq formasını, hüquqi üstqurumu həyata gətirir».¹ Həqiqətən də əsil reallıq həm də ondan ibarətdir ki, adətən hüquqların pozulduğu, yaxud boğulduğu zaman insan hüquqlarından və ya onların müdafiəsindən danışılır.

Münaqişələrin və mübahisələrin həll edilməsi, «sosial ələm»in nizamını pozan, cəmiyyət və ayrı-ayrı şəxslər üçün təhlükəli və zərərli olan ictimai təhlükəli əməllərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması nəinki obyektiv məhkəmənin (hüquq normalarının tətbiqi, mübahisələrə və hüquq pozuntuları haqqında işlərə baxılması), həm də pozulmuş hüquqların bərpası bəzində qəbul edilmiş qərarların məcburi qaydada həyata keçirilməsinin vacibliyini nəzərdə tutur.

Hər hansı hərəkətin qadağan olunması və onun törədilməsinə görə məcburiyyət tədbirinin tətbiqi ilə hüququn məzmunu bitmir. Hüquq nəinki artıq yaranmış münaqişələrin həll edilməsi, həm mümkün ola bilən münaqişələrin qarşısının alınması vasitəsidir. Hüquq ictimai münasibətlərdəki ciddi qaydanı müdafiə etmək iqtidarında olan vasitədir.

Hüququn məzmunu haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, belə məzmun iki mənada başa düşülür: a) hüququn yuridik məzmunu; b) hüququn sosial məzmunu.

Hüququn **yuridik məzmunu** hüququn subyektlərinin, onların yuridik statusunun, hüquq münasibətlərinə daxil olma şərtlərinin, hüquqlarının, vəzifələrinin, qadağanların, hüquqi faktların, hüquq münasibətlərinin növlərinin, hüquq münasibətlərinin tərkibinin, mübahisələrin həllinin prosessual və hüquq pozuntuları haqqında işlərə baxılmasının, sanksiyaların tətbiqi və tətbiq edilməsinin prosessual qaydasının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

«Hüququn yuridik məzmunu» termini (anlayışı) demək olar ki, tautoloji səslənir, çünki o, tarix boyu mövcud olan hüququn keyfiyyət göstəricisidir. Lakin bu anlayış hüququn sosial məzmununun aşkar olunması və ictimai münasibətlərə hüquqi təsirin istiqamətlərini göstərmək üçün zəruridir.

Hüququn **sosial məzmunu** cəmiyyətin inkişafı prosesində dəyişir. O, cəmiyyətin hüquqi strukturunun, müxtəlif təbəqələrin imtiyazlarının və ya mükəlləfiyyətlərinin müəyyən edilməsindən, yaxud bu təbəqələrin qanun qarşısında ümumi bərabərliyinin təsbit edilməsindən, mülkiyyətin müxtəlif formalarının müəyyənləşdirilməsindən, ailə, təsərrüfat münasibətlərinin, korporativ münasibətlərin, kommersiya, istehsalat münasibətlərinin, dini münasibətlərin, siyasi və digər ictimai münasibətlərin mühafizəsindən və tənzim edilməsindən ibarətdir.

Digər sosial normalar kimi, hüquq normaları da çoxşaxəli hərəkətlərin və ictimai münasibətlərin növ və tipik keyfiyyətlərinin ümumiləşdirilməsi prosesində və nəticəsində yaradılmışdır. Bu zaman ancaq həmin cəmiyyət və onda hökmranlıq edən sosial elita üçün mühüm olan hüquq normaları yaradılmışdır.

İstənilən cəmiyyətdə sosial qaydanın qorunması və müdafiəsinin əlverişli üsullarından biri normal sistemin (ictimai münasibətlərin modellərinin) yaradılmasıdır. Məhz bu sistem əsasında və çərçivəsində həmin cəmiyyətin gələcək (sabah, növbəti aylarda, illərdə və s.) üçün münasibətləri müəyyən edilir. Hüququ digər sosial formalardan fərqləndirən xüsusiyyət həmişə ona dövlətin məcburiyyət qüvvəsinin verilməsi olmuşdur. Belə ki, hüquq normalarının dövlət tərəfindən **sanksiyalaşdırılması** onu digər sosial normalardan fərqləndirmişdir.

Hüquq cyni zamanda da **iradəvi məzmunu** malikdir. Hüququn iradəvi xarakteri haqqında iki aspektdə danışılır. Birinci aspektdə ictimai münasibətlərə təsir cəmiyyət üzvlərinin iradəvi hərəkətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Hüquq norması münasibətlərin modeli qismində çıxış edir, lakin iradəvi hərəkətləri tənzimləyir.

Hüququn iradəvi xarakteri ona sosial tənzimləyici keyfiyyəti verir. Hüquq normalarında həmin cəmiyyət üçün tipik olan situasiya və münasibətlər əks və ifadə olunur. Bu münasibətlərdə cəmiyyət üçün zərərli və təhlükəli olan əməllərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması, faydalı olanların isə müdafiə və mühafizə olunması nəzərdə tutulur. Həmin sosial nəzarətin və tənzimləmənin istiqaməti hüquqda ifadə olu-

¹ Папуканис Е.Б. Избранные произведения по общей теории права и государства. М., 1980, с.73.

nan, həmin cəmiyyətdəki nüfuzlu sosial qüvvələrin mənafeələrindən asılı olan dövlət iradəsilə qabaqcandan müəyyən edilir.

Hüququn adamların davranışına təsiri üsullarının müəyyən edilməsinə hələ antik dövrdə səylər göstərilmişdir. Roma hüquqşünası Modestin yazırdı: «Hüququn hərəkət (qüvvəsi) hökm, qadağan, həll etməkdən, cəzalandırmaqdan ibarətdir».¹

İslamın hüquqi fikrində hüquqi qiymətləndirmələrindən asılı olaraq insan hərəkətləri məcburi, tövsiyə olunan, icazə verilən, qadağan olunan və bəyənilməyən hərəkətlərə bölgüsü² qəbul olunmuşdur.

Beləliklə, hüquq normaları iradəvi hərəkətləri qiymətləndirir (qadağan edir, göstəriş verir, icazə verir) və ictimai münasibətləri bu üsulla tənzimləyir.

Hegel fəlsəfəsinin təsiri altında olan XIX yüzilliyin bəzi filosof və hüquqşünasları təsdiq edirdilər ki, hüquq normaları artıq ictimai münasibətlərin özündə ehtiva olunurlar və qanunvericiliyə yalnız onları aşkar etmək və onları normativ-hüquqi aktlarda təsbit etmək qalır. Bu müddəanı ilk dəfə formulə edənlərdən biri Henrix Drenburq yazırdı: «Həyatı münasibətlər öz ölçüsünü və öz qaydasını öz-özündə ehtiva edir».³

2. Cəmiyyətin və hüququn qarşılıqlı münasibəti

Cəmiyyətin və hüququn qarşılıqlı münasibətinə adətən, hüququn mənşəyi, onun tipologiyası və cəmiyyətin həyatında və inkişafındakı rolu ilə bağlı problemlərlə birlikdə baxılır.

Son illərdə hüququn mənşəyinə dair bir sıra əsərlər nəşr edilmişdir.

Həmin əsərlərdə hüququn əmələ gəlməsinin sosial səbəbləri yeni mövqelərdən və müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərlə aydınlaşdırılır.⁴

Tarix elmində cəmiyyətin tarixinə sivilizasiyalı və formasiyalı yavaşmanın üstünlükləri və çatışmazlıqları haqqında diskussiyalar bu gün də

davam etməkdədir.¹ Həmin diskussiyalar və onların nəticələri hüquqşünaslıq üçün mühüm olsa da, müəyyənədicici cəmiyyət kəsb etmirlər. Məsələn burasındadır ki, cəmiyyətin tarixinə nə sivilizasiyalı, nə də formasiyalı yanaşma cəmiyyətin və hüququn» qarşılıqlı münasibətini açmaq iqtidarında deyildir. Çünki hüquqa formasiyalı yanaşma nöqtəyi-nəzərindən hüquq ancaq cəmiyyətin iqtisadi təbiətini əks etdirən fenomen kimi çıxış edir. Sivilizasiyalı yanaşma isə hüquqda ancaq inkişafın müvafiq dövründə cəmiyyətin mədəniyyətinin qeyri-müəyyən hissəsini görür.

Cəmiyyətin və hüququn qarşılıqlı real münasibətinin aşkar edilməsi üçün tarixə və müasirliyə sosiomədəni yanaşma daha perspektivlidir. Belə yanaşma solumun sistemli nəzərdən keçirilməsinə və təhlilinə əsaslanır. Yəni ictimai həyatın dəyərli-mənalı sferaları kimi ictimai münasibətlər, təsisatlar, təşkilatlar, fəaliyyətlər, hərəkətlər və mədəniyyətlər ardıcılıqla nəzərdən keçirilir, inkişafın müasir görüntüləri ilə qarşılıqlı müqayisədə təhlil edilir.

Hüquq ictimai həyatın hər iki sferasında kök salmış sosiomədəni hadisədir (institusiyadır). Mədəni sferaya hüququn dərk edilməsi, onun nüfuzu, hüquq normalarının rəsmi elan olunması, onların formulələrinin razılaşdırılması və dəqiqləşdirilməsi, hüquq düşüncəsi, hüququn əlaqla, dinlə, cəmiyyətin ideologiyası ilə əlaqəsi və s. aid edilir. Solumun üzvi hissəsini hüququn hüquq münasibətlərində, hüquq qaydasında, hüquqi təsisatlarda və onların praktiki fəaliyyətin realizə olunması təşkil edir.

Hüququn sosial və mədəni sfera ilə qırılmaz bağlılığı hələ onun cəmiyyətin sosial strukturuna və dinamikasına təsir dərəcəsi haqqında məsələni həll etmir. İstənilən institusiyaya (ideya, cəmiyyətdə kök salmış, ictimai münasibətlərdə və təsisatlarda öz təcəssümünü tapmış təsəvvürlər) sosiomədəni səciyyə daşısa da, onların heç də hamısı ictimai həyata qabarıq şəkildə təsir göstərmirlər. Bu təsir institusiyanın əsasında dayanan əsas ideyanın məzmunu ilə, onun cəmiyyətin mənəvi ələmində təcəssüm olunması dərəcəsilə müəyyən edilir.

Hüquq normalarının məzmununun müəyyən edilməsinin qanunvericinin iradəsindən asılı olması halı həmişə belə bir illüziya doğurmuşdur ki, o, ictimai quruculuğu və dövlət quruculuğunu müəyyən etməyə qadirdir. «Ağıllı qanunun» qüvvəsinə inam Maarifçilik dövründə (XVIII yüzillik) xüsusilə geniş yayılmışdı. İnkılab dövründə Fransanın dörd

¹ Дигесты Юстиниана. М., 1984, с.32.

² Антология мировой правовой мысли: В 5-ти томах, т.1, Античность. Восточные цивилизации. М., 1999, с.677.

³ Кленнер Г. От природы к природе права. М., 1988, с.229.

⁴ Рулан Норбер. Юридическая антология. М., 1999; Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. М., 1999; Мальцев Г.В. Пять лекций о происхождении и ранних формах права и государства. М., 2000.

¹ Мəsələ, bax: Новая и новейшая история. 2000, №5, с.70-75, 78-79.

konstitusiyasının bir-birinin ardınca iflasa uğraması nəinki irticaçılar və mühafizəkarlar üçün inqilabi dəyişikliklər əleyhinə bəhanəyə çevrildi, həm də filosof və hüquqşünasların hüququn cəmiyyət həyatında rolu haqqında düşüncələrinin predmeti oldu. «Hüquqşünasların tarixi məktəbi»nin (Hüqo, Savini, Puxta) hüququn daxili səbəblərdən törəyən inkişafı haqqında müddəaları həmin düşüncələrin ən əhəmiyyətli nəticələri idi. Tarixi məktəbin hüquqşünasları təsdiq edirdilər ki, hüququn tarixi bütünlüklə cəmiyyətin, millətlərin və xalqların tarixi ilə qabaqcadan müəyyən edilmişdir. Bu cəhətdən K.Marks və F.Engels daha qabağa getmişdi. E.Marks inandırıcı şəkildə əmin edərək yazırdı: «Həm siyasi, həm də mülki qanunvericilik iqtisadi münasibətlərin tələblərini ancaq ifadə edir, protokollaşdırır. Hüquq yalnız faktın rəsmi tanınmasıdır». ¹ Marks və Engels yazırdı: «Unutmaq olmaz ki, din kimi, hüququn da özünün dəqiq tarixi yoxdur». ²

İqtisadi bazis üzərində hüquqi üstqurumun bir hissəsi kimi hüququn iqtisadi şərtliliyi haqqında təsəvvürlərin bir sıra dövlətlərdə tərəfdarları çox olmasa da, az da deyildi. Tarixin müxtəlif dövrlərinə aid bir sıra tarixi faktlarla təsdiq edilən iqtisadi determinizmin nüfuzu hüquqa ictimai həyatın digər amillərinə tabe olan dərəcəli hadisə kimi baxışları doğrultmuşdu. Hətta marksizmin ortodoks tərəfdarları olan alimlər hüquqa olan belə baxışları bəzən çətinliklə aradan qaldıra bilirdilər.

H.C.Berman yazır: «Bu gün, artıq Karl Marksdan demək olar ki, yüz əlli il, Maks Veberdən demək olar ki, yüz il sonra hüququn sosial nəzəriyyəsinin birinci vəzifəsi hüququn səbəblərinin həddən artıq sadələşdirilmiş konsepsiyalarından yan keçməkdən ibarətdir. Filosofların materializm və idealizm haqqında nə deyib-deməməsindən asılı olmayaraq, tarixi nöqtəyi-nəzərdən fakt budur ki, Hegel şüurun varlığı müəyyən etdiyini düşünərkən səhv etmişdir, varlığın şüuru müəyyən etdiyi təsdiqləyən Marks haqlı olmuşdur. Tarixdə, real həyatda onlardan heç biri digərini «müəyyən» etmir, onlar adətən, birlikdə addımlayırlar. Lakin, əgər bu belə deyildirsə, o halda onlar növbə ilə həlledici rol oynayırlar. Hüququn sosial nəzəriyyəsi öz tədqiqatlarında və hüquqa verdiyi tərifdə ruhun və materiyanın, ideya və təcrübənin qarşılıqlı hərəkətinə üstünlük verməlidir». ³

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т.4, с.112, 115.

² Уенә орада, т.3, с.64.

³ Берман Гаральд Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. М., 1998, с.57.

Cəmiyyətin və hüququn qarşılıqlı münasibəti ondan ibarətdir ki, qüvvədə olan hüquq cəmiyyətin varlığı və şüurunun bir hissəsidir. Hüquq ictimai həyat tərzinin təsərrüfatın aparılması, əmək bölgüsü, mövsümi işlər, ailə qurmaq və nəsilərin dəyişməsi, ictimai şüur forması, təbiət və ictimai həyat hadisələrinin izah olunması, hökmran etiqad və s. bu kimi elementidir. Cəmiyyət və hüquq bir-birilə üzvü surətdə bağlıdır. Cəmiyyət heç də hər cür hüququ özününkü hesab etmir. Bir cəmiyyətdə hüququn səmərəli olan bir sıra norma və institutları başqa bir cəmiyyətdə qəbul edilməyə bilər. Eyni zamanda da bəzi ictimai münasibətlər və təsirlər hüquqi tənzimləmə olmadan mövcud ola bilməzlər.

Cəmiyyət və hüquq öz inkişafında iki mərhələdən keçmişdir:

1) cəmiyyət üzvlərinin qeyri-hüquq bərabərliyinə əsaslanan **silki** (və ya kasta) cəmiyyət mərhələsi;

2) cəmiyyət üzvlərinin hüquq bərabərliyinə əsaslanan **vətəndaş cəmiyyəti** mərhələsi.

Dövlət-təşkilati cəmiyyətdən əvvəl ibtidai cəmiyyət mövcud olmuşdur. İbtidai cəmiyyət qanqohumluğu əlaqələrinə əsaslanırdı. Bu cəmiyyətdə birgə əmək, birgə sahiblik və birgə istehlak hökm sürürdü. İstehsalın inkişafı və əmək bölgüsü mülkiyyətin müxtəlif formalarını yaratmış, cəmiyyət siniflərə, kastalara, təbəqələrə bölünmüş və bütün bunlar tədricən dövlətin və hüququn əmələ gəlməsini şərtləşdirmişdir. Cəmiyyətin sonrakı inkişafı dövlət və hüquqla, sosial strukturlarla, müxtəlif cəmiyyətlərin iqtisadi, mədəni və hüquqi əsasları ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə davam etmişdir.

Tarixən mövcud olan cəmiyyətlərin spesifikliyi ilə əlaqədar hüquq sistemlərinin xüsusiyyətləri əsasında hüquq tarixi aşağıdakı iki böyük dövrə bölünür.

Hüququn birinci tarixi tipi **silki hüquq** olmuşdur. Bu, hüquq-imtiyaz idi. Hüquq-imtiyaz müxtəlif təbəqələr üçün fərqli məzmunla malik idi. O, bəzən eyni bir təbəqə daxilindəki ayrı-ayrı qruplar üçün müxtəlif məzmunla malik olması ilə seçilmişdir.

Hüququn ikinci tarixi tipi burjua vətəndaş cəmiyyətinin **formal** (müərrəd bərabər) **hüququ** olmuşdur. Bu, ümumi bərabərlik, formal hüquqlar və müərrəd azadlıqlar hüququ idi. O, silki hüquqdan keyfiyyətco fərqlənirdi.

XX yüzillikdə hüququn üçüncü tarixi tipi kimi sosial hüquq tipi irəli sürülmüşdür. Sosial hüquq ümumbəşəri dəyərləri bərabər hüquqla qoru-

yan, təminatların ümumdövlət sisteminin köməyi ilə burjuva hüququnun formalizmini aradan qaldıran, cəmiyyətin sosial cəhətdən yoxsul təbəqələri üçün bir sıra güzəştlər və hüquqi üstünlüklər müəyyən edən hüquq qismində təqdim olunur. Ən Yeni dövrün sosial və demokratik hərəkətləri yüzilliklər boyu cəmiyyətin yoxsul təbəqələrinin hesabına yaşayan və yüksələn hökmran təbəqələrin imtiyazlı sisteminin ləğv edilməsi sahəsində görkəmli uğurlar qazandı. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən hüquqi dövlətin bəzən sosial dövlət adlandırılması, eləcə də vətəndaş cəmiyyətinə sosial cəmiyyət kimi qiymət verilməsi heç də təsadüfi xarakter daşımır.

3. Hüququn və dövlətin qarşılıqlı əlaqəsi

Hüquqşünaslıqdan bəhs edən əsərlərin böyük əksəriyyətində haqlı olaraq qeyd olunur ki, hüquq dövlətdən asılı olan instituttur. Dövlət hüququn bünövrəsi, ona möhkəmlik verən təməldir. Hüquq isə həmin bünövrə və təməl üzərində yüksələn sütundur.

Hüquq dövlət tərəfindən müəyyən edilir və tanınır. Norma dövlət tərəfindən rəsmi olaraq sanksiyalaşdırıldığı andan hüquq norması kimi tanınır. Hüquq normasının pozulmasına görə sanksiyaların müəyyən edilməsi dövlətin prioritetidir.

S.S.Alekseyev hüququ və dövləti yaxın, «qohum» institutlar kimi dəyərləndirir. Müəllifin fikrincə, «...Hüquq (bu anlayışın ciddi yuridik mənasında) rəsmi, ümumi hadisə, dövlət hadisəsidir. Məhz dövlət, müəyyən ümumi qaydalara hüquq normaları təyinatı verir».¹

Hüquq normalarının və hüquq sisteminin məzmunu dövlət iradəsindən çox asılıdır. Lakin bu iradə heç də tam güclü deyildir, çünki ictimai münasibətlərin xeyli hissəsi dövlətin iradəsindən asılı olmayaraq mövcuddur və dövlətdən asılı deyillər. Buna görə də dövlətin öz iradəsilə hüquq müəyyən etmək və ya onu dəyişdirmək niyyətlərinin heç də hamısı realizə oluna bilməz. Tarixə elə dövrlər məlumdur ki, dövlətin uzun müddətə nəzərdə tutaraq qəbul etdiyi normativ-hüquqi aktlar heç bir iz qoymadan tezliklə ictimai həyat səhnəsindən getmişdir. Çünki həmin aktlar müasiri olduğu cəmiyyətin və hakim dairələrin idcallarına cavab vermək

iqtidarında olmamışlar. Bundan başqa, heç bir dövlət ictimai münasibətlərin bütün kütləsini öz ağılı və iradəsi ilə əhatə etmək qüdrətində deyildir. Hətta dövlət tərəfindən ənənəvi olaraq tənzim edilən ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimi zamanı bəzi hüquq normaları səmərəsiz qalır, yaxud qanunvericinin iradəsinə uyğun olmayan nəticələr doğururlar.

Hüquq normaları qismində sanksiyalaşdırılan və əməl edilməsi təmin olunan hüquq normalarının məzmununu ancaq dövlət müəyyən edir.

Cəmiyyətin inkişafına uyğun dövlətin hüquqyaratma və hüquq qaydasını pozuntulardan mühafizə etmə üzrə fəaliyyəti bir tərəfdən genişlənsə, digər tərəfdən mürəkkəbləşir: qanunvericilik orqanları yaradılır, onların fəaliyyət proseduru, qanunyaradıcılıq mərhələləri müəyyən edilir. Dövlət öz üzərinə normativ-hüquqi aktların dərc olunması, onların uçotunun aparılması, hüquq normalarının sistemləşdirilməsi, məcolləşdirilməsi vəzifəsini götürür; hüquq-mühafizə aparatı, «hüququ tətbiq etmə» proseduru (hüquq əsasında konkret işlərin həll edilməsi) təkmilləşdirilir, hüquqi tənzimləmənin müxtəlif sferalarını apan (vergi müfəttişliyi, məhkəmə icraçıları, xüsusi xidmət, polis, daxili işlər orqanları, ordu və silahlı qüvvələr və s.) idarə xidmət və müəssisələri yaradılır.

Hüquq normalarının yuridik qüvvəsi, bir qisim normativ-hüquqi aktların digər normativ-hüquqi aktlara (konstitusiyaya – qanunlar – fərmanlar – hökumətin qərarları – nazirliklərin aktları və s.) münasibətdə prioriteti hüquq normalarını yaradan və sanksiyalaşdıran dövlət orqanlarının iyerarxiyasından asılıdır.

Nəhayət, sivilisasiyanın inkişafı ilə hüququn və hüquq qaydasının mühüm hissəsini təşkil edək ədalət mühakiməsi təkmilləşdirilir.

Deməli, hüquq demək olar ki, özünün bütün mahiyyət keyfiyyətləri baxımından dövlətdən asılıdır. Hüququn nüfuzu dövlətin nüfuzu, onun müəyyən etdiyi hüquqa münasibəti, dövlətin özünün qüdrəti (aşağıya və zəifliyi) ilə müəyyən edilir. Dövlətin tərəqqisi eyni zamanda da hüququn tərəqqisi, tənəzzülü isə həm də hüququn tənəzzülü deməkdir. İnkişaf nöqteyi-nəzərindən hüquq dövlətdən geri qala, yaxud onu ötüb keçə bilməz. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu iki «qohum» institut tarixən həmişə qoşa addımlamışdır və qoşa addımlamağa məhkumdurlar.

Əgər dövlət və hüququn qarlılıqlı əlaqəsinin birinci tərəfini «hüququn dövlətdən asılılığı təşkil edirsə», nəzərdən keçirilən əlaqənin qarşılıqlı xəttini «dövlətin hüquqdan asılılığı» təşkil edir. Yəni dövlət cəmiyyətdə

¹ Алексеев С.С. Право: азбука-теория-философия: Опыт комплексного исследования. М., «Статус», 1999, с.39.

öz vəzifələrini ümumməcburi hüquq normaları olmadan yerinə yetirmək qabiliyyətinə malik deyil.¹ Bu o deməkdir ki, dövlətin təşkili və fəaliyyəti xeyli asılı vəziyyətdədir.

Deməli, hüquq dövlətin təşkili üsulu, dövlət aparatını hərəkətə gətirən vasitə, dövlət hakimiyyətini müdafiə edən və onun həyata keçirilməsinə qarant olan vasitələrdən biridir.

Dövlət ancaq bütün hüquqi keyfiyyətlərə malik normaların köməyi ilə öz şəxsi varlığını rəsmiləşdirə bilər. Belə keyfiyyətlərə malik normalar dövlətə həyat verir, dövlət mexanizmini hərəkətə gətirir.

Əgər ali dövlət orqanı (şəxs, kollegiya) xalis siyasi mənşəyə malik ola bilsə, yəni öz hakimiyyətini və səlahiyyətlərini hüquq sayəsində deyil, irsi, seçilməklə, (hüququn əksinə) hakimiyyətin uzurpasiyası, çevriliş, inqilab) əldə edərsə, bütün aşağı dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin birgə tabeliyi onların idarəetmə predmetləri, səlahiyyətləri normativ yolla müəyyən edilməlidir. Öz daxili təşkilini və intizamını hüququn köməyi ilə rəsmiləşdirməyən dövlət, Avqustin Avrelinin yazdığı kimi, hətta «quldurlar dəstəsinə» deyil, boş, amorf, əlaqəsiz və qüvvəsiz, dövlət qismində mövcud olmağa qabiliyyəti olmayan bir şeyə çevrilə bilər.

Dövlət həm də hakimiyyətdaxili idarəetmənin bir sıra problemlərini normativ (eyni cür və sabit) cəhətdən həll etməkdən ötrü hüquqa ehtiyac duyur. Vergilərin miqdarının və toplanması üsullarının müəyyən edilməsi, təbəələrin dövlət mükəlləfiyyətlərinin (orduda xidmət, yolların salınması və qalaların tikilməsi, abadlıq işlərinin aparılması və s.) yerinə yetirilməsi belə problemlərə misal ola bilər. təbəələrin sakitləşdirilməsi və onların arasında «barışdırıcı mühitin» yaradılması və müdafiə olunması üçün mülkiyyət, müqavilələr, ailə münasibətləri, cinayətlər və cəzalar, mübahisələrin həlli qaydası və ədalət mühakiməsi haqqında hüquq normaları və tarixi şəraitdən asılı olaraq daha kəskin sosial problemləri (məsələn, etiqad azadlığı haqqında qanun) tənzimləyən bir sıra başqa normalar lazımdır.

Buna görə də dövlət hüquqsuz keçinə bilməz. Hətta qanunçuluğun və hüquq qaydasının tələblərinə əməl edilməyən, despotik, totalitar dövlətlərdə, polis dövlətində hüquqsuz keçinmək qeyri-mümkündür.

Deməli, dövlətin və hüququn taleyi bir-birilə sıx bağlıdır. Onların hər

yerdə birlikdə və eyni səbəblərdən əmələ gəlməsini güman etmək çətindir. Tarixçilər öz hipotezası əsasında dövlətin əmələ gəlməsinə gətirib çıxaran iki mümkün sosial əsası fərqləndirirlər:

1) cəmiyyətdə artan münaqişələrin qaydaya salınması zərurəti;

2) cəmiyyəti idarə etmək və ya hansısa vəzifəni mütəşəkkil həll etmək tələbatı.

Əgər hüquq münasibətlərindən və münaqişələrdən yaranmışdırsa, dövlət də eynilə bu səbəbdən yarana bilər. Bundan başqa, dövlətin əmələ gəlməsini cəmiyyətin sosial cəhətdən təşkili və idarəetmə vəzifələrinin həlli də zəruri etmişdir. Əmək bölgüsü, cəmiyyətin təbəqələrə parçalanması dövlətin əmələ gəlməsində və inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Dövlətlərin inkişaf tarixi dövlət və hüquq arasında müəyyən ziddiyyətlərin olması haqqında da şəhadət verir. Dövlətlə hüquq arasında ziddiyyətlərin mümkünlüyü onunla şərtlənir ki, onlar (dövlət və hüquq) öz mahiyyət keyfiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir.

Dövlətin maddi təəcəssümü müəyyən orqanlardan və vəzifəli şəxslərdən, onların sistemindən, faktiki fəaliyyətindən, insanlarla və onların təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqəsindən, beynəlxalq münasibətlərdən ibarətdir. Hüquq isə öz reallığını davranış qaydalarında (normalarda) və spesifik ictimai münasibətlərdə, həyati situasiyalara baxılmasının və onların həllinin qabaqcadan müəyyən edilmiş prosedur qaydalarında və nəhayət, ictimai şüurun xüsusi formasında tapır. İctimai şüurun dəyərləndirici xarakteri hüquqi anlayış və kateqoriyalarda ifadə olunmuşdur.

Hüququn elementar vahidi («hüceyrəsi») hüquq norması və hüquq münasibətidir. Hüquq həmin «hüceyrələrin», yəni hüquq normalarının məcmusundan yaranır. Dövlət isə hakimiyyət səlahiyyətlərinə bürünmüş fiziki şəxslərdən və təsisatlardan ibarətdir.

Hüquq normaları tənzim etdikləri münasibətlərin sahələri, abstraklıq və müəyyənlik dərəcəsi və hüquqi qüvvə üzrə təsnif edirlər. Dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər dövlət iyerarxiyasında tutduqları yerə, rütbəyə və mahiyyətlərinin həcminə görə fərqləndirilir.

Hüquq norması şəxssizdir, mücərrəddir və yalnız tənzim etdiyi münasibətlərin ən ümumi, tipik cəhətlərinə və xüsusiyyətlərinə aid olur. Dövlətin vəzifəli şəxsləri və digər qulluqçuları ictimai həyatda onun təzahürlərinin bütün müxtəlifliklərini görür və ictimai münasibətləri qiymətləndirməyə meylli olurlar.

Hüquq normaları ictimai münasibətlərin modelindən ibarətdirlər və həmin münasibətləri nizamlamağı, canlandırmağı və ya dəyişdirməyi nə

¹ Алексеев С.С. Право: азбука-теория-философия: Опыт комплексного исследования. М., «Статус», 1999, с.40.

zərdə tuturlar. Vəzifəli şəxslər bəzən bu çərçivədən kənara çıxmağa səy göstərir, münasibətləri hüququn verdiyi model üzrə deyil, öz mülahizələrinə görə qurmağa cəhd göstərirlər.

Hüquq normaları öz yuridik qüvvəsinə, formulələrin dəqiqliyinə, səmərəliliyinə və ədalətliyinə görə qiymətləndirilir. Dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər səlahiyyətlərinin həcminə, intizamına, qərarların düzgünlüyünə, vicdanlılıq və digər məənəvi, şəxsi və işgüzar keyfiyyətlərinə görə fərqləndirilir.

Bir sıra hüquq normaları dövlət orqanları və ya vəzifəli şəxs tərəfindən hüquqi və müvafiq sübuti əhəmiyyətə malik halların tədqiq edilməsi nəticəsində qəbul olunmuş qərar olmadan realizə oluna bilməzlər.

Hüquq norması – bu, mübahisənin həlli nümunəsi, «qərəzsiz arbitridir». Hüquq normalarını tətbiq edən şəxslər heç də həmişə qərəzsiz olurlar. Onlar tərəfindən birinin hissələrinə şərik ola və ya yüksək vəzifəli şəxsi bununla əlaqədar inandırmağa meyl edə bilər. Yaxud əksinə, tərəflərdən birinə niyyətli münasibət bəsləyə bilər.

Qədim yunan filosofu Platonun dövlətin və hüququn qarşılıqlı əlaqəsi haqqında fikirləri və radikallığı ilə seçilir. Platon dövlətlərin təsnifatında hökmdarların hüquqa münasibətini əsas götürərək yazır: «İdarəetmə qanunlarına uyğun və qanunazidd olar».¹ Hökmdarların qanunlara tabe olması zərurəti haqqında fikir onun «Qanunlar»² kitabında ehtiva olunur.

4. Hüquq sosial normalar sistemində

Cəmiyyətdə hüquqla yanaşı həmişə onunla qarşılıqlı fəaliyyətdə, bəzən isə ziddiyyətdə olan çoxlu başqa normalar da mövcud olmuşdur və indi də mövcuddur. Bu normalar növlərə bölünür və onlardan hər biri özünəməxsus keyfiyyətlərə malik və müəyyən sistem yaradır. Müasir cəmiyyətin sosial normalar sistemində hüquq, əlaq, adətlər, vərdislər, dini normalar, nizamnamə normaları (korporativ normalar) və s. aiddir. Sosial normalar müəyyən olunmaları üsuluna və ifadə formasına, məzmununa və adamların davranışına təsiretmə metodlarına, ictimai münasibətlərə təsir vasitələrinə, bu normaların pozuntularından mühafizəedilmə vasitələrinə görə fərqlənirlər.

¹ Платон. Сочинения. В 3-х томах. Т.3, ч.2, М., 1072, с.70.

² Успенская, с.189, 208 və s.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti texniki normalarla sosial (etnik normalar, bircəyşəyış qaydaları) normalar arasında fərqin olduğunu qeyd edirlər.¹ Belə bölgü bəzən lazımsız diskussiyalara zəmin yaradır, çünki bir sıra texniki normalar (məsələn, əməyin texniki təhlükəsizlik qaydaları, nəqliyyatın hərəkət təhlükəsizliyi qaydaları, sanitariya normalar, baytarlıq normaları) sosial xarakter daşıyır, bəzi sosial normalar (maya dəyər normaları, dil normaları, qidalanma normaları və s.) isə texniki normalara yaxındır.

Keçmiş sovet hüquq ədəbiyyatında sosial normaların sinfi xarakteri və müvafiq surətdə onların hökəmrən sinfin hüququna yaxınlığı, yaxud əksinə, ona zidd olduğu həmişə qeyd edilmişdir. Sosial normaların öz məzmununa və növlərinə ziddiyyətli olması problemi, hakim əxlaqın hüququ ilə qarşılıqlı əlaqəsi, ictimai rəylə, hakim və müxalifətçi partiyaların qərar və normaları, dövlət dini normaları ilə qarşılıqlı münasibəti geniş işıqlandırılmışdır. Bütün bunlar hüququn digər sosial (etik) normalarla qarşılıqlı əlaqəsi probleminin mürəkkəbliyini bitirmir.

Bütün sosial normaların əsas məqsədinin bəzən ictimai münasibətləri hüquqi tənzimləmə nümunəsində tənzim etməkdən ibarət olduğu hesab edilmişdir. Müvafiq surətdə, hüquq normalarının məntiqi-nəzəri strukturu ümumiyyətlə bütün sosial normalara şamil olunmuş, hər hansı bir qrupun mənafeələrinin və hər hansı sanksiyaları (dini, korporativ, ictimai və s.) hədəsi altında müvafiq davranış göstərişinin ifadə edilməsinin onların ümumi məqsədi olduğu qeyd olunmuşdur. Lakin tənzimləmə hüquqdan fərqlənən sosial normaların yeganə funksiyası olmamışdır. Sosial normalar **qiymətləndirici təfəkkürün** tərkib hissəsidir. Adamlar və kollektivlər məhz bunun vasitəsilə cəmiyyətdə öz müqəddəratını təyin edir, konkret tarixi şəraitdə öz istiqamətini müəyyənləşdirir və həmin şəraitə adaptasiya olunur, əksinə, onları dəyişdirməyə cəhd göstərir, ətrafdakı şəxslərin və özünün şəxsi davranışını proqnozlaşdırır.

Sosial normaların sistemi bütövlükdə ancaq tənzimləmə sistemi demək deyildir. Onlar hər şeydən əvvəl sosial yönüm sistemidir. Belə yönümü hər bir şəxsiyyət həyata göz açdığı andan hazır şəkildə əldə edir və yaxud ona uyğunlaşır, yaxud onu nə iləsə və ya bütövlükdə dəyiş-

¹ Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права (по изданию 1989 г.) // История русской правовой мысли. Биография. Документы. Публикации. М., 1998, с.106; Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. Учебное пособие (по изданию 1910-1912 гг.) т.1, М., 1995, с.133.

dirməyə cəhd göstərir. Sosial normalar¹ mənəvi aləmin mühüm hissəsi, cəmiyyətin həyat tərzinin konstruksiyasıdır. Bu normaların müxtəlifliyi (ziddiyyətliyi) cəmiyyətin hər bir üzvünə özü üçün həmfikirlər tapmağa, başqa insanlara münasibətini müəyyən etməyə, kollektiv və bütövlükdə dünyaya baxışlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Sosial normaların insanların şüuruna və davranışına, onların arasındakı münasibətlərə təsiri qiymətləndirici təfəkkür sistemində baş verir. Məntiqi dəyişiklik zamanı istənilən norma qiymət xarakteri alır: yaxşı-pis; adi-qeyri-adi; müsbət-mənfi. Belə qiymətləndirmə seçimi müəyyən edir: yaxşıdır – deməli, lazımdır; pisdür – deməli, lazım deyil.

Bütün sosial normalar insanların iradəvi hərəkətlərini və ya bu hərəkətlərin nəticələrini, yekunlarını qiymətləndirirlər. Bundan başqa, yalnız çoxsaylı kollektiv tərəfindən bəyanilən və müdafiə olunan norma sosial norma kimi tanınır. Belə ki, sosial normalar təkcə bir insanın deyil, insanların kiçik bir qrupunu deyil, böyük ictimai qrupun sərvətidir.

Sosial normalar sferasında qiymətləndirmədən göstərişlər irəli gəlir: «insanı qətlə yetirmək – bu, şər əməldir; deməli, insanlar başqa insanları qətlə yetirməməlidirlər»; «mərhəmət – bu, xeyirxahlıqdır; deməli, mərhəmətli olmaq lazımdır»; «rəsmi qəbula cv geyimində getmək – bu, pisdür; nəticə: rəsmi qəbula cv geyimində getmək lazım deyil».

Görmək çətin deyil ki, qiymətləndirmə (müsbət və mənfi variantlar arasında seçim etmə) ümumiyyətlə, insan fəaliyyətinin bütün növlərinə xasdır. Neokantçılıq elmin normaları (**həqiqətin** dərk edilməsini müəyyən edən məntiqi normalar) arasındakı fərqləri çoxdan bəri göstərmiş və izah etmişdir. Bu istiqamətin nümayəndələrinin fikrincə, **xeyrə** nail olmaq üçün fəaliyyəti müəyyən edən **estetik** normalarla (**gözəlliyin** seyri) **etik** normalar arasında fərqlər mövcuddur.

Hüquq hər bir cəmiyyətdə ictimai qaydanın əsası və nüvəsidir. Lakin bütün digər sosial normalar da hüquq kimi həyat tərzinin, cəmiyyətin varlığının və şüurunun eyni hissəsidir. Hüquq kimi sosial normalar da sabit ictimai münasibətlərdə və təsisatlarda təcəssüm olunurlar.

Dini institusiyalar – bu, dindarların, dini icmaların, məscidlərin, teokratik dövlətlərin təşkilatlarıdır. Əxlaqın institusionallaşmış nəticəsi qismində mənəviyyat çıxış edir. Korporativ normalar əsasında təşkilatlar

yaradılır və fəaliyyət göstərirlər. Hüquq düşüncəsi hüquq institusionallaşır. Bəzi sosial normalar insanın davranışına, ictimai münasibətlərə və hətta sosial-siyasi quruluşa təsir qüvvəsilə hüququ ötürüb keçmişdir. Xüsusilə kütləvi hərəkətlərin əsasını təşkil edən dini normalar buna misal ola bilər.

Sosial normalar öz məzmununa və növlərinə görə müxtəlifdir. Belə müxtəliflik tarixən təşəkkül tapmışdır. Belə bir ehtimal irəli sürülür ki, ibtidai cəmiyyətdə mövcud olmuş «**protonormalar**» adətlərin, əxlaq normalarının və dini normaların keyfiyyətini əlaqələndirən «mononormalar»dan ibarət olmuşlar.

«Protonormalar»ın tərifli müəyyən edilməmişdir, çünki onlar ibtidai cəmiyyət normalarına yalnız müasir tədqiqatçıların münasibətini ifadə edirlər. «Protonormalar» hüquqi və digər sosial normaların əmələ gəlməsindən neçə-neçə minilliklər əvvəl mövcud olmuşlar.

İstənilən sosial normalanın əlaməti onun sabitliyidir. Çünki norma dəfələrlə təbiiq edilməyə hesablanmışdır və onun icrası sonsuzdur.

5. Hüququn əsas konsepsiyası

Vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü və inkişafı prosesində hüququn üç konsepsiyası bərqərar olmuşdur. Həmin konsepsiyalar aşağıdakılardır:

- 1) pozitiv konsepsiya;
- 2) təbii hüquq konsepsiyası;
- 3) sosioloji konsepsiya.

Hüququn **pozitiv-normativ** cəhətdən dərk edilməsi o təsəvvürlərə əsaslanır ki, hüquq – bu, qanunlarda və digər normativ-hüquqi aktlarda ifadə olunan normadır. Dil insanların əsas ünsiyyət vasitəsidir. Buna görə də ancaq söz və ifadələrlə nə etmək, nəyi etmək, nə düzgündür, nə düzgün deyil kimi anlayışları müəyyən etmək olar.

Bu nöqteyi-nəzərdən hüquq dövlətin xalqla danışdığı, onunla ünsiyyət saxladığı dildir. Məhz buna görə də qanunlar qanunla xüsusi olaraq ciddi müəyyən edilmiş kütləvi informasiya vasitələrində rəsmi dərc edildikdən sonra qüvvəyə minirlər. Qanunun mətni böyük məna yükü daşıyır. Bəzən onun məzmunundan biri sözün çıxarılması və ya ona başqa bir sözün əlavə edilməsi hər hansı məsələyə dair dövlətin hüquq siyasətində əhəmiyyətli dəyişikliyə səbəb ola bilər.

¹ Sosial normaları bəzən etik normalar da adlandırırlar (N.M.Korkunov, L.İ.Petrajski və b). Aristotelin, stoiklərin, Spinozanın, Kantın və digər mütəfəkkirlərin əsərlərində «etika» anlayışı hüquq, əxlaq və mənəviyyat anlayışını əhatə edir.

Hüquq anlayışına pozitiv yanaşma qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə, eləcə də qanunvericilik texnikasının işlənilməsinə, normativ-hüquqi aktların uçotuna və sistemləşdirilməsinə, informasiya-axtarış sistemində və hüquqi xidmətin digər perspektivli istiqamətlərinə əsaslanır. Bu yanaşmada hüquqi cəhət, hüquq normalarının təsiri və tətbiqi üsulları, hüquqi mübahisələrin həlli qaydaları ehtiva olunur. Normativ yanaşma hüquq tərbiyəsinin və hüquq təbliğatının əsasını təşkil edir. Zira «ümumiyyətlə hüquq» yoxdur, ancaq qanunların və kütləvi hüquq düşüncəsi ilə qavranılan digər normativ-hüquqi aktların müəyyən formulələri vardır.

Hüququn pozitiv konsepsiyası hakimiyyətin bölgüsünə əsaslanan müasir nümayəndəli demokratiya ilə üzvi surətdə bağlıdır. Kifayət qədər aydındır ki, seçkili nümayəndəli orqanlar tərəfindən həyata keçirilən qanunvericilik hakimiyyəti vəzifəsi qanunyaradıcılıq fəaliyyəti vasitəsilə hüququ müəyyən etməkdən, inkişaf etdirməkdən və təkmilləşdirməkdən ibarətdir. Elə hüquqi dövlətin özü də qanunun aliliyi ilə təmin olunmuş dövlətdir.

Hüquq qanunların (hüququn əsas mənbələrinin) mətnlərində və qanunqüvvəli aktlarda ehtiva olunur. O, dövlət hakimiyyəti tərəfindən müəyyən edilən və pozuntulardan mühafizə olunan normalar sistemi kimi ifadə olunur.

Hüququn pozitiv-normativ cəhətdən dərk edilməsi **təbii hüquq məktəbi** tərəfindən tənqid edilir. Bu məktəbin mövqeyinə görə, hüquq təkcə mətnlərdən ibarət deyil, həm də ictimai şüur formasıdır (hüquq=şüur).

Təbii hüquq nəzəriyyəsinin pozitiv-normativ konsepsiya əleyhinə əsas dəlili ondan ibarətdir ki, dövlət hakimiyyəti tərəfindən qəbul olunan qanunlar səhvlərdən azad deyil, onlar bəzən yalnız varlıların hakimiyyətinin ictimai hüquq düşüncəsinə zidd olan xudpəsənd mənafeələrini ifadə edirlər. Pozitiv qanunlar qocalır, köhnəlirlər və heç də həmişə vaxtında tənzimlənmirlər. Hüquq düşüncəsi yeni ictimai tələblərə və sorğulara qanunvericiliyə nisbətən daha diqqətli və dinamik reaksiya verir, yeni qanunların müzakirəsinin və qəbulunun prosedur qaydalarının ləngiməsinin qarşısını almağa və qanunların mətnindəki ziddiyyətlərin, səhvlərin, eləcə də qeyri-dəqiqliklərin aradan qaldırılmasına fəal səy göstərir.

Qanun şüura daxil olmayanda və şüur tərəfindən qavranılmayanda kağız üzərində qalır. Qanun cəmiyyətdə ancaq şüur vasitəsilə təsir göstərə bilər. Buna görə də hüquq qanunların mətnindən ibarət deyil, o, ictimai

şüurda ehtiva olunan ümumməcburi normalar, hüquqlar, vəzifələr, qadağalar, müdafiənin qayda və formaları haqqında anlayışlar sistemidir.

Məlumdur ki, bəşəriyyətin inkişafı tarixində elə dövr və ölkələr olmuşdur ki, həmin şəraitdə və məkanda hüququn mövcudluğu ümumiyyətlə qanunlarsız və məntəlsiz ötürmüşdür. Precedentlər sistemində hüquq mənbəyi qismində peşə hüquq düşüncəsi çıxış etmiş, adət hüququ isə daha çox hüquq psixologiyasına arxalanmışdır.

Göstərmək zəruridir ki, rəy, təsəvvür və inam öz-özlüyündə insanların davranışının fəal tənzimləyicisi deyildir. Çoxdan bəllidir ki, insanların davranışı paradoksaldır: insanlar ən yaxşını görüb-bəyənə də, bəzən yaxşı olmayanı seçirlər. Zira insanın hiss və intellekti heç də həmişə bir-birilə kompromisdə olmur.

Cəmiyyətdə hüquq haqqında ən ideal anlayış və təsəvvürlər heç də həmişə hüquq qaydasının mövcudluğuna təminat vermir. İnsanlar bir şey fikirləşir, başqa bir şey barəsində danışır, etdikləri isə nə fikirləşdiklərinə, nə də dediklərinə uyğun gəlmir və bütün bunların hamısı müxtəlif müstəvilərdə baş verir. Ona görə də hüquq düşüncəsi davranış variantlarının iradəvi seçiminə heç də həmişə təsir göstərmək iqtidarında olmur.

Hüquq qaydasının bir fakt olaraq mövcudluğu hüququn da mövcud olması deməkdir. Lakin bu halda hüquq qanunun sözü növündə və yalnız hüquqi bilik və təsəvvürlər kimi deyil, insanların hərəkətlərində və davranışlarında ictimai münasibətlər qaydası kimi mövcud olur. **Hüququn sosioloji konsepsiyası** da məhz buna əsaslanır (hüquq-qayda).

İctimai münasibətlər sistemi kimi hüquqa müəyyənlik, konkretlik, sabitlik, dövləti mühafizə etmək qabiliyyəti xasdır. Hüquq, bəzən qeyd edildiyi kimi, qeyri-bərabər insanlara tətbiq edilən qeyri-bərabər miqyas deyil, bərabər ölçünün tətbiq edilməsidir. Belə tətbiq etmə həmişə qeyri-bərabər yekunla nəticələnir, mücərrəd normalar konkret həyati situasiyalara uyğun olaraq fərdiləşdirilir.

Hüquq təkcə paytaxt müəssisələrində akademik mərkəzlərdə yaradılmır. O, ictimai münasibətlərin inkişafı, insanların mənafeələrinin fərqləndirilməsi və razılaşdırılması, insan birliklərinin və təşkilatlarının maraqlarının nəzərə alınması prosesində hər yerdə əmələ gəlir. Təcrübə əsasında eynitipli hüquq münasibətləri, iştirakçıların qarşılıqlı hüquq və vəzifələri yaranır. Məhz həmin hüquq və vəzifələrdə sosial əlaqələrin, razılaşdırılmış maraqların, mübahisələrin və münaqişələrin həllinin ən məqsəduyğun üsulları ifadə olunur. Yaranmış mübahisəni və ya münaqişəni

tərəflərin qarşılıqlı razılaşma əsasında həll edə bilmədikləri zaman köməyə məhkəmə və qanunlar gəlir. Lakin hüquq münasibətlərinin böyük əksəriyyəti qanunun mətnlərinə və ya təbii hüququn prinsiplərinə müraciət etmədən əmələ gəlir, mövcud olur və reallaşır. Bəs necə olur ki, mənafeləri və müvafiq surətdə insanların fəaliyyətini tənzimləyən (fərləndirən, razılaşdırən) bu qədər çoxsaylı, kütləvi hüquq münasibətləri hüquq hesab olunmur?

Hətta pozitiv hüquq nəzəriyyəsi qanunun mətninə istinad edərək «tərəflərin diqqətəlayiq mənafe öhdəliklərinin», «mühafizə olunan mənafeələrinin» hüquqi cəhətdən tanınmasını mümkün hesab edir. İnsan aqlının yazılmamış qanunlarına istinad edək təbii hüquq konsepsiyası insanların tənzim edilən mənafeələrini və münasibətlərini hüquq hesab edir ki, bu da həmin konsepsiyanın mahiyyətindən irəli gəlir. Ona görə də dövlət qanunlarının mücərrəd formulələrini və ya şəxsiyyətin hüquqları və azadlıqları haqqında ümumi mükəllimələri deyil, cəmiyyət üzvlərinin çoxsaylı və müxtəlif mənafeələrinin ifadə olunduğu və razılaşdırıldığı (bununla yanaşı, qaydaya salındığı) hüquq münasibətləri sistemini hüquq hesab etmək lazımdır.

Nə ədalət mühakiməsi, nə də məcburiyyət tədbirləri sistemi hüquq deyildir. Bunlar hüququn təmin edilməsi, mühafizə olunması üsullarıdır.

Qanunun konkretləşdirilməsi yolu ilə hüquqa çevrilməsi hüquq düşüncəsinə kömək etmək qabiliyyətinə malik deyil. Zira belə konkretləşdirmənin istiqamətləri və nəticələri haqqında təsəvvürlər hətta peşəkar hüquq düşüncəsində hüquq barəsindəki təsəvvürlərin müxtəlif olduğu qədər müxtəlifliyə malikdir. Hüququn dərk edilməsinə sosioloji yanaşma bütün bu çətinlikləri aradan qaldırır.

Bundan başqa, qanun norması mahiyyətinə görə hüquq düşüncəsində ehtiva olunan mühakimə kimi ideoloji düzümdən ibarətdir. Məlumdur ki, qanun norması indiki zaman deyil, gələcək zaman haqqında danışır, nəyin var olduğunu deyil, nəyin var olmalı olduğunu nəzərdə tutur. Bu gələcəyi aradan qaldırmağa heç də həmişə nail olunmur. Normaların həyata keçirilməsinin gözlənilməz nəticələri qanunun mənası ilə dərhal ziddiyyətə daxil ola bilərlər. Təsadüfi deyildir ki, hələ qədim dövrlərdə deyilirdi: «hüququn həddən artıq ciddi səviyyədə həyata keçirilməsi ən yüksək ədalətsizlik doğurur». Bu, hüquqa sosioloji yanaşma zamanı qeyd olunan gözlənilməzliyi istina edən realıq, konkretlik və müəyyənlik əldə edir.

Hüququ dərk etmənin yuxarıda göstərilən bütün konsepsiyaları insan

hüquqları konsepsiyası ilə üzvi surətdə bağlıdır. Hüquqi bərabərlik ideyasının özü, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları konsepsiyası təbii hüquq nəzəriyyəsinin nümayəndələri (C.Lokk, T.Holbax və başqaları) tərəfindən irəli sürülmüş və inkişaf etdirilmişdir. Həmin ideya öz reallığını və rəsmi təsbitini «İnsan hüquqları və azadlıqları Bəyannaməsi»ndə «hüquqlar haqqında Bill»də və s. siyasi-hüquqi sənədlərdə tapmışdır ki, bu da hüququn pozitiv cəhətdən dərk edilməsi konsepsiyasının müddəalarına uyğundur. Nəhayət, bu hüquq və azadlıqlar sosioloji konsepsiya ruhunda öz dayaqını məhkəmə təcrübəsinin («məhkəmələr tərəfindən yaradılan hüquq») qanunlarla dəyişdirilə bilməyən hissəsində tapmışdır.

Hüququn bu üç konsepsiyası hüquqi sistemin dinamikasında müxtəlif ünvanlara malikdirlər. Qanunvericinin məqsədi «təbii hüquq» kateqoriyalarının normativ aktların mətnlərində ifadə olunan pozitiv hüquqa keçidini təmin etməkdən ibarətdir. Hüququ tətbiq edən (ümumiyyətlə, hüququ reallaşdıranın) fəaliyyəti – bu, pozitiv-hüquqi anlayışlardan sosioloji anlayışlara, hüquq normalarından hüquq münasibətlərinə keçiddir. Siyasətin vəzifəsi hüquq qaydasının fəaliyyəti prosesində aşkar olunan sosial tələbatların hüquq düşüncəsi kateqoriyasına keçidini təmin etməkdən ibarətdir.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

HÜQUQUN MƏNBƏLƏRİNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

1. Hüququn mənbələri və hüququ dərketmə problemləri

Hazırkı mərhələyədək hüquq elmində hüquq və hüququ dərketmə ilə bağlı bir çox problemlər haqqında dəqiq təsdiqin olmaması həm hüquqşünaslıq neşəsi ilə əlaqəsi olmayan, həm də dövlət və hüquq məsələləri ilə bilavasitə məşğul olan peşakar adamlara son dərəcə qaribə görünə bilər. Zahirən elə görünə bilər ki, hüququ dərketmə haqqında problem əbədi və dəyişməzdir. Bu barədə bir çox xarici ölkələrin dövlət-hüququ təcrübəsi, habelə son yüzilliklər ərzində hüquq elmində aparılan çoxsaylı tədqiqatlar da şəhadət verir.

Hələ XVIII yüzilliyin sonunda klassik alman fəlsəfəsinin banisi İ.Kant özünün «Metafizika və əxlaq» (1797) əsərində əsaslı şəkildə belə bir məsələyə toxunurdu ki, «əgər hüquqşünas tautologiyaya uğramaq istəməzsə və ya ümumi qərarın əvəzinə hansısa ölkənin hüququn nə olması barədə təsdiqinə istinad etməsi onu utandıra bilər.»¹

Yüzillik keçdikdən sonra – XIX əsrin sonu və XX əsrin başlanğıcında digər alman alimi, məşhur hüquqşünas R.İyerinq hüququ dərketmə probleminə toxunaraq adətən, nəyin hüquq adlandırılması məsələsinə aydınlıq gətirilməsinə xeyli diqqət yetirmişdir. Məlum olduğu kimi o, özünün həcmcə böyük olmayan, lakin son dərəcə dərin məzmununa malik olan «Hüquq uğrunda mübarizə» (1908) əsərində «hüquq» termininin kifayət qədər qeyri-müəyyən olması və ondan adətən, «iki mənada – obyektiv və subyektiv mənada» istifadə olunması haqqında yazmışdır. R.İyerinqin fikrincə, hüquq obyektiv mənada «hüquq dövlət tərəfindən müdafiə edilən bütün hüquqi müddəaların, həyatın qanun qaydalarının məcmusudur». Subyektiv mənada hüquq dedikdə isə hüquq dedikdə, «konkret şəxsiyyətin səlahiyyətlərində mücərrəd qaydaların konkret təzahürü başa düşülür».²

¹ Кант И. Метафизика нравов // История политических и правовых учений. Хрестоматия. Под ред. О.Э.Лейста, М., 2000, с.251

² Иеринг Р. Борьба за право. СПб, 1908, с.5-6.

Hüquq anlayışının qeyri-müəyyənliyi, habelə hüququ dərketmə probleminin həllinin olmaması haqqında analoji mülahizələr sonrakı dövrlərdə başqa müəlliflər tərəfindən də deyilmişdir. O cümlədən, XX yüzilliyin birinci yarısında bu barədə hüququn böyük nəzəriyyəçilərindən biri, avstriyalı hüquqşünas H.Kelzen dəfələrlə qeyd etmişdir. O özünün «Xalis hüquq nəzəriyyəsi» (1934) adlı məşhur əsərində belə bir məsələyə xüsusi diqqət, yetirirdi ki, «hüquq nəzəriyyəsi, hər şeydən əvvəl, öz predmeti haqqında anlayışı müəyyən etməlidir». Alimin fikrincə, hüquqa tərif verməkdən ötrü alman dilində və onun başqa dillərdəki ekvivalentlərində «hüquq» sözünün nə demək olduğunu müəyyən etməkdən başlamaq lazımdır. Bu sözlə adlandırılan, onu digər özünəbənzər hadisələrdən fərqləndirən oxşar hadisələrin sosial hadisələrdən ibarət olub-olmadıqlarını aydınlaşdırmaq lazımdır. Müəllifə görə, belə tədqiqat nəticəsində aydınlaşdırıla bilər ki, «hüquq» sözü və onun xarici dillərdəki ekvivalentləri ilə o qədər müxtəlif predmetlər adlandırılır ki, heç bir ümumi anlayış onların hamısını əhatə edə bilməz.¹

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, hüquq anlayışının qeyri-müəyyənliyinə və hüququ dərketmə probleminin həll edilməməsinə aid olan məsələlər XX yüzilliyin bütün ikinci yarısı ərzində sonsuz narahatlığa səbəb olmuşdur ki, bu da böyük mübahisələr doğurmuşdur və indi də doğurmaqdadır.

Hüququ dərketmə problemi haqqında danışarkən qeyd etmək zəruridir ki, problemin uğurlu həlli hüquq anlayışı ilə bağlı olan və onun kateqoriyalarını, onların anlayışlarını əks etdirən hadisələrlə çox sıx əlaqədədir. Söhbət, o cümlədən hüququn mahiyyəti və məzmunu, onun rolu (funksiyası) və təyinatı, hüquqi tənziyyət mexanizmi, hüququn sistemi və hüquqi sistem kimi hadisə və anlayışlar haqqında bu və ya digər «törəmə» təsəvvürlər barəsində gedir. Burada hüququn **mənbələrinə** və ya **formalarına** aid olan problemlərin tədqiq edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyəvi hüquq sistemləri bu və ya digər hüquq ailəsinə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, öz təbiətin və xarakterinə görə qanun, dekret, qərar, fərman və s. bu kimi «dünyəvi» hüquq formalarına və ya mənbələrinə üstünlük verirlər. Dünyəvi hüquq öz təbiətinə və xarakterinə görə ancaq öz təbiətinə və xarakterinə uyğun analoji formalara və ya mənbələrə malik ola bilər və olmalıdır.

Dini hüquq sistemləri öz növbəsində öz təbiətinə, xarakterinə və öz varlığının və fəaliyyətinin məntiqinə görə dünyəvi axtarışlara və idraka deyil, hüququn dini fərmanlarına və mənbələrinə istiqamət götürürlər.

¹ Келзен Г. Чистое учение о праве // История политических и правовых учений. Хрестоматия под ред. О.Э.Лейста, М., 2000, с.480-481.

Məsələ, Quran müsəlman hüququnun, Bibliya xristian hüququnun mənbəyi qismində çıxış edir.

Dini hüquq sistemləri üçün Allah iradəsi aparıcıdır. Dini hüquq normalarına uyğun olaraq dövlət və hüquq Allah tərəfindən yaradılmışdır. İmperatorlar, krallar və ya monarxlar yerdəki dövlət hakimiyyətini Allahın iradəsilə həyata keçirirlər. Bütün hökmlər Allahın hökmüdür. Başçı və rəhbərlər isə bu hökmlərin ancaq icraçılarıdır. Məsələn, Allahın iradəsi ideyası e.ə. VIII-VI yüzilliklərdə Qədim Romanın ərazisində təşəkkül tapmış və inkişaf etmiş Roma hüququnun əsasını təşkil edirdi. O, arxaik sakral hüquq idi və Qədim Roma cəmiyyətində ictimai münasibətlərin əsas tənzimləyicisi qismində fəaliyyət göstərirdi. Sakral hüquq «adamlarla allahlar arasında münasibətləri möhkəmləndirən» hüquq normalarının, yaxud davranış qaydalarının sistemindən ibarət idi. Sakral hüquq özündə dini ayinlərə, qurbanlar verilməsi qaydalarına və sitayişlərə ciddi əməl edilməsinə dair bir sıra öhdəlikləri özündə ehtiva edirdi.

Keçmiş SSRİ-də 1917-ci ildən başlayaraq 1990-cı illərin sonunadək 70 ildən bir qədər artıq olan dövr ərzində hüququ dərk etmə problemi, bir qayda olaraq, «normativ-pozitiv» mövqelərdən həll edilirdi. Belə yanaşmanın və istiqamətin əsasını hüququn A.Vişnskinin 1938-ci ildə hüquq üzrə elmi işçilərin Birinci müşavirəsindəki məruzəsi üzrə qəbul olunmuş tərifini təşkil edirdi.

Bu zaman hüquq anlayışına «hökmrən sinfin iradəsini ifadə edən, qanunvericilik qaydasında müəyyən edilən davranış qaydalarının, habelə dövlət hakimiyyəti tərəfindən sanksiyalaşdırılmış hökmrən sinfə əlverişli və yararlı olan ictimai münasibətlərin mühafizəsi, möhkəmləndirilməsi və inkişafı məqsədi ilə tətbiqi dövlətin məcburiyyət qüvvəsilə təmin olunan adətlərin və birgəyaşayış qaydalarının məcmusu»¹ kimi baxılırdı.

Hüquqa dair həmin təsəvvür əsasında sovet və xarici sosialist ölkələrinin tədqiqatçıları tərəfindən öz məntiqi məzmununa və həcminə görə bir-birindən fərqlənən, lakin hüquq anlayışının mahiyyətinə görə bir-birinə yaxın olan iki müddəə – «hüququn məhdud normativ» mənada və «geniş» mənada anlayışı işlənib hazırlanmışdı.²

¹ Основные задачи науки советского социалистического права. М., 1938, с.8.

² Məsələ, bu bəgədə ətraflı bax: Керимов Дж.А. Философские основания политико-правовых исследований. М., 1986; М., 1986; Успенский: Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. М., 2000; Байтин М.И. Сущность права (современные нормативное правопонимание на грани двух веков). Саратов, 2001 və başqaları.

Hüququn anlayışının tərifinə məhdud normativ mənada yanaşma dövlət tərəfindən müəyyən olunan və sanksiyalaşdırılan, dövlətin iradəsini ifadə edən və dövlət tərəfindən təmin olunan normalar sistemi kimi, hüquq haqqında təsəvvürün işlənib hazırlanması idi.

Həmin yanaşmanın tərəfdarları üçün hüquqa verilən tərif də son dərəcə tipik idi. Hüququn anlayışına verilən tərif özündə müxtəlif komponentləri ehtiva edirdi. Hüququn həmin tərifinə uyğun olaraq hüquq dedikdə, «yerinə yetirilməsi dövlətin məcburiyyət qüvvəsilə təmin edilən normalar sistemi»,¹ «dövlət tərəfindən müəyyən edilən və sanksiyalaşdırılan, hökmrən sinfə əlverişli və yararlı olan ictimai münasibətlərin mühafizəsi, möhkəmləndirilməsi və inkişafı məqsədi ilə tətbiqi dövlətin məcburiyyət qüvvəsilə təmin olunan ictimai münasibətlərin və qaydaların məcmusu»² başa düşülürdü. Yaxud hüquq dedikdə, «hökmrən sinfin normaların məcmusunda ifadə olunan dövlət iradəsi nəzərdə tutulurdu və həmin normaların məcmusu ictimai münasibətlərin sinfi tənzimləyicisi kimi dövlət tərəfindən mühafizə olunurdu».³

Qeyd etmək lazımdır ki, hüququn anlayışına verilən yuxarıdakı tərif öz müddəaları ilə, lakin bəzi modifikasiyaya məruz qalmaqla keçmiş SSRİ məkanında qüvvədə olmuş hüququn komponentlərini indi də saxlamaqdadır. Məsələ burasındadır ki, həmin tərifdən hüquq ədəbiyyatında da geniş şəkildə istifadə olunur.

Nümunə qismində M.İ. Байтинin onun son dərəcə məzmunlu əsəri olan «Hüququn mahiyyəti» kitabında «hüquq anlayışının ümumi tərifinə»⁴ istinad etmək olar. Müəllif hüququn anlayışına belə tərif verir: «Hüquq – bu, cəmiyyətin dövlət iradəsini, onun ümumbəşəri və sinfi xarakterini ifadə edən, dövlət tərəfindən verilən və ya sanksiyalaşdırılan və mümkün pozuntulardan dövlət məcburiyyətilə mühafizə olunan, ictimai münasibətlərin hakimiyyət-rəsmi tənzimləyicisi olan ümumməcburi, formal-müəyyən normaların sistemidir.»⁴

Hüququn anlayışına geniş yanaşma, bir tərəfdən real gerçəkliyin məhdud-normativ dərk etməsinin tam və ya qismən qeyri-uyğunluğu haq-

¹ Труды первой научной сессии ВИАОН. М., 1940, с.9.

² Карасва М.П. və başqaları. Теория государства и права. М., 1955, с.70; Иоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права. М., 1961.

³ Иоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права. М., 1961, с.59.

⁴ Байтин М.И. Сущность права (Современные нормативное правопонимание на грани двух веков). Саратов, 2001, с.81-82.

qında şəhadət verirdi, digər tərəfdən isə real hüquqi gerçəkliyi daha adekvat, yeni müstəvidə əks etdirən inkişaf meyillərini əks etdirirdi.

Hüququn dərk edilməsinə «məhdud-normativ» və «geniş» yanaşmalarla yanaşı, keçən yüzilliyin 70-80-ci illərində bir sıra müəlliflər tərəfindən hüququn anlayışı tərifinə üçüncü yanaşma da özünü büruzə verdi. Həmin yanaşmaya uyğun olaraq hüququ dərk etmə konsepsiyaya, daha dəqiq desək, hüquq və qanunun fərqləndirilməsi prinsipinə əsaslanırdı.

Lakin sovet və xarici ölkə yurisprudensiyası təcrübəsinin şəhadət verdiyi kimi, həmin yanaşma nə geniş yayıla bilmədi, nə də özünün hamılıqla qəbulunu tapmadı.¹ Bundan başqa, hüquq ədəbiyyatında belə bir mülahizə də mövcud idi ki, hüququ dərk etmənin anlayışına normativ və geniş yanaşma ilə yanaşı daha bir müstəqil üçüncü yanaşmaya heç bir inandırıcı əsaslar yoxdur.² Bu mülahizənin tərəfdarlarından biri olan M.İ. Baytının belə əqli nəticəsinin əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, «hüququ və qanunu fərqləndirməyə tərəfdar çıxanlar bu konsepsiyadan hüququn geniş dərk edilməsinin bu və ya digər variantından əsas sübutlar qismində istifadə edirlər. Məhz bunun sayəsində də adı çəkilən yanaşmaya faktiki olaraq başqa – «geniş» yanaşmanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi baxılır və buna görə də onu hüququ dərk etmənin tədqiqi prosesində müstəqil bir istiqamət kimi fərqləndirməyə heç bir əsas ola bilməz».³

Hüququ dərk etmənin problemləri və keçmiş sovetin varlığı dövründə onun həlli (yanaşmalar və istiqamətlər) yolları haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər yanaşmalar barədə mövqelər bir qədər «demokratikləşdirilmiş» halda bəzi dəyişikliklərlə indi də qorunmaqdadır.

Mövqelərin belə qorunması nəinki hüququ dərk etmənin ümumi problemlərinin həll olunmasına, həm də o cümlədən dövlətin və hüququn mənşəyinə» hüququn mənbələrinə aid ümumi məsələlərə dair hüquq nəzəriyyəçilərinin ünvanına bəzi müasir müəlliflərin tamamilə haqlı iradlarını söyləməyə əsas vermişdir.

Bununla əlaqədar olaraq T.V. Kaşanina yazır: «İdeoloji sədlər aradan qaldırıldıqdan sonra alim-hüquqşünaslar dövlətin və hüququn mənşəyi problemlərinin öyrənilməsi istiqamətində irəli hərəkət etməyə tələs-

¹ Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах. Отв.ред. М.Н.Марченко, т.2, 2001, с.19-23.

² Байтин М.И. Сущность права (Современные нормативное правопонимание на грани двух веков). Саратов, 2001, с.44.

³ Yənə orada.

mirdilər. Həmin alim-hüquqşünaslar bunun əvəzinə dövlətin və hüququn mənşəyinə dair F.Engelsin konsepsiyası üzərinə kompromissiz şəkildə hücum keçdilər. Lakin bu alim-hüquqşünasların böyük əksəriyyəti öz adlarından yeni heç nə təklif etmədilər».¹

Xarici ölkələrin müasir tədqiqatçı hüquqşünaslarının son əsərlərini təhlil edərkən hüququn anlayışının ümumi tərifinin işlənilməsinə və onun haqqında «universal» təəvvürlərə aid olan təkliflər və fikirlər spektrinin kifayət qədər geniş və son dərəcə müxtəlif olduğunu görmək çətin deyildir. Bu, bir-birinə zidd olan həm ifrat, həm də «aralıq» fikirləri əhatə edir.

«Hüquq» anlayışının ümumi tərfi»nin tək cə mümkünüyü və zəruriliyi deyil, həm də işlənilməsinin reallığı mövqeyində dayanan alim-hüquqşünasları² «müsbət» işarəsi ilə ifrat fikirlilər sırasına aid etmək olar. Burada söhbətin hüququn anlayışına «normativ yanaşma»³ mövqeyindən tərif verilməsi haqqında getdiyini qeyd etmək zəruridir.

Bunun ziddinə olan fikri («mənfi» işarəsi ilə) müdafiə edən müəlliflər belə hesab edirlər ki, «nəzəriyyə və təcrübədən istifadə etməklə hüququn həm anlayışının, həm tərifinin vahid, universal müddəalarını işləyib hazırlamaq uğursuzluğa düşər olmuşdur».⁴ Bu fikrə tərəfdar çıxan müəlliflərin nöqtəyi-nəzərinə, burada söhbət yalnız «həm nəzəriyyə, həm də hüquqi təcrübə üçün əhəmiyyət kəsb edən hüquq anlayışı və tərifinin bəzi variantları haqqında»⁵ gedə bilər.

Əslində bu müəlliflərin sualları aşağıdakılardan ibarətdir: «Qanunu bilavasitə formulə edən və ya hüquq normasını tətbiq edən təcrübə hüquqşünas üçün hüququn azadlıq, yaxud hüquq münasibəti miqyası, ölçüsü olduğunu söyləmək nə deməkdir?» Dərhal da cavab verilir: «Hüquq onun üçün həmişə normadır və hüququn kim – dövlət hakimiyyət orqanları və ya məhkəmə tərəfindən müəyyən edilməsinin həmin hüquqşünas üçün əhəmiyyəti yoxdur».⁶

¹ Кашина Т.В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. М., 1999, с.9.

² Байтин М.И. О современном нормативном понимании права. Журнал российского права. 1999, №1, с.103.

³ Yənə orada, s.98.

⁴ Попов В.И. Правопонимание в советской юридической науке: Автореф. дис. ... канд.юрид.наук. М., 2001, с.17.

⁵ Yənə orada, s.17-18.

⁶ Попов В.И. Правопонимание в советской юридической науке: Автореф. дис. ... канд.юрид.наук. М., 2001, с.18.

2. Hüququn forması anlayışı

Asanlıqla görmək olar ki, bu halda söhbət, birincisi, hüququn tədqiqinin müxtəlif yanaşmaları ilə istiqamətləri arasında ənənəvi ziddiyyətlərin aradan qaldırılması ilə bağlı onun ümumi anlayışının işlənməsi prosesində çətinliklər haqqında deyil, hüquq nəzəriyyəsi ilə yuridik praktikası arasındakı elementar fərqin aradan qaldırılması barəsində gedir. İkincisi, söhbət yuridik sənət səviyyəsində qüvvədə olan qanunları «bilavasitə formulə edən» və ya tətbiq edən təcrübəçi hüquqşünaslar barəsində gedir.

Nəhayət, hüququn ümumi anlayışının işlənməsi mümkünlüyü haqqında məsələ üzrə «aralıq» və «universal» təsəvvürlərə o fikirləri aid etmək olar ki, həmin fikirlərə uyğun olaraq belə mümkünlüyə yalnız milli səviyyədə – ayrıca dövlət səviyyəsində, «bir dövr və bir ölkə» hüdudlarında yol verilir və bu, bütün dünya birliyi miqyasında qeyri-mümkündür.

Bu mövzuya dair öz mülahizələrini irəli sürən Q.V.Maltsev əsəh olaraq qeyd edir ki, «əgər hüququn ümumdünya anlayışı və tərifi praktiki olaraq mümkün deyildirsə, o halda ayrıca dövlət və onun nəzarət etdiyi vahid hüquqi məkan hüdudlarında hüquq münasibətlərinin bütün iştirakçıları üçün hüququn ümumi anlayışının axtarışı müəyyən nizamlayıcı mənaya malikdir.¹

Lakin bununla yanaşı, dünya birliyi və ayrıca hüquq sistemi miqyasında da hüququn ümumi anlayışının axtarışı mövcuddur və o da nizamlayıcı mənə kəsb edir. Bütün müqayisəli hüquqşünaslıq da məhz bundan irəli gəlir. Dünyada hüququn ümuməhəmiyyətli və universal yerə iddia edən və ya iddia edə bilən kifayət qədər çoxlu anlayışı və tərifləri mövcuddur.

Nümunə qismində onların aşağıdakı qısa xarakteristikasını vermək olar:

- a) hüquq – bu, formal bərabərlikdir;
- b) hüquq – bu, insanlar arasındakı ictimai münasibətlərdə azadlığın ümumi və zəruri formasıdır;
- v) hüquq – bu, ümumi ədalətlikdir.

Müxtəlif hüquq ailələri və milli hüquq sistemləri üçün bu ümumi əlamətlərin, cəhətlərin aşkar olunması və öyrənilməsi həm hüququ dərketmə probleminin həll edilməsi, həm də hüquq haqqında ümumi təsəvvürlərin işlənilməsi və bütövlükdə hüquq anlayışına tərif verilməsi üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edir.

Hüququn forması anlayışına və onun hüququn mənbəyi anlayışı ilə qarşılıqlı əlaqəsinə aid olan məsələlərin həlli hüququn dərkedilməsi və hüquq anlayışının özünə tərif verilməsi probleminin həllindən törəmədir. Bununla əlaqədar tədqiqatçının hansı metodoloji mövqələrdə dayanması, onun, deyək ki, pozitivist görüşlərə tərəfdar çıxıb-çıxmaması və ya hüququ dərketmə problemini təbii hüquq mövqələrindən həll etməsi tam dərəcədə onun hüququn formaları və mənbələri haqqındakı təsəvvürlərindən asılıdır.

Buna görə də ilk baxışda pozitiv və təbii hüquq nöqtəyi-nəzərindən hüququn forma və mənbələrini ilk başlanğıcda ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək daha rəşional və mükəmməl olardı. Lakin hazırda pozitiv və təbii hüquq nəzəriyyələrinin xarici ölkələrdə daha geniş yayılmasına və hüquqşünas-nəzəriyyəçilər və təcrübə işçilər tərəfindən qəbul olunmasına baxmayaraq, bu nəzəriyyələr hamılıqla qəbul edilmir. Bu, məsələnin bir cəhətidir.

Problemin ikinci cəhəti ondan ibarətdir ki, hüquqi materiyanın daha dərindən və hərtərəfli dərək edilməsi məqsədilə hüququn həm formalarının, həm də mənbələrinin ümumi anlayışlarına kompleks şəkildə diqqət yetirilməlidir. Çünki istisnasız olaraq bütün hüquq sistemləri və ailələrinə xas olan formaların və mənbələrin ümumi əlamətlərini və cəhətlərini özündə ehtiva edən forma və mənbələrin ümumi anlayışları haqqında dürüst təsəvvürlərə malik olmadan, konkret hüquq sisteminin və ailəsinin forma və mənbələri barəsində mükəmməl mülahizə yürütmək çətin olardı.

C.A.Kərimov tamamilə haqlı olaraq qeyd edir ki, hüququn formalarının öyrənilməsi «ancaq hüququn mahiyyətini və məzmununu təşkil etdiyinə və zahirdən ifadə etdiyinə görə deyil, həm də hüquqi həyatın bir çox amillərinin – ümumməcburiyyətin, normativliyin, hüquqi aktların yuridik qüvvə dərəcəsinin, ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin metod və üsullarının və s. onların xüsusiyyətlərindən asılı olduğuna görə son dərəcə mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Hüququn formalarının çoxşəxəliliyi onların ümumi anlayışına tərif verilməsini nəzərdə tutur».¹

Yuxarıda deyilənlərə əsasən, hüququn konkret forma və mənbələ-

¹ Керимов Дж.А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. М., 2000, с.113.

¹ Мальцев Г.В. Понимание права. Подходы и проблемы. М., 1999, с.4.

rinin nəzərdən keçirilməsi zamanı başlanğıcda onların **ümumi anlayışına** və bu anlayışların bir-birilə **qarşılıqlı əlaqəsinə**, sonra isə ən geniş yayılmış hüquq nəzəriyyələri və müxtəlif hüquq ailələri və sistemləri çərçivəsində hüququn forma və mənbələri haqqında təşəkkül tapmış **təsvürlərə** diqqət yetirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Hüququn formasının ümumi anlayışının istənilən hüquq sistemi və hüquq ailəsi çərçivəsində tətbiq edilməli olan tədqiqi ilə bilavasitə bağlı məsələləri həll edərkən hüquq nəzəriyyəsi tərəfindən işlənilən və hazırlanan və hüquqi təcrübədə dəfələrlə təsdiqini tapan aşağıdakı bir sıra müddəalara əsaslanmaq zəruridir.

Birincisi. Nəzərə almaq zəruridir ki, hüququn özü kimi, hüquq forması da son dərəcə **çoxsaxəli, çoxtəbəqəli** və **çoxtəyinatlı** fenomendir.

Hüququn hər bir forması istisnasız olaraq öz fəlsəfi aspektinə malikdir. Belə ki, hüququn forması özündə təkcə hüquqi deyil, həm də müəyyən mənada özünə xas olan fəlsəfi kateqoriyaları ehtiva edir, eləcə də özünəməxsus əlamətlərdən geniş istifadə edir. Qeyd etmək zəruridir ki, hüququn forması yuridik kateqoriya kimi özünün məntiqi başlanğıcını ümumfəlsəfi kateqoriyalardan götürür. Bu zaman ümumfəlsəfi kateqoriya nəzərdən keçirilən materiyanın «məzmunun varlığı və ifadə olunması üsulu» kimi müəyyən edilir.

Bundan başqa, hüququn hər bir forması fəlsəfi aspektlə yanaşı həm də **sosioloji aspektə** malikdir və özündə həmin cəmiyyətdə təşəkkül tapmış bu və ya digər sosial reallıqları ehtiva edir. Hüququn formalarından hər birinə eyni zamanda da müəyyən **formal-yuridik, «filoloji»** və bir sıra digər aspektlər xasdır.

Formal-yuridik və «filoloji» aspektlər, o cümlədən hüququn bu və ya digər formasının zahiri ifadəsinin xüsusiyyətlərində təzahür edə bilərlər. Məsələn, bu aspektlərin yazılmış və ya yazılmamış bu və ya digər hüquqi aktın xarakterində və onun müvafiq formasında təzahür etməsi.

İkincisi. İstənilən digər hadisə və ya prosesin forması kimi, hüququn forması da öz sosial-sinfi mahiyyətindən və məzmunundan qopmuş halda öz-özlüyündə mövcud deyil. Hüququn forması ancaq o halda müəyyən sosial mənə əldə edir və sosial əhəmiyyətli fenomen olur ki, həmin vaxt konkret, ciddi müəyyən edilmiş sosial-sinfi mahiyyəti əks etdirir və müvafiq sosial-sinfi məzmunla tamamlanır. Hüququn forması bunsuz yalnız sosial planda heç bir əhəmiyyət kəsb etməyən mücərrəd bir şey qismində çıxış edir.

Hüquqi adət, qanun və eləcə də hüququn istənilən digər forması sosial-siyasi və sair mühitdə konkret sosial-sinfi reallığı əks etdirdiyi və bunu təşkil etdiyi vaxt sosial əhəmiyyətli, qüvvədə olan fəal fəaliyyət göstərən formalar olurlar.

Üçüncüsü. Hüququn forması anlayışının müəyyən edilməsi prosesində bunu da nəzərə almaq vacibdir ki, metodoloji planda fəlsəfi kateqoriya kimi «forma»dan «tərəmə» olan forma ilə qırılmaz surətdə bağlı olan hüququn forması nəzəri və təcrübi planda «məzmun»a münasibətdə **cüt kateqoriya** qismində çıxış edir.

Bu o deməkdir ki, digər fəlsəfi və hüquqi kateqoriyalarla müqayisədə forma və məzmun, əvvəlcə, bir-birilə daha sıx dialektik əlaqə və qarşılıqlı fəaliyyətdə olur və bir-birilərini tamamlayırlar. İkincisi, hüququn forması və onun məzmunu özünün dəyər, iradə, sosial, maddi və istənilən digər cəhətindən asılı olmayaraq, hüquq adlanan eyni hadisənin iki müxtəlif müstəvisi, iki fərqli kəsiyi kimi çıxış edir.

Nəhayət, üçüncüsü, hüququn forması və onun məzmunu cüt kateqoriyalar kimi nəinki bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı fəaliyyətdə olurlar, həm də onlar eyni zamanda bir-birinə nüfuz edir, bir-birinə keçirlər. Fəlsəfi dildən sadə pragmatik dilə tərcümədə bu o deməkdir ki, hüququn eyni forması bir halda, daha dəqiq ifadə etsək, hüquqi xarakterli eyni hadisələrə münasibətdə çıxış edə bilər və həqiqətən də özünün ilkin təyinatı – forma, digər hadisələrə münasibətdə isə məzmun qismində çıxış edə bilər, yaxud əksinə.

Deyilənləri təsdiq etmək üçün, məsələn, hüquq normasına istinad etmək olar. Belə ki, struktur planda daxili mütəşəkkil davranış qaydası (hipoteza, dispoziisiya, sanksiya) olan hüquq norması davranışa münasibətdə eyni zamanda həm forma, digər normalarla yanaşı onu ehtiva edən normativ hüquqi akta, hüquq institutuna, hüquq sahəsinə və hətta bütövlükdə hüququna özünə münasibətdə məzmunun bir hissəsi kimi çıxış edir.

Nümunə qismində həm də istənilən hüquq institutuna istinad etmək olar. Hüquq institutu bir tərəfdən – onu formalaşdıran normaların məcmusuna münasibətdə hüququn forması olur. Digər tərəfdən – hüququn müvafiq sahəsinə və bütövlükdə hüququn özünə münasibətdə orta struktur səviyyədə onun «struktur» məzmununun elementlərindən biri qismində çıxış edir.

Hüququn formasının və məzmununun təhlili analoji nümunələrin böyük kütləsini verir.

Dördüncüsü. Hüququn formasını nəzərdən keçirərkən belə bir cəhəti diqqət mərkəzində saxlamaq çox vacibdir ki, məzmun da istisna olmaqla, hüququn forması, həm də onun bütün digər komponentləri daim inkişafda olan **dinamik hadisədir**.

İstənilən digər forma kimi, hüququn da forması öz təbiətinə, xarakterinə və təyinatına görə hüququn məzmununu və sair komponentləri ilə müqayisədə sabitliyə, mühafizəkarlığa və durğunluğa çəkir. Lakin hüququn daim dəyişən məzmununun və onu əhatə edən iqtisadi, sosial-siyasi və sair mühitin təsiri altında hüququn forması da dəyişməz qalmır. Hüququn forması da daim dəyişir, inkişaf edir və təkmilləşir.

Tədqiqatçılar tərəfindən dəfələrlə qeyd edildiyi kimi, əgər bu zaman ətraf mühit hüququn məzmununda özünün bilavasitə əksini (görüntüsünü) taparsa, həmin görüntü formada əsasən onun məzmunu vasitəsilə ifadə olunur.¹ İqtisadiyyatda, siyasətdə, cəmiyyətin və dövlətin sosial həyatında və digər sferalarında baş verən dəyişikliklər hüququn mahiyyətinə və məzmununa birbaşa, hüququn formasına isə dolayısı ilə təsir göstərir.

«Hüququn forması» anlayışının aydınlaşdırılması planında mülahizə yürüdükdən və hüquq norması haqqında məsələyə toxunarkən qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlcə, hüquq norması onun çoxsaylı mikrohissələrindən biri kimi nə nəzəri, nə də praktiki cəhətdən bütövlükdə bütün hüququn forması qismində çıxış edə bilməz. Ona yalnız (struktur-təşkilati səviyyədə) davranış qaydasına «qoyulmuş» forma, daha dəqiq desək, fiziki və hüquqi şəxslərdən tələb olunan davranışın konkret modeli qismində baxmaq olar.

İkincisi isə, ayrıca götürülmüş heç bir hüquq norması bütün hüququn daxili təşkilinə iddia edə və onun daxili forması adlandırılı bilməz. Belə forma qismində **struktur-təşkilati aspektdə** nəzərdən keçirilən və hüquq elmində işlənilmiş hazırlanmış hüquq institutları, hüquq sahələri və sahə-daxili kriteriyalardan asılı olaraq bölgüsü aparılmış normalar sistemi çıxış edə bilər.

Davranış qaydalarının «qoyulmuş» normalar və onları təşkil edən daxili məzmun nöqtəyi-nəzərindən nəzərdən keçirilən normaların sistemində isə eyni zamanda **bütün hüququn məzmunu** qismində baxıla bilər və baxılmalıdır.

Hüququn və onun formalarının anlayışının tərfi problemi ilə məşğul olan rusiyalı hüquqşünas-alimlər arasında hüquq norması və hüququn

¹ Керимов Дж.А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. М., 2000, с.178.

formasını – məzmununu, hüququn formasının hüququn mahiyyəti və məzmununu ilə qarşılıqlı əlaqəsi, hüququn formasının daxili və xarici formalara bölgüsü, belə bölgünün əhəmiyyəti və s. Haqqında diskussiyalar indi də davam edir.¹

Hüququn və onun formalarının tədqiqinə ənənəvi yanaşmaların vacibliyini qeyd edən C.A.Kərimov haqlı olaraq diqqəti ona yönəldir ki, «hüququn mahiyyətilə məzmununu, hüququn daxili və xarici formaları arasında fərqlərin aparılması hüququn məzmununun və formasının, onların qarşılıqlı əlaqəsinin və qarşılıqlı fəaliyyətinin birliyini dərinləndirəndən aydınlaşdırmağa imkan verir. Belə fərq bilavasitə praktiki əhəmiyyətə də malikdir. Belə ki, əgər hüququn mahiyyəti hüququn dövlətin məhz hansı iradəsini ifadə etdiyini və möhkəmləndirdiyini göstərsə, hüququn məzmunu bu iradənin məhz hansı tələbləri irəli sürdüyünü müəyyən edir. Daha sonra, əgər daxili forma bütün hüquq normalarına məcburi qüvvə verir, xarici forma hər bir hüquq normasının digər hüquq normalarına münasibətdə yuridik qüvvəsini müəyyən edir».²

Hələ XX yüzilliyin 60-cı illərinin sovet hüquq ədəbiyyatında iki zahirən oxşar, lakin heç də eyni olmayan anlayışın fərqləndirilməsinin vacibliyi göstərilirdi. Bu anlayışlardan biri «hüququn forması», digəri isə «hüquqi forma» anlayışı idi.³

Lakin bu anlayışların təhlilindən aydın olur ki, çoxsaylı elmi tədqiqatlarda belə fərqləndirmə heç də həmişə ardıcıl aparılmamışdır.

Formaların göstərilən müxtəliflikləri haqqında mahiyyəti üzrə danışarkən qeyd etmək zəruridir ki, həmin formaların oxşarlığı aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) hər iki forma eyni qaydalı hadisə və kateqoriyalardır (formalardır),
- b) onların hər ikisi materiyanın eyni növünə – hüquqa birgə aiddirlər.

Bu formaların arasında fərq, hər şeydən əvvəl, onda təzahür edir ki, həm «hüququn forması», həm də «hüquqi forma» bir-birindən fərqli təsir obyektinə və «təşkilati» obyektə malikdirlər. Hüququn forması bilavasitə

¹ Вах: Общая теория права и государства (под ред. В.В.Лазарева. М., 1999, с.175-196; Общая теория права (под ред. А.С.Пиголкина, М., 1999, с.164-179; Теория государства и права. Курс лекций (отв.ред. Н.И.Муртузов, А.В.Малько. М., 1997, с.329-347; Общая теория государства и права. Академический курс: В 3-х томах, т.2 (отв.ред. М.Н.Марченко. М., 2001, с.229-253.

² Керимов Дж.А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. М., 2000, с.178.

³ Иоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права. М., 1961, с.131.

hüququn özü, hüquqi materiya ilə bağlıdır və o, hüquqi materiyanı təşkil edir. Hüquqi forma isə eyni zamanda qeyri-hüquqi materiyanı müəyyən və təşkil edir. O, gündəlik həyatda iqtisadi, siyasi və sair münasibətlərin hüquqi forması qismində çıxış edir.

Yuxarıda göstərilənlərə müvafiq surətdə hüququn formasına hüququn daxili təşkili və zahiri ifadə üsulu (vasitəsi), dəqiq desək, hüquq normasında ehtiva olunan davranış qaydalarının ifadəsi kimi tərif vermək olar. Hüquq forması da eyni zamanda hüququn iqtisadiyyata, siyasətə, cəmiyyət həyatının sosial sferasına və digər sferalarına müvafiq təsir üsulu (vasitəsi) qismində çıxış edir.

Hüququn forması ilə hüquqi forma arasındakı fərqlər haqqında danışarkən həm də belə bir cəhətə də diqqət yetirmək zəruridir ki, onlar ümumhüquqi və eyni zamanda da ümumfəlsəfi anlayış və kateqoriyalar kimi müxtəlif məzmunla malik olmaları ilə seçilir. Belə ki, hüququn formaları **xalis hüquqi məzmunlu** cüt kateqoriyalar kimi çıxış edirlər. Hüquqi forma isə **qeyri-hüquqi məzmunu** ilə müəyyən edilir.

Nəzərdən keçirilən prosesdə **hüququn formaları** xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, zahiri formalar həmişə hüquqda onu əhatə edən maddi və sair mühitin hansı üsulla ifadə edilməsi və bununla yanaşı, ən ümumi şəkildə bunun necə mühit olması haqqında təsəvvürlər yaradır. Tamamilə aydındır ki, məsələn, bazar mühiti ancaq hüququn formalarını və hüquqi massivi konsolidasiya edən prinsipləri doğurur. Eyni zamanda da qeyri-bazar dövlət-təşkilati iqtisadi mühit hüququn tamamilə başqa bir zahiri forma və prinsiplərini meydana çıxarır.

3. Hüququn mənbəyi anlayışı və onun hüququn forması anlayışı ilə qarşılıqlı əlaqəsi

Hüququn mənbəyi anlayışı və onun «hüququn forması» ilə qarşılıqlı əlaqəsi haqqında məsələnin yaranması tədqiqatçılar üçün nə dənənki, nə də bu günkü məsələ deyildir. Hələ XX yüzilliyin başlanğıcında İ.V.Mixaylovski yazırdı ki, «hüququn mənbəyi» termini hələ indi də müxtəlif cür başa düşülür və buna görə də onun ətrafında mübahisələr gedir. Müəllif əlavə edirdi ki, bu mübahisələr anlaşılmaqlara əsaslanır. Ən sadəsi bu anlaşılmaqları aradan qaldırmaqdan və elmdə bu qədər tez-tez istifadə olunan terminin ümumi başa düşülməsi hesabına razılaşmaqdan ibarətdir.¹

¹ Михайловский И.Б. Очерки философии права. т.1, М., 1914, с.237.

Hüququn mənbələri anlayışına aid problem ətrafında diskussiyalar keçən yüzilliyin 40-cı illərində də davam etmişdir. O vaxt hüququn mənbəyi dedikdə, «davranış qaydasına dövlət hakimiyyəti tərəfindən ümum-məcburiyyət qüvvəsinin verilməsi üsulu»¹ başa düşülürdü. Yaxud geniş mənada hüququn mənbəyi dedikdə, «fəhlə sinfinin diktaturası, yəni sovet hakimiyyəti», xüsusi mənada isə «qanunvericilik normaları»² nəzərdə tutulurdu.

Hüququn mənbələri anlayışı problemi ətrafında mübahisələr bu gün də mövcuddur. Məsələn, rusiyalı tədqiqatçı-hüquqşünaslar Rusiyanın hüquq elmində hüququn mənbəyinin hamılıqla qəbul olunan anlayışının olmadığını qeyd edirlər.³

Öz xarakterinə görə hüququn mənbəyi anlayışının tədqiq edilməsinə və bunun mübahisəli olmasına aid analogi təsdiqlərə müasir Qərb hüquq ədəbiyyatında da təsadüf olunur. Bu mənada görkəmli fransız hüquq nəzəriyyəçisi Jan-Lui Berjelin mülahizələri son dərəcə səciyyəvidir. Onun fikrincə, «hüququn mənbəyi» anlayışı və termininin qeyri-müəyyənliyi bəzən ona görə yaranır ki, bu terminlə eyni zamanda hüququn məzmunlu və formal mənbələrini adlandırmaq da qəbul olunmuşdur.⁴ Müəllif davam edərək göstərir ki, hüquqi qaydalar səbəblərdən heç də məhrum edilməmişdir. Bunlar ən müxtəlif, yəni pozitiv qaydalarla idarə edən, onların ideoloji əsasına xidmət edən və hüquq fəlsəfəsinə aparıb çıxaran əxlaqi, dini, fəlsəfi, siyasi, sosial və ideoloji prinsiplərdir. Bu, eyni dərəcədə də hüququn yönümünü və məzmununu müəyyən edən texniki vasitələri sahəsində zamana, məkana görə təşəkkül tapan sosial gerçəkliyin faktları və «situasiyanın tələbləridir».⁵

Hüququn mənbəyini hüquq ədəbiyyatında ənənəvi olaraq eyni zamanda həm müxtəlif cəhətlərdən və həm də müxtəlif aspektlərdə edildiyi kimi, onun anlayışını əks etdirən hadisə qismində nəzərdən keçirmək lazımdır. Hüququn mənbəyinə, birincisi, **etimoloji cəhətdən**, mənbə haqqında hamılıqla qəbul olunmuş təsəvvür – onun olduğu kimi anlayışı və məzmunu nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq daha məqsədəuyğundur.

¹ Голунский С.А., Строгович М.С. Теория государства и права. М., 1940, с.173.

² Гражданский процесс: учебник для юридических высших учебных заведений. М., 1946, с.15.

³ Гурова Т.В. Источники российского права: Автореф. дис. ...канд.юрид.наук. Саратов, 1998, с.5.

⁴ Бержель Жан-Луи. Общая теория права. М., 2000, с.97.

⁵ Yənə orada.

«Mənbə» etimoloji mənada Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində aşağıdakı kimi başa düşülür:

a) yeraltı suların çıxdığı yer; qaynaq, bulaq, çeşmə;

b) əsasını, başlanğıcını təşkil edən şey; bir xəbərin və s. çıxdığı, zahir olduğu yer;

c) çayın başladığı yer.¹

Qeyd etmək zəruridir ki, əsasında elmi tədqiqatların aparıldığı yazılı abidə, eləcə də nəyinsə inkişafı üçün əsasa xidmət edən başlanğıc yer və ya mövqe də mənbə kimi qəbul olunur.

İkincisi, hüququn mənbəyinə, hüquqyaratma – hüquqyaradıcılıq prosesinə və müvafiq surətdə hüququn özünə bilavasitə təsir göstərən təbii, yəni coğrafi, bioloji amil, iqlim amili və digər amil nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq lazımdır. **Bu, hüququn bir növ təbii mənbəyidir.**

Təbii amillərin hüquqi tənzimləməyə təsir göstərən qüvvələr rolunu oynadığı elmi hüquq ədəbiyyatında da dəfələrlə qeyd edilmişdir və bu, göründüyündən də artıqdır.

Hələ XVIII yüzillikdə Ş.L.Monteskye iqlim şəraitinin hüquqa təsir göstərməsi prosesini tədqiq edərkən özünün məşhur «Qanunların ruhu» əsərində yazırdı: «Əgər aqlın xarakteri və ürəyin ehtirası müxtəlif iqlimlərdə fərqlidir və bu, ədalətlidirsə, qanunlar bu ehtirasların və bu xarakterlərin müxtəlifliyinə uyğun olmalıdırlar.²

Görkəmli hüquqşünas və filosofun yuxarıda göstərilən müddəası sübhəsiz ki, bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir.

Üçüncüsü, hüququn mənbəyinə, hüquqyaradıcılıq prosesinə bilavasitə, bunun vasitəsilə isə hüququn özünə təsir göstərən sosial, siyasi, ideoloji, kulturoloji və sair belə amillər nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq lazımdır. Təbiətin və təyinatına əsasən hüququn bu mənbəyini **hüququn sosial mənbəyi** adlandırmaq olar.

Dördüncüsü, maddi nöqtəyi-nəzərdən iqtisadi amillər hüququn mənbəyi qismində qavranıla bilərlər. Hüququn bu mənbəyinin təbiətinə və xarakterinə əsasən onu adətən, hüququn maddi mənbəyi adlandırılır.

Yuxarıda adları çəkilən növlər və ifadələrlə yanaşı, hüquq mənbəyi özünün bir sıra başqa təzahürlərinə də malikdir.

«Hüququn mənbəyi» termininin çoxmənalılığını və bununla yanaşı həmin terminin «uğursuzluğunu» qeyd edən Q.F.Şerşeneviç yazırdı ki, hüququn mənbəyinin «bu adı altında» həmçinin aşağıdakılar başa düşülür:

1) hüququ yaradan qüvvələr. Məsələn, Allah iradəsinin, xalqın iradəsinin, hüquq düşüncəsinin, ədalət ideyasının, dövlət hakimiyyətinin hüququn mənbəyi hesab olunması;

2) «bu və ya digər qanunvericiliyin əsasını təşkil edən» materiallar. Məsələn, Roma hüququnun alman Mülki Məcəlləsi üçün mənbə qismində çıxış etməsi, alim Potyenin əsərlərinin fransız Napoleon Məcəlləsinin əsasına xidmət etməsi, Litva Statutunun Aleksey Mixayloviçin Məcəlləsi üçün əsas rolunu oynaması;

3) «nə vaxtsa qüvvədə olmuş hüquq üçün əhəmiyyət kəsb etmiş tarixi abidələr. Məsələn, Korpus Yuris Sivilis, Rus Pravdası və s. bu kimi abidələr qüvvədə olan hüququn dərk edilməsi vasitəsi olmaq etibarilə hüququn mənbəyi qismində qəbul olunmuşlar. Adətən, belə deyilirdi: «hüququ qanundan öyrənmək olar».¹

Hüququn mənbəyi haqqında son dərəcə çoxəhəmiyyətli təsəvvürlərlə yanaşı, fəlsəfi planda (**fəlsəfi mənbə**) və **formal-hüquqi** istiqamətdə təsəvvürlər də nəzərdən keçirilir.

Hüququn mənbəyinin fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən və fəlsəfi planda nəzərdən keçirilməsi zamanı əsas diqqət, hər şeydən əvvəl, bu və ya digər hüquq sisteminin, bu və ya digər hüquq mənbəyinin əsasını öz xarakterinə görə hansı fəlsəfi ideyanın (liberal, mühafizəkar və s.) təşkil etdiyinə yetirilir.

Nəzərdən keçirilən formal-hüquqi planda hüququn mənbəyi haqqında söhbətin getdiyi vaxt tədqiqatçıların əsas diqqəti hüquqi materiyanın daxili təşkilinin, habelə onun xaricdən ifadə formalarının üsul və vasitələrinə yönəlir.

Belə hallarda bəzən hüququn mənbəyi haqqında «xüsusi-hüquqi mənada» çıxış edən mənbə qismində danışılır. Bu zaman hüququn mənbəyi «obyektiv gerçəklikdə lazım və ya mümkün olan barəsində ideya kimi hüquq normasının ifadə (rəsmiləşdirilməsi) və təsbit edilməsi üsulu» timsalında başa düşülür.² Qeyd etmək lazımdır ki, hüququn mənbələri haqqında «formal-

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (Ə.Ə.Orucovun redaktəsi ilə. Bakı, «Elm», 1983, s.293.

² Monteskye Ш.О духе законов // История политических и правовых учений. Хрестоматия. Белгород. 1999, с.272.

¹ Шершеневич Г.Ф. Общая теория права: учебное пособие. т.2, Вып. 2, 3, 4. М., 1995, с.5.

² Денисов С.А., Смирнов П.П. Теория государства и права: конспект авторских лекций, ч.1, Тюмень, 2000, с.52.

hüquqi» təsəvvürlər hazırda xarici ölkələrin hüquq ədəbiyyatında ən çox yayılmış və daha çox istifadə olunan məsələlərdən biridir.

Müəyyən dərəcədə şərti olaraq təsdiq etmək olar ki, hər bir milli hüquq sistemə və müvafiq surətdə hüquqi sistemə hüququn mənbələrinin özünün xüsusi sistemi xasdır. Belə təsdiq onunla şərtləşir ki, bir sıra hallarda hüququn eyni mənbələri ayrıca milli hüquq sistemləri çərçivəsindən kənara çıxır və onların tam birliyinə – müxtəlif hüquq ailələrinə «xidmət» göstərilir. Bu, ilk növbədə qanunlar, dekretlər, statuslar və çoxlu digər normativ-hüquqi aktlar növündə çıxış edən formal-hüquqi hüquq mənbələrinə aiddir.

Ayrı-ayrı hüquq sistemləri və ailələri çərçivəsində hüququn mənbələrinin sistemli, qaydalı xarakterini qeyd edərkən, bununla yanaşı müəyyən dərəcədə onlardakı «subordinasiyalı», «iyerarxik» xarakteri də nəzərə almaq zəruridir.

«İyerarxik» xarakter hüququn mənbələrinin ilkin (maddi, sosial və s.) və təkrar (formal-hüquqi) mənbələr bölməsində təkcə faktiki mövcudluğunda təzahür etmir, həm də o, digər forma və təzahürlərdə çıxış edir. Belə bir fakt ümumən məlumdur ki, təkrar – formal-hüquqi mənbələr (ali qanunvericilik orqanları tərəfindən verilən qanunlar, hökumətin qərarları, nazirliklərin əmrləri və digər normativ-hüquqi aktlar) bəzən eyni formal-hüquqi və faktiki səviyyədə heç vaxt olmurlar və ola da bilməzlər. Onlardan hər birinə xas olan müxtəlif hüquqi qüvvədən asılı olaraq bütün formal-hüquqi mənbələr bir-birinə münasibətdə ciddi iyerarxik, subordinasiyalı qaydaya malikdirlər, bir-birilə qarşılıqlı tabelikdədirlər və müvafiq surətdə bir-birini tamamlayır və müfəssəlləşdirirlər.

Mahiyətinə görə hüquqyaratma prosesinin tərkib hissəsi olan hüquqyaradıcılıq prosesi məlum olduğu kimi, hüquqyaratma prosesilə müqayisədə ictimai həyatın və iqtisadiyyatın çox az sferasını əhatə edir və o, yalnız normativ-hüquqi aktların işlənilməsi və qəbulu prosesi ilə məhdudlaşır. Hüquqyaratma prosesinin və hüquqyaradıcılıq prosesinin eyni vaxtda mühüm tərkib hissəsi, «davamı» kimi çıxış edən qanunyaradıcılıq prosesi də ilk növbədə cəmiyyətin həyatı fəaliyyət sferasının və iqtisadiyyatın nisbətən az hissəsini əhatə edir və ancaq qanunların işlənilməsi və qəbulu sahəsilə məhdudlaşır.

Hüququn mənbələrinin anlayışı, məzmunu və sistemi haqqında məsələni nəzərdən keçirərkən hüququn mənbəyi anlayışı ilə hüququn forması anlayışının qarşılıqlı əlaqəsi kimi mühüm problemin nəzəri və praktiki cəhətlərinə toxunmamaq olmaz. Müasir elmi hüquq ədəbiyyatında

tamamilə əsaslı şəkildə qeyd olunur ki, hazırda «hüququn forması» və «hüququn mənbəyi» terminlərinin «ənənəvi dayanıqlı olmasının, ziddiyyətlərin isə aradan qaldırılmış» hesab edilməsinə baxmayaraq, «hüququn forma və mənbələri problemi aktual qalmaqda davam edir, çünki o, təkcə terminoloji, semantik deyil, həm də məzmunlu cəhətə malikdir».¹

«Hüququn forması» və «hüququn mənbəyi» anlayışının qarşılıqlı əlaqəsi haqqında məsələ bir sıra xarici dövlətlərin tədqiqatçıları tərəfindən indi də birmənalı həll edilmir. Ənənəvi olaraq iki bir-birindən fərqli və həmin məsələnin və yanaşmanın həlli variantına sığmayan bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur.

Həmin variantlardan birinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hüququn mənbəyi anlayışı ilə hüququn forması anlayışı bir-birilə tam mənada eyniləşdirilir. Belə ki, hüququn mənbəyi dedikdə, hüququn forması, əksinə, hüququn forması dedikdə, hüququn mənbəyi nəzərdə tutulur.

Çoxsaylı nümunələrdən biri qismində M.İ. Baytının «Hüququn mahiyyəti» əsərinə istinad etmək olar. Əsərdə «hüququn forması» anlayışı «hüququn mənbəyi» anlayışı ilə tamamilə eyniləşdirilir, onları əks etdirən termin isə müxtəlifmənalı hesab olunur. Müəllif yazır: «Hüququn forması (mənbəyi) dedikdə, cəmiyyətin dövlət iradəsinin müəyyən ifadə üsulları (vasitələri) başa düşülür. Hüququn ifadə formalarının tarixən təşəkkül tapmış müxtəlifliklərinə (yuridik mənada hüququn mənbəyi) hüquqi adət, məhkəmə pre-sedenti, normativ məzmunlu müqavilə və normativ akt aiddir».²

Hüququn mənbələri və formalarının qarşılıqlı əlaqəsi probleminə ikinci yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bunlar bir-birilə tamamilə üst-üstə düşməyən anlayışlar kimi nəzərdən keçirilir və bu terminlərin heç də müxtəlifmənalı olmadığı qeyd olunur. Bununla əlaqədar olaraq elmi hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, hüququn forması və hüququn mənbəyi anlayışının bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqəsinin olmasına baxmayaraq, onlar bir-biri ilə üst-üstə düşmürlər. Çünki, əgər «hüququn forması» hüququn xaricdən necə təşkil olunduğu və ifadə edildiyini göstərirsə, «hüququn mənbəyi» anlayışı «hüququn məzmununu və ifadə formalarını qabaqcadan müəyyən edən hüququn formalaşması köklərini, amillər sistemini»³ əhatə edir.

¹ Рябко А.И., Василенко О.Н. Актуальные проблемы онтологии форм права. Философия права, 2000, «2», с.60.

² Байтин М.И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). Саратов, 2001, с.67.

³ Лунин В.О., Мазуров А.В. Указы Президента РФ. Основные социальные и правовые характеристики. М., 2000, с.11.

Hüququn formasının və hüququn mənbəyinin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında məsələnin həllinə yuxarıda göstərilən yanaşma variantları nəzərdən keçirilən hadisələrin birtərəfli qiymətləndirilməsini əks etdirir. Hüququn formalarının və mənbələrinin anlayışı və məzmununun müxtəlifcəhətli öyrənilməsi, eləcə də onların qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterinin tamamilə aydın təhlili onu göstərir ki, hüququn forması və mənbəyi bir halda bir-birilə üst-üstə düşür və onlar eyni anlayışlar kimi nəzərdən keçirilir. Digər halda isə onların bir-birindən xeyli fərqləndiyi və eyni ola bilmədikləri göstərilir.

Söhbətin hüququn təkrar, formal-hüquqi mənbələri haqqında getdiyi vaxt hüququn forması və mənbəyinin üst-üstə düşməsi mövcud ola bilər. Hüququn formal-hüquqi mənbəyi elmi hüquq ədəbiyyatında bəzən sadəcə olaraq hüququn formal mənbəyi¹ adlandırılır. Bununla yanaşı, hüququn forması və mənbəyinin eyniliyi formanın hüquqi (normativ) məzmunun xaricdən necə təşkil edildiyi və ifadə olunduğunu, mənbəyin isə hüququn nəzərdən keçirilən formasını və onun məzmununu qabaqcadan müəyyən edən hüquqi amillərin necəliyini göstərdiyi zaman mövcud olur.²

Hüquqyararmaya, hüquqyaradıcılığa və qanunyaradıcılığa daim təsir göstərən maddi, sosial və sair amillər növündə **hüququn ilkin mənbələrinə** gəldikdə isə, burada hüququn mənbələrinin hüququn formaları ilə üst-üstə düşməsi mümkün deyil və ola da bilməz.

Bunun səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, nəzərdən keçirilən fenomenlər müxtəlif səviyyələrdə yerləşir və fərqli sferalara «xidmət» göstərilir. Maddi, sosial və sair mənbələr – hüquqyararma, hüquqyaradıcılıq və qanunyaradıcılıq prosesinə təsir göstərən amillər müvafiq surətdə həyatın maddi və sair real sferalarına aiddirlər.

Deyənlər əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, hüququn forması və mənbəyi anlayışlarının üst-üstə düşdüyü zaman onları əks etdirən terminləri onları fikri mənasına və məzmununa görə qarşılıqlı, eyni olan terminlər kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Bütün digər hallarda həmin terminlərin belə qarşılıqlı əvəzləyiciliyi bu hadisələrin qeyri-adekvatlığı nəticəsində həmin terminlərin eyniliyini istisna edir.

Pozitiv hüququn formaları və mənbələri haqqında predmetli və məqsədyönlü söhbət aparmaqdan ötrü, hər şeydən əvvəl, pozitiv hüququn özünün anlayışını, məzmununu və fikri mənasını daha ətraflı müəyyən-ləşdirmək lazımdır. Bunu etmək ən azı ona görə zəruridir ki, pozitiv hüququn müxtəlif cür dərk edilməsi labüd surətdə heç də həmişə bu hüququn mənbələri haqqında eyni təsəvvürlərin əldə edilməsinə səbəb olmur.

Pozitiv hüquq və ya digər terminologiyada hüquqi pozitivizm ənəvi olaraq müxtəlif cəhətlərdən və ən fərqli aspektlərdə nəzərdən keçirilmişdir və indi də keçirilməkdədir.

Pozitiv hüquq konsepsiyasının spesifik cəhətlərinin və xüsusiyyətlərinin tədqiqatçıları əsas diqqəti ona yönəldirlər ki, təbii hüquq kimi, pozitiv hüququn da dünyada yeganə nəzəriyyəsi mövcud deyildir. Hüquqi pozitivizmin və təbii hüququn elmi axarı çərçivəsində müxtəlif hüquqi nəzəriyyələrin bütöv bir kompleksi əmələ gəlmişdir.

O cümlədən elmi hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, hüquqi pozitivizm ideyaları əsasında analitik nəzəriyyə (İngiltərədə və ABŞ-da – Ş.Amos, T.Xolland), normativizm nəzəriyyəsi (Avstriyada – H.Kelzen, Almaniyada – R.Ştammler, Rusiyada – P.Novqorodtsev), hüququn sosioloji nəzəriyyəsi (Almaniyada – K.Marks, F.Engels, Rusiyada – V.Lenin) kimi məşhur nəzəriyyələr yaranmışdır.¹

Elə həmin ideyalar əsasında az əhəmiyyət kəsb etməyən digər nəzəriyyələr meydana gəlmişdir. Fransız hüquqşünası Jan-Lui Bərjelin sözlərinə görə bu nəzəriyyələr «pozitiv reallıqların müxtəlifliyidir və mövcud doktrinalar həmin müxtəlifliklərə müraciət edirlər».² Həmin doktrinalara, o cümlədən psixoloji nəzəriyyə (L.Petrajtiski), tarixi hüquq məktəbi (Q.Huqo, F.Savini, G.Puxta) və elmi pozitivizmə aparıb çıxaran bir sıra digər nəzəriyyələr aiddir.

Həmin nəzəriyyələrin məzmununu, onların rolunu və təyinatını təhlil edən tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, pozitivist doktrinaların çoxluğu və daxili müxtəlifliyi «pozitivizm üçün ümumi kriteriyanın axtarışını son dərəcə problematik» edir və pozitivizmin istənilən tərifini labüd şəkildə ən ümumi xarakter daşıyır və öz dəqiqliyi ilə alqışlanı bilmir.³ Nümunə kimi

¹ Гурова Т.В. Источники российского права: Автореф. дис. ...канд.юрид.наук. Саратов, 1998, с.23.

² Марченко М.Н. Теория государства и права. М., 2001, с.349-350.

¹ Упоров И.В., Схатум Б.А. Естественное и позитивное право: понятие, история, тенденции и перспективы развития. Краснодар, 2000, с.34.

² Бержель Жан-Луи. Общая теория права. М., 2000, с.48.

³ Yenə orada, с.47.

ictimai müqavilə nəzəriyyəsinə müraciət etmək olar. Bu nəzəriyyə bu və ya digər aspektindən asılı olaraq pozitivizmə və ya idealizmə yaxınlaşa bilər.¹

Pozitiv hüququn bir-birindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənən müxtəlif tərifləri mövcuddur. Lakin onlar öz ümumiliklərinə və ya birtərəfli olduqlarına görə, pozitiv hüququn nə bilavasitə anlayışını, nə də məzmununu tam dərəcədə açmırlar və açə bilmirlər. Buna isə yalnız pozitiv hüququn ən mühüm cəhətlərini və xüsusiyyətlərini aşkar etmək və açmaq yolu ilə nail oluna bilər. Həmin mühüm cəhətlər və xüsusiyyətlər içərisində hüquq ədəbiyyatında daha çox fərqləndirilən və nəzərdən keçirilənlər aşağıdakılardır.

Birincisi, pozitiv hüququn dövlət ilə üzvi əlaqəsi, onun dövlət tərəfindən şərtləşdirilməsi.

Bu əlaqəni diqqətdən yayındırmayan və onu hüquq normasının həlledici əlaməti qismində nəzərdən keçirən İ.V.Mixaylovski hələ XX yüzilliyin başlanğıcında yazırdı ki, «hüquq normaları dövlət tərəfindən məcburi normalar kimi müəyyən edilən normaların mahiyyətidir». Bu zaman dövlətin özü «onların məzmununu yaradır və ya öz sanksiyası vasitəsilə onları tanıyır, başqa yolla yaranan normaları hüquq normalarına çevirir».²

Təqribən eyni həmin dövrdə və eyni ruhda Q.F.Şerşeneviç göstərirdi ki, «hüquq norması – bu, dövlətin tələbidir» və dövlət «hüququn mənbəyi olaraq aydındır ki, hüquqla şərtləşə bilməz». Müəllifin fikrincə, dövlət hakimiyyəti «hüquqdan aşağıda deyil, ondan yüksək dayanır. Dövlət ilkin, hüquq isə ikinci hadisədir».³

Hüququn dövlətlə üzvi əlaqəsi və şərtliliyi haqqında analogi təsəvvürlər müəyyən nüanslar və qeyd-şərtlərlə indiki mərhələdə də dünyanın bir çox hüquq sistemlərində mövcuddur. Buna əmin olmaq üçün sovet və postsovet dövrünün dövlət və hüquq nəzəriyyəsinə dair elmi ədəbiyyatına və orda mövcud olan hüququn tərifinə diqqət yetirmək kifayətdir. Buna həmin dövrün ayrı-ayrı sahəvi hüquqi fənlər üzrə ədəbiyyatlarında da təsadüf etmək olar. Hüquqa həmin ədəbiyyatlarda hökmran sinfin (siniflərin) qanunda təzahür edən iradə ifadəsi kimi tərif verilir. Məsələn, qeyd

¹ Бертель Жан-Луи. Общая теория права. М., 2000, с.47.

² Михайловский И.Б. Очерки философии права. т.1, Томск, 1914, с.70.

³ Шершеневич Г.Ф. Общая теория права: учебное пособие (по изданию 1910-1912 гг.). т.1, Вып. 1, М., 1995, с.252.

olunur ki, hüquq «dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş normalar sisteminə ifadə olunan» iradədir. Yaxud o, «cəmiyyətin dövlət iradəsini, onun ümumbəşəri və sinfi xarakterini» ifadə edən, «dövlət tərəfindən verilən və ya sanksiyalaşdırılan»¹ ümumi məcburi normalar sistemidir.

İkincisi, pozitiv hüququn imperativ (bu sözün geniş mənasında) xarakteri.

Pozitiv hüququn müxtəlif variasiyalardakı əsas spesifikliklərindən biri bəzən «sivilizasiyalı» tezi xatırladan tezis kimi təzahür etməsidir. Buna «demokratik», avtoritar, liberal və totalitar dövlət quruluşlarında da təsadüf olunur. Həmin tezisə uyğun olaraq hüquq dövlətin, monarxın şəxsinə «suverenin komandası» haqqında hüquq təsəvvürü yaradır. Bu komanda qaydaları müxtəlif dövlət orqanları və hər şeydən əvvəl, məhkəmələr tərəfindən rəsmi standartlar, nümunələr kimi qəbul olunur və ədalət mühakiməsinin həmin qaydalara müvafiq surətdə həyata keçirilməsi təsəvvürü yaranır.

Üçüncüsü, pozitiv hüququn formal-hüquqi xarakteri.

Bu özünün konkret ifadəsini ən müxtəlif formalarda tapır. Lakin bu zaman başlıca cəhət onda təzahür edir ki, pozitiv hüquqda prioritet mahiyyət, məzmun və sosial təyinat nöqtəyi-nəzərindən onun sosial cəhətinə deyil, formal-hüquqi cəhətinə verilir. Hüququ tətbiq edən qanunvericinin ardınca addımladığı Fransada, İtaliyada və ya istənilən digər dövlətdə pozitiv hüququn əcnəbləri dəyişməz və ya modernləşdirilmiş halda qorunub saxlanılır və belə dövlətləri, hər şeydən əvvəl, hüququn sosial, məzmunlu aspekti maraqlandırır.

Bununla əlaqədar olaraq əvvəlcə sovet, sonra isə postsovet hüquq ədəbiyyatında xüsusi şəkildə belə bir hal göstərilirdi ki, hüquqi pozitivizm «hüquqi hadisələrin mahiyyəti ilə deyil», onların formal cəhətilə maraqlandırır. XX yüzilliyin 80-ci illərinin hüquq ədəbiyyatında qeyd olunurdu ki, «hüquqi pozitivizm qanunun kantcasına formal anlayışına əsaslanaraq, hüququ xalis məntiqi forma hesab edir. O, məzmunundan qoparılmışdır və digər sosial hadisələrlə bağlı deyildir. Formalizm – bu, hüquqi pozitivizmin kredosudur».²

¹ Теория государства и права /под ред. А.М.Васильева. М., 1983, с.71; Теория государства и права. Курс лекций /под ред. Н.И.Мургузов, М., 1997, с.329-347; Общая теория государства и права. Академический курс: В 3-х томах, т.2 /отв.ред. М.Н.Марченко. М., 2000, с.144.

² История политических учений /под ред. А.И.Денисова, О.Э.Лейста. М., 1978, с.188-189.

Pozitiv hüququn formal xarakteri və yuxarıda qeyd olunan spesifik xüsusiyyətləri bir sıra xarici dövlətlərin tədqiqatçıları tərəfindən hazırda da fərqləndirilir və hüquqi pozitivizmin əsas əlamətlərindən biri qismində nəzərdən keçirilir.¹

Yuxarıda göstərilən spesifik cəhətləri və fərqləndirici xüsusiyyətləri ilə yanaşı, pozitiv hüquq özünə xas olan digər əlamətlərə də malikdir. O cümlədən, pozitiv hüququn **institusional xarakteri** xarici tədqiqatçıları tərəfindən həmin əlamətlərə aid edilir. İnstitusional əlamət pozitiv hüququn varlığında və fəaliyyətində «zahirən obyektivləşdirilmiş institutlar, formallaşdırılmış hüquq normaları, qanunlarda və sair ümumməcburi normativ-hüquqi aktlarda ifadə olunan normalar» halında ifadə olunur.²

Təbii hüquqla müqayisədə elmi hüquq ədəbiyyatında pozitiv hüququn fərqləndirici cəhətləri və xüsusiyyətləri içərisində onun dövryyəyə dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş obyektiv hüquqdan təmə olən subyektiv hüquq anlayışını daxil etməsi göstərilir.³

Xarici ölkələrin hüquq ədəbiyyatında yayılmış mühüm məsələlərdən biri də hüquqi pozitivizmin klassik pozitivizmə və neopozitivizmə (yeni pozitivizmə) bölgüsüdür.

Klassik pozitivizm pozitiv hüququn yaranması və inkişaf dövrü ilə əlamətdardır. Klassik pozitivizm «xalis» halda sərt dövlət pozitivizmindən ibarət olmuşdur. Klassik pozitivizm özündə suveren dövlətin müstəsna və dəyişməz qanunvericilik səlahiyyətlərinin olmasını özündə ehtiva edirdi.

Neopozitivizm isə pozitiv hüququn inkişafının sonrakı dövrlərində təşəkkül tapmışdır. Neopozitivizm təbii hüququn bir sıra prinsiplərini və müddəalarını pozitiv hüququn əxlaqi əsasları qismində onun təsiri altına salmağa dəfələrlə cəhdlər etmişdir. Bundan başqa o, «qanunyaradıcı» institut kimi, dövlət haqqında təsəvvürlərin genişlənməsinə də səylər göstərmişdir. Neopozitivizm «qanunyaradıcılıq» institutunu dövlət-təşkilati cəmiyyətlə cəmləndirici həddə çatdırmağa çalışmışdır.

Klassik pozitiv hüququn formaları və mənbələri üçün hüququn özünün «dövlət suvereni» ilə sərt və bilavasitə əlaqəsi səciyyəvi olmuş-

¹ Алексеев С.С. Философия права. История и современность. Проблемы. Тенденции. Перспективы. М., 1997, с.29.

² Упенә отада, с.29; Теория права. М., 1995, с.41-48.

³ Теория государства и права (отв.ред. В.М.Корельский, В.Д.Перевалов.) Екатеринбург, 1996, с.221.

dur. «Dövlət suvereni» pozitivizmin «banisi» qismində qəbul olunur ki, bu da ilk əvvəllər konstitusiyaya hüququnda təşəkkül tapan və geniş yayılan fikirdən xeyli fərqlənir.

Pozitiv hüquq, eləcə də pozitiv hüquq adma iddia edən istənilən digər hüquq üç dövlət subyektinin normayaratma fəaliyyəti nəticəsində formalaşmışdır. Həmin subyektlərə aşağıdakılar aid edilir:

- 1) monarx – ölkədə suveren və ali siyasi hakimiyyətin daşıyıcısı;
- 2) ölkədə birbaşa siyasi hakimiyyətin ali daşıyıcısının tabeliyində olan şəxslər;
- 3) ali siyasi hakimiyyətin adından «hüququ tətbiqetmə» fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər.

Pozitivi hüququn «klassik» konsepsiyasının daha sonrakı variantında «dövlətin suvereni» kimi monarxın rolu xeyli zəifləmiş və təcridən sıxışdırılaraq aradan çıxarılmışdır. Buna Qərbi Avropa ölkələrində nümayəndəli institutların sürətli inkişafı səbəb olmuşdur. Belə ki, **ali qanunvericilik orqanının – parlamentin** rolunun sürətlə artması monarxi ölkənin siyasi səhnəsindən kənarlaşdırmışdır.

Dövlətin və cəmiyyətin və bununla yanaşı dövlətin qanunyaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafı nəticəsində parlamentin təşəkkül tapması və rolunun güclənməsini istənilən Qərbi Avropa dövlətinin nümunəsində müşahidə etmək olar. Lakin bu ali nümayəndəli orqanın daha parlaq təkamülü Böyük Britaniyanın nümunəsində nəzərdən keçirilir.

Böyük Britaniyanın, eləcə də digər Qərbi Avropa dövlətlərinin dövlət mexanizmində parlamentin rolunun və əhəmiyyətinin güclənməsi labüd surətdə müxtəlif dövlət orqanlarının verdiyi aktlar sistemində, o cümlədən pozitiv hüququn forma və mənbələrində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Əgər əvvəllər qanunvericilik aktları sistemində birincilik bütün milləti və dövləti təcəssüm etdirən hökmdar-suverənə məxsus idisə, indi həmin birincilik «suveren» parlamentin aktlarına keçmişdi. Xüsusən də XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin başlanğıcında **tac aktlarını** əvəz etmiş **parlament aktları** (statuslar) ingilis pozitiv hüququnun aparıcı forması olmuşdur.

Şübhəsiz ki, pozitiv hüququn mahiyyəti və məzmunu, onunla birlikdə onu əks etdirən və müdafiə edən konsepsiyalar da XIX-XXI yüzilliklərdə prinsip etibarilə dəyişikliyə uğramışlar. Lakin hüquqa yanaşma əvvəllərdə olduğu kimi, indi də keçmiş parametrlərlə səciyyələndirilir.

Belə ki, hüquq yenə də əvvəllərdə olduğu kimi, müstəsna dərəcədə «dövlətin (onun hakimiyyətinin, iradəsinin, mülahizəsinin və özbaşınalı-

ğının məhsulu» qismində nəzərdən keçirilir. Hüquq «məcburi hakimiyyət göstərişlərinə, formal mənbələrə şamil olunur» və qanunlar, fərmanlar, qərarlar, adət hüququ, məhkəmə presedenti qismində çıxış edir».

Lakin bu o deməkdir ki, hüquqa pozitiv yanaşma, pozitiv hüququn özü öz formaları və mənbələri ilə birlikdə, ümumiyyətlə, heç bir dəyişikliyə iddia etməmişdir. Xeyir, bu o demək deyil.

Pozitiv hüququn aşkar təzahür etdiyi **avtoritar və totalitar** rejimlərdə **hüququn mənbəyi** qismində ümumdövlət bazasında və ictimai bazada formalaşan **dövlət iradəsi** çıxış edir. Pozitiv hüquq **formas**ı qismində isə bütün növlərdən və səviyyələrdən olan dövlət orqanları tərəfindən verilən normativ-hüquqi aktlar çıxış edirlər. Şübhəsiz ki, bu zaman nəinki konstitusiyaya qanunları və cari qanunlar, həm də onların əsasında verilən onların icrasına yönəldilən qanunqüvvəli aktlar da nəzərdə tutulur.

Pozitiv hüququn neopozitivist baxışlara tərəfdar çıxdığı **liberal-demokratik rejimlər** şəraitində pozitiv hüququn formalarına və mənbələrinə aid məsələ təkcə dövlət deyil, həm də qeyri-dövlət əsasında formalaşır və başqa cür həll olunur.

Göstərilən rejimlərdə pozitiv hüququn mənbələri qismində **formal-hüquqi** planda təkcə dövlət iradəsi və ona uyğun olan mənafeələr deyil, həm də hüquq-yaradıcılıq prosesilə rəsmi əlaqəsi olan digər sosial birliklərin iradəsi, «bu və ya digər ictimai mühitin nüfuzlarının» iradəsi çıxış edir.

Bu və ya digər liberal-demokratik dövlətin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, onların arasında müxtəlif biznes-qruplar, işverənlərin birlikləri, həmkarlar ittifaqları, ictimai təşkilatlar və digər assosiasiyalar ola bilər.

Onlar dövlət orqanları və buna müvəkkil edilmiş vəzifəli şəxslərlə yanaşı özündə hüquq normalarını ehtiva edən aktları öyrənirlər. G.Ellinikin sözlərinə görə həmin aktların spesifikliyi aşağıdakılarla müəyyən edilir:

- 1) adamların bir-birinə münasibətində zahiri davranışı əks etdirən normaların mahiyyəti;
- 2) zahiri nüfuzun tanınmasında irəli gələn normaların mahiyyəti;
- 3) məcburiliyi xarici vasitələrlə təminatlandırılan normaların mahiyyəti;
- 4) motivin keyfiyyətinə təsir göstərmək, iradəni müəyyən etmək qabiliyyətinə malik normalar qüvvədə olan normalardır.²

² Еллинек Г. Общее учение о государстве. СПб, 1908, с.244.

Pozitiv hüququn mənbəyi hesab olunan **real iradə** qismində əsasən hakim siniflərin və dairələrin (qrupların, klanların, elit ailələrin) mənafeələri ilə şərtlənən dövlət iradəsi çıxış edir.

5. Təbii hüququn forması və mənbələri

Təbii hüququn tədqiqatçıların bir neçə yüzillikdən bəri diqqət mərkəzində olmasına baxmayaraq (bu sahə üzrə çoxsaylı kitablar yazılmışdır), o cümlədən təbii hüququn özünün anlayışına, mahiyyətinə və məzmununa, eləcə də formalarına və mənbələrinə aid xeyli məsələlər hələ də açıq qalmış, meydana çıxan bəzi mübahisəli problemlər indiyədək həll edilməmiş qalmışdır.

Bundan başqa, müxtəlif dövrlərdə yayılmış bəzi əsərlərdə təbii hüququn tədqiqində və onun nəzəriyyəsinin işlənilməsi və hazırlanmasında hətta təbii hüquq fenomeninin özünə skeptik münasibət güdülmüşdür.

M.T.Siseron özünün «Dövlət haqqında» əsərində təbii hüquqla əlaqədar yazırdı: «Təbiətin özü bizim üçün hüquq müəyyən etmişdir ki, bütün adamlar eyni qanunlardan istifadə etsinlər, eyni adamlar isə müxtəlif vaxtlarda müxtəlif qanunlardan istifadə etməsinlər». Müəllif bu mülahizəsinə əsasən belə nəticəyə gəlirdi ki, son dərəcə dəyişkən olan qanunlar «bizim ədalət hisslərimizlə deyil, cəza ilə müdafiə olunurlar» ki, təbii hüquq da buna apelyasiya olunur. Yəni etiraf etmək lazımdır ki, «hüquq özündə təbii heç nəyi ehtiva etmir».¹

Spinoza özünün «Siyasi traktat»ında təbii hüququ «ilk növbədə təxəyyüldə, bəzən gerçəklikdə» mövcud olan əhəmiyyətsiz hüquq adlandırmış, ona görə belə hesab etmişdir ki, «adamların təbii hüququ hər kəsin qüdrəti ilə müəyyən olunur və hər kəsə ayrı-ayrılıqda məxsusdur».²

Mütəfəkkir belə hesab edirdi ki, «təbiətin hüququ» kimi, təbii hüquq ayrıca fərdə deyil, «insanlığın bütün nəslinə» xasdır. Spinozanın fikrincə, belə hüquq «adətən, ali hakimiyyət (imperium) adlandırılır» və o, hakimiyyət kimi «mütləq surətdə üzərinə ümumi razılıqla idarəetmə işlərinin qayğısı qoyulmuş şəxsin əlində» cəmləşir.³

¹ Цицерон. О государстве // История политических и правовых учений. ч.1, Хрестоматия. Воронежского гос.ун-та. 2000, с.191.

² Спиноза Б. Политический трактат / История политических и правовых учений. ч.1, Хрестоматия. Воронежского гос.ун-та. 2000, с.360.

³ Yənpə orada, s.361.

Başqa sözlə, bu halda söhbət təbii hüququn – «təbiətin hüququnun» öz-özlüyündə deyil, dövlət-hakimiyyətlə, pozitiv hüquqla qırılmaz əlaqədə mövcud olması mümkünlüyü haqqında gedir.

Təbii hüququn və onun mənbələrinin mövcud olması mümkünlüyünə dair şübhələr təkcə insan cəmiyyətinin inkişafının erkən mərhələlərində deyil, orta əsrlərdə və bəşər sivilizasiyasının sonrakı inkişaf dövrlərində də artmışdır.

Belə ki, məsələn, XIX yüzilliyin sonunda N.M.Korkunov təbii hüquq doktrinasının nəzəri və praktiki vacibliyini göstərməklə yanaşı, müəyyən şübhələrlə soruşurdu: «Təbii hüquq haqqında anlayışın özünün əmələ gəlməsi nə ilə və necə izah oluna bilər?» «Bu anlayışa uyğun olan hüququn həqiqi varlığına inam haradan götürülür?»¹

Birinci suala cavab verən müəllif belə hesab etməyə meylli idi ki, təbii hüquq ideyasının yaranması «bizim anlayışlarımızın təkcə təsəvvürlər təcrübəsindən əldə olunanların ümumiləşdirilməsi yolu ilə deyil, həm də bizə təcrübənin verdiyi sadə əksliklər vasitəsilə əmələ gəlməsi ilə izah olunur. E.M.Korkunov izah edirdi ki, real həyatda müsbət hüququn malik olduğu «hüququn dəyişkənliyini, müxtəlifliyini və şərtliliyini» müşahidə edən zaman biz «belə antitezislər yolu ilə dəyişməz, mütləq hüququn – təbii hüququn anlayışını yaradırıq».²

Təbii hüququn həqiqətən mövcudluğuna inamın səbəblərinə aid olan ikinci suala cavab verərkən müəllif qısa şəkildə qeyd edirdi ki, onlar «insan ağına xas olan aprior yanlışlıqların birindən»³ ibarətdir.

Cəmiyyətin və dövlətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində təbii hüququn mövcudluğuna şübhələrin mütəmadi olaraq meydana çıxmasına baxmayaraq, müəlliflərin əksəriyyəti çoxsaylı nəşrlər əsasında mülahizələr irəli sürürdülər. Belə mülahizələrə münasibət bildirən N.M.Korkunov qeyd edirdi ki, təbii hüquq «real praktiki həyata yad olan kitab nəzəriyyəsi deyil», əksinə, «təbii hüquq ideyası praktiki həyatda hüququn elmi nəzəriyyəsinə olduğundan da böyük rol oynamışdır».⁴

Şübhəsiz ki, təbii hüququn bir hadisə kimi **mürəkkəbliyi** və **çoxşaxəlilliyi** və eyni zamanda da mahiyyətinin birmənalı olmaması, hüquq ədəbiyyatında və fəlsəfi ədəbiyyatda onun qavranılmasına «dimət edən»

hüququn formaları və mənbələrinin olmaması nə onun vahid anlayışının, eləcə də forma və mənbələrinin olmaması nəticəsinə gətirib çıxarır.

Təbii hüquqa aid olan müxtəlif illərin elmi materiallarını təhlil edərkən aydın görmək olur ki, ona bir halda, məsələn, Yustinianın İnstitusiyalarında «təbiətin canlı varlıqlara nəyi isə tələq etməsi» kimi baxılır. Bu zaman izah olunur ki, təbii hüquq «ancaq insan nəslinə deyil, həm də ümumiyyətlə, hava məkanında, yerdə və ya dənizdə doğulan bütün canlılara xasdır».¹

Digər hallarda, o cümlədən H.Qrotsinin əsərlərində təbii hüquq «sağlam zəkanın bu və ya digər hərəkətə, onun ağıllı təbiətin özünə uyğunluğundan və ya zidd olmasından asılı olaraq göstərişi kimi təsəvvür edilir, bu, əxlaqi cəhətdən ya rüsvayçılıq, ya da zəruri hesab olunur; deməli, belə hərəkət təbiətin yaradıcısı olan Allahın özü tərəfindən ya qadağın olunmuşdur, ya da məqbul sayılmışdır».²

Nəhayət, üçüncü halda təbii hüquqa «hüquqi və sosial labüdlük», «real gerçəklikdə olmayan, lakin olmalı olan və öz obyektiv labüdlüyü naminə qiüvvədə olan hüququ və mövcud həyat ukladını inkar edən real normalar»³ kimi baxılır.

Müasir dövrdə də xarici dövlətlərin hüquq ədəbiyyatında təbii hüququn bir-birindən fərqli olan təriflərinə təsadüf olunur. Belə təriflərdə təbii hüquq bəzən tamamilə əsaslı şəkildə eyni müstəvidə deyil, müxtəlif mövqelərdən nəzərdən keçirilir. Məsələn, qeyd olunur ki, təbii hüquq «təlim və ya konsepsiyaların məcmusudur». O bu zaman hakimiyyətdən və qanunvericinin iradəsindən asılı olmayan, insan tərəfindən uydurulmayan və məhz bu mənada təbii olan hüquq kimi izah olunur. Yaxud göstərilir ki, təbii hüquq bu və ya digər konsepsiyanın tərəfdarlarının nöqtəyi-nəzərincə təbii hüququn məzmununu təşkil edən **norma** və **prinsiplərin** məcmusudur. Bəzi nəzəriyyəçilərin fikrincə, təbii hüquq fərdin azadlıq tələbləri və cəmiyyətdə, dövlətdə sərbəst özünürcaizəyə dair qeyd-şərtsiz irəli sürdüyü tələbdir.

Təbii hüququn bir hadisə kimi bu və ya digər cəhətlərini əks etdirən anlayışının təriflərinin çoxluğu şübhəsiz ki, müəyyən dərəcədə bizim təbii

¹ Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. СПб, 1898, с.97.

² Yəni orada, s.96.

³ Yəni orada, s.96.

⁴ Yəni orada, s.96.

¹ Памятники римского права. институции Юстиниана. М., 1998, с.17.

² Гроций Г. Три книги о праве войны и мира // История политических и правовых учений. ч.1, Хрестоматия. Воронежского гос.ун-та. 2000, с.343..

³ Булгаков С.Н. Власть и право. В кн.: Из истории русской правовой мысли. Ленинград, 1990, с.255-256.

hüquqa dair təsəvvürlərimizi zənginləşdirir və bütün bunlarla yanaşı, onun bir çox məsələlərini, o cümlədən strukturuna və məzmununa, müxtəlif dövlətlərin hüquq sistemlərində onun yerinə və roluna dair problemlərin tam və dəqiq həllinə imkan yaradır.

Bununla yanaşı, təbii hüquq haqqında təsəvvürlərin və təriflərin çoxluğu, xüsusilə də nəinki üst-üstə düşməyən və ya bir-birini tamamlamayan, əksinə bir-birinə zidd olan təriflərin çox olması labüd surətdə qeyri-müəyyənlik və qeyri-dəqiqlik kimi müxtəlif növ nəticələrin meydana çıxmasına səbəb olur. Bütün bunlar təbii hüququn əmələ gəlməsi səbəblərinin, formalarının və mənbələrinin müəyyən edilməsində əlavə çətinliklər təşkil edir.

Özündə ilahi ədalət prinsipləri və həmin prinsiplərin dünyada həyata keçirilməsi qaydaları, dünyanın əbədiliyi və dəyişməzliyi və müvafiq surətdə bu dünyanın dəyişməzliyini əks etdirən təbii hüquq nəzəriyyəsi haqqında təlimləri özündə ehtiva edən təbii hüquq doktrinalarında təbii hüquq «ilahi iradə», «ilahi ədalət» və s. bu kimi təsəvvürlərlə təqdim olunur.¹

Təbii hüququn rəasional nəzəriyyələri adlanan təbii hüquqa dair dünyəvi konsepsiyalarda o, «insan zəkası», «şeylərin təbiəti», «insan təbiəti» ilə əlaqələndirilir.²

Şübhəsiz ki, təbii hüququn formalarına və mənbələrinə aid məsələlərin həlli problemi nisbətən asandır. Lakin reallıq ondan ibarətdir ki, tarixin hər bir kəsiyində, cəmiyyətin və dövlətin hər bir inkişaf mərhələsində, nəhayət, hər bir yeni dünyagörüşü əsasında təbii hüququn bir deyil, dərhal bir neçə nəzəriyyəsi, yaxud həmin nəzəriyyələrin müxtəlif növləri yaranmışdır.

Məhz buna əsaslanaraq təbii hüququn formaları və mənbələrinin təriflərinə baxılması planında diqqəti onun təriflərinin müxtəlifliklərinin, onun haqqındakı təsəvvürlərin təhlilinə deyil, onun ümumi, tədqiqinin müxtəlif istiqamətlərinin əksər nümayəndələri tərəfindən şübhə edilməyən cəhətlərinin və xüsusiyyətlərinin fərqləndirilməsinə və onların nəzərdən keçirilməsinə yönəlmək məqsəduyğun olardı.

¹ Мальцев Г.В. Понимание права. Подходы и проблемы. М., 1999, с.35-52; Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. М., 1999, с.56-58.

² Рассказов Л.П., Упоров И.П. Естественные права человека. СПб., 2001, с.27-40.

Təbii hüququn formalarının və mənbələrinin xarakterini, sosial təbiətini şərtləşdirən cəhətlər və xüsusiyyətlər içərisində **birincisi**, cəmiyyətdə onun **obyektiv** və **subyektiv xarakterinin** adını çəkmək lazımdır.

S.S.Alekseyevin ifadəsinə görə, təbii hüququn müxtəlif formalarda mövcudluğunun və **təzahürünün** obyektivliyi onun «faktiki real varlığında»¹ ifadə olunur. Təbii hüquq dövlətin qanunvericilik orqanlarının və digər orqanlarının mülahizəsindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir və realizə olunur.

Təbii hüquq istənilən cəmiyyətdə, istənilən sosial-tarixi şəraitdə sosial-təbii yolla yaranan qanunvericinin iradəsindən asılı olmayaraq mövcud olur və fəaliyyət göstərir.

Təbii hüququn subyektiv xarakteri onda ifadə olunur ki, obyektiv olan, ayrıca fərdin, vəzifəli şəxsin və ya dövlət orqanının iradəsindən asılı olmayan təbii hüquq hər bir fərdə subyektiv hüquqlar halında məxsus olur.

Məhz bunun sayəsində təbii hüququn bəzən, hər şeydən əvvəl, subyektiv hüquqlar vasitəsilə müəyyən edilməsi, ona «insan birliyi tərəfindən formalaşdırılmış insanın doğulduğu andan əldə etdiyi təməlli sosial nemətlərə olan hüquqlarının məcmusu»² kimi baxılması heç də təsadüfi deyildir.

Subyektiv təbii hüquq struktur cəhətdən istənilən digər subyektiv hüquqa bərabər tutulur. Subyektiv təbii hüquq aşağıdakı imkanlarda ifadə olunur

1) bu hüququn daşıyıcısı olan şəxsin müstəqil, müstəsna dərəcədə iradəsi və maraqları ilə şərtləşən hərəkətləri;

2) digər şəxslər tərəfindən lazımi davranışın tələb olunması;

3) bu və ya digər subyektiv hüquqla nəzərdə tutulmuş sosial nemətlərdən istifadə olunması;

4) normativ-hüquqi aktlarda təsbit edilmiş subyektiv hüququnun pozulduğu halda şəxsin onun müdafiəsi üçün nəinki ictimai rəyə, həm də müvafiq dövlət orqanlarına müraciət etməsi.³

¹ Алексеев С.С. Философия права. История и современность. Проблемы. Тенденции. Перспективы. М., 1997, с.25.

² Упоров И.В., Схатум Б.А. Естественное и позитивное право: понятие, история, тенденции и перспективы развития. Краснодар, 2000, с.14

³ Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия (теоретические проблемы объективного права). Саратов, 1972, с.99-100; Агарков М.М. Ценность частного права // Правоведение, 1992, №2, с.11-14; Козлин А.И. Об источниках прав человека // Государства и право. 1994, №2, с.150-151.

Lakin bütün digər münasibətlərdə subyektiv təbii hüquq pozitiv hüququn realizəsi prosesində yaranan subyektiv hüquqlardan əhəmiyyətli şəkildə fərqlənir. Subyektiv təbii hüququ digər subyektiv hüquqlardan fərqləndirən ən mühüm əlamətlərə aşağıdakılar aid edilir:

1) həmin hüququn əmələ gəlməsi və müvafiq surətdə onun insana doğulduğu andan məxsus olması;

2) subyektiv təbii hüququn ayrılmazlığı (özgəninkiləşdirilə bilməməsi);

3) subyektiv təbii hüquqda insanın ən mühüm tələbatlarının və imkanlarının ifadə olunması;

4) subyektiv təbii hüququn realizəsinin bilavasitə və obyektiv xarakteri.¹

Sosial-hüquqi hadisə kimi obyektiv təbii hüquqla subyektiv təbii hüquqların fərqləndirilməsi zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, söhbətin təbii hüququn formaları və mənbələri haqqında getdiyi vaxt, hər şeydən əvvəl, obyektiv təbii hüquq nəzərdə tutulur. Məhz obyektiv təbii hüquqa bəzən pozitiv hüququn tərkib hissəsi, əxlaqi əsası, nəhayət, bütün qanunvericilik üçün proobraz qismində onunla qırılmaz əlaqədə və qarşılıqlı fəaliyyətdə baxılır.²

İkincisi, təbii hüququn formaları və mənbələri haqqında məsələnin həlli üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan digər mühüm xüsusiyyəti onun xeyli dərəcədə **idealist xarakterdə** olmasıdır.

Hələ çox da uzaq olmayan keçmişdə xarici dövlətlərin hüquq ədəbiyyatında təkcə təbii hüququn deyil, həmçinin də pozitiv hüququn müəyyən dərəcədə idealizmlə əlaqəsi qeyd edilmişdir. R.İyerinq yazırdı: «Paradoksal səslənsə də hüquq – bu, idealizmdir». Müəllif elə buradaca aydınlaşdırırdı ki, «fantaziyanın idealizmi deyil, lakin xarakterin idealizmi, yəni müqəddəs yeri təhqir edilmiş kişi özünü məqsəd kimi hiss edir və onu bütün qalan şeylərdən hifz edir. Öz hüququna bu hücumun haradan gəlməsinin onun üçün əhəmiyyəti yoxdur (belə hücum həm şəxsiyyətdən, həm də özgə xalqdan gələ bilər). Belə hücumlara müqavimət hücum edən şəxsiyyətindən deyil, öz hüquqlarını, əxlaqi qüvvəsini hiss etmək enerjisindən irəli gəlir».³

Lakin pozitiv hüququn idealizmi (əgər belə idealizm mövcuddursa)

təbii hüququn idealizmi ilə müqayisədə son dərəcə azəhəmiyyətli fenomenidir.

Y.N.Trubetskoyun sözlərinə görə, özündə mənəvi idealizmin postulatlarını toplamış, «xeyrin əbədi qanununun» mövcudluğunu və «mənəviyyətə tarixin məhsulu kimi baxan təkmülçülərin» müasir baxışlarını tanıyan təbii hüquq istənilən digər hüquqi idealizmlə heç bir müqayisəyə girmir.¹

Üçüncüsü, özünün formaları və mənbələri nöqtəyi-nəzərdən nəzərdən keçirilən təbii hüququn mühüm xüsusiyyəti onun məzmununun **formal-hüquqi** və **maddi (faktiki) xarakteridir** ki, bu da pozitiv hüquqla müqayisədə son dərəcə **qeyri-müəyyəndir**.

Təbii hüququn məzmununun qeyri-müəyyən xarakteri ən bilavasitə şəkildə təbii hüquq nəzəriyyəsinə dair təsəvvürlərin və doktrinaların xarakterində əks olunur.

Təbii hüququn yuxarıda göstərilən xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onun formalarının və mənbələrinin aşkar edilməsi baxımından digər xüsusiyyətlər də mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

Təbii hüququn göstərişlərinin **mənəvi xarakterli** olmasını mühüm bir xüsusiyyət kimi qeyd edən Y.N.Trubetskoy yazırdı ki, «təbii hüquq hüquqda mənəvi cəhətdən lazım olanın sinonimidir», «hər cür konkret hüquq qaydasının mənəvi əsasıdır».²

Təbii hüququn öz xarakterinə görə müxtəlif, prinsipial xüsusiyyətlərinin aşkar olunması və eyni zamanda bütövlükdə onda təşəkkül tapmış təsəvvürlərin nəzərdən keçirilməsi təbii hüququn təkcə dərindən və hərtərəfli dərk edilməsi deyil, həm də onun problemlərinə, o cümlədən onun formalarının və mənbələrinin müəyyən edilməsi məsələlərinə aid bir çox problemlərin həlli üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

A.İ.Kozulinin düzgün qeydinə uyğun olaraq təbii hüququn mənbələri qismində «hüquqi reallığın doğurdu və təmin etdiyi hər şey»³ çıxış edir. Təbii hüququn mənbələri – bu, hüququ yaradan amillərdir.

Belə təsəvvür edilir ki, təbii hüququn ilkin mənbələrinə ayrı-ayrı adamların və bütün insan birliyinin maddi həyat şəraitini (maddi mənbə),

¹ Рассказов Л.П., Упоров И.В. Естественное право человека. СПб., 2001, с.15.

² Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права. Издание по запискам студентов. Киев, 1906, СПб., 1998, с.47.

³ Иеринг Р. Борьба за право. СПб., 1908, с.61.

¹ Трубецкой Е.Н. Göst.əsəri, s.46.

² Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права. Издание по запискам студентов. Киев, 1906, СПб., 1998, с.51.

³ Козлин А.И. Об источниках прав человека // Государства и право. 1994, №2, с.145.

BƏSİNCİ FƏSİL

HÜQUQ CƏMİYYƏTİN SOSİAL STRUKTURUNDA

1. Sosial struktur anlayışı

Sosial struktur cəmiyyətin anatomik skeletidir. Elmdə struktur dedikdə, obyektin daxili düzümünü təşkil edən funksional cəhətdən qarşılıqlı əlaqəli elementlərin məcmusu başa düşülür.

Sosial strukturun elementləri qismində sosial statuslar və sosial rollar çıxış edirlər. Onların sayı, yerləşmə qaydası və bir-birindən asılılıq xarakteri konkret cəmiyyətin konkret strukturunun məzmununu müəyyən edir.

«Struktur» latınca «structos» sözündəndir, «qurğu», «tikmək», «yerləşdirmə» deməkdir. Strukturun cəmiyyətin sabit, hərəkətsiz quruluşu məqamını özündə cəhət etməyə də, o, tarixən döyüşkən xarakterə malikdir. Struktura bu hərəkəti, döyüşkənliyi fərdlərin qarşılıqlı hərəkəti prosesində yerinə yetirilən sosial rollar verirlər.

«Sosial struktur» anlayışı məhdud və geniş mənada işlənir. Birinci halda sosial struktur dedikdə, konkret sistem, onun struktur elementləri (siniflər, sosial qruplar və təbəqələr, digər birlik formaları) arasındakı münasibətlər başa düşülür. Geniş mənada götürülən sosial struktur isə sosial-sinfi, sosial-demokratik, sosial-ərazi, sosial-ctnik, sosial-peşə strukturlarının məcmusunu əhatə edir.¹

K.Marks özünün «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair» adlı məqaləsinin «Müqəddimə»sində cəmiyyətin iqtisadi strukturu haqqında danışır və qeyd edirdi ki, «...istehsal münasibətlərinin məcmusu cəmiyyətin iqtisadi quruluşunu, real bazisi təşkil edir. Hüquqi və siyasi üstqurum bu bazis üzərində yüksəlir və müəyyən ictimai şüur formaları bu bazisə uyğun olur. Maddi həyatın istehsal üsulu ümumiyyətlə həyatın ictimai, siyasi və mənəvi prosesləri üçün şərt olur».² Bu kontekstdə hüquq insan fəaliyyəti nəticəsində həmin fəaliyyətdən və sosial qarşılıqlı əlaqələrdən yaranan törəmə hadisə qismində çıxış edir. Əgər bazisə («substruktura») və hüquqi üstquruma (super-struktura) insanın qarşılıqlı hərəkəti və fəaliyyəti

eləcə də zəkali varlıq olan insanın ətraf maddi mühitdə həyatı fəaliyyətinin özünü (bioloji mənbə) aid etmək lazımdır.¹

Təbii hüququn ikinci mənbələri qismində insanı əhatə edən sosial mühit (sosial mənbə) çıxış edir. Tamamilə məntiqli və məqsəduyğundur ki, insan məhz tarixi şərait çərçivəsində müəyyən sosial mühitdə doğulur, yaşayır və inkişaf edir.

Təbii hüququn mənbələrinin təsnifatı bütün göstərilənlərlə yanaşı, obyektiv və subyektiv təbii hüququn müxtəlif cəhətlərinin tədqiqinə daha dərindən və hərtərəfli yanaşmağa və müvafiq surətdə həmin cəhətlərdə ilkin və ikinci təbii hüquqları fərqləndirməyə imkan verir.

Təbii hüququn **formaları**, yəni onun daxili ifadəsinin təşkilatı və sair vasitələri haqqında danışarkən, hər şeydən əvvəl, ona əsaslanmaq lazımdır ki, pozitiv hüquqdan fərqli olaraq, təbii hüquq öz təbiətin və xarakterinə görə öz əsasında heç bir vəchlə obyektivləşdirilməmiş və formal olaraq təşkil edilməmiş hüquqdur. Təbii hüququn məzmununu təşkil edən prinsiplər, tələblər, ideyalar və bunlara bənzər təbii-hüquqi komponentlər heç də hansısa nizamlayıcı, sistemləşdirici və formal təşkilatı şəkildə çıxış etmirlər. Onların hər biri subyektiv təbii hüququ formalaşdıran cəmiyyətin amillər kimi, doğulduqları andan təzahür edir, insan tərəfindən dərk edildikləri və təbii hüququn digər analogi komponentləri ilə heç də həmişə əlaqədar olmayan nisbi müstəqil hadisə kimi təbii-hüquqi fakt olurlar. Onların həyata keçirilməsinin ilkin əsas forması şifahi formadır. Bu, təşkilatı baxımdan nizamlanmamış, «təbii» və ya «yarımtəbii» formada mövcud olur.

Təbii hüquq pozitiv hüquqla qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı hərəkətdə mövcud olduğu zaman formallaşdırılmamış, şifahi formada çıxış edən və nəsil-dən-nəslə verilən hüquq formasında çıxış edir.

Təbii hüquq özünü konstitusiyaya hüququn və ya istənilən digər hüquq sahəsinin (müsbət hüquq sahəsinin) məzmunu ilə tamamladığı vaxt isə, qanunlarda və digər normativ-hüquqi aktlarda təcəssüm olunaraq, pozitiv hüquqla birlikdə müvafiq **formal-hüquqi (yazılı) forma** əldə edir. Təbii-hüquqi prinsiplər və pozitiv hüququn müddəaları əsasında yenidən yaradılan forma cəmiyyətin zamana da təbii hüququn forması olur.

¹ Рассказов Л.П., Упоров И.П. Естественные права человека. СПб., 2001, с.16.

¹ Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Sosiologiya: Dərs vəsaiti. Bakı, "Təknur", 2008, s.102-103.

² Marks K., Engels F. Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, I c., Bakı, Azərənşr, 1978, s.554.

yəti nəticəsində yaranan müvafiq qayda kimi baxılırsa, bazisi və hüquqi üstqurumu daha yaxşı dərk etmək olar.

İ.P.Malinova belə bir cəhətə diqqət yetirir ki, superstruktur kateqoriyası hüquqa mövcud ictimai münasibətlər kütləsinin meta-(və ya sepur) – strukturlaşdırılmasının xüsusi xassəsinə malik olan sfera kimi baxmağa imkan verir. Bundan başqa, hüquq özü struktur cəhətdən qayda sektoru, sosial məkan sferası formasında mövcuddur. Belə sosial məkanda ictimai münasibətlərin bütün müxtəliflikləri xüsusi rakursda, spesifik nöqtəyindən nəzərdən sanksiyalaşdırılmış hüquqi normativ variantlarda təqdim (əks) olunur.¹

Deməli, cəmiyyət heç də özbaşına, yaxud öləri deyil, real münasibətlərin mövcud olduğu bütöv bir sistemdir. Məhz real münasibətlərin mövcud olduğu cəmiyyətdə insanlar özlərinin gündəlik fəaliyyətində həmin real münasibətlərə daxil olurlar. İnsanlar, bir qayda olaraq, bir-biri ilə təsadüfən və ya özbaşına şəkildə qarşılıqlı fəaliyyətdə olurlar. Onların münasibətləri sosial qayda ilə səciyyələndirilir. İnsanların qarşılıqlı münasibətləri nəticəsində qalaqlanan və sabit formada təkrarlanan belə qayda sosial strukturun formalaşması əsasına xidmət edir. Belə sosial struktur öz ifadəsini sosial mövqələr sistemində tapır.

Sosial struktur bizim qrup təcrübəmizə məqsədyönlülük və mütəşəkkillik verir. Biz sosial struktur sayəsində təcrübəmizin müəyyən faktlarını öz şüurumuzda əlaqələndirir və onları, məsələn, «ailə», «məhkəmə», «məhəllə» (rayon yaşayış yeri mənasında) adlandırırıq. Hüquq-mühafizə orqanları sistemi, ordu, kommərsiya şirkəti, dini icma – bütün bu sosial strukturlar eynilə belə ailə hesab olunurlar. Beləliklə, sosial struktur qrup üzvləri və ya cəmiyyət arasında daimi və qaydaya salınmış qarşılıqlı əlaqələrin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Sosial struktur hiss etdirir ki, həyat təşkil edilmişdir və o, sabitdir.²

Müasir sosioloqlar sosial struktura E.Dürkheymin mövqeyindən sosial fakt qismində baxırlar. Bəs bu mənada Dürkheymin mövqeyi nədən ibarət idi? Sosial faktlar və sosial əlaqələr nəzəriyyəsi Dürkheymin sosioloji tədqiqatlarının (o cümlədən hüquq sosiologiyasına dair görüşlərinin) mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. O öz tədqiqatlarında rəsonal-pozitivist kimi çıxış edirdi. İctimai hadisələrin və proseslərin izahı üçün Dürkheymin real sosial faktların hüdudlarından kənara çıxmağa ehtiyacı olmamışdır. Məhz sosial

faktlar olduğu kimi, Dürkheymin üçün sosioloji biliyin alfa və omega olduğu olmuşdur. Obyektiv sosial reallıq öz sosial strukturları və sosial institutları ilə məhz sosial faktlar əsasında təşəkkül tapırlar. Hüquqi ideyalar, hüququn norma və dəyərləri Dürkheymin üçün sosial faktlar idi.

Sosioloqlar sosial faktları ətraf mühitin bir hissəsini təşkil edən müxtəlif reallıqlar kimi dərk edirlər. Deməli, sosial strukturlar insan davranışını məhdudlaşdırır və onun hərəkətlərini müəyyən bir məcraya yönəldirlər.

«Sosial struktur» anlayışı belə bir ideyanı ifadə edir ki, öz aralarındakı münasibətləri özbaşına və təsadüfi formalaşdırmasalar da, onlar bəzi müntəzəmliyə və daimiliyə malikdirlər. «Sosial struktur hər şeydən əvvəl, ictimai münasibətlərin inkişafının, onun yetkinlik dərəcəsinin ən mühüm göstəricisidir. O, bir tərəfdən cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafının yekunu kimi çıxış edir, digər tərəfdən isə həmin proseslərin inkişafına fəal təsir göstərir. Buna görə də cəmiyyətin sosial strukturunda baş verən dəyişiklikləri öyrənmədən, ictimai fəaliyyət sahəsində uğur qazanmaq və sosial proseslərə şüurlu tənzimədi təsir göstərmək qeyri-mümkündür».¹

Sosial həyat özünəməxsus görünüşə malikdir. O, sosial qruplara, mövqələrə və institutlara diferensiasiya olunmuşdur. Bunlar bir-birilə qarşılıqlı asılılıqdadır və funksional cəhətdən qarşılıqlı əlaqəyə malikdirlər. İnsan qruplarının qarşılıqlı əlaqəli xarakteristikası fərdlərin sosial hərəkətləri nəticəsində təşəkkül tapsalar da, onlar fərdlərin istəklərinin və niyyətlərinin birbaşa nəticəsi deyillər. Əksinə, fərdi üstünlüklər sosial mühit tərəfindən formalaşdırılır və məhdudlaşdırılırlar. Başqa sözlə, sosial struktur anlayışı şəhadət verir ki, insanlar öz hərəkətlərinin seçimində tam azad və muxtar deyillər. İnsanların bu azadlığı sosial aləm tərəfindən məhdudlaşdırılır. Çünki insanlar planetdənkənar hər hansı aləmin deyil, məhz mövcud olduqları sosial aləmin sakinləridirlər və yaşadıkları həmin sosial aləmdəki sosial münasibətlərin daşıyıcılarıdır.

Sosial struktur müxtəlif səviyyədə olan ayrı-ayrı elementlər (cəmiyyətin elementləri, hissələri) arasında münasibətlərin, qarşılıqlı əlaqələrin, asılılıqların və qarşılıqlı fəaliyyətin bütün kompleksini əhatə edir. Cəmiyyətin elementləri (hissələri) qismində sosial institutlar, sosial qruplar və müxtəlif tiptən olan birliklər çıxış edirlər. Sosial strukturun əsas vahidləri qismində normalar və dəyərlər çıxış edirlər.

¹ Малинова И.П. Философия правотворчества. Екатеринбург, 1996, с.106.

² Касьянов В.В., Нечипуренко В.Н. Гост. kitab, s.180.

¹ Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Gost. kitab, s.102.

Bir tam kimi, konkret cəmiyyətlərin sosial strukturlarının formalaşması və inkişafı xüsusiyyətlərini nəzərə almaq zəruridir. Çünki məhz həmin konkret cəmiyyətlərin tamlığı çərçivəsində insanın özünün varlığı üçün zəruri olan maddi vasitələrin yenidən istehsalı baş verir. Bu mənada həmin tamlıqlar «sosial orqanizmlər» adlandırılır. Çünki bunların əsas funksiyası insan varlığı üçün zəruri şəraitin təmin edilməsindən ibarətdir. Belə şərtlərə aşağıdakılar daxildir:

- 1) insanların məskunlaşdığı ərazinin vahidliyi;
- 2) sosial-iqtisadi münasibətlərin və hüquq münasibətlərinin mövcud olduğu iqtisadi və hüquqi məkanın vahidliyi;
- 3) dil ümumiliyi (və ya digər vasitələrlə yanaşı, ünsiyyət vasitəsinə xidmət edən dilin olması);
- 4) insan qruplarına sabit qarşılıqlı fəaliyyət formalarına daxil olmağa imkan verən sosial normaların, stereotiplərin və dəyərlərin vahidliyi.

Müasir cəmiyyətdə belə sosial orqanizmlər qismində öz hüquq sistemlərinə malik olan milli dövlət birlikləri çıxış edirlər. Həmin birliklər siniflərin, sosial rolların, institutların və qrupların qarşılıqlı münasibətlərinin və qarşılıqlı əlaqələrinin normativ-hüquqi tənzimlənməsini həyata keçirirlər. Sosiumun vahid tamlığa inteqrasiyası onların mühüm funksiyasıdır. Sosial qarşılıqlı fəaliyyət və proseslər məhz həmin tamlıq çərçivəsində həyata keçirilir.

Müxtəlif meyarlar əsasında özünəməxsus növləri ilə səciyyələndirilən sosial strukturun bir növünü də **normativ strukturlar** təşkil edirlər. Ayrıca götürülən hər bir normativ struktur «özündə dəyərləri, normaları, tələb olunan sosial rolları əhatə edir»¹ və «fərdlərin davranışına təsir göstərirlər».² Cəmiyyətdə qüvvədə olan normalar öz məzmununa görə müxtəlifdir və onlar bir-birindən təcrid olunmuş halda deyil, sıx qarşılıqlı əlaqədə mövcuddurlar.

2. Sosial normalar və onların növlərinin spesifikliyi

Hər hansı cəmiyyəti normalarsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Hər bir cəmiyyətin həyatiliyi onda mövcud olan normalarla bağlıdır. Məhz normaların köməyi ilə insanların hərəkətləri və davranışı tənzimlə-

nir, onların hərəkət və ya xətələri müvafiq normaların tətbiqi vasitəsilə qiymətləndirilir. Başqa sözlə, normalar istənilən insan cəmiyyətində mövcuddur. Deməli, normaların olmadığı cəmiyyət heç vaxt olmamışdır və ola da bilməz.

Artıq qeyd olunduğu kimi, normativ struktur sosial tənzimləmənin ən mühüm əlamətlərindən biridir. Ona görə də normativliyin təbiətinin nəzərdən keçirilməsi normativ tənzimləmənin bütün növlərinin həm ümumi əlamətlərinin aşkar edilməsinə, həm də sosial tənzimləyicilərdən hər birinin spesifikliyini müəyyən etməyə yardım göstərir, hüququn əxlaq, siyasət və dinlə qarşılıqlı fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarını daha yaxşı dərk etməyə kömək edir. Belə yanaşma sosial tənzimləmənin insanların şüuruna və davranışına təsir prinsiplərini dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir, çünki sosial tənzimləyicilərin heç biri bir-birindən təcrid edilmiş halda fəaliyyət göstərmir və sosial normaların bütün növləri bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olurlar.

Norma, normativlik anlayışı insanların sosial fəaliyyətindən, onların ictimai münasibətlərindən və onların məişət üsullarından ayrılmazdır. Norma ictimai münasibətlərdən kənar, yaxud bu münasibətlərin üstündə dayanan bir şey deyildir. Sosial norma insanların fəaliyyətilə üzvi surətdə bağlıdır və ən tipik, sabit əlaqələri və ictimai münasibətləri ifadə edirlər. Ona görə də sosial normaların tədqiqi fərdlərin sosial məişətinin üsulu kimi onların ictimai münasibətlərinin təhlili, normativliyin təbiətinə şəxsiyyət yanaşması ilə müşayiət olunur.

İnsanların sosial qarşılıqlı fəaliyyəti obyektiv şəkildə təkrar olunan istehsalat, mübadilə, bölgü aktlarında, müxtəlif ictimai əlaqələrin və münasibətlərin qaydaya salınması tələbatlarında təzahür edir. Belə tələbat cəmiyyətin inkişafının ən erkən mərhələlərində əməyin və mübadilənin yaranması ilə eyni vaxtda meydana gəlmişdir. Ümumi qaydalarla əlaqələrin dəfələrlə təkrar olunması və münasibətlərin sabit forması əhatə olunur. Müəyyən fəaliyyət, hadisə və proses aktlarının dəfələrlə təkrar olunması onların inkişafının daxili qanunauyğunluqlarını aşkara çıxaran tarixi prosesin xüsusi cəhətidir. Bu qanunauyğunluğun formalarından birini hadisələrin, proseslərin, əlaqələrin normativliyi təşkil edir. Məhz normativlik insanların praktiki fəaliyyətinin nəticəsi kimi hadisə və proseslərin qarşılıqlı hərəkətinin obyektiv cəhətdən zəruri üsullarını ifadə edir.

Normativlik nəinki insanların qarşılıqlı fəaliyyətinin obyektiv cəhətdən zəruri olan əlaqələrinin və üsullarının, həm də bütün təbii proseslərin inkişafının forması qismində çıxış edir. İnsanların qarşılıqlı fəaliyyət

¹ Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Göst. kitab, s.103.

² Касьянов В.В., Нечипуренко В.Н. Göst.kitab, s.181.

prosesi həm onların öz aralarındakı münasibətləri (istehsal, mübadilə, tələbat münasibətləri), həm də onların təbiətə (məhsuldar qüvvələrin inkişafı) olan **münasibətini** əhatə edir. Ona görə də bu universal qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yaranan qanunauyğun əlaqələr normativliyin universal formasını əldə edir ki, bu da cəmiyyətin təbii-tarixi inkişafının bütün prosesinə üzvi surətdə xasdır.

Beləliklə, **sosial norma** dedikdə, insanların maddi və mənəvi nemətlərin mübadiləsi üzrə fəaliyyəti prosesində yaranan və özünütənzimləmədə sosial sistemlərin tələbatını ifadə edən təkrar olunan və sabit **ictimai əlaqələri** başa düşülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial norma özündə nəinki obyektiv, həm də subyektiv keyfiyyətləri ehtiva edir, çünki cəmiyyətin özünümüdafiə və sabitlik tələbatı siniflər, qruplar və fərdlər tərəfindən subyektiv şəkildə dərk olunur. Belə dərkətmənin nəticəsi qismində normaların bir qrupunu müdafiə altına götürməyə, digər normaların qüvvəsini qorumağa və ya «gizlətməyə» cəhdlər çıxış edir. Belə subyektiv dərkətmə cəmiyyətdə dəyər etalonlarının və standartlarının müəyyən edilməsində, sosial normaların insanların şüur və davranışına təsirinin gücləndirilməsində, sosial təcrübənin yayılmasında və mənimlənməsində, fərdlərin universal asılılığının başa düşülməsində, siniflər, sosial qruplar və fərdlər arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasında son dərəcə mühüm rol oynayır. Sosial normaların tarixi təşəkkül prosesinin təhlili onların müxtəlif növlərini fərqləndirməyə imkan yaradır. Bu növlərdən hər biri insanların davranışına və fəaliyyətinə təsir göstərmək məqsədini güdür, lakin həmin məqsədi öz spesifik üsulları ilə həyata keçirir. Məhz həmin üsullar sosial normaların müxtəlif növlərinin – hüququn, əxlaqın, siyasətin, dinin, adət və ənənələrin fərqləndirilməsi kriteriyasına xidmət edir.

Sosial normalar insan cəmiyyətində hamılıqla qəbul olunan və kifayət qədər geniş yayılan etalonlardan, nümunələrdən, insanların davranış qaydalarından, onların qarşılıqlı fəaliyyətinin tənzimləyici vasitələrindən ibarət olan normalardır. Sosial normalar ictimai həyatı özbaşanlıqlardan «sığortalayır», müdafiə edir, cəmiyyətin axarını lazımi məcraya yönəldir. Deməli, sosial normalar obyektiv cəhətdən zəruri olan birgəyaşayış qaydaları, lazımi və mümkün olanın sərhədlərinin göstəriciləridir. Birgəyaşayış qaydaları sosial qaydanın tərkib hissəsidir.

Burada istər-istəməz təbii bir sual meydana çıxır: bəs, sosial qaydanın özü necə yaranır?

Sosial norma kimi, **sosial qayda** da müəyyən mənada ictimai inkişafın qanunauyğunluqlarını əks etdirir, lakin özü belə qanunauyğunluq qismində çıxış etmir. Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunduğu kimi, «obyektiv qanunlar tarixin inkişafına xidmət etsələr də, norma qismində çıxış etmirlər. Sosial normalar cəmiyyətin həyatına insanlar, sosial praktika tərəfindən gətirilir. Zaman keçdikcə onların bir qismi sıradan çıxır, digər qismi dəyişir, üçüncü qismi isə müəyyən siniflər, qruplar və ya hakimiyyət tərəfindən cəmiyyətin həyatına münəvər edilir. Başqa sözlə, sosial normaların təşəkkülü və formalaşması prosesi subyektiv amildir. Onlar insanlar tərəfindən işlənib hazırlanır. Sosial normaların varlığına ehtiyacın obyektiv zərurətlə diklə olunması isə məsələnin başqa tərəfidir».¹

Məsələn, F.Engels hüquq normalarının mənşəyi haqqında yazırdı: «Cəmiyyətin məlum, son dərəcə erkən inkişaf pilləsində günbəgün təkrarlanan istehsal, bölgü və mübadilə aktlarını ümumi qaydalarla əhatə etmək, ayrıca fərdin istehsalın və məhsul mübadiləsinin ümumi şərtlərinə tabe olmaq zərurəti yaranır. Əvvəllər adət kimi ifadə olunan bu qayda, sonra qanuna çevrilir».²

Məlum olduğu kimi, hüquq digər normativ sistemlərlə müqayisədə bir qədər gec təşəkkül tapmış və başlıca olaraq həmin normativ sistemlər əsasında formalaşmışdır. Eləcə də sosial qayda fərdlər və sosial qruplar tərəfindən əvvəllər mənimlənilmiş sosial normaların və hüquq normalarının eksternalizasiyası əsasında daimi qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yaradılmışdır. P.Berger və T.Lukman qeyd edir ki, «eksternalizasiya öz varlığında antropoloji zərurətdir. Daxili hərəkətsizliyin qapalı sferasında insanın mövcudluğu qeyri-mümkündür. İnsan özünü fasiləsiz olaraq fəaliyyətə eksternalizasiya etməlidir. Bu antropoloji zərurətin kökü insanın bioloji aparatına bağlıdır. İnsan varlığının qeyri-sabitliyi onu təhrik edir ki, insan öz davranışı üçün sabit ətraf mühiti özü təmin etsin. İnsan öz məşğuliyyətini özü təsnifləşdirməli və onu idarə etməlidir. Bu bioloji faktlar sosial qağanın yaradılmasının zəruri zəminləri qismində çıxış edirlər».³

Sosial normaların, o cümlədən sosial qaydanın təzahür etməsi münasibətlərin sosiallaşması prosesi ilə bağlı olmuşdur. İnsan cəmiyyətinin

¹ Теория государства и права. курс лекций / под.ред.И.И.Матузова, А.Б.Малько. М., ЮРИСТЪ, 1999, с. 288-289.

² Маркс К., Энгельс Ф. Соч. т.18, с.272.

³ Бергер П., Лукман Т. Социальные конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М., 1995, с.89.

münasibətlərin sosiallaşması pilləsinə keçidi tədricən baş vermiş və uzun sürən proses olmuşdur. Belə təkamül prosesi üçün bəlkə də bir neçə milyon illər lazım gəlmişdir.

Sosial normaların, o cümlədən sosial qaydanın belə gencisi sosial tənzimləmənin qarşılıqlı-əlaqəli hərəkətini zəruri etmişdir. «Hüquq tarixən sanki xüsusi mülkiyyətin və siyasi hakimiyyətin meydana gəlməsilə aşkar olunan əxlaqi «çatışmazlıqların» kompensasiyasından ötrü təzahür etmişdir.¹

Sonradan hüquq normaları və əxlaq sıx qarşılıqlı vəhdətdə sosial tənzimləmənin digər vasitələri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərməyə başlamışlar.

«Norma» və «qayda» anlayışları müxtəlifmənalı, həm də bir-birini qarşılıqlı surətdə əvəz edən anlayışlar kimi istifadə və qəbul olunurlar. Bu anlayışlar adətən, bir-biri vasitəsilə müəyyən edirlər: norma – bu, qaydadır; qayda – bu isə normadır. Bununla yanaşı, daha diqqətli təhlil zamanı aydın olur ki, «qayda» «norma»,ya nisbətən daha məhdud termindir və deməli, onlar heç də həmişə üst-üstə düşə bilməzlər.

Bundan başqa, norma öz quruluşuna görə və element tərkibi baxımından kifayət qədər mürəkkəbdir. Qayda isə yalnız dispozişiyadan ibarətdir və o, norma kimi hipoteza və sanksiyayı özündə ehtiva etmir. Norma daha zəngin və məzmunludur. Belə zənginliyi və məzmun dərinliyini normaların böyük əksəriyyətinə aid etmək olar.

Sosial norma arzu olunan davranışın sadəcə mücərrəd qaydasından ibarət deyildir. O, həyatda, praktikada faktiki təsdiqini tapmış real hərəkətin özü deməkdir. Belə halda həqiqi xətalərin özü qaydaya çevrilir. Başqa sözlə, sosial norma nəinki «vacib», həm də «lazım» olma ifadəsidir.

Sosial norma müəyyən nəticələrə, mənaflərə nail olmağa yönəldilən pozitiv (müsbət), ictimai faydalı davranışdır. Bu da aydındır ki, «normaya uyğun olan davranışa, ondan yayınmaya – patologiyaya nisbətən daha tez-tez təsadüf olunur».²

Sosial normalar hər cür deyil, ən tipik, kütləvi münasibətləri tənzimləyirlər. Təsadüfi əlaqələr, xətalər və ya hərəkətlər normalarda əks oluna bilməzlər. Norma həmişə həm daxili təhriklərə, həm də xarici determinantlara əsaslanan **stereotipdir**.

¹ Лукашева Е.А. Право, мораль, личность. М., 1986, с.86.

² Кудрявцев В.Н. Правовые поведение: норма и патология. М., 1982, с.15.

Norma rəmzi bir sistem olmaq etibarilə həmişə obyektivdir. Norma istisnasız olaraq fərdləri öz strukturlarına tabe edir. Norma fərdlərə məburedici təsir göstərir. O, cəmiyyət üzvlərinin artmaqda olan təcrübəsinə fasiləsiz ideal tipikləşmənin hazır imkanlarını verir. Başqa sözlə, norma geniş və yığcam olmaqla, insanın bütün həyatı ərzində böyük çoxsaylı situasiyaları tipikləşdirməyə imkan verir. Norma insanın həyatı situasiyalarını və təcrübəsinə tipikləşdirərək, onları daha geniş kateqoriyalar üzrə bölməyə imkan yaradır və məhz bunun kontekstində həmin kateqoriyalar insanlar üçün əhəmiyyət kəsb edirlər.

Beləliklə, norma – bu, reallığın müxtəlif sferalarını birləşdirən siqnikantdır. Onu rəmz, din, fəlsəfə, incəsənət, elm və ideologiya kimi müəyyən etmək olar. O, gündəlik həyatın sosial reallıqları üçün böyük modelləşdirmə əhəmiyyətinə malikdir.¹

Sosial normanın mühüm funksiyalarından biri məhz ayrı-ayrı fərdlərin davranışının müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu funksiyayı öz məzmunundan asılı olmayaraq bütün normalar yerinə yetirirlər. Sosial normanın bu funksiyası gözlənilən davranışı formalaşdırmaqla bağlı olan funksiyadır. Məhz həmin funksiya sayəsində insanlar həyatı situasiyalarda digərlərindən müəyyən davranış tərzini gözləyir və belə davranışa qabaqcadan yönüm götürürlər. Bu isə daim fəaliyyətdə olmaq və sosial münasibətlər formalaşdırmaq deməkdir.

Sosial normaların səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onların **ümumiyyəti və hamılıqla tanınmasıdır**. Məsələn, Allaha dua etmək, namaz qılmaq, oruc tutmaq və s. islami prinsipləri icra etmək bütün mömin müsəlmanların gündəlik həyatının ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Bu, əlahiddə bir müsəlman regionuna deyil, bütün dünya müsəlmanlarına xas olan mühüm cəhətlərdən biridir. Lakin islamın əsas prinsiplərinin icrası, yaxud digər dini göstərişlərin yerinə yetirilməsi normativ xarakter daşımır. Məhz buna görə də dini ehkamlar əsasında davranış gözləmələri heç vaxt qurula bilməz. Məsələn, həyat təcrübəmiz inandırıcı şəkildə göstərir ki, biz öz düşmənlərimizdən özümüzlə qarşı hər hansı bir səmimi insani hərəkət gözləyə bilmərik. Bu, mənəvi idealdır, lakin gündəlik ünsiyyət norması deyil. Normaların «ümumi əhəmiyyəti» heç də o demək deyildir ki, hər kəs qüvvədə olan bütün normalara əməl etməlidir. Cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqları şəhadət verir ki, sosial normaların böyük ək-

¹ Касьянов В.В., Нечипуренко В.Н. Гөст. kitab, s.186.

səriyyəti ümumiyyətlə, müəyyən sosial mövqə tutan insanlara yönəlmişdir.

Sosial normaların nəsil-dən-nəslə keçməsi cəmiyyətin inkişaf tarixinin ayrılmaz komponentlərindən biri olmuşdur və indi də olmaqda davam edir. Müxtəlif tipli cəmiyyətlərdə (bəşər tarixinin ən erkən dövrlərindən başlayaraq) sosial normaların gələcək nəsillərə ötürülməsinin spesifik formaları mövcud olmuşdur. Belə spesifik formalar bir növ funksional səciyyə daşmışdır. Məsələn, arxaik cəmiyyətlərdə belə funksiyaları miflər (mifoloji mətnlər) yerinə yetirmişdir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycanın şifahi xalq ədəbiyyatı (folklor) böyük bir tarixi missiyanı yerinə yetirmişdir. V.Ə.Vəliyev yazır: «Azərbaycan xalqının çox qədim dövrlərdən başlayaraq yaranan şifahi söz sənəti ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəslə keçərək cilalənib büllurlaşmış və dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Xalq arzu və istəyini, sevinc və kədərlərini, cəmiyyətə münasibətini şifahi ədəbiyyatda – folklorlarda əks etdirmişdir».¹ Yazılı ədəbiyyatımız yaranandan sonra xalqımızın mənəvi sərvəti olan mifologiya və əfsanələr, nağıl və dastanlar, lirik folklor nümunələri yazılı ədəbiyyatımızın nüvəsinə daxil olmuş, Xaqani fəlsəfəsini, Nizami «Xəmsə»sini, Nəsimi lirikasını, Füzulinin gözəllik və məhəbbət dünyasını yaratmış, bu ölməz əsərlərdə yeni-yeni boyalarla, çalarlarla dünyaya gəlmiş, nəsil-dən-nəslə keçərək yaşamışdır. Həmin əsərlərdə insan davranışını əks etdirən çoxsaylı nümunələr, ibrətamiz tövsiyələr, nəsihətlər və dəyərli kəlamlar vardır.

Nisbətən inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə yuridik kazuistika inkişaf etdirilir. Belə inkişaf adətən, ayrı-ayrı çoxsaylı qanunların qəbulu və mücərrəd etika ilə müşayiət olunur. Bütün bunlar bir sıra sosial normaların sistemləşdirilməsinə və məzmunca dərinləşdirilməsinə yardım göstərir.

Sosial normanın daxili və xarici forması. Sosial həyatın lap mərkəzində təzahür edən və onun müxtəlif axınlarını bu və ya digər səmtə yönəldən normalar öz düzümünə görə kifayət qədər mürəkkəbdirlər. Sosial normaların məzmununu onlarda mövcud olan imperativlərin əhəmiyyəti, mənalı təşkil edir. Həmin mənalılar öz formasına görə xarici və daxili forma kimi fərqləndirilir.

Sosial normanın **xarici forması** dedikdə, onun şifahi, səsli və mətni ifadəsi başa düşülür. **Daxili forma** – bu, normanın insan şüurunda və

fövqəladə şüurunda, fərdi və ya kütləvi şüurda təsvir edilən obrazıdır. Bu zaman daxili forma adi zəka üçün nəyin görünən olması ilə üst-üstə düşməyə, ondan geniş və onun hədudlarından kənara çıxa bilər. Bundan başqa, daxili formanın özü öz məzmunu ilə ümumiyyətlə, mütləq mənalıların və dəyərlərin fəvqəlfiziki aləminə taybatay açıla və buna görə də özündə çox şeyi ehtiva edə bilər. Belə hal normaya xüsusi həyati qabiliyyət, ümumdünya-tarixi perspektivə doğru səylər verir.

Sosial normanın daxili forması onun dərk edilməsi və təfsiri, sosial məkan və tarixi dövr ərzində bir-birindən fərqlənən müxtəlif interpretasiyaları üçün son dərəcə geniş metafizik zəminlər yaradır. Daxili formanın açıqlığı normaya özündə öz əsas məzmunu üçün ilkisiz ötürən geniş məzmunu ehtiva etməyə imkan verir. Daxilində sosial normanın təzahür etdiyi konkret sosial, mədəni kontekstdən asılı olaraq, normanın xarici forması dini hökmlər, mənəvi (əxlaqi) göstərişlər, yuridik qanun, ideoloji əhəmiyyətli və s. növünü əldə edə bilər. Bu zaman sosial normanın daxili forması dəyişmir, zamana və məkana görə bütün metamorfazalara və müxtəlif təkamüllərə yol verilir.

Normaların sosial təyinatı. Sosial normalar insan azadlıqları üçün xarici məhdudiyətlər müəyyən edirlər. Bununla yanaşı, normalar azadlığın formal hədudlarını müəyyən edərək, onların bəzilərini (hüquq, əxlaq normalarını) insanların səvəncəsinə verir. İnsanlar onlara verilmiş imkanlara müvafiq surətdə ciddi müəyyən edilmiş sərhədlər daxilində hərəkət etmək imkanı (öz mülahizələrinə görə) əldə edirlər. Belə ki, əgər təbii hüquq normaları insanın yaşamaq və azadlıq hüququnu təsbit edərsə, bu hüquq insana yaşamaq və azadlıq hüququndan necə istifadə etməyə dair hər hansı bir göstərişi vermir. İnsan bu hüquqdan öz mülahizəsinə görə, istədiyi kimi istifadə edir.

Sosial normalar ayrı-ayrı subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyətini təmin etməyə xidmət edirlər. Həmin təminat subyektlərin mənsub olduqları təminatın möhkəmlənməsinə yardım göstərməlidir. Təminatın nizamlılığı da öz növbəsində fərdi özünütəsdiq və şəxsi özünürealizə üzrə müxtəlif imkanların mövcud olması üçün zəruri şərtə çevrilir. Belə qarşılıqlı şərtlilik normalara xas olan məcburiyyəti yüngülləşdirir, çünki sivilizasiyalı əxlaqi-hüquqi şüur xarici və daxili azadlıqların **yaradıcı təzahürləri** üçün əlverişli imkan yaradır. Elə buradaca konvensional əməliyyat mühüm rol oynayır.

Sosial norma özünün bütün xarici nüfuzu ilə müqavilə əsaslarına arxalanmaq qabiliyyətinə malikdir. Razılaşdırıcı başlanğıcların mövcud-

¹ Vəliyev B.Ə. Azərbaycan folkloru. Bakı. "Maarif", 1985, s.3.

luğu subyektlərə onun tələblərinə əməl etməyi həvələ edir. Bu zaman həmin tələblərin ayıq pragmatizmin ali məqsədəuyğunluğu və ya mülahizələrinin tanınması əsas qismində götürülür. Sosial normaların sosial birliklərə aid vəzifələri ondan ibarətdir ki, birliklər onları bütöv halda, fəal-funksional vəziyyətdə, həyati qabiliyyətdə müdafiə etsinlər, ictimai qaydanı təmin etsinlər, subyektlərin pozucu cəhdlərinin qarşısını alsınlar, daxili irticanın təhlükəli təzahürlərini aradan qaldırsınlar və birliyin bilavasitə özünə qarşı yönələn belə təhlükələrə qarşı mübarizə aparsınlar. Bu isə öz növbəsində sosial sistemin mövcud olmasında zəruri sabitliyin təmin olunmasına kömək edir.

Tarixin sıldırımlı dövrlərinin olduğu məqamlarda, sistemin ciddi yük ağırlıqlarına məruz qaldığı vaxtlarda sosial normalar onu bərpa olunmaz involyusiyalardan və süqutlardan qoruyur. Normativ strukturlar vital qüvvələrə, insanın sosial və mənəvi qabiliyyətlərinə məkan daxilində sərəpələnməyə və əriməyə imkan vermirlər.

Müxtəlif məhdudiyətlər irəli sürən və bununla yanaşı, total qadağancedici xarakterə malik olmayan sosial normalar yaratdıqları sədlərdə özünəməxsus «keçidlər» qoyur ki, insanların enerjisi də məhz həmin keçidlərə doğru istiqamət götürür. Nəticədə həmin enerjinin konsentrasiyası, onun cəmiyyətə xeyli enerji itkisi tələb edən nəhəng vəzifələrin həllinə imkan verən «fokuslaşdırma» baş verir.

Sosial normaların hərəkətsizliyinin xas olduğu istənilən anomiyə ona aparıb çıxarır ki, insanların qüvvələri və enerjisi bütün istiqamətlər üzrə sərəpələnir, hər hansı konstruktiv prosese heç bir vəchlə kömək etməyərək sosial məkanda əriyib gedir. Səz fəaliyyət normaları ilə hərəkət edən sosial qayda şəraitinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, insanların antropogen və sosiopogen enerjisinin xeyli hissəsinin sivilizator məcrasına yönəlməsinə imkan verir.

Hüquq norması. Cəmiyyətin gündəlik həyatı normativ relevantlıqların anlayışlarında təşkil edilmişdir. Onların bəzisi bizim bilavasitə praktiki maraqlarımızla, digərləri isə cəmiyyətdəki bütün hüquqi situasiya ilə müəyyən edilir. Lakin cəmiyyətin relevant normativ strukturları ayrı-ayrı fərdlərin relevant normativ strukturları ilə kəsişdiklərinə görə, ümumi maraqların mövcudluğu qaçılmaz olur. Bizim gündəlik həyatın hüquq normalarını bilməyimizin mühüm elementi başqa insanların, onların maraqlarının relevant normativ strukturunu bilməkdir.

Hüquq norması öz mahiyyətinə görə «hüququ yaradan mənafehlərin axtarışı əsasında müxtəlif sosial maraqların razılaştırıldığı, özündə ümumi iradəni cəmləşdirən və normanın formalaşmasında iştirak edən bütün sosial maraqların azad realizə formasından ibarət olan»¹ hüquqi modeldir. Əsas relevant normativ strukturlar, sosial subyektlərin mənafehləri cəmiyyətə artıq hüquq sisteminin özündə hazır vəziyyətdə verilir. Son həddə hüquq bir tam kimi öz xüsusi relevant strukturuna malik olur. Məsələn, Azərbaycan cəmiyyətində obyektivləşdirilmiş Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ingilis-sakson, ənənəvi, yaxud müsəlman hüquq sistemi ilə bir araya sığmazdır.

Deməli, hüquq normaları sosial tənzimləyicilərdir. Hüquq normaları sosial subyektləri və bütövlükdə sivilizasiyalı sistemi ictimai fəallığın bütün təzahürlərində dövlətin irəli sürdüyü tələblərə adaptasiya olmağa məcbur edir. Hüquq normaları sivilizasiyalı birgəyaşayışın əsasları üçün təhlükə yaradan pozucu fəallığın bütün təzahür formalarının qarşısını almağa xidmət edirlər. Hüquq normaları fərdləri öz sosial davranışını korrektə və transformasiya etməyə, bütün mümkün fəaliyyət variantları içərisindən, hər şeydən əvvəl, davranışın **lazımi modelini** seçməyə məcbur edir. Bu elə davranış modelidir ki, o, bütün yuridik kriteriyalara cavab verir və sivilizasiyalı sistemin dinamik tarazlıq vəziyyətini təmin edir. Hər bir hüquq norması zərurətin və azadlığın elementlərinin üzvi surətdə birləşməsinin konkret və bununla yanaşı son dərəcə yığcam semantik formasıdır.

Hüquq norması öz-özlüyündə statikdir. Onun məzmunlu-mənəvi transformasiya etmə qabiliyyəti isə məhduddur. Lakin bununla belə, onun daxilində nüfuz etdiyi sosiomədəni kontekst isə son dərəcə dinamikdir. Norma məhz bunun vasitəsilə əlavə məna çalarları və dəyərli reflekslər, nisbi dəyişiklik əldə edir.

İşarə formasında çıxış edən hüquq norması geniş formallaşdırılmış sosial biliyi özünün cəmiyyətə kompakt semantik strukturunda uzun müddət qorumaq qabiliyyətinə malikdir. Lazımi davranış modelini təklif edən hüquq norması həmin modelin optimal olan bütün hallarını diqqətə çatdırmır. Normanın imperativliyi nəinki qəti, həm də uzunmüddətlidir, çünki o, sosial subyektlərə öz fəaliyyət yönümünü seçməkdə geniş imkanlar verir. Daxilində normativ-hüquqi semantikanın olduğu sosial kontekst sərbəst iradə ifadəsinə geniş imkanlar açır. Bu isə subyektlərə istənilən fəaliyyət variantını sərbəst surətdə seçməyə şərait yaradır.

¹ Лапасва В.В. Социология права. М., 2000, с.277.

Hüquq normasının polimorfluğu. Hüquq norması polimorfudur. Belə ki, hüquq norması öz məzmununa görə eyni zamanda da imperativdir, dəyərə və semantik formaya malikdir. Hüquq norması vəzifələr verir, həm dəyərlandırır, həm də sosial münasibətlərin əhəmiyyətli mənalərini açıb göstərir. Hüquq normaları hüquqi reallığın ilkin elementləri qismində müxtəlif tarixi şəraitlərdə təşəkkül tapır, sosial subyektlər arasındakı təbii həyati münasibətləri özünə tabe edirlər.

Bu zaman mənalər, dəyər çalarları, imperativlik qüvvəsi dəyişə bilər. Belə dəyişikliklərin mümkünüyü prinsipial xarakterə malikdir, çünki məhz belə dəyişikliklər sayəsində hüquq münasibətlərinin sonsuz müxtəliflikləri yaranır.

Hüquq normasının daha çox əhəmiyyət kəsb edən məzmunlu ipostastlarına hüquq normasının **loqosu, nomosu** və **emosu** aid edilir.

Hüquq normasının loqosu. Hüquq normasının loqosu dedikdə, çoxsaylı subyektiv təfsirlərin və interpretasiyaların həyata keçirildiyi zaman normanın tanınmaz dərcəyədək dəyişməsinə imkan verməyən məna (semantik) əsası başa düşülür. Yəni hər hansı hüquq norması şərh edilərkən onun mənası özbaşına olaraq dəyişdirilə bilməz.

Hüquq normasının formal məntiqin qanunlarına tabe olan mənası özünün bütün dolğunluğu ilə mübahisəsiz və aydın olmalıdır. Hər hansı elementar formal-məntiqi tələblərin pozulması yolverilməzdir, çünki normanın təfsiri və ya interpretasiyasında bəzən yol verilən sui-istifadə qarşısının alınmaz nəticələr verə bilər.

Məhz loqosun sayəsində hüquq norması öz məzmununda nəinki qaydanı və ədaləti, həm də iradəni və mənanı ehtiva edir. Loqos irrasional vurnuxmalara deyil, düşünülmüş və məqsədyönlü hərəkətlərə çağırır. Loqos – bu, hüquq normasının **mənadoğuran, mənadaşıyan** quruluşudur. Yetkin şüurlu inkişafa malik şəxsiyyət hüquqi tələblərdə həyati cəhətdən mühüm olan mənaləri aşkar edib onların düşünülmüş olduğunu daxilən etiraf edərkən, həmin tələblərə könüllü əməl etmək vəzifəsini öz üzərinə tərəddüd etmədən götürür və məhz bu zaman azad və sərbəst iradə nümayiş etdirir. Çünki o, hüquq normalarının tələblərinin düşünülmüş olduğuna nəinki şübhə etmir, hətta daxilən dərinəndən inanır. Belə şəraitdə hüquq norması şəxsiyyət üçün bir növ həyati kredo məna çalarları əldə edir.

Hüquq normasının nomosu. Yunan termini olan «nomos», yəni qanun burada imperativ mənada nəzərdə tutulur. Belə ki, o, hüquq normasına iradəvi başlanğıc, xeyli enerji potensialı verir, onu sivil hüquq qaydasının təsdiqinin səmərəli vasitəsinə çevirir.

Nomos praktiki davranışın konkret qaydasının, çoxsaylı ziddiyyətli həyati situasiyaların eyni cür həllinin sabit stereotiplərinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Başqa sözlə, nomos hüquq normasına sabit işlək qüvvə, güc verir.

Hüquq normasının nomosu sosial davranışın özünü doğrultmayan hər hansı bir modelini qadağan etməklə yanaşı, onun digər – daha əlverişli olan səmərəli modelini qəbul etməyi tövsiyə edir. Nomosun enerji potensialı təlqinedici qabiliyyətə malikdir. O, əxlaqi-hüquqi şüuru normal inkişaf etmiş sosial subyektlərin fəaliyyətinin uğurlu tənzimlənməsindən ötrü kifayət qədər təsir gücünə malikdir.

Hüquq normasının nomosu özünün bütün fəaliyyət təcrübəsi ərzində özündə **qaydaya əməl etmək iradəsini** nümayiş etdirmişdir. Hüquq norması nomosunun mövcud imkanlarında hüququn təşkilati, nizamlayıcı və intizam qüdrəti cəmləmiş, fokuslaşdırılmışdır. Hüquq norması nomosunun qaydaya əməl etmək iradəsini **formaya əməl etmək iradəsi** də adlandırmaq olar. O.Şpingler yazırdı ki, «qədim yunanlara formaya əməl etmək iradəsi xas olmuşdur».¹

Hüquq normasına əməl etmək iradəsi kimi, nomos həm də qarşıda duran məqsədlərə nail olmaq və tələb olunan qaydanı təsdiq etmək qabiliyyətinə malik olan qüvvədir. Hüquq normasının nomosu bu keyfiyyətdə öz enerjisinin sadəcə olaraq nümayiş etdirmir, o həm də normativ-hüquqi strukturlara güc verir, onları daha etibarlı səviyyəyə yüksəldir.

Nomos hüquq normalarına onların daxili proporsiyalarında müəyyən nizamilik verir, onların məqsədmüvafiqliyini dəqiqliklə müəyyənləşdirir, onları daha möhkəm və həyati edir. Nomos hüququn daxili qüvvəsi kimi və qanunaitətliliyi davranışı müəyyən etməyə qadir olmaq etibarilə normanın tələblərinə və göstərişlərinə əməl edilmədiyi hallarda fərdlərdə mümkün cəza vahiməsi yarada bilər. Əgər məcazi mənada ifadə etsək, nomos qanuna itaət etməyənlərə «başınız üzərində damoql qılınca asılmışdır» – deyər, onlara ciddi xəbərdarlıq tövsiyəsilə çıxış edir. Ona görə də fərd qanunaitətliliyi davranış stereotiplərindən nə qədər çox kənara çıxarsa, normanın tələblərini yerinə yetirməkdən nə qədər çox yayınarsa, yuxarıda göstərilən psixoloji amil də bir o qədər geniş miqyas alır.

Hüquq normasının etosu. Əgər hüquq kormasının nomosunda qaydaya əməl etmək iradəsi fokuslaşdırılmışdırsa, normanın etosunda **ədalətin və ümumi rifahın iradəsi** ehtiva olunur. Əgər nomos hüququn gücü, qüvvəsidirsə, etos hüququn **dəyəridir**.

¹ Шпинглер О. Закат Европы, т.2, М., 1998, с.59.

Öz-özlüyündə götürülən iradə və qüvvə ünvarsızdır və bunların hər ikisi istədikləri istiqamət üzrə hərəkət edə bilərlər. İradə və qüvvə həm yaratmaq, həm də dağıtmaq gücünə malikdir. Həm sivilizasiyalı dövlətin hüquqi reallığı, həm də despotik, totalitar rejimin hüquqi reallığı hüquqi qanunların fəal iştirakı prosesində təşəkkül tapır.

Hüquq normasını etosu nomosun intizam söylərinə müəyyən dəyər istiqaməti verir. Etosun təsiri altında nomos humanistliyin universal kriteriyalarına cavab verən **ədalətli hüquq qaydasının** təsdiqəmə qüvvəsinə çevrilir. Bu, hüquq normasına xüsusi xassə verir. Həmin xassə doğruluq, düzgünlük pafosunda təzahür edir. Bu, hər bir fərdə sakitlik, eləcə də qürurlu şərafət hissi keçirmək imkanı verir.

Hüquq normasında ancaq onun nomosunun nəzərə alındığı hallarda, etos isə qeyri-müəyyən məqamlarda təcrid edildikdə, normanın redusiya-laşdırılmış (ixtisar edilmiş, zəiflədilmiş) modeli yaranır, bu da öz növbəsində hüququ sanki cansız bir mexanizmə bənzədir. Ona görə də etos hüquq normasını sadəcə olaraq sivilizasiyalaşdırıcı amilə deyil, həm də mədəniyyətə yaradıcı vasitəyə çevirir.

Hüquq normasının etosu hüquq düşüncəsi həyatının və hüquq münasibətləri təcrübəsini humanizm və mədəniyyət çəmənləri ilə bəzəyir, həmin həyata və təcrübəyə estetik cəhətdən gözəllik donu verir. Məhz hüquq normasının etosu sayəsində cəmiyyətdə mövcud olan insan birliklərinin daxili çəkişmələrdən və ittifaklardan, hətta dağıntılardan müdafiəsi üzrə müvafiq hüquq norması əlavə yaradıcı imkanlar əldə edir.

Etosla birlikdə hüquq normasına təkcə intizam yönümü deyil, azadlığa yönüm də daxil olur. Belə yönüm dövlət mənafehlərinin şəxsiyyətin mənafehlərilə bir-birinə bağlanması qabiliyyətini əldə edir. Bu yönümlər və mənafehlər arasında ziddiyyətləri qaydaya salmaqdan və onları uğurla həll etməkdən ötrü hüquq özündə geniş imkanları ehtiva edir. Dünyanın əksər hüquq sistemlərində belə imkanlar ehtiyatda olurlar. Lakin digər tərəfdən məhz onlar zəruri perspektivlərin istiqamətlərini göstərir. Həmin perspektivlər hüquqi normativliyin gələcək inkişafı naminə mövcudurlar.

Hüquqda etosun olması sivilizasiyalılıq qeyri-sivilizasiyalılıqdan ayıran müfəssəl və hərtərəfli demarkasiya xətti yeritməyə imkan verir. Hüquqi mətnlərdə rəsm edilən bu sərhəd normativ müəyyənliliyin zəruri əlamətlərinə malikdir və cari hüquqyarıtmada mühüm rol oynayır. Sivilizasiyalı birgəyaşayışın dayaqlarını dağıntılardan qoruyan hüquq,

nəinki potensial və real hüququ pozanların dağıdıcı fəallığının qarşısını almağa səy göstərir, həm də insanların sosial enerjisini sivilizasiyalılığın kriteriyalarına cavab verən normativ məcraya istiqamətləndirir.

İnsanın transaqressiv təbiəti onu müntəzəm surətdə əcnəbi davranış stereotiplərinin pozuntularına təhrik edir. Hüquq isə bu transaqressiv enerjini hüquq normaları ilə uyğunlaşdırmağa səy göstərir. Adətlər, dini normalar, əxlaq normaları kimi tənzimləyicilərin intizamlaşdırıcı qüvvələrinin kifayət etmədiyi yerdə məsələyə dövlətin hüquqi iradəsi müdaxilə edir. Sivilizasiyalı hüquq qaydasının bərqərar olmasının və təmin edilməsinin möhkəm və sabit vasitəsi olan hüquq, sosial subyektləri lazımi davranış məcrasına yönəldir və bu zaman o, hakimiyyət xarakteri daşıyır. Mahiyyətinə görə zorakılıq iradəsinin daşıyıcısı olan totalitar dövlətin qeyri-hüquqi, despotik iradəsindən fərqli olaraq, hüquqi iradə sivilizasiyalı qayda, hüquq qaydası yönümlüdür. Cəmiyyətdə mövcud olan mədəniyyətin və mədəniyyətin ən incə və zərif formaları məhz hüquqi iradə sayəsində özünün normal inkişaf imkanlarını əldə edir.

Hüquq normasının loqosu, nomosu və etosu onun daxilində ayrı-ayrılıqda mövcud olmur, onun vahid, canlı tamlığını təşkil edir. Bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlamağa ehtiyacı olan loqos, nomos və etos ümumi semantik-normativ-dəyər kontinuumunu təşkil edir və məhz bunun sayəsində hüquq norması hansısa arxaik üçsəməli ilahi qüvvəyə bənzədilir. Onun ipostaslarından hər biri öz istiqamətinə doğru səylər göstərir və öz xüsusi perspektivinə malikdir. Lakin bu, hüquq normasına yeganə və bölünməz qalmağa mane olmur və ola da bilməz.

Hüquq normaları və siyasi normalar. Fəaliyyətin sosial tənzimlənməsinin, insanların davranışının bu növləri bir-birilə son dərəcə sıx bağlıdır, çünki onlar cəmiyyətin dövlət-hüquqi strukturunun mərkəzi olmaq etibarilə mülkiyyətli dövlət hakimiyyəti arasındakı münasibətləri müəyyən edirlər. Bu normaların qarşılıqlı fəaliyyəti son dərəcə müxtəlif formalarda – bir-birini qarşılıqlı müdafiədə, qarşılıqlı ziddiyyətdə, qarşılıqlı həmrəylikdə təzahür edir. Bu isə öz növbəsində konkret-tarixi şəraitlə, sinfi qüvvələrin qarşılıqlı münasibətləri ilə, ictimai süürün vəziyyətilə, kütləvi psixologiya və cəmiyyətin mədəniyyəti ilə müəyyən edilir.

Buna görə də həmişə fəal olan belə qarşılıqlı fəaliyyət konkret situasiyanın, bu və ya digər prioritetlərin, mənafehlərin və tələbatların irəli çəkilməsinin təsiri altında dəyişir. Lakin belə dinamizm və mütəhərrikiyə baxmayaraq, hüquq normaları və siyasi normalar öz sıx qarşılıqlı

əlaqə və münasibətlərində dəyişməz qalmışlar. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla izah edilir ki, hüquq normalarının və siyasi normaların genezisini və varlığını müəyyən edən yeganə mənbə mülkiyyət münasibətləridir. Bu münasibətlər həm hüququn, həm də siyasətin məzmununu şərtləşdirir. İnsanlar arasında hüquqi və siyasi əlaqələr də məhz mülkiyyətlə əlaqədar yaranır. Sınıfların, sosial qrupların və fərdlərin mənafeələri, tələbatları mülkiyyətə münasibətdə daha parlaq təzahür edirlər.

Hüquq norması azadlığın obyektiv olaraq şərtlənən ölçüsünü və formasını ifadə edir. Yuridik münasibətlərin hələ rüscəm halında olduğu zaman hüquq artıq azadlığın ifadəsi olur. Məlumdur ki, hüquq normaları tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində təşəkkül tapırlar. Məhz bu vaxt yeni ictimai münasibətlərin yaranması cəmiyyət daxilində mülkiyyətin yenidən bölünməsinə, onun cəmiyyətin böyük olmayan hissəsinin (bir qrup azlığın) əlində cəmlənməsinə gətirib çıxarır. Bütün bunlar cəmiyyətin sınıflara parçalanması, xüsusi mülkiyyətin formalaşması şəraitində baş verir. Sınıfların istehsal vasitələrinə münasibətdə müxtəlif sosial mövqeləri fərdlərin real azadlıq dərəcəsini aşkarlayan mülkiyyət münasibətlərinin xarakterini müəyyən edir. Bu, fərdlərin mülkiyyətlə əlaqəsindən irəli gəlir.

Mülkiyyət münasibətlərinin formalaşması siyasi münasibətlərin təşəkkül tapmasından, dövlətin əmələ gəlməsindən ayrılmazdır. Həmin münasibətlər xüsusi orqanların və institutların təmsalində siyasi hakimiyyətin yaradılmasını tələb edir. Məhz həmin xüsusi orqanlar və institutlar qanunvericilik vasitəsilə hökmran sinfin mənafeələrinə və hakim iradəsinə rəsmi, ümumi və «sivilizasiyalı» xarakter verir.

Mülkiyyət münasibətləri hüquq münasibətlərinin və siyasi münasibətlərin əsasını təşkil edir, çünki mülkiyyətə malik olan iqtisadi cəhətdən hökmran qüvvə siyasi hakimiyyətə də malik olur. Mülkiyyət münasibətlərindən doğan hüquq normaları dövlətin qanunvericilik fəaliyyəti nəticəsində yuridik və siyasi normalara çevrilir, siyasi hakimiyyətə münasibətdə sınıfların, təbəqələrin, sosial qrupların və siyasi partiyaların münasibətlərini tənzim edən normalar qismində çıxış edirlər.

Hüquq və siyasət normativ cəhətdən strukturlaşdırılmışdır. Hüququn normativ təbiəti heç bir şübhə doğurmur. Siyasi normativliyin hüquqda olduğu kimi formal müəyyənlik səviyyəsində olmamasına baxmayaraq, bütün siyasi sferanın özü də normativləşdirilmişdir. Siyasi normalar heç də həmişə rəsmi sənədlərdə ehtiva olunmurlar. Onlar siyasi mütəfəkkir

lirlərin və liderlərin siyasi görüşlərində və ideyalarında, onların dövlət hakimiyyətinin xarakteri və strukturları, onun fəaliyyət formaları və metodları, sınıflar və sosial qruplar arasında hakimiyyətə bağlı münasibətlərin tənzim edilməsi haqqındakı təsəvvürlərində ehtiva oluna bilərlər. Siyasi normalar cəmiyyətin kütləvi ictimai şüuruna, sosial-psixoloji əhval-ruhiyyəsinə daxil edilir.

Siyasi şüur sahəsində siyasi proseslərin, siyasi əlaqələrin və münasibətlərin, siyasi sistemin institutlaşmasının həyata keçirilməsinin zəruri şərti qismində çıxış edən ümumi prinsiplər, dəyər yönümləri və normalar işlənib hazırlanır. Həmin prinsiplər, yönümlər və normalar, hər şeydən əvvəl, sinfi mənafeələrin, təbəqə və qrup mənafeələrinin, siyasi realığa münasibətlərin dərk edilməsi və ifadəsidir.

Mənafeələr öz ətrafında dəyər-normativ yönümün bütün sistemini siyasi, estetik və dini yönümü qruplaşdırır. Lakin siyasi normativ-dəyər sistemi bu mənafeələri daha mərkəzləşdirilmiş şəkildə ifadə edir, çünki o, bilavasitə siyasi hakimiyyətə bağlı olan münasibətləri tənzimləyir. Bu münasibətlər sinifli cəmiyyətdə insanların bütün həyatı-fəaliyyət sferalarında sınıfların, sosial qrupların və fərdlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin xarakterini müəyyən edirlər.

Siyasi normalar öz inkişaf dərəcəsinə görə sınıfların və qruplaşmaların mənafeə və tələbatlarının ən fəal ifadəçisi olurlar. Bu isə insanların davranışının sosial cəhətdən tənzimlənməsində üstün rolunu, onların hüququn, mədəniyyətin və incəsənətin ictimai münasibətlərə təsirinin bütün digər formalarını özlərinə tabe etmək söylərini müəyyən edir.

Burcuva inqilabları dövründə fərdlə dövlət arasında sanki vasitəçi rolunu oynayan siyasi partiyalar meydana gəlirlər. Onlar öz məramnamə və proqramlarını yaradır, həmin sənədlərdə dövlət hakimiyyətinə təsirini gücləndirilməsinin müxtəlif yollarını müəyyən edirlər. Siyasi hakimiyyətə (dövlət hakimiyyətinə) sahib olmaq həmin partiyaların başlıca məqsədlərindən biri kimi çıxış edir.

Hüquq normaları ilə siyasi normalar arasında qarşılıqlı münasibət formal bərabərlik, ədalət, insan hüquqları və hüquqi dövlət ideyaları irəli sürən burcuva-demokratik inqilabları dövründə dəyişir. Hüququn dövlət üzərində prioriteti prinsipi, dövlətin insan hüquqları üzərində tam hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması son dərəcə əhəmiyyət kəsb edən ümumbəşəri dəyərdir. Yeni situasiyada hüquq normaları siyasi normalar qarşısında birincilik qazanır, hüququn rolu getdikcə tədricən artmağa başlayır.

Hüququn siyasət üzərində üstünlüyü normal situasiyadır və belə üstünlük bütün sivilizasiyalı dövlətlər üçün səciyyəvi olmalıdır.

Siyasi normaların hüquq normaları qarşısında birinciliyi zorakılıq doğurur və totalitar rejimlər üçün zəmin yaradır. Siyasətin, hüquq normalarının hüquqi dayağının olmadığı yerdə totalitarizmin yaranması la-büddür. Totalitarizm həm də o yerdə baş qaldırır ki, hüquq siyasi hakimiyyətin məhdudlaşdırıcısı qismində çıxış etmir, insan hüquqları siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsinə nəzarət vasitəsi olmaq imkanından məhrum edilir.

Buna görə də hüquq normalarının və siyasi normaların qarşılıqlı əlaqəsi bu sosial tənzimləmə sferalarında ümuminin və xüsusunin mücərrəd təhlilindən ibarət deyil. Hüquq normalarının və siyasi normaların qarşılıqlı əlaqəsi problemi siyasi rejimin xarakteri haqqında məsələdir. Siyasi rejimin mahiyyəti isə onun cəmiyyətdə hüquqi başlanğıcların, prinsiplərin və hüquq normalarının hökmranlığını tanıyıb-tanınaması ilə müəyyən edilir.

Hüququn siyasət və siyasi hakimiyyət üzərində prioriteti müasir mədəniyyətin sarsılmaz prinsipidir. L.Dügi yazırdı: «Hökmdarlar üzərində yüksələn və onlar üçün mütləq olanları idarə edən hüququn mövcudluğu zəruri postulatdır. Bütün höndəsənin Evklid postulatında rahatlıq tapdığı kimi, bütün müasir xalqların həyatı da eynilə hüquq normaları postulatında rahatlıq tapır. İyerinqin öyrətdiyi kimi, hüquq qüvvələr siyasəti deyil, o, dövlətin işi də deyil. Hüquq dövlətdən əvvəl gəlir və onun üzərində yüksəlir: o, dövlət qüvvələrinin sərhədidir və dövlət hüququn xidmətində olmalı olan qüvvədən başqa bir şey deyildir».¹

Hüquq normalarından fərqli olaraq, siyasi normalarda ideyaların və siyasi proqramların rəqabətinin mövcud olması qaçılmazdır. Siyasi normalar içərisində yüksək nüfuza, müxtəlif siyasi qrupların mənafe və məqsəd qarşılıqlarının qarşısını almağa qadir olan normalar yoxdur. Belə qüvvə siyasi normaların xaricindədir və həmin qüvvəni təbii olaraq hüquq, hüquqi prinsiplər və hüquq normaları təşkil edirlər.

Hüquq və əxlaq normaları. Sosial tənzimləmə sistemində mühüm rol hüquqa və əxlaqa məxsusdur. Bilavasitə ictimai münasibətlərdə yaranan və insanların qarşılıqlı fəaliyyətinin spesifik üsullarını əks etdirən hüquq və əxlaq normalarının təyinatı siniflərin, sosial qrupların, fərdlərin

¹ Дюги Л. Социальное право, индивидуальное право и преобразование государства. М., 1909, С.В.

və bütövlükdə cəmiyyətin mənafeələrini təmin edən insanların davranışına məqsədyönlü təsirdən ibarətdir. Bununla yanaşı, bu «sosial tənzimləyicilərin hər biri öz spesifikliyinə malikdir. Hüquqda və əxlaqda ümuminin və spesifikliyin aşkar olunması onların insan şüuruna və davranışına, fərdlərin qarşılıqlı fəaliyyətinə və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərməsinə təsiri üsullarının öyrənilməsi üçün böyük idrak və praktiki əhəmiyyəti vardır.

Hüququn və əxlaqın qarşılıqlı əlaqəsini, sosial tənzimləmənin bu sistemlərində ümumi və spesifik cəhətləri nəzərdən keçirərkən hər şeydən əvvəl belə bir suala cavab vermək zəruridir: hüquq və əxlaqın ümumiliyi ictimai münasibətlərin xarakterindənmi irəli gəlir və ya bu sistemlərdən hər biri həmin sferada yaranan sosial normaların spesifikliyini müəyyən edən öz ictimai münasibətlər sfərasına malikdirmi? Qoyulmuş suala cavab hüququn və əxlaqın mahiyyətinin açılmasının zəruri şərtidir.

Hüquq normalarının və siyasi normaların qarşılıqlı fəaliyyətinin təhlili zamanı insanların qarşılıqlı fəaliyyətinin hüquqi formalarını doğuran ictimai münasibətlərinin təbiəti, yəni onların mülkiyyətə və siyasi hakimiyyətə dair sosial əlaqələrinin təbiəti edildirdi. Məhz bu, hüquq normalarının fəaliyyətinin diapazonunun genişliyini müəyyən edir. İctimai münasibətlərin nisbətən böyük olmayan sferası hüquqi xarakteristikadan kənar qalır və onların tənzimləyicisi qismində «xalis» şəkildə əxlaq normaları, dini normalar, qeyri-hüquqi adətlər və ənənələr çıxış edirlər.

Mülkiyyət və siyasi hakimiyyət münasibətləri sferasında yaranan hüquq normaları onların həddlərindən kənar çıxmaq, insanların sosial qarşılıqlı fəaliyyətinin daha geniş sahələrini əhatə etmək ənənəsinə malikdirlər. Ona görə də hüquq normaları ictimai münasibətlərin nisbətən böyük olmayan dairəsini (dostluq, qarşılıqlı yardım, sevgi, əzabkeşlik münasibətləri) «sərbəst» buraxaraq, insanların praktiki fəaliyyətinin ən geniş parametrlərində fəaliyyət göstərirlər. Əxlaqi tənzimləyicilərin fəaliyyətini də məhz bəzən münasibətlərin bu dairəsinə şamil edirlər.

Belə mövqeyi düzgün hesab etmək olmaz, çünki əxlaq və bu sferanın həddlərindən kənardakı münasibətlər ən geniş fəaliyyət meydanına malikdir. Əxlaq ihsanların hərəkətlərində ifadə olunan, onların bir-birinə, cəmiyyətə, müəyyən sinfə, dövlətə və müdafiə olunan şəxsi əqidələrə, ənənələrə, bütün cəmiyyətin ictimai rəyinin qüvvəsinə münasibətini tənzimləyən görüşlərin, normaların, prinsiplərin və inamların tarixən müəyyən edilmiş sistemidir. Belə normaların, inamların kriteriyaları qismində

xeyir, şəf, şəraf, alicənablıq, intizam, vicdan kateqoriyaları çıxış edirlər. Bütün ictimai münasibətlərin, insanların hərəkətlərinin interpretasiyası və qiyməti belə mövqelərdən verilir.

Əxlaq normalarının nisbi müstəqil fəaliyyət meydanını fərqləndirərkən onların mühüm xassəsini – universallığını, ictimai münasibətlərin ən müxtəlif sferalarına, o cümlədən, iqtisadi, siyasi münasibətlər və əmək münasibətləri sferasına nüfuz etmək qabiliyyətini unutmamaq olmaz. «Bu da aydındır, belə ki, əxlaq normaları xeyir, şəf, vicdan, borc, ləyaqət, şəxsi məsuliyyət kateqoriyasına və s. kateqoriyalara istiqamətləndirilmişdir».¹ Həmin kateqoriyalar bu və ya digər interpretasiya prosesində insanların bütün sferalardakı fəaliyyətində davranışının qiymətləndirilməsi kriteriyaları qismində çıxış edirlər.

Bələliklə, həm hüquq, həm də əxlaq ictimai həyatın ən müxtəlif sahələrinə nüfuz etmək qabiliyyətinə malikdir. Nə hüquq, nə də əxlaq sosial münasibətlərin predmetli əlahiddə sferası ilə məhdudlaşmırlar. Hüquq və əxlaq insanların sosial qarşılıqlı fəaliyyətinin ən geniş sahələrində onların davranışı ilə bağlıdır. Bunu, həm də əxlaqın «universallığını», onun hər yerdəki «varlığını», «nüfuzetmə»² xarakterini nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, hüququ və əxlaqı onların fəaliyyətini» predmet sferaları üzrə fərqləndirmək olmaz. Hüquq və əxlaq sosial əlaqələrin vahid «meydanında» fəaliyyət göstərirlər. Hüquq normaları ilə əxlaq normalarının sıx qarşılıqlı fəaliyyəti də məhz buradan meydana gəlir.

Hüququn və əxlaqın birliyi nəinki onların fəaliyyət sferasının vahidliyi ilə, sosial təyinatlının ümumiliyi ilə, həm də onların struktur xarakteristikası ilə müəyyən edilir. Hüquqi və əxlaqi sistemlər çoxşaxəli təsisatlardır. Buna görə də onların sosial fəaliyyəti onlara daxil olan bütün elementlərin – ictimai münasibətlərin, ictimai şüurun, normaların birliyində aşkar olunur.

Hüquqi və əxlaqi sistemin bütün elementləri nə mərhələlərlə, nə də ardıcılıqla yaranmır. Onların əmələ gəlməsi prosesi fəaliyyətin, şüurun dialektikasını, «üsiyyətin bir sıra formaları ilə bağlı» təkrarlığın qanunauyğunluqlarını nəzərdə tutur. Ona görə də hüquqi sistemdə hüquq münasibətlərini, hüquq düşüncəsini, hüquq normalarını, əxlaqi sistemdə isə məənəviyyət münasibətlərini, əxlaqi şüuru, məənəvi normaları fərqləndirərkən biz, hər bir sistemin daxili elementlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin

mürəkkəb dialektikasını təəəddüd etmədən nəzərə almalıyıq. Hüquq düşüncəsi və hüquq normaları, məənəvi şüur və məənəvi normalar bu tənzimləyicilərdən hər biri üçün spesifik olan vasitələrin müxtəlif cəhətlərini əks etdirərək, ictimai münasibətlərin vahid meydanında fəaliyyət göstərirlər.

Əxlaqi sistemdə məənəvi şüuru əxlaq normalarından ayırmaq son dərəcə çətindir, çünki əxlaq institutlaşdırılmamış sistemdir. O, xüsusi «normamüəyyənəddici instansiyaya», ixtisaslaşdırılmış rəsmi ifadə formalarına malik deyildir. Əxlaq normaları əxlaqi dildə şəxsiyyətlə dövlət arasında, habelə fərdlər arasındakı münasibətlərdə ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına yönələn tələblər, göstərişlər halında təzahür edirlər. Konkret-tarixi şəraitdən asılı olaraq onlar ən müxtəlif ifadə formasına malik ola bilərlər. Belə formaya dini hökmləri və müəyyən adətləri, ənənələri, ayinləri və şifahi vəsiyyətləri, əfsanələri, atalar sözlərini və məsəllərini aid etmək olar.

Fikrimizcə, hüquqi görüşlərin və hüquq normalarının fərqləndirilməsini də sadə formulaya münəvər etmək olmaz. Hüquqi görüşlər dövlətin verdiyi və ya sanksiyalaşdırdığı normalardan əvvəl yaranmışdır. Ona görə də hüquqi şüuru və qanunvericilik göstərişlərini asanlıqla fərqləndirmək olar. Lakin hüquq norması və hüquq düşüncəsi prinsipi, mühakimə, dəyər yönümü müxtəlif sosial-iqtisadi formasiyalarda heç də asanlıqla fərqləndirilmirlər.

Hüquq və əxlaq sosial tənzimləyicilər kimi fərdin azad iradəsi və onun öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət problemləri ilə bağlıdırlar. Hüquq və əxlaq insanın dəyər yönümünün mühüm elementləri kimi, əgər insan azad iradəyə malik olmasaydı, nə yaranmaz, nə də mövcud olmazdılar. Hüquq və əxlaq insana ictimai münasibətlərin mürəkkəb və dəyişkən aləminə adaptasiya olunmaqda kömək edərək, onun zəkasına və iradəsinə nüfuz edirlər. Hüquq və əxlaq fərdin azad iradəsinə həmişə nüfuz edir. Bununla yanaşı, onlar şəxsiyyətin azad davranışının sərhədlərini müəyyən edərək, həmin azadlığın «ölçüsü» qismində çıxış edirlər. Lakin bu birlikdə artıq hüququn və əxlaqın spesifikliyini müəyyən edən xəssə vardır. Hüquq bu zaman azadlığın konkret-tarixi cəhətdən şərtləşdirilmiş formal ölçüsü qismində çıxış edir. Hüquq öz mahiyyətinə və deməli, öz anlayışına görə, real münasibətlərdə azadlığın tarixən müəyyən və obyektiv surətdə şərtləşdirilmiş forması, bu azadlığın ölçüsü, formal azadlığıdır.

Hüquq öz təbiəti sayəsində insanın davranışının daxili motivlərinə münasibətdə neytral mövqedə qalaraq, onun zahiri hərəkət azadlığını

¹ Дробницкий О.Г. Понятие морали: Историко-критический очерк. М., 1974, с.283.

² Yenə orada, с.229.

özündə əks etdirir. Əxlaq isə nəinki zahiri azadlığın sərhədlərini müəyyənləşdirir, eyni zamanda da şəxsiyyətin daxilən özünümüəyyənliyini tələb edir. Bu mənada əxlaq azadlığın formal müəyyənedicisi deyildir.

Hüquqi və mənəvi sferalarda azadlığın xarakter fərqi hüquqi və mənəvi məsuliyyətin xarakterindəki fərqi də müəyyən edir. Hüquqi və əxlaqi məsuliyyətdə mövcud olan fərqlər motivləşdirmənin xarakterində təzahür edir.

Yuxarıda ifadə olunanlardan görüldüyü kimi, hüquq və əxlaq sosial tənzimləyicilər kimi çoxlu ümumi cəhətlərə malikdirlər. Həmin ümumi cəhətlər onların qüvvə sferasında və fəaliyyət təyinatında, eyni struktur elementlərinə malik olmalarında, azadlıq və məsuliyyət kateqoriyasında təzahür edir. Bunlarla yanaşı, hüquqi və mənəvi tənzimləyicilər öz spesifikasiklərinə də malikdirlər.

Hüququn spesifikasiyi formal bərabərliyi ifadə etməsində və dövlətlə əlaqəsində təzahür edir. Hüquq normaları bilavasitə ictimai münasibətlərdə yaranırlar, lakin onlar institusiyalaşdırılmış xarakterini, «sivilizasiyalı» ifadəsini dövlətin qanunvericiliyində əldə edirlər. Hüququn institusiyalaşdırılmış xarakteri onu əxlaq normalarından fərqləndirən mühüm əlamətdir.

İnsanların həyatı fəaliyyəti prosesində əmələ gələn əxlaq normaları xüsusi «qanunmüəyyənedicisi instansiya»ya malik deyillər. Sosial-normativ təcrübənin translyasiyası insanların şəxsiyyətlərarası və kütləvi qarşılıqlı fəaliyyəti gedişində həyata keçirilir. İnstitusiyalaşdırılmış tənzimləyicilər sistemlərində müəssisələrin yerinə yetirdiyi sosial nəzarət də bu qayda ilə həyata keçirilir.

Hüququn dövlətlə həm genezisdə, həm də varlıqdakı əlaqəsi hüququn ən mühüm əlamətidir. Bu əlamət hüququn spesifikasiyini müəyyən edir və onu əxlaqdan fərqləndirməyə imkan verir. Hüquq və dövlət hökmran sinfin mənafeclərinin müdafiəsinin obyektiv tələbatlarına cavabdır. Əxlaq sosial tənzimləmənin daha qədim formasıdır və o, hələ sinifli cəmiyyətdə qədərki dövrdə mövcud olmuşdur.

Hüquqi və əxlaqi sanksiyaları fərqləndirərkən bu sosial tənzimləyicilərin fəaliyyət göstərdikləri konkret-tarixi şəraiti nəzərə almaq lazımdır. Əxlaqi sanksiyalarla müqayisədə hüquqi sanksiyaların böyük sərtliyi bütün dövrlərdə və bütün cəmiyyətlərdə mövcud olmuş universal fərq deyildir. Hüquqi sanksiyalar kimi əxlaqi sanksiyaların da sərtlik dərəcəsi ayrı-ayrı xalqlarda müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür olmuşdur. Bundan başqa, əxlaqi qadağanlar bəzən hüquqi qadağanlara çevrilmiş, hüquqi qadağanlar isə əxlaqi qadağanlarla əvəz olunmuşdur.

Hüquqi sanksiyaların spesifikasiyi onların sərtliyindən və formal müəyyənliyindən deyil, təminat üsullarından ibarətdir. Belə təminat üsulları hüquq normalarına əməl etməyə qadir olan vasitə və institutların xüsusi dəstinə malik dövlətlə sıx bağlıdır.

Hüquqdan fərqli olaraq, əxlaq başqa «müdafiəedicisi» mexanizmə malikdir. İctimai rəyin gücü, sosial-psixoloji stereotiplər, ənənələr və insanların mənəvi-praktiki həyatındakı vərdişlər həmin mexanizmə aid edilir.

Hüququn və əxlaqın sıx qarşılıqlı əlaqəsi, onların bir sıra xassələrinin eynicinsli olması mühüm nəticələr çıxarmağa əsas verir. Belə nəticələrin başlıca olanlarından biri hüququn əxlaqi cəhətdən ölçülməsi zərurətidir. Hüquq və əxlaq normalarının sıx əlaqəsi əxlaqın **hüququn dəyər kriteriyası** qismində çıxış etməsində daha inandırıcı şəkildə təzahür edir. Əxlaq kateqoriyaları vasitəsilə hüquq sistemlərinin qiymətləndirilməsi hüququn ən mühüm **akseoloji** kriteriyalarından biridir. Mənəvi normalar hüququn formalaşmasının və sosial fəaliyyətinin bütün mərhələlərinə və hüquq normalarının əxlaq kateqoriyaları vasitəsilə qiymətləndirilməsinə daxil edilmişdir. «Hüququn mənəvi cəhətdən ölçülməsi» hüquq sistemlərinin təkmilləşdirilməsinin mühüm amilidir.

Hüquq və din. Hüququn və dinin qarşılıqlı əlaqəsi sosial normaların təşəkkül tapması yolunu, dinin qadağanların, icazələrin, göstərişlərin formalaşmasına dinin böyük təsirini və bunun nəticəsində onların hüquqi xarakter əldə etməsini daha aydın aşkar edir. Belə qarşılıqlı əlaqə əsasını bu və ya digər dini sistemin təşkil etdiyi sivilizasiyaların əlamətlərini üzə çıxarır. «Sivilizasiyanın dini və fəlsəfi əsasları hüquqi başlanğıcların müəyyən olunmasına təsir göstərir».¹ Bundan başqa, dini və fəlsəfi əsaslar sosial normalara, bəşəriyyətin bütün mədəniyyətinin normativ kəşiklərinə təsir göstərir.

Cəmiyyətin inkişafının erkən mərhələlərində «hüquq norması başlanğıcda dini normalardan ayrılmaz və onlarla sıx əlaqədə olmuşdur. Hüququn ən qədim normaları eyni zamanda da dini qanunlar olmuşlar. İnkişafın yalnız sonrakı dövrlərində hüquq normaları xalis dini normalardan ayrılmışdır».² Hüquq normalarının dini normalardan ayrılması o vaxt baş vermişdir ki, «cinayət və günah» bir-birindən fərqləndirilməyə başlamışdır. Bu fərqlər sonralar Roma hüququnda aydınlaşdırılmışdır.³

¹ Хлебникова Н. Право и государство в их обоюдных отношениях. Варшава, 1874, с.75.

² Вундт В. О развитии этических воззрений. М., 1986, с.20.

³ Yənə orada.

Hüququn və dinin sıx qarşılıqlı əlaqəsi praktiki olaraq dünya xalqlarının bütün hüquq sistemləri üçün səciyyəvi olmuşdur. Mahiyyət etibarilə özünə dini göstərişləri və ayin qaydalarını daxil etməyən heç bir qədim yazılı hüquq sisteminə təsadüf olunmur. Məsələn, quldarlıq dövrünün qanunvericilik aktında – XII Cədvəl Qanunlarında dini ayinlərə aid edilə bilən xeyli elementlər vardır. Dini qaydaların və göstərişlərin güclü təsirini Qədim Şərq dövlətlərinin qanunvericiliyi – «Musa Qanunları», «Hammurapi Qanunları», «Manu Qanunları», «Avesta» xüsusilə hiss etmişdir.

Dinin sosial tənzimləyicilərin (mononormaların, adətlərin) ilkin formalarından sonralar əmələ gəlməsinə baxmayaraq, o, tənzimləyici mexanizmlərə tezliklə və sürətlə nüfuz etmişdir. Bunun aydın şəkildə güldüldüyünü qədim hüquq sistemlərindən birinin – hindus hüququnun inkişafında görmək olar. Hindus hüquq sistemi pedantik səpkidə işlənilib hazırlanmış, bütün ictimai həyatı müfəssəl tənzimləyən, müəyyən həyat tərzi və davranış qaydaları nəzərdə tutan, adətlərin və ənənələrin tənqidi qiymətləndirilməsini istisna edən normalar sistemindən ibarət idi.

Dini və hüquqi göstərişlərin ayrılmaz birliyi müsəlman dövlətlərinin normativ sistemi üçün səciyyəvidir. İslamın hüquqi və dini göstərişlərinin sıx qarşılıqlı əlaqəsi, müsəlman hüququnun dini əsası, hər şeydən əvvəl, islamın bütün normativ müddəaları üçün ümumi olan mənsə ilə izah olunur. Belə ki, Quran və Sünnə həm müsəlman hüququnun, həm də müsəlman aləminin qeyri-yuridik normalarının əsas mənbələri hesab olunur. «Quranın və Sünnənin əsasını, hər şeydən əvvəl, inamın əsaslarını, bütövlükdə müsəlman hüququnun məzmununu yuridik mənada müəyyən edən dini sitayiş və əxlaq qaydaları təşkil edir».¹ Müsəlman hüququnu bəzən islamın başlıca həlqəsi, müsəlman ideologiyasının içərisində birinci yerin dinə ayrılan əsas dəyərlərinin müdafiəsinə tuşlanmış ən aydın ifadəsi adlandırırlar.

Aydın ifadə olunan ideallaşdırma, hakimiyyətin və qanunlarının ilahiləşdirilməsi, eləcə də hökmdarın şəxsiyyətinin ilahi xarakteri Misirin və Babilistanın dirlərində parlaq əks olunmuşdur.²

Şumer qanunvericiləri öz hakimiyyətlərinin və qanunlarının ilahi xarakterini ısrarlı şəkildə qeyd edir, onların dəyişməz ilahi göstərişlərə və ədalətə uyğunluğunu təkidlə göstərirdilər. Mifologiyanın açıq təsiri altın-

da Qədim Çinin siyasi və hüquqi fikri inkişaf etmişdir. Qədim Çində imperator «səma oğlu» adlandırılır, onun Yerdəki hakimiyyətinin Allah iradəsinin ifadəsi olduğu qeyd edilirdi. Etik qaydaların və hüquq qaydalarının ilahi xarakterinə və mənşəyinə «Şu tezin» – «Tarix kitabı»nda böyük diqqət yetirilmişdir.

Yuxarıdakı nümunələrdən görüldüyü kimi, dini təsirin xüsusilə güclü olduğu dövlətlərdə sosial tənzimləyicilərin diferensiasiyası ləng temple baş vermişdir. Hətta sinifli cəmiyyət üçün səciyyəvi olan hüquq normaları kimi dünyəvi normalar dini postulatların üstünlük təşkil etdikləri vahid normativ sistemdə cəmləşdirilmişdir.

Qədim Yunanistanın və Qədim Romanın da normativ sistemləri dinin təsiri altından xeyli müddət azad ola bilməmişdir. Lakin bu antik dövlətlərdə buddizm və ya islam kimi (şübhəsiz ki, burada xristianlığaqədərki dövr nəzərdə tutulur) mükəmməl dini doktrinalar olmamışdır. Məsələn, Qədim Yunanıstanda pərəstiş birliyi mövcud olmamış, din əsasən pərəstiş miflərinə arxalanmışdır. Sosial həyatın istisnasız olaraq bütün sahələrinin özünəməxsus allahları olmuşdur. Belə ki, allahlar (məsələn, günəş allahı, dəniz allahı, su allahı, külək allahı, müharibə allahı, sülh və ədalət allahı və s.) panteonu mifoloji təsəvvürlərin əsas məzmununu təşkil etmişdir. Dövlətçiliyin inkişafının ən erkən mərhələlərində ateistik azadfikirliliyin (Eskilin faciələrində, Homerin eposunda və s.) yaranması da məhz bununla izah olunur. Yunan dininin güclü təsirini hiss etmiş Roma dinində savadlı dairələrin allahları anması da azadlıqsevərlik qarşısında, qabaqcıl yunan mədəniyyətinin güclü təsiri nəticəsində geri çəkilmişdir.¹

Qədim Roma dövlətində azad vətəndaşların bərabərliyi əsasında klassik cəmiyyətin təkmilləşdirilmiş və mükəmməl hüquq formalarından biri yaradılmışdır. Klassik cəmiyyətin bu hüquq forması xüsusi mülkiyyətə əsaslanan əmtəə istehsalçılarından ibarət idi. Hüququn bu sistemi ictimai münasibətlərin sonrakı inkişaf dərəcəsinə müvafiq surətdə daha da təkmilləşdirilmiş və yeni-yeni hüquq institutları ilə zənginləşdirilmişdir.

Lakin hüququn ilahi təbiətlə, dinlə sıx əlaqəsinin ümumi ənənələri bununla bitməmişdir. Belə əlaqə yüzilliklər boyu davam etmiş və feodalizm dövründə yeni impulslar əldə etmişdir. Feodalizm dövrünə keçid dünya dinlərinin dürtüst şəkildə rəsmiləşdirilməsi (onların dövlət dinlərinə

¹ Стокняйнен Л.Р. Мусульманское право: Вопросы теории и практики. М., 1986, с.9.

² Рейснер М. Идеологии Востока: Очерки восточной теократии. М.Л., 1927, с.18.

¹ Токарев С.А. Религия и история народов мира. М., 1976, с.382, с.415.

çevrilmələri) ilə bağlı olmuşdur. Buna görə də həmin dövrdə kanonik (kilsə hüququ) hüquq inkişaf etmiş, şəriət normaları (müsəlman hüquq doktrinası) öz təsdiqini tapmışdır. Bu hüquq sistemlərinin spesifikliyi ondan ibarət idi ki, onlar bir dövlətin çərçivəsinə sığmamış, əksərzi və geniş yayılma səciyyəsi daşmış, yəni tədricən bütün ölkələrə yayılmağa başlamışlar. Kilsə yurisdiksiyası XII və XIII yüzilliklərdə daha geniş ərazilərdə və sürətlə yayılmışdır. Kilsənin və kanonik hüququn təsiri bu və ya digər dərəcədə bütün xristian dünyasında təzahür etmişdir.¹

Mövcud quruluş əleyhinə feodalizmin nüvəsində yaranmış yeni (bürger təbəqəsinin) təbəqənin mübarizəsi labüd surətdə onun ideoloji əsasına – dinə də toxunurdu. Burcuaziya üçün təbəqə məhdudiyətlərini dağıdan burcu inqilabları orta əsrlərin teoloci ideologiyasını əvəz etmiş «hüquqi dünyagörüşün» təsiri altında həyata keçirilirdi. Artıq dövlətin və hüququn mənsəyində dair teoloci (teokratik – ilahi) nəzəriyyəni tədricən müqavilə nəzəriyyəsi əvəz etməyə başlamışdı.

Hüquqi dünyagörüşün real əhəmiyyətini tarixi mövqelərdən qiymətləndirərkən aydın şəkildə görmək olar ki, hüquqa yeni yanaşma onun əmtəə kapitalist istehsalının inkişafı, yeni sinfin – burcuaziyanın tələbatlarının təmin edilməsi üçün vacibliyi və zəruriliyi ilə bağlı olmuşdur. Bununla yanaşı, hüququn yeni ideologiya ilə – hüquqi dünyagörüşlə rəv-nəqləndirilməsi nəhəng tarixi hadisələrdən biri olmuşdur. Məhz bu hadisə orta əsrlərin ənənəvi teoloci təfəkküründə çevriliş olmuş, insan zəkasının hər şeyə qadir olduğunu açıb göstərmiş və insan hüquqlarının təsdiqi özündə ehtiva edən müvafiq hüquq institutlarının yaradılmasının əsasları qoyulmuşdur.

Hüququn və dinin feodalizm dövründə özü üçün möhkəmlilik qazanmış qarşılıqlı əlaqəsi ənənəsi müasir dünyada da özünəməxsus təzahür formalarına malikdir. Ənənəvi hüquq sistemləri (hindus, müsəlman hüquq sistemləri) dini başlanğıcların (ehkamların) və prinsiplərin nüfuzu ilə məhdudlaşır. Qərbi Avropa ölkələrinin hüquq sistemləri dini ehkamlardan nisbətən geri çəkilsələr də, həmin hüquq sistemlərində hüquq və din bir-birinə qarşı qoyulmur və bir sıra hüquq normaları əvvəlki kimi yenə də dində öz mənəvi dayaqlarını görürlər. Bu, qanunauyğun hesab olunmalıdır, çünki xristian dini qadağanları və icazələri özündə insanların sosial ünsiyyətinin kristallaşmış təcrübəsini ehtiva edirlər ki, həmin tə-

rübə də minilliklər ərzində qazanılmışdır. Dünya dinlərinin demək olar ki, hamısında insan müdrikliyi, insan birgəyaşayışının elementar normaları və insanların qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında dini təsəvvürlər mühüm yer tutur.

Beləliklə, hüququn və dinin qarşılıqlı əlaqəsi dərindən tarixi köklərə malikdir. Belə qarşılıqlı əlaqə ayrı-ayrı sivilizasiyalarda, dünya dinlərində və dünyanın ayrı-ayrı regionlarında müxtəlif şəkildə təzahür etmişdir. Ənənəvi hüquq sistemlərində hüququn və dinin qarşılıqlı əlaqəsi sabit və dəyişməzdir. O, xristian dinli Avropa ölkələrində kifayət qədər canlı və dinamikdir. Bu ölkələrin tarixi inkişaf kontekstində sosial tənzimləyicilər olan hüquq və din bir-birindən daha əlahiddə halda fəaliyyət göstərirlər. Lakin onlar ictimai proseslərin normal axarında bir-birilə ziddiyyət təşkil etmirlər, əksinə, müəyyən həyati situasiyalarda bir-birini müdafiə müstəvisində həyata keçirilirlər. Bu da aydındır, çünki həmin sosial tənzimləyici sistemlərdə insan ünsiyyətinin və davranışının məqsədyönlü formaları ifadə olunur. Harada baş verməsindən asılı olmayaraq, dini əsasların dağıdılması hüquqa və hüquq qaydasına heç vaxt fayda gətirməmişdir. Ona görə ki, hüquq və din son həddə mənəvi dəyərlərin möhkəmlənməsinə və təsbitinə xidmət göstərirlər. Onların qarşılıqlı əlaqəsinin kökü də məhz bundadır. Onlar bəzi məqamlarda bir-birini tamamlayır.

3. Sosial rollar

Sosial rol dedikdə, şəxsiyyətin cəmiyyətdə stereotip davranışının özünün bütün əsas cəhətlərilə sabit modeli başa düşülür.

Sosial davranışın rol konsepsiyası müasir sosioloji və sosial-psixoloji şüurda möhkəm təsdiq edilmişdir. Sosial rol müvafiq statusa yönələn davranış modeli kimi, bilavasitə davranışın özünün şablon növüdür. Həmin davranışa konkret status üçün nəzərdə tutulan hüquq və vəzifələrin yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirilmişdir.

Davranış qaydalarının ehtiva olunduğu sosial normalar statusu deyil, məhz rolu səciyyələndirir. Sosial rol həm də **statusun dinamik cəhəti** adlandırılır. «Dinamik», «davranış», «norma» istilahları onu göstərir ki, biz, sosial münasibətlərlə deyil, **sosial qarşılıqlı fəaliyyətlə** bağlıyıq. Deməli biz, aşağıdakıları nəzərə almalıyıq:

1) sosial rollar və sosial normalar sosial qarşılıqlı fəaliyyətə aiddirlər;

¹ Давид Р. Основные правовые системы современности. М., 1967, с.79; Токарев С.А. Религия и истории народов мира. М., 1976, с.416.

2) sosial statuslar, hüquq və vəzifələr, funksional qarşılıqlı əlaqələr (statusların qarşılıqlı əlaqəsi) sosial münasibətlərə aiddirlər;

3) sosial qarşılıqlı fəaliyyət cəmiyyətin dinamikasını, sosial münasibətləri – onun statikasını əks etdirir.

Sosial mövqə sahibləri həmişə xüsusi normaların icrasının yekunda davranışa lazımi qaydada yönüm verəcəyini gözləyirlər. Məsələn, təbəələr, imperatordan, yaxud kraldan adətərlə və ya müvafiq rəsmi sənədlə nəzərdə tutulmuş davranışın icra ediləcəyini gözləyirlər. «Beləliklə, statusla rol arasında aralıq həlqə – adamların **gözləməsi** (ekspektasiya) vardır. Gözləmələr rəsmiləşdirildikləri halda **sosial normalar** olurlar. Əlbəttə ki, bu zaman onlara məcburi tələblər (göstərişlər kimi baxılmadır. Gözləmələr rəsmiləşdirilməsələr belə, onlar yenə də gözləmələr olaraq qalırlar».¹

Sosial davranışın rol konsepsiyası əsasında sosiallaşmaya proses qismində baxılır. Şəxsiyyət məhz həmin proses gedişində ona çoxsaylı sosial rollar oynamağa imkan verən vərdişlər əldə edir. Sosial rolda həmişə aydın şəkildə ifadə olunan vəzifələr daşımaq, intizam normativliyi, fərdi mümkün davranış variantlarından birini seçmək elementləri mövcud olur. Məhz buna görə də «digər normalar kimi, rollu göstərişlər də özlərində sosial sanksiyaları ehtiva edirlər».² Rollu gözləmələrin faktiki icrası, hər şeydən əvvəl, mənimsəmə prosesləri ilə izah olunur. Mənimsəmə prosesi gedişində rollu göstərişlər bir növ məcburiyyət xarakteri alır. Bu isə öz növbəsinə «bacarmırsan, öyrədərək. İstəmirsən, məcbur edərək» aksiomuna uyğun gəlir. Bu isə artıq sosiallaşma prosesində tez-tez baş verir.

Sosial rollara şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətlərinin unifikasiya edilməsi və nivelirləşdirilməsi vasitəsi qismində baxmaq olmaz. Hər bir sosial rol müxtəlif xarakterli sosial, mədəni və mənəvi məzmun daşıyan formadır. Müəyyən normativ tələblərə, göstərişlərə müvafiqlik zərurəti fərdi intizamlı, dövlət qulluğu üçün yararlıdır. İctimai funksiyaların və vəzifələrin lazımi səviyyədə və qaydada yerinə yetirilməsi hər bir fərd üçün ictimai qaydanın möhkəmləndirilməsinə yönələn müxtəlif məzmunlu sosial tədbirlərdə iştirak etmək imkanını yaradır.

Vətəndaşın sosial rolu onun öz fərdi qabiliyyətlərini və istedadını inkişaf etdirməyə mane ola bilməz. Əksinə, sosial rol şəxsiyyətə sağlam

sosial həyat tərzini keçirməyə, öz ictimai maraqlarını və məqsədlərinə realizə etməyə şərait, imkan yaradır.

Hər bir cəmiyyətdə elə normalar mövcuddur ki, onlar müəyyən növ situasiyaya düşmüş bütün fərdlər üçün həqiqi, gerçək olurlar. Belə normalar insanların rolların daşıyıcısı olmadıqları zaman da mövcud olurlar. Əksinə, rollu göstərişlər xüsusi normalar kimi təzahür edirlər və ancaq müəyyən bir mövqə tutan fərdlər üçün həqiqi olurlar. Bununla da normaların diferensiasiyası ilə bağlı olan sosial diferensiasiya nəzərdə tutulur. Sosial rollu normaların ümumi əhəmiyyətli normalara münasibəti çox mürəkkəbdir. Rollu göstərişlərin bir çoxu ümumiyyətlə ümuməhəmiyyətli normalara aid deyillər.

Əlbəttə, adətən, rollu davranışda ümuməhəmiyyətli normaların ehtiva olunduğu hallar da olur. Bu zaman ümuməhəmiyyətli normalar rolların konkret daşıyıcılarına münasibətdə gözləmələrin fonuna xidmət edirlər. Lakin mühüm olan odur ki, davranış-gözləmələr fərdlərə münasibətdə nəzərdə tutulsalar da, onlar fərdlərin bilavasitə özünə deyil, onların tutduqları mövqələrə aid edirlər. Bu heç də o demək deyildir ki, fərd gözləmələr mövqeyinin daşıyıcısı kimi özünə yönələn normaların ancaq onun davranışına aid olduğuna görə, fərdi olan bütün normalardan imtina etməlidir.

«Sosial mövqə» anlayışını izah etmək çətindir. Struktur-funksional nəzəriyyə baxımından onu sosial sistemdə müəyyən funksiyaya aid olan funksional anlayış hesab edirlər. Mövqə və rol anlayışlarını mahiyyət etibarilə bir-birindən yalnız analitik nöqtəyi-nəzərdən ayırmaq mümkündür. Fikrimizə **sosial mövqə** dedikdə, sosial münasibətlər şəbəkəsində konkret şəxslərdən təcrid edilməyən möhkəm, təsbit edilmiş əsas dayaq nəzərdə tutulmalıdır.

Rollu tələblərin və ya göstərişlərin icra olunması nəinki bilavasitə norma-gözləmələrin təmin edilməsinə, həmçinin də ümumi sosial yönümdə tələbatların ödənilməsinə xidmət edir. Hətta başqa şəxslər tərəfindən rollu normaların bilavasitə yerinə yetirilməməsi hansısa şəxsin maraqlarına toxunmadıqda belə, əsəb və etiraz hissləri baş qaldıra bilər. Rollu atributların rəmzi dəyəri onların sosial-yönəldici funksiyasından ibarətdir.

Müəyyən sosial rolları müntəzəm olaraq daim oynayan fərdlərdə zaman keçdikcə bəzən müəyyən rollu vərdişlər yaranır. Belə rollu vərdişlərdən yayınmalar sanksiyalaşdırılmır. Bununla yanaşı, rollu vərdişlər

¹ Кравченко А.И. Социология: Учебник. М., 2008, с.297.

² Касянов В.В., Печипуренко В.И. Göst. kitab., s.208.

sosial qarşılıqlı fəaliyyət prosesində digər insanların yönüm əldə etməsinə kömək edir. Məsələn, məlum olduğu kimi, elmi-tədqiqat müəssisələrində tədqiqatçı-alimlərin geyim formasına (elmi-tədqiqat strukturlarının bəzi laboratoriyalarının işçiləri istisna olmaqla) aid xüsusi göstərişlər nəzərdə tutulmamışdır. Əgər tədqiqatçı-alim müvafiq bölmələrin birinə elmi məşğələdə iştirak etmək üçün dəvət olunarsa və o, həmin bölmənin işçilərinin daşdığı geyimdə (xüsusi geyim formasında, məsələn, ağ xalata) olarsa, buna kiminsə diqqət yetirməməsi adi hal olacaqdır. Bəzi yönüm-süzlüklər məhz belə meydana çıxır. Sosial rolların normativ nüvəsi, bir qayda olaraq, bəzi qeyri-normativ atributlarla əhatə olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, belə qeyri-normativ atributlar da sosial rollara aid olan davranış gözləmələri formalaşdırır.

Sosial rolların eyni subyekti tərəfindən yerinə yetirilən əks məzmunlara görə əmələ gələn münaqişələrlə əlaqədar onu göstərmək zəruridir ki, subyektdə eyni vaxtda bir neçə rolun olması münaqişənin meydana çıxmasına yalnız o halda aparıb çıxarır ki, mühüm rollu sferalar bir-birilə kəşşirlər və belə situasiyada bir-birini qarşılıqlı surətdə istisna edən davranış-gözləmələr toqquşurlar. Məhz belə toqquşmalar münaqişələrin təzahür etməsi ilə müşayiət olunur.

Fərdlər bir-birindən xeyli dərəcədə təcrid edilmiş halda olan çoxsaylı rolları icra edə bilər. Bu xüsusən də müasir cəmiyyət üçün səciyyəvi olan haldır. Məlum olduğu kimi, müasir cəmiyyətdə peşə və ailə rolları bir-biri ilə az bağlıdır. Ona görə də sosioloqlar «rol dəsti» haqqında tam əsasla danışmaqda haqlıdırlar. A.İ. Kravçenkonun fikrincə, «rol dəsti dedikdə, bir statusla assosiasiyalaşdırılan rolların (rol kompleksi) məcmusu başa düşülür. Hər bir status, adətən, özündə bir sıra rolları ehtiva edir. Məsələn, universitet professoru özündə müəllim, tədqiqatçı, gənclərin hamisi, sənaye firmalarının və hökumətin məsləhətçisi, administrator (inzibatçı – A.Q.), klerk, elmi məqalələrin müəllifi, öz sahəsinin mütəxəssisi və s. bu kimi rolları ehtiva edir».¹

Yuxarıdakı mülahizədən belə nəticə çıxarmaq olar ki, hər bir rol dəsti xüsusi davranış variantlarını tələb edir. Hətta bir-birinə yaxın olan iki rol belə, müxtəlif yanaşmanı, bir-birindən fərqli davranışı tələb edir. Məsələn, yuxarıdakı mülahizədən aydın olduğu kimi, eyni zamanda həm professor və həm də tədqiqatçı və ya öz sahəsinin mütəxəssisi olan şəxs

mühazirə oxumaq roluna tədqiqatçı (xalis elmi araşdırma nöqtəyi-nəzərindən) rolunda yanaşa bilməz. Beləliklə, rol dəsti **sosial münasibətlər dəstini** formalaşdırır

Burada «münasibət» terminindən dinamik xarakteristika – «münasibətə daxil olmaq» mənasında istifadə edilir. Sadəcə «münasibət» termini isə iki fərdin qarşılıqlı fəaliyyətini deyil, yalnız belə münasibətə hazır olmanı nəzərdə tutur.¹

Sosial rolların icra olunması məlum dərəcədə subordinasiyanı və müəyyənliyi tələb edir. Elə sosial rollar vardır ki, onlar tamamilə reqlamentləşdirilmişdir. Məsələn, fəhlənin rolunda onun hər bir hərəkəti reqlamentləşdirilir. Bir sıra başqa sosial rollarla əlaqədar lap başlanğıcdan aydın olur ki, rolların daşıyıcısı çoxsaylı müstəqil hərəkətləri həyata keçirməlidir. Bu ondan ötrü zəruridir ki, subyektin icra etdiyi sosial rol uğurla başa çatdırılsın. Həmkarlarının bu barədə heç bir məlumat əldə edə bilməmələri üçün heç bir təklif verməyən, yaxud həmkarlarının səhvlərini göstərməyən və ya onları tənqid etməyən alim, adətən pis alimlər sırasına daxil edilir. Maraqlıdır ki, bu rollu norma hətta institusiyalaşdırılmışdır.

Sosial rollarının icrası uzunmüddətli reqlamentləşdirməyə tabe edilmiş insanların rolları daha çox oyun məkanından ibarət olan şəxslərlə müqayisədə qeyri-azadlıqla daim bəzi bəzi olmalarını düşünmək, fikrimizcə, düzgün olmazdı. Birincisi, əlbəttə ki, konkret sosial rolun nə qədər vaxt və qüvvə tələb etməsinə diqqət yetirmək lazımdır. İnsan daim bir neçə rol oynadığına görə, reqlamentləşdirilmiş bir sosial rol onu o qədər də əziyyətə sala bilməz. Məlumdur ki, bəzi peşəkar rollar ciddi gərginlik tələb etmədiyinə görə, onları daxili iştirak olmadan da yerinə yetirmək olar.

İkincisi, digər peşəkar sosial rollar böyük zəhmət tələb edir və insan hətta işdən sonra belə, öz rolundan ayrıla bilmir. O, bir tərəfdən həmişə öz rolu və onun tələbləri ilə məşğul olmalı, eyni zamanda da öz-özünü özünün davranışı üzərində obyektivləşdirməli və refleksləşdirməlidir. O öz rolunu düzgün icra etməkdən ötrü rol problemini təkrar-təkrar həll etməlidir. Məsələn, hakim olmaq üçün hüquq elmlərinə, eləcə də insan həyatının hüquq sahələri ilə bağlı ən müxtəlif sferalarına dair biliklərə malik olması zəruridir. Hakim emosional-psixoloji sferaya yönüm götürməlidir. Məsələn, o, öz hisslərini nə vaxt cilovlamaq və qanunun tələblə-

¹ Kravченко А.И. Социология: Учебник. М., 2008, с.298.

¹ Kravченко А.И. Социология: Учебник. М., 2008, с.299.

rini rəhbər tutmaq lazım gəldiyini bilməlidir. Hakim eyni zamanda ədalət prinsiplərini (yaranmış situasiyalardan asılı olmayaraq) həmişə göz altında saxlamalıdır. Digər tərəfdən, fərd özünü ancaq o rolla eyniləşdirə bilər ki, onun «Mən»i təbii olaraq və heç bir təzyiq olmadan vahid tənəyi yaratsın. Lakin belə halda insanın başqa roldan imtina etməsi təhlükəsi də yarana bilər. Məhz o rollar mümkündür ki, çoxsaylı mütəşəkkil oyun məkanları qoyurlar və daha dərin mənada özünü özgəninkiləşdirmə təhlükəsi doğururlar.

P.Berger və T.Lukmanın yazdığı kimi, hər cür institusiyalaşdırılmış davranış rollu davranışdır. «Rollar iki səviyyədə institusional qaydadan ibarətdir. Əvvəlcə, rolların icrası özünü təqdim etmə xarakterinə malikdir. Məsələn, hökmün çıxarılması prosesində iştirak etmək, deməli, hakimin rolunu təmsil etmək deməkdir. Hökm çıxaran fərd «öz iradəsilə» deyil, hakim kimi hərəkət edir. İkincisi, rol davranışın institusional şərtliliyindən ibarətdir. Hakimin rolu digər rollarla bağlıdır. Məhz həmin rolların məcmusu hüquq institutunu təşkil edir. Hakim bu institutun nümayəndəsini təmsil edir. Deməli, institutun rollarda və rollar vasitəsilə representasiyası «faq eksseps»in representasiyasıdır. Bütün digər representasiyalar məhz bundan asılıdır».¹

Fəlsəfi fikirdən məlumdur ki, insan sosial varlıqdır. İnsanın sosiallığının xeyli hissəsi sosial rollarda konkretləşir. Sosiallaşma prosesi əsasən sosial rolların öyrənilməsindən ibarətdir. Təcrid edilməmiş (yaxud özünü təcrid etməmiş) sosial subyekt özünü cəmiyyətdə necə aparmağın lazım olduğunu öyrənir. Təlimin bu prosesində sosial subyekt rolların daşıyıcısı kimi həm də yeni rolları öyrənməyi mənimsəyir. Həmin yeni rollar isə onun biliklərinin inkişafına kömək etməlidir.

Sosial rolların təhlilinin hüquq sosiologiyası üçün xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, həmin təhlil nəticəsində cəmiyyətdə obyektivləşdirilmiş sosial normalarla hüquq normaları arasındakı əlaqə aşkar edilir.

Sosial rolların kriminal sosiosferdə də özünəməxsus xeyli funksional vəzifələri vardır. Cinayətkar birliklər, mütəşəkkil cinayətkar dəstələr öz «fəaliyyətlərini» xüsusi rolların sərt və çox zaman da «ciddi» bölgüsü əsasında qururlar. Belə birlik və dəstələr kriminal əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə öz əməllərində onların etimadını doğrulda bilən kadrları seçir və yerləşdirir, onların hər birinə konkret rollarının

nədən ibarət olduğunu izah edə bilərlər. Rollarının konkret olaraq nədən ibarət olduğunu bilən cinayətkar birlik və ya dəstə üzvləri bundan sonra kriminal təcrübə ilə yaxından tanış olurlar. Cinayətkar birliklərin və ya dəstələrin üzvləri ciddi rollu cinayətkar davranışı yalnız lazımı qaydada mənimsədikdən sonra öz «liderləri»nin cinayətkar göstərişlərinin və konkret rollarının icrasına başlayırlar.

4. Sosial qruplar

Son illərdə sosial qrupların, ilk növbədə azsaylı qrupların öyrənilməsi ilə təkcə sosioloqlar deyil, həmçinin də pedaqoqlar, sosial psixoloqlar, psixoterapevtlər və hətta teoloqlar məşğul olmağa başlamışlar.

Sosiologiya dərslərində verilən tərifə görə, «sosial qrup başqalarına münasibətdə qrup üzvünün hər birinin ümumi marağını nəzərə almaqla fəaliyyət göstərən fərdlərin birliyidir».¹ Tərifdən göründüyü kimi, heç də bütün sosial strukturlar qrup xarakterinə malik deyillər. Sosial qrup haqqında o halda danışmaq olar ki, müvafiq istehsal sahəsinin işçiləri və ya müəyyən peşə sahəsinin əməkdaşları həmkarlar ittifaqları, yaxud peşə statusuna malik birlik yaratmış olsunlar. Deməli, peşə vəziyyəti qrupların formalaşmasına əsas verir.

Hər bir fərd həyatının müxtəlif anlarında bir neçə qrupun iştirakçısı ola bilər. Sosial qrupları müxtəlif meyarlara görə təsnif etmək mümkündür. Təsnifat əsas qrup növlərini ayırmağa və fərqləndirməyə, həmçinin qrupdaxili və qruplararası qarşılıqlı münasibətlərin müəyyən edilməsinə imkan verir. Hər bir fərd onun mənsub olduğu bəzi qruplar toplusunu ayıra və onları «mənim» kimi müəyyən edə bilər. Bu – «mənim ailəm», «mənim komandam», «mənim dinim» və s. ola bilər. Belə qruplar inqrup sayıla bilər, yəni bəzilərində fərd özünün mənsubiyyətini hiss edir, digərlərində isə başqa üzvlərlə eyniləşərək «biz» inqrupunun üzvlərini qiymətləndirir. Fərdin aid olmadığı digər qruplar – başqa ailələr, şirkətlər, dini qruplar bu fərd üçün altqrup sayıla bilər, fərd isə bunu rəmzi olaraq «biz» yox, «başqaları» adlandırır.²

¹ Berger P., Lukman T. Göst. kitab., s.124-125.

¹ Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Göst. kitab, s.122.

² Yəni orada, s.122-123.

Hüquq sosiologiyası ədəbiyyatında qrupların «sosial qruplar» hesab olunmayan aşağıdakı iki kateqoriyası xatırladılır:

- a) statistik qruplar (məsələn, cəmiyyət qrupu, yaş qrupu, peşə qrupu);
- b) referent qruplar.¹

Statistik qruplar o vaxt yaradılır ki, sosioloq-tədqiqatçı müəyyən ümumi keyfiyyətlər daşıyıcılarını vahid anlayış altına salır. Ümumi xassələr daşıyıcılarının bir anlayış altında birləşdirilməsi hələ o demək deyildir ki, hansısa konkret sosial realıq həmin anlayışa (sosial qrup anlayışına) uyğundur.

Statistik üsulla əhalinin yaş əlamətinə görə qruplaşdırılmasını həyata keçirmək olar. Belə ki, statistik üsulla qruplaşdırma zamanı bütün əhali doğulduğu il və ya müəyyən sosial, yaxud iqtisadi statusun uyğun olduğu həyat fazaları üzrə qruplara bölünür. Bu prosesdə məktəb yaşlı uşaqların, əmək qabiliyyəti olan valideynlərlə ailədə yetkinləşən uşaqların, təqaüdüçülərin və s. bölgüsü aparılır.

«Statistik qrup» və ya «statistik kateqoriya» anlayışlarının gerçəkliyə doğru xaricdən yönəldilən anlayışlar olmasına baxmayaraq, onlar strukturu əks etdirmirlər. Həmin anlayışlar həmçinin nadir hallarda reallığa da yönəldilsələr də, sosial struktur kimi təzahür etmirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial struktur insanların bilavasitə özlərinin inteqrasiya olunan davranışı vasitəsilə «qruplaşdıqları» zaman əmələ gəlir. Bizim «sosial qruplar» barəsində danışdığımız vaxt söhbət məhz bunun haqqında gedir.

Müasir sosiologiya elmində «referent qrup» ya real qrup, ya da şərti qrup qismində təqdim olunur. Qeyd olunur ki, burada fərd özünü nümunə ilə öz davranışını və özünüqiymətləndirməni əlaqələndirir. Bəzən referent qrupla inqrup uyğun ola bilər. Məsələn, yeniyyətə öz komandasına müəllimlərinin düşündüyündən də artıq dərəcədə istinad edir. Altqrup da həmçinin referent ola bilər.²

Hər hansı fərd öz davranışını heç də ünvarsız istiqamətləndirmir və həmin davranışın hansısa meyarlara söykənməsi əksər hallarda qaçılmaz olur. Yəni hər bir fərd özünü dəyərləndirdiyi kimi, öz davranış aktına da qrup kontekstində təzahür edən standartlara müvafiq surətdə yönüm və ya istiqamət verir. Lakin bütün fərdlər çoxsaylı müxtəlif insan qruplarına mənsubdurlar. Belə çoxsaylı qrupların hər biri müəyyən mənada unikal submədəniyyətdən və ya əksmədəniyyətdən ibarətdir və bunların hamısı

özünəməxsus standartları təşkil edirlər. Biz bu qəbildən olan submədəniyyətdən və ya əksmədəniyyətdən, eləcə də standartlardan öz davranışımızın dəyərləndirilməsi və təşkili üçün istifadə edirik. Bu göstərilənlərə uyğun olaraq hüquq sosiologiyasında referent qruplar dedikdə, fərdin öz görüşlərinin, hiss və hərəkətlərinin qiymətləndirilməsində və formalaşmasında yönüm verdiyi sosial vahidlər başa düşülür.¹

Fərdlər öz baxışlarının və əqidələrinin formalaşması prosesində, eləcə də öz fəaliyyətləri gedişində özlərini başqalarından və ya ətraf aləmdən təcrid etmirlər. Belə ki, hər bir fərd göstərilən proseslərdə özünü həmişə digər insanlarla və ya insan qrupları ilə müqayisə edir. Bu zaman başqa insanların və ya insan qruplarının təsəvvürləri, inamları və fəaliyyət istiqamətləri müvafiq fərd tərəfindən layiqli təqlidlər qismində qəbul olunurlar. Yəni hər bir fərd özünün müəyyən baxışları və əqidələri, habelə fəaliyyəti çərçivəsində başqalarının analoji keyfiyyətlərini öz fəaliyyətində təcəssüm etdirməyə səy göstərir, öz baxışları və əqidəsilə onlara bənzəməyə çalışır.

Bizim hər birimizin də daxil olduğumuz referent qrup bir tərəfdən qrup qismində çıxış edə, digər tərəfdən isə etməyə bilər. Bundan başqa biz, referent qrupa psixoloji cəniləşdirmənin mənbəyi qismində də baxa bilərik. Referent qruplarının mövcud olması fərdlərin özgə sosial qrupa mənsub olan insanları nümunə kimi seçdikləri zaman davranışda təzahür edən ziddiyyətləri izah etməyə kömək edir.

Referent qruplar həm normativ, həm də müqayisə funksiyalarını yerinə yetirirlər. Hər hansı fərd özünü hansısa qrupun tamhüquqlu üzvü görmək istədiyi (yaxud o, hansısa qrupa üzv olmağa səy göstərir) vaxt həmin qrupun standartlarını və fikirlərini qəbul edir. Belə ki, buna səy göstərən hər bir fərd özündə müvafiq həyat prinsipləri, siyasi əqidələri, musiqi və sənət almaq zövqünü (estetik zövq), seksual normaları və narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakına münasibəti formalaşdırır (yaxud buna səylər göstərir). Fərd həmçinin bundan ötrü mənsub olduğu referent qrupunun müvafiq standartlarından müəyyən bir etalon ölçüsü kimi istifadə edir. Belə ölçü etalonundan adətən, fərd öz zahiri cəzbediciliyini, intellektini, sağlamlığını, cəmiyyətdəki mövqeyini və həyat səviyyəsini qiymətləndirdiyi zaman istifadə edir.

Fərdin üzv olduğu referent qrupunun lazımi standartlara cavab vermədiyi, yaxud onun mənsub olduğu referent qrupuna uyğun gəlmədiyi zaman

¹ Kasənov V.V., Neçipurenko V.İ. Göst. kitab., s.204.

² Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Göst. kitab, s.125.

¹ Касянов В.В., Нечипуренко В.И. Göst. kitab., s.206.

həmin fərddə nisbi narazılıq hissləri baş qaldırır. Belə narazılıqlar adətən, fərdin öz referent qrupunda artıq malik olduqları ilə üzv olmaq istədiyi referent qrupundan gözlədikləri arasında mövcud olan fərqlərlə bağlı meydana çıxır. Deməli, referent qrup anlayışında sosial dəyişikliklərin başa düşülməsinin açarı ehtiva olunur. Bununla belə, heç də bütün referent qruplarının hamısı müsbət qrup qismində dəyərləndirilə bilməz. Müsbət referent qrupları ilə yanaşı mənfi referent qruplarının mövcudluğu da istisna oluna bilməz. Buna görə də mənfi referent qrupları – sosial vahidləri müqayisə etmək və onların arasındakı fərqləri müəyyənləşdirmək lazımdır.

Qrupların əksəriyyətində ümumi, yəni bütün cəmiyyət üzvləri tərəfindən tanınan normalar fəaliyyət göstərilir, çünki həmin normaların qrupların daxili həyatı üçün əhəmiyyəti vardır. Müvafiq referent qrup həmişinin də digər normalara əməl olunmasına əhəmiyyət verir. Bunlar qrupun daxili həyatında bilavasitə rol oynamayan, yaxud onlara əməl edilməsi elə bir əhəmiyyət kəsb etməyən normalardır.

Xüsusi olaraq referent qrupun həyatına bilavasitə aid olan normalar da mövcuddur. Lakin belə normaların əksəriyyəti qeyri-originaldır. Cəmiyyət ümumiyyətlə, qrupların və ya qrupların müəyyən növünün, məsələn, ailənin həyatına aid olan bir sıra normaları ənənəyə uyğun olaraq miras qismində qəbul edir. Müəyyən növ qruplar üçün qüvvədə olan həmin normaların bəzisi (ailə hüququna aid normalar, birliklərin, ittifaqların və korporasiyaların fəaliyyətini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu) hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilir və ayrı-ayrı qruplar üçün müəyyən edilir.

Bəzi normalar qruplar tərəfindən onların özləri üçün müəyyən edilir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, bütün qruplarda təxminən bir-birinə oxşar olan həmrəylik normaları haqqında gedir. Lakin belə normalara əməl edilməsi yalnız müvafiq qrupların üzvlərinə aid olunur. Şahmat klubunun bəzi inadkar üzvlərinə görə dağılmağa doğru getməsi başqa qrupları və ya bütövlükdə cəmiyyəti az maraqlandırır. Əlbəttə ki, belə vəziyyətdə dövlət ədliyyəsi şahmat klubunun bağlanması zamanı ittifaqın əmlakı barəsində qanunsuz hərəkətlərin törədilməməsinə nəzarət edir.

Referent qrupların bəzisi öz məzmununa görə adətən, cəmiyyətdə mövcud olan normalardan fərqlənən normalara malikdirlər. Məsələn, hərbi alayın zabit heyətinin kiçik qruplarının şəxsi haqqında təsəvvürlər prinsip etibarilə bütün cəmiyyətin şəxsi barəsində təsəvvürlərinə yönəldilir. Çünki zabit şəxsinin pozulmasının nə ilə nəticələnə biləcəyini cəmiyyətdə kifayət qədər yaxşı dərk edirlər.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, spesifik qrup normaları da mövcuddur. Bu qəbildən olan normalar cəmiyyətin normativ strukturundan tamamilə yayınır və ya hətta onunla ziddiyyət təşkil edirlər. Belə halda referent qrupun «lokal mədəniyyəti» «submədəniyyət» formasında təsbit edilə bilər.

5. Sosial institutlar

Sosial qruplar əlverişli institusional həyatda özlərinə məxsus xüsusi yer tuturlar. Müasir tədqiqatçı-sosioloqlar sosial institutlara insanın həyatı fəaliyyətinin müxtəlif sferalarını tənzimləyən normaların, qaydaların və rəmzlərin **sabit kompleksi** kimi yanaşırlar. Onların fikrincə, sosial institutlar sosial rolların və statusların **sistemindən** ibarətdir. Fərdlər məhz bütün bunların köməyi ilə əsas həyatı və sosial tələbatlarını ödəyirlər.

Müasir sosiologiya institutlara rolların təkcə qarşılıqlı əlaqəli sistemi kimi deyil, həm də terminlərdə formal və qeyri-formal **təşkilatlar** qismində baxır. Sosiologiya ədəbiyyatında (o cümlədən xarici ölkə ədəbiyyatlarında) təşəkkül tapmış möhkəm ənənəyə görə, sosial institut həm də **sosial təşkilat**¹ hesab olunur.

Sosiologiya dərslərində verilən tərifə uyğun olaraq **sosial təşkilat** dedikdə, adamların qarşılıqlı fəaliyyətinin konkret məqsədlərinin əlaqələndirilən və həmin məqsədlərə nail olunmasına yönəldilən sərbəst qaydaya salınan, tənzimlənən formada birgə fəaliyyət üsulu başa düşülür.²

«Təşkilat» sözü dilimizə fransız dilindən keçmişdir. Həmin söz fransız dilinə latın dilindən keçmə sözdür. «Təşkilat» sözü latınca «organizo» sözündəndir və dilimizə «nizami görkəm verirəm», «qaydaya salıram» mənasında tərcümə olunur. Sosial təşkilat dedikdə, dağınıq, pərakəndə fərdlərə əlçatmaz olan nəticələrə nail olunması üçün biri-birilə müntəzəm qarşılıqlı əlaqədə olan fərdlərin, rolların və digər elementlərin məcmusu başa düşülür. Qeyd etmək zəruridir ki, bu tərif Qərbi Avropa mütəxəssislərinə (M.Nyuport, R.Trevata, D.Biddl, R.Evenden) məxsusdur.

Sosial institut özündə həm mədəni modellər (nümunələr) anlayışını, həm də sosial struktur anlayışını ehtiva edir. Deməli, aşağıdakılar institut hesab olunurlar:

¹ Комаров М.С. Введение в социологию. М., Наука. 1994. с.194.

² Кравченко А.И. Социология: Учебник. М., 2008. с.204.

1) ictimai həyat problemlərinin həlli zamanı insanlar üçün yönümlü xidmət edən çox və ya az standartlı qərarlar (mədəni modellər);

2) insanlar tərəfindən göstərilən qərarların (mədəni modellərin) realizəsinin faktiki olaraq həyata keçirildiyi zaman bilavasitə insanların özünü xarakterizə edən münasibətlərin nisbi sabit sistemləri.

Bu mənada mədəni modellərin (qaydalar, dəyərlər və rəmzlər külliyyəti) məcmusu müəyyən bir fərddən (məsələn, dövlət məmurundan) digər şəxslərə (məsələn, tabeliyində olan işçilərə, ona müraciət edən kənar vətəndaşlara) münasibətdə gözlənilən davranışı müəyyən edir. Mədəni modellərin bu dəsti fərdin münasibətlər sistemindəki yerini müəyyənləşdirir. Bu nöqteyi-nəzərdən sosial institut anlayışı «o deməkdir ki, həmin tipdən olan adamlar (status) kimi bizdən gözlənilən davranışı müəyyən edən qarşılıqlı anlaşma (mədəni modellər) əsasında bir-birimizlə qarşılıqlı fəaliyyətdə (rol oynadığımız) olduğumuz münasibətlər (qruplar) sistemi daxilində birləşmişik».¹

İnstitusiyalaşma – bu, müəyyən tələbatın xüsusi deyil, ümumsosial tələbat kimi dərk edilməyə və onun realizəsi üçün cəmiyyətdə xüsusi davranış normalarının müəyyən edilməyə, kadrların hazırlanmasına və resursların ayrılmasına başlanıldığı vaxt yaranan prosesdir.²

Hüquq sosiologiyası ədəbiyyatında institusiyalaşma prosesini doğuran aşağıdakı bir sıra mühüm sosial tələbatların müəyyən edildiyi qeyd olunur:

1) **kommunikasiyalara** (dilə, təhsilə, rabitəyə, nəqliyyata) olan tələbat;

2) məhsulların **istehsalına** və xidmətlər **göstərilməsinə** olan tələbat;

3) **maddi nemətlərin bölgüsünə** (mən imtiyazlara) olan tələbat;

4) vətəndaşların **təhlükəsizliyinə**, onların həyat və güzəranının müdafiəsinə olan tələbat;

5) **qeyri-bərabərlik sisteminin dəstəklənməsinə** (müxtəlif kriteriyalardan asılı olaraq, ictimai qrupların mövqelər, statuslar üzrə yerləşdirilməsi) olan tələbat;

6) cəmiyyət üzvlərinin davranışına sosial nəzarətə (din, əxlaq, hüquq, penitensiar sistem) olan tələbat.³

Hər cür insan fəaliyyəti vərdişləşməyə, yəni bir növ adətçılığa mə-

ruz qalır. Məhz təkrarlıq invariant məqamlarına yönələn hərəkətləri, fəaliyyəti strukturlaşdırır. Belə təkrarlar nəticəsində müxtəlif variantlı məqamlar sonradan nümunəyə çevrilir. Həmin prosesdə nümunələrin meydana çıxmasına artıq az güc sərf olunur. Bu isə öz növbəsində institusiyalaşma – sosial institutların yaranması prosesinin əsasını təşkil edir.

Təsadüfi deyildir ki, vərdişləşmiş hərəkətlərin ancaq tipikləşməyə məruz qaldığı yerdə institusiyalaşma prosesi haqqında danışmaq olar. İnstitusiyalaşma sosial normaların, qaydaların, statusların və rolların müəyyən edilməsi və möhkəmləndirilməsi, onların sistemə salınması prosesindən ibarətdir. Məhz belə sistem bu və ya digər sosial tələbatın təmin olunması istiqamətində hərəkət etmək qabiliyyətinə malikdir. P. Berger və T. Lukman yazır ki, institusiyalaşma gözlənilən, modeləşdirilən və tənzimlənən spontan və eksperimental davranışın əvəz olunmasıdır. İnstitut bu və ya digər hərəkəti və rolları müəyyən fərdlərə və sosial qruplara həvalə edir. Məsələn, hüquq institutunun müəyyən etdiyi qaydaya uyğun olaraq müəyyən edilmiş yerdə və müəyyən olunmuş üsulla vurulmalı və bunu müəyyən tipdən olan adam – dəyək ki, cəllad etməlidir.¹ Ölüm cəzasının ləğv edildiyi şəraitdə artıq belə tipdən olan adam ehtiyacın qalmayacağı məsələnin başqa cəhətidir. Burada təkcə sosial institutun müəyyən prosedurunun yerinə yetirilməsində müəyyən rol olan insan tipi (bu mənada cəllad) deyil, həm də ölüm cəzasının icrasında tətbiq olunan vasitələr nəzərdə tutulur. Məsələn, XX yüzilliyin 80-ci illərindən başlayaraq Qərbi Avropa ölkələrində bir-birinin ardınca ölüm cəzasının ləğv olunması Fransada gilyotinə, ABŞ-da elektrik cəlbəttə ki, ölüm cəzasının icrasına qadağan qoyulduğu bir sıra ştatlarda stuluna artıq ehtiyacın qalmadığını göstərir.

Deməli, sosial institut «...cəmiyyətin əsas tələbatlarının ödənilməsinə də dəyərli ictimai sərvət və prosedurları özündə birləşdirən əlaqə normalarının və sosial normaların təşkil olunmuş sistemi kimi çıxış edir. İstənilən sosial institut bu və ya digər sosial tələbatın nəticəsi kimi yaranır. Tələbat olmadıqda və ya tədricən yox olduqda həmin institutun varlığı artıq ictimai həyatın inkişafına mane olur və belə institutlar sosial əlaqələrin ətalətlilik prinsipi üzrə bir müddət fəaliyyət göstərsələr də, əksər hallarda öz fəaliyyətlərini dayandırmalı olurlar.² Bu bir daha şə-

¹ Касьянов В.В., Нечипуренко В.И. Göst. kitab, s.209.

² Yəni orada, s.210.

³ Yəni orada.

¹ Verqer P., Lukman T. Göst. kitab, s.92.

² Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Göst. kitab, s.169-170.

hadət verir ki, sosial institutlar tarixən dəyişkəndirlər və ictimai sistemdə yaranan ehtiyac və tələbatların dinamikası, eləcə də öz daxilində olan ziddiyyətlər hesabına inkişaf edirlər. Ona görə də konkret sosial institutun sivilizasiyalı məqsətlə kifayət qədər səmərəli xidmət göstərməkdən dayandığı zaman dəyişən normativ-dəyərli standartlara müvafiqliyi məqsədlə həmin sosial institutun struktur-funksional cəhətdən yenidən təşkili zərurəti yaranır.

İnstitusiyalaşma prosesi həmişə və hər yerdə dünya sivilizasiyasının inkişafının əsas, magistrəl istiqamətlərindən biri olmuşdur. Bu, sosial institutların başlıca təyinatıdır. Sosial institutlar kütlənin təbii enerjisini normativ başlanğıclara tabe etməyin zəruri olduğu yerdə yaranmışdır. Amorf birliklər məhz sosial institutların köməyi ilə məqsədyönlü fəaliyyət göstərən sosial sistemlərin xassələrini əldə etmişlər. Sosial institutlar sivilizasiyalı sistemlərə nəinki subyektlər tərəfindən xarici normativ göstərişlərin icrası vasitəsilə entropiyanın artan təhlükəsinə qarşı uğurla dayanmağa, həmçinin də bu subyektlərin davranışının sosial motivlərinə yönəldici, istiqamətverici və tənzimləyici təsir göstərən dəyərlər vasitəsilə təsir etməyə imkan verirlər.

Sosial institutlar tərəfindən yerinə yetirilən ən ümumi funksiyalara aşağıdakılar aiddir:

- 1) müəyyən tip sosial münasibətlərin yenidən yaradılması, vətəndaşların iqtisadi, siyasi və sosiomədəni həyatının təşkil edilməsi;
- 2) sosial subyektlərin fərdi və qrup davranışının normativ tənzimlənməsi;
- 3) kommunikasiyanın, inteqrasiyanın təmin olunması və sosial əlaqələrin möhkəmləndirilməsi;
- 4) sosial təcrübənin toplanması, qorunması və nəsilə-nəsilə verilməsi.

Sosial institutların bütün funksiyaları bir başlıca məqsədə nail olmasına – ictimai orqanizmi sabit qayda vəziyyətində və yüksək həyatı qabiliyyət səviyyəsində müdafiə etməyə, saxlamağa yönəldilmişdir. İstənilən ciddi çatışmazlıq və ya institusional səviyyədə aşkar olunan pozuntu solum (cəmiyyət) üçün ağır, bəzən qarşısızılmaz çətinliklərlə nəticələnə bilər.

Müasir cəmiyyət onda mövcud olan sosial institutların və sosial institutlar sisteminin artması və mürəkkəbləşməsi ilə səciyyələndirilir. Əgər müasir cəmiyyətin siyasi institutlarına diqqət yetirilərsə, aparıcı hakimiyyət institutları ilə yanaşı, praktikada siyasi nümayəndəliyin demokratik institutları, prezidentlik, hakimiyyətin bölgüsü, yerli özünüidarə, parlamentarizm və s. sabit (institusional) institutları da görmək və fərqləndirmək olar.

Cəmiyyətin hüquq institutları sistemində başlıca olmayan məhkəmə hakimiyyəti, məhkəmə ekspertizası, mühakimə icraatı vəkillik, andlı iclasçılar və s. bu kimi institutlar fərqləndirilir.

Cəmiyyətin sosial institutlarını aşağıdakı kimi də təsnif etmək olar:

- 1) relyasiya (məlumat) institutları;
- 2) tənzimləyici institutlar;
- 3) inteqrativ institutlar;
- 4) formal institutlar;
- 5) qeyri-formal institutlar;
- 6) iqtisadi institutlar;
- 7) siyasi institutlar;
- 8) hüquq institutları;
- 9) sosiomədəni və tərbiyəedici institutlar.

Relyasiya (məlumat) institutları sosial həyatı sosial rolların yaşa, cinsə, mədəni-təhsil səviyyəsinə uyğun olmasına göz qoyan rollu münasibətlərin struktur nizamiliyinə nəzarət hesabına tənzim etməyə imkan verən institutlardır.

Tənzimləyici institutlar dedikdə, ümumən qəbul olunmuş normalardan sosial yayınmaların mümkün hədlərini müəyyən edən və belə normaların pozulmamasına görə cəza tədbirləri (o cümlədən məcburiyyət tədbirləri) nəzərdə tutan institutlar nəzərdə tutulur.

İnteqrativ institutlar bir tam kimi solumun (cəmiyyətin) mənafeələrinin və maraqlarının təmin olunmasına cavab verən institutlardır.

Cəmiyyətin sosial institutlarına digər tipoloji yanaşma formal və qeyri-formal sosial institutları fərqləndirməyə imkan verir.

Formal institutlar dedikdə, konkret sosial strukturlarla bilavasitə bağlı olan və onlara arxalanan institutlar başa düşülür. Bu institutlar hər şeydən əvvəl, ali dövlət rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə yaradılırlar. Bu zaman ali dövlət rəhbərliyi uğurlu fəaliyyət göstərmələri üçün onları zəruri olan hər şeylə təmin etməyə cəhd göstərir. Ali hakimiyyət tərəfindən bu institutlara verilən başlıca tələblər onların fəaliyyətinin dövlətin köklü mənafeələrinə uyğunluğunu təmin etməkdən ibarətdir. Müasir sivilizasiyalı dövlətlərdə qeyd olunan tələb daha bir tələb də əlavə olunur. Həmin tələb sosial institutların fəaliyyətinin vətəndaş cəmiyyətinin əsas həyatı mənafeələri və tələbatları əksi istiqamətində gətməsinin qarşısını almaqdan ibarətdir.

Formal institutların fəaliyyətini xüsusi peşə hazırlığına malik rolların, funksiyaların və vəzifələrin dürüst bölgüsü prinsiplərinə tabe olan fiziki şəxslər tərəfindən təmin olunur. Bütövlükdə hər bir institutun fəaliyyətində olduğu kimi, bu peşəkarların da hərəkətlərinə sət formal normativ göstərişlər vasitəsilə nəzarət olunur.

Qeyri-formal institutlar təbii, yəni dövlət strukturları və hakimiyyət iradəsilə yanaşı yaranırlar. Qeyri-formal institutlar müxtəlifmiqyaslı sistemlərin özünütəşkilindən ibarətdir. Onların təşkili prinsipləri həm sət, həm də kifayət qədər çevik ola bilərlər. Qeyri-formal institutların məqsəd və vəzifələri dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin maraqlarına həm cavab verə, həm də onlara zidd ola bilər. Belə bir kolliziyalar da mümkündür ki, hansısa konkret qeyri-formal institutun fəaliyyəti dövlətin mənafeələrinə cavab verir, lakin bu zaman həmin fəaliyyət vətəndaş cəmiyyətinin maraqları ilə uzlaşmır, yaxud bunun əksi də olur. Məsələn, qan intiqamı, ducl, fahişəlik və cinayətəkarlıq dövlətin maraqlarına açıqca ziddir. Turizm, dostluq, idman kimi qeyri-formal institutların fəaliyyəti ilk növbədə vətəndaş cəmiyyətinin, sonra isə dövlətin maraqlarına cavab verir.

İqtisadi institutlar özündə insan fəaliyyətinin əməyin, istehsalın təşkili, mülkiyyətin fəaliyyəti, istehsalat məhsullarının bölgüsü, ticarət, maliyyə axınlarının tənzim edilməsi və s. bu kimi sferalarını ehtiva edir.

Siyasi institutlar dövlətdə və cəmiyyətdə hakimiyyət münasibətlərinin tənzimləməyə yönəldilən sosial strukturlardan ibarətdir. Bu, ilk növbədə iki nəhəng makroinstitutu – **dövləti və vətəndaş cəmiyyətini** təşkil edir. Dövlət özündə hökumət, parlament, dövlət bürokratiyası, ordu, müxtəlifmiqyaslı siyasi təşkilatlar kimi institutları ehtiva edir. Siyasi həyatda fəal iştirak edən və xüsusi şəxslər kimi fərdlərin mənafeələrini dəstəkləyən müxtəlif qeyri-dövlət strukturları vətəndaş cəmiyyətinə aid edilirlər.

Cəmiyyətdə qanunçuluğu və hüquq qaydasını təmin edən **hüquq institutları** sosial institutların xüsusi növünü təşkil edirlər. Hüquq institutları öz tərkibində peşə əlamətlərinə və ictimai qaydanın mühafizəsi üzrə vəzifələrin həlli ümumiliyinə görə böyük sayda insanları birləşdirən sosial orqanizmdir. Bu institutların tərkibinə daxili işlər, məhkəmə və prokurorluq orqanları, penitensiar müəssisələrin sistemi daxildir.

Hüquq institutlarının fəaliyyəti ümumdövlət normativ sənədlərlə rəqləmentləşdirilir. Əməkdaşların münasibətləri iyerarxiya və ciddi subordinasiya prinsiplərinə tabedir. Belə tabelik yuxarıların aşağıların fəaliyyətini istiqamətləndirməsinə və onların işlərinə nəzarət etməsinə əsaslanır.

Eynicinsli ictimai münasibətləri tənzimləyən və müvafiq hüquq sahəsinə daxil olan yuridik normalar qrupları ayrıca institutlar hesab olunurlar. Məsələn, cinayət hüququnda cinayət, cəza, məsuliyyətdən və cəzadan azad etmə, zəruri müdafiə, anlaşıqlıq, mülki hüquqda alqı-satqı, bağışlama, ailə hüququnda nikah, boşanma və s. institutlar mövcuddur.

Sosiomədəni və tərbiyəedici institutlar sosiallaşma, təhsil və tərbiyə funksiyalarını yerinə yetirirlər. Bu institutlar özündə uşaq müəssisələrini, orta məktəbləri, ali təhsil müəssisələrini, mədəniyyət evlərini, teatrları, kitabxanaları, muzeyləri, konsert zallarını və s. ehtiva edirlər. Vətəndaşların mənəvi tələbatlarına xidmət edən məscidlər və digər dini mərkəzlər də bu institutların tərkibinə daxildir.

Sosial institutların və onlara verilən tələblərin müxtəlifliyi vətəndaşları böyük sayda *institusional* rollara, vərdişlərə və həmin rolların icrası vərdişlərinə yiyələnməyə məcbur edir. Əgər söhbət siyasi institutlar haqqında gedərsə, bunlar seçicinin, deputatın, siyasi partiya üzvünün rolundan ibarət ola bilər. Hüquq institutları sferasında belə rollar hüquqi şəxsin, iddiaçının, cavabdehin, təqsirkarın, məhkum olunanın şəxsinə təzahür edirlər. Ailədə atanın, anın, oğulun və s. rolu mövcud olur.

Hüququn funksiyaları. Hüququn fəal rolu onun funksiyalarında, yəni ictimai münasibətlərin təşkilində (qaydaya salınmasında) hüququn rolunu ifadə edən hüquqi təsirin istiqamətlərində, tənzimləmə üsul və vasitələrində ifadə olunur.¹ Hüququn funksiyalarının yuridik anlayışında ikili, lakin daxilən qarşılıqlı əlaqəli mənə vardır. Bu mənələrdən biri hüququn və ya müəyyən hüquq institutunun həyata keçirdiyi **roldan**, digər isə subyektlərin davranışına təsirin hüquqi tənzimlənməsinin **konkret istiqamətindən** ibarətdir.²

Hüququn funksiyaları kateqoriyasının elmi və tərbiyə əhəmiyyəti vardır. Həmin kateqoriyanın dəyəri həm hüquqi tənzimləmənin məqsədlərinin həyata keçirilməsi üzrə subyektlərik real hərəkətlərinin **təsvirindən**, həm də hüquq normaları ilə hüquq münasibətləri, hüquqi aktlarla digər sosial kontekstlər arasında **asililiqlərin aşkar edilməsindən** ibarətdir. Məhz bunun nəticəsində hüququn **fəaliyyəti**, yəni onun müxtəlif sosial dəyişikliklərə necə (hansı həddə, formalarda və hansı metodlarla) təsir göstərməsi haqqında təsəvvürlər yaranır.

¹ Ткаченко Ю.Г. Методологические вопросы теории правоотношений. М., 1980, с.34.

² Радько Т.Н. Функции права / Общая теория права: Курс лекций. Нижний Новгород, 1993, с.267.

Hüququn ictimai münasibətlərə təsirinin forma və metodlarının aydınlaşdırılması zamanı tədqiqatçılar hüquqi tənzimləmə ilə idarə olunan qanunauyğunluqlara əsaslanırlar. Hüququn iqtisadi, siyasi və mənəvi münasibətlərlə əlaqələrinin öyrənilməsi hüquq düşüncəsinin – hüququn dinamikasının mühüm aspektidir. Hüququn mahiyyəti də məhz bu kontekstdə fəal hərəkət edən substansiya kimi açılır.¹

Buna görə də hüququn funksiyasını cəmiyyətin və onun ayrı-ayrı komponentlərinin sosiomədəni reallığının hüquqi xarakteristikası kimi müəyyən etmək olar. Hüququn ətraf mühitin xarici şəraiti ilə, ictimai mentalitetdə baş verən proseslərlə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində hüquqi sistemi yeni şəraitə adaptasiya edərək, hüququn funksiyalarının özləri də dəyişikliklərə məruz qalırlar.

Yuxarıda göstərilənlərə uyğun olaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, **hüququn funksiyaları** dedikdə, hüququn cəmiyyət həyatındakı mahiyyəti və təyinatı ilə müəyyən edilən ictimai münasibətlərə yuridik təsirinin əsas istiqamətləri başa düşülür.

Rusiyalı hüquqşünas-alim V.V.Lazarev hüququn funksiyaları ilə bağlı onun aşağıdakı bir sıra xüsusiyyətlərini qeyd edir:

1) hüququn funksiyaları onun mahiyyətindən törəmədir və hüququn cəmiyyətdəki təyinatı ilə müəyyən edirlər. Funksiya – bu, ictimai münasibətlərdə hüququn mahiyyətinin «ışığılandırılmasıdır»;

2) hüququn funksiyaları – bu, onun ictimai münasibətlərə təsirinin elə istiqamətləridir ki, onların həyata keçirilməsinə tələbat hüququn sosial hadisə kimi mövcudluğunun zəruriliyini doğurur;

3) funksiyalar hüququn ən mühüm, başlıca cəhətlərini ifadə edirlər və onlar cəmiyyətin inkişafının həmin mərhələsində hüququn qarşısında duran köklü vəzifələrin həyata keçirilməsinə istiqamətləndirilmişdir;

4) hüququn funksiyaları onun ictimai münasibətlərin müəyyən növünü qaydaya salan fəal hərəkətinin istiqamətlərindən ibarətdirlər. Ona görə də hüququn funksiyalarının ən mühüm əlamətlərindən biri onun dinamizmi, hərəkəti və qüvvəsidir;

5) funksiyaların zəruri əlaməti olan daimilik onun fasiləsizliyini, qüvvəsinin uzunmüddətliliyini səciyyələndirir.²

Hüququn sosial funksiyaları. Sosial institutda xarici təzahür formaları və daxili məzmunu ayırmaq olar. Sosial institut zahirən müəssisə-

lərin (təsisatların), maliyyə vəsaitlərinin və maddi vəsaitlərin, kadr ehtiyatlarının məcmusundan ibarətdir. Sosial institutların daxili cəhəti isə müəyyən funksiyaların həyata keçirilməsinə görə məsul olan səlahiyyətli şəxslərin standartlaşdırılmış davranış nümunələrinin məcmusunu təşkil edir. O, fərdləri və bütövlükdə cəmiyyəti antisosial davranışların müxtəlif təzahürlərindən mühafizə edərək, sosial sabitliyi təmin edir. Hüquq ictimai münasibətlərdə sabitliyin qarantı qismində çıxış edir. Hüquq normaları ictimai münasibətlərin bütün mühüm cəhətlərini tənzimləyir, dövlət müəssisələrinin və təşkilatlarının işinə nəzarət edir. Hüquq normativ bir təsisat kimi dövlətin və fərdlərin fəaliyyətində mümkün olanın hədlərinə nəzarət edərək cəmiyyətin strukturlarının formalaşmasında iştirak edir. Hüquq cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən sosial nəzarətin bir hissəsidir. Hüquq cəmiyyətin siyasi həyatı ilə sıx bağlıdır və o, siyasətin aləti qismində çıxış edir. Nəhayət, hüquq cəmiyyət üçün səciyyəvi olan dəyərləri əks və təcəssüm etdirərək, cəmiyyətin dəyərlər sisteminin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Məlum olduğu kimi, hüququn cəmiyyətdəki statusu bir-birinə sıx bağlı olan iki ölçü ilə – ümumsosial və yuridik ölçü ilə səciyyələndirilir.

Hüquqa **ümumsosial ölçüdə** ictimai münasibətlərin bütün kompleksinə geniş qeyri-formal təsir göstərən **mədəni hadisə** qismində baxılır. Hüquq, yuridik ölçüdə ancaq xüsusi, özünə xas olan vasitələr sistemi çərçivəsində realizə olunur.

Buna görə də hüquq **ümumsosial funksiyalar** içərisində aşağıdakılarda fərqləndirilir:

1) hüququn **mədəni-tarixi funksiyası.** Hüquq milli mədəniyyət və dünya mədəniyyəti hadisəsi olmaqla, xalqın və insanlığın mənəvi dəyərlərini və nailiyyətlərini özünə xas olan normativ formada akkumulyasiya edir. Həmin mənəvi dəyərlərə insan hüquqları, demokratiya (xalq hakimiyyəti), cəmiyyətin əxlaqi (mənəvi) dayaqları və sosial ədalət aiddir;

2) hüququn **tərbiyəvi funksiyası.** Hüquq cəmiyyətin digər normativ sistemləri ilə – ənənə (adət), mənəvi, dini (konfessional) sistemlərlə sıx əlaqədə olan sosial tənzimləyici qismində həm ayrı-ayrı normalar, institutlar və mexanizmlər (qadağanlar, icazələr, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi, hüquqi müdafiə, cinayət cəzası) vasitəsilə, həm də ölkənin mənəvi həyatının müstəqil amili kimi subyektlərin davranışına tərbiyəvi təsir göstərir;

3) hüququn **sosial nəzarət funksiyası.** Hüquq bu istiqamətdə, bir tərəfdən stimullaşdırma, həvəsləndirmə (əxlaqi, maddi mükafatlandırma),

¹ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько. М., ЮРИСТЪ, 1999, с.155.

² Лазарев В.В. Общая теория права и государства. М., ЮРИСТЪ, 1996, с.124.

digər tərəfdən isə bu və ya digər davranışı məhdudlaşdırma (hüquqazidd hərəkətlərin edilməsini dayandırma, saxlama) vasitəsi qismində subyektlərin davranışına təsir göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu halda söhbət hüququn qüvvəsinin (fəaliyyətinin) məhz ümumsosial mexanizmi haqqında gedir və bu zaman hələ davranışa görə sosial nəzarətin xüsusi-yuridik alətlərindən istifadə edilmir, yəni davranışa görə məcburiyyət tədbirləri tətbiq olunmur;

4) hüququn **informasiya-yönəldici funksiyası**. Hüquq subyektlərin – həmin konkret cəmiyyətdə təşkilatların, fiziki şəxslərin əxlaqi yönümünün qüdrətli mənbəyi kimi çıxış edir. Bu mənada hüququn funksiyaları hüququayğun davranışın subyektiv cəhətinin sosial faydalı, müsbət istiqamətini formalaşdırmaqdan ibarətdir. İnsanlar öz məkbələri – qanunlar, qərarlar, fərmanlar və s. vasitəsilə bu və ya digər davranışın sosial mümkünlükləri haqqında informasiya əldə edir. Bu da öz növbəsində onlara mövcud hüquq qaydası çərçivəsində qarşılarında duran məqsədlərə nail olmaqda kömək edir.

Hüququn tənzimləyici funksiyası. Hüququn tənzimləyici funksiyasının mahiyyəti hüququn başlıca sosial təyinatında – ictimai münasibətləri tənzimləmək təyinatındadır. Hüququn tənzimləyici funksiyası aşağıdakılarda təzahür edir:

- a) hüquq münasibətlərinin subyektiv tərkibini rəsmiləşdirmək;
- b) həyatı halların (hüquqi faktların) dairəsini müəyyən etmək;
- c) hüquq münasibətlərin iştirakçılarının (subyektlərinin) hüquq və vəzifələrini formalaşdırmaq.

Hüququn tənzimləyici funksiyasının əsasını səlahiyyətverici (icazəverici) və vəzifəverici (göstərişverici) yuridik normalar təşkil edir.

Hüququn tənzimləyici funksiyasının özünün də iki növü – **tənzimləyici-statik funksiya** və **tənzimləyici-dinamik funksiya** fərqləndirilir.¹ Tənzimləyici-statik funksiya, yaxud ictimai münasibətlərin möhkəmləndirilməsi və sabitləşdirilməsi funksiyası müxtəlif subyektlərin ictimai statusunun müəyyən edilməsi zamanı daha müfəssəl və ətraflı ifadə olunur. Tənzimləyici-dinamik funksiyanın köməyi ilə isə hüquq insanların gələcək davranışının necə olmalı olduğunu müəyyən edir.

Hüququn **mühafizəedici funksiyası**. Hüququn bu funksiyası onu sosial tənzimləmənin digər sistemlərindən fərqləndirir. Belə ki, hüququn

¹ Теория государства и права: Учебник // Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Первалова. М., ИНФРА-М-НОРМА, 1997, с. 241.

bu funksiyası icrası dövlət məcburiyyətilə təminatlandırılan fərdi hakimiyyət qərarlarını qəbul edən dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Hüququn mühafizəedici funksiyası bir tənzimləyici kimi hüquqda sabitliyin, müfəssəl və aydın rəqlamentin, dəqiq prosedurun işlənilməsinə yardım edir.

Hüququn mühafizəedici funksiyası xüsusi mühafizəedici normaların, eləcə də mühafizəedici rəcimdə qüvvədə (fəaliyyətdə) olan tənzimləyici normaların tətbiq edilməsi yolu ilə realizə olunur. Tənzimləyici normalar subyektiv hüquqların pozulduğu hallarda onların müdafiəsi və belə müdafiə üçün səlahiyyətli dövlət orqanlarına müraciət edildiyi (iddia tələbi qaldırıldığı) zaman tətbiq edirlər.

Hüququn qiymətləndirici funksiyası. Hüququn qiymətləndirici funksiyası kiminsə qərarlarının hüququayğunluğu və ya qeyri-hüquqiliyi kriteriyası qismində çıxış etməkdə hüquqa imkan yaradır. Əgər insan hüququayğun hərəkət edərsə, dövlət və cəmiyyət ona öz iradlarını bildirməməlidir. İnsan fəaliyyətdə, hərəkətdə olan məsul varlıqdır. Bu **pozitiv** məsuliyyət **neqativ** yuridik məsuliyyəti istisna edir. Deməli, «hüquq onun sahibinə, habelə qərarların (hərəkətlərin) yuridik əsası olana hərəkət azadlığı verir, insanı onların qəbulunun (edilməsinin) xoşagəlməz sosial nəticələrindən mühafizə edir və qoruyur.»¹

Hüququn qiymətləndirici funksiyasının realizəsində mühafizəedici və həvəsləndirici normalar xüsusi rol oynayır. Bu normalarda ümumi şəkildə bu və digər mümkün hərəkətlərin müsbət və ya mənfə qiyətləndirilməsi ehtiva edir. Həmin normaların tətbiqi prosesində hərəkətin (xətanın) normativ qiymətləndirilməsi konkretləşdirilir, yuridik məsuliyyətin və ya həvəsləndirmənin (məsələn, məhkəmənin hökmü ilə cinayət cəzasının təyin edilməsi, Prezidentin fərmanı ilə ordenlə təltif etmə və s.) fərdi tədbiri müəyyən edilir.

6. Cəmiyyət və onun tarixi pillələri

Cəmiyyət müasir dünyanın sosial strukturunun ən geniş və mürəkkəb tipidir. **Cəmiyyət** dedikdə, birgə əraziyə, ümumi mədəni dəyərlərə və sosial normalara, hüquq normalarına malik olan, öz üzvlərinin dərk etdiyi sosiomə-

¹ Теория государства и права: Учебник // Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Первалова. М., ИНФРА-М-НОРМА, 1997, с. 243.

dəniyyətin cəniliyi ilə səciyyələndirilən adamların birliyi başa düşülür.¹

Cəmiyyət insanların nəhəngmiqyaslı birliyi. O, fərdlər arasında sosial qarşılıqlı hərəkətlərin müxtəlif formalarının yarımfunksional, özünütənzimləyən sistemi qismində çıxış edir. Fərdlərə xas olan məhsuldar fəaliyyətin istiqamətlərinin çoxluğu konkret vəzifələrin həllini və müəyyən məqsədlərə nail olunmasını təmin edir. Belə məqsədlərin ən başlıcası bütöv bir tam kimi cəmiyyətin fəaliyyət imkanlarının genişləndirilməsidir.

Cəmiyyət insanların sadəcə məcmusu deyil, fərdlərin özünəməxsusluğunu və əlaqələrini nəzərə almayan mücərrəd bütövlük də deyildir. Cəmiyyət mürəkkəb, bütöv sosial-mədəni sistem, başqa sözlə, sosial sistemin xüsusi növüdür.² Cəmiyyət üzvləri məhz ümumi sosiomədəni sistem çərçivəsində oxşar dəyərləri və normaları dəstəkləyir, cəmiyyət bir dildə danışirlər. Cəmiyyət sosial bütövlüyün varisliyini təmin edir. Cəmiyyət müxtəlif əzsaylı qəbilə və tayfalardan, eləcə də müasir dövlətlər kimi sayı milyonlarla hesablanan bütöv insan birliyindən ibarət ola bilər.

İstənilən cəmiyyət üç əsas mövqedən səciyyələndirilə bilər. Həmin mövqələr özündə **vital**, **sosial** və **mənəvi** prinsipləri ehtiva edirlər.

Vital prinsip nöqtəyi-nəzərindən cəmiyyət canlı insan fərdlərinin birliyindən ibarətdir. Cəmiyyət onu üzvi sistemlərlə yaxınlaşdıran və həmin sistemlərdə nəhəng bir makroorqanizmi görməyə imkan verən əlamətlərə malikdir. Cəmiyyətin ən başlıca funksiyası nəyin bahasına olursa-olsun öz varlığını qoruyub saxlamaqdan, nəsil artırılmasını və nəsillərin fasiləsiz olaraq bir-birini əvəz etməsini təmin etməkdən ibarətdir. Cəmiyyətin vital ipostası təbii olaraq nəsil, ailə və etnos kimi sosial orqanizmlərdə daha aydın canlanır.

Sosiallıq prinsipi nöqtəyi-nəzərindən cəmiyyət **sivilizasiyalı sistem** qismində təzahür edir. Yəni cəmiyyət fərdlərə sistem daxili vəzifələri uğurla həll etməyə imkan verən çoxsaylı süni, sosiogen alət və vasitələrin, müxtəlif mexanizmlərin məcmusundan ibarətdir. Bu səviyyədə cəmiyyətin söylərinin ən mühüm istiqamətini maddi-iqtisadi, siyasi fəaliyyət, o cümlədən də hüquq-mühafizə fəaliyyəti təşkil edir.

İqtisadi, siyasi və hüquqi qayda məqsədli səbəblər qismində çıxış edir və çoxsaylı fərdlərin və lokal birliklərin söylərini istiqamətləndirir. Bu magistr

istiqamətlərdə təşəkkül tapan ən iri sosial formayaratma qismində üç sistem – lokal sivilizasiya, dövlət və vətəndaş cəmiyyəti çıxış edir.

Cəmiyyət mənəvi prinsip əsasında mədəniyyətin yeganə fəvqəl-subyekti, dəyərlərin və fikirlərin nəhəng aləminin generatoru kimi təzahür edir. Cəmiyyətin dəyərlər və fikirlər aləmi normativ prinsiplər vasitəsilə təcəssüm olunurlar.

Bu dəyər və fikirlər cəmiyyətə xeyir, gözəllik və həqiqət kriteriyalarına cavab verən istiqamətdə fəaliyyət göstərmək göstərişini verir. Beləliklə, cəmiyyət aşağıdakı üç əsas ipostas üzərində yüksəlir:

- 1) cəmiyyət – bu, **təbii-tarixi orqanizmdir**;
- 2) cəmiyyət – bu, **sivilizasiyalı sistemdir**;
- 3) cəmiyyət – bu, **mədəni subyektdir**.

Cəmiyyətin daxili strukturunda mövcud olan **hüquq** onun bütün ipostaları ilə bağlıdır. Öz təbiətinə görə sosial hadisələr olan hüquq münasibətləri və hüquq düşüncəsi vitallıq və mənəviyyət əlamətləri ilə müşayiət olunur. Yəni sosijsfera «bufər» reallıq qismində çıxış edir. Varlığın vital və mənəvi və başlanğıcları hüquq sisteminə məhz həmin reallıq vasitəsilə dair təsir göstərir. Sosiallıq vital və mənəvi başlanğıcların enerjisini özündə ehtiva edir, onları öz strukturunda transformasiyalaşdırdıqdan sonra hüquqi normativliyin zəruri formasına çevirir. Beləliklə, hüquq sosiologiyası nə insanın təbii ehtiyaclarını, nə də onların mənəvi həyatını öz maraqları sferasından kənar etmir.

Sosial makrokinamika. Hər bir cəmiyyətdə fərdlərin sosial sistemlərin daxilində yerləşdirilməsi üçün imkanlar mövcuddur. Ayrı-ayrı şəxslərin və bütöv qrupların bir sosial mövqedən digərlərinə belə keçidi əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirilə və ya ləngidilə bilər. Ona görə də cəmiyyət sosial münasibətlərin tənzimi, iqtisadi, siyasi və hüquqi xarakterli müxtəlif vəzifələrin həlli üçün **sosial mobilliyin potensial imkanlarından** istifadə edir. Şaquli mobilliyin aşağıdakı iki modeli vardır:

- 1) subyektləri hakimiyyətin yüksək pilləsinə qaldıran, məşhurlaşdıran, şəərəfə mindirən və zənginliyə çatdıran **pozitiv** mobillik;
- 2) sosial cəmiyyət kimi görünən, sosial «dib»in ən aşağı pilləsi olan **neqativ** mobillik.

Şaquli xarakterli sosial mobillik onunla təmin edilir ki, cəmiyyətdə sosial yerdəyişmələrin leqal kanalları mövcuddur. Açıq, sivilizasiyalı solumda onlar həmişə çox, sivilizasiyanın kriteriyalarına cavab verməyən qapalı cəmiyyətdə isə onlar lazımı həddən az olur və əksəriyyət onlara yiyələnmə bilmirlər. Bu kanallarla uğurlu hərəkət etmək fərdlərdə xeyli

¹ Касьянов В.В., Нечипуренко В.И. Göst. kitab, s.218.

² Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Göst. kitab, s.37.

şəxsi keyfiyyətlərin və peşə keyfiyyətlərinin müəyyən dəstinin olmasını nəzərdə tutur.

Sosial mobilliyin neqatiz növünü sosial **dissosiasiya** təşkil edir. Kütləvi dissosiasiya ictimai sistemin aralıq vəziyyətindən ibarətdir. Bu prosesdə fərdlər dayaqlı kanallar üzrə deyil, onların talcyi ilə oynayan qəzəbli talcyin hakimiyyəti altında tez-tez dəyişən şəraitdə yerləşdirilir.

Sosial adaptivlik. Sistemə onun üçün xarici tələblərə uyğunlaşmaq xassəsi olan və bununla yanaşı özü üçün özünümühafizəni və gələcəkdə uğurlu inkişafın mümkünlüyünü təmin edən adaptivlik-sosiumun həyatında, o cümlədən onun normativ-tənzimləyici mexanizmlərinin fəaliyyətində müəyyənədicisi rola malikdir. Belə situasiyada rolların aşağıdakı bölgüsü təşəkkül tapır:

1) sosium öz daxili sistemlərindən və elementlərindən onların özünümühafizə və inkişaf üçün zəruri olan şəraitə adaptasiya olunmalarını tələb edir;

2) fərdlər, qruplar, birliklər adaptantlar qismində çıxış edir və onlardan sosiumun ehtiyaclarına uyğunlaşmaq tələb olunur;

3) hüquq öz üzərinə ictimai sistemlərin və sosial subyektlərin bir-birinə qarşılıqlı adaptasiyasını həyata keçirən normativ mexanizm rolunu götürür. Hüquq subyektlərdən normativ, qanuna itaətli və adaptivli davranış tələb edir. Belə davranış ümumi sosial kontekstin məzmununa uyğunlaşdırılmış davranış olmalıdır.

Cəmiyyətlərin tipologiyası. Sosioloqlar cəmiyyətin keçmişdə mövcud olmuş və indi mövcud olan bütün təsəvvür edilən və real növlərini müəyyən tarixi tiplərə bölürlər. Cəmiyyətin oxşar əlamətləri və ya kriteriyləri birləşdirən bir neçə tipi onun tipologiyasını təşkil edir.

Sosiologiya ədəbiyyatında cəmiyyətlərin ən müxtəlif tipologiyası aparılır. Belə ki, onlar qapalı və açıq, yazıyaqədərki və yazılı, ibtidai, quldarlıq, feodal, kapitalist, sosialist, sənayeçəqədərki və sənaye, sabit və qeyri-sabit, postsənaye, dinamik inkişaf edən, vəhşi barbar və sivilizasiyalı və s. cəmiyyətlərə bölünürlər.¹

Ovçular və toplayıcılar cəmiyyəti. Bu cəmiyyət mütəşəkkil sosial həyatın ən erkən formasıdır. Bu cəmiyyətin insanları öz varlığını etdikləri ov və təbiətdə hazır halda olan qida məhsullarını (meşələrin yabanı meyvələrini və s.) toplamaq sayəsində qoruya bilmişlər. Belə şəraitdə heyvan və bitki ehtiyatlarının tükənməsi prosesi getdiyinə görə, insanlar daim hərəkətdə olurdular. Onların cəmiyyətində insanların sayı 50 nəfəri öt-

mürdü. İri və mürəkkəb sosial orqanizm formasının bu səviyyədə inkişafı praktiki olaraq qeyri-mümkün idi. Bu cəmiyyətdə hələ xüsusi mülkiyyət, daimi ordu, siyasi və hüquqi sistemlər, eləcə də yazı olmamışdır.¹

Bostançılıq cəmiyyəti. Bu da insan cəmiyyətinin ilkin pillələrindən birini təşkil edir. İnsanlar təqribən 10 min il bundan əvvəl bitki yetişdirməyi öyrənmiş və bu, onların qida mənbələrindən birinə çevrilmişdir. Maldarlıq da müəyyən səviyyədə bostançılıqla paralel şəkildə cəmiyyət həyatına daxil olmuşdur. İlk maldarlıq vəhşi heyvanların məişətə cəlb olunması ilə müşayiət edilmişdir.

Aqrar cəmiyyətlər. Yaxın Şərqi çay vadilərindəki məhsuldar torpaq ərazilərində məskunlaşmış insanlar tərəfindən təqribən 5-6 min il bundan əvvəl kətanın ixtira olunması kənd təsərrüfatında və aqrar cəmiyyətlərin təşəkkülündə, eləcə də bütün bunların sayəsində istehsal münasibətlərinin formalaşmasında sözün əsil mənasında inqilabi dəyişiklik, çevriliş olmuşdur. Tədricən bel və kərtmə bostançılıq təsərrüfatının və analoci cəmiyyətin bərqərar olması əsaslarına xidmət etmişdir.

Aqrar cəmiyyətlərin sürətli inkişafı məhsul bolluğunun yaranması ilə yanaşı, əhalinin artmasına səbəb olmuş və bu da öz növbəsində sosial təşkilatın formalarının mürəkkəbləşməsinə şərtləşdirmişdir. Zaman keçdikcə hakimiyyətin mərkəzləşdirildiyi siyasi institutların sayı artmağa başlamış və onların mövcud sistemi təkmilləşdirilmiş, monarx, imperator hakimiyyətinin irsi xarakteri formalaşmışdır. Yazının meydana gəlməsi və sürətli inkişafı yazılmış hüququn (qanunların) təşəkkülü ilə müşayiət olunmuşdur. Bunun da nəticəsində sistemləşdirilmiş qanunvericilik aktları – ilk məcəllələr (XII Cədvəl Qanunları, Solonun qanunları) yazılı təəcəssümünü tapmışdır.

Sənaye cəmiyyətləri. Bu cəmiyyətlər təqribən 250 il bundan əvvəl sənaye inqilabları nəticəsində təşəkkül tapmışdır. Sənaye cəmiyyətlərinin iqtisadi sistemləri maşın texnikasına əsaslanırdı. Qapalı feodal iqtisadi sistemi, xırda sənətkarlıq emalatxanaları və yerli ticarət fabrikləri və zavodlarla, dövlət və beynəlxalq bazar sistemləri ilə əvəz olunurdu. Sənaye cəmiyyətlərinin hüquq sistemi böyük mürəkkəbliyi ilə seçilir və hakimiyyətin budaqlarından biri qismində çıxış edirdi.

Postsənaye cəmiyyəti. Sosioloqların təsdiqinə görə, hazırda dünyanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrində postsənaye cəmiyyəti for-

¹ Кравченко А.И. Социология: Учебник. М., 2008, с.111.

¹ Касьянов В.В., Нечипуренко В.И. Göst. kitab, s.220.

malaşır (D.Bell). Cəmiyyətin bu yeni modelinin adlandırılması üçün bir sıra başqa adlardan – «texnotron cəmiyyət» (Zbiqnev Eceziński), «üçüncü dalğa» (Elvin Toffler), «informasiya cəmiyyəti» (Yoncyi Məsudi), «məqatrendlər» (Çon Nesbitta) və «postiqtisadi cəmiyyət» (Vladislav İnozemtsev) kimi adlardan istifadə edilmişdir. Belə cəmiyyətdə insanların böyük əksəriyyəti xidmətlər sferasında iş tapır. Bundan başqa, mürəkkəb idarəetmə sistemlərinə kompüter texnologiyasının tətbiqi iş yerində bir çox proseslərin avtomatlaşdırılmasına şərait yaradır.

Postiqtisadi cəmiyyətdə hüquq dərin transformasiyaya uğrayır ki, bu da fikir plüralizminə müxtəlif sosiomədəni kontekstlərin təsiri ilə şərtləşir. Belə ki, hüquq mədəni cəhətdən şərtləşdirilmiş diskursiv forma kimi başa düşülür.

Müasir cəmiyyət. «Müasir cəmiyyət» anlayışı Avropa mədəniyyətində XVII-XVIII yüzilliklərdə formalaşmışdır. XVIII yüzilliyin sonunda «vətəndaş cəmiyyəti» anlayışı meydana gəlmişdir. Vətəndaş cəmiyyəti özündə bütün xalqın əxlaqını və adətlərini, əhalinin öz fəaliyyətini və özünüidarəsini, nəhayət, siyasi həyatda sadə adamların dövlət tərəfindən istiqamətləndirilməyən, təbii iştirakını əks etdirirdi.

XVIII yüzilliyin sonundan, məhz Böyük fransız inqilabının (1789-1794) baş verməsindən sonra Avropanın siyasi siması dəyişdi, «cəmiyyət» sözü daha geniş mənə kəsb etməyə başladı. «Cəmiyyət» anlayışının insanların daha geniş dairəsinə şamil olunması tədrici və kifayət qədər ziddiyyətli proses olmuşdur. Hələ də Avropanın bir sıra ölkələrində qadınların seçkilərdə iştirak etmək hüququ yoxdur. Dünyanın bir çox dövrlərində minimum oturaqlıq senzi hələ də qorunmaqdadır.

ALTINCI FƏSİL

HÜQUQ DÜŞÜNCƏSİ VƏ HÜQUQ MƏDƏNİYYƏTİ

1. Hüquq düşüncəsi anlayışı

Mənəvi həyatın mühüm hadisələrindən biri olan hüquq ictimai və fərdi şüur sferasına mənsubdur. O, həm də mürəkkəb sosial hadisə kimi insanların bu və ya digər münasibətini həmişə özünə əlverişli edir.

Belə münasibət həm müsbət (fərdin hüququn zəruriliyini və dəyərini dərk etməsi), həm də mənfi (fərdin hüququ faydasız və lazımsız hesab etməsi) ola bilər. İnsanlar hüquqi tənzimətlə ilə əhatə olunan, hüquq haqqında təsəvvürlərlə bağlı olan hər şeyə (qanunlara və digər normativ-hüquqi aktlara, istintaq-məhkəmə, prokurorluq və digər hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinə, hüququn fəaliyyət sferasında cəmiyyət üzvlərinin davranışına) öz münasibətlərini bu və ya digər formada ifadə edirlər. İnsan həm keçmiş və müasiri olduğu dövrdə mövcud olan, həm də gələcəkdə görmək istədiyi hüquqa bir növ münasibətini bildirir.

Belə münasibət rəşional, obyektiv və emosional, eləcə də hissələr və əhval-ruhiyyə səviyyəsində təzahür edə bilər. Cəmiyyətdə hüquqa və hüquqi hadisələrə bu və ya digər münasibət bir insanda və insan qrupunda, insan birliklərində ifadə oluna bilər. Hüquq normasına, normativ-hüquqi aktlara, hüququ tətbiq etmə qərarlarına və digər yuridik fenomenlərə cəmiyyətdə mövcud olan mədəniyyətin özünəməxsus nəzəri və təcrübi layihələri kimi baxıla bilər. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən hüquqi fenomenlərin malik olduqları adla adlandırılmasından ötrü elm üçün xüsusi anlayışlar potensialına malik olmaq zərurəti yaranır.

Müasir hüquqşünaslıqda hüquqi reallıqları əks etdirən belə anlayışlardan biri qismində hüquq düşüncəsi kateqoriyası çıxış edir.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin hüquq düşüncəsinin anlayışı, mahiyyəti və strukturu kimi anlayışlar kateqoriyasını tədqiq etmək artıq bir əhəmiyyətə çəvrilmişdir. Bir sıra ədəbiyyatlarda belə bir fikir də möv. cüddür ki, dövlət və hüquq nəzəriyyəsi kimi kifayət qədər dəqiq əlahiddələşdirilmiş elmi hissələrə yanaşı, hüquq düşüncəsi nəzəriyyəsi də müstəqil əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir hüquqşünaslıqda hüquq düşüncəsi nəzəriyyəsinə və ayrı-ayrı

Müasir hüquqşünaslıqda hüquq düşüncəsi nəzəriyyəsinə və ayrı-ayrı aktual problemlərinə həsr edilmiş çoxlu tədqiqat əsərləri¹ yazılmışdır ki, onları belə də dərin elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyət daşıyırlar.

Digər hüquq obyektiv reallıq hesab olunursa, belə halda insanların hüquq düşüncəsi adlanan hüquqa subyektiv reaksiyasının olduğunu da etiraf etmək lazımdır. Hüquq düşüncəsi hüququn labüd peykidir. Bu onunla sərbəstləşir ki, hüquq insanlar arasındakı münasibətlərin iradə və şüurla sərbəstləşən tənzimləyicisidir. Kifayət qədər aydındır ki, hüququn müəyyən edilməsi prosesi, yəni hüquqyaradıcılıq insanların şüurlu fəaliyyətlə bağlıdır, idrak prosesidir və deməli, hüquq həmin fəaliyyətin, idrak prosesinin məhsuludur. O da aydındır ki, hüququn həyatda təcəssüm olunması prosesi insanların adətən, dərk edilən, iradəvi fəaliyyətidir.

Beləliklə, hüquq düşüncəsi dedikdə, insanların, sosial birliklərin qüvvədə olan və ya arzu olunan hüquqa münasibətini ifadə edən təsəvvürlərinin və hisslərinin məcmusu başa düşülür.

Məlum olduğu kimi, şüur istənilən fəaliyyət prosesində yaranır və həmin fəaliyyətdə təzahür edir. Hüququn əsas təyinatı insan fəaliyyətinin nəticələrindən aydın olur. Bu nöqteyi-nəzərdən hüquq düşüncəsinin təyinatı və funksiyaları onun subyektlərinin fəaliyyətinin nəticələrindən bəlli olur.

Hüquq düşüncəsi ictimai şüurun formalarından biridir. İctimai şüurun digər formaları – əxlaq, din, incəsənət, elm, fəlsəfə kimi, hüquq düşüncəsi də gerçəkliyin mənəvi cəhətdən dərk edilməsinin spesifik üsulu qismində çıxış edir. Mənəvi mədəniyyətdə hüquq düşüncəsinə nisbi müstəqillik xasdır. Hüquqi baxışlar, ideyalar, nəzəriyyələr, hisslər sanki iqtisadiyyatdan, siyasətdən, dövlətdən və hətta pozitiv qanunvericilikdən asılı olmayan əlahiddələşdirilmiş həyat yaşayırlar. Əlbəttə, pozitiv qanunvericilikdə baş verən dəyişikliklər hüquq düşüncəsinin inkişafı üçün müəyyən parametrləri əks etdirir. Lakin o, heç vaxt hüquq düşüncəsinin əsas mədəni-tarixi mənasını kökündən dəyişə, onu «yenidən qura» bilmir.²

¹ Məsələn, бax: Фабер И.Е. Правовписание как форма общественного сознания. М., 1963; Лукашенко Е.А. Социалистическое правосознание и законность. М., 1973; Козюбра Н.И. Социалистическое право и общественное сознание. Киев, 1979; Остроумов Г.С. Правовые сознание действительности. М., 1989; Соколов Н.Я. Профессиональное сознание юристов. М., 1988.

² Теория государства и права. курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, Н.И. Малько. М., ЮРИСТЪ. 1999. с.556.

Hüquq düşüncəsi fəlsəfi nəzəriyyələrlə, ideoloji görüşlərlə və dini doktrinalarla sıx şəkildə müşayiət olunmuşdur. Bəzi mütəfəkkirlər belə hesab edirdilər ki, hüquq normaları, onların mütləqliyi və məcburiliyi yalnız insanların şüurunda yaşayır və buna görə də hüquq psixoloji hadisədir (L.Petracitski). Digərləri qeyd edirdilər ki, hüququn zahiri məcburiliyi insan azadlığının tənzimlənməsinin zahiri vasitələrinin eynidir (İ.Kant, K.Hegel). Üçüncü qisim mütəfəkkirlərin fikrincə, hüququn rolu insanın təbii hüquqlarını rəsmiləşdirməkdən və onlara təminat verməkdən ibarətdir (Ş.Monteskye, C.-C.Russo). Nəhayət, K.Marks və V.Lenin belə hesab edirdi ki, hüquq ictimai münasibətlərin sinfi tənzimləyicisidir.

Rus hüquqşünası İ.A.İlyin hüquq düşüncəsinə hüquqa, dövlətə və ictimai həyatın bütün təşkilinə baxışların məcmusu kimi baxırdı. Məsələn, o, belə hesab edirdi ki, dövlətdə idarəçilik forması, hər şeydən əvvəl, xalqın «monarxiya və respublika hüquq düşüncəsilə müəyyən edilir. Müəllif qeyd edirdi ki, insan hüquq düşüncəsi olmadan öz özbaşınalıqları ilə yaşamaq və digərlərinin özbaşınalıqlarına dözməli olardı.¹

Hüquq düşüncəsinin cəmiyyətin ictimai həyatının təşkilinə təsiri yüksək və kifayət qədər hiss ediləndir. Hüquq düşüncəsinin ictimai münasibətlərə təsir vasitələrindən biri kimi hüquqi tənzimləmə mexanizminə daxil edilməsi də bununla izah olunur. Hüquqi tənzimləmə mexanizminin tərkib hissəsi kimi, hüquq düşüncəsinin spesifik cəhəti ondan ibarətdir ki, onun rolu hüquqi təsirin hansısa tək bir mərhələsilə məhdudlaşmır. O bu və ya digər dərəcədə hüquqi tənzimləmə mexanizminin bütün elementlərində – hüquq normalarında, hüquq münasibətlərində və hüququ realizə aktlarında mövcud olur.

Hüquq düşüncəsi hüququn realizəsi mərhələsində, yuridik hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsi prosesində daha yetkin rol oynayır. İnsan həyatın aydın şəkildə nümayiş etdirir ki, şüur, fikir, obraz, iradə səyləri həqiqətən insanların davranışını idarə edir, həyatı fəaliyyətin bütün sferalarında, o cümlədən hüquqi sferada onların hərəkətlərini tənzimləyir.

Buna görə də hüquq düşüncəsi son dərəcə müstəqil, bütöv və hətta hüquqla bir sırada dayana bilən hadisədir. Məhz bu keyfiyyətləri onun hüquq nəzəriyyəsinin xüsusi obyekt qismində öyrənilməsinə tələb edir. Hüquq nəzəriyyəsi məhz hüquq düşüncəsi vasitəsilə hüququn mahiyyəti, onun genezisi, bu və ya digər sivilizasiya çərçivəsində hüquqi tənzimləmənin mədəni spesifikliyi, hüquqi davranışın deformasiyası, cinayətkarlığın mənbələri və səbəbləri və digər sosial patologiyalar kimi gizli məsələlərə aydınlıq gətirmək imkanı əldə edir.

Hüquq düşüncəsinin funksiyaları. Bir çox müəlliflər tərəfindən də-

¹ Ильин И.А. О монархии // Вопросы философии. 1991, № 4,5.

təklənən nəzəri konsepsiyalara uyğun olaraq hüquq düşüncəsinin əsas funksiyalarına aşağıdakılar aid edilir:

- 1) hüquq düşüncəsinin dərk etmə funksiyası;
- 2) hüquq düşüncəsinin qiymətləndirmə funksiyası;
- 3) hüquq düşüncəsinin tənzimləyici funksiyası.¹

Hüquq düşüncəsinin praktiki olaraq əsas funksiyaları ilə əhatə olunan bütün digər funksiyalarına informativ və proqnostik funksiyalar aiddir.

Hüquq düşüncəsinin dərk etmə funksiyası intellektual (fikri) fəaliyyətin nəticəsi olan və «hüquqi hazırlıq» anlayışında ifadə olunan yuridik biliklərin müəyyən cəminə uyğun gəlir.

Hüquq düşüncəsinin qiymətləndirmə funksiyası təcrübə və hüquqi praktika əsasında şəxsiyyətdə hüquqi həyatın müxtəlif cəhətlərinə və hadisələrinə müəyyən emosional münasibətə səbəb olur. Emosional münasibət konkret situasiyada və ya fərdin, sosial qrupun, bütövlükdə cəmiyyətin gələcəkdə əldə edilən, yaxud edilməli olan hüquqi biliklərin əldə olunmasının əhəmiyyətini müəyyənləşdirən zaman ifadə olunur.

Hüquq düşüncəsinin məzmununa qiymətləndirmə münasibətlərinin aşağıdakı dörd əsas növü daxildir:

- 1) hüququ və qanunvericini (hüquq normalarını, onun prinsiplərini və institutlarını) qiymətləndirmə;
- 2) ətrafdakıların hüquqi davranışını və fəaliyyət obyektlərini (cinayətkarlığı, cinayətləri və cinayətkarları) qiymətləndirmə;
- 3) hüquq-mühafizə orqanlarını (ədliyyəni, daxili işlər orqanlarını, prokurorluğu və bunların fəaliyyətini) qiymətləndirmə;
- 4) özünün hüquqi davranışını (özünü qiymətləndirmə) qiymətləndirmə.

Hüquq düşüncəsinin tənzimləyici funksiyası özündə hüquqi fəallığın bütün digər mənbələrini sintez edən hüquqi göstərişlərin və dəyərli-hüquqi yönümlərin vasitəsilə həyata keçirilir. Belə tənzimləmənin nəticəsi qismində hüququayğun və ya hüquqazidd davranış növündə davranış reaksiyası çıxış edir.²

İnsanların hüquqi hazırlığı onların formal-hüquqi biliklərə yiyələnməsi ilə bitmir. Belə ki, hüquqi biliklərə yiyələnməklə yanaşı, onlardan istifadə etməyi də bacarmaq lazımdır.

Hüquq düşüncəsinin növləri və səviyyələri. Müasir hüquq nəzəriyyəsinə hüquq düşüncəsinin müxtəlif növləri məlumdur. Mövcud növlər hüquq düşüncəsinin subyektləri üzrə müəyyən edilir. Belə ki, subyektlərin dairəsinə görə hüquq düşüncəsi aşağıdakı növlərə bölünür:

- 1) fərdi hüquq düşüncəsi;
- 2) qrup hüquq düşüncəsi;
- 3) ictimai hüquq düşüncəsi.

Fərdi və qrup hüquq düşüncəsi ictimai (sosial) xarakter daşıyır. İctimai və qrup hüquq düşüncəsi fərdi hüquq düşüncəsindən kənarında mövcud ola bilməz.

Hüquqi fəaliyyətin ifadəsinin dərinliyi nöqtəyi-nəzərindən hüquq düşüncəsinin aşağıdakı üç səviyyəsi fərqləndirilir:

- 1) adi (empirik) hüquq düşüncəsi;
- 2) elmi (nəzəri) hüquq düşüncəsi;
- 3) peşə hüquq düşüncəsi.

Adi (empirik) hüquq düşüncəsi təbii şəkildə, konkret həyat şəraitinin, şəxsi həyat təcrübəsinin və əhali üçün əlçatan olan hüquqi təhsilin təsiri altında təşəkkül tapır. «Adi hüquq düşüncəsi insanların hüquq və qanunçuluğa dair kütləvi təsəvvürlərini, emosiyalarını və əhval-ruhiyyəsini əhatə edir».¹

Elmi (nəzəri) hüquq düşüncəsi geniş və dərin hüquqi ümumiləşdirmələr, hüquqi biliklər və qanunauyğunluqlar, eləcə də sosial-hüquqi gerçəkliyin xüsusi tədqiqatları əsasında formalaşır. Məhz elmi hüquq düşüncəsi hüquqyaradıcılığın bilavasitə mənbəyi olmalı, yuridik praktikanın təkmilləşdirilməsinə xidmət etməlidir. Çünki yaxşı nəzəri bünövrəni heç bir praktiki təməl əvəz edə bilməz.

Elmi hüquq düşüncəsi hüququn sistemləşdirilmiş şəkildə, nəzəri cəhətdən mənimsənilməsini ifadə edən müxtəlif siyasi-hüquqi ideyaların, konsepsiyaların və baxışların bütöv bir sistemini özündə ehtiva edir. Müasir cəmiyyətlərdə hüququn, qanunvericiliyin və siyasi-konstitusiyaya münasibətlərinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsində və göstərilməsində üstün rol məhz elmi hüquq düşüncəsinə məxsusdur.

Hüquqi hadisələrin əks etdirilməsinin, onların mahiyyətinin aşkar

¹ Общая теория права и государства / Под ред. В. В. Лазарева, М., ЮРИСТЪ, 1996, с. 194.

² Каминская В. И., Ратинов А. Р. Правосознание как элемент правовой культуры. Правовая культура и вопросы правового воспитания. М., 1974, С. 57.

¹ Теория государства и права. курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, Н. И. Малько. М., ЮРИСТЪ, 1999, с. 564-565.

olunmasının daşıyıcıları və hərəkətvericiləri qismində tədqiqatçı-hüquqşünas alimlər, bir qayda olaraq, yuridik yönümlü elmi-tədqiqat müəssisələrində çalışan peşəkar hüquqşünaslar çıxış edirlər.

Peşə hüquq düşüncəsi dedikdə, hüquqşünasların hüquqi şüuru nəzərdə tutulur. Əks etdirmə predmetindən asılı olaraq hüquqşünasın şüurunda hüquq münasibətlərinin müxtəlif sahələrinə (məsələn, mülki hüquq, mülki-prosessual, cinayət, cinayət-prosessual, ailə, əmək və s. hüquq münasibətlərinə) uyğun olan sferalar yaranır. Hüquqşünasların hüquqi şüurunun mahiyyəti və xüsusiyyətləri hüquqi ideologiyanın və hüquqi psixologiyanın məzmununda, hüquqi biliklərin, təsəvvürlərin, göstərişlərin, dəyər yönümlərinin həmin peşə qrupuna xas olan sistemində konkretləşdirilir.

Deməli, peşə hüquq düşüncəsi peşəkar hüquqşünaslar mühitində təşəkkül tapan siyasi-hüquqi ideyaların, anlayışların, təsəvvürlərin, əməllərin və stereotiplərin ifadəçisidir. Hüquq düşüncəsinin bu səviyyəsi yuridik normaların realizəsində çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hüquqi praktikanın stili və ruhu onun demokratik və humanist adekvatlığından asılıdır. Buna görə də bəzi məqamlarda hüquqşünasların peşəkar şüurunda təzahür edən təhriflər və yönümlər («ittihamedici» və ya «bərəətverici») deformasiyası, bürokratiçılıq, insan taleyinə laqeydlik və s. yalnız təəssüf doğurur.

Hüquqşünasların hüquq düşüncəsi nəzəri olmalıdır. İdeoloji səviyyə kimi ifadə etmə dərəcəsi hüquq düşüncəsi üçün tamamilə əlverişlidir. Hüquqşünaslar ənənəvi olaraq ideoloji təbəqə nümayəndələri siyahısına daxildirlər. Elmin əsas məqsədi hüquqşünasların hüquq düşüncəsinin konkret xüsusiyyətlərini, hər şeydən əvvəl, yüksək ixtisaslı mütəxəssis olmaq, qanunçuluğa ciddi və dönmədən əməl etmək kimi xüsusiyyətlərini aşkar etməkdən ibarətdir.¹

Hüquq düşüncəsinin strukturu. Həm fərdi, həm də qrup hüquq düşüncəsi mürəkkəb struktura malik təsisatdır. Həmin təsisatda rəşional komponentləri fərqləndirmək mümkündür. Ona görə də insanların qanunlara və digər normativ-hüquqi aktlara münasibətinin təhlili hüquq düşüncəsində bir sıra başqa elementlərin də fərqləndirilməsinə imkan yaradır.

İnformasiya – bu, birinci elementdir. Deməli bu, şüurda qanun, yaxud digər normativ-hüquqi akt haqqında bu və ya digər həcmdə informasiyanın olmasını zəruri edir. İnformasiya tam və hərtərəfli olmalıdır.

¹ Общая теория права и государства / Под ред. В. В. Лазарева, М., ЮРИСТЪ, 1996, с. 197-198.

Natamam informasiya qanunun mətninin şərh edilməsi üçün kifayət edə bilməz. Buna görə də hüquq düşüncəsinin informasiya səviyyəsi onun struktur hissəsinin zəruri komponentdir. Çünki qanun və ya hər hansı digər normativ-hüquqi akt haqqında kifayətəddici informasiya olmadan, nə qanuna, nə də istənilən normativ-hüquqi akta münasibət yarana bilməz.

İkinci element qiymətləndirmədir. Qanun və ya normativ-hüquqi akt haqqında informasiya əldə edən insan ona öz münasibətini bildirir, onu qiymətləndirməyə səy göstərir və öz dəyərləri ilə müqayisə edir. Bu nöqtəyi nəzərdən aksioloji (dəyər elementləri) elementlər hüquq düşüncəsinin strukturunda mühüm yer tutur. İnsanın məhz dəyər təsəvvürləri əsasında onun hüquqi sferadakı davranışının motivləri formalaşır.

Hüquq düşüncəsinin informasiya və qiymətləndirmə elementləri əsasında onun üçüncü elementi – iradəvi element formalaşır. Qanundan xəbərdar olan və onu qiymətləndirən insan qanunla, yaxud hər hansı normativ-hüquqi aktla nəzərdə tutulmuş şəraitdə nə edəcəyini qərarlaşdırır. Qanundan öz şəxsi məsələlərini həll etmək üçün istifadə etmək, yaxud ondan «yan keçmək», həmin qanunu ciddi şəkildə icra etmək və ya başqa bir hüquqi akt tapmaq – bütün bunlar hüquq düşüncəsinin iradəvi elementinə daxildir. Hüquq düşüncəsinin idarəvi elementini bəzən hüquqi göstəriş, yəni psixoloji istiqamət, insanın hüquqi tənzimləmə sferasında hərəkət etmə hazırlığı da adlandırırlar.

Psixoloji istiqamət öz növbəsində hüquq düşüncəsinin psixoloji strukturunu ifadə edir. Hüquq düşüncəsi insana real hüquq münasibətlərinin mürəkkəb sistemində mövcud olmağa, həmin sistemə adaptasiya olunmağa, onun üstünlüklərindən istifadə etməyə və öz mənəvi-praktiki səyləri ilə onların sabitliyini qorumağa imkan verən mənəvi-intellektual, hissi-emosional və iradəvi xassələrin məcmusundan ibarətdir. Şəxsiyyətin qanuna itaətli davranış qabiliyyəti və hazırlığının əsaslarının psixomental qismində çıxış edən hüquq düşüncəsi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- 1) sosial münasibətlərin hüquqi cəhətdən qaydaya salınmasında və rəşmiləşdirilməsində obyektiv zərurətin subyekt tərəfindən dərk edilməsi;
- 2) lazım olan sosial qaydanı hüququn və qanunun təmin etmək qabiliyyətinə subyektə inamın olması;
- 3) qanuni hakimiyyətin nüfuzuna subyekt tərəfindən hörmət nümayiş etdirilməsi;
- 4) hüquq normalarına əməl edilməsinin zəruriliyi qarşısında subyekt tərəfindən məsuliyyət hissəsinin dərk edilməsi;

5) subyektdə, onu hüquq normalarını pozmağa təhrik edən xarici təsirlərə və daxili niyyətlərə qarşı dayanmağa imkan verən kifayət qədər güclü iradənin olması.

Sabit sivilizasiyalı hüquq qaydası təkcə yalnız xarici məcburiyyət vasitəsilə qoruna bilməz. Vətəndaşların yetkin hüquq düşüncəsi onun daha etibarlı dayağı ola bilər. Ona görə də sivil dövlətlər vətəndaşların zəngin mənəviyyətli şəxsiyyətlər kimi inkişafı, onların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və mühafizəsi üçün zəruri olan şəraitin yaradılmasında çox maraqlıdırlar. Öz növbəsində inkişaf etmiş hüquq düşüncəsinə malik şəxsiyyət də öz hüquq və azadlıqlarına özünün dövlətə sivil münasibətinin zəruri şərti kimi baxmağa, qarşılıqlı hörmətin və qarşılıqlı məsuliyyətin daşıyıcısı olmağa meylli olur.

Hüquq düşüncəsinin fəaliyyətində biliklərin rolu. Hüquqa, etibarlı əsasların imperativlərinə arxalana bilən belə əsasların olması çox vacibdir. Cəmiyyət və dövlət, hüquq və qanun fərdin qarşılıqlı fəallıq nümayiş etdirməsində, onun xeyir və ədalət istiqamətində hərəkət etmək istəyinin, iradəsinin və hisslərinin olmasında maraqlıdır. Bunun üçün şəxsiyyətin zəruri hüquqi biliklərə yiyələnməsi çox vacib şərtlərdən biridir.

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin aktual problemlərinin tədqiqi təcrübəsi göstərir ki, yalnız xeyirxahlıqlardan, qanunlara itaətdən və ədalətdən xəbərdar olan fərdlər xeyirxah, qanuna itaətli və ədalətli ola bilərlər. Əksinə, belə etik-siyasi və hüquqi kateqoriyalar haqqında heç bir təsəvvürə malik olmayanlar cinayət və müxtəlif hüquq pozuntuları törətməyə həmişə meyl edirlər.

Həyatın danılmaz faktlarından biridir ki, xeyrin və ədalətin mahiyyətini dərk edənlərlə müqayisədə, bunları bilməyənlər içərisində şəxslər daha tez-tez peyda olur. Qanundan adətən, onu bilməyənlər qorxur, onun yalnız cəzalandırma vasitəsi olduğunu düşünürlər. Əksinə, qanunların mənə və mahiyyətini yaxşı dərk edənlər onlara hörmətlə yanaşır, öz fəaliyyət yollarını onların tələbləri çərçivəsində müəyyən edirlər.

Dərindən düşüncəyə hər bir fərd əxlaqda və hüquqda, ayrı-ayrı qanunlarda ehtiva olunan tələblərin mahiyyətini bilmək, öyrənmək tələbatını həmişə və hər məqamda hiss edir. Belə mənəvi keyfiyyətə malik olan fərdlər qanunların həqiqiliyi və etibarlılıq dərəcəsi haqqında təsəvvürlərini günbəgün artırmağa meylli olurlar. Belə keyfiyyətdən uzaq olan və qanunların göstərişlərinə laqeydliklə yanaşanlar isə bu barədə ümumiyyətlə eşitmək istəmir, yaxud qanunlara olan nifrətlərini gizlədə bilmirlər.

Hüququn və qanunun mahiyyətini dərk edənlər üçün hüquq normaları və hüquqi qanunlar əyilməzdir. Qanun belə fərdlərin nəzərində qoruyucu və mühafizəedici vasitədir. Belə fərdlər adətən, hüquq və qanunla bağlı bildiklərini başqaları ilə bölüşməyə həmişə hazır olur, qanunlara hörmətlə yanaşmağı və onların tələblərinə əməl etməyi ətrafdakılara tələq etməyə çalışırlar.

2. Müasir hüquq düşüncəsinin vəziyyəti

Müasir hüquq düşüncəsinin vəziyyəti postsovet cəmiyyətində baş vermiş ümumi böhranlı hadisələrlə, əvvəlki baxışların, idcya və təsəvvürlərin yenidən qiymətləndirilməsi ilə şərtlənir. SSRİ-nin süqut etdiyi ilk illərdə bir tərəfdən hüquqi sosial dövlətin tezliklə qurulacağına, insanı həm özbaşınalıqlardan və qanunsuzluqlardan, həm də kriminal strukturların bürokratiyasından qorumağa qadir olan güclü hüquqi sistemin yaradılacağına inam azalmış, digər tərəfdən hüquq düşüncəsinə inkişaf etməmiş «vəhşi» bazar idcologiyası böyük təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı o da məlumdur ki, sivilizasiyalı sərbəst bazar cəmiyyəti üçün fərdi hüquq düşüncəsinin inkişafı, hüququn rolu haqqında yetkin düşüncə tərzinin olması həmişə zəruri olmuşdur.

Hüquq düşüncəsindəki böhran bütövlükdə hüquqi sferada yaranmış vəziyyətlə, konstitusiya normaları ilə real münasibətlər arasında mövcud olan mühüm fərqlərlə, dəqiq və uğurlu fəaliyyət göstərən hüquqyaradıcılıq prosesinin olmaması ilə, qanunvericilik aktlarının qiymətləndirilməsinin obyektiv kriteriyalarının çatışmazlığı və ya heç olmaması ilə, dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinin səmərəsizliyi ilə başlı olmuşdur.

Hər bir sivil cəmiyyətdə və dövlətdə hüquqi sistemin konsepsiyasının işlənilməsi və hazırlanması gedişində irəli sürülən hər hansı müddəə ilk növbədə özünün birinciliyi və ya başlıca olması ilə diqqəti cəlb etmişdir. Belə konsepsiyaların müəllifləri tələpəli problemlərin həllinə yönələn prinsipləri işləyib hazırlayarkən onların hansının birinci, ikinci və ya üçüncü olmasını deyil, istisnasız olaraq hamısının cəmiyyətdə olduğunu həmişə ön plana çəkmişlər.

Belə ki, keçid dövründə hər bir dövlət üçün aşağıdakı bir sıra məqsədlərə nail olunması ilkin vəzifə kimi müəyyən olunmuşdur:

1) insanın, vətəndaşın konstitusiyaya hüquq və azadlıqlarının hüquqi müdafiəsi və mühafizəsi mexanizmlərinin, habelə digər işlək üsul və vasitələrinin yaradılması, eləcə də bu mexanizmlərin, üsul və vasitələrin təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsi;

2) yeni hüquq sisteminin və qanunvericilik sisteminin yaradılması əsasında qanunvericilik aktlarının, qanunqüvvəli aktların və digər normativ-hüquqi aktların sistemləşdirilməsi və dövrün tələblərinə cavab verən səviyyədə müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsi;

3) vətəndaş cəmiyyətinin və dövlətçiliyin başlanğıclarının möhkəmləndirilməsi və bu istiqamətdə dövlətin hüquq siyasətinin başlıca prinsiplərinin müəyyən edilməsi, həmin prinsiplərin hüquqi dövlət quruculuğuna nail olunması məqsədlərinə yönəldilməsi;

4) sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin hüquqi cəhətdən təmin edilməsi, bu islahatlar əsasında sərbəst bazar iqtisadiyyatının formalaşması və həmin iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinin ən optimal variantlarının axtarılması;

5) hüququ tətbiq etmə mexanizmlərinin və təcrübəsinin və qanunların icrasına nəzarətin gücləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi, eləcə də normativ-hüquqi aktların realizəsi üsullarının möhkəmləndirilməsi;

6) cəmiyyət üzvlərinin hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyəti səviyyəsinin yüksəldilməsi, habelə hüquqi biliklərin yayılması və təbliği vasitələrinin gücləndirilməsi;

7) istintaq, təhqiqat, məhkəmə və prokurorluq orqanlarının, eləcə də digər hüquq-mühafizə orqanlarının əməli fəaliyyətində təhriflərin və hər cür deformasiyaların qarşısının alınması məqsədilə hüquqi nihilizm təzahürlərinin aradan qaldırılması, cəmiyyətin hüquqi realıq və gerçəkliklərinin əhalinin diqqətinə çatdırılması istiqamətində işlərin yaxşılaşdırılması, ali təhsil ocaqlarında hüquqi biliklərin tədrisi şəbəkəsinin daha da genişləndirilməsi və s.

Tarixi inkişaf təcrübəsi şahadət verir ki, vətəndaş cəmiyyətinin və hüquqi dövlətin formalaşmasının ən mühüm şərti insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının etibarlı müdafiəsi və mühafizəsidir. Bu fəaliyyət istiqamətini dürüst müəyyən etmək dövlətin qarşısında duran mühüm vəzifədir. Onun həyata keçirilməsi və uğurlu nəticələrə nail olunması dövlətin yeritdiyi siyasətdən xeyli asılıdır. Bir sözlə, insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və mühafizəsi fəaliyyət istiqaməti dövlət siyasətinin ən mühüm komponentlərindən biri olmalıdır.

Məlumdur ki, sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid vətəndaşların varlıqlarına və yoxsullara sərt diferensiasiyası ilə müşayiət olunur. Belə diferensiasiya isə əksər hallarda yoxsulların sayının daha da çoxalmasına gətirib çıxarır. Buna görə də əhalinin sosial cəhətdən müdafiəsiz təbəqəsinin mükəmməl dövlət proqramının olması vacibdir. Burada söhbət dövlətin insana münasibətdə öz üzərinə düşən vəzifə və öhdəliklərini real şəkildə yerinə yetirməsi haqqında gedir. Dövlətlərin bu vəzifəsi beynəlxalq sənədlərdə də öz ifadəsini tapmışdır. Məsələn, «İnsan hüquqları haqqında ümumi Bəyannamə»nin 22-ci maddəsində deyilir ki, «hər bir insanın cəmiyyətin bir üzvü kimi sosial təminat və ləyaqətin qorunması üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsindən ötrü hüquqi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə milli səylər və beynəlxalq əməkdaşlıq vasitəsilə və hər bir dövlətin quruluşuna və ehtiyatlarına uyğun olaraq şəxsiyyətinin azad şəkildə inkişaf etdirilməsi hüququ vardır». Təbii olaraq, həyatda ən zəruri olanlardan məhrum olan insan nə dövlətin siyasətini müdafiə edə, nə də onun qanunlarını müsbət qiymətləndirə bilməz.

Bu nöqtəyi-nəzərdən praktikada belə bir konstitusiyaya müddəasını realizə etmək zəruridir ki, dövlətin, onun hər bir orqanının və vəzifəli şəxsinin fəaliyyəti insanın hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi maraqlarına tabe edilməlidir. Bunun üçün insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin hüquqi mexanizmlərinin ümumi bir sisteminin yaradılması tələb olunur. Eləcə də müdafiənin ənənəvi məhkəmə və inzibati formalarının təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, yeni, qeyri-ənənəvi formalarının işlənilib hazırlanması vacibdir. O cümlədən vətəndaşların ərizə və şikayətlərinə baxılması müddətləri və prosedurlarının sadələşdirilməsi, müəyyən bir fəaliyyətlə bağlı vətəndaşlar tərəfindən təqdim edilməli olan sənədlərin sayı azaldılması, lazımi instansiyalarda vətəndaşların qəbul saatlarının vaxtının uzadılması və qəbul günlərinin sayının çoxaldılması və s. daha məqsəduyğun olardı. Ümumiyyətlə isə, Böyük Britaniyanın təcrübəsində olduğu kimi, vətəndaşların ərizə və şikayətlərinə, digər müraciət və təkliflərinə baxılması ilə əlaqədar vahid mərkəzləşdirilmiş orqanın yaradılması ölkəmiz üçün də yaxşı nümunə ola bilər.

SSRİ-nin süqutundan sonra bir sıra postsovet respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda qaçqınlar və məcburi köçkünlər problemi kəskin xarakter almışdır. Bu, xüsusi aktualıq kəsb edən problemdir. Onların hüquqi və qanuni statusunu müəyyən edən müvafiq normativ aktların qəbul edilməsi və təxirəsalınmaz icraya yönəldilməsi günün vacib məsələlərindən biridir.

Müasir mərhələdə ciddi sosial problemlərdən (hüquq düşüncəsinin vəziyyəti baxımından) biri hüquqşünasların peşə hüquq düşüncəsinin (xüsusən də polis, məhkəmə orqanları işçilərinin) vəziyyətidir. Bu peşə sahiblərinin hüquq-mühafizə sahəsində fəaliyyəti cəmiyyət üzvlərini heç də qane etmir. Söhbət bu peşə sahiblərinə ümumi rəğbət hissənin olmaması deyil, onların öz peşə borclarını layiqincə yerinə yetirməmələrinə mənfi münasibət haqqında gedir. Məsələn, polis əməkdaşında elementar peşə etikasının olmaması, hüquq mədəniyyətindən xəbərsizliyi və vətəndaşa yanaşmanın öz sadə etik qaydasına riayət etməməsi cəmiyyət üzvləri arasında ikrah hissi doğurmaya bilməz. Nə üçün adı vətəndaş polis əməkdaşını gördükdə ondan qaçır, yaxud məhkəmədə şahid qismində ifadə verməkdən imtina edir və ya hal şahidi kimi istintaq hərəkətlərinin aparılmasında təhqiqat, istintaq orqanına kömək etmək istəmir?

Bütün belə analoci sualların cavabı çox sadədir. Polis əməkdaşı vətəndaşla qaba, kobud rəftar edir, ona yanaşma proseduruna əməl etmir, ona görə ki, ya belə qaydalara qəsdən əməl etmək istəmir, ya da onlardan ümumiyyətlə xəbəri yoxdur. İstintaq aparılması gedişində saatlarla qapı arxasında gözləyən, yaxud zərurət olmadan dəfələrlə ifadə verməyə çağırılan, bəzən hətta, törədilmiş cinayətdə iştirakçı olduğu da çətinləşdirilən şəxs əlbəttə ki, bir daha şahidlik etmək istəməz. Əgər çətsiz ki, cinayətin törədildiyini gözləri ilə görmüş şəxs istintaq və ya məhkəmə orqanına etibar etmədiyinə görə şahid qismində ifadə verməkdən qəsdən boyun qaçırır, yaxud bilib-bilə yayınır, buna heç də təəccüblənmək lazım deyil. Belə hallarda vətəndaş ilk növbədə öz hörmət və nüfuzunu qorumağa çalışır, çünki onun süründürməçiliyə məruz qalmayacağına və ya dindirən vəzifəli şəxsin hədə-qorxusuna, yalan ifadə verməyə məcbur edilməyəcəyinə heç kəs təminat verə bilməz. Bütün bunlar hüquq düşüncəsinin, xüsusən də peşə hüquq düşüncəsinin böhranlı vəziyyətinin göstəriciləridir.

Peşə hüquq düşüncəsində böhran həm də ilkin hüquqi baxışların, göstərişlərin, hiss və inamların səbəblərindən baş verir ki, bu da yeni qeyri-hüquqi konstruksiyaların, mənfi düşüncə tərzinin yaranması ilə nəticələnir. Bu da öz növbəsində hüquqşünasların peşə davranışına mənfi təsir göstərir. Hüquqşünasın hüquq düşüncəsinin deformatsiyası aşağıdakı müxtəlif formalarda təzahür edə bilər:

1) hüquqi infantilizm. Bu vaxt hüquqi şüurun təhrifi hüquqi baxışların, biliklərin, göstərişlərin formalaşmamasında və onların boşluqlarında ifadə olunur;

2) hüquqi neqativizm, yəni qanunun tələblərinin dərk edilmiş şəkildə təcrid edilməsi;

3) cinayətkar müstəviyə keçən deformatsiyaya uğramış hüquq düşüncəsi.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, hüquqi infantilizm hüquqşünasın təhrif olunmuş hüquq düşüncəsinin ən yumşaq formasıdır. Məsələn, formalaşmamış hüquq düşüncəsinə milis işçiləri arasında daha tez-tez təsadüf olunur. Bu, daha çox kəskin kadr çatışmağının nəticəsidir. Söyləmək kifayətdir ki, DİN müstəntiqlərinin 50 faizə qədərini ali hüquq təhsili yoxdur. Belə şəraitdə sabit və möhkəm hüquqi baxışların, dünyagörüşünün formalaşması uzun və müəkkəb bir mərhələdən keçir.¹

Hüquqi neqativizm hüquqa skeptik münasibət təzahür edir. Belə ki, fərd hüququn potensial imkanlarına tam etibar etmir. Belə etimadsızlıq açıq ifadə forması da daşıya bilər və hər bir ayrı-ayrı halda ən müxtəlif mülahizələrlə motivləşdirilə bilər. Yəni fərd öz siyasi əqidəsinə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürməyə, yaxud qanunsuzluğun «baş alıb getdiyinə» əminliyini açıq şəkildə ifadə edə bilər.

Peşə hüquq düşüncəsinin deformatsiyaya uğramasının ən ağır forması onun artaraq cinayətkar forma almasıdır. Hər hansı dövlətdə mafianın kifayət qədər qüdrətli güc strukturuna çevrildiyi və onun sıralarında «qanunda oğrular»dan, «avtoritetlər»dən və bandit-döyüşçülərdən savayı keçmiş idmançıların, yüksək vəzifəli məmurların, peşəkar hüquqşünasların təzahür etdiyi zaman hüquq düşüncəsi əsil mahiyyətini tamamilə itirir və cinayətkar bir forma alır. Bu, son dərəcə təhlükəli olan qeyri-adi bir haldır. Çünki belə bir vəziyyətdə dövlət strukturlarının və mafioz strukturların bir-birinə özünəməxsus qarışması baş verir. Bu da təbii olaraq istənilən ölkədə cinayətkarlığın artımını fəlakətli bir həddə gətirib çıxarır.

Hər hansı ölkədəki kriminogen situasiya azgınlıq, qorxu və intəhasızlıq kimi xarakteristikası verilən hadisə və proseslərin köməyiylə qiymətləndirilir. Cinayətkarlığın artması kriminoloji cəhətdən həmişə sərt zorakı formalara malik olmaqla, mafioz-təşkilati xarakter əldə etməsilə səciyyələndirilir. «Kriminal ədliyyə»nin meydana gəlməsini də məhz belə böhranlı vəziyyət şərtləşdirir.

Qanunlara açıqcasına, həyasızlıqla və demək olar ki, tam qanunsuzluqla hörmətsizlik ifadə olunur. Cinayətkar aləm öz şərtlərini diktdə edir.

¹ Баранов П., Витрук Н. Правосознание работников милиции // Право и жизнь. 1992, №2, с.124.

dövlətin öz üzərinə hücum keçir, hakimiyyətə iddia edir. O, bəzən hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin bir hissəsinə nəzarət edir, onlara münasibətdə şantaj, pulla ələ alma, hədələmə metodlarından istifadə edir, qanunvericinin, məhkəmənin, sahibkarların və curnalistlərin cəzalandırıcı tədbirləri qarşısında belə, öz cinayətkar hərəkətlərinə son qoymaq istəmir.

Cinayətkarlıq hüquqi nihilizmin güdrətli katalizatoru, yeni-yeni təsir sferaları ələ keçirməklə sürətlə genişlənən qaranlıq bir mühitdir. «Kölgə» iqtisadiyyatı ilə yanaşı, «kölgə» siyasəti, görünməz klanlar və təzyiqlər qrupları da yaranmışdır. Pis niyyətli cinayətkar birliklər qanunlardan və cəzadan qorxmadan bunlardan yan keçir, müxtəlif növ «hüquqi çıxır» və dolanbaçılıq yollardan istifadə edərək cəmiyyətə meydan oxuyurlar. Cinayətlik birliklər tam leqal və yarımləqal şəraitdə fəaliyyət göstərirlər.

Bəşər sivilizasiyası inkişafının tarixi təcrübəsi şahadət verir ki, cinayətlik labüd sosial bəla, sosial tərəqqinin qarşısını özünəməxsus vasitə və üsullarla alan təhlükəli hadisədir. Cinayətlik «qalib gəlmək» qeyri-mümkündür, onun səviyyəsinə yalnız nəzarət etmək olur. Məhz bütün bunlara görə cinayətlik mübarizə dövlət siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi, o cümlədən dövlətin cinayət-hüquq siyasətinin başlıca istiqamətidir. Cinayətlik mübarizə hər bir dövlətin həm daxili, həm də xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Cinayətlik mübarizə eyni zamanda da demokratik hüquqi sosial dövlətin prinsip və məqsədlərinin realizəsinə, insanın, vətəndaşın konstitusiyaya hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə və bu müdafiənin təminatının tələblərinə əməl olunmasına istiqamətləndirilmişdir.

Cinayətlik, xüsusən də mütəşəkkil cinayətlik mübarizə təkcə ancaq cinayət-hüquqi tədbirlərlə, «polis» tədbirləri ilə məhdudlaşma bilməz. Belə son dərəcə təhlükəli sosial bəlanı doğuran səbəb və şəraitin aradan qaldırılmasına, ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, sosial-psixoloji, əxlaqi-mənəvi sferalarında kriminogen amillərin hərəkətinin neytrallaşdırılmasına yönələn kompleks yanaşmanın olması zəruridir.

Müasir mərhələdə cəmiyyətin mənəvi vəziyyəti hüquq düşüncəsinin səviyyəsinə böyük təsir göstərir. Totalitarizmin meydana gəlməsi ilə ictimaiyyətin və dini əqidənin tamamilə arxa plana keçirilməsi insanların mənəvi üstlüyünə gətirib çıxardı. Xüsusən də keçmiş SSRİ-də XX yüzilliyin 20-ci illərindən başlayaraq cəmiyyət üzvlərinin «ateist tərbiyəsi» pərdəsi altında dini inanclardan uzaqlaşdırılması, məscidlərin nəinki bağlanması, hətta sökülərək dağıdılması əhalinin dindar hissəsilə yanaşı, digər qruplarının da mənəvi yoxsulluğuna səbəb oldu. Mənəvi dayaqların

uçurulması, xeyir və şər, vicdan, həya və s. haqqında təsəvvürlərə hətta məişət səviyyəsində məhəl qoyulmaması istiqamətində həyata keçirilən daxili dövlət siyasəti insanları ruhən şikəst etməkdən başqa bir şeyə xidmət etmirdi.

Tarixən məlumdur ki, xeyir və şər, yaxşılıq və pislik, şərəf və vicdansızlıq və s. bu kimi təsəvvürlər insanların mənəvi şüurunun əsasını təşkil etmişdir. V.S.Solovyov yazırdı: «Həyatın mənəvi mənası ilk başlanğıcda və qəti olaraq bizə daxilən faydalı və yaxın olan vicdanımız və zəkamız vasitəsilə müəyyən edilir... İnsan prinsip etibarilə və öz təyinatına görə xeyir üçün sözsüz ki, daxili bir forma, qeyd-şərtsiz məzmunudur; bütün qalanlar isə şərti və nisbidir».¹ Bu zaman mənəvi başlanğıclar bütün adamlar üçün fakt deyil, bir tələb kimi eyni olmalıdır. Empirik xeyir və şər ayrılıqda hər bir insan üçün müxtəlif ola bilər. Lakin mənəvi xeyir və şər hamı üçün eyni olmalıdır.

Vicdan öz təbiəti etibarilə həmişə fərdidir və bu, insan üçün əxlaqi-mənəvi bir etalondur. Ona görə də insanları dini etiqaddan uzaqlaşdırmaq onların vicdanına məhvedici təsir göstərmişdir. Çünki dini əqidə və düşüncə vicdanla sıx bağlıdır. İnsanın etiqadını, dini əqidəsini əlindən almaq, deməli, onun vicdanını da məhv etmək deməkdir. Dini inam və əqidə həmişə eyni olan amillər kimi insan həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur. Yüksək mənəvi əqidə və dərin inam insanları həmişə yaxşı əməllər arxasınca getməyə sövq etmiş, cəmiyyətdə dövlətin düzgün siyasətinə, hüququn demokratik sistemə və qanunların həm aliliyinə, həm də humanistliyinə məhkəm etibarlı tərbiyə etmişdir.

V.İvanov haqlı olaraq qeyd edirdi ki, hüquq düşüncəsi -- bu, təkcə hüquqi psixologiya və hüquqi ideologiya deyildir. İnsanın hüquq düşüncəsi insanın azad iradəsinin onun əməllərinə və Allah tərəfindən verilən mənəviyyət qanunlarının mənasına uyğunluğunu yoxlayan vicdan aktıdır. Bu akt özündə əməllərin və fikirlərin qiymətləndirilməsini ehtiva edir; o, vahiməyə və fərhə səbəb olur; həya, diskomfort vəziyyət doğurur; inam və qüvvə verir; ruhlandırır və şikəst edir.²

Yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olan şəxsiyyət konkret qanunvericilik aktlarından xəbərsiz olmaqla da tam qanuna itaətli fərd ola bilər.

¹ Соловьев В.С. Сочинения, т.1, М., 1988, с.96.

² Иванов В. Вера – совесть – правосознание – государство // Право и жизнь, 1994, №6, с.110.

Lakin bunun üçün qanunların həyati reallıqları ədalət, azadlıq və humanizm nöqtəyi-nəzərindən əks etdirmələri zəruridir.

3. Hüquqi ideologiya və hüquqi psixologiya

Hüquq düşüncəsinin strukturunda özünəməxsus yeri olan ən mühüm komponentlər qismində hüquqi ideologiya və hüquqi psixologiya çıxış edir.

Şüurun digər sahələri (siyasi, mənəvi, estetik və s.) ilə müqayisədə hüquq düşüncəsinin spesifikliyini şüur və hüquqi nəticələr doğurmuş davranışla bağlı həyəcan təşkil edir. Mürəkkəb strukturdan ibarət olan hüquq düşüncəsində fərqləndirilməli olan rəşional komponentlərdən biri də hüquqi ideologiyadır. Bu nöqtəyi-nəzərdən hüquqi ideologiya özündə cəmiyyətdə hüquq və hüquqi hadisələr haqqında anlayışları və təəvvürləri ehtiva edir.

Hüquqi ideologiya dedikdə, hüquqi reallığı konseptual, sistemləşdirilmiş şəkildə əks etdirən və qiymətləndirən hüquqi ideyaların, nəzəriyyələrin və görüşlərin məcmusu başa düşülür.

Hüquqi ideologiya sosial siniflərin və müxtəlif qrupların, əhali təbəqəsinin və bütövlükdə cəmiyyətin hüquqi prinsiplərinin, habelə tələblərinin elmi ifadəsidir. Hüquqi ideologiya nəzəri şüurun aşkar olunması, sosial kompromisə nail olmaq vasitəsilə müxtəlif ictimai mənafeələrin əlaqələndirilməsi və razılaşdırılması kimi formalaşır. Bu halda o, özündə şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının prioritetindən, hakimiyyətin bölgüsündən, siyasi plüralizmdən, inzibati-amirano idarəetmənin antipodu olan məhkəmənin yüksək rolundan ibarət böyük mənəvi potensialı ehtiva edir ki, bu da ümumi və hüquq mədəniyyəti inkişaf etmiş ideoloji, iqtisadi cəhətdən sağlam olan cəmiyyətə xasdır.

Hüquqi ideologiya hüququn ayrıca təzahürlərində (məsələn, bu və ya digər norma, məhkəmə qərarları növündə və s.) deyil, cəmiyyətin müstəqil elementi (ictimai-iqtisadi formasiya, mədəniyyət, sivilizasiya) qismində bütöv bir sosial institut kimi onun məqsədyönlü, bir qayda olaraq, elmi və ya fəlsəfi cəhətdən düşünülməsilə səciyyələndirilir.¹

Hüquqi ideologiya hüquq haqqında həyati cəhətdən müdrikliyi ilə seçilən mülahizələrin məcmusudur. K.Hegelin «hüquq fəlsəfəsinin həmin

¹ Теория государства и права. Курс лекций / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. М., ЮРИСТЪ, 1999, с.559.

həyati müdrikliyin ən dəyərli komponentlərindən biri hesab etmək ədalətli olardı. «Hüquqi ideologiyanın hüquqi tənzimləmədəki rolu kifayət qədər aşkardır: hüquqi görüşlər, nəzəriyyələr, doktrinalar əsasında hüquqyaradıcılıq həyata keçirilir; rəşional komponentlər hüququn rəşializəsi prosesində də əhəmiyyət kəsb edirlər».¹

İdeologiya sferasında və ideologiya vasitəsilə, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin sosial qruplarının, xalqların, dövlətin və bütövlükdə dünya birliyinin tələbatları və maraqlı öz əksini tapır. Cəmiyyətin hüquqi gerçəkliyinin ideoloji cəhətdən əks olunmasında fərdi elementlərin və şəxsiyyət elementlərinin də özünəməxsus payı vardır. Belə ki, bu və ya digər ideoloji doktrina, bir qayda olaraq, ayrı-ayrı insanlar – alimlər, filosoflar, ictimai və siyasi xadimlər tərəfindən işlənilib hazırlaşdırılır və formalaşdırılır, sonradan isə bütünlükdə bu dəyərlər çoxluğun, o cümlədən də konkret insanların malına çevrilir.

Hüquqi ideologiya mövcud olan və ya yaranan hüquq münasibətlərini, qanunçuluğu və hüquq qaydasını əsaslandırır və qiymətləndirir. Hüquqi ideologiyanın işlənilib hazırlanmasında cəmiyyət həyatının konkret-tarixi şəraitini, qüvvələrin yerləşdirilməsini, ictimai şüurun səviyyəsini, sosial psixologiyayı, həm çoxluğun, həm də azlığın iradəsini və maraqlarını və digər amilləri nəzərə alan hüquqsünaslar, siyasətsünaslar və iqtisadçılar iştirak edirlər.²

Hüquqi ideologiyada hüquq elminin özünəməxsus xüsusi çəkisi vardır. Elmi nəzəriyyə cəmiyyətin hüquqi həyatının inkişaf strategiyasını müəyyən edir, müasir hüquqi situasiyanın hərtərəfli təhlilini həyata keçirir. Elmi doktrinalar hüququn mənbələri qismində çıxış edə bilirlər. Hüquq nəzəriyyəsinin mənimlənməsi, cəmiyyətin həyatında hüququn rolunun rəşional cəhətdən sərf-nəzər edilməsi hüquqi ideologiya ilə yanaşı, həmçinin də hüquqi təhsilin, hüquqi peşəkarlığın formalaşmasının mühüm və zəruri elementləridir.

Gerçəkliyin hüquqi cəhətdən dərk edilməsinin üsulu kimi hüquqi ideologiyanın nümunələrinə G.Hegelin hüquq fəlsəfəsi, dövlət və hüququn təbii hüquq, pozitivist, marksist doktrinası xidmət edə bilər. Belə nümunələrə hüquq düşüncəsinin bir sıra müasir konsepsiyalarını da aid

¹ Теория государства и права. Учебник / под ред. В.М. Корельского и В.Д. Первалова. М., ИНФА-М-НОРМА, 1997, с.326.

² Общая теория права и государства / под ред. В.В. Лазарева. М., ЮРИСТЪ, 1996, с.201.

etmək olar. Bundan başqa, hüquqi ideologiyanın daha çox tətbiq edildiyi sfera insanların fərdi deyil, təbii-kütləvi münasibətləri sferasıdır. Bu da kifayət qədər rəsmiləşdirilmiş, institusiyalaşdırılmış sosial birliklərin – siniflərin, siyasi partiyaların, ictimai hərəkətlərin, dövlətin, dövlətlərarası birliklərin mənafeclərinin və tələbatlarının ifadə olunmasına istiqamətləndirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, hüquqi psixologiya üçün də sosiyyovidir.

Məlum olduğu kimi, müasir hakimiyyət münasibətlərində iştirak edən bu və ya digər siyasi təşkilatlar, bir qayda olaraq, hansısa siyasi-hüquqi ideologiya – mühafizəkar, liberal, marksist, müsəlman, xristian və s. əsasında yaradılır. Belə halda hüquqi ideologiya öz əsas təyinatını yerinə yetirir. O, partiyanın, hərəkətin, bütövlükdə insanların siyasi sisteminin fəaliyyətinin özünəməxsus sosial plan-proqramına xidmət edir, onların müəyyən sosial və siyasi-hüquqi ideallara nail olmasına imkan yaradır.

Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlətin formalaşması tədrici, həm də son dərəcə müərkəb bir prosesdir. Çünki hüquqi dövlət demokratiya, insan hüquqlarının təmin olunması, humanist və ədalətli hüquq qaydası haqqında həm ümumbəşəri, həm də milli təsəvvürlərə uyğun olmalıdır. Bu halda dövlətin hüquqi doktrinası Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafı istiqamətində ideoloji əsas xidmət edir.

Demokratik, dövlət-mədəni-tarixi cəhətdən əsaslandırılmış dövlət-hüquqi ideologiyanın olması istənilən cəmiyyətin fəaliyyətinin mühüm şərtidir. Artıq XX yüzilliyin 90-cı illərinin ortalarından keçən dövr ərzində əldə olunan təməlli nəticələrdən biri ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikası aydın və düşünülmüş milli dövlət-hüquqi ideologiya olmadan yaşaya bilməz. Belə bir ideologiyanın formalaşması və inkişafı hüquqi dövlət quruculuğunun da ən mühüm şərtlərindən biridir.

Başqa sözlə, müasir sivilizasiyalı cəmiyyəti siyasi-hüquqi ideologiyasız düşünmək mənasız olardı. Buna ABŞ-ın Konstitusiyası, AFR-in Konstitusiyası, İnsan və vətəndaş hüquqlarının 1789-cu il Fransız Bəyannaməsi nümunə ola bilər. Məhz adları çəkilən siyasi-hüquqi sənədlər Qərbdə demokratiyanın və hüquq sistemlərinin bünövrəsini qoymuş, həmin bünövrənin əsasına xidmət etmişdir.

Artıq keçid dövrünü başa vurmuş Azərbaycan Respublikası üçün hüquqi ideologiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Milli hüquqi ideologiya hər bir fərdə, sosial qruplara, siyasi partiyalara və ictimai birliklərə yeni

sosial-iqtisadi və siyasi şəraitdə bu və ya digər yönümü seçməyə imkan yaradır. Heç bir başqa proses, hətta qüvvədə olan qanunvericiliyin müfəssəl təbliğati hüquqi ideologiyanın etdiyi eadə, onun rolunu əvəz eadə bilməz. Konkret və utilitar proqramlardan, şüurlardan, plan və vədlərdən fərqli olaraq, hüquqi ideologiya uzunmüddətli proseslərə, davranış normalarına istiqamətləndirilir ki, bunun da sayəsində sosial və yaradıcı məqsədlərin uğurla həyata keçirilməsinə nail olunur.

Hüquqi ideologiya hüquqi biliklərin, bütövlükdə hüquq mədəniyyətinin eadə sintezidir ki, o, konseptual şəkildə təkcə mütəxəssislərin deyil, əhalinin geniş təbəqələrinin, hər bir konkret fərdin həyatı fəaliyyətinə yol tapır, cəmiyyətin sosial-hüquqi həyatının reallıqlarını əks etdirərək, müərkəb və ziddiyyətlər dolu dünyada onları düzgün məcraya yönəldir.

Milli hüquqi doktrina cəmiyyətin hüquqi şüur səviyyəsinin mühüm göstəricisidir. O, dünyanın sivilizasiyalı xalqlarının inkişaf etmiş hüquq ailəsinə girişə xidmət edən mühüm mədəni-hüquqi dəyərləri sosiyyələndirir, Azərbaycan Respublikasının həmin hüquq ailəsində yerinin mənəvi bə tarixi potensialını müəyyən edir.

Bəs, müasir və gənc Azərbaycan Respublikası üçün hansı hüquqi ideologiya aktual ola bilər?

Azərbaycan Respublikası XX yüzilliyin 90-cı illərindən öz milli hüquq nəzəriyyəsinə malik olmamış, keçmiş SSRİ-nin tərkibində 70 il müddətində dövlət və hüququn marksist doktrinasına əsaslanmışdır. Qeyd etmək zəruridir ki, marksizmi-leninizm ideologiyası tarix səhnəsini tərk etsə də, dövlət və hüququn K.Marks və F.Engels tərəfindən işlənilib hazırlanmış metodologiyası indi də qorunub saxlanılır və o, gələcəkdə də klassik bir nəzəriyyə kimi elmi dəyərə malik tədqiqat obyektinə olaraq qalacaqdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, marksist dövlət və hüquq nəzəriyyəsi XX yüzilliyin 50-ci illərindən başlayaraq XX yüzilliyin 80-ci illərinin sonunadək olan dövrün sosial-siyasi və hüquqi proseslərinin öyrənilməsi, təhlil və tədqiq edilməsi baxımından təkcə keçmiş SSRİ məkanı üçün deyil, bütün dünya üçün əhəmiyyətə malikdir. Bir daha qeyd edirik ki, o, yalnız klassik bir nəzəriyyə kimi müasir elmin həmişə diqqət mərkəzində olacaqdır.

Lakin bu gün Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin, onun aktual problemlərinin tədqiqi sahəsində demək olar ki, heç bir təməlli tədqiqata təsadüf olunmur. Müasir sosial-iqtisadi və siyasi-mədəni, eadə də əxlaqi-mənəvi inkişaf özünün yüksək tərəqqi yolunda

olsa da, Azərbaycan hüquqşünaslığı (hüququn nəzəri problemlərinin tədqiqi baxımından) bu inkişaf prosesindən geri qalır, sosial-hüquqi məsələlərin praktiki hissəsinin elmi-nəzəri araşdırmalarına verilən tələblərinə hələ cavab vermək iqtidarında deyil. Vətənin hüquq nəzəriyyəsi ölkənin ümumi inkişaf sürətilə ayaqlaşma bilmir. Əlbəttə ki, bunun başlıca obyektiv səbəblərindən biri, əgər Azərbaycanın çox gənc müstəqil dövlət olmasıdırsa, subyektiv səbəbi bu sahədə elmi kadrlar hazırlığının tamamilə yox dərəcəsində olmasıdır. Əgər ən yaxın gələcəkdə hüquq nəzəriyyəsi sahəsində elmi kadrlar hazırlığına bugünkü laqeyd münasibət aradan qaldırılmazsa, ölkə belə kadrlara olan ehtiyaclarını xarici ölkələrin elmi müəssisələri və alimləri hesabına ödəmək məcburiyyətində qalacaqdır.

İndiki mərhələdə Azərbaycan Respublikası yeni təməlli sosial-iqtisadi, ictimai-mənəvi və geosiyasi situasiyada yerləşir və bu da öz növbəsində ölkənin hüquqi ukladının yeni müstəvi üzərinə çıxarılmasını, həmin ukladın ideoloji və mədəni cəhətdən əsaslandırılmasının yeni səviyyəyə qaldırılmasını zəruri edir. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının hüquqi inkişafının gələcək bütöv və sistemləşdirilmiş konsepsiyasının aşağıdakı ən ümumi parametrlərini diqqətə çatdırmaq olar:

1) Azərbaycan Respublikasının hüquqi ideologiyası sosial-siyasi ideyaların sıx birliyi, cəmiyyətin müxtəlif sosial qruplarının qarşılıqlı-əlaqəli münasibətləri üzərində qurulmalıdır. Hüquq nəzəriyyəsi maksimum dərəcədə mənəvi həmrəyliyə, xalqın sarsılmaz müdaxiləkilliyinə nail olunmasına səylər göstərməlidir. Hüquq nəzəriyyəsi Azərbaycan Respublikasının inkişaf istiqamətləri ilə bağlı köklü vəzifələrin realizəsinə yardım etməlidir;

2) hüquqi ideologiya Azərbaycan Respublikasının qədim dövlətçilik ənənələrinin tarixi təcrübəsinin öyrənilməsinə, dərinə qavranılmasına və əsaslı tədqiq edilməsinə ideoloji nöqtəyi-nəzərdən həmişə açıq olmalı, tarixin dərsələrindən düzgün nəticələr çıxarılmalıdır. Hüquqi ideologiya keçmiş dövrlərdə və hazırda təşəkkül tapan hüquq nəzəriyyələrindən Azərbaycan Respublikası üçün yalnız ən əlverişli və faydalı olanları əxz etməli, bunlardan yeni nəzəri müddəaların işlənilib hazırlanmasında istifadə etməlidir;

3) cəmiyyətə və dövlətə münasibətdə insan şəxsiyyəti öz fərdi keyfiyyətləri ilə dövlətləşdirilməməli, onun müstəqilliyi və təşəbbüskarlığı boğulmamalıdır, çünki belə ifrat dövlətləşdirmə Azərbaycanda hüquqi ideologiyanın metodoloji əsaslarına xidmət edə bilməz. Fərdiyyətçilik yalnız sosiallıq vasitəsilə mümkündür. Cəmiyyətin şəxsiyyət, yaxud ək-

sinə, şəxsiyyətin cəmiyyət üzərində üstünlüyünə deyil, şəxsiyyətin və cəmiyyətin mənafeələrinin rəşional şəkildə əlaqələndirilməsi ideoloji cəhətdən zəruridir. Şəxsiyyətin hərtərəfli və sağlam, ahəngdar inkişafı, hüquq və vəzifələrin ahəngdarlığının təmin edilməsi insanın cəmiyyətə, onun mədəniyyətinə, cəmiyyətin, isə insana və şəxsiyyətinə inteqrasiyası vasitəsilə realizə olunur və təbii olaraq hüquqi ideologiyanın qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri həmin prosesə təkan verməkdən ibarət olmalıdır;

4) hüquqi ideologiya Azərbaycan dövlətçiliyinin və dövlətin möhkəmləndirilməsi və onun müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün və ümumi təhlükəsizliyinin müdafiəsi prinsipinə söykənməlidir. Azərbaycan Respublikasının daha güclü və qüdrətli, demokratik bir dövlət olmasından ötrü hüquqi ideologiyanın bütün səmərəli vasitələrindən istifadə edilməli, dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin aktual problemlərinin tədqiq edilməsi dairəsi genişləndirilməli və bunun üçün milli konqressiyanın işlənilib hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Beləliklə, hüquqi ideologiya cəmiyyətin hüquq düşüncəsinin struktur komponentlərindən biri olmaq etibarilə bütövlükdə hüquqi tənzimləmədə hüquq düşüncəsi funksiyalarının həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, hüquq düşüncəsinin struktur elementlərindən birini də hüquqi psixologiya təşkil edir.

Hüquqi psixologiya hüquq düşüncəsinin **emosional struktur elementi** qismində səciyyələndirilir.¹ Emosiyalar şüurun strukturuna üzvi olaraq daxil edilmişdir və insan hüquqi tənzimləmə sferasında ancaq rəşional təfəkkürü rəhbər tuta bilməz. Emosional çalarlar (müsbət və ya mənfi) hüquqi davranışın xarakterinə və istiqamətinə mühüm təsir göstərir. Hüquqə uyğun davranışın öyrənilməsi təcrübəsi göstərir ki, insanın emosional sferasından yayınma onun davranışının təbiətində nəyinsə başa düşülməsini çətinləşdirir. Emosiyalar qeyri-hüquqi davranışa da təsir göstərilir. Məsələn, cinayətin törədilməsi zamanı güclü ruhi həyəcan vəziyyətinin yuridik əhəmiyyəti vardır.

Hüquqi psixologiya həm ayrı-ayrı insanların, həm də sosial qrupların gündəlik təcrübəsində nəticə kimi formalaşan ictimai şüurun empirik və adi səviyyəsinə uyğun gəlir. Ona görə də hüquqi psixologiyanın məzmununu insanlarda mövcud hüquq normaları və onların realizəsi təc-

¹ Теория государства и права. Учебник / под ред. В.М.Корельского и В.Д.Первалова. М., ИНФА-М-НОРМА, 1997, с.326.

rübəsi ilə bağlı yaranan hisslər, emosiyalar, əhval-ruhiyyə, narahatlıqlar, vərdislər, stereotiplər təşkil edir.

Hüquqi psixologiya hüquq düşüncəsinin təbii, sistemləşdirilməmiş, istənilən insanın və ya bu və yaxud digər sosial qrupun dövlətə, hüquqa, qanunvericiliyə, digər hüquqi fenomenlərə ayrı-ayrı psixoloji reaksiyalarında ifadə olunan qüvvəsidir.¹ Yeni qanunvericilik aktının qəbul və ya köhnə qanunun ləğv edilməsi ilə bağlı təzahür edən sevinc və ya kədər, hüquq normalarının tətbiqi təcrübəsindən, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətindən doğan razılıq və ya narazılıq, hüquqi qadağanların pozulmasına barışmaz və ya laqeyd münasibət – bütün bunlar hüquqi hisslər kimi öz məcmusu ilə ictimai şüurda hüquqi psixologiya sferasını yaradır.

Beləliklə, hüquqi psixologiya dedikdə, bütövlükdə bütün cəmiyyət, yaxud konkret sosial qrup (qruplar) üçün səciyyəvi olan hisslərin, emosiyaların, əhval-ruhiyyənin, istək və ya vərdislərin məcmusu başa düşülür.

Hüquqi psixologiya müxtəlif millətlərdən, xalqlardan, sosial qruplardan və əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrindən ibarət olan cəmiyyət üzvlərinin həyati münasibətlərinin bilavasitə əks etdirilməsindən ibarət olan struktur elementidir. Məhz aşağıdakılar hüquq psixologiyası vasitəsilə realizə olunur:

1) hüquq mədəniyyətinə üzvi surətdə xas olan adət və ənənələr, ümumiyyətlə, şəxsiyyətin vərdislərinə, məişətinə və mədəniyyətinə daxil olan bütün hissi və emosional amillər;

2) sosial fərdin öz davranışını onun cəmiyyətdə qüvvədə olan hüquq normalarına uyğunluğu nöqtəyi-nəzərindən tənqidi qiymətləndirmək bacarığı, yəni özünüqiymətləndirmə.

Artıq qeyd edildiyi kimi, hüquqi psixologiya özündə adi həyat səviyyəsinin əks olunmasını ehtiva edir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, o, hüquq düşüncəsinin strukturunda ikinci dərəcəli rola malikdir. Əksinə, hüquqi psixologiya hüququn dərk edilməsinin ən geniş yayılmış formasıdır. Bu, yuridik elementin iştirakı ilə yaranan bütün ictimai münasibətlər sferasına da bu və ya digər dərəcədə xasdır.

Hüquq məhz psixoloji reaksiyalar mühitində öz sosial mahiyyətinin aparıcı komponentlərini – humanizmi, ədaləti, subyektlərin formal bə-

¹ Теория государства и права. курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, Н.И. Малько. М., ЮРИСТЪ, 1999, с.557.

rabərliyini və s. həyata keçirir. Hüququn bu xarakteristikaları insan hisslərinin müxtəlif hüquqi hadisələrə reaksiyasını ifadə edir.

Bundan başqa, hüquqi psixologiya hüquqi əksətdirmənin ən dərin və bilavasitə qavranılması və dərk edilməsi sferasıdır. Bu isə bəzən hüquqa, qanunvericiliyə fərdi və kütləvi reaksiyaların elə tiplərini verir ki, həmin reaksiyalar sayəsində bu və ya digər qanunvericilik proqramlarının uğur və ya uğursuzluqlarını müəyyən etmək mümkün olur.

Təcrübə göstərir ki, dövlətin hüquq siyasətində əhalinin hüquq psixologiyasının təcrid edilməsi bu və ya digər dövlət tədbirlərinin məğlubıyyəti ilə nəticələnmiş, istənilən məqsədlərə nail olunmamışdır. Ona görə də psixoloji reaksiyalar əlmi gerçəkliyin faktları ilə şərtlənən bir sıra hadisə və proseslərin düzgün məcraya yönəldilməsinin mühüm amillərindən biri kimi dəyərləndirilir. Hüquqi təsəvvürlərin genezisində şüursuz fəal cəlbətmə sferası həm hüquqi, həm də hüquqazidd davranışın formalaşmasında iştirak edir. Hüquqi psixologiya şüursuz hadisə kimi öz ifadəsini gerçəkliyin dərk edilməsinin intuisiya, psixoloji affekt (bu və ya digər hüquq pozuntularının törədilməsi zamanı), vərdişkar hərəkətlər və sosial mənfəətiraslar kimi formalarda ifadə olunur.

Deməli, hüquqi sosiologiya ictimai şüurun hüquqi tənzimlənməsi üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edən sferasıdır. Həm hüquq nəzəriyyəçilərinin, həm də sahəvi hüquq elmləri mütəxəssislərinin səyləri də məhz həmin sferanın dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsinə yönəlmişdir.

4. Hüquq mədəniyyəti və hüquq tərbiyəsi

Müasir hüquq düşüncəsinin vəziyyəti əksər hallarda cəmiyyətdə mövcud olan hüquq mədəniyyətinin səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Deməli, hüquq düşüncəsinin böhranlı vəziyyəti hüquq mədəniyyətinin aşağı səviyyədə olduğunu əks etdirən göstəricilərdən biridir. Cəmiyyətdə həmişə belə bir aksiom hökm sürür: «Filan şəxs cinayət törətmişdir, deməli, mədəniyyəti yoxdur», yaxud «mədəni adam hər hansı pozuntuya yol verməz» və s. Belə deyimlərdə söhbətin əsasən ümumi mədəniyyət haqqında getdiyinə baxmayaraq, onlar hüquq mədəniyyətinin də bütün komponentlərini özündə ehtiva edir. Çünki hüquq mədəniyyəti cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

SSRİ-nin süqutundan sonra V.A.Tumanov haqlı olaraq yazırdı: «Cəmiyyət dövləti fasiləsiz idarəetmənin totalitar metodlarından imtina

etdikdən və hüquqi dövlət quruculuğu yoluna qədəm qoymağa cəhdlər göstərdikdən, siyasi və iqtisadi cəhətdən əvvəllər sanki zəncirlənmiş insanlar hüquq və azadlıqlardan az və ya çox dərəcədə real istifadə etmək imkanı əldə etdikdən dərhal sonra, onilliklərlə hüquqa etinasızlığın və onun lazımlı qiymət verilməməsinin hökmranlıq etdiyi cəmiyyətin hüquq mədəniyyətinin aşağı səviyyədə olduğu bütün çıpaqlığı ilə özünü büruzə verdi».

Hüquq mədəniyyəti müəyyən əsas başlanğıcları bilməyi, qüvvədə olan qanunvericiliyin əsas müddəalarına bələd olmağı və onlardan istifadə etməyi bacarmağı nəzərdə tutur. Dövlətin hüquq sistemi, qüvvədə olan qanunvericiliyi haqqında zəruri biliklərə malik olmayan vətəndaşlar öz hüquqlarından lazımlı istifadə etməyi və onları inkişaf etdirməyi, vəzifələrinin nədən ibarət olduğunu, eləcə də öz qanuni mənafeələrini necə müdafiə etməyi istənilən səviyyədə realizə edə bilməzlər. Dəhşətli odur ki, qanunvericilik fəaliyyətini həyata keçirən şəxslərin özləri zəruri hüquqi biliklərə malik olmadıqları halda belə bir məsul işlə məşğul olurlar. Yaxud insan taleyini məhkəmə və müxtəlif instansiyalı hüquq-mühafizə orqanlarında çalışan, lakin hüquq elminin dəyərlərindən xəbərsiz olan, qanunların və hüquq normalarının əsil mahiyyətini dərk etməyən, humanist hisslərdən uzaq olan və ədalətin şərtlərinə məhəl qoymayan hüquqşünaslar həll edirlər. Belə səviyyəsiz hüquqşünasların dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarında yüksək vəzifə tutmaları cəmiyyətə və dövlətə ziyan verməkdən savayı heç bir fayda gətirmir.

Hüquq mədəniyyətinin xarakteristikası ilə bir araya sığmayan və hüquq düşüncəsinin səviyyəsizliyinə dəlalət etməklə narahatlıq doğuran məsələlərdən biri xüsusən də hüquq-mühafizə orqanlarında fəaliyyət göstərən hüquqşünasların öz elmi yönümlərini düzgün müəyyən etməmələridir. Burada söhbət o problem haqqında gedir ki, istintaq, məhkəmə, prokurorluq və daxili işlər orqanlarında müxtəlif vəzifələrdə çalışan ali təhsilli hüquqşünaslar elmi tədqiqatla məşğul olmaq istəyərkən praktiki fəaliyyətinə tamamilə uyğun gəlməyən mövzulara müraciət edirlər. Doğrudur, hüquqşünasın hüququn istənilən sahəsi üzrə tədqiqatlar aparmaq hüququ vardır və bu hüquq heç nə ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Lakin əsas problem məsələnin başqa tərəfidir. Məsələn, necə olur ki, məhkəmədə cinayət əməllərinə dair işlər üzrə fəaliyyətlə məşğul olan hüquqşünas

dissertasiya mövzusu üçün beynəlxalq hüquqa müraciət edir. Soruşulur: məgər, dövlətlərarası sosial-iqtisadi və siyasi münasibətlərin araşdırılması cinayət qanunvericiliyinin hələ də təhlilə böyük ehtiyacı olan aktual problemləri ilə eyniləşdirilməsi düzgündürmü? Belə vəziyyətdə praktika ilə elmi-nəzəri tədqiqat fəaliyyəti bir-birinə nə dərəcədə uyğundur? Günün çox hissəsini cinayət işləri materiallarını öyrənməklə məşğul olan müstəntiq və ya hakim işdən sonra beynəlxalq hüququn problemləri ilə məşğul olmasının hansı hüquq düşüncəsinin məhsulu olduğunu müəyyən etmək, fikrimizcə, yalnız öz əməli peşəsinə hörmətsizlik, hüquq mədəniyyətsizliyi kimi qiymətləndirilə bilər.

Müasir mərhələdə «hüquq mədəniyyəti» anlayışından cəmiyyətin bütün hüquqi üstqurumunun xarakteristikası üçün istifadə olunur. O, hüququn, hüquq düşüncəsinin, hüquq münasibətlərinin, qanunçuluğun və hüquq qaydasının, qanunvericiliyin və hüquq tətbiqetmənin özünü, habelə digər hüquqi fəaliyyəti, bütün pozitiv hüquqi gerçəkliyi fəaliyyəti və onun tərkib hissələrinin inkişafı ilə birlikdə təcəssüm etdirir.

Hüquq mədəniyyəti, artıq qeyd edildiyi kimi, cəmiyyətin mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu mədəniyyət tədricən, ictimai inkişaf varisliyi vasitəsilə, bir-birini əvəz edən nəsillərin birgə əməyli və onların müsbət təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi yolu ilə təşəkkül tapır. Cəmiyyətin mədəniyyəti ümumbəşəri əxlaqi-mənəvi dəyərlərin tarixən təşəkkül tapmış mükəmməl sistemidir. O, cəmiyyətin həyat tərzini, məişəti və insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin təkrarlanması əsasında formalaşır.

Əxlaqi-mənəvi və hüquqi dəyərlərin sistemi olan hüquq mədəniyyəti hüquqi gerçəkliyin inkişaf səviyyəsində nail olunmuş normativ-hüquqi aktlarda, hüquq düşüncəsində və qanuna itaətli həyat tərzində ifadə olunur. Buna görə də mürəkkəb və çoxşaxəli hadisə olan hüquq mədəniyyəti aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- 1) hüquq düşüncəsinin səviyyəsinin müəyyən edilməsi, yəni cəmiyyətin hüquqi gerçəkliklərinin qavranılması;
- 2) ümumi mədəni zəminlər, sivilizasiyalılıq səviyyəsi, milli köklər və rüşeymlər, tarixi abidələr, adət və ənənələr;
- 3) əhalinin qanunları və hüquq qadalarını lazımlı dərəcədə bilmələri, hüquq normalarına və onların nüfuzuna hörmətlə yanaşılmasının yüksək səviyyəsi;
- 4) hüquqvericiliyin və hüquq realizənin, qanunvericilik proseslərinin yüksək keyfiyyəti;

¹ Туманов В.А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе // Государства и право. 1993, №8, с.52.

5) hüquqi fəaliyyətin, hüquq-mühafizə orqanlarının işinin səmərəli və keyfiyyətli üsulları;

6) vətəndaşların və vəzifəli şəxslərin qanuna itaətliliyi və s.

İnsansız və onun fəaliyyəti, bu fəaliyyətin və qabaqcıl təfəkkürün mü-tərəqqi istiqamətləri olmadan hüquq mədəniyyətinin mövcudluğu qeyri-mümkündür. Başqa sözlə, hüquq mədəniyyəti və onun səviyyəsi haqqında qanunların və hüquq qaydalarının fəaliyyət göstərdiyi, eləcə də insanın hüququ tətbiq etmə fəaliyyətinin mövcud olduğu yerdə danışmaq olar. Hüquq mədəniyyəti hüquqi reallığın ən mühüm dəyər komponentlərinin bütün məcmusunu əhatə edən parlaq ifadə olunan məqsədə malikdir. Hüquq mədəniyyəti sosial hadisə kimi öz inkişafını cəmiyyətdə mövcud olan hüquqi reallıqların fəaliyyətində tapır. Hüquq mədəniyyətinin inkişafı cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsilə bağlıdır.

Cəmiyyətin hüquq mədəniyyətinin mühüm komponenti olan şəxsiyyətin hüquq mədəniyyəti şəxsiyyətin sosiallaşmasını və fərdin hüquqa-uyğun fəaliyyətini bu və ya digər dərəcədə təmin edən cəmiyyətin inkişaf dərəcəsini və xarakterini əks etdirir. Şəxsiyyətin və ya fərdin bu fəaliyyəti cəmiyyətin hüquqi sferadakı mü-tərəqqi hərəkətlərinə və onun mədəniyyətinə uyğun olmalıdır. Məhz bunun sayəsində həm şəxsiyyətin özü, həm də bütövlükdə cəmiyyət hüquqi cəhətdən daim zənginləşir. Hüquq mədəniyyəti hüquqi şüurun və varlığın üzvi birliyinin komponenti qis-mində çıxış edir.

Beləliklə, hüquq mədəniyyəti dedikdə, müxtəlif əsaslara görə strukturlaşmalı olan, şəxsiyyətin və cəmiyyətin keyfiyyətli hüquqi vəziyyəti kimi qəbul oluna bilən xüsusi sosial hadisə başa düşülür.

Hüquq mədəniyyəti nəzəriyyəsinə təşəkkül tapmış materiallardan kompleks şəkildə istifadə edilməsindən ötrü, hər şeydən əvvəl, problemin hərtərəfli öyrənilməsinə təmin etmək zəruridir. Bununla yanaşı hər bir konkret halda hüquq mədəniyyətinin dərk edilməsinin ciddi müəyyən edilmiş kriteriyaları ön plana çəkilir.

Hüquq mədəniyyəti məsələsinə həsr edilən sosioloji və fəlsəfi təhlillər hüquqi kulturologiyanın başlıca məqsəd və istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə, diqqəti həmin problemin bütöv bir sosial orqanizm kimi dinamikasına cəmləşdirməyə imkan verir.

Cəmiyyətin mədəniyyətin haqqında elmi baxışlarını aşağıdakı üç mühüm qrupa ayırmaq olar:

1) mədəniyyətin formalaşmasına və inkişafına dair antropoloji baxışlar;

2) mədəniyyətin formalaşmasına və inkişafına sosioloji baxışlar;

3) mədəniyyətin formalaşmasına və inkişafına fəlsəfi baxışlar.

Mədəniyyətin antropoloji aspektdə təhlili zamanı cəmiyyətin mədəniyyəti insan tərəfindən yaradılan, təbii nemətlərdən fərqlənən bütün nemətlərin məcmusu kimi dərk edilir.

Cəmiyyətin mədəniyyətinə sosioloji yanaşma mənəvi dəyərlərin cəmini özündə ehtiva edir. Burada mədəniyyət ictimai həyatın komponenti qismində çıxış edir.

Nəhayət, mədəniyyətə fəlsəfi baxış zamanı mədəniyyət ictimai inkişafı ilə bağlı olmayan xalis analitik hadisə kimi başa düşülür. Bu zaman mədəniyyət ictimai inkişafın digər hadisələrindən fərqləndirilir.

Mədəniyyətə antropoloji yanaşmanın müsbət cəhəti təhlillərin genişliyindən ibarətdir, çünki bu zaman mədəniyyətə ictimai həyatın ən müxtəlif sferalarının təzahürü qismində baxılır.

Şəxsiyyətin və cəmiyyətin mü-tərəqqi inkişafı hüquqi vasitələrin bu istiqamətdəki tətbiqatını sosial tərəqqinin ən əhəmiyyətli cəhətlərinə yönəldir. Bu nöqtəyi nəzərdən hüquq mədəniyyəti yalnız sosial tərəqqinin ümumi kontekstində tam dərəcədə dərk edilə bilər. Həqiqi hüquq mədəniyyəti tarixi keçmişin ən yaxşılarını əxz etmədən, təbii ki, cansız olardı, onun gələcəyinin heç bir perspektivinə ümid etmək olmazdı.

Cəmiyyətin hüquq mədəniyyəti şəxsiyyətin azadlıqlarının və təhlükəsizliyinin, insan hüquqlarının təmin olunmasının mühüm şərti, şəxsiyyətin hüquqi müdafiəsinin və vətəndaş fəallığının qarantı olmaqla, dövlət hakimiyyəti qarşısında insana yuridik əhəmiyyətli hüquqi statusunu verilməsini və onun müdafiəsinin qanunla, məhkəmə ilə təmin olunmasını bir vəzifə olaraq qoyur.

Beləliklə, cəmiyyətin hüquq mədəniyyəti ilk növbədə aşağıdakı səviyyələrdən asılıdır:

1) cəmiyyət üzvlərinin hüquqi şüurunun inkişaf səviyyəsindən. Bu səviyyə insan hüquq və azadlıqlarının dəyəri, mübahisələrin həlli zamanı hüquqi prosedurların dəyəri, kompromislərin axtarılması kimi hüquqi fenomenlərin nə dərəcədə dərindən mənimsənilməsinə əks etdirir;

2) hüquqi fəaliyyətin inkişaf səviyyəsindən. Bu səviyyə hüquqsünaş-tədqiqatçıların, alimlərin, aspirantların və tələbələrin nəzəri fəaliyyətinin göstəricisidir;

3) normativ-hüquqi aktların bütün sisteminin inkişaf səviyyəsindən. Hüquq mədəniyyətinin qiymətləndirilməsi üçün əsasını dövlətin konstitusiyası təşkil edən qanunvericilik sisteminin çox mühüm əhəmiyyəti vardır. İstənilən hüquqi, qanunqüvvəli akt legitim olmalı, yəni ictimai şüurda humanizm, ədalət, azadlıq və qanun qarşısında hamının bərabərliyi haqqında hökmranlıq edən təsəvvürlərə cavab verməlidir.

Hüquq mədəniyyəti cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin digər sahə və sferaları ilə – siyasi, mənəvi (etik), estetik və dini mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Bu zaman hüquq mədəniyyətinin spesifik məzmununda həm həmin cəmiyyətin hakim mədəniyyətinə, həm də onun ayrı-ayrı sahələrinə xas olan cəhətlər və xüsusiyyətlər təzahür edir. Hüquq mədəniyyətinin bütün elementləri arasında qarşılıqlı uyğunluğun maksimum dərəcədə təmin olunması cəmiyyətdə qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsinin zəruri şərtlərindən biridir.

Hüquq mədəniyyətinin strukturu və funksiyaları. Hüquq mədəniyyətinin struktur elementləri qismində hüquqi gerçəkliyin komponentləri, yəni artıq qeyd edildiyi kimi hüquq və hüquq düşüncəsi, hüquq münasibətləri, qanunçuluq və hüquq qaydası, eləcə də hüququn subyektlərinin hüququayğun davranışı çıxış edir. Cəmiyyətin hüquq mədəniyyətinin strukturunu təşkil edən elementlər eyni zamanda digər strukturlara da daxil edilmişlər. Bundan başqa, həmin elementlər bir neçə müxtəlif sistemin tərkib komponentləri qismində çıxış edirlər.

Hüquq mədəniyyətinin strukturu konkret-sosioloji aspektdə müvafiq surətdə özündə aşağıdakı ən iri elementləri ehtiva edir:

1) hüquq – bu, dövlət iradəsinin daxil edildiyi qanunu ifadə edən nornların sistemidir;

2) hüquq müəssisələri – bu, hüquqi nəzarəti, hüququn realizəsini təmin edən dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatların sistemidir;

3) hüquq düşüncəsi – bu, cəmiyyətin bütün hüquqi gerçəkliyinin mənəvi cəhətdən əks olunması sistemidir;

4) hüquqi davranış, hüquqi fəaliyyət.¹

Hüquq mədəniyyətinin işgüzar, fəal cəhəti xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu zaman, hər şeydən əvvəl, fəaliyyətin aşağıdakı iki sferasını nəzərə almaq vacibdir:

1) bilavasitə hüquqi sfera ilə bağlı olan fəaliyyət;

2) qeyri-hüquqi xarakterli, lakin hüququn qüvvəsi sferası ilə bağlı olan fəaliyyət.

Fəaliyyətin birinci sferasında son dərəcə qeyri-ənənəvi baxışların təzahür etməsinə baxmayaraq, onun dərk edilməsi xüsusi çətinliklər törətmir. İkinci fəaliyyət sferası haqqında isə o vaxt söhbət gedə bilər ki, onun məzmunu hüquqi ideyaları, nəzəriyyələri, qiymətləndirmələri, hüquqi hissləri əks etdirən tədqiqatı əhatə etmiş olsun. Fəaliyyətin bu sferası hüquq mədəniyyətinin predmetinə bilavasitə daxil olmasa da, lakin özünün ideya məzmunu ilə onun məzmununu tamamlayır.

Hüquqi sfera ilə bağlı olan fəaliyyət hüquqsünaslıqda və hüquqi praktikada kibernetikanın müxtəlif üsul və metodlarının tətbiqinə daha yaxındır.

Adları çəkilən elementlər hüquq mədəniyyətinin məzmunu ilə tam üst-üstə düşümlər və onlar yalnız cəmiyyətin hüquqi inkişaf səviyyəsini səciyyələndirirlər. Məzmunla isə sadəcə olaraq hüquq düşüncəsi, hüquq, qanunçuluq və s. deyil, həmçinin də onların inkişaf xarakteri, səmərəliliyi və dərəcəsi, yəni ictimai prosesin bu mərhələsinin onlara nə verdiyi əhatə olunur.

Şəxsiyyətin də hüquq mədəniyyətinin strukturu çoxşaxəlidir. Burada söhbət strukturun ifadə formaları, sosial səviyyəsi və məzmunu haqqında gedə bilər. Şəxsiyyətin yuridik vəzifəsi aşağıdakı üç vəziyyətdə ifadə olunur:

1) hüquqi-mədəni yönümlərdə;

2) yönümlərin realizə olunması üzrə yaradıcılıq fəaliyyətində;

3) realizənin nəticələrinin əldə olunmasında.

Fərdin inkişafının müəyyən dərəcəsi kimi, insanın hüquq mədəniyyəti, hər şeydən əvvəl, onun mütərəqqi hüquqi ideyaları və qanunları qavramaq hazırlığında, hüquqdan istifadə etmək bacarığında və vərdislərində, eləcə də öz hüquqi biliklərini qiymətləndirmədə təzahür edir. Şəxsiyyətin mədəniyyəti də məhz bu mövqelərdən hüquqi-mədəni yönümlərin olması ilə səciyyələndirilir.

Daha sonra, hüquq mədəniyyəti – bu, şəxsiyyətin yaradıcılıq fəaliyyətinin müəyyən xarakteri və səviyyəsidir. Məhz həmin yaradıcılıq fəaliyyəti prosesində o, öz hüquqi biliklərini, bacarığını və vərdislərini əldə edir, yaxud bunları inkişaf etdirir. Nəhayət, hüquq mədəniyyəti hüquq sferasında yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi qismində çıxış edir. Həmin

¹ Каминская В.И., Ратинова А.Р. Правосознание как элемент правовой культуры. Правовая культура и вопросы правового воспитания. М., 1974, с.42-43.

hadisənin mövcudluğunun bu sonuncu üsulu onun daxili potensialı kimi ifadə olunur.

Təklif olunan yanaşma nəinki nəzəri, həmçinin də praktik əhəmiyyətə malikdir. Şəxsiyyətin hüquq mədəniyyətinin real vəziyyətinin təhlili zamanı onun əhali arasındakı inkişaf səviyyəsini nəzərə almağı zəruri edir. Belə ki, əgər hüquq mədəniyyətinə yalnız yuridik potensial kimi baxılırsa, təkcə onun gələcək inkişaf perspektivləri deyil, artıq əldə olunmuş sabitliyi də istər-istəməz kənar qalacaqdır. Perspektivlər hüquq mədəniyyəti sferasında yaradıcılıq fəaliyyəti ilə, sabitlik isə hüquqi yönümlərin işlənilib hazırlanması ilə təmin edilir.

Şəxsiyyətin hüquq mədəniyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı hüquqi hadisələrin dərk edilməsi səviyyəsini və dərinliyini, belə səviyyəyə və dərinliyə malik olmanın vəziyyətini nəzərə almaq vacibdir. Bu zaman hüquq mədəniyyətinin adi, peşə (xüsusi) və nəzəri səviyyəsi fərqləndirilir.

Adi səviyyə insanların hüquqi hadisələrlə toqquşduqları zaman onların gündəlik həyat çərçivələri ilə məhdudlaşır. Mədəniyyətin bu növü sanki hüquqi hadisələrin üst hissəsində «dayanır» və buna görə də onun ümumiləşdirilməsi elə bir dərinlik tələb etmir. Belə mədəniyyətin köməyi ilə hüquqi praktikanın bütün cəhətlərini obyektiv şəkildə sərf-nəzər etmək və qiymətləndirmək olmaz. Lakin onu potensial çatışmazlıq, yaxud ikinci dərəcəli hal hesab etmək də səhv olardı. Adi hüquq mədəniyyətinin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, o, nəzəri ümumiləşdirmələr səviyyəsindən qalxa bilmir, sağlam fikir mərhələsində təzahür edir, insanlar ondan yeridik vəzifələrə əməl edildiyi zaman gündəlik həyatlarında fəal surətdə istifadə edirlər. Subyektiv hüquqlardan istifadə olunması da hüququayğun davranışın nəhəng kütləsindən ibarətdir.

Peşə (xüsusi) səviyyəsi xüsusi olaraq hüquqi fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərdə təşəkkül tapır. Hüquqi anlayışlar və hadisələrlə bilavasitə gündəlik təmasda olmaq hüquqşünaslarda peşə hüquq mədəniyyətini formalaşdırır. Hüquqşünaslara hüquqi problemləri, vəzifələri, məqsədlərini, eləcə də peşə davranışı qaydalarını daha yüksək səviyyədə bilmək və dərk etmək xasdır.

Belə hüquq mədəniyyətinə malik olan şəxsiyyətin qüvvəsi altında hüquqi kateqoriyaların mahiyyəti və məzmununun axtarışı onun elmi-nəzəri fəaliyyətinə uyğun gəlir. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən hüquq mədəniyyətinin nəzəri səviyyəsi ümumiyyətlə, hüquqi hadisələrin mahiyyəti,

xarakteri və qarşılıqlı mahiyyəti, hüquqi tənzimləmənin bütün mexanizmi haqqında elmi biliklərdən ibarətdir. Hüquq mədəniyyətinin nəzəri səviyyəsi alim-filosofların, sosioloqların, hüquqşünasların birgə səyi və praktiki işlərin ictimai təcrübəsi ilə işlənilib hazırlanır.

Hüquq mədəniyyətinin adi, peşə (xüsusi) və nəzəri səviyyəsi bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir və onların biri digərini tamamlayır.

Hüquq mədəniyyəti real həyatda cəmiyyətdə bir neçə spesifik funksiyaları yerinə yetirir. Bunlara aşağıdakılar aid edilir:

- 1) idrak-yenidən təşkilətmə funksiyası;
- 2) hüququ tənzimləmə funksiyası;
- 3) dəyər-normativ funksiyası;
- 4) hüququ sosiallaşdırıcı funksiya;
- 5) proqnostik funksiya.

İdrak-yenidən təşkilətmə funksiyası hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması üzrə nəzəri və təşkilati fəaliyyətlə bağlıdır. Həmin funksiya ictimai, qrup mənafeələrinin və şəxsi mənafeələrin razılaşdırılmasına, insanı ictimai inkişafın mərkəzində qoymağa, sosial ədalətin, siyasi azadlığın və hərtərəfli inkişafın təmin olunmasına yardım göstərməyə xidmət edir.

Hüququ tənzimləmə funksiyası hüquq sisteminin bütün elementlərinin, sabit, müəssəkkil, dinamik və səmərəli fəaliyyətinin təmin olunmasına istiqamətləndirilmişdir. Hüquq mədəniyyəti insanların sosial birliyini təmin edə bilər. Bu funksiya hüquq normaları və digər sosial normalar vasitəsilə realizə olunur.

Hüquq mədəniyyətinin dəyər-normativ funksiyası aksioloji xarakteristikalar sisteminin köməyi ilə ifadə olunur. O, fəaliyyətdə olan fərdlərin şüurunda və insan hərəkətlərində, sosial institutlarda ifadə olunmaqla dəyər əhəmiyyəti əldə edən müxtəlif faktlarda təzahür edir. Burada söhbət hüquqdakı dəyərlər və bir dəyər kimi hüququn özü haqqında gedir.

Hüququ sosiallaşdırıcı funksiya şəxsiyyətin hüquqi keyfiyyətlərinin formalaşması nöqtəyi-nəzərindən öyrənilə bilər. Sözsüz ki, bu prosesə cəmiyyətin hüquqi gerçəkliyi əhəmiyyətli təsir göstərir.

Proqnostik funksiya hüquqyaradıcılığı və hüququn realizəsini, vətəndaşların hüququayğun davranışının, onların sosial fəallığının təmin olunmasını əhatə edir və özündə bütün hüquq sistemi üçün cəmiyyəti olan əcnəblərin təhlilini ehtiva edir.

Beləliklə, hüquq mədəniyyətinin təhlili əvvəlcə hüquqi dəyərləri, idealları və nümunələri fərqləndirmək və təsvir etmək, sonra isə onları işlərin real vəziyyəti nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirmək üçün zəruridir.

Tarix şəhadət verir ki, hüquq və hüquq qaydası haqqında görüşlərin yayılması üzrə xüsusi fəaliyyət, demək olar ki, bütün dövlətlərdə həyata keçirilir. Bunun üçün dövlətin sərəncamında olan bütün vasitələrdən – ədəbiyyatdan, incəsənətdən, məktəbdən, məsciddən, kilsədən, mətbuatdan, radio və televiziya, eləcə də xüsusi hüquqi tədris müəssisələrindən istifadə olunur. Buna görə də hüquq tərbiyəsi istənilən dövlətin ideoloji funksiyasının mühüm tərkib elementi qismində çıxış edir.

Dövlətin inkişaf və təkmilləşməsi dərəcəsinə uyğun olaraq həmin funksiyanın həyata keçirilməsinin daha işgüzar üsulları və formaları axtarılır, dövlət fəaliyyətinin müstəqil növü kimi hüquq tərbiyəsi daha da əlahiddələşdirilir və ixtisaslaşdırılır. Kütlənin və ayrı-ayrı vətəndaşların şüuruna təsirin məzmunu və taktikası, obyektlər, forma və üsulları dəyişsə də, onun hüquq və hüquq düşüncəsi, onun mənası, dəyəri və funksiyaları haqqında təsəvvürlər halında mahiyyəti sabit olaraq (ilk növbədə inkişaf etmiş dövlətlərdə) qalır.

Hüquq tərbiyəsi, hər şeydən əvvəl, dövlətin, orqanlarının və bu orqanların qulluqçularının, ictimai birliklərin və müxtəlif sosial qrupların hüquqi şüurun və hüquq mədəniyyətinin formalaşması və yüksəldilməsi üzrə məqsədyönlü müntəzəm fəaliyyətidir.

Hüquq tərbiyəsi nisbi müstəqil məqsədlərə, onlara nail olunmasının spesifik metodlarına və təşkilati formalarına malikdir. Hüquq tərbiyəsi çoxməqsədli fəaliyyətdir və o, strateji, uzunmüddətli, taktiki, yaxın, ümumi və xüsusi məqsədlər nəzərdə tutur. Məqsədlər subyektin və tərbiyəvi təsir obyektinin spesifikliyi nəzərə alınmaqla konkretləşdirilə bilər.

Hüquq tərbiyəsi vasitələrinə hüquqi təbliğat, hüquq təlimi, yuridik praktika və özünütərbiyə aiddir. Göstərilən bütün vasitələrin tətbiqi əsasını hüquqi informasiyanın həyata keçirilməsi, eləcə də hüquq və onun realizə olunması təcrübəsi haqqında informasiyadan istifadə olunması təşkil edir.

Burada «hüquqi minimum» problemi xüsusi yer tutur. «Hüquqi minimum» problemi dedikdə, hüquqi biliyin mütləq səviyyəsi nəzərdə tutulur. Belə ki, cəmiyyətin hər bir yaşlı üzvü öz sosial statusundan asılı olmayaraq, hüquqa dair biliklərin ən azı minimum həddinə malik ol-

malıdır. Lakin bu işin özünün səviyyəsi cəmiyyətin inkişafının tələblərinə və lazımi standartlara cavab verir.

Azərbaycan Respublikasında bu problemi həll etməli olan dövlət orqanlarının dürtüst dairəsi müəyyən edilməmişdir və əgər belə orqanlar mövcuddursa, onların fəaliyyəti nəzərə çarpmır. Aydın şəkildə görünür ki, ictimai birliklər bu fəaliyyətə zəif cəlb olunurlar. Bu isə hüquq tərbiyəsi sisteminin təbii surətdə zəifləməsinə və dağılmasına səbəb ola bilər.

İnformasiya vasitələrinin fəaliyyəti şəhadət verir ki, hazırda praktiki olaraq qüvvədə olan qanunvericiliyin (onun ayrı-ayrı sferalarının) ardıcıl təbliğatı aparılmır. Ayrı-ayrı hüquqi-tərbiyəçidici tədbirlərin aparılması sistemsiz, qanunçuluğun və hüquq qaydasının vəziyyəti, kriminogen situasiya və eləcə də əhalinin bu və ya digər hüquqi biliklərə olan tələbatları nəzərə alınmadan həyata keçirilir.

Kütləvi informasiya vasitələri, bəzi dövlət xadimləri və ictimai xadimlər özlərinin açıq çıxışlarında bəzən qanunçuluğun pozulması faktlarına barışdırıcı mövqe nümayiş etdirir. Azərbaycan Respublikasında müəssisə cinayətkarlığının olmamasından, korrupsiya əleyhinə qətiyyətli mübarizə aparılmasından sanki «təsəlli» tapırlar.

Bütün bu göstərilənləri söyləməkdən məqsəd budur ki, ölkədə antisosial hadisələrə dözülməz münasibət konsepsiyasının formalaşdırılması bu günün təxirəsalınmaz vəzifələrindən biri olmalıdır.

YEDDİNCİ FƏSİL

HÜQUQİ DAVRANIŞ VƏ DEVIANT DAVRANIŞ

1. Hüquqi davranış: sosioloji xüsusiyyətləri

Hüquqi davranış hüquq düşüncəsi və hüquq mədəniyyətilə sıx bağlı olan hadisədir. Bu bağlılıq qarşılıqlı olduğuna görə xüsusən hüquq düşüncəsi və ya hüquq mədəniyyəti şəxsiyyətin hərəkətlərinə bilavasitə göstərir, onun hərəkətlərini ya hüquqauyğun, ya da hüquqazidd məcraya yönəldir. Məhz insanların davranışı əsasında onların hüququ ictimai münasibətlərin tənzimləyicisi kimi mənimsəmə və dərk etmə səviyyəsi haqqında mülahizə yürütmək olar.

Bununla yanaşı, hüquq düşüncəsi ilə hüquqi davranış arasında düzxətli, sət uyğunluq mövcud deyil. Adamların real hərəkətləri, xətaları hüquq normalarının tələblərinə münasibətdə davranışın müxtəlif variantlarını nümayiş etdirir.¹ Məsələn, hüquq normalarının tələblərini bilək, öz hərəkətlərinin nəticələrini dərk edən fərd (sosial subyekt) bu normalara əməl etməyə, yaxud hüquq normaları barəsində zəruri təsəvvürlərə malik olmayan və müvafiq surətdə törətdiyi xətanın hansı mənfəi nəticələrə səbəb ola biləcəyini kifayət qədər anlaya bilməyən insan həmin normaların tələblərinə əməl edə bilər. Bir sözlə, hüquq düşüncəsi, yaxud hüquq mədəniyyəti hüquqauyğun və ya hüquqazidd hərəkətlərin mütləq göstəricisi, onların etalonu qismində çıxış etməyə bilər.

Hüquqi davranış özündə normativ davranışın elementlərini ehtiva edir. Ona görə də normativ davranış dedikdə, adətən, sosial subyektin bu və ya digər normaya uyğun olan istənilən davranışı başa düşülür. Normativ davranış ən müxtəlif normalar (əxlaqi, dini, etik, estetik, hüquqi və s.) çərçivəsində təzahür edə bilər. Bu nöqtəyi-nəzərdən də bir davranış aktı müəyyən norma baxımından normativ, digər normaya görə isə qeyri-normativ ola bilər. Elə buna görə də normativ davranışın səbəbləri və motivləri son dərəcə müxtəlif ola bilər. Qeyd etmək zəruridir ki, səbəb və motivlərdən asılı olmayaraq, müvafiq normanın tələblərinə uyğun olan davranış hər bir halda normativ davranış kimi qiymətləndirilir.

Normativ davranışın bu göstərilən xüsusiyyətlərilə əlaqədar olaraq aşağıdakı iki məsələ meydana çıxır:

- 1) normativ davranışın sosial və fərdi mənası nədən ibarətdir?
- 2) cəmiyyətdə insanların normativ davranışına necə nail olunur?

Normativ davranışın sosial mənası dedikdə, təbiət obyektlərinə, eləcə də insanların qarşılıqlı ictimai münasibətlərində özünü artıq təcrübədə doğrultmuş və faydalı texniki və ya sosial tərəqqiyə qısa yolla aparan ən rəşional üsul və metodlara təsir göstərmək üçün istifadədə insan fəallığının təşkili və qaydaya salınması başa düşülür. Bu, normativ davranışın əsas həyatı – sosial və eləcə də fərdi əhəmiyyətini əks etdirən amildir.

Normativ davranış normanın növündən (dini norma, əxlaq norması, sosial, texniki, korporativ norma), öz mənsəyindən, göstərişlərinin hakimiyyətlik dərəcəsiindən və sosial nəzarət xarakterindən asılı olaraq fərqləndirilə bilər.

Normanın növünə görə fərqləndirilən normativ davranış davranışın sosial cəhətdən qiymətləndirilməsinin **xarakterini** müəyyən edir. Belə fərqləndirmə prosesində davranış texniki (texniki normaya uyğun olaraq) cəhətdən qüsursuz və ya qüsurlu, əxlaqi cəhətdən əxlaqi və ya qeyri-əxlaqi, hərəkətlərin xarakterinə müvafiqlik dərəcəsiindən asılı olaraq (hüquq normasına uyğun olaraq) hüquqauyğun və ya hüquqazidd davranış kimi qiymətləndirilir.

Mənsəyinə, göstərişlərinin hakimiyyətlik dərəcəsinə və sosial nəzarət xarakterinə görə normativ davranış normaları da özlərinə məxsus səciyyəvi cəhətləri əsasında fərqləndirilir. Məsələn, hüquq normaları üçün sosial-sinfi məzmun, dövlət-hakimiyyət, rəşmi xarakter, yüksək müəyyənlik dərəcəsi, ifadə olunma formasının spesifikliyi və həminin (bütün əhalinin) diqqətinə çatdırılması, ümumməcburilik, real həyata keçirilmə təminatı səciyyəvidir.

Əməl olunan və ya pozulan texniki normalardan fərqli olaraq (texniki normaların pozulması zamanı arzu olunan fiziki, bioloji və s. nəticələrə sadəcə olaraq nail olunmur), hüquq normalarının pozulduğu hər bir halda nəinki fiziki, həm də sosial nəticələr meydana çıxır. Bu nöqtəyi-nəzərdən hüquq normaları əxlaq normalarından da fərqlənir. Belə ki, əgər əxlaq normasının pozulması dövlət tərəfindən sanksiyalaşdırılmamış ictimai məzəmmətə, sosial qınağa, yaxud müəyyən ictimai rəyin yaranmasına səbəb olursa, hüquq normasının pozulması dövlət tərəfindən

¹ Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.156.

sanksiyalaşdırılmış məcburiyyət tədbirinin (ictimai rəy də daxil olmaqla) tətbiq olunması ilə nəticələnir və təmin edilir.

Beləliklə normativ davranış, hər şeydən əvvəl, özünəməxsus müəyyənliyi, sabitliyi və təkrarsızlığı ilə fərqlənir. O özünün sosial saydalı variantlarına görə daha geniş məkanda kütləvi surətdə yayılma xarakterinə malikdir. Buna görə də normativ davranış sosial həyatın bütün gedişinə böyük müsbət təsir gücünə malikdir. Lakin o, insan davranışının yeganə növü deyildir.

«İnsanın həmişə normativ davranışı həyata keçirdiyini»¹ təsdiq etmək şübhəsiz ki, mümkün deyil. «Bunun dərk olunub-olunmamasından asılı olmayaraq, insanın həmişə bu və ya digər normada uyğun hərəkət etdiyini»² iddia etmək də düzgün olmazdı. Əslində, insanın bir çox hərəkətləri istər-istəməz normativ davranış çərçivəsindən kənara çıxır. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, insanın belə hərəkətlərinin hamısı qanunazidd xarakterlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, davranış normaları heç də insanın qarşılıqlı münasibətlərinin hər bir konkret məsələsi üzrə mövcud deyillər. Ona görə də qeyri-normativ davranış növü haqqında danışmaq lazım gəlir.

Qeyri-normativ davranış anlayışı özündə bu davranışın aşağıdakı iki növünü ehtiva edir:

1) müvafiq norma ilə tənzim edilməyən davranış (məhz buna görə də belə norma ümumiyyətlə mövcud deyil);

2) normaya zidd olan davranış.

Qeyri-normativ davranışın hər iki növünü birləşdirən xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, sosial subyektlər hər iki halda əvvəlcədən mövcud olmayan davranış modelini rəhbər tutur, lakin öz mülahizəsinə görə işləyib hazırladığı qərarı müstəqil, sərbəst surətdə həyata keçirir.

Qeyri-normativ davranışın mümkünlüyü onunla şərtlənir ki, insan şüuru istənilən stereotiplər çərçivəsindən kənara çıxmaq və yeni, əvvəllər mövcud olmayan davranış variantı işləyib hazırlamaq qabiliyyətinə malikdir. Bu isə nəinki mənfə, həm də müsbət sosial əhəmiyyətə malikdir. ...Müəyyən normativ davranış insan münasibətləri inkişafını ləngidə, mühafizəkar rol oynaya bilər. Bu və ya digər normativ, yaxud qeyri-

normativ davranışın müəyyənlilik dərəcəsinin qiymətləndirilməsi isə tarixi tədqiqatların vəzifəsidir.¹

Yuxarıda qeyd olunanlardan aydın olur ki, hüquqi davranış normativ davranışla sıx bağlıdır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, onlar tamamilə üst-üstə düşürlər. Bu, əvvəlcə, onunla əlaqədardır ki, cəmiyyətdə mövcud olan və hüquq sferasına aid olmayan müxtəlif normativ davranış növləri (əxlaqi, dini, etik, estetik, korporativ və s.) mövcuddur. İkincisi, hüquqi davranış normativ davranış çərçivəsindən kənara çıxır, çünki o, cəmiyyətdə və vəzifəverici və qadağancedici normalarda ehtiva olunan hüquqi tələblərin pozulmasını əhatə edir. Ona görə də yalnız yuridik normalara uyğun olması mənasında hüququayyğun davranış normativ davranış çərçivəsində dəyərləndirilir. Deməli, hüquqi davranış özündə həm normaları, həm də hüquq sferasında davranışın **patologiyasını**, yəni insan davranışının hüquqi nəticələrin meydana çıxmasına səbəb olan bütün növlərini ehtiva edir.

Beləliklə, hüquqi davranış iki əsas növə malikdir və o, hər bir növə xas olan həm ümumi əlamətlərə, həm də bir sıra differensiyalaşmış əlamətlərə malikdir. Hüquqi davranışın xassələri və əlamətləri sosial, psixoloji və yuridik xarakterə malikdir ki, bu da öz məcmusu etibarilə nəzərdən keçirilən sosial hadisəni tamamilə səciyyələndirir.

Hüquqi davranışın ümumi əlamətlərinə aşağıdakılar aiddir:

a) hüquqi davranışın **sosial əhəmiyyət** daşması;

b) hüquqi davranışın **psixoloji** əlaməti, yəni onun insan şüuru və iradəsinin aktual və ya potensial nəzarəti altında olması;

v) hüquqi davranışın **dürüst rəqlamentləşdirilməsi**;

q) hüquqi davranışın **dövlətin nəzarəti altında** (dövlətin hüququ tətbiq etmə və hüquq-mühafizə orqanlarının şəxsinə) olması;

r) hüquqi davranışın **yuridik nəticələrə** səbəblərə və ya belə nəticələrə **səbəb olmaq qabiliyyətinə** malik olması.

Hüquqi davranışın **differensiyalaşmış əlamətləri** ümumi spesifikasiyə malik olmaları ilə səciyyələndirilir. Hüququayyğun və hüquqazidd davranışın bir sıra əlamətlərinin ümumiliyi onunla izah edilir ki, davranışın hər iki növü analoji sosial subyektlərin davranışından ibarətdir. Hər iki davranış növü cəmiyyətə sosial subyektlər tərəfindən cəmiyyət sferasında törədilir.

¹ Психологические проблемы социальной регуляции поведения. М., Наука, 1976, с.168.

² Yeno orada.

¹ Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. М., Наука, 1982, с.33.

Hüquqi davranışın hər iki növünün yuxarıda göstərilən ümumiliklərlə malik olmalarına baxmayaraq, onlar bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərinə görə əks əlamətlərə də malikdirlər.

Birincisi, istər hüququayğun davranış, istərsə də hüquqazidd davranış eyni sosial əhəmiyyət daşıyırlar. Əgər hüququayğun davranış bütövlükdə ictimai münasibətləri möhkəmləndirirsə, hüquqazidd davranış bu münasibətləri pozur, zəiflədir, cəmiyyətin sosial-siyasi, iqtisadi və hüquqi sistemini silkələyir, bu sistemin normal inkişafını ləngidir.

İkincisi, hüququayğun davranış öz psixoloji əlamətlərinə görə özündə bütövlükdə cəmiyyətin mənafeələrinə uyğun olan ictimai borcu, ictimai tələbatları ehtiva edir. Hüquqazidd davranış isə bu əlamətlər baxımından tamamilə başqa motivlərlə – tamah, fərdiyyətçilik motivi ilə çıxış edir, habelə özündə xudpəşənd və təcavüzkarlıq meyllərini əks etdirir.

Üçüncüsü, hüququayğun davranış və hüquqazidd davranış öz hüquqi xarakteristikasına görə də bir-birilə ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, hüququayğun davranış adətən, icazəverici və vəzifəverici normalarla, hüquqazidd davranış isə bir qayda olaraq, qadağancedici normalarla nəzərdə tutulur. Hüququayğun davranış normalara əməl edilməsindən (icra olunmasından) ibarətdir və o, cəməli, normativ davranışdır. Hüquqazidd davranış isə antinormativ səciyyə daşıyır və o, qadağancedici və ya vəzifəverici normaları pozur.

Dördüncüsü, dövlətin hüquqi davranışın bu növlərinə münasibətdə nəzarətedici funksiyaları, müvafiq surətdə onların hüquqi nəticələri də fərqlidir. Hüququayğun davranışa nəzarət bu davranışın hərtərəfli təminatına və mühafizəsinə, onun praktiki cəhətdən tam həyata keçirilməsinə yardım edilməsinə yönəlmişdir. Belə davranışın hüquqi nəticələri adətən sosial subyekt üçün əlverişli olur və o özündə, o cümlədən dövlət həvəsləndirilməsini ehtiva edir. Əksinə, hüquqazidd davranışın nəticələri, bir qayda olaraq, subyekt üçün arzuolunmaz nəticələrin, hər şeydən əvvəl, hüquqi məsuliyyətin meydana gəlməsilə bağlıdır. Hüquqazidd xətalərin aradan qaldırılmasına və onların qarşısının alınması, bu xətalərin təqsirkarlarının cəzalandırılması say göstərən hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti də məhz buna istiqamətləndirilmişdir.

Yuxarıda göstərilənlər əsasında hüquqi davranış anlayışına belə tərif vermək olar: «**hüquqi davranış** dedikdə, fərdi və ya kollektiv sosial sub-

yektlərin, onların şüur və iradəsinin nəzarəti altında olan, hüquq normaları ilə nəzərdə tutulan və hüquqi nəticələrin meydana çıxmasına səbəb olan sosial əhəmiyyətli davranışı başa düşülür».¹

İnsanların xarici xüsusiyyətlərinə görə oxşar olan hərəkətləri, törətdikləri xətalər müxtəlif maraqlarla, məqsəd və motivlərlə dikto oluna bilərlər. Tələbatlar və maraqlar davranışın dərin, daxili stimuludur. Hüquqi hərəkətlər hansısa maraqlara (şəxsi, ictimai və ya qrup) görə törədilir. Onların müxtəlif cəhətlərdən əlaqələndirilməsi, müxtəlif məqsədlərə yönəldilməsi hüquqi davranışın motivlərini şərtləşdirirlər. Belə motivlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- hüquq normalalarının tələblərinin düzgünlüyünə və ədalətliyinə daxili inamın olması;
- qanunlara əməl edilməsinə şəxsi tələbatın olması;
- qanunların göstərişlərinə əməl edilməsinin sosial cəhətdən zəruriliyinin dərk edilməsi;
- qanunun tələblərinə şüurlu surətdə tabe olma;
- şəxsi hüquqların dərk edilməsi;
- qrup maraqlarının dərk edilməsi;
- hüquqi məsuliyyətdən qorxma;
- çəkindirici və ya tərbiyəedici əcnənlər;
- müəyyən qaydaların, vərdişlərin passiv şəkildə yerinə yetirilməsi;
- daxili, dairəsi məhdud olan tamah maraqları;
- hüququayğun vasitələrlə realizə olunan mənfə motivlər (intiqa, qısqanclıq).

Göründüyü kimi, davranışın hüquqi motivlərinin dairəsi kifayət qədər geniş və çoxşaxəlidir.

Hüququayğun davranışın yüksək tipi qismində qiymətləndirilən hərəkət və ya xətalara daxili inam əsasında törədilən hərəkətlər və xətalər aiddir. Belə hərəkət və ya xətalər adətən, hüquq və ya qanun üzrə, yaxud şəxsi daxili tələbatla edilən hərəkət və ya xətalər hesab olunurlar. Bu özündə «hüquq üzrə yaşa» tezisini ehtiva edir. Ədəbiyyatda qeyd olunur ki, hüquq norması şəxsiyyətin davranışının daxili mexanizminin ayrılmaz hissəsi olmalıdır. Hüquq normasının vərdişə çevrilməsi hüququ rəhbər bir qüvvə edir. Norveç alimlərinin tədqiqatları göstərmişdir ki, hüquq normaları öz varlıqlarında insan davranışına bilavasitə təsir göstərmirlər».² Həqiqətən də insanlar öz

¹ Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.И. Современная социология права, М., 1995, с.164.

² Бобогов С.В. Буржуазная права. М., 1978, с.166.

davranışlarını xeyli dərəcədə müəyyən stereotiplərə, qrup rəylərinə uyğun istiqamətləndirirlər. Sosial subyekt öz daxili inamına uyğun hərəkət edərkən əvvəlcə öz hərəkətinin məqsədəuyğunluğunu dərk edir, bundan sonra arzu etdiyi məqsədə doğru istiqamət götürür.

Hüquq normasının verilməsindəki və onun verilməsindən sonra insanların davranışı üzərində tədqiqatlar aparən norveçli alimlər təsdiq və izah edirdilər ki, hüquq norması «yalnız aşağıdakı 4 inkişaf mərhələsindən keçdikdən sonra, onun səmərəli olub-olmaması üzə çıxır:

1) fərdin gizli həyati məqsədlərinin normativ variantda aktuallaşması;

2) yeni normanın məqsədlərə nail olmaq üçün daha əlverişli olmasının dərk edilməsi;

3) adi stereotiplərdə normativ nümunənin rəsmiləşdirilməsi;

4) əvvəlki davranış formalarının nüfuzdan düşməsi.¹

Deməli, hər hansı hüquq norması ilk başlanğıcda mühüm həyati maraqlarını (ən azı onun müəyyən bir hissəsini) obyektiv şəkildə ifadə etməlidir. Yəni hüquq norması «kağız üzərində» qalmamalı, fərdin vacib həyati maraqlarına dərhal nüfuz etməli, onun gündəlik həyati fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilməlidir. Yalnız bu halda hüquq normasının icrası fərdin vərdişinə çevrilir. Normativ nümunənin gündəlik həyati normaya çevrilməsi və hüquq normasına rəhbər qüvvə kimi münasibət göstərilməsi də məhz belə hallarda baş verir. Nəticədə davranış forması yeni hüquq normasına uyğun olaraq əvvəlki davranış formasını əvəz edir və bu nəticə hasil olunur ki, hüquq norması fərdin davranışına dəyişmişdir. Müvafiq surətdə hər bir sosial subyekt hüquq normasının təsbit və mühafizə etdiyi dəyərləri sosial dəyərlər kimi qiymətləndirir.

Hüququayğun davranışın daxili cəhəti xarici amillərlə – hüquqi göstərişlərin məzmunu və ifadə forması, hüququ tətbiq edən orqanların mövcud sonuncu sanksiyaları realizə etmək qabiliyyəti ilə möhkəmləndirilməlidir.²

Hüquqi davranış ən ümumi şəkildə orqanizmin mühitə uyğunlaşması prosesində yaranan fəallığı kimi müəyyən edilir. Lakin bunu insan hərəkətlərinin xarakteristikası üçün tam məqbul hesab etmək olmaz. Bu zaman insanın davranışının keyfiyyət spesifikasiyi də nəzərə alınmalıdır.³

İnsan davranışının sosial spesifikasiyi tədqiqatçıların həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur və başlıca məqsədlərdən biri onu bütün təfərrüatı ilə dürüst müəyyən etməkdən ibarətdir. Məsələn, Y.A.Şerkovinin yazır: «Davranış insanın sosial əhəmiyyətli obyektlərə münasibətdə daxili vəziyyətinin aşkar hərəkətlərə çevrilməsidir».¹ V.N.Kudryavtsev bunu kifayət qədər uğurlu tərifi kimi qiymətləndirmişdir.

V.N.Kudryavtsevin fikrincə, insanın və ya sosial qrupun davranışı, birincisi, onun təşkilı səviyyəsi, ikincisi, obyektiv (sosial və ya təbii) əlaqələr nəzərə alınmaqla onun məzmunu, üçüncüsü, onun subyektiv istiqaməti (motivləri, məqsədləri, hərəkətlərin planı) və dördüncüsü, normativliyin xarakteri, yəni müxtəlif sosial və texniki normalara münasibətli səciyyələndirilir.³

Beləliklə, insanın hüquq sferasındakı fəaliyyəti həm sosial, həm də hüquqi cəhətdən qiymətləndirilə bilər. Ona görə də biz, hüququayğun və hüquqazidd davranış haqqında danışarkən problemi onun hüquqi göstərişlərə uyğunluğu nöqtəyindən nəzərdən tədqiq edirik. Bundan başqa, insanın hərəkətlərinin xarakteristikası zamanı subyektiv məqamın nəzərə alınması vacibdir.

Sosial subyektin davranışını yalnız bir amil mövqeyindən təhlil etmək qənaətbəxş olmazdı. Birtərəfli yanaşma hər hansı xətanı düzgün qiymətləndirməyə, onun nəticələrini düzgün təsnif etməyə, xətaya dövlətin və cəmiyyətin əks reaksiyasını müəyyənləşdirməyə imkan vermir. O cümlədən, hüquqi xətaya bəzən yalnız bir, yuridik cəhətdən yanaşılır. Hüquq normalarına uyğun olan hər cür davranış hüququayğun, bu normalara zidd olan davranış isə hüquqazidd, yaxud hüquq pozuntusu kimi başa düşülür. Buna görə də sosial subyektin davranışının təkcə hüquqi deyil, həm də sosial cəhətdən təhlili zamanı onun variant müxtəliflikləri aşkar olunur. Belə ki, hüquq normaları çərçivəsindən həyata keçirilən, onları pozmayan, lakin cəmiyyətə, yaxud ayrı-ayrı vətəndaşlara zərər vuran davranış variantı mümkündür. Bəzən elə olur ki, sosial subyekt hüquq normasını pozur, hüquqazidd hərəkətlər edir, lakin onun hərəkətləri ətrafdakılar üçün hər hansı mənfi nəticələrin meydana çıxmasına səbəb olmur. Buna görə də hüquqi davranışın növlərini hüququayğun və hüququ pozan

¹ Боботов С.В. Буржуазная права. М., 1978, с.166.

² Юридическая социология. Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.159.

³ Кудрявцев В.Н. Закон, поступок, ответственность. М., Наука, 1986, с.132.

¹ Шерковин Ю.А. Социальная психология: Краткий очерк. М., 1975, с.67.

² Кудрявцев В.Н. Закон, поступок, ответственность. М., Наука, 1986, с.132.

³ Yene oğada, s.132-133.

davranış növləri ilə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Cəmiyyətin sosial inkişafı və hüquqi praktikanın tələbatları bu məsələyə daha differensiasiyalı yanaşmanı tələb edir. Çünki hüquqi hərəkətlərin növ müxtəlifliyi müvafiq yuridik rəqlamentləşdirməyə möhtacdır.

Yuxarıda ifadə olunanlar hüquqi davranışın aşağıdakı növlərini fərqləndirməyə imkan yaradır:

- 1) hüququayğun davranış – hüquqi göstərişlərə uyğun olan sosial-faydalı davranış;
- 2) hüquq pozuntusu – hüquq normalarının tələblərini pozan sosial-zərərli davranış;
- 3) hüquqdan sui-istifadə etmə – sosial-zərərli, lakin hüquq normaları çərçivəsindən həyata keçirilən davranış;
- 4) obyektiv cəhətdən hüquqazidd davranış – zərər vurmayan, lakin hüquqi göstərişlərin pozulması ilə həyata keçirilən davranış. Hüquq fəaliyyəti olmayan şəxsin hüquqazidd davranışını da buraya aid etmək olar.

Qiymət	Hüquq normalarının tələblərinə uyğun deyil	Hüquqi göstərişlərə ziddir
hüquqi sosial		
Sosial-faydalıdır	hüququayğundur	Obyektiv cəhətdən hüquqaziddir
Sosial-zərərli	Hüquqdan sui-istifadə etmə	Hüquq pozuntusu

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq pozuntuları hüquqi davranışın yalnız bir hissəsini təşkil edirlər. Hüquqi davranış isə artıq göstəriləni kimi həm hüququayğun, həm də hüquqazidd (qeyri-hüquqi) davranışı əhatə edir.

Ədəbiyyatda ifadə olunan belə bir fikirə də razılaşmaq lazım gəlir ki, keçmiş SSRİ-də və bu ittifaqa daxil olan müttəfiq respublikalarda «hüququ sosial münasibətlərin mühüm tənzimləyicisi hesab edək tarixi ənənə olmamışdır. Hüquq əsasən repressiv variantda qəbul olunmuşdur. Onun gündəlik münasibətləri tənzimləyən dispoziitiv forması əhalinin geniş təbəqələrinə yaxşı məlum deyildi, öz hüquqlarının müdafiəsi üçün

məhkəməyə müraciət edənlərin isə sayı az idi.¹ Ona görə də məhkəməyə adətən, ancaq mülki işlərə və cinayət işlərinə baxan orqan kimi baxılırdı. Əhalinin böyük əksəriyyəti məhkəməni hüquqları müdafiə, bərpa edən orqan qismində təsəvvür etmirdi. Əslində, cəmiyyət üzvləri, ümumiyyətlə, hüququ müdafiənin sosial təcrübəsinə malik deyildi, o öz konstitusiya hüquq və vəzifələrinin mahiyyətini, hüquqların məhkəmə qaydasında müdafiə üsullarını yetərincə bilmirdi. Mənəvi hüquqların müdafiəsindən isə, ümumiyyətlə söhbət belə gedə bilməzdi.

Totalitar cəmiyyət üzvlərinin hüququayğun davranışının motivləşdirilməsində müəyyən hüquq normalarının passiv yerinə yetirilməsi vərdişləri özünü büruzə verir. Belə ki, vətəndaşlar hüquq normalarının göstərişlərini qorxa-qorxa icra edir, üstəlik onları həm də hüquqi məsuliyyət vahimələndirir. Sosial münasibətlərin hüquq tənzimlənməsi ilə bağlı daxili tələbatın inkişafı, hüquq normalarına daxili və şüurlu hörmət əlaməti olaraq əməl olunması nə totalitar cəmiyyətə, nə də fərdin özünə sanki «sərf etmə». Belə aşağı fəallığın səbəblərinə diqqət yetirən Y.İ.Qrevtsov yazır ki, totalitar cəmiyyətdə «təbii hüququn əhəmiyyəti tamamilə vərdişdən kənar görünür və hətta cəmiyyət üzvlərinin böyük əksəriyyəti üçün yad olur».²

İndirdə hüququayğun davranışın formalaşmaqda olan yeni nümunələrini əsasən istehlakçılar nümayiş etdirirlər. Onlar istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi üzrə müxtəlif təşkilatların köməyi ilə artıq dərək edir və qavrayırlar ki, qanun təkcə qadağanlardan ibarət deyil. İstehlakçıların davranışında qanun müdafiəedici qüvvə kimi təzahür edir və aşkar surətdə müşahidə olunur ki, qanun zəruri hərəkətləri etmək üçün hüquq və imkanlar verən qüdrətli vasitədir.

Beləliklə, hüquqi davranış cəmiyyətin sosial münasibətləri sistemində hüququn (hüquq normalarının) yerini və rolunu, cəmiyyət üzvlərinin hüquqa reaksiyasını dərək etməyə imkan verir.

2. Hüquqi sosiallaşma

Hüquqi sosiallaşma (şəxsiyyətin hüquqi sosiallaşması) dedikdə, şəxsiyyətin normativ standartları, qanuna itaətli davranış standartlarını

¹ Юридическая социология. Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.159.

² Гревцов Ю.И. Очерки теории и социологии права. СПб., 1996, с.143.

qavraması prosesi başa düşülür. Müasir sosiologiya ədəbiyyatında şəxsiyyətin sosiallaşması adı altında «fərdin cəmiyyətə, müxtəlif tipli sosial biliklərə inteqrasiyası prosesi»¹ nəzərdə tutulur.

Hüquqi sosiallaşma ümumi fərdi sosiallaşmanın tərkib hissəsi və şəxsiyyətin universal sosiomədəni təcrübəyə uyğunlaşması, artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi inteqrasiyasıdır.

Şəxsiyyətin hüquqi sosiallaşması, yəni onun cəmiyyətdə öz sosial rolu və yerini bilməsi prosesi hüquq düşüncəsinin və hüquqi davranışın təşəkkülündə mühüm rol oynayır. Hüquqi sosiallaşma sosiallaşmanın vahid prosesi kimi çıxış edir. O, birləşmənin mədəniyyətini (normaları, dəyərləri, ideyaları, qaydaları, davranışı və dərk etmə stereotiplərini) qavramaqdan² ibarət olan prosesdir.

Hüquqi sosiallaşma təkcə şəxsiyyətin inkişafı ilə deyil, həm də onun məna və cəhətdən yetkinləşməsinə xidmət edən sosial reaksiyaların və fəallıq formalarının püxtələşməsilə bağlıdır. E.Dürkheyim «sosiallaşma» anlayışını kollektiv şüurun fəaliyyəti və hər şeydən əvvəl, sosial norma və ənənələrin nəsil-dən-nəsilə ötürülməsi problemləri ilə əlaqələndirirdi. M.Veber bu anlayış çərçivəsində assosiativ, əsasən könüllü sosiallaşmanı və sosial həvəsləndirmə və məcburiyyətin köməyi ilə cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş normaların şəxsiyyətə tətbiqi ilə həyata keçirilən institusional sosiallaşmanı fərqləndirirdi. T.Parsons sosiallaşmanı fərdin funksional adaptasiyası prosesi kimi qiymətləndirirdi.

Sosiallaşma cəmiyyətdə öz strategiyaları ilə inkişaf edən fərdlərlə cəmiyyət tərəfindən qəbul olunan norma və dəyərlər sistemləri arasında qarşılıqlı fəaliyyət prosesidir. İnsan məhz bu proses gedişində onu əhatə edən mühitin sosiomədəni elementlərini qəbul edir və qavrayır, əhəmiyyət kəsb edən sosial amillərin təsiri altında onları öz şəxsiyyətinin strukturuna inteqrasiya edir və beləliklə, yaşamaq üçün sosial mühitə uyğunlaşır.

Sosiallaşma fərdə onun üçün zəruri olan sosiomədəni elementləri əldə etməyə imkan verir. Əldə olunan belə elementlər fərdə, onu tərbiyə etmiş cəmiyyətdə daha səmərəli fəaliyyət göstərməyə kömək edir. Bu məqsədlə də fərd, o cümlədən mənsub olduğu sosial qrupa xas olan müəyyən davranış qaydalarını öyrənməli, yaxşı mənimsəməli və onları öz gündəlik həyatının vərdislərinə çevirməlidir. Fərdin özünün mənsub olduğu sosial qrupum üzvləri arasında daha rahat hiss etməsi üçün onun

həmin qrupa xas olan normaların, dəyərlərin, rəmzlərin, davranış modellərinin, adət və ənənələrin, eləcə də ideologiyanın məcmusunu üzvi şəkildə mənimsəməsi zəruridir.

Bundan başqa, sosiallaşma prosesində fərd sosial özünücaşdırma hərəkatına keçirir. Yəni o, mənsub olduğu qrupa və öz qruplara öz qrupunun dəyərlərinə, ənənələrinə və davranış modellərinə tərəfdar çıxdığını və onları bəyəndiyini, əksinə, öz qrupların dəyərlərinə, davranış modellərinə və vərdislərinə tərəfdar çıxmadığını nümayiş etdirmək imkanı əldə edir. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, fərd mənsub olduğu qrupun dəyərlərini müdafiə etməklə, öz qrupların dəyərlərinə qarşı hörmətsizlik nümayiş etdirir, yaxud onları pozmaq istiqamətində fəaliyyət göstərir.

Deməli, sosiallaşma öz mahiyyəti etibarilə fərddə normativ düşüncə və davranış qabiliyyətinin inkişaf prosesidir. Fərd bu proses gedişində davranışlarındakı özbaşnalığa son qoymaq, başqalarına hörmətli münasibət göstərmək vərdisləri əldə edir. Əslində bu, fərddə əxlaqın inkişafı və məna və cəhətdən zənginləşməsi prosesidir.

Cəmiyyətdə mövcud olan sosiomədəni elementlərin qavranılması prosesi erkən yaş mərhələlərində həyata keçirilir və bu, dini və əxlaqi göstərişlərdə, tələblərdə və qadağanlarda ehtiva olunmuş sosial davranışın normativ modellərinin məzmununun ilkin mənimsənilməsi vasitəsilə baş verir. Belə qavramanın və ya mənimsəmənin digər istiqaməti daha sonrakı yaş mərhələlərində təzahür edir. Bu özünü praktiki hüquq münasibətlərində iştirak etmədə göstərir. Belə ki, fərddən öz təbii hüquq və azadlıqlarını, sivil vərdislərini müdafiə etmək bacarığı, eləcə də normativ tələb və göstərişlərə, qadağanlara əməl etmək, başqa fərdlərin hüquqlarına hörmətlə reaksiya vermək və s. tələb olunur.

Sosiallaşmanın özünəməxsus həyata keçirilməsi prosesi mövcuddur. Sosioloqlardan R.Klutyc və A.Reno tərəfindən sosiallaşmanı həyata keçirən dörd iyerarxik struktur fərqləndirilir. Bu strukturların təsiri bir-birilə üst-üstə düşür. Həmin strukturlar aşağıdakılardan ibarətdir:

birincisi – **mikrosistem**; bu sistemin fəaliyyətində fərd bilavasitə iştirak edir. Mikrosistemə ailə, məktəb, uşaq bağçası, dostların dairəsi aid edilir;

ikincisi – **mezosistem**; bu, mikrosistemlərin elementləri arasındakı münasibətlərdən ibarət olan strukturdur. Ailə ilə məktəb arasındakı münasibətlər buna misal ola bilər;

üçüncüsü – **ekzosistem**; bilavasitə həmin fərdə aid olmayan institut-

¹ Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Göst.kitab, s.60.

² Kasanov V.V., Neçipurenko V.N. Göst.kitab, s.252.

lardan ibarət struktur. Bununla belə, həmin institutlar sosiallaşmada iştirak edir, bəzən fərdə çox mühüm təsir göstərirlər. Məsələn, valideynlərin işi, onların işgüzar dairələri, rəislər və tabelikdə olanlar və s. Valideynlərin öz aralarındakı münasibətlər adətən, uşaqlarda yaşlıların ələmi haqqında təsəvvürlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır;

dördüncüsü – **makrosistem**; bu, mədəni əhatə dairəsindən ibarət olan strukturdur. Burada söhbət uşağa ancaq birbaşa tələq edilən sosial dəyərlər və ideologiyalar deyil, həm də birinci üç strukturun fəaliyyətinə dolayısı ilə təsir göstərən sosial dəyərlər və ideologiyalar haqqında gedir. Bu, bütövlükdə cəmiyyətin ideoloji qaydalarından, ideoloji xarakterli uşaq və gənclər təşkilatlarından və s. ibarətdir.¹

Ailə – bu, sosiallaşmanın ən mühüm institutlarından biri kimi ən qədim sosial institutlardan hesab olunur. O, kişi ilə qadın arasında nikah ittifaqıdır. Ailə valideynlərlə uşaqlar arasında qan qohumluğuna əsaslanır. Deməli sosiologiya nöqtəyi-nəzərindən ailə dedikdə, üzvləri bir-birilə məişət birliyi, qarşılıqlı yardımla, əxlaqi və hüquqi məsuliyyətlə bağlı olub nikaha və ya qan qohumluğuna əsaslanan kiçik qrupdur.

Lakin iqtisadçılar ailə anlayışına öz aspektlərini də əlavə edərək ailəyə belə tərif verirlər. Ailə – bu cəmiyyət sahəsində birgə yaşayan, birgə təsərrüfat aparan və qohumluq, nikah, yaxud qəyyumluq münasibətlərində olan şəxslər qrupudur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, birgə təsərrüfatın aparılması ailənin deyil, cv təsərrüfatının əlamətidir. Beləliklə, ailənin tərifində, əgər sosioloqlar başlıca diqqəti qohumluq əlamətinə yetirirsə, iqtisadçılar təsərrüfat əlamətinə əsaslanırlar.

Ailə vital, sosial və mənəvi funksiyaları yerinə yetirir. Hər bir ailə sosial mikroaləmdir. «Ailə sosiologiyası daha geniş problemlər dairəsinin – sosiallaşmanın, təhsilin, siyasətin və hüququn, əməyin, mədəniyyətin və s. öyrənilməsi predmetinə daxildir; o, sosial nəzarət və sosial nizamlılıq, sosial mobillik, miqrasiya və demografik dəyişikliklər proseslərini daha mükəmməl başa düşməyə imkan verir. İstehsal və istehlakın əksər sferalarında sosioloji tədqiqatlar ailəyə istinadsız mümkün deyildir».²

Uşaq məhz ailənin köməyi ilə cəmiyyətə qədəm qoyur, ictimai həyata qovuşur. Ailə uşağa ad verir, onu öz nəslinə daxil edir və onu gələcəyin bir neçə nəslinin törədicisinə çevirir. Deməli, fərdin ilkin sosial mahiyyəti məhz ailədə formalaşır. Valideynlərin sosial vəziyyəti uşağın həyatının

birinci iyirmi ili ərzində onun sosial statusunu müəyyən edir. Valideynlərin harada və neçə yaşamaları uşağın böyüdüüyü və inkişaf etdiyi sosial konteksti konkretləşdirir. Valideynlərin peşəsi ailənin mədəni və təhsil səviyyəsini müəyyən edir.

Məktəb mürəkkəb təşkilatdır. Keçmiş SSRİ-də məktəblər xalq təsərrüfatının ayrılmaz bir hissəsini təşkil edirdi. Belə ki, məktəblər xalq təsərrüfatının vahid kompleksinə daxil idi. Onlar plan üzrə fəaliyyət göstərir və öz işlərini dövlətin tədris planlarına uyğun şəkildə qururdular. SSRİ-də təhsil institutu özündə aşağıdakı komponentləri ehtiva edirdi:

- 1) uşaq bağçaları və məktəbəqədər tərbiyə sisteminin inkişafı;
- 2) səkkizinci sinfdəki ümumməcburi təhsil;
- 3) daha hazırlıqlı məktəblilər üçün ümumi orta təhsil, qalanlar üçün isə texniki-peşə təhsili;

- 4) yaşlıların təhsilinin inkişaf etməmiş sistemi;

- 5) orta məktəb məzunlarının böyük olmayan qrupları üçün ali təhsil.¹

XX yüzilliyin 90-cı illərindən sonra cəmiyyətdə baş vermiş dəyişikliklər məktəblərdən də yan keçmədi. Belə ki, aparılan islahatlar təhsil sistemində də əsaslı yeniliklərə səbəb oldu. Hazırda məktəb sosiallaşmanın agentlərindən biri qismində çıxış edir və o, ailədən prinsipial şəkildə fərqlənir. Bu fərq ondan ibarətdir ki, məktəb emosional neytral mühitdir. Məktəb yalnız bir uşağa deyil, istənilən uşağa onun real keyfiyyətlərinə uyğun surətdə yanaşır. Yarışın, uğurların və ya uğursuzluqların nə olduğunu uşaq məhz məktəbdə öyrənir. Uşaq məktəbdə çətinlikləri aradan qaldırmağa alışır və ya çətinliklər qarşısında məğlubiyyətlə barışmağın nə olduğunu tədricən anlamağa başlayır.

Sosiallaşmanın məhz məktəb dövrü uşaqlarda özünüdərkli və özünüqiymətləndirməni tərbiyə edir ki, bu da bir çox hallarda fərdi bütün həyatı boyu müşayiət edir. Məsələn, orta məktəbdə yaxşı oxumuş adamlar adətən, yüksək müsbət keyfiyyətlərini və özünəhörmət dərəcəsini qoruyub saxlayırlar. Təhsildəki uğursuzluqlar adətən, qabiliyyətsizliklərin bütöv bir kompleksini formalaşdırır. Məktəb daha geniş sosial bir sistemin tərkib hissəsi olduğuna görə, o adətən, yüksək dəyərlərə malik üstün mədəni səviyyəni əks etdirdiyi kimi, uğursuzluqların da bütöv bir kompleksini əks etdirir.

Sosiallaşmanın daha bir agentli **yaşlıların əhatəsidir**. Uşaq ye-

¹ Касянов В.В., Нечипуренко В.Н. Göst. kitab, s.252.

² Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Göst. kitab, s.281.

¹ Кризис институциональных систем: Бек, десятилетие, год / под ред. Т.И.Заславской. М., Логос, 1999, с.331.

niyetməlik yaşına yaxınlaşdıqca valideynlərin və müəllimlərin təsiri də tədricən zəifləməyə başlayır. Belə ki, yeniyetmə bu dövrdə artıq öz həmyaşıdlarının küllü təsirini hiss etməyə başlayır və o, əksər hallarda öz həmyaşıdlarına bənzəməyə çalışır. Həmyaşıdların əhatəsi, güclü təsiri bəzən yeniyetməyə öz uğursuzluqlarını unutmağa kömək edir, Hətta o, valideynlər tərəfindən diqqətə də nəzərə almır. Ona görə də pis ailə mühitindən çıxan yeniyetmələr öz həmyaşıdlarının əhatəsində daha çox olmağa xüsusi üstünlük verirlər. Fərd məhz öz həmyaşıdlarının mühitində münasibətlə situasiyaların həllini tapmağı öyrənir. Fərd məhz öz həmyaşıdları arasında ya lider olur, ya ortabab, ya da autsayder sayılır. Başqa sözlə o, mənsub olduğu yaş qrupunda öz yerini tapmağa cəhd göstərir.

Müəyyən yaş qrupunda mövcud olan münasibətlər də uşağa özünü daha yaxşı tanımağa, öz qabiliyyətinə bələd olmağa, öz şəxsiyyətinin güclü və zəif cəhətlərini bilməyə imkan verir. Həmyaşıdlar qrupu erkən uşaqlıq dövründə əldə olunmuş ailə dəyər təsəvvürlərini korrektə edir. Qrup, bir qayda olaraq, insana onun öz nəslinin dəyərlərini öyrədir və eyni zamanda da «oğullar və atalar münaqişəsi»ni doğurmaqla valideynlərlə uşaqlar arasında qarşıdurma yaradır. Həmyaşıdlar qrupu üzvlərinin sosial vəziyyətindəki fərqləri müşahidə edən uşaq özünün şəxsi sosial vəziyyətini öyrənir.

Sosiallaşmanın agentləri içərisində **kütləvi informasiya vasitələrinin** və ilk növbədə televiziyanın da adını çəkmək lazımdır. Kütləvi informasiya vasitələrinin əhalinin bütün qruplarına və xüsusilə də uşaqlara və yeniyetmələrə təsiri son dərəcə böyükdür. Çoxsaylı filmlər və xüsusən də seriallar uşaqlarda və yeniyetmələrdə davranış stereotiplərini çox fəallıqla formalaşdırır. Belə ki, uşaqlar və yeniyetmələr həmin stereotipləri nə ailədə, nə də həmyaşıdlarının əhatəsində görə bilmirlər. Bu ilk növbədə dəbdəbəli və varlı, toy-bayramlı «közəl həyat» səhnələrinə aiddir. Bununla yanaşı, bəzən zorakılıq səhnələri də uşaq və yeniyetmələr də az reaksiyaya səbəb olmur. Televiziyalarda döyüş filmlərinin tez-tez nümayiş etdirilməsi və bundan əvvəl belə filmlərin xüsusi cəlbedici kadrələrinin dəfələrlə reklam olunması yeniyetmələrdə böyük həvəs oyadır və onlar həmin filmlərin nümayişini səbirsizliklə gözləyirlər.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş müasir cəmiyyətlərdə iş (əmək) sosiallaşmanın mühüm amillərindən biri qismində çıxış edir. Fərdin yaşlı insanlar aləminə sosial inteqrasiyasını məhz iş təmin edir. Lakin əməyin ideologiyasının formalaşması çox qədimlərdə aiddir. Bu, xeyli dərəcədə

valideynlərin peşəsi ilə şərtlənir. Məsələn, hüquqşünasın oğlu və ya qızı mühəndisin oğlu və ya qızı ilə müqayisədə sosial münasibətlər aləminə tamam başqa nəzərlərlə baxır. Bundan başqa, bir çox insanlar hələ uşaqlıqdan əmək münasibətləri aləminə qoşularaq pul qazanmağa başlayır. Özünü erkən yaşlardan belə əməyə alışıdıran insanlar sənəti və ya peşəni öz həyatının mənası hesab edir, əsil yaşamağın mənasını və dəyərini işləməkdə və yaşamaq üçün pul qazanmaqda görür.

Peşə bir çox insanlar üçün özünücəniləşdirmənin başlıca vasitəsidir. Danılmaz həqiqətdir ki, iş insana öz yerini tapmaqda və sosial sistemdə öz mövqeyini müəyyən etməkdə kömək edir. Faydalı əmək insanı bərkidir və onu dözümlü edir. «İş insanın cəvheridir», «işləməyən dişləməz» və s. bu kimi el məsələləri bu gün də dillər əzbəridir.

Fərd məhz əmək vasitəsilə işverənlərlə və həmkarları ilə ünsiyyət təcrübəsi qazanır. Faydalı əməkdə və həmkarların əhatəsində tədricən püxtələşmə adətə, fərdin bütün gələcək həyat yolunu müəyyən edir. İş prosesində müəyyən əmək fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi məqsədilə qəbul olunmuş qaydalar və dəyərlərlə tanışlıq fərd üçün həyatı vərdiş çevrilir. Fərd məhz əməyin sayəsində sosial cəhətdən əhəmiyyətli bir varlıq kimi yüksəlir, ictimai faydalı iş onda özünə inamı artırır və daha da gücləndirir.

Sosiallaşmanın ən mühüm nəticələrindən biri fərd üzərində sosial nəzarətin müəyyən edilməsidir. Fərdin davranışının tənzimlənməsi onun inteqrasiya olunduğu qrupa tabe olmasına yardım göstərir. Belə tabelik qrup tərəfindən düşünülmüş şəkildə formalaşdırılmış davranış normalarında, göstərişlərdə və tələblərdə ifadə olunur. Bu prosesdə sosial nəzarəti həmin norma və göstərişlərə düzgün əməl olunması tələb edir.

Siyasi və hüquqi tərbiyə fərdin sosiallaşması sisteminin mühüm ayrılmaz tərkib hissəsidir. Hüquqi tərbiyə məqsədyönlü hüquqi təbliğatın, hüquqi maarifləndirmənin və təhsilin aparılması yolu ilə həyata keçirilir. Şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsi, o cümlədən hüquq mədəniyyəti səviyyəsi hüquqi tərbiyənin keyfiyyətindən xeyli asılıdır. Şübhəsiz ki, hüquqi biliklərin qavranılması üçün şəxsi səylər, yəni özünütərbiyə də zəruridir. Elmdə uzun müddət hüquqi tərbiyə haqqında belə bir təsəvvür mövcud idi ki, hüquqi tərbiyəyə hüquqi biliklərin qazanılması prosesində nail olunur. Hüquq haqqında biliklərin çoxluğu guya hüquqi tərbiyənin başlıca amilidir. Belə yanaşmanın çatışmazlığı və qüsuru ondan ibarətdir ki, burada ümumi mədəniyyətin və hüquq mədəniyyətinin formalaşmasına lazımi diqqət yetirilmir.

Hüquq mədəniyyəti vətəndaşların siyasi və hüquqi şüurunun inkişafına yönəldilmişdir. O, insana dərhal aşağıdakı bir neçə istiqamətdə təsir göstərir.

Birincisi, hüquq mədəniyyəti fərddə müəyyən sosial rolları oynamaq qabiliyyətini formalaşdıraraq, onun sosiallaşmasına, cəmiyyətdə qəbul olunmuş davranış nümunələrinə uyğunlaşmasına yardım göstərir.

İkincisi, hüquq mədəniyyəti sayəsində təzahür edən sosiallaşma insanı bir şəxsiyyət kimi formalaşdırır və onu cəmiyyətdəki real həyata uyğunlaşdırır.

Üçüncüsü, hüquq mədəniyyəti fərd tərəfindən dəyərlərin müəyyən sisteminin müəyyənləşdirilməsinə təsir göstərir.

Dördüncüsü, hüquq mədəniyyətinin təsirinin istiqaməti hüquqi davranış vərdişləri və stereotiplərinin işlənilməsində təzahür edir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, hüquqi sosiallaşma şəxsiyyətin normativ, hüquqauyğun davranış standartlarını qavrama prosesidir. Hüquqi sosiallaşma ümumi sosiallaşmanın nüvəsində həyata keçirilsə də, o öz spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir. Belə ki, hüquqi sosiallaşma tarixən şərtləşdirilmiş xarakterə malikdir. Məlum olduğu kimi, hər bir konkret cəmiyyətə özünün dövlət quruluşu tipi, hüquq haqqında öz təsəvvürləri, fərdlərin cəmiyyət işlərində iştirakının özünəməxsus qayda və üsulları (metodları) xasdır. Hüquqi sosiallaşma fərd tərəfindən həmin cəmiyyətdə sosial mövcud olmanın bu norma qaydalarının qavranılmasından ibarətdir.

Hüquqi sosiallaşmanın aşağıdakı üç növünü fərqləndirmək olar:

- 1) öyrətmək vasitəsilə sosiallaşma;
- 2) təcrübənin verilməsi yolu ilə sosiallaşma;
- 3) rəmzi sosiallaşma.

Öyrətmə vasitəsilə hüquqi sosiallaşma dedikdə, elementar hüquqi biliklərin əldə olunması və müvafiq hüquq normalarının qavranılması (mənimsənilməsi) başa düşülür.

Təcrübənin verilməsi yolu ilə hüquqi sosiallaşma fərdin öz səhvlərini və öz təcrübəsindən irəli gələn hadisələri, habelə onu əhatə edən insanların həyat təcrübəsini sərf-nəzər etməsi, fikir süzgəcindən keçirməli nəticəsində baş verir.

Rəmzi sosiallaşma (hüquqi sosiallaşma) insanın dövlət, hüquq, norma, ölkə, millət və s. haqqında öz mücərrəd təsəvvürlərinə əsaslanır. Belə təsəvvürlər hər bir ayrıca fərddə özünəməxsus məzmun və mənə çarlarına malik ola bilər.

İndiki nəslin hüquqi sosiallaşması prosesini həyata keçirən əsas institutlara ailə, vətəndaş cəmiyyəti və dövlət aiddir. Bu sosial institutlar hüquqi sosiallaşmanın pozitiv (müsbət) formalarını təşkil edirlər. Belə ki, həmin institutlar fərdin hüquqi sosiallaşmasının başlıca həlqələridir.

Hüquqi sosiallaşmanın pozitiv formaları ilə yanaşı, mənfi, pis və pozucu formalar da mövcuddur. Belə formalar nəticəsində fərd tərəfindən adətən və əsasən mənfi sosial təcrübənin qavranılması baş verir. Son nəticədə cəmiyyətə (yaşlı nəslin sıralarına) qanuna itaətli olmayan fərdlər və kriminal davranışa meyilli olan subyektlər daxil olurlar.

Sağlam sosial münasibətlərin mövcud olmadığı ailələr, qeyri-hüquqi dövlət institutları və normal mühitin olmadığı müəyyən sosial əhatə dairələri hüquqi sosiallaşmanın xoşagəlməz formalarının mövcudluğunun əsas təqsirkarları hesab olunurlar.

3. Deviant davranışın ümumi səciyyəsi

Deviant davranış dedikdə, hər hansı normadan yayınmada ifadə olunan davranış tərzinə başa düşülür. Deviantlığın (devinat davranışın) məzmunu haqqında danışmaq üçün norma və onun mahiyyəti barəsində heç olmasa ümumi təsəvvürə malik olmaq zəruridir.

Məlumdur ki, norma bir anlayış kimi müxtəlif elmlər tərəfindən nəzərdən keçirilir. Norma anlayışına hər bir elmin özünəməxsus yanaşması mövcuddur. Müasir sosiologiyada (o cümlədən hüquq sosiologiyasında) norma anlayışı mərkəzi anlayışlardan biridir.

Sosiologiya elmində **sosial norma** dedikdə, insanların, sosial qrupların və sosial təşkilatların həmin konkret cəmiyyətdə yol verilən (icazə verilən və ya məcburi olan) davranışının, fəaliyyətinin tarixən təşəkkül tapmış həddi, ölçüsü və intervalı başa düşülür.¹

Normaların formalaşması subyektivi nöqtəyi-nəzərdən onları rəsmi müəyyən edilən və faktiki təşəkkül tapan normalara bölmək olar.

Rəsmi müəyyən edilən normalar dedikdə, qanunverici və ya digər səlahiyyətli şəxslər tərəfindən yaradılan normalar başa düşülür. Burada normayaratma yuridik qanunlar külliyyatında, inzibati aktlarda, vəzifə təlimatlarında, idarə, müəssisə və təşkilatların daxili qaydalarında, ictimai təşkilatların nizamnamələrində və s. təəcəssüm olunur.

¹ Гилинский Я.И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория // Социалистическая исследования, 1991, № 4, с.74.

Faktiki təşəkkül tapan normalar birliklərin təbii-tarixi inkişafı prosesində, yaxud hər hansı halların axımının təsiri altında təbii yaranan qaydalardır. Adət və ənənələr, əxlaq normaları və etiketlər belə normalara aiddir. Bir sıra həyati halların təsiri altında müvəqqəti qüvvədə olan normalar da yaranırlar. Belə normalar insanların mənəviyyatında ehtiva olunurlar. İnsan mənəviyyatında belə ehtiva olunma xoşagəlməz halların permanent şəkildə təkrarlandığı hallarda baş verir.

Sosial normaları fərdlərin, qrupların və sosial birliklərin davranış mexanizminin qiymətləndirilməsi və tənziminə görə də təsnifləşdirmək olar. Belə halda aşağıdakı sosial normalar fərqləndirilə bilər:

- a) normalar – ideallar;
- b) normalar – davranış nümunələri;
- v) peşə normaları;
- q) statistik normalar.¹

Məlumdur ki, **ideal** əlçətməzdir. Lakin onun dəyəri özünü və ya öz fəaliyyətini təkmilləşdirməyə səy göstərən fərdlər, yaxud qruplar üçün yönüm, mütləq əhəmiyyət nümunəsi xassəsinə malik olmasından ibarətdir.

İdealdan fərqli olaraq nümunə hansısa məqsədə nail olmaq üçün vasitə rolunu oynayır. İnsan cəmiyyətinə davranışın çoxsaylı nümunələri məlumdur. Belə nümunələrdən geri çəkilmək ətrafdakıların mühakiməsinə səbəb olmur. Məsələn, orta məktəbi yaxşı və əla qiymətlərlə bitirən məzunların heç də hamısının ali məktəbə daxil ola bilməməsi cəmiyyətdə, yaxud ayrıca bir sosial birlikdə iradla qarşılanmır.

Peşə normaları həmkarlar arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Bu normalar qulluq vəzifələrinin yerinə yetirilməsini xeyli asanlaşdırır.

Nəhayət, **statistik normalar** – adamların, hadisələrin əksəriyyətinə xas olan hansısa xassələri ifadə edirlər.² Məsələn, Azərbaycan dünyada həm də uzunömürlülər ölkəsi kimi tanınır. Hər bir cəmiyyət cinayət-karlığın müəyyən kateqoriyasının statistik göstəricilərinə malik olur. Belə normalar heç kim tərəfindən yaradılmadığına görə, onlar da faktiki təşəkkül tapan normalar hesab olunurlar.

Sosial normaların əksəriyyəti cəmiyyətin fəaliyyətinin obyektiv qanunauyğunluqlarının insanların şüurunda və hərəkətlərində əks olun-

masının nəticəsi kimi təşəkkül tapırlar. Normalar fərdin qrupa, sosial birliyə daxil olmasını asanlaşdırır, insanların qarşılıqlı fəaliyyətinə kömək edir və sosial institutların funksiyalarının yerinə yetirilməsinə şərait yaradır. Lakin obyektiv qanunauyğunluqların əks olunması qeyri-adekvat, təhrif edilmiş şəkildə və ya ümumiyyətlə, ziddiyyətli ola bilər. Belə halda, müəyyən edilmiş norma ləngidici və ya pozucu hərəkətə çevrilir, yaranmış situasiyadan çıxmaq normadan yayınma ilə nəticələnir. Zahirən elə görünür ki, qüvvədə olan norma qeyri-normal, ondan yayınma isə normaldır. Belə proses bəzən qanunvericinin volyuntarizmi nəticəsində baş verir, yəni rəsmi şəkildə təsbit edilmiş normalar sistemin fəaliyyətini pozurlar. Buna keçən yüzilliyin 20-ci illərində ABŞ-da, 80-ci illərdə isə keçmiş SSRİ-də antialkoqol tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı verilən qanunvericilik aktlarının törətdikləri fəsadları misal göstərmək olar. Belə ki, həmin normalar ticarət şəbəkəsinə alkoqollu içkilərin gizli yolla axımına rəvac vermiş oldu, kустar üsulla alkoqollu içkilərin hazırlanması hətta əvvəllər alkoqolla meyli olmayanların adı peşəsinə (qazanc əldə etmək məqsədilə) çevrildi. Eynilə də XX yüzilliyin 80-ci və 90-cı illərində bəzi rusiyalı nəzəriyyəçilərin rüşvətxorluğa haqq qazandırmaq və onu əlavə xidmətlərə görə ödəniş kimi izah etmək cəhdləri korrupsiyanın daha geniş miqyas alması ilə nəticələndi.

Qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyətin digər elementləri kimi, cəmiyyətin normaları da mühafizəkarlıq ənənəsinə malikdirlər. Lakin sosial sistemlər həm xarici, həm də daxili proseslərin təsiri altında dəyişirlər. Belə ki, keçmişdə sosial münasibətləri adekvat şəkildə əks etdirən normalar artıq dəyişən sistemin tələbatlarına cavab vermirlər. Belə normalardan ancaq yayınma çətin situasiyalardan çıxmağa imkan verir. Zaman keçdikcə yayınma normaya, norma isə yayınmaya çevrilir.

İndi isə bilavasitə deviant davranışın təhlilinə keçək. Kütləvi informasiya vasitələri diqqəti, hər şeydən əvvəl, devinat davranışın ifrat formalarına – qətlə, zorlamaya, fahişəliyə, narkomanlığa, özünüöldürməyə (intihara), iqtisadi sahədə törədilən ayrı-ayrı kateqoriya sosial təhlükəli əməllərə və s. yönəldirlər. Lakin deviantlığın diapazonu sadalanan mənfə hallar nisbətən daha genişdir. Diqqəti ona yönəltmək lazımdır ki, deviantlıq – bu, qiymətləndirici anlayışdır. Davranışın bir qisim formaları qrup və ya bütövlükdə cəmiyyət tərəfindən bəyənilir, əksinə, digər formaları tənqid və ya məzəmmət edilir.

¹ Смирнова Е.Э., Курилов В.Ф., Матюшкина М.Д. Социальная норма и возможности ее изменения // Социологические исследования, 1999, №1, с.97-98.

² Yene orada, s.98.

Cəmiyyət üzvlərinin «müsbət» və «mənfi» haqqında təsəvvürləri daimi cəmiyyət həcmində malik deyillər. Belə cəmiyyət həcmi həm zamana, həm də məkana görə dəyişirlər.

Zamana görə dəyişiklik o deməkdir ki, eyni xəta eyni bir xalq tərəfindən bir dövrdə müsbət, digər dövrdə isə mənfi hal kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn, 1927-ci ilədək Azərbaycanda qadını evlənmək məqsədi ilə oğurlamaq (qaçırtmaq) sosial təhlükəli əməl hesab edilmişdir. Lakin bunun kütləviliyinin qarşısını almaq və belə hərəkətlərə son qoyulması məqsədilə Azərbaycan SSR-in 1927-ci ilin redaksiyasında verilmiş Cinayət Məcəlləsinə xüsusi (189-cu maddə) norma daxil edilmişdir. Yəni əvvəllər heç də mənfi qarşılanmayan qadın oğurluğu, artıq cinayət xarakterli əməl kimi mənfi qiymətləndirilmişdir.

Məkana görə dəyişikliyi mədəniyyət kontekstində nəzərdən keçirmək zəruridir.

Fiziki məkandakı dəyişikliklər xalqların mədəniyyətində mövcud olan fərqlərə aiddir. Məsələn, amerikalı sosioloq N.Smelzerin təsdiq etdiyi kimi, kiçik şəhər olan Kanzasda fahişəlik qeyri-legal və deviant hesab olunur. O, Reno şəhərində qanuniləşdirilsə də, lakin bəyənilmir, Parisdə isə legaldır və tənqidə səbəb olmur.¹

Sosial məkanda deviantlığın qiymətləndirilməsindəki fərqlər eyni bir cəmiyyəti təşkil edən qrupların və təbəqələrin mədəni təsəvvürlərindəki fərqlər kimi başa düşülür. Məsələn, xırda xuliqanlıq yeniyetmələr mühitində demək olar ki, «əsil kişilik» nümunəsi kimi qiymətləndirilir, yaşlılar isə bu barədə tamamilə başqa fikirdə olurlar. Deməli, norma və deviantlıq son dərəcə nisbi hallardır.

Deviant davranışın səbəbləri və sosial amilləri. Ümumiləşdirmənin ən yüksək səviyyəsində, yəni sosial sistemlər səviyyəsində bu məsələ belə aydınlaşdırılır ki, deviantlıq sosial sistemin xarici mühitin dəyişikliklərinə verilən reaksiyadır və o, xarici mühitə adaptasiya üsulu qismində çıxış edir. Lakin normaların pozuntusunun **fərdi** və **şəxsi motivlərinin** izahında belə müəyyənlilik kifayət etmir.

Deviant davranışın izahına ilk səylərdən biri E.Dürkheymin tərəfindən onun **anomiya** konsepsiyasında göstərilmişdir. Mütəfəkkir anomiya dedikdə, fərdlərin davranışının dürüst ziddiyyətsiz tənziminin olmadığı cəmiyyətin vəziyyətini başa düşürdü. Belə cəmiyyətdə köhnə normalar və

dəyərlər artıq real münasibətlərə uyğun gəlmir, yəni normalar isə hələ öz təsdiqi tapmır. O yazırdı: «İctimai qarışıqlıq, xəstə böhran nəticəsində onun baş verib-verməyəcəyi məqamda və ya əksinə, əlverişli, lakin həddən ziyadə gözlənilməz sosial dəyişikliklər dövründə cəmiyyət müvəqqəti olaraq insana lazımi təsir göstərmək iqtidarında olmur... Öz-özlərini təmsil edən sosial qüvvələr hələ müvazinət vəziyyətində olmur..., hər cür reqlamentləşdirmə bir müddət yararsız olur. Nəyin mümkünlüyünü və nəyin qeyri-mümkünlüyünü, nəyin ədalətli və nəyin ədalətsiz olduğunu heç kəs dəqiqliyi ilə bilmir. Qanuni və həddən artıq olan tələblərlə ümidlər arasında sərhədləri göstərmək lazım olmadığına görə, hamı özünü hər şeyə iddia etməkdə haqlı sayır».¹

Beləliklə, hamılıqla qəbul olunan normaların nüfuzunun tərəddüd etdiyi vaxt anomiya vəziyyəti deviant davranışın, o cümlədən cinayətlərin və intiharların müxtəlif formalarının səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, bu halda intiharların artımı insanın öz problemi ilə «təkbətək» qalması ilə bağlı olur. O, yeni şəraitə uyğunlaşa bilmir və cəmiyyətdə əlaqəsini itirir.

Anomiya konsepsiyası özünün sonrakı inkişafını R.Mertonun əsərlərində tapmışdır. Əgər E.Dürkheymin anomiyaya qeyri-sabit cəmiyyətin təzahürü kimi baxırdısa, R.Merton bu anlayışı sabit, normal fəaliyyət göstərən cəmiyyətə şamil edirdi. Onun fikrincə, anomiya mədəniyyətin müəyyən etdiyi dəyərlərlə (məqsədlərlə) onlara nail olmanın sosial mü-təşəkkil vasitələri arasındakı sazişin olmamasının nəticəsidir. Bu zaman qanuni vasitələrin köməyi ilə nail olmaq hamıya müyəssər olmur və o, fərdin bu və ya digər qrupa mənsubiyyətindən asılıdır. Məsələn, ağır ixtisaslaşdırılmamış əməklə məşğul və cəmiyyətin yoxsul təbəqəsinə daxil olan şəxslər qanuni bank əməliyyatlarının köməyi ilə öz var-dövlətlərini artırma bilmirlər. Buna görə də ümumcəmiyyətli dəyərə – maddi uğura nail olmaqdan ötrü sosial cəhətdən bəyənilməyən vasitələrə (məsələn, oğurluğa və s.) müraciət olunur. Beləliklə, fərd cəmiyyətin norma və dəyərlərinə adaptasiya olunur.

R.Merton adaptasiyanın beş növünün – konformizmin, inovasiyanın, rituallığın, retritizmin və qiyamın adını çəkir. Adları çəkilən növlər içərisində yalnız konformizm qeyri-deviant forma (fərd cəmiyyətin dəyərlərinə təərədar çıxır və onlara qanuni vasitələrlə nail olur) hesab olu-

¹ Смелзер Н. Социология. М., 1994, с.300.

¹ Дюркгейм Э. Самоубийство. СПб., 1998, с.394-395.

nur. Digər hallarda isə insan ya qanundan və əxlaq normalarından (inovasiya) yan keçir, ya cəmiyyətin göstərişlərinə əməl etməklə əlçatmazlıq kimi öz məqsədlərindən imtina edir (ritualizm), ya «günəş altında yer» uğrunda mübarizəni tərk edərək məqsədlərə və normalara laqeyd olur (retritizm), ya da sosial sistemin yararsızlığını dərk edərək, dəyərlərin və onlara nail olmanın əvəzini (qiyam) axtarır.

T.Parsons anomiyanı, deməli, həm də deviant motivasiyaların yaranmasını ümidlərin yerinə yetirilməməsilə izah edir.¹ Başqa sözlə, fərdin davranışı ətrafdakıların ümidlərinə uyğun olmaya bilər. Eynilə də ətraf mühit heç də həmişə fərdin ümidlərilə üst-üstə düşmür. Nəticədə şəxsiyyətin psixoloji vəziyyəti kimi gərginlik (frustrasiya) yaranır və bu gərginlik digər insanlara münasibətdə də təzahür edir. Fərdin frustrasiyalaşdırıcı amillər reaksiyası ikili olur: uyğunlaşdırıcı və özgəninkiləşdirici, formasına görə isə fəal və passiv. «Uyğunlaşdırıcı fəal» yönüm inovasiyaya, «uyğunlaşdırıcı passiv» yönüm isə ritualizmə aparır.

Amerikalı sosioloq A.Koen T.Parsons kimi eyni mövqeyə əsaslanaraq izah edir ki, fərdi motivlər həm deviant, həm də konformist davranışdan ibarətdir. Onun fikrincə, sosial sistemlər elə tərzdə qurulmuşdur ki, insanlar həmin sistemlərdə bu və ya digər dərəcədə gərginlik hiss edirlər. Lakin onların əksəriyyəti hamılıqla qəbul olunmuş normaları pozmuşlar, yəni onlar konformistdirlər. Deməli, gərginliyin götürülməsinin yalnız yayınan üsulu mövcud deyildir.²

Deviant davranış, hər şeydən əvvəl, konformizmə nisbətən böyük gərginliyə səbəb olur və o, riskin müəyyən payı ilə bağlıdır. Fərdin qarşısında konformizm və ya deviasiya alternativ kimi dayanır. Nəyi seçməyi insan müstəqil surətdə öz əxlaq kriteriyalarına uyğun olaraq həll edir. Məsələn, homoseksual meyilli şəxsiyyət bu meyilliyə imkan verməyə də bilər, belə ki, gedonistik qazancların mənəvi dəyəri həddən ziyadə yüksək olur, yaxud cynicinsli seksual əlaqələr ictimai rəydə «pis» hesab olunur, həmçinin də o, kişilik ləyaqətinin inkar edilməsi deməkdir.³

Fərdin hansı davranış formasını seçməyi həll etməsi referent qrupundan asılıdır. Yəni bu, şəxsiyyətin hansı birliyin nəzərində nümunə olması

ilə müəyyən edilir. Lakin A.Koenin qeyd etdiyi kimi, fərd bu problemin həllinin digər variantına da malikdir. Əvvəlcə o, onu narahat edən xətələri mühakimə etməyən qrupu tapa bilər. İkincisi, fərd daha qətiyyətli əhval-ruhiyyə ilə öz həmfikirlərlə birlikdə yeni referent qrupu yarada bilər. Üçüncüsü, şəxsiyyət təklikdə, ətrafdakıların hər hansı dəstəyi olmadan hərəkət edə bilər. Bu sonuncu fərd üçün ön çətin həyatı seçimdir.¹

A.Koen deviant davranışın fərdi motivlərilə yanaşı, yayınmaların artımının sosial amillərini də tədqiq edir. Bu amillərin ön mühümünü **sənayeləşdirmə** təşkil edir. Sənayenin və kommunikasiya vasitələrinin sürətli inkişafının gətirdiyi cəmiyyətdə dövlət aparatının, iqtisadiyyatın, elmin və s. bütün səviyyələrində kütləvi iş yeri yaradılır.² Yaranmış bütün iş yerlərini cəmiyyətin ancaq elitasının nümayəndələri tamamlaya bilmirlər. Beləliklə, yaradıcı və ümumiyyətlə «isti yerlərə» digər qrupların fərdləri iddia edirlər. Bu, əvvəllər öz həyat şəraitini yaxşılaşdırmağa heç bir şansı olmayanlara ümid verir. İnsanlarda, elə həmin hökumət ideologiyası ilə həvəsləndirilən böyük iddialar yaranır, çünki iqtisadi sistemin rəqabətədgici kadrlara ehtiyacı yaranır.

Lakin əslində ümidlər, iddialar və real imkanlar arasında öz növbəsində normaların qüvvəsini və sosial institutları zəifliyə aparan, narahatlıqlar doğuran ziddiyyətlər yaranır. Bu isə sonda normaların nüfuzunun inkar edilməsilə nəticələnir.³

Deviant davranış həmçinin də fərdin **sosial nizamsızlıq** vəziyyəti ilə izah etmək olar.⁴ Sosial nizamsızlıq insan tərəfindən tutulan elə mövqedir ki, o, fərdin nə qabiliyyətlərinə, nə də cəmiyyətin nail olduğu inkişaf səviyyəsinə uyğun gəlmir. Məsələn ali təhsilli hüquqşünas gəzətçi və ya sürücü, çilingər isə avtomobil dayanacağında nəzarətçi işləyir. Belə halda peşə potensialının tələb olunmaması nəticəsində fərd psixoloji gərginlik hiss edir, onda hər hansı kənar yolların köməyi ilə ədalətin bərpa ediləcəyi haqqında fikir yaranır.

Deviant davranışın mənfi formaları. Deviant davranışın aşağıdakı üç mənfi formasını göstərmək olar:

¹ Феоданов К.А. Социальная аномия: обзор подходов в американской социологии // Социологические исследования, 1992, №5, с.88.

² Коэн А. Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения // Социология сегодня. Проблемы и перспективы. М., 1965, с.528.

³ Yənə orada, s.529.

¹ Коэн А. Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения // Социология сегодня. Проблемы и перспективы. М., 1965, с.530-531.

² Коэн А. Отклоняющееся поведения и контроль над ним // Американская социология. М., 1972, с.290.

³ Yənə orada, s.292.

⁴ Гилинский Я.И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория // Социалистическая исследования, 1991, № 4, с.75-76.

- 1) cinayət (müxtəlif kateqoriyalardan olan sosial təhlükəli əməllər);
- 2) «qurbanların olmadığı» kriminal əməllər;
- 3) qüvvədə olan normalara zidd olmayan yayınmalar.

Qətlər, qarətlər (oğurluqlar), zorlama, terrorçuluq, narkomanlıq, nar-kobiznes, iqtisadi sahədə törədilən müxtəlif növ kriminal əməllər deviant davranışın ifrat formalarıdır. Cinayət hüququ elmində onların hər biri haqqında xüsusi danışılır. Kriminologiya elmi isə belə kriminal əməllərin baş verməsi şəraiti və səbəbləri barəsində ətraflı şəkildə bəhs edir.

«Qurbanların olmadığı» kriminal əməllər (cinayətlər) xüsusi kate-qoriyanı təşkil edir. Bu o deməkdir ki, insanların deviant davranışının be-lə neqativ formaları mənfi nəticələrin meydana çıxması ilə müşayiət olunmur. Yəni hərəkətlərin bilavasitə subyektləri onların mənfi nəticə-lərini hiss etmirlər. Məsələn, narkotik vasitələr və ya psixotrop maddələr istehlak edən şəxslər bu hərəkətlərindən bilavasitə özləri zərər görür və ziyan çəkirlər. Belə ki, narkomanlıq bilavasitə şəxsiyyətin özünü məhv edir, onun həyatını dağıdır. Sərxoşluq, fahişəlik, seksual pozğunluq və s. bu kimi deviant davranışlar da subyektlərin özlərinə qarşı çevrilmiş hərəkətlərə aiddir. Belə davranışın səbəblərini təkcə tərbiyə sferasında deyil, həm də fərdi əhatə edən mühitdə axtarmaq zəruridir.

Qeyd etmək zəruridir ki, Azərbaycan cəmiyyəti **sərxoşluğun** nisbətən (məsələn, Müstəqil Dövlətlər Birliyi məkanına daxil olan Rusiya Federasiyası, Belarus və Ukrayna kimi ölkələrlə müqayisədə) az yayıldığı ölkələrdən biridir. Ona görə də Azərbaycanda sərxoşluğa qarşı mübarizə daha çox spirtli içkilərin istehlakının daha da azaldılması istiqamətində aparılır. Azərbaycan müsəlman ölkəsi olduğuna görə, yeniyetmələrə və gənclərə spirtli içkilərə aludə olmamaq ən erkən vaxtlardan hələ ailədən tələq edilir, sonrakı yaş dövrlərində isə bu istiqamətdə orta və ali məktəblərdə lazımi tərbiyə işləri aparılır.

Narkotik vasitələr və ya psixotron maddələr ən qədim dövrlərdən istehlak edilməyə başlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, «Azərbaycanda ümumi narkosituasiya artan xətt müstəvisindədir. Narkotiklərdən istifadə edənlərin sayının tədricən artması (buna cənəbi vətəndaşlar arasında daha çox təsadüf olunur – A.Q.) istər-istəməz narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin istehsalının, hazırlanmasının, daşınmasının, emalının, satı-sının və istehlakının genişlənməsinə şərait yaradır. Ölkədə narkotiklərə qarşı mübarizə vahid dövlət siyasəti əsasında və hüquqi vasitələrin, eləcə

də profilaktiki tədbirlərin tətbiqi şəraitində aparılsa da, görülən işlər hələ ki, istənilən müsbət nəticəni vermir. Deməli bu, narkotiklərə... qarşı mü-barizənin hüquqi vasitələrinin kifayət qədər geniş olmaması ilə əlaqə-dardır. Bu, məsələnin ancaq bir tərəfidir. Problemin digər tərəfi obyektiv reallığın və həyatı gerçəkliklərin obyektiv və düzgün qiymətləndiril-məsindən ibarətdir»¹

Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai həyat reallıqları subyektiv və obyektiv səbəblər üzündən öz mənfi və müsbət cəhətləri ilə nəzər-diqqə-timizdə nə qədər qabarıq olsa da, bu amillər narkotiklərlə aludəçiliyə, yaxud onunla mübarizənin zəifliyinə haqq qazandıra bilməz. Hər hansı dövlət daxilində narkotiklərə qarşı milli mübarizə fərdi və xüsusi deyil, ümumi mənafeələr, xalqın və cəmiyyətin mənafeələri naminə aparılır. Doğrudur, bu mübarizə prosesinə ölkədaxili sosial-iqtisadi və sosial-siyasi vəziyyət öz təsirini göstərməyə bilməz. Lakin həmin təsir bilavasitə mübarizə əzmini qırmağa yönəldilməməli, əksinə, onun daha da güclən-dirilməsi məqsədlərinə xidmət etməlidir. Deyildiyi kimi, «təsir əks təsire bərabərdir» və bərabər də olmalıdır.²

Müasir şəraitdə **fahişəliyin** nisbətən artması fikrimizcə, ilk növbədə sərbəst bazar iqtisadiyyatının təbiətindən irəli gələn amillərdən biridir. Elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, əvvəlki iş yerlərini itirmiş qadınların hazırkı şəraitdə «özünü satmaq»dan savayı çarəsi qalmamışdır.³ Qa-dınların xeyli hissəsinin təhsil ala bilməməsi, peşəyə yiyələnmək üçün lazımi iş şəraitinin və peşə təhsili sahələrinin iflic vəziyyətə düşməsi belə bir mənzərənin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Fahişəliklə demək olar ki, gənc qadın və qızlar məşğul olurlar. Ölkənin ucqar bölgələrindən şəhərə gələn gənc qadın və qızlar məhz ilkin ehtiyaclarını (pul, mənzil, geyim və s.) ödəməkdən ötrü belə əxlaqsız yolu seçir və ona görə də ilk növbədə maddi cəhətdən imkanlı kişilərin diqqətini cəlb etməyə çalışırlar.

Qüvvədə olan normalara zidd olmayan yayınmalar dedikdə, «ədəbli» davranış çərçivəsində, lakin «zərərli», «qəribə» «faydasız», bir sözlə, «qeyri normal» səviyyədə təzahür edən davranış formaları başa düşülür.

¹ Zahidov B.S. Narkotizm və narkobiznes: mübarizənin aktual problemləri (cinayət-hüquqi və kriminoloji aspektlər). Bakı, BDU, 2004, s.97.

² Zahidov B.S. Narkotizm və narkobiznes: mübarizənin aktual problemləri (cinayət-hüquqi və kriminoloji aspektlər). Bakı, BDU, 2004, s. 97-98.

³ Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.183.

Belə davranış formalarına aşağıdakılar aid oluna bilər:

- qumar oyunları;
- autizm;
- narsist davranış (öz-özünə vurğunluq);
- fanatizm;
- özünüöldürmə (intihar).

Suisid (intihar) istisna olmaqla, belə deviant davranışların vurduğu zərər dolayı yolla meydana çıxır. Məsələn, əgər kart oyunlarında ortaya pul və ya digər xidmətlər qoyulmursa, yaxud belə oyunlar heç bir şərt olma dan aparılırsa, bu, qumar kimi qiymətləndirilmir. Lakin bununla belə, kart oyunları, ümumiyyətlə, cəmiyyət tərəfindən heç də həmişə müsbət qarşılanmır və şəxsiyyəti inkişafdan saxlayan amillərdən biri hesab olunur.

Qumar oyunları şəxsiyyətin real gerçəkliklərin dairəsindən kənara çıxması formasıdır. Qumar oyunları həmişə ehtirasla əhatə olunur və həmin ehtiras böyük hesabla süni sürətdə meydana çıxır. Belə oyunlara aludə olan insanlar ətraflarında nəyin baş verdiyini tamamilə unudur, bütün diqqətini nə qədər pul əldə edəcəyinə yönəldir. Xüsusən də yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər belə hallarda öz həmyaşıdlarının varlığını yaddan çıxarırlar, üstünlük əldə etdikdə «sevinir» və daha da ürəklənir, uduzmağa doğru getdiyini hiss etdikdə isə bir tərəfdən təəssüf hissləri keçirir, digər tərəfdən uduzduqlarını geri qaytarmağa (sanki intiqam almağa) can atır və buna görə də düşdüyü dairəni tərk etmək istəmir.

Amerikalı sosioloq D.Bell hələ keçən yüzilliyin 60-cı illərində yazırdı ki, «müəyyən tip qumar oyunları bəzi insanlar üçün bioloji tələbatı xatırladır, çünki oyunlar onların arzularına reallıq verir».¹ Məhz buna görə də belə qəbildən olan insanları heç bir sağlam fikirli və saf düşüncəli, nəsihətamiz mülahizələr tutduqları yoldan çəkəndirə bilmir.

Autizm dedikdə, insanın cəmiyyətlə və müəyyən sosial qrup və ya birliklə əlaqələrinin çətinləşməsi, onun öz sosial ətrafından kənar düşməsi, son dərəcə özünəqapanması (özünü təcrid etmə) başa düşülür. Belə davranış bir sıra hallarda sosiallaşma problemləri ilə bağlı olur. Şəxsiyyət sanki başqaları ilə öz arasında distansiya saxlamaq, son həddə isə onu əhatə edən reallıqlardan uzaq olmaq, uzaqlaşmaq məcburiyyətində qalır. Belə ki, bu zaman insan öz qapalı aləmində, tam təklikdə öz fantaziyalarını qurur və bununla da həyatım kompensasiya edir.

¹ Белл Д. Преступление как американский образ жизни // Социология преступности. М., 1966, с.275.

Autist davranışın sosial səbəbini insanların nüfuz cədvəlindəki diferensiasiya faktı təşkil edir. Əgər fərd uğur rəmzlərinin əldə edilməsində onu əhatə edənlərdən geri qalırsa, o, ya özünə bərabər olan fərdləri tapır və onlarla ünsiyyət saxlayır, ya da özü üçün lazım bildiyi təklik aləmini seçir və öz-özünə qapanır (əlbəttə ki, biz burada autizmin psixoloji səbəblərini nəzərdə tutmuruq).

Narsist davranış – bu, başqalarının diqqətini nümayişkarana şəkildə özünə, öz vücuduna cəlb etməkdir. Fərd bu zaman öz davranışını ətrafdakıları şok vəziyyətinə sala biləcək həddə çatdırmağa cəhd göstərir. Məsələn, belə deviant davranışın daşıyıcısı olan fərdlər, tutaq ki, yığıncaqlarda ancaq sensasiya doğuran mülahizələr söyləyir, öz populist çıxışları ilə hamının diqqətini özünə cəlb etməyə çalışır.

Narsist davranışın formalaşmasının əsas mənbələri həm yaşlıların ailədə öz yeganə uşaqlarına hortərəfli, bəzən də hətta yersiz olan ifrat dərəcədə nəvazişli diqqətindən, həm də insanın müəyyən mürəkkəb situasiyaya düşdüyü vaxt üzlaşdığı şəxsi çətinliklərindən ibarətdir. Belə davranışın daşıyıcısı olan fərd əksər hallarda öz yerini bilmir və elə zənn edir ki, o, hər hansı şəraitdə öz qeyri-adiliyi ilə hansısa müsbət bir gedişi nümayiş etdirə bilər. Narsist davranışdan irəli gələn sosial zərər o zaman təzahür edir ki, həmin davranışın daşıyıcısı sosial iyerarxiyada xüsusi bir yörə, yaxud mövqeyə son dərəcə iddialı olduğunu nümayiş etdirir.

Fanatizm dedikdə, hansısa ideyanı, yaxud doktrinanı kor-korana şəkildə dəstəkləmək başa düşülür. Fanatizm şəxsiyyətin təsəvvürlərinin birtərəfli olmasının nəticəsidir. O bəzən ağılaşmaz nəticələrə də gətirib çıxarır. Fanatizmin daşıyıcısı həm böyük qələbələr əldə edə, həm də öldürücü məğlubiyyətə düşər ola bilər. Fanatiklər öz ideallar qismində təsəvvür etdikləri məqsədlərinə çatmaq üçün istənilən vasitələrə əl atır, bu idealları reallaşdırmaqdan ötrü məqbul hesab etdikləri prinsipləri sanki dəlicəsinə həyata keçirməyə cəhd göstərirlər.

İntiharın da üzərində qısa şəkildə də olsa, dayanmaq lazımdır. Suisidin (intiharın) ətraflı təhlili E.Dürkheym tərəfindən verilmişdir. Sosioloq-alim statistikanın məlumatlarına arxalanaraq, cəmiyyətin səadət tərəqqisini cəmiyyətcə dəyişdirməyə səy göstərmişdir. Fransız sosioloqu qeyd edirdi ki, özünüöldürmə iztirabların nəticəsidir. İztirab və xoşbəxtlik bir-birinin inkarı olan və proporsional şəkildə təzahür edən vəziyyətdir. Həyatdan könüllü olaraq nə qədər çox insan gedirsə, cəmiyyətdə iztirablar da bir o qədər çox olur. Deməli, bu həm də xoşbəxtliyin azlığıdır.

Müsbət deviantlıq. Şəxsiyyətin dahilik kimi xassəsi həmişə böyük maraq doğurmuşdur. Məlumdur ki, müstəqil yaradıcılıqla, hər şeydən əvvəl, bədii yaradıcılıqla milyonlarla, peşə yaradıcılığı ilə isə minlərlə insan məşğul olur. Lakin öz sahəsində ustalığ, mahirlik zirvəsinə heç də hamı nail ola bilmir. Həmin zirvəni azsaylı insanlar fəth edirlər. Ona görə də uğur zirvəsinə yüksəlməyə xüsusi istedadı və qabiliyyəti olan insanlar nail olurlar.

Xüsusi istedadı və qabiliyyəti malik olan insanlar öz həyatını adətən, ya incəsənətə, ya elmə, ya da ixtiraçılığa həsr edirlər. Yaradıcı şəxsiyyətlərin bədii və ya elmi əsərlərindən, onların ixtiralarından yalnız müvafiq sferanın, yaxud qrupun maraqlı hissələri deyil, bütün cəmiyyət faydalanır, müvafiq sahəyə meyli olan fərdlər isə həmin əsərlərdən və ya kəşflərdən xüsusi zövq alırlar.

Lakin istedadlı insanların həyat tərzini bəzən ətrafdakılar üçün tam və ya qismən anlaşılmaz, hətta tapmacalı olur. Belə anlaşılmazlıq başlıca olaraq həmin görkəmli şəxsiyyətlərin ya ailə qurmamağından, ya ailə səadətindən imtina etməsindən, ya gündəlik həyatda insanın ruhunu oxşayan müxtəlif gözəllikləri öz yaxınlarına buraxmamaqlarından irəli gəlir. Dahi və istedadlı adamların digər bir qismi isə, əksinə, son dərəcə hirsli və ya əsəbi, hər bir xırdalığa yaxından fikir və reaksiya verən, bəzi hallarda hətta israfçı olurlar.

Yaradıcı zəkali adamların deviantlığı, onların bədii və ya elmi yaradıcılıq irsi fərdlərə özünü və ətraf aləmi daha yaxından dərk etməyə, həyatdan zövq almağa kömək edir. Elmi kəşflər, ixtiralar insan cəmiyyətinin ən müxtəlif sahələrinin sosial tərəqqisinə geniş imkanlar açır. Yaradıcı insanların yaradıcılığından təkcə mənsub olduğu xalqın və cəmiyyətin deyil, bütün insanlığın nümayəndələri faydalanır.

Müsbət deviantlığın göstəricilərindən biri olan **prinsipiallıq** situasiyadan asılı olaraq, öz maraqlarını kifayət qədər əyilməzliliklə, dönməzliliklə qorumaqdan ibarətdir. Cəmiyyətdə hökmran fikir və rəylərlə, mövqelərlə münəqişəyə daxil olanların sayı heç də az deyildir. Başqa sözlə, fərdlərin əksəriyyəti konformist olaraq qalır. Deməli, prinsipiallıq, hər şeydən əvvəl öz şəxsi əqidəsindən və məsləkindən dönməyənlərin, öz məsləki və mövqeyi uğrunda fəallıq göstərənlərin müsbət deviantlığıdır.

Prinsipial insanlar ya mənsub olduğu sosial qrupda, ya da fəaliyyət göstərdiyi kollektivdə tez-tez olverişsiz situasiyalara düşür, hətta qınaq obyektinə də çevrilirlər. Lakin sosial tədqiqatlar və həyat təcrübəsi

göstərir ki, sosial strukturların tənəzzülə uğramasının səbəblərindən biri prinsipial fərdlərin faktiki deviant davranışının olmamasıdır.

Fövqəlintellektuallıq da müsbət deviantlığa xas olan keyfiyyətdir. Belə keyfiyyətə adətən, öz siması və davranışı ilə ekitet və əxlaq etalonunu təcəssüm etdirən adamlar malik olurlar. Belə adamlar həmişə nəzakətli və alicənab, sərhəssab və tədbirli olurlar. Onlar hərəkət maneralarına görə mülayim, güzəştə getməyə meyilli və öz iradələrini zorla qəbul etdirməyənlər olurlar. Bu keyfiyyətlərə malik olan adamların səliqəli və intizamlı olmaları onlardan nəyə görəşə şübhələnməyi istisna edir. Onları etinasızlıqda təqsirləndirmək çətindir. Onların davranışı ətrafdakılar tərəfindən bəyənilsə də, bu, başqaları üçün heç də nümunə ola bilməz. Göründüyü kimi, belə insanların fəvqəlintellektuallığı onların şəxsi tələblərinin və həyat tərzinin xüsusiyyətlərində də təzahür edir. Elə buradaca «hamı onlar kimi ola bilməz» tezi, fikrimizcə, yerinə düşür. Yəni fəvqəlintellektuallıq birindən digərinə süni yolla ötürülə, yaxud hər hansı bir yazının sürəti kimi çıxarıla bilməz. Fəvqəlintellektuallığın müsbət keyfiyyət göstəricilərini başqaları üçün örnək qismində də qəbul etmək düzgün olmazdı. Belə müsbət keyfiyyətlərdən faydalanmağın düzgün variantlarından biri həmin keyfiyyətləri obyektiv qiymətləndirməkdən və onlardan doğru nəticələr çıxarmaqdan ibarətdir.

Deviant davranışın mənfi və müsbət deviantlığa bölgüsü nisbi xarakter daşıyır. Deviant davranışın bəzi növlərini ictimai fayda və ya zərər nöqtəyi-nəzərindən birmənalı qiymətləndirmək son dərəcə mürəkkəbdir. Məsələn, Avropanın bir sıra dövlətlərində yayılmaqda olan eynicinslilərin nikahı sivil cəmiyyətlər tərəfindən həmişə deviant hərəkət hesab olunacaqdır. Onun mənfi aspekti tamamilə açıq-aşkardır. Belə ki, eynicinsli cütlük nəsil artırmaqdan əbədi məhrumdur. Digər tərəfdən isə o, insanların taleyini şikəst edir, cəmiyyətin haqlı hiddətinə səbəb olur.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

SOSIAL YAYINMA

1. Sosial yayınmanın anlayışı və əlamətləri

Sosial yayınma – bu, mövcud sosial normalardan geri çəkilmə, onların göstərişlərini və tələblərini pozmaq, onlara əməl etməmək deməkdir. «Yayınma» anlayışı yalnız «norma» anlayışı ilə bağlı mənə daşır.

Norma və yayınma cüt kateqoriyalardır. Normanın və yayınmaların (normadan yayınmanın) əlaqəsi, müəyyən birlik çərçivəsində onların əksliyi sosial yayınmaların öz-özlüyündə, pozulması barədə söhbət gedən normalardan təcrid edilmiş halda müəyyənləşdirilməsinin və tədqiqinin qeyri-mümkünlüyü haqqında şəhadət verir. Norma və yayınma həmişə bir-birini tamamlayır. Norma yayınmasız, yayınma isə normasız mövcud ola bilməz.

Sosial yayınmaların təbiətinin və səbəblərinin açılması üçün, hər şeydən əvvəl ona əsaslanmaq lazımdır ki, sosial normalar kimi yayınmalar da insanların cəmiyyətdə təşəkkül tapan münasibətlərinin ifadəsidir. Sosial norma və sosial yayınmalar fərdlərin, sosial qrupların, siniflərin və digər sosial birliklərin sosial əhəmiyyətli davranışının eyni cəhətinin iki qütbüdür.

Normativ davranış (yəni normaya uyğun olan davranış), eləcə də sosial yayınma (bu normanı pozma) davranışın yeganə, o cümlədən ictimai əhəmiyyətə malik növləri deyillər. Bir çox xətalər normalarla əhatə olunmur və bununla da normalardan yayınmalar qismində çıxış etmirlər. Çünki belə yayınmalar sadəcə olaraq konkret normalarla tənzim olunmayan münasibətlər sferasında olurlar. Bədii və ya elmi yaradıcılıq sferasını buna misal göstərmək kifayətdir.

Sosial yayınmalar sosial normaların özləri qədər müxtəlifdirlər. Bundan başqa, yayınmaların müxtəlifliyi normaların müxtəlifliyini üstələyir. Norma tipik, ondan yayınmalar isə son dərəcə fərdiləşdirilmiş ola bilər. Bir insanın əxlaqsız hərəkəti digər şəxsin hərəkətindən tamamilə fərqli ola bilər. Əlamətləri cinayət qanununda dürüst ehtiva olunmuş cinayətlər də onları törətmiş insanlar kimi müxtəlifdirlər.

Sosial normalar nəinki fərdi, həm də kollektiv fəaliyyət formalarını təsvir edir. Onlar özlərində təkcə ölkədaxili münasibətləri deyil, həmçinin də dövlətlərarası münasibətləri ehtiva edirlər. Belə hallarda sosial yayınmaların miqyasları əhəmiyyətli dərəcədə artır, onların müxtəlif təzahürləri daha da genişlənir və təhlükəlilik yüksəlir. Məsələn, hər bir hüquqazidd beynəlxalq fəaliyyət minlərlə və milyonlarla insanın taleyinə toxunur. Yayınan davranışın müxtəlif növlərinin xüsusiyyətləri onların siyasi, sosial, milli, psixoloji məzmunu və istiqaməti ilə müəyyən olunur.

Böyük müxtəlifliklərinə baxmayaraq, sosial yayınmalar hər bir cəmiyyətdə mühüm **ümumi cəhətlərə** malikdirlər. Məhz həmin ümumi cəhətlər bürokratiya, narkomanlıq, intihar və s. bu kimi müxtəlif kriminal hadisələrə vahid məcmuda baxmağa imkan verir.

Sosial yayınmaların ümumi cəhətləri onların tarixi mənşəyindən və mövcud olma səbəblərindən, eləcə də cəmiyyət üçün müsbət və ya mənfə hallar doğura bilən sosial nəticələrindən ibarətdir.

Normadan yayınma, hər şeydən əvvəl, ona görə sosial yayınma adlanır ki, normanın özü sosialdır. Yəni sosial yayınma bilavasitə sosial norma ilə barlıdır, onunla sıx qarşılıqlı əlaqədədir.

Özünəməxsus müxtəliflikləri nöqtəyi-nəzərdən sosial normalardan yayınmalar bir sıra **ümumi səbəblərə** də malikdirlər. Bu ümumi səbəblər onların varlığını müdafiə edir, bəzən səviyyəsini artırır və yayılmasına şərait yaradırlar. Bütün bu səbəblərin özünün konkret təzahüründə müxtəlif, bəzən isə müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyalarda bir-birinə zidd olsalar da, onlar öz mahiyyətinə görə ictimai inkişafın **obyektiv və subyektiv ziddiyyətlərinə** aparıb çıxarırlar. Bu da şəxsiyyətin ətraf sosial mühitlə qarşılıqlı fəaliyyətini pozur, fərdlərin mövcud normativ sistemlə razılaşdırılmamış davranış formalarına (və ya sosial qrupların fəaliyyətinə) gətirib çıxarır.

Belə vəziyyətdə eyni bir ziddiyyət həm sosial cəhətdən arzuolunmaz, eyni zamanda da sosial cəhətdən bəyənilən davranış formasının əsasına xidmət edə bilər. Məsələn, cinayətkarlıq, narkomanlıq, oğurluq, quldurluq, xuliqanlıq və s. arzuolunmaz, idrak fəallığı, yaradıcılıq və ya məişət fəallığı isə bəyənilən davranış formalarıdır. Başqa sözlə, sosial yayınmaların əsas səbəbi normativ sistemin tələbləri ilə hərəkətdə, fəaliyyətdə olan subyektlərin mənafehi arasında mövcud olan ziddiyyətdir. Bu ziddiyyət isə öz əsasına görə sosial səciyyə daşıyır.

Bütün mənfə sosial yayınmaların nəticələrinin mahiyyəti normativ

tənzimləmənin müvafiq sistemini müəyyən etmiş və ondan istifadə edən sinfin, sosial qrupun və ya bütövlükdə cəmiyyətin mənafeələrinə zərər və ziyan vurmaqdan ibarətdir. Sosial-mənfi davranış şəxsiyyətin inkişafına mənfi təsir göstərir, cəmiyyətin normal axarına mane olur. Sosial-mənfi davranışın fərdin yetkinlik dövrünü yaşadığı proseslərdə təzahür etməsi onun sonrakı yaş dövrlərində bir şəxsiyyət kimi yetişməsi gedində daha böyük fəsadların meydana çıxması, yaxud baş verməsilə müşayiət oluna bilər.

Sosial-mənfi davranış nisbi yayılmış hadisədir. Buna görə də onunla mübarizə, bir qayda olaraq, təşkilati tədbir formalarının işlənilməsi və həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Mövcud sosial normalardan yayınmaların sosial əhəmiyyətinin çoxluğu və ya azlığı hüquqyaratma prosesində, eləcə də hüquqi və əxlaqi sanksiyaların tətbiqinin ictimai praktikasında nəzərə alınır.

Əgər sosial normalardan yayınmaların fərdi xətası deyil, xətalər məcmusu nəzərdən keçirilərsə, bu zaman onların hamısı üçün səciyyəvi olan aşağıdakı bir sıra xüsusiyyətləri müşahidə edə bilərik:

- a) əhalinin oxşar qruplarında (təbəqələrində) çox və ya az dərəcədə eyni şəraitdə təsadüf olunan yayınmaların istiqamətlərinin eyniliyi;
- b) onları yaradan və onların xaricində ifadə olunan səbəblərin yaxınlığı, yaxud birliyi;
- v) göstərilən hadisələrin zamana görə və ərəzi kəsiklərində müəyyən təkrarlılığı, sabitliyi.

Sadalanən xüsusiyyətlərin məcmusu söhbətin cəmiyyətdə yayılan və yayınmaqda davam edən, genişlənən, yaxud belə əcnənlərə malik olan hadisələr barəsində getməsi haqqında şəhadət verir. Bu hadisələr məhz belə əcnənviliyi ilə eksseslərdən – təsadüfi, ektraordinar hərəkətlərdən fərqlənirlər.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq sosial yayınmalara aşağıdakı kimi tərif vermək olar:

Sosial yayınmalar dedikdə, oxşar sosial şəraitdə müəyyən **kütləvi**, **sabitliyi** və **yayılması** ilə səciyyələndirilən sosial normaların pozulması başa düşülür.

Tarixi aspektdə nəzərdən keçirilən sosial yayınmalar **dəyişkən** və **nisbi hadisələr** qismində çıxış edirlər. Bu səbəbə görə də onlara verilən sosial qiymət tarixi və xalis konkret olmalıdır. Əvvəllər norma kimi qiymətləndirilən, lakin insanların həyat tərzinin dəyişməsi nəticəsində

bəzən yayınma xarakter əldə edən norma kimi yayınma hesab olunan hadisə də normaya çevrilə bilər.

Sosial normaların hər dəfə dəyişdiyi zaman ictimai rəy dərhal təzahür edir. Yeni baxışların və davranış formalarının tərəfdarları və rəqibləri meydana gəlir. Eyni zamanda əvvəlki təsir gücünü itirmiş normaların yerini yeni normalar tutur.

2. Pozitiv yayınmalar problemi

Sosial normanın xarakteristikalarından ən mübahisəli olanı onun faydalılıq və zərərlik dərəcəsinin qiymətləndirilməsi olduğuna görə, ona xüsusi diqqət yetirmək zərurəti yaranır. Sualın qoyuluşu belədir: sosial yayınmalar bütün hallarda zərərliymi, yaxud onlar sosial cəhətdən faydalı da ola bilərlərmi?

Sual sadə deyildir. «Yayınma» ideyasının özü nəzəri cəhətdən simmetriyanı nəzərdə tutur. Norma daimi, orta və tipikdir. Ondan yayınmalar həm mənfi (söhbət məhz bu barədə gedir), həm də pozitiv (müsbət) ola bilər. Əslində isə mənərə göründüyündən daha da mürəkkəbdir. Tarixi təcrübənin öyrənilməsi göstərir ki, istənilən sosial yayınmanın pozitiv yayınma qismində qiymətləndirilməsi, əvvəlcə, müvafiq sosial normanın qiymətləndirilməsindən və ikincisi, bu iki qiymətləndirməni (yəni normanı və yayınmanı) aparan sosial birliyin mövqeyindən asılıdır. Bu zaman hər cür sosial yayınma aşağıdakılar baxımından nəzərdən keçirilməlidir:

- 1) cəmiyyətdə hökmranlıq edən qüvvələrin mənafeələri;
- 2) yayınmanın mövcud olduğu sosial qrupun mənafeələri;
- 3) həmin tarixi dövrün şəraiti;
- 4) cəmiyyətin inkişaf perspektivləri;
- 5) cəmiyyətdə, o cümlədən ayrı-ayrı sosial qruplar və ya birliklər arasında mövcud olan ziddiyyətlərin kökləri.

Hər hansı xətanın faydalılığı, zərərliyi və ya neytrallığı, onun icazəliliyi və ya yasaqlılığı, ictimai zəruriliyi və ya perspektivsizliyi yuxarıda göstərilən bütün hallarda üst-üstə düşməyə və hətta bir-birinə köklü surətdə zidd ola, yaxud biri digərinin tamamilə inkarından ibarət ola bilər.

Bu halı nəzərə almaqla sosial normalardan pozitiv yayınma probleminə aid aşağıdakı əsas mülahizələri irəli sürmək olar.

Birincisi, lazımi davranışın sərt sərhədlərini müəyyən edən müəyyən normativ sistem mövqeyindən və həmin sistem çərçivəsində normadan hər hansı yayınmaya (yəni müəyyən edilmiş sərhəddən kənara çıxmalara) pozitiv yayınma kimi baxıla bilməz, əks təqdirdə normanın özünün mövcudluğuna heç bir ehtiyac yaranmazdı.

Ümumi şəkildə aydındır ki, formal-normativ nöqtəyi-nəzərindən bütün sosial yayınmalar (bu normaların pozuntusu kimi) artıq öz tərifinə görə neqativ (mənfə) hesab olunurlar. Təcrübi nümunə qismində hərbi nizamnamələrdən birinin göstərişinə müraciət edək. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin İntizam Nizamnaməsinin 3-cü maddəsinin birinci abzasında deyilir: «Hərbi intizam hər bir hərbi qulluqçunu borclu edir ki:

– Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və başqa qanunlarına ciddi əməl etsin, hərbi andın, hərbi nizamnamələrin tələblərini, komandirlərin (rəislərin) əmr və sərəncamlarını dəqiq yerinə yetirsin». Bu nümunədə davranışın bütün hədləri məhdudlaşdırılmışdır. Hərbi nizamnamələrin tələbləri, əmr və sərəncamlar yerinə yetirilməlidir və bunun heç bir digər alternativini yoxdur və ola bilməz. Belə tələb hərbi xidmətin özünəməxsus spesifikliyindən irəli gəlir. Verilmiş hərbi əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsi vacibdir və bunu hərbi qulluqçunun hərbi andının təbiəti tələb etdiyinə görə, bundan yayınma hərbi intizamın kobud şəkildə pozulması kimi qiymətləndirilir.

Qeyd etmək vacibdir ki, sosial normanın davranışın hər iki sərhədini müəyyən etdiyi, şərti desək, onun «yuxarı» və «aşağı» həddini nəzərdə tutduğu halda məsələ başqa şəkil alır. Hüquq sahəsində bu adətən, imperativ – vəzifəverici və qadağancedici normalarda təzahür edir. Əksər sosial norma heç bir «yuxarı» hədd müəyyən etmirsə, aydındır ki, belə normanın müəyyən etdiyi həddi «aşmaq» həmin normadan yayınma deyildir. Yüksəldilmiş istehsalat, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini buna misal göstərmək olar.

Bəzi müəlliflər belə bir mülahizə irəli sürürlər ki, sosial yayınmalar faydalı hərəkətlərə (o cümlədən yenilikçiliyə, sosial yaradıcılığa) da şamil

olunurlar.¹ B.Kutirevin fikrincə, yayınmalar müsbət istiqamətə də yönəldilə bilər. Biz, məsələn, təşəbbüsün təzahürünü, bacarığı nəzərdə tuturuq.² Göründüyü kimi, adları çəkilən müəlliflər burada adi hərəkət tərzinə dair norma haqqında birtərəfli təsəvvürə əsaslanırlar. Yəni onlar davranışa hərəkətin orta statistik xarakteristikası kimi baxırlar. Yaxud söhbət ictimai tərəqqini ləngidən köhnəlmiş norma haqqında gedir.

Lakin sosial norma ictimai zərurəti (faydalılığı), mütləqliyi (istəyi) və faktiki yerinə yetirməni birləşdirən mürəkkəb təsisatdır. Əgər köhnəlmiş və həmin məqamda mütərəqqi olan normaya əsaslanaraq, nəticə başqa cür olmalıdır: belə normadan yayınma arzuolunmaz, neqativ hadisədir. Qeyd etmək lazımdır ki, yenilikçilik və ya yaradıcılıq mütərəqqi normaları – nə hüquq, nə də əxlaq normalarını heç də pozurlar. Nə hüquq, nə də əxlaq təşəbbüsü, sosial yaradıcılıq aktlarını qadağan etmir, əksinə, onları mükafatlandırır.

Deməli, sosial normalardan neqativ və pozitiv yayınma eyni müstəvi üzərində deyil və onlar eyni normativ sistem nöqtəyi-nəzərindən bərabər, eyni səviyyədə qiymətləndirilə bilməzlər. Konkret normativ sistem çərçivəsində ondan yayınmaya həmin sistemi yaratmış sosial birlik tərəfindən neqativ yayınma qismində baxılır. Əksinə, normadan yayınma daha mütərəqqi sistem nöqtəyi-nəzərindən mütərəqqi sayıla bilər. Lakin bu halda normanın özünə neqativ hadisə kimi baxılacaq və bu, sosial qiymətləndirmə praktikasının təhlili nöqtəyi-nəzərindən **ikinci** mülahizə olacaqdır.

Diqqət yetirilməsi zəruri olan **üçüncü** mülahizə ondan ibarətdir ki, sosial normalardan yayınmanın qiymətləndirilməsi zamanı **konvensionalist** (relyativist) yanaşma yolverilməzdir. Belə yanaşmaya uyğun olaraq «hər şey nisbidir» və «hər kəs özünə görə haqlıdır».

Hər bir sosial norma və ondan yayınma cəmiyyətin sinifləri və sosial qrupları tərəfindən müxtəlif cür qiymətləndirilir. Lakin ictimai tərəqqi mövqelərindən sosial normaların **vektor** qiymətləndirilməsi birtərəfli istiqamətə malikdir. Bu istiqamət keçmişdən gələcəyə, qədim sinfi-tarixi formasionalardan sosial perspektivlərə malik yeni formasionalara doğru hərəkətdə olan istiqamətdir.

¹ Глинский Я.И. О системной подходе к преступности. – Правоведение, 1981, №5, с.53.

² Кутырев Б. Стимулы порядка. – Наука и жизнь. 1981, №10, с.46.

3. Sosial yayınmaların strukturu və onların öyrənilməsi səviyyələri

Sosial yayınmalar iki səviyyədə – fərdi və kütləvi (toplayıcı, sistemli) səviyyələrdə öyrənilir.

Fərdi səviyyədə söhbət müəyyən şəxsin konkret hərəkəti (və ya kollektivin fəaliyyət aktı, beynəlxalq münasibətlərdə dövlətin aksiyası) haqqında gedir. **Kütləvi səviyyə** isə sosial normalar sisteminin pozuntularına dair aktların məcmusunu nəzərdə tutur.

Sosial normadan **fərdi yayınmanın strukturunu** qısa şəkildə nəzərdən keçirək. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, əgər sosial norma hərəkətin etalonu kimi qəbul olunarsa, həmin etalondan yayınma ən müxtəlif istiqamətlərdə baş verə bilər. Hərəkət (xəta) obyektiv və ya subyektiv əlamətlərinə görə sosial normaya uyğun gəlməyə bilər. Yəni baş vermiş xəta ilə sosial norma öz motivlərinə, birbaşa və ya dolayı nəticələrinə görə bir-birilə üst-üstə düşməyə bilər. Həmin xəta yenilikçi və ya mühafizəkar, faydalı və ya zərərli, təsadüfi və ya tipik hərəkətlərdən törəyə bilər. Normadan yayınmaların xarakteristikasının sayı da belə hallarda dəfələrlə arta, çoxala bilər.

Hərəkətin (xətanın) strukturu psixoloqlar və hüquqşünaslar tərəfindən kifayət qədər tam və ətraflı öyrənilmişdir. İnsanın fiziki aləmdəki hərəkəti (onun törətdiyi xəta, yaxud kriminal əməl) obyektiv cəhətdən fəal hərəkət və ya hərəkətsizlikdə, həmin situasiyada nəyi etməyin lazım gəldiyini başa çatdırmaqda ifadə oluna bilər. Xətanın daxili – subyektiv cəhəti motivasiyadan, subyektin hərəkətlərinin qəsd və məqsədlərindən, cəhətsiz hərəkətlərdə isə arzuolunmaz nəticələrini qabaqcadan görmək və onların qarşısını almaq imkanından ibarətdir. Sosial məsuliyyətə səbəb olan hər cür xəta anlaşıqlı insan tərəfindən törədilir və sosial əhəmiyyətə malik bu və ya digər xarici aləmin obyektinə qarşı yönəldilir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sosial yayınma prinsip etibarilə tək bir xətaya münqər olunmur. O, bəzən xətaların sistemindən – insanın fəaliyyətindən, davranış xəttindən, onun həyat tərzindən ibarət olur. Subyektin davranışı, o cümlədən sosial norma ilə başı aşağıdakı yayınmadan ibarət ola bilər:

a) müəyyən edilmiş standartla uyğun olmayan bu və ya digər hərəkətlərin sayı (kiminsə barəsində «onun tez-tez spirtli içkilər istehlak etməsi» haqqında danışılır);

b) davranışın intensivlik dinamikası, dərəcəsi (kimsə xasiyyətinə görə çox əsəbidir; kimsə öz hərəkətlərində passivdir);

v) xətanın törədildiyi situasiyanın (şəraitin) qeyri-adekvatlığı (kimsə yersiz hərəkət etmişdir).

Beləliklə, sosial normadan yayınma, məsələn, hüquq pozuntusu anlayışına nisbətən daha mürəkkəb və çoxplanlı anlayışdır (bir qayda olaraq, tək hala – konkret xətaya, yaxud kriminal əmələ aid edilir). Belə ki, sosial normadan yayınma zamanı söhbət davranışın (fəaliyyətin) ən müxtəlif formaları, mövcud standartla bir araya sığmayan ayrı-ayrı parametrlər haqqında gedir.

Sosial normalara uyğun olmayan fərdi xətanın və ya kollektiv hərəkətlərin strukturu haqqında dəqiq təsəvvürə malik olmanın belə hadisələrlə mübarizənin düzgün təşkil edilməsi üçün praktiki əhəmiyyəti vardır. Cəmiyyət əleyhinə davranışlara qarşı yönəldilən təşkilati proqram nəinki onun xarici təzahürlərinə yönəldilməli, həm də onun daxili məzmunu – motivasiyası, şəxsiyyətin dəyər yönümləri nəzərə alınmalıdır. Ancaq bu zaman sosial siyasət öz məqsədlərinə nail ola bilər.

Kütləvi səviyyədə sosial yayınmalar artıq başqa keyfiyyətdə – ictimai həyatın elementi, onun tərəflərindən biri, arzuolunmaz sosial proses kimi çıxış edirlər. Buna müvafiq surətdə həmin hadisənin strukturu da başqa nöqtəyi-nəzərdən təhlil edilməlidir.

Hüquqi aspektdə söhbət cəmiyyətdə cinayətlərin və müxtəlif növ digər hüquq pozuntularının yayılma dərəcəsi və onlarda baş verən dəyişikliklər (cinayətlərin, digər hüquq pozuntularının strukturu və miqyas dinamikası) haqqında gedə bilər. Sosial psixologiya mövqelərindən həmin cəmiyyətin ictimai şüurunun vəziyyətini təhlil etmək vacibdir. Nəhayət, belə hallarda informasiyalı yanaşma fərdi xətanın elementləri arasında deyil, cəmiyyətə xas olan kütləvi hadisə və proseslər arasındakı elementlərin düzünə və geriye əlaqələrinin aşkar olunmasını nəzərdə tutur.

Davranışla müqayisədə kütləvi yayınmanın cəmiyyət cəhətdən ən mühüm və əhəmiyyətli göstəricilərinə cəmiyyətdəki müvafiq hadisələrin yayılma dərəcəsini səciyyələndirən vəziyyət və səviyyə xidmət edə bilər. Bu halda **vəziyyət** dedikdə, adətən, həmin ərazidə müəyyən zaman ərzində (məsələn, 1 il, 5 il ərzində) törədilən sosial yayınma aktlarının mütləq sayı nəzərdə tutulur. **Səviyyə** dedikdə isə, davranışdan yayınma aktlarının əhalinin bu və ya digər sayı (məsələn, 10 min nəfər insan) və

ya əgər söhbət kollektivlərin fəaliyyəti haqqında gedərsə, idarə, müəssisə və təşkilatların müəyyən say hesabı ilə səciyyələndirilən nisbi göstəricilər başa düşülür. Məhz nisbi göstərici baş verən proseslər haqqında düzgün mülahizə yürütməyə, həmin prosesləri zamana və məkana görə müqayisə etməyə imkan verir.

Sosial yayımların vəziyyəti və səviyyəsi bütün ölkələrdə, regionlarda və ərazi vahidlərində eyni olmur. Müəyyən ərazi kəsiyində sosial yayımların növlərinin bölgüsü, onların kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası adətən, müvafiq davranışın **coğrafiyası** adlanır.

Sosial yayımların keyfiyyət göstəricilərini nəzərdən keçirilən massivin strukturu və dinamikası təşkil edir. Bu halda **struktur** dedikdə, müxtəlif növdən olan yayımların həmin massivinin daxilində cinayətlərin, digər hüquq pozuntularının, alkoqoldan, narkotik vasitələrdən sui-istifadə hallarının, əxlaqsız hərəkətlərin və s. qarşılıqlı əlaqəsi başa düşülür. Bu qarşılıqlı əlaqə həm paylarda (faizlərdə), həm də mütləq saylarda ifadə oluna bilər.

Dinamika dedikdə, bu və ya digər ərazidə sosial yayımların zamana görə bütün kütləsinin (və ya onun bir hissəsinin) vəziyyətində, səviyyəsində və strukturunda dəyişiklikləri səciyyələndirən keyfiyyət göstəricilərinin məcmusu başa düşülür. Dinamika sosial-mənfi hadisələrin hərəkət ənənəsini açmağa imkan verir ki, bu da həmin hadisələrlə mübarizənin elmi təşkili üçün son dərəcə vacibdir.

4. Sosial yayımların nəticələri

Sosial yayımların nəticələri həm bu və ya digər davranışın xarakterindən, istiqamətindən və yayılmasından, həm də onun həyata keçirildiyi konkret-tarixi şəraitdən, yerdən və vaxtdan asılıdır. Müxtəlif cinayətlər, o cümlədən alkoqolizm, narkomanlıq, pornoqrafiya, özünüöldürmə (intihar), qul əməyi, terrorçuluq və aqressiya (təcavüz) hər il yüz minlərlə insanı həyatdan məhrum edir, insanlığa saysız-hesabsız bədbəxtliklər gətirir və bununla bağlı müasir dövrün qlobal problemlərindən biri qismində çıxış edir.

Müxtəlif mənfi hadisə və proseslərin sosial nəticələri problemi son onilliklər ərzində Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) çərçivəsində keçirilən bir sıra beynəlxalq konqreslərin müntəzəm müzakirə predmeti

olmuşdur. Məsələn, «Terrorçuluq, mütəşəkkil cinayətkarlıq, narkotiklərin yayılması və digər təhlükəli cinayətlərlə mübarizə üzrə GÜƏAM-ın Virtual Mərkəzi haqqında» 21 may 2004-cü il tarixli Əsasnamənin qəbulu buna nümunə ola bilər. Əsasnamədə müəyyən edilmiş əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

«1) kriminal fəaliyyətin qarşısının alınmasında, aşkar edilməsində, təqibində və aradan qaldırılmasında qarşılıqlı yardım etmək məqsədilə milli, transmilli və beynəlxalq səviyyələrdə hüquq-mühafizə sahəsində dərin əməli əməkdaşlıq üçün mexanizmlər təmin etmək;

2) birgə tədbirlərin keçirilməsində hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün əməli məlumat mübadiləsini təmin etmək;

3) daxili qanunvericiliyə və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq hüquq-mühafizə sahəsində normativ-hüquqi aktları uyğunlaşdırmaq;

4) hüquq-mühafizə orqanları arasında dövlətdaxili əməkdaşlığın yaxşılaşdırılmasına səy göstərmək;

5) FÜƏAM iştirakçısı olan dövlətlərin müvafiq idarələrinin terrorçuluq, mütəşəkkil cinayətkarlıq, narkotiklərin yayılması və digər təhlükəli cinayətlərlə mübarizə sahəsində texniki təchizatını və informasiya texnologiyalarını təkmilləşdirmə layihələrini əlaqələndirmək və razılaşdırmaq;

6) hüquq-mühafizə orqanlarının nümayəndələrinin və Virtual Mərkəzin vəzifələrinin həllində iştirak edən mütəxəssislərin xüsusi təlimatlandırılması və hazırlanması üçün imkanlar yaratmaq;

7) cinayətkarlığın vəziyyəti və onunla mübarizənin səmərəliliyi haqqında statistik və analitik məlumat təqdim etmək;

8) aşağıda qeyd edilən cinayətlərlə mübarizə üzrə ixtisaslaşdırılmış hərəkətləri dəstəkləmək:

- terrorçuluq;
- narkotiklərin qeyri-qanuni dövriyyəsi;
- qeyri-qanuni miqrasiya;
- gömrük qaydalarının pozulması;
- sərhəd məntəqələrində fəaliyyət göstərən xidmətlərdə korrupsiya;
- insan alveri;
- kommərsiya hüquqpozmaları;
- oğurlanmış nəqliyyat vasitələri və mədəni və tarixi dəyəri olan əşyaların alveri;

- maliyyə və kredit-bank sahəsində törədilən cinayətlər;
- yüksək texnologiyalar sahəsində törədilən cinayətlər;
- dövlət quruluşu əleyhinə yönəlmiş cinayətlər».¹

Məlumdur ki, cinayətkarlıq, xüsusən də mütəşəkkil cinayətkarlıq və cinayətkar birliklər tərəfindən törədilən sosial təhlükəli əməllər böyük sosial-iqtisadi və digər maddi zərərlərin meydana çıxmasına səbəb olur. İqtisadi cinayətkarlığın vurduğu ziyanın miqdarı ildən-ilə artır və bu ziyan hər il bir neçə milyard dollarlarla hesablanır.

İqtisadi fəaliyyət sahəsindəki cinayətlər... qanuni sahibkarlıq fəaliyyətinin müdafiəsinə, əmtəə-pul sistemində dövlət inhisarının, əmtəə və xidmət istehlakçılarının hüquqlarının qorunmasına, Azərbaycan Respublikasında müəyyən edilmiş gömrük və vergi münasibətlərinin müdafiəsinə yönəldilmişdir. Bazar münasibətlərinə keçid zamanı iqtisadi münasibətlərdə köklü dəyişikliklər, sahibkarlıq imkanlarının və mülkiyyətin formalarının əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi nəzərə alınmaqla,² qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində iqtisadi münasibətlər sahəsində törədilən sosial təhlükəli əməllərə qarşı mübarizə məqsədilə xüsusi normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Sərxoşluğun və alkoqolizmin sosial-iqtisadi nəticələri də son dərəcə ağırdır. Təcrübə göstərir ki, bilavasitə alkoqolizmdən hər il minlərlə insan dünyasını dəyişir və dəhşətli budur ki, sərxoşluqla məşğul olanlar içərisində gənclər və orta nəslin nümayəndələri çoxluq təşkil edirlər. Yetkinlik yaşına çatmayanların sərxoşluğa cəlb olunması da həll edilməli olan əsas problemlərdən biridir.

«Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə haqqında» Azərbaycan Respublikasının 18 iyun 1999-cu il tarixli Qanununun 1-ci maddəsinə uyğun olaraq narkomanlıq dedikdə, xroniki intoksikasiya doğuran, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin sui-istifadəsi nəticəsində yaranmış narkotik vasitələrdən və psixotrop maddələrdən psixi və ya fiziki asılılıqla müşayiət olunan xəstəlik vəziyyəti başa düşülür.

Məlum olduğu kimi, iyerarxiya strukturunun mövcudluğunu idarəetməsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. İdarəetmənin inteqral xarakteristikası sinerjiyanın səmərəliliyinin əmələ gəlməsidir. Sinerjiyanın

səmərəliliyi hər hansı sosial təşkilat iştirakçılarının fərdi səylərinin əlavə enerjisinin artması deməkdir.¹ Məhz bunun sayəsində narkomanlıq geniş miqyas alır. Narkotiklərin qeyri-qanuni dövriyyəsi isə bu prosesi daha da gücləndirir.

XX əsrin ortalarından başlayaraq dünyanın siyasi xəritəsində baş vermiş dəyişikliklər, xüsusilə də ikinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə soyuq müharibəyə son qoyulması, istər transmilli, istərsə də milli cinayətkarlıq, eləcə də cinayətlərin yeni təhlükəli, daha qəddar növlərinin meydana gəlməsi müasir dövr üçün başlıca təhlükələrdən birinə çevrilmişdir. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlər, xüsusilə narkomaniya müasir dövrün ictimai təhlükəli əməlləri içərisində özünün xüsusi çəkisi ilə fərqlənir.²

Bir daha aydın olur ki, cinayətkarlığın müasir vəziyyətinə, strukturuna və dinamikasına sosial yayınmalar da özünün müəyyən təsirini göstərir. Təsadüfi deyildir ki, sosial yayınmalar ilk növbədə bütövlükdə cəmiyyətə son dərəcə ciddi ziyan vururlar. Xüsusilə də hər hansı dövlətin və müasir sivil cəmiyyətin keçid dövrünü yaşadığı müddət ərzində alkoqolizmin, narkomanlığın, dələduzluğun, soyğunçuluğun, quldurluğun və s. cinayətlərin sayı durmadan artır. Kriminogen vəziyyətin mürəkkəbləşməsi nəticəsində, yeni iqtisadi münasibətlərə keçid və uyğunlaşma şəraitində iqtisadi cinayətkarlığın və eləcə də narkobiznesin miqyası genişlənir. Zəhmətsiz gəlirlər əldə etməyə meyllilik rüşvətخورluğun, korrupsiyanın, bürokratiyanın, qulluq mövqeyindən sui-istifadə hallarının çoxalmasına səbəb olur.

Sosial normalardan yayınma ilə bağlı mənfi davranışın digər növləri – əxlaqsızlıq, dini fanatizm, irqi dözülməzlik təzahürləri və s. də çoxsaylı mənfi nəticələrin meydana çıxmasına gətirib çıxarır. Belə mənfi davranışların iqtisadi, sosial və mədəni zərəri son dərəcə böyük və bəzən aradan qaldırılmaz olur. Hələ də dünyada mövcud olan köləlik, qadın və uşaq əməyinin istismarı, irqi ayrıseçkilik (apartheid), soyqırım, beynəlxalq terrorçuluq, milli zəmində baş verən işğalçılıq və təcavüzkarlıq hərəkətləri kimi hadisələr bunlarsız da artıq bir sıra global problemlərdən yorulmuş insanlığa böyük zərər vurur. Bəzi dövlətlərin separatçı qüvvə-

¹ Beynəlxalq sənədlər toplusu. IV cild, Bakı, "Qanun", s.74-75.

² Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ. Ümumi və xüsusi hissələr: Dərslük. Bakı, "Nurlan", 2010, s.587.

¹ Социология. Основы общей теории / Под ред.Осипова Г.В., Москвичева Л.Н. М., 1996, с.268.

² Zahidov B.S. Narkotizm və narkobiznes: mübarizənin aktual problemləri (cinayət və kriminoloji aspektlər). Bakı, BDU, 2004, s.501.

lərinin təzyiqi altında həmin dövlətlərin yeritdiyi düşünülməmiş işğalçılıq siyasəti (məsələn, Azərbaycanın əzəli torpaqlarına göz dikmiş Ermənistanın ölkəmizə qarşı xaincəsinə həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasəti) beynəlxalq hüquq normalarının və prinsiplərinin kobudcasına pozulması ilə nəticələnir. Lakin bu, məsələnin yalnız bir – görünən tərəfidir.

Lakin problemin digər – görünməyən, insanı heyərləndirən və çox zaman dərinə hiddətləndirən və qəzəbləndirən tərəfi ondan ibarətdir ki, beynəlxalq birlik, xüsusən də dünyanın Rusiya Federasiyası, ABŞ, Almaniya, Fransa, İngiltərə və s. bu kimi fəvqəlgüçə malik dövlətləri buna göz yumur. Yəqin ki bu dövlətlərə üçüncü dünya müharibəsi dünyanı yenidən bölüşdürmək üçün sərfəli görünür. Çünki ikinci dünya müharibəsi ərzində də analoji vəziyyət yaranmışdı. Doğrudur, dövr həmin dövr olmasa da, lakin adları çəkilən ölkələrin rəhbərləri və siyasətçiləri öz aşkar laqeydlikləri ilə bunu nümayiş etdirirlər. XX yüzilliyin 40-cı illərinə doğru Polşanın faşist Almaniya tərəfindən iki həftə ərzində işğal olunması Avropa dövlətlərinin (SSRİ də daxil olmaqla) vicdanını vaxtında oyatmadı. Nəticə isə artıq bütün bəşəriyyətə məlumdur.

İndi isə dünyanın «başbilən» dövlətləri Ermənistan kimi (Azərbaycanın qədim tarixi torpaqları hesabına özünə qondarma dövlət yaratmış və xroniki torpaq xəstəliyinə tutulmuş bir saxtakar qurumun) separatçı, terrorçu bir cılız ölkənin xəstə təxəyyülə malik oyuncaq siyasətinin sanki «mərhəmətli havadarlarına» çevrilmişlər. Məhz buna görə sadalanan dövlətlərin bilavasitə özlərinin sağlam düşüncəli siyasətinə inanmaq çətindir. Fikrimizə, Ermənistan azğınları nə qədər ki, Rusiya, ABŞ, Fransa, AFA, Böyük Britaniya və başqa iri dövlətlərlə torpaq, ərazi davasına qalxmayıb, bu ölkələrin rəhbərləri və siyasi dairələri qəflət yuxusundan ayılmalıdır.

Nə qədər acı və ədalətsiz, eləcə də bu əsərin müəllifinin əqidəsinə tamamilə yad olsa da, erməni separatçılarının Rusiyaya, ABŞ-a və Fransaya qarşı ərazi iddialarına düşmələri arzuolunandır. Bəlkə bu zaman Amerika və Avropanın fəvqəlgücləri ermənilərin mənfur simasını tanımış olardılar. Heç bir siyasətşünas, təcrübəli dövlət xadimi və ya ictimai xadim (əzabkeş erməni imici yaradan Ermənistanın fitnəkarlığına uymamaq şərti ilə) təminat verə bilməz ki, əgər bir gün ABŞ-ın, Fransa və Rusiyanın başı üzərini məhv olmaq təhlükəsi alarsa, Ermənistan separatçıları bu dövlətlərə və başqalarına qarşı ərazi iddiası irəli sürməyəcək. Erməni separatçıları və terrorçu daşnakları hətta indinin özündə Armavirdən

İrəvanadək olan ərazilərin «Böyük Ermənistan» əraziləri olduğunu həyasızcasına iddia edərək, Rusiya kimi dövlətə ultimativ şəkildə barmaq silkləyirlər. Rusiyanın qorbaçovları cirinovskiləri və digər bu kimi siyasətbazları isə hələ də sanki «qış yuxusu»ndadırlar.

Erməni separatçılara olan «sevgiləri» müqabilində istər Rusiyanın, istərsə də adları çəkilən digər dövlətlərin elə əbədi yuxuya dalmaları məsləhətdir. Çünki təsadüfən diksinib ayılısalar, aşıtlar, vartanlar, vazgenlər və başqa əzabkeş yanlar bu «ülvi sevgidən» məhrum ola bilərlər. Axı, «insaf dinin yarısıdır» deyiblər. Sən demə, Tanrının «ən gözəl yaranmışları» olan bu ermənilərin işi, gücü və peşəsi dünyanın bütün xalqlarına «öz dərin sevgisini əta etməkdən ibarət olub».

Əlbəttə ki, bütün bu yuxarıda göstərilənlər nəticəsində Azərbaycan cəmiyyətinə vurulmuş maddi və mənəvi zərəri aradan qaldırmaq ölkəyə heç də asan başa gəlməyəcək. Lakin ən əsas olanlardan biri tarixin dərslərindən ibrət götürməkdir, Erməni xislətinə bir daha uymamaq cəmiyyətimiz üçün ən önəmli olanlardan biridir. Çünki ermənilərin davranışı və hərəkətləri mənfidən də mənfidir. Onların bu davranışı bütün ümumbəşəri dəyərlərə ziddir və o, insanlığın bilavasitə zərərinə yönəldilmişdir.

Cəmiyyətə mənfə davranışla, normadan sosial yayınma ilə vurulan obyektiv zərər və həmin zərərin vətəndaşların özləri tərəfindən obyektiv qiymətləndirilməsi heç də həmişə və tam dərəcədə üst-üstə düşmür. Belə uyğunsuzluq, o cümlədən onunla əlaqədardır ki, cəmiyyətdə mövcud olan mənəvi prinsiplərin ləngər vurması ilə yanaşı, müxtəlif cinayətkar hərəkətlərin və digər hüquq pozuntularının – narkomanlığın, fahişəliyin, pornoqrafik hərəkətlərin yayılması, intiharların və digər bu kimi hadisələrin sayının artması da müşahidə olunur. ABŞ-da və digər dövlətlərdə «qurbansız cinayətlər» (narkotik vasitələrin istehlakı, pornoqrafiya, fahişəlik, qumar oyunları, homoseksualizm və s.) adlandırılan nəzəriyyə mövcuddur. Həmin nəzəriyyə adları çəkilən əməllərin, ümumiyyətlə, cinayət qanunvericiliyindən çıxarılmasını məqbul sayır. Bununla belə, sözsüz ki, burada qurbanlar vardır. Belə hərəkətlərə və ya fəaliyyətə cəlb olunan insanları, onların ailələrini və uşaqlarını, eləcə də yaxın və doğmalarını qurbanlar hesab etmək olar. Bir sıra kriminoloqların ədliyyəni belə hadisələrlə mübarizədən «azad etməyə» doğru yönələn təklifləri özünü doğrultmamışdır. Kriminoloqların mülahizəsinə görə, hər bir insan

özü üçün həyat tərzini seçmək hüququna malikdir. Lakin ədliyyə belə mülahizələri məqsəduyğun hesab etməmişdir. Şübhəsiz ki, bu zaman «cinayət faktının bir fakt olaraq qalması» əsas götürülmüşdür.

Bununla belə, məhz həmin tezis yuxarıda adı çəkilən nəzəriyyə ilə oxşar olan digər bir nəzəriyyənin əsasını təşkil edir. həmin nəzəriyyəyə uyğun olaraq narkotik vasitələrin istehlakı, sərxoşluq, intihar – bütün bu sosial təhlükəli əməllər hər bir subyektin sırf şəxsi işi, onun mənəvi hüququdur. Əlbəttə ki, hər bir insanın həyat şəraiti rəngarəng və mürəkkəb, hətta faciəli ola bilər. Bu nöqtəyi-nəzərdən isə hər cür hərəkəti birmənalı qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Lakin adları çəkilən kriminal əməllərə bütövlükdə diqqət yetirilərsə, onları əxlaqi cəhətdən haqq qazandırılan hərəkətlər kimi qiymətləndirmək məntiqsiz olardı, çünki onların hər biri sosial bələdir. Sərxoşluğa və ya narkomanlığa aludə olan, həyatdan könüllü (intihar edənin) gedən şəxslər son həddə həyatın çətinlikləri ilə mübarizədə öz passivliklərini nümayiş etdirirlər. Onlar nəinki özlərini, həmçinin də öz yaxınlarını və doğmalarını iztirablara düşürürlər.

XIX yüzilliyin sonu və XX yüzilliyin əvvəllərində bir sıra ölkələrin cinayət qanunvericiliyi ilə sərxoşluq, narkotik vasitələrin istehlakı, həm də hüquqi sanksiyalar nəzərdə tutulurdu. İntihar hallarında özünüöldürənlərin vəsiyyətini hüquqi alçaqlı hesab etmək, dəfn mərasiminin dini ayinlərlə icrasını qadağan saymaq və hətta intihara sui-qəsdin baş tutmadığı halda həbsxana cəzası kimi sanksiyalar tətbiq etmək təcrübəsindən istifadə edilmişdir.

Müasir dünyada hər bir insanın şəxsi həyat və sağlamlıq hüququ tanınır, bu məsələyə hətta sosial baxışlar da dəyişmişdir. Lakin ictimai əxlaq yenə də əksər hallarda öz həyatını şüurlu surətdə məhv edənləri mənfə qiyətləndirir. Bu da tamamilə düzgündür, çünki insan həyatı və sağlamlığı ən dəyərləli nemət, sərvətdir. Hətta son dərəcə konkret mürəkkəb situasiyada həyat və sağlamlıq bütün mümkün vasitələrlə müdafiə edilməlidir.

Sosial yayınmaların «kompensasiyəcici» əhəmiyyəti adı ilə adlandırılan nəzəriyyə də mövcuddur. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sosial cəhətdən yayınma kimi qiymətləndirilən davranış özündə guya müxtəlif səbəblərə görə qanuni şəkildə həyata keçirilməyən və bu nöqtəyi-nəzərdən də obyektiv surətdə mövcud olan ictimai tələbatları tamamlayan (kompensasiya edənin) faydalı fəaliyyəti əvəz edir. Belə

mübahisəli izah vəziyyətində, məsələn, əvvəllər mövcud olmuş və bəzi ölkələrdə indi də mövcud olan «qara bazar»ın ticarət sistemindəki çatışmazlıqları tamamladığını inkar etmək çətinidir.

Görmək çətin deyildir ki, burada sosial yayınmaların səbəbləri, funksiyaları və nəticələri əvəz olunmuş, yekun nəticədə isə prinsip etibarilə onların sosial rolu təhrif edilmişdir. Həqiqətən də sosial cəhətdən yayınan davranışın bəzi formaları mövcud çatışmazlıq və çətinliklər əhatəsində pisləşirlər. Bəs belə olan halda onlar nəyi və kimi kompensasiya edirlər? Onlar qanuna əməl edənin vətəndaşlara ancaq ziyan vurur, faydanı isə işbazlar, rüşvətخورlar və kazinoçular götürürlər. Nəticədə ictimai funksiyaların kompensasiya edilməsi deyil, onların daha da zəifləməsi baş verir.

Dünyanın müxtəlif regionlarında hələ də rasizm, separatçılığa və özge ərazilərinə təcavüz etmə istiqamətində millətçiliyə, uşaqlarla ticarətə, köləliyə və uşaq, qadın əməyinin istismarına haqq qazandırılması cəhdlərinə təsadüf olunur. Təcavüzkarlıq siyasəti nəticəsində işğal olunmuş ərazilərdən narkobiznes məqsədilə istifadə edilməsi hallarına beynəlxalq birlik aşkar surətdə göz yumur.

Şübhəsiz ki, bu problemin həllinə BMT kimi universal bir təşkilatın göz yumması aşkardır. Bu beynəlxalq təşkilatın öz funksional vəzifələrini layiqincə yerinə yetirməməsi onda zəruri islahatların aparılmasını labüd edir. BMT-nin qəbul etdiyi qətnamələrin icra olunmaması (çünki bu qətnamələrin heç biri icra mexanizminə malik deyildir) bir sıra dövlətlərin haqlı narazılıqları ilə müşayiət olunur. Belə təsəvvür yaranır ki, BMT bir təşkilat kimi beynəlxalq hüquq normalarına uyğun fəaliyyət göstərmək və beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul olunmuş prinsiplərinə əməl etmək iqtidarında deyildir. Bu zaman təbii sual meydana çıxır: göstərilən vəziyyətdə belə bir beynəlxalq təşkilatın mövcudluğuna ehtiyac varmı? Cavab müsbət və mənfəi ola bilər. Əgər ehtiyac varsa, o halda bəs nə üçün dünya birliyi bu təşkilatda islahatlar aparılmasını tələb etmir? Əgər ehtiyac yoxdursa, deməli, onu dünya dövlətləri üçün faydalı beynəlxalq təşkilat hesab etmək heç bir məntiqə sığmır. Bir daha qeyd etmək zəruridir ki, BMT-nin hazırkı fəaliyyəti müasir sivil cəmiyyətlərin elementar normalarının kobudcasına pozulmasına şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikasında cinayətçılığın və digər hüquq pozuntularının, eləcə də müxtəlif mənfəi sosial hadisələrin vurduğu zərərin qiymətləndirilməsi qanunvericilikdə ifadə olunan rəsmi dövlət qiymət-

1. Sosial nəzarət anlayışı

Cəmiyyətdə mövcud olan və fəaliyyət göstərən institutların möhkəmləndirilməsində sosial nəzarət mexanizmi mühüm rol oynayır. Sosial nəzarəti cəmiyyət institutlarının mərkəzi əsəb sistemində bənzətmək olar. Eyni elementlər, o cümlədən insanların davranışında təsbit edilmiş və standartlaşdırılmış davranış qaydaları və normaları sistemi məhz sosial instituta və sosial nəzarətə daxildir.

«Sosial nəzarət» sosiologiyada hamılıqla qəbul olunan mühüm anlayışlardan biridir. Özünün qeyri-itaətkar üzvlərini cilovlamaq üçün hər bir sivilizasiyalı cəmiyyət onun tətbiqinin ən müxtəlif vasitələrindən istifadə edir. Heç bir cəmiyyət sosial nəzarətsiz ötüşə bilməz. Hətta adamların təsadüfən bir araya gəlmiş kiçik bir qrupuna öz nəzarət mexanizmlərini işləyib hazırlamaq lazım gəlir¹.

Cəmiyyətdə mövcud olan sosial institutlarında sosial nəzarətin alətləri qismində çıxış etmələri təsadüfi deyildir. Çünki institutların cəmiyyəti normativ tənzimləməsi cəmiyyət üzvlərinin tabeliyini (qanunlara) və intizamlı olmalarını stimullaşdırır. Məhz buna görə də institut davranış normaları və nümunələrinin məcmusu kimi başa düşülür.

Sosial nəzarət mürəkkəb, birmənalı izah edilməyən ictimai hadisədir. Təsadüfi deyildir ki, fəlsəfi-sosioloji fikir tarixində bu problemə müxtəlif cür yanaşılmışdır. Bütün görkəmli sosioloqlar bu problemin araşdırılmasına öz töhfəsini verməyə səy göstərmiş, maraqlı mülahizələr söyləmişlər. Sosial nəzarət cəmiyyətin fəaliyyətində, inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir, insanın, sosial qrupların davranışı, həyat tərzini ilə əlaqədar ən müxtəlif prosesləri əhatə edir.²

«Sosial nəzarət» anlayışından konseptual şəkildə istifadə etmək təşəbbüsü fransız sosioloqu və kriminoloqu Qabriel Tarda (1843-1904) məxsusdur. Q.Tard sosial nəzarəti cinayətkarın normal, sağlam mülki həyata qayıtmasının əsas vasitəsi hesab etmişdir.

¹ Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Göst. kitab, s.192.

Sonralar Qərbi Avropanın E.Ross, R.Park, A.Lapyer kimi sosioloqları sosial nəzarət konseptinin müxtəlif aspektləri üzərində işləmiş və tədqiqatlar aparmışlar.

Sosial nəzarət dedikdə, normativ tənzimləmənin praktiki-mənəvi vasitələrinin köməyiylə sivilizasiyalı sistemi nizamlı, dinamik-müvazinətli vəziyyətdə saxlamaq üsulu başa düşülür.

İctimai qaydanın və onun xüsusi mexanizmlərinin qorunması üçün hakimiyyət səlahiyyətlərindən istifadə olunur. Bu zaman sosial normalar, sanksiyalar tətbiq edilir və hakimiyyət anlayışı ön plana çəkilir. Başqa sözlə, cəmiyyət üzvlərinin fəaliyyətinə dövlət və cəmiyyətin özü tərəfindən nəzarət həyata keçirilir.

Fərdlərin və bütövlükdə cəmiyyətin həyatına, fəaliyyətinə dövlət və cəmiyyət tərəfindən nəzarətin sosial mexanikası həyati məqsədlərin reyestrələrinin təkliflər praktikası və həmin məqsədlərə nail olunması vasitələrinin köməyiylə həyata keçirilir. Sosial davranışın məqsədlə tənzimlənməsi incə və zərif xarakter daşıyır, eləcə də dəyər yönümlərinin seçilməsində sərbəst və azad iradənin maksimum fəal iştirakını nəzərdə tutur.

İmkanların genişliyinə baxmayaraq, azadlıq vasitələrinin seçimi sferasında müəyyən normativ məhdudiyyətlərin mövcudluğu da istisna olunmur. Adətlərin, ənənələrin, dini normaların, əxlaq normalarının, hüquq normalarının köməyiylə cəmiyyət və dövlət qarşısında duran məqsədlər nail olmaq üçün insanların istifadə etdikləri vasitələr sferasına nəzarəti həyata keçirir.

Hüquq sahəsində sosial nəzarətin həyata keçirilməsinə hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti kömək edir. Məlumdur ki, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti hüquq normalarının və qanunların gündəlik həyatda realizə olunmasına, dövlətlə şəxsiyyət arasında sivil münasibətlərin təşkilinə və yaranmış mübahisə və münaqişələrin ədalət mühakiməsi orqanlarının bilavasitə iştirakı ilə həllinə istiqamətləndirilmişdir.

Hüquq sahəsində sosial nəzarət hüququn tətbiq edilməsinin aşağıdakı iki əsas formasında çıxış edir:

1) əməliyyat-icra forması. Bu, dövlətin səlahiyyətli orqanlarının hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və xitam olunması yolu ilə hüquqi göstərişlərin realizəsi üzrə fəaliyyətindən ibarətdir;

2) hüquq-mühafizə forması – dövlətin səlahiyyətli orqanlarının hü-

quq qaydasının və qanunçuluğunun qorunması və hüquq pozuntularından müdafiəsi üzrə fəaliyyətidir.

Bələliklə, sosial nəzarət insanların davranışının təmin edilməsinə yönələn normaların, institutların və münasibətlərin məcmusundan ibarətdir.

Sosial nəzarət cəmiyyətdə münasibətdə aşağıdakı iki əsas funksiyanı yerinə yetirir:

a) mühafizəedici funksiya;

b) sabitləşdirici funksiya.

Mühafizəedici funksiya dedikdə, sivilizasiyalı cəmiyyətdə mövcud olan dəyərlərin və şəxsiyyətin varlığı üçün zəruri olan nemətlərin mühafizəsinə yönəldilən sosial nəzarətin təsirinin əsas istiqamətləri başa düşülür.

Sabitləşdirici funksiya cəmiyyətdə mövcud olan ictimai münasibətlərin möhkəmləndirilməsində ifadə olunur,

Sosial nəzarətin hər iki funksiyası bir-biri ilə sıx bağlıdır, bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayır. Bu əlaqəni aydın təsəvvür etmək üçün belə bir sadə misala müraciət edək. Cəmiyyətdə sosial nəzarət sistemi vətəndaşların hüquqlarının reallaşmasını təmin edərsə, deməli, onların hüquqları qorunur, mühafizə edilir. Hüquqların qorunması isə cəmiyyətin sabitliyini təmin edən çox mühüm amillərdən biridir. Sabitlik möhkəmləndikdə, hüquqlar daha da dolğunlaşmaq, real məzmun kəsb etmək imkanı qazanır.¹

Hər bir sivilizasiyalı cəmiyyətdə fərdlərin, sosial qrupların və birliklərin həyat və güzəranını layiqincə təşkil edə bilən səmərəli vasitələr fəaliyyət göstərir. Onları bəzən cəmiyyətin səmərəli təşkiləddici aləti də adlandırırlar. Sosial nəzarət də məhz belə, özü də ən səmərəli alətlərdən biri hesab olunur. Məhz bu ən səmərəli alətin köməyiylə cəmiyyətin qüdrətli və rəşadətli institutları sadə insanların həyat və fəaliyyətini təşkil edirlər.

Sosial nəzarətin alətləri, yaxud metodları, hər şeydən əvvəl, özlərinin müxtəliflikləri ilə diqqəti cəlb edirlər. Onlar istifadə olunduqları situasiyadan, konkret sosial qrupun xarakteri və məqsədlərindən asılıdırlar. Onlar münasibətlərin təkbətək aydınlaşdırılmasından psixoloji təzyiqa, fiziki zorakılığa və iqtisadi məcburiyyətə qədər uzanıb istiqamət alırlar. Bu prosesdə sosial nəzarət mexanizmlərinin arzu olunmayan şəxsi kənar-

¹ Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Göst.kitab, s.192.

laşdırması və qalanlarının loyallığı stimullaşdırması vacib olmur. «Təcrid etmə»yə, hər şeydən əvvəl, fərdin özü deyil, onun digər şəxslərə münasibətdə hərəkətləri və söyləmələri məruz qalır. Yəni sosial nəzarət mexanizmləri fərdi deyil, onun törətdiyi xətaları və işlətdiyi ifadələri qınaq obyektinə çevirir, fərd özü isə sanki bütün bunlardan kənar qalır.

Sosial nəzarət özündə sosial normalar, sosial göstərişlər və sanksiyalar kimi anlayışları ehtiva edir. Sosial normalar və sosial göstərişlər barəsində əsərin əvvəlki fəsilələrində kifayət qədər məlumat verildiyinə görə yalnız sanksiyalar üzərində dayanmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Artıq hamılıqla qəbul olunmuşdur ki, hüquq heç də həmişə mövcud olmamışdır. O, bəşəriyyətin sivilizasiya yolu ilə uzun və çətin gedişinin nəticəsidir. Hüququn konkret olaraq hansı yüzillik və ya minlikdə əmələ gəldiyini söyləmək çox çətindir. Elmə məlumdur ki, ibtidai cəmiyyətdə hüquq olmamışdır. İbtidai insanlar vərdiş etdikləri adətlər və ənənələr əsasında yaşamışlar. **Adətlərə** vərdişlər əsasında əməl olunurdu. **Ənənələrə** isə ibtidai insanlar ictimai məcburiyyət sayəsində əməl edirdilər. Adətlər və ənənələr sirli ayinlər, rituallar və səhnələşdirilmiş tamaşalarla əhatə olunmuşdu. İbtidai cəmiyyətdə mövcud olmuş qaydalar yazılı olmamışdır və şifahi formada nəsil-dən-nəslə ötürülürdü. Sonrakı dövrlərdə onların bir qismi sənədlərdə öz yazılı əksini tapmışdır. Deməli, sanksiya adlandırılan cəzalandırma vasitəsi də olmamışdır.

İnsan davranışında hüququn proobrazı **qadağanlar (tabu) olmuşdur**. Məsələn, çoxaldılması zəruri olan heyvanların ovlanması, yaxud qohumlarla çin-si əlaqədə olma, dini ayinləri icra etməmə və ya onların icrasını pozma və s. yasaq edilmişdir. Bununla belə, insanların həyatı reqlamentləşdirilmişdir. Tədricən dövlətin və hüququn formalaşması prosesində həmin qaydalar dövlətin qüvvəsi ilə sanksiyalaşdırılmışdır. Dövrümüzə qədər gəlib çatan ən qədim qanunlar Mesopotamiya qanunları olmuşdur. Bu qanunların müəllifləri e.ə. yaşamış Şumer hökmdarları olmuşdur. Onlar bazar qiymətlərini məhz həmin qanunların köməyi ilə tənzimləməyə səylər göstərmişlər.

Qanunlar insanlar arasında ictimai razılaşmanın, sazişin mühüm aləti olmuşdur. Hüquq insanların davranış qaydaları haqqında **müqaviləni** təşkil etmişdir. Qaydaların bir qismini insanın vəzifəsini (başqa cür deyil, məhz belə hərəkət etməli), digər qismi isə onun hüququnu (başqa cür deyil, belə hərəkət et) təşkil edirdi. Vəzifə hərəkət sərbəstliyini

məhdudlaşdırır, hüquq isə bu sərbəstliyi genişləndirirdi. Özündə azadlığı təcəssüm etdirən hüquq yalnız yeni dövrün nailiyyətidir.

Beləliklə, **sanksiyalar** dedikdə, təkə cəzalar deyil, həm də sosial normalara əməl olunmasına kömək edən həvəsləndirmələr başa düşülür. Dəyərlərlə yanaşı onlar insanların normaları yerinə yetirməyə səy göstərmələrinə məsuldurlar. Normalar iki tərəfdən – dəyərlər və sanksiyalar tərəfindən müdafiə olunurlar.

Sosial sanksiyalar – bu, normaların yerinə yetirilməsinə, yəni konformizmə, onunla razılığı, cəzaya və ondan yayınmaya görə, yəni **deviantlığa** görə mükafatlandırmanın müfəssəl sistemidir. **Konformizm** hamılıqla qəbul olunmuş qaydalarla zahiri razılaşmadan ibarətdir. Elə buna görə də fərd onunla narazılığını öz daxilində qoruya bilər. Mahiyyətinə görə, sosial nəzarətin məqsədlərindən biri konformizmə nail olmaqdan ibarətdir.

Sosial sanksiyaların aşağıdakı 4 tipi fərqləndirilir:

- a) pozitiv sanksiyalar;
- b) neqativ sanksiyalar;
- c) formal sanksiyalar;
- d) qeyri-formal sanksiyalar.

Formal pozitiv sanksiya (F⁺) dedikdə, rəsmi təşkilatlar (hökumət, müəssisələr, yaradıcılıq ittifaqı) tərəfindən açıq bəyənilmə başa düşülür. Bu, hökumət təltiflərində, dövlət mükafatlarının və təqaüdlərinin, titulların, alimlik dərəcələri və rütbələrinin verilməsində, abidələr qoyulmasında, fəxri fərmanların verilməsində və s. ifadə olunur.

Qeyri-formal pozitiv sanksiya (Q⁺) – bu, rəsmi təşkilatlardan gəlməyən açıq bəyənəmdir. Dostluq tərifləri, xoş sözlər, susmaqla etiraf etmə, alqışlar, şərafət, şöhrət, liderlik və ya ekspertlik keyfiyyətlərini tərifləmə, təbəssüm ifadə etmə və s. belə sanksiyalara aiddir.

Formal neqativ sanksiya (F⁻) dedikdə, hüquqi qanunlarla, hökumət fərmanları ilə, inzibati təlimatlarla, göstəriş və sərəncamlarla nəzərdə tutulan cəzalar başa düşülür. Mülki hüquqlardan məhrum etmə, həbsxana cəzası, həbs etmə, işdən və ya vəzifədən çıxarma, çərimə, əmlak müsadirəsi, vəzifəni aşağı salma, ölüm cəzası və s. belə sanksiyalar hesab olunur.

Qeyri-formal neqativ sanksiya (Q⁻) – bu, rəsmi instansiyalarla nəzərdə tutulmayan cəzalardır. Məzəmmət, irad tutulması, rişxənd, xoşa-gəlməz zarafat, mənfi ləqəb, etinasızlıq, əl verməkdən və ya münasi-

bətləri saxlamaqdan imtina etmə, şikayət, ifşaedici məqalə və e. belə sanksiyalara aiddir.

P.L.Bergerin sosial nəzarət konsepsiyasına uyğun olaraq insan öz ətrafında baş verənlərin və sosial nəzarətin müxtəlif növlərindən, tiplərindən və formalarından ibarət olanların mərkəzində dayanır.¹ İnsanı əhatə edən hər bir dairə yeni **nəzarət sistemidir**. Dövlətin qüdrətli aparatından ibarət olan **siyasi-hüquqi sistem** ən böyük dairədir. Bu sistem qarşısında hamı gücsüzdür. Bəs, insan özünü hansı şəraitdə güclü hesab edir?

Bu sualın cavabını hər bir konkret halda yaranan situasiya verə bilər. Əgər insan sanksiyaları bilavasitə özü tətbiq edərsə və onlar insanın özünə yönəlsə, yaxud bu, onun daxilində baş verirsə, o, özünü güclü hesab edir və nəzarətin belə formasını **özünənəzarət** kimi dəyərləndirmək lazımdır. Özünənəzarət hətta daxili nəzarət deməkdir. Bu zaman fərd öz davranışının ümumən qəbul olunmuş normalarla razılaşıdıraraq, onu müstəqil surətdə tənzim edir.

Sosiallaşma prosesində normalar o dərəcədə möhkəm qavranılır ki, insanlar həmin normaları pozarkən özünü təqsirkar hesab edir, yaxud ən azı təəssüf hissi keçirirlər. Real həyat insanı bəzən elə çıxılmaz vəziyyətlərlə qarşılaşdırır ki, fərd hər hansı kənar məzəmməti hiss etmədən belə, özünü istər-istəməz təqsirləndirir. Məsələn, əxlaq normalarının ziddinə olaraq insan öz dostunun arvadını sevir, bunun nəticəsində o öz arvadını görmək istəmir, xoştaleyli dostuna həsəd aparır və bəzən hətta onun ölümünü arzulayır. Belə hallarda insanda adətən, günahkarlıq hissi yaranır, vicdanı ona rahatlıq vermir, nə öz arvadının, nə də dostunun gözlərinin içində dik baxa bilmir, çünki vicdanı susur. Ona görə də tərəddüd etmədən belə bir deyəni bir daha təsdiq etmək olar: «**Vicdan** qəlbin aynasıdır». Vicdan – bu, daxili nəzarətin təzahürüdür.

Özünənəzarətdən fərqli olaraq, **xarici nəzarət** dedikdə, ümumən qəbul olunmuş davranış normalarına və qanunlara əməl olunmasına təminat verən institutların və mexanizmlərin məcmusu başa düşülür.

Xarici nəzarətin aşağıdakı iki növü fərqləndirilir:

- a) qeyri-formal (qrupdaxili) nəzarət;
- b) formal (institusional) nəzarət.

Formal nəzarət rəsmi hakimiyyət orqanları və ya administrasiya tərəfindən verilən dəstəyə, yaxud edilən tənqiddə əsaslanır.

Qeyri-formal nəzarət isə qohumlar, dostlar, həmkarlar, tanışlar, habelə ictimai rəy tərəfindən dəstəklənməyə və ya tənqidetməyə əsaslanır.

Qeyri-formal nəzarəti ailə, qohumların dairəsi, dostlar və tanışlar da yerinə yetirə bilərlər. Bunları **qeyri-formal nəzarətin agentləri** adlandırırlar. Əgər ailəyə sosial institut qismində baxılırsa, o halda ailə haqqında **sosial nəzarət institutu** kimi danışmaq lazım gələcəkdir.

Formal nəzarət tarixən qeyri-formal nəzarətdən sonra yaranmışdır. Belə ki, formal nəzarətin yaranması mürəkkəb cəmiyyətlərin və dövlətlərin, o cümlədən Qədim Şərq imperiyalarının əmələ gəlməsi dövrünə təsadüf edir.

Lakin inkişaf etmiş müasir cəmiyyətlərdə formal nəzarətin əhəmiyyəti sürətlə artmaqdadır. Bəs bu, nə ilə əlaqədardır? Belə cəmiyyətlərin real həyat gerçəklikləri göstərir ki, mürəkkəb cəmiyyətdə, xüsusilə də çoxmiyonlu dövlətlərdə qaydanı və sabitliyi qorumaq daha çətindir. Qeyri-formal nəzarət kiçik sosial qrupla məhdudlaşır. Böyük insan qruplarında isə qeyri-formal nəzarət səmərəli deyildir. Buna görə də qeyri-formal nəzarəti bəzən **lokal** (yerli) nəzarət adlandırırlar. Əksinə, formal nəzarət ölkənin bütün ərazisində qüvvədə olur. Buna görə də o, **qlobal** nəzarət hesab olunur.

Qlobal nəzarəti xüsusi adamlar – **formal nəzarətin agentləri** həyata keçirirlər. Həmin agentlər xüsusi təhsil görən və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirdiklərinə görə əmək haqqı alan adamlardır. Bu adamlar sosial statusların və rolların daşıyıcılarıdır. Bunlara hakimlər, polis əməkdaşları, həkim-psixiaterlər, sosial sferaların işçiləri, eləcə də zəruri olan hallar da həmin nəzarəti öz vəzifəsi kimi qəbul edən ilahiyyətçilər aiddir.

Əgər ənənəvi cəmiyyətdə sosial nəzarət yazılmamış qaydalara və qanunlara əsaslanırdısa, müasir dövrdə belə nəzarətin əsasını yazılı normalar – təlimatlar, fərmanlar, hökumət qərarları, qanunlar təşkil edir. Məhz bütün bunların sayəsində sosial nəzarət **institusional dəstək** qazanmışdır.

Formal nəzarəti müasir cəmiyyətin məhkəmələr, təhsil, ordu, istehsalat, kütləvi informasiya vasitələri, siyasi partiyalar, ictimai birliklər və hökumət kimi institutları həyata keçirir. Bu nöqtəyi-nəzərdən məktəb imtahan qiymətləri sayəsində nəzarət edir. Hökumət həmin funksiyaları vergi sistemi və əhaliyə sosial yardım göstərilməsi vasitəsilə yerinə yetirir. Dövlət isə sosial nəzarət proseslərini polisin, gizli xidmətin, radio, televiziya və mətbuat orqanlarının dövlət kanalları vasitəsi ilə həyata keçirir.

¹ Бергер П.А. Приглашение в социологию: Гуманистическая перспектива. М., Аспект Пресс, 1996, с.73

Tətbiq edilən sanksiyalardan asılı olaraq, sosial nəzarətin aşağıdakı **nəzarət metodları** fərqləndirilir:

- a) sərt metodlar;
- b) yüngül metodlar;
- v) birbaşa (düzünə) metodlar;
- q) dolayı (yanakı) metodlar.

Yuxarıda göstərilən metodları bir-birindən sanksiyaların tipinə görə fərqləndirmək mümkün olsa da, onların hamısı öz məzmununa görə bir-birinə oxşardır. Sosial nəzarətin aşağıdakı dörd metodu bir-birilə kəsişə bilər:

- 1) kütləvi informasiya vasitələri **dolayı-yüngül** nəzarət alətlərinə aid edilir;
- 2) siyasi repressiyalar, reketlik, mütəşəkkil cinayətkarlıq **birbaşa-sərt** nəzarətin alətlərinə daxildir;
- 3) konstitusiyanın və cinayət məəcəlləsinin qüvvəsi **birbaşa-yüngül** nəzarət alətlərinə aiddir;
- 4) beynəlxalq birliyin iqtisadi sanksiyaları **dolayı-sərt** nəzarət alətlərinə daxil edilir.

Müasir sosiologiyada nəzarət bəzən idarəetmə ilə eyniləşdirilir. Nəzarətin və idarəetmənin bir çox cəhətlərinə görə oxşar olmalarına baxmayaraq, onların fərqləndirilməsi zəruridir. Məsələn, ana və ata uşağın ona məktəb-də verilən ev tapşırığını necə yerinə yetirməsinə nəzarət edir. Valideynlər idarə etmirlər, onlar məhz prosesə nəzarət edirlər, belə ki, ev tapşırığının məqsəd və vəzifələrini onlar deyil, müəllim müəyyən etmişdir. Valideynlər isə ancaq ev tapşırığının yerinə yetirilməsi prosesini izləyir, uşağın bununla bağlı davranışına nəzarət edirlər.

İstehsalatda da vəziyyət bir növ eynilə belədir. Sex rəisi tapşırığın məqsəd və vəzifələrini işçinin qarşısına qoyur, onun yerinə yetirilməsi müddətlərini və yekun nəticəni müəyyən edir, sex ustalarından isə verilmiş iş tapşırığının yerinə yetirilməsi prosesinə nəzarət etmələrini xahiş edir,

Daha bir misala müraciət edək. Polis idarəsinin rəisi başlanmış cinayət işinin ibtidai araşdırılması (ibtidai istintaq) ilə əlaqədar müstəntiqə konkret tapşırıq və tövsiyələrini (iş tam, obyektiv və hərtərəfli araşdırmaq, obyektiv olmaq, subyektivizmə yol verməmək haqqında) verir, istintaq şöbəsinin rəisinə isə ibtidai araşdırmanın gedişinə nəzarət etməyi tövsiyə edir, zərurət yarandıqda müstəntiqə məsləhətlər verməyi tapşırır.

Beləliklə, idarəetmə anlayışı ilə müqayisədə, nəzarət anlayışı daha məhdud dairəyə malikdir. Nəzarət idarəetmədən doğur. Yəni əgər idarəetmə yoxdursa, deməli, nəzarət haqqında da söhbət gedə bilməz. Əlbəttə ki, burada söhbət yuxarıda göstərilən misallar ətrafındakı nəzarət barəsində gedir.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, nəzarət və idarəetmə bir sıra oxşar cəhətlərə də malikdirlər. Nəzarət və idarəetmə ilk növbədə miqyası ilə səciyyələndirilir. Yəni nəzarətin məhdud, idarəetmənin isə daha geniş anlayışlar olub-olmamasından asılı olmayaraq, onlar üçün miqyasın kiçik, yaxud böyüklüyünün əhəmiyyəti yoxdur. Məsələn, dövlət başçısı (prezident, baş nazir, federal kansler, monarx, kral) bütün ölkəni həm idarə, həm də ona nəzarət edir. Belə fəaliyyət bəzi ölkələrdə kollegial şəkildə həyata keçirilir.

İdarəetmə ilə nəzarət arasında başlıca fərq ondan ibarətdir ki, idarəetməyə stil, nəzarətə isə ancaq metodlar xasdır. Sosial nəzarətin metodları **ümumi** və **müfəssəl** ola bilərlər.

Əgər hər hansı rəhbər işçi (sex rəisi, taqım komandiri, sahə müvəkili və s.) tabeliyində olan şəxsə müəyyən tapşırıq verirsə və onun yerinə yetirilməsi gedişinə nəzarət etmirsə, bu halda ümumi nəzarət mövcud olur.

Əgər hər hansı rəhbər işçi tapşırıq verdiyi şəxsin hər bir hərəkətinə müdaxilə edir, əlavə göstərişlər verir və ya tapşırıqla bağlı nəyisə dəyişdirirsə, o bu zaman müfəssəl nəzarətdən istifadə edir.

İrimiqyaslı sosial sistemlərdə nəzarətin aşağıdakı səbəblərindən istifadə olunur:

- 1) axtarış büroları;
- 2) detektiv agentlikləri;
- 3) polis məntəqələri;
- 4) nəzarətçiləri xidməti;
- 5) həbsxana nəzarətçiləri;
- 6) mühafizə qoşunları;
- 7) məhkəmələr;
- 8) senzura.

Ümumi nəzarət prosesində yekun nəticədən savayı heç nə güdülür. Müəllim antik dövrün mütəfəkkirləri haqqında inşa yazmaq tapşırığını verir. O, həftənin sonunda inşanın yerinə yetirilməsi keyfiyyətini yoxlayır və onu müvafiq qiymətlə qiymətləndirir. Bu zaman inşanın hansı

ədəbiyyatlardan istifadə və ya hansı mənbələrə istinad etməklə yerinə yetirilməsi müəllimi maraqlandırmır. Müəllim bu zaman öz şagirdlərinə tam sərbəstlik verir.

Lakin müəllim başqa cür də davranırsa bilər. Məsələn, o, tapşırığın müddətini, həcmi müəyyən edə, bundan başqa, istifadə edilməli zəruri ədəbiyyatları göstərsə, plan tərtib olunmasını tələb edə bilər. Bunlarla yanaşı, müəllim işin təhvil verilməsinin konkret vaxtını müəyyənləşdirə bilər və xəbərdarlıq edə bilər ki, əgər iş vaxtında təhvil verilməsə, həmin şagird qeyri-məqbul qiymət alacaqdır. Bununla da o, prosesin bütün gedişinə nəzarət etmiş olur. Burada hərəkət sərbəstliyi son dərəcə az olduğuna görə, həmin nəzarət **müfəssəl nəzarət** adlandırılır.

Sosial nəzarət hər bir cəmiyyətin həyatında dövlət tərəfindən həyata keçirilən funksiyaların bilavasitə ictimai həyata aid hissəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi qismində çıxış edir. Sivil cəmiyyətləri sosial nəzarətsiz təsəvvür etmək çətindir. Məhz nəzarətin olduğu yerdə çatışmazlıqlar vaxtında aradan qaldırılır, meydana çıxmaq imkanı olan halların qarşısı alınır. Nəzarətsiz sosial həyat kompassız gəmini xatırladır.

2. Sosial nəzarətin formaları

Tənzimləmənin normativ metodu və ictimai münasibətlərin etibarlı mühafizəsi tək-cə sosial nəzarət mexanizmlərinin mövcudluğu və fəaliyyətilə kifayətlənir. İstər normativ tənzimləmə, istərsə də mühafizə bu fəaliyyət sahəsinə sistemli yanaşmanı, eləcə də zəruri olan tədbirlərin kompleks şəkildə həyata keçirilməsini labüd edir.

Artıq yuxarıda deyildiyi kimi, sosial nəzarət özündə institusional, dəyər və davranış aspektlərini ehtiva edir. Belə ki, sosial nəzarət fərdlərə münasibətdə, kiçik sosial qruplarda, böyük insan birliklərində, siniflərdə və bütövlükdə cəmiyyət miqyasında realizə olunur.

Bundan başqa, həmçinin də qeyd olundu ki, sosial nəzarətin əsasını din, əxlaq, hüquq, estetika və s. sferaların normalar və dəyərlər sistemi təşkil edir. Yəni sosial nəzarət normativ tənzimləmənin nəhəng bir potensialına söykənir. Belə ki, sosial normalar və dəyərlər sosial nəzarətin ən mühüm və zəruri komponentləri qismində çıxış edirlər. Bunlar elə norma və dəyərlərdir ki, onları davranış qaydaları nümunələrinin işlənilməsi prosesində etalonlar qismində qəbul etmək mümkündür. Məhz bu

xüsusiyyətlərinə görə də söhbətin sosial nəzarət haqqında gətirdiyi zaman həmin norma və dəyərlərə bir qədər başqa nöqteyi-nəzərdən (pozitiv mənada) yanaşılır.

Sosial normalar və dəyərlər insan davranışında hamılıqla qəbul olunmuş standartlardan yol verilən yayınmaların həddlərini müəyyən edirlər. Onlar əxlaqi, hüquqi və digər sanksiyaların tətbiq edilməsi üçün əsas rolunu oynayır və cəmiyyətdə sabitliyin möhkəmlənməsinə xidmət etməklə, sosiallaşmanın intensivliyini daha da artırır.

Sosial nəzarət hər bir sinifli cəmiyyətdə ziddiyyətli xarakterə malik olur. Çünki müxtəlif sosial qrupların, birliklərin və siniflərin maraqlarını əks etdirən bir çox davranış normaları bir-birilə üst-üstə düşür, bəzi məqamlarda isə onların bir qismi digər qismi rədd edir. Cəmiyyətin bütün sosial təbəqələrinin köklü maraqlarının üst-üstə düşdüyü cəmiyyətin mövcudluğunu təsəvvür etmək çətindir.

Sivil cəmiyyətlərdə müxtəlif təbəqələrin davranışının ümumi qaydalarının, əxlaq normalarının, eləcə də sosial nəzarətin dövlət və ictimai institutlarının bütöv bir sisteminin formalaşmasına baxmayaraq, cəmiyyətin müxtəlif sosial qrupları arasında bəzi ziddiyyətlər az və ya çox dərəcədə qalmaqda davam edir. Bütün bunların təsiri altında insanların davranışına sosial-psixoloji təsirin güdrətli vasitəsi olan cəmiyyətin ictimai rəy formalaşır.

Sosial nəzarət formaları müxtəlif səviyələrdə həmişə müxtəlif olmuşdur. Artıq qeyd olunduğu kimi, bütövlükdə cəmiyyət səviyyəsində həm formal, həm də qeyri-formal sosial nəzarət fəaliyyət göstərir. Bu bərdə əvvəlki paragrafda ətraflı danışıldığına görə, başlıca diqqətin sosial nəzarətlə bağlı ədliyyə sisteminin fəaliyyətinə yönəldilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Məlum olduğu kimi, hər bir ölkənin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının ədliyyə sistemi dövlətin ən mütəşəkkil aparatlarından biridir. Ədliyyə sistemi konstitusiyaya, konstitusiya qanunlarına, digər qanunlara və hüquq normalarına ciddi əməl olunmasını rəhbər tutaraq cəmiyyətin qanunvericilik iradəsinin təəcəssümüdür. İnkişaf etmiş hər bir cəmiyyətdə ədliyyə sistemi sosial nəzarətin hüquq qaydasına və qanunçuluğa əməl olunmasını təmin edən hissəsinin mərkəzində dayanır.

Ədliyyə sistemi tərəfindən həyata keçirilən sosial nəzarət özünə-məxsus mühüm xüsusiyyətlərə malikdir. Həmin xüsusiyyətlər bir tərəfdən bu sistemin məqsədləri ilə, digər tərəfdən isə onun təşkili və cə-

miyyətdəki fəaliyyətlə müəyyən edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, ədliyyə sistemi öz fəaliyyətinin spesifikliyi ilə seçilən qüdrətli sistemlərdən biridir. Ədliyyə sistemini səciyyələndirən bir sıra spesifikasiqləri nəzərdən keçirək.

Əvvələn, ədliyyə sisteminin və onun ayrı-ayrı orqanlarının fəaliyyəti dövlət vəzifələrinin həyata keçirilməsilə bilavasitə bağlıdır və həmin fəaliyyət dövlət fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Ədliyyə sisteminin fəaliyyətinin məzmunu qanunla ciddi rəqlamentləşdirilmişdir.

İkincisi, dövlətin məcburiyyət tədbirlərini yalnız bu sistem tətbiq etməyə haqlıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən həmin sistemin əsas həlqəsi olan ədalət mühakiməsi orqanlarının rolunu qeyd etmək zəruridir. Ədalət mühakiməsi məhkəmə orqanları vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən «Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər». Ölkədə hüquq qaydası və qanunçuluq rejiminin qorunmasının ən optimal şərti də məhz bundan ibarətdir.

Üçüncüsü, inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə ədliyyə sistemi xalqın nəzarəti altında fəaliyyət göstərir. Ədliyyə sistemi ictimai mənafelərin realizəsi məsələlərilə birbaşa əlaqədar olduğuna görə, onun fəaliyyətində ictimaiyyətin iştirak qaçılmazdır.

Ədliyyə sisteminin orqanları və onların vəzifəli şəxslər öz səlahiyyətlərinə uyğun olaraq hüququayğun davranışın sabitliyini təmin edən fəaliyyəti həyata keçirirlər ki, bu da cəmiyyətdə ictimai münasibətlərin möhkəmlən dirilməsində və mühafizəsində son dərəcə mühüm rol oynayır.

3. Sosial nəzarətin mərhələləri

Normativ davranış sferası ilə bağlı sosial nəzarətin mahiyyəti və mənası fərdlərin və sosial qrupların lazımi davranışının təmin edil-məsindən ibarət olduğuna görə, normaların müəyyən edilməsinin so-sial nəzarətin həyata keçirilməsindən əvvəl gəlməsi təbiidir. Lakin norma davranışın mücərrəd qaydasıdır və onun üçün icra şəxsləndirilməlidir (təşxis edil-məlidir).

Bu şəxsləndirmə (təşxis etmə) sosial nəzarətin hüquqi davranış sferasında ilk – **birinci mərhələsi** hesab olunur.

Hüquqi davranış sferasında sosial nəzarətin birinci mərhələsi konkret sosial subyektə hüquqlar verilməsindən, yaxud onun üzərinə müəyyən vəzifələrin qoyulmasından ibarətdir. Sosial subyekt məhz bu mərhələdə müəyyən ictimai münasibətlər dairəsinə daxil olur. Eyni zamanda da sosial subyekt zəruri hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olur. Bu hüquq münasibətləri konstitusiya, mülki, ailə, əmək, maliyyə, inzibati və s. hüquq münasibətlərindən ibarət ola bilər.

Sosial subyekt ona verilən hüquqlara və üzərinə qoyulan vəzifələrə uyğun olaraq bu və ya digər hüququayğun hərəkətlər (yaxud belə hərəkətləri etməkdən çəkinir) edir, yaxud davranış normasını pozaraq hüquqazidd xəta törədir. Buna görə də sosial nəzarətin **ikinci mərhələsi** sosial (hüquq normalarından) normalardan yayınmaların qarşısının alınmasından ibarətdir.

Bununla əlaqədar olaraq hələ keçən yüzilliyin 80-ci illərinin hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd olunurdu ki, hüquqi davranış sferasında sosial nəzarətin həyata keçirilməsi həmişə ictimai pozuntuların elementlərinin, onları doğuran səbəblərin və şəraitin aradan qaldırılmasını və neytrallaşdırılmasını nəzərdə tutmuşdur. Buna isə şübhəsiz ki, həm ümumi, həm də fərdi xarakterli profilaktiki tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə nail olunmuşdur.

Hüquqi davranış sferasında sosial nəzarətin **üçüncü mərhələsi** sosial normadan yayınmanın baş verdiyi halda zəruri olur. O, hüquq pozuntuları və digər xətalər faktının aşkar olunmasından və qeyri-hüquqi hərəkətlərə yol vermiş subyektlərin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bir sözlə, sosial nəzarətin üçüncü mərhələsi hüquq pozuntularının və digər hüquqazidd xətalərin törədildiyi və ya baş verdiyi zaman meydana çıxır.

Hüquqi davranış sferasında sosial nəzarətin dördüncü mərhələsi törədilmiş hüquq pozuntusunun təhlilindən və onun qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial nəzarətin bu mərhələsi zamana görə bəzi digər, məsələn, hüquq pozuntularının qarşısının alınması mərhələsini (ikinci mərhələni) qabaqlaya bilər. Hüququayğun davranış zamanı (yəni hər hansı hüquq pozuntusunun və ya başqa xətanın törədilmədiyi vaxt) sosial nəzarət üç mərhələ ilə məhdudlaşa bilər. Bu üç mərhələ subyektin hüquq münasibətlərinə daxil olması, onun hərəkətlərinin qiymətləndirilməsi və ictimai faydalı nəticələrə nail olunduğu halda, həvəsləndirmə mərhələsini əhatə edə bilər.

Nəhayət, hüquqi davranış sferasında sosial nəzarətin sonuncu –

beşinci mərhələsini sanksiyaların tətbiq edilməsi təşkil edir. Sanksiyalar davranış aktının xarakterindən asılı olaraq müəyyən və tətbiq edilir. Ona görə də sosial nəzarət prosesində nəticələrin qiymətləndirilməsinə müvafiq surətdə aşağıdakı sanksiyalar tətbiq edilə bilər:

- a) pozitiv – həvəsləndirici sanksiyalar;
- b) neqativ – cəzalandırıcı sanksiyalar;
- v) hüquq bərpaedici sanksiyalar.

Pozitiv-həvəsləndirici sanksiyalar hüququayğun hərəkətlərin həvəsləndirilməsinə (mükafatlandırılmasına) və stimullaşdırılmasına yönəldilir.

Neqativ-cəzalandırıcı sanksiyalar cəmiyyətin və dövlətin törədilmiş hüquqazidd hərəkətlərə cavab reaksiyası, əvəz tədbiridir.

Hüquq bərpaedici sanksiyalar pozulmuş hüquqların müdafiəsi və bərpası məqsədilə, eləcə də mənfi nəticələrin aradan qaldırılması üçün tətbiq edilən sanksiyalardır.

Bütün bunlarla yanaşı, sosial nəzarət sistemi sanksiyaların tətbiqi zamanı sosial (hüquq normalarının) normaların qüvvəsinin realizə olunmasını təmin edən hüquqi tənzimləmənin yuridik mexanizminin yekunlaşdırıcı elementini hərəkətə gətirir.

Hüquqi davranış sferasında sosial nəzarətin mərhələləri, bir qayda olaraq, müxtəlif səlahiyyətli orqanlar tərəfindən və münasibətlərin müxtəlif sistemlərində həyata keçirilir. Belə ki, hüquqlar verilməsi və vəzifələrin həvalə olunması gündəlik əmək, sosial-siyasi fəaliyyət və ailə-məişət fəaliyyəti prosesində baş verir. Davranışın təhlili və qiymətləndirilməsi əsasən qeyri-formal qruplar tərəfindən və yalnız bəzi hallarda dövlət, o cümlədən hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. hüquq pozuntularının qarşısının alınması, onların aşkar olunması və onlara sanksiyaların tətbiqi inkişaf etmiş dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatların varlığını nəzərdə tutur.

4. Sosial nəzarət və məsuliyyət

Sosial subyekt tərəfindən hüquqi davranışın – hüququayğun və ya hüquqa-zidd davranışın həyata keçirilməsilə bağlı olaraq, hüquqi məsuliyyətə subyektlə (fərdlə, sosial qrupla, birliklə) sosial nəzarət sistemi arasında yaranan hüquq münasibətləri kimi baxmaq olar.

Belə ki, hüquqi davranış iki müxtəlif növlü qütbə malikdir. Məsuliyyətin özü də iki aspektdən – pozitiv və neqativ aspektlərdən təşəkkül tapır. Pozitiv məsuliyyət subyektin özündə müəyyən sosial əlaqələr sisteminə daxil olmasını ehtiva edir. Belə əlaqələr isə subyektə fəallıq göstərilməsini, ictimai faydalı hərəkətlər edilməsini və qəbul olunmuş işin optimal nəticələrinə nail olunmasına qayğı ilə yanaşılmasını tələb edir. Bu, öz əmək funksiyalarını lazımi qaydada yerinə yetirməyə, elmi vəzifələri, istehsalat vəzifələrini, digər sosial vəzifələri layiqincə həll etməyə, ətraf mühiti qorumağa, uşaqları yaxşı tərbiyə etməyə, eləcə də fərdə və ya müəyyən sosial qrupa, birliyə tapşırılmış istənilən işi lazım olan səviyyədə, cəmiyyət və dövlət tərəfindən tələb olunan keyfiyyətdə yerinə yetirməyə görə meydana çıxan məsuliyyətdir. hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, belə məsuliyyətin obyektiv məzmunu sosial tələblərə və ictimai ümidlərə müvəffəqiyyətlə nail olunmasının zəminlərini yaradır.¹

Pozitiv məsuliyyətin hüquqi mahiyyətini vəzifə təşkil edir. Bəzi hüquqşünaslar məhz bu əsasla görə pozitiv məsuliyyət konsepsiyasını tənqiddə məruz qoyaraq təsdiq edirdilər ki, pozitiv məsuliyyət vəzifələr kateqoriyası ilə müqayisədə yeni heç nə vermədiyinə görə süni məsuliyyətdir.² Lakin bu zaman nəzərə alınır ki, pozitiv məsuliyyət anlayışı yalnız təkcə vəzifəyə nisbətən daha geniş anlayışdır. Pozitiv məsuliyyət bir neçə elementdən ibarət olan hüquq münasibətidir.³

Birincisi, məlum olduğu kimi, hər cür hüquq münasibəti ön azı iki subyektə (tərəfə) malikdir. Bu subyektlərin hüquq və vəzifələri bir-birini müəyyən edir və tamamlayır. Bu halda subyekt bu və ya digər tapşırığı yerinə yetirmək vəzifəsi ilə yanaşı, cəmiyyət və dövlət tərəfindən yardım, kömək və dəstək də alır. Onun məsuliyyət daşdığı davranışı ictimai faydalı və hüququayğun davranışdır. Subyekt, buna məsul olan hamıdan və hər kəsdən müvafiq hərəkətlərin edilməsini tələb etməyə və öz hərəkətlərini hüquqla müəyyən edilmiş qaydada müdafiə etməyə haqlıdır. Müvafiq surətdə cəmiyyət və dövlət də müəyyən təşkilatların və vəzifəli

¹ Игошев К.Е., Шмаров И.В. Социальные аспекты предупреждения правонарушений. М., Юрид.лит., 1980, с.20-29.

² Братусь С.Щ. Юридическая ответственность и законность. М., Юрид.лит., 1976, с.114.

³ Лейст О.Э. Позитивная ответственность по советскому праву. Вест.МГУ, 1977, №1, с.7.

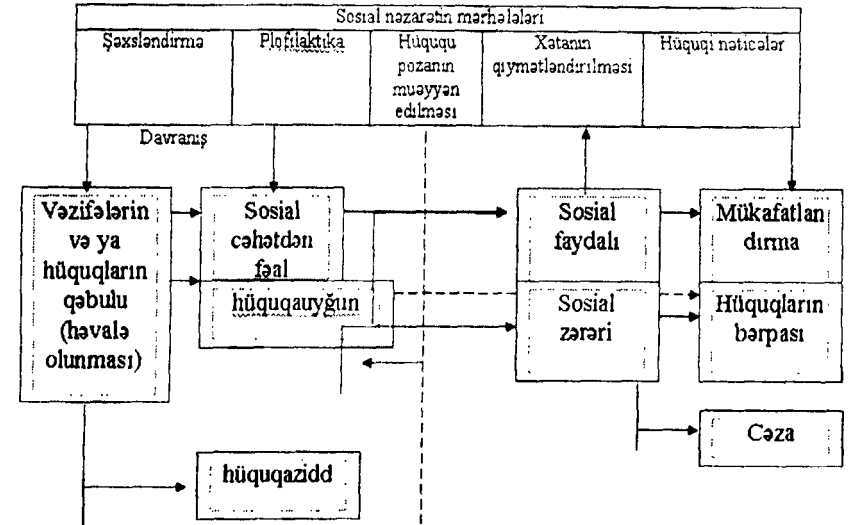
şəxslərin təmsalında nəinki pozitiv məsuliyyətin realizə olunmasını tələb etməyə haqlıdır, həm də subyektin ictimai faydalı fəaliyyətinə kömək etməyə borcludur.

İkincisi, pozitiv məsuliyyətin subyektiv elementlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Həmin elementlərdən biri öz vəzifələrini bilməkdən (dərk etməkdən) ibarətdir. Bu elementsiz pozitiv məsuliyyət haqqında danışmaq mənasız olardı. Digər element subyektin öz vəzifələrinə müəyyən münasibət bəsləməsindən ibarətdir ki, bunu da borc hissi, tapşırılmış işi yaxşı yerinə yetirməyə soy göstərmək, cəmiyyətə və dövlətə lazım olan son nəticəyə nail olmaq kimi səciyyələndirmək olar.

Pozitiv məsuliyyətin subyektiv elementləri müsbət, ictimai faydalı və hüququayğun hərəkətlərin motivasiyası ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Özünün vətəndaşlıq, mənəvi və ailə borcunun dərk edilməsi nəinki insanların ictimai faydalı və xeyirxah əməllərini, həm də cəmiyyət və dövlət həyatının ən müxtəlif sferalarında, xüsusən də vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət quruculuğunda gündəlik sağlam və şüurlu fəaliyyətini səciyyələndirir. Fərdlərin, sosial qrupların, ictimai birliklərin və digər sosial qurumların cəmiyyətin xeyrinə olan faydalı işlərdə fəal iştirakı bütövlükdə cəmiyyətdə sabitliyin qorunmasına və dövlətin daha da möhkəmlənməsinə xidmət edir. Pozitiv məsuliyyətin mühafizəedici hüquq münasibətləri sferasındakı rolu qanunun müəyyən etdiyi qadağanlara ardıcıl olaraq əməl edilməsinə və deməli, hüquq qaydasının və qanunçuluğun təmin olunmasına yardım göstərir.

Tapşırılmış (cəmiyyət və ya dövlət tərəfindən) işə görə pozitiv məsuliyyətin tələblərindən irəli gələn vəzifələrin sosial subyekt tərəfindən vicdanla yerinə yetirilməsi hüquqi davranışın sosial nəzarət sistemində öz müsbət qiymətini alır. Bu qiymət təkcə mənəvi deyil, həm də hüquqi əhəmiyyət kəsb edir və o, lazımi hallarda hüququayğun davranışı stimullaşdıran mükafatlandırma tədbirləri ilə müşayiət olunur.

Müəyyən edilmiş davranış normalarının, deməli, həm də sosial nəzarətin tələblərinin pozulduğu halda məsuliyyətin digər forması realizə olunur. Məsuliyyətin bu forması hüququayğun deyil, hüquqazidd davranışla bağlıdır. Belə ki, bu, retrospektiv (neqativ) məsuliyyətdir. Bu zaman müvafiq surətdə cəzaverici və ya (və) hüququ bərpaedici sanksiya tətbiq oluna bilər (aşağıdakı sxemə bax).

Sosial nəzarət və hüquqi davranışın sxemi

Bu sxem sosial nəzarətlə hüquqi davranış və müvafiq surətdə hüquqi məsuliyyətin hər iki forması arasında qarşılıqlı əlaqələrin əsas variantları göstərilmişdir. Görmək çətin deyil ki, pozitiv və neqativ məsuliyyət hüquqi tənzimləmənin vahid mexanizminin tərəfləri qismində çıxış edirlər. Onlar həm hüququayğun, həm də hüquqazidd davranışa istiqamətləndirilmişdir.

ONUNCU FƏSİL

CİNAYƏTKARLIĞIN SOSIOLOGİYASI

1. Cinayətkarlığa sosioloji yanaşma

Cinayətkarlığın sosiologiyası hüquq sosiologiyasının tərkib hissəsidir. Cinayətkarlığın sosiologiyası cinayətkarlığı sivil cəmiyyətdə mövcud olan sosial hadisələrdən biri kimi öyrənir. Cinayətkarlıq ayrı-ayrı fərdlər arasında, sosial qruplarda və bütövlükdə cəmiyyətdə mövcud olan böyük sosial təhlükəli anomal hadisədir.

Müasir kriminologiya cinayətkarlığı nisbi müstəqil, bütöv, ən ictimai təhlükəli hadisə kimi qiymətləndirir, onu cəmiyyətin orqanizminin üzvi hissəsi hesab edir. A.İ. Dolqovanın fikrincə, cinayətkarlıq təkcə ontoloji deyil, həm də qnosoloji nöqteyi-nəzərdən sosial hadisədir. O, ictimai həyat şəraitində doğulur. Cinayətkarlıq hüquqi qiymətini alan ictimai təhlükəli sosial hadisədir. Dövlət məhz nəyin cinayət olduğunu cinayət qanununda müəyyən edir.¹ Deməli, cinayətkarlıq cəmiyyətdə doğulduğuna görə, cəmiyyətdə də mövcud olur. Cinayətkarlıq sadəcə olaraq sosial deyil, həm də sosial-psixoloji hadisədir. O, insanlardan kənar, cəmiyyət xaricində deyil, cəmiyyət daxilində, insanların davranışında və fəaliyyətində mövcuddur.

Cinayətkarlığın sosiologiyasının tədqiqinin spesifikasiyi ondan ibarətdir ki, o, cinayətlərdə yanaşı, bilavasitə cinayətə aparan və qanun əleyhinə olan sosial təhlükəli əməlləri, yəni əxlaqa zidd olan və onu pozan deviant davranışı da öyrənir. Bundan başqa, hüquq sosiologiyası sosial hadisə olan cinayətkarlığın səbəblərini, onun qarşısının alınması tədbirlərinin dairəsini, cəmiyyətdə cinayətkarlığın dinamikasının, strukturunun və səviyyəsinin dəyişməsi ərazilərini öyrənir, cinayətkarlığın yeni təzahürlərinin və inkişaf istiqamətlərinin proqnozunu verir. Hüquq sosiologiyası bu prosedə statistikanın məlumatlarına, hüquqşünasların tədqiqatlarına, sosial psixologiyanın, psixiatriyanın nailiyyətlərinə arxalanır.

Hüquq sosiologiyası nöqteyi-nəzərdən **cinayətkarlıq** dedikdə, sivilizasiyanın bütün tarixi ərzində onun inkişafını müşayiət edən, cinayət

qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş hüquq normalarının pozulmasında ifadə olunan sabit sosial hadisə başa düşülür.

Hüquq sosiologiyasını ilk növbədə sosial orqanizm olan cəmiyyətin sosial hadisə kimi cinayətkarlıqla qarşılıqlı əlaqəsi maraqlandırır. Sosiologiya cinayətkarlığa sosial davranış nöqteyi-nəzərindən yanaşır. Sosiologiya üçün cinayətkarlıq peşəkar cinayətkarlıq formasını almış kriminal davranışdır. Peşəkar cinayətkarlıq dedikdə, yaşamaqdan ötrü müxtəlif vasitələrin əldə olunması məqsədilə cinayətlər törədilməsi başa düşülür. Burada peşəkarlıq həm də yaşayış vasitələrinin məhz cinayətkar yolla əldə olunmasında təzahür edir.

Bəs, cinayətkarlıq cəmiyyət üçün nə deməkdir?

Sosioloqların konsepsiyasında bu suala birmənalı cavab verilməmişdir. Məsələn, L.Ketle və E.Dürkheymlər belə güman edirdilər ki, cinayətkarlıq cəmiyyət üçün normal hadisədir. O cümlədən, L.Ketle təsdiqləyirdi ki, istənilən sosial quruluş cinayətkarlığın bu təşkilatdan irəli gələn müəyyən cəmiyyətini və müəyyən qaydasını nəzərdə tutur. E.Dürkheymlər cinayətkarlığın bütövlükdə patoloji xarakterini etiraf edərək bu hadisənin hər cür cəmiyyət üçün mövcud olması zərurətini təsdiq edir və göstərirdi ki, cinayətkarlıq ictimai sağlamlığın amillərindən biri, bütün sağlam cəmiyyətlərin ayrılmaz hissəsidir.¹

E.Dürkheymlər yazırdı: «...Cinayətkarlığın nail olmaq istədiyi şəraitdə, lakin müəyyən tip cəmiyyət üçün səciyyəvi olan səviyyədə mövcudluğunun özü normaldır..., cinayətkar isə heç də cəmiyyətdən ayrılıqda olan varlıq deyil, o, cəmiyyətə yad olmayan və onun daxilində həmin bədənə assimilyasiya olunmayan parazit element, sosial həyatın mütəmadi olaraq hərəkətdə olan amilidir.»² Bütövlükdə hadisə kimi cinayətkarlığın təhlilinə statistik yanaşmanın məhdudluğunu qeyd edən E.Ferri göstərirdi ki, hərtərəfli təhlil olmadan ancaq cəmiyyət göstəriciləri əsasında cinayətkarlığın mahiyyəti və onun cəmiyyətdə yeri haqqında nəticə çıxarmaq olar. Onun fikrincə, bu sosial faktın daimiliyinin özü onun zəruriliyi haqqında şəhadət vermir, çünki «...sosial və hətta bioloji fakt daimi və əgər o, halların azlığında baş verərsə, cəmiyyətə də qeyri-normal ola bilər».³

Qeyri-normal hadisə olan cinayətkarlığa hüquqşünasların (krimina-

¹ Долгова А.И. Криминология: Учебник. М., НОРМА, 2007, с.88.

¹ Дюркгейм Э. Норма и патология // Социология преступности. М., 1966, с.40.

² Дюркгейм Э. Социология ч.1, // Дюркгейм Э. Метод социологии. М., 1995, с.87, 90-91.

³ Ферри Э. Уголовная социология. СПб., 1910, с.101.

listlərin, kriminoloqların) hamıya məlum olan nöqtəyi-nəzərinə görə, cinayətkarlıq həm bütövlükdə cəmiyyətə, həm də onun ayrı-ayrı üzvlərinə ciddi zərər vuran sosial bəladır. Lakin cinayətkarlığın sosiologiyası tarixində cinayətkarlığa cəmiyyətdə pozitiv rolun xas olmasına dair də fikirlər söylənmişdir. Belə ki, cinayətkarlıq bəzi təkamül dəyişikliklərinə, islahatlara və hüquq normalarının inkişaf dəyişikliyinə səbəb olan hadisə kimi təqdim edilmişdir.

Ən ətraflı həmin yanaşmaya E.Dürkheymin tədqiqatlarında nəzərə çarpır. O yazırdı: «Cinayət nəinki zəruri dəyişikliklər üçün açıq olan yolların olmasını nəzərdə tutur, hətta bəzi hallarda həmin dəyişiklikləri hazırlayır. Cinayətlərin mövcud olduğu yerdə kollektiv hisslər kifayət qədər elastikliyə malik olurlar ki, bu da yeni forma almağa şərait yaradır və cinayət bəzən bu hisslərin hansı formanı qəbul etmələrinin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Həqiqətən də cinayət əksər hallarda gələcək əxlaqın yalnız qabaqcadan hiss edilməsi, irəliyə doğru addım olur.¹

E.Dürkheymin Afina qanunlarına görə cinayətkar hesab olunan Sokratın timsalında filosofun azadfikirliliyinin yekun həddə insanlığa xidmət göstərdiyinin, yeni fəlsəfi görüşlərin, əxlaqın, inamın və s. formalaşmasına kömək etdiyini göstərməyə cəhd etmişdir. Onun fikrincə, bu halda cinayət cəmiyyətin həyatında müəyyən pozitiv rol oynayır və ona şərik kimi baxmaq olmaz. E.Ferrinin isə nöqtəyi-nəzərinə, cinayətkarlıq cəmiyyətə o mənada bəzi pozitiv təsir göstərir ki, «cinayətkarlıq cəmiyyətin xəstə problemlərinin işıqlandırır və ondan xilas olmağın yollarını axtarıb-aramağa kömək edir. Bu isə ona bənzəyir ki, hətta xəstəlik, onun qeyri-sağlamlığının indikatoru kimi insan üçün faydalı ola bilər».² Müəllif izah etmək istəyir ki, bəzi hallarda cinayətkarlığın özü (cəmiyyət üçün zərərli olsa da) cəmiyyətə fayda verə bilər.

Cinayətkarlığın «cəmiyyətin normal funksiyası kimi təqdim olunması E.Dürkheymin postklassik modelidir. Cinayətkarlığa «cəmiyyətin normal funksiyası», zorakılığa isə «müasir mədəniyyətin qanunauyğun hissəsi» kimi yanaşma geniş yayılmışdır. İngilis kriminoloqu V.Foks yazır: «Cinayət və zorakılıq mütəşəkkil cəmiyyət həyatının bütün sahələrində mövcuddur. Cəmiyyətin inkişafı və mürəkkəbləşməsilə əlaqədar olaraq sosial nəzarətin növləri çoxalır və müvafiq surətdə cinayətkarlığın səviyyəsi də qalxır. Fərdlə cəmiyyət arasında davranış münasi-

bətlərinin cinayət qanunu ilə müəyyən edildiyi zaman cinayət normal hadisə olur. Cinayət sosial patologiyanın göstəricisidir. Cinayətin funksiyası fərdin davranışı altında sosial nəzarətin sərhədlərini göstərməkdən ibarətdir. Normal fəaliyyət göstərən cəmiyyətdə insanlar arasında münasibətlər ahəngdardır. Cəmiyyətdə qeyri-sabitliyin, sosial və iqtisadi problemlərin baş qaldırdığı zaman cinayətkarlıq və zorakılıq tüğyan edir. Cinayətkarlığın istənilən azaldılması əsasında geniş sosial və iqtisadi yanaşmalar dayanır.¹ Müəllifin fikrincə, cinayətkarlığın istənilən izahının əsasında davranışın, cəmiyyətin və cinayət ədalət mühakiməsinin sisteminin dərk edilməsi dayanır. Çünki məhz cinayət ədalət mühakiməsi yayılan davranışlar üzərində nəzarəti təmin edir.²

Sivilizasiyanın cinayətlərə və cinayətkarlığa ehtiyacının olması haqqında hipoteza çoxları üçün aksiomdur. Bu hipoteza belə bir təsdiq əsaslanır ki, guya münaqişələr, fitnəkarlıqlar və kəsin duyğuların mənbələri və ruhi təhlükəlilik sivilizasiya üçün zəruridir. Məhz belə yanaşmanın kiçik «qəhrəmanları» insanlar tərəfindən törədilən çoxsaylı cinayətlərin bir havadarları qismində çıxış edirlər.

Cinayətkarlığın təbiətinin sosioloji təhlilinə yanaşmalarda aşağıdakı bəzi istiqamətlər fərqləndirilmişdir:

- 1) antropoloji nəzəriyyə;
- 2) cinayətlərin sosial təbiəti konsepsiyası;
- 3) differensial assosiasiya nəzəriyyəsi;
- 4) cinayətlərin əsası kimi sosial münaqişə nəzəriyyəsi.

Antropoloji nəzəriyyənin əsasını Ç.Lombrozonun idcəyaları təşkil edir. O, «Cinayətkar insan» əsərində təsdiq edir ki» cinayətkarı müəyyən antropoloji əlamətlər (bədənin quruluşu və kəllənin yerləşməsi, gövdənin uzunluğu, çənənin forması, sifətin ümumi tipi və s.) xarakterizə edir ki, bunlar da atavizm hadisəsi kimi nəsidən-nəslə irsən keçir. Şübhə yoxdur ki, Ç.Lombrozo tərəfindən tədqiq edilmiş üzvi və psixi atavizm mübahisəsiz olaraq cinayətkarların bir çox anomaliyalarında mövcuddur. Lakin cinayətkarlığın təbiətini ancaq atavizmdə görmək, yaxud axtarmaq, problemə aşkar surətdə birtərəfli yanaşmadır, çünki qrup cinayətləri, təsadüfi cinayətlər, siyasi sferada törədilən cinayətlər, «ağ yaxalılıqlar» arasında cinayətkarlıq tədqiqatçının görüş dairəsindən kənar qala bilər. E.Ferri, E.Dürkheymin və digər sosioloqlar, kriminoloqlar Ç.Lombrozonun

¹ Дюркгейм Э. Норма и патология // Социология преступности. М., 1966, с.43.

² Ферри Э. Уголовная социология. СПб., 1910, с.108-109.

¹ Фокс В. Введение в криминологию. М., «Прогресс», 1980, с.21-22.

² Yenə orada, s.22.

antropologizmini ciddi tənqidə məruz qoyaraq, yenə də bioloji və fizioloji amillərin cinayətkarlığa təsirini istisna etməmişlər. Lakin bioloji və fizioloji amillər burada sosioloji amillərlə birgə götürülmüşdür.

Cinayətlərin sosial təbiəti konsepsiyasının tərəfdarları cinayətkarlığın təzahürünü və inkişafını həyatın sosial şərtləri ilə əlaqələndirirlər. Həmin şərtlərə aşağıdakılar aid edilir:

- 1) cəmiyyətin sosial institutlarının fəaliyyət səviyyəsi;
- 2) cəmiyyətdə fərdlərin özünürealizəsi üçün imkanların olması;
- 3) qarşıda duran məqsədlərə nail olunması üçün mədəni sərvətlərin və ictimai rifahın mümkünlüyü problemi;
- 4) siyasi azadlıqların inkişafı;
- 5) insanların tərbiyələndirilməsinin təmin edilməsi.

Məsələn, F.List cinayətkarlığın inkişafının əsas sosial şərtlərinə kasıblığı və yoxsulluğu aid edirdi. Buna görə də o, cinayətkarlıqla mübarizənin əsas istiqaməti qismində iqtisadi qeyri-bərabərliyin ləğv edilməsi və zəhmətkeşlərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması zərurətini qeyd edirdi. İ.Teylor, P.Uolton və C.Yanq cinayətkarlığın əsas səbəbini burjuaziya quruluşunda görürdü. Onların fikrincə, bu quruluşda insanların istismarı, təcavüzkar müharibələr, qətlər cinayət hesab olunmur, başlıca diqqət yalnız soyğunçuluqlara, quldurluqlara və oğurluqlara verilir ki, bu da onların nöqtəyi-nəzərincə sadəcə olaraq «sistem əleyhinə qiyam»dan ibarətdir.

E.Dürkheyim qeyd edirdi ki, cinayətkarlıq – bu, cəmiyyəti səciyyələndirən amillərdən biridir, çünki bu və ya digər növdən olan cinayətkarlığı doğuran mənbələr daim cəmiyyətdə mövcud olur. O yazırdı: «Müqəddəslərin icmasını – nümunəvi fərdlərin monastırını təsəvvür edir. Sözüün xüsusi mənasında bu cəmiyyətə cinayətlər məlum deyil, lakin adi şəraitdə adi cinayətlərin səbəb olduğu münaqişələr burada da eyni cür baş verir».¹ Hər bir cəmiyyət öz cinayətlərinin tiplərini doğurur. E.Dürkheyimin fikrinə, cinayətkarlıq sosial həyatın əsas şərtlərlə möhkəm bağlıdır.

E.Ferri cinayətkarlığı qeyri-normal bioloji və sosial hadisə kimi müəyyən edirdi: «...Bizim nəzəriyyəmizə uyğun olaraq cinayət müstəsna bioloji hadisə deyil, həmçinin də müstəsna dərəcədə fiziki və sosial mühitin məhsulu deyildir, lakin hər cür cinayət necə olursa-olsun... sosial

¹ Дюркгейм Э. Норма и патология, с. 41-42.

qeyri-normallıq kimi fərdin həm daimi və ya müvəqqəti, anadangəlmə və ya sonradan əldə olunan üzvi quruluşunun, həm də məlum zamanda və məlum zamanda həmin insanın hərəkətlərinin müəyyənləşdirilməsində iştirak edən xarici fiziki və sosial halların məhsuludur. ...Cinayət həm bioloji, həm də fiziki-sosial baxımdan mürəkkəb mənşəyə malikdir».¹

Cinayətkarlığın sosial səbəblərini tədqiq edən növbəti konsepsiya – bu **anomiya konsepsiyasıdır**. E.Dürkheyim anomiyanı köhnə normaların və dəyərlərin artıq qüvvəsini itirdiyi, yeni normaların isə hələ öz inkişafını əldə etmədiyi vaxt keçid və böhranlı dövrlər üçün səciyyəvi olan dəyər-normativ vakumunun vəziyyəti kimi müəyyən edirdi. Məsələn, o, əməyin anomik (qeyri-normal) bölgüsünü təhlil edərək qeyd edirdi ki, belə situasiya sənaye böhranlarının doğurduğu funksiyaların inteqrasiyasının olmaması (və ya kifayət qədər olmaması), faydasız vəzifələrin sayının həddən artıq çox olması ilə xarakterizə edilir ki, bu da cəmiyyətdə funksional müvazinət pozuntusu yaradır, qarşıdurmalara, münaqişələrə, qiyamlara və s. aparıb çıxarır. E.Dürkheyimin fikrincə, sosial anomiya – bu, sosial qeyri-sabitlik vəziyyəti, cəmiyyətin sosial əlaqələrinin və normativ sisteminin dağılması və ya zəifləməsidir.²

R.Merton sosial anomiya konsepsiyasını inkişaf etdirərək onu cəmiyyətin mədəni sərvətləri ilə müxtəlif sosial qruplar üçün onlara nail olunmasının sanksiyalaşdırılmış institut imkanları arasında balansın pozulması kimi izah edirdi ki, bu da sosial sistemdə gərginliyin daimi amilidir. O qeyd edirdi ki, hər bir sosial qrup özünün arzu olunan məqsədlə şkalasını mütləq şəkildə əlaqələndirir. Bu arzu olunan məqsədlər şkalası həmin məqsədlərə nail olmanın mümkün və tələb olunan əxlaqi və institusional tənziyyətə malikdir. Ayrı-ayrı şəxslərə neft şirkətlərinin səhmləri ilə qanunsuz əməliyyatlar, oğurluq, dələduzluq kimi arzu olunan məqsədlərə nail olmaq üçün daha səmərəli görünən bir çox üsullar icazə verilən davranışın institut sferasından çıxarılmışdır. Əlverişli vasitələrin seçimi isə institut normaları ilə məhdudlaşdırılmışdır.³ R.Merton belə hesab edirdi ki, yaranmış bu situasiya məhz məqsədlərə və onlara nail olma vasitələrinin seçiminə verilən fərqli əhəmiyyət nəticəsində hüquqazidd və antisosial davranış doğura bilər. O yazırdı: «Bu sonuncular (yəni vasitələr – A.Q.) son həddə məqsədlərə son dərəcə diqqət nəticə

¹ Ферри Э. Уголовная социология. с.112-119.

² Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Одесса, 1990, с.293-294.

³ Мертон Р. Социальная структура и аномия //Рубеж, 1992, № 2, с.90.

sində o qədər pozula bilər ki, davranış üsullarının seçimi ancaq texniki mülahizələr üzündən məhdudlaşa bilər».¹ E.Meyonun mövqeyi də analoji xarakter daşıyır. O təsdiq edirdi ki, var-dövlətə nail olma vasitələri ilə birləşməsiz var-dövlətin özünün sosial hərəkətin rəmzinə çevrildiyi vaxt söhbət sosial anomiyaya haqqında gedir, çünki pula nail olma vasitələri ilə əlaqədən kənar onun uğuruna nail olma məqsədi sosial anomiyanı doğuran elementlərdən biridir.

Əgər E.Dürkheym anomiyanın sosial-iqtisadi aspektini fərqləndirirdisə, R.Merton belə fərqləndirmədə əsas diqqəti anomiyanın sosial və sosial-psixoloji aspektinə yetirirdi. R.Merton amerikan cəmiyyətini tədqiq edərək belə nəticəyə gəlirdi ki, «yayınan davranışa təhrik» aşağı təbəqə nümayəndələrində daha güclüdür. R.Merton bunun səbəblərini aşağıdakılarda görürdü:

1) aşağı təbəqəyə mənsub olan adamların peşə imkanlarının əl əməyi ilə və az dərəcədə də «ağ yaxalılıqlar»ın işi ilə məhdudlaşması;

2) uğur qazanma standartlarına nail olmaq imkanı nöqtəyi-nəzərdən ixtisaslaşmamış azgözlü əmək adamlarının yüksək gəlirli mütəşəkkil şərlə və reket cinayətkarlığı ilə rəqabət aparmasının mürəkkəb olması.²

R.Mertonun fikrincə, cəmiyyətin belə təbəqələri üçün zənginliyə, uğura və cəmiyyətdə mövqeyə nail olmaq naminə müxtəlif yollardan və vasitələrdən, o cümlədən qanunsuz və cinayətkar üsullardan istifadə etməsi tez-tez davranışdan yayınmaya aparıb çıxarır. Lakin aşağı gəlirlər, kasıblıq və hətta yoxsulluq cəmiyyətin aşağı təbəqəsinə xas olan amillər kimi, cinayətkarlığın yalnız səbəbləridir.

Beləliklə, R.Merton belə bir nəticə çıxarırdı ki, cəmiyyətin aşağı təbəqəsində cinayətkarlıq «normal adamların qeyri-normal şəraitə reaksiyası» kimi yarana bilər. Biznesmenlər təbəqəsi nümunəsində «ağ yaxalılıqlar» mühitində cinayətkarlığı təhlil edən R.Merton qeyd edirdi ki, onların arasında cinayətlərin ən geniş yayılmış növü dələduzluqdur. E.Birsa və R.Mertonun fikrincə, «anomik cəmiyyət»də dələduzluğun çiçəklənməsi vətəndaşların, hüquq-mühafizə orqanlarının, məhkəmə sisteminin kifayət qədər dözümlü olması sayəsində mümkündür. Xüsusən də varlılar və ya «hörmətli adamlar» təbəqəsindən olan dələduzların açıq və şəxsən mühakimə olunması onların dələduzluqdan birdəfəlik imtina

etməyə məcbur edərdi. Cəmiyyətin yuxarı təbəqələri üçün «onların mənəvi işgüzar cəhdlərinin mənəviyyatsız realizə təcrübəsi ilə» qarşılıqlı əlaqəsi səciyyəvidir. R.Merton R.Beronsa istinad edərək belə nəticəyə gəlirdi ki, iri amerikan varlılarının tarixi son dərəcə şübhəli olan innovasiyalarla ağzınadək doludur. Bu təbəqədə cinayətkarlığı açmaq çox mürəkkəbdir, çünki «cəmiyyətin çox hörmətli üzvləri yalan ifadənin və aldatmanın köməyi ilə cəzadan çox tez-tez yaxa qurtarırlar».¹ Beləliklə, müxtəlif sosial təbəqələrdə və qruplarda cinayətkarlığın təhlilinə diferensiallaşdırılmış yanaşma deviant və delinkvent davranışın sosiologiyasının tədqiqində istiqamətlərdən biridir.

Yuxarıda adları çəkilən istiqamətlərdən başqa, cinayətkarlığın sosiologiyasında **fərdin cinayətkar mühitlə diferensial assosiasiyası (əlaqəsi)** nəzəriyyəsinə də fərqləndirmək olar. Bu, E.Saterlendin adı ilə bağlı olan nəzəriyyədir. Fərd cinayətkar qrupun üzvləri ilə qarşılıqlı hərəkət edərək hüquq normalarına və qanuna mənfi münasibəti qavrayır, özü üçün cinayətkar davranış motivləri müəyyən edir, cinayətlərin törədilməsi texnikasını mənimsəyir, qrup və fərdi özünümüdafiə formaları ilə bağlı vərdislər əldə edir.

Fikrimizcə, cinayətkarlığın sosiologiyasında **konfliktoloji nəzəriyyə** də az əhəmiyyət kəsb etmir. Sosial münaqişələr insanların cinayətkar davranışının mənbəyi qismində çıxış edə bilərlər. Məhz bunun fonunda deviantlıq və delinkventlik inkişaf edir. Sosial münaqişələr konkret cinayətlərin istintaqında vektor rolunu da oynaya bilərlər. Məsələn, T.Sellin belə hesab edir ki, iki və ya daha çox mədəniyyətin məcəllələri arasında münaqişə adətən, hüquq normalarının, adətlərin və ənənələrin, davranış qaydalarının pozuntusuna gətirib çıxarır. Belə növ münaqişələr aldatmaların, zorakılıqların, intiqam zəminində qətlərin, korrupsiyanın və s. əsasını təşkil edə bilər.²

Çikaqo sosial ekologiya məktəbinin nümayəndələri (R.Park, K.Şou, Q.Makkey və başqaları) münaqişələrin cinayətkarlığa təsiri ənənələrini aşkar etmişlər: «Daim münaqişə aparıcı qruplarda və ya rayonlarda («sosial cəhətdən qeyri-sabit rayonlar») cinayətkarlıq adı qruplara və rayonlara nisbətən xeyli yüksək səviyyədədir». Onlar yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətkarlığın səbəblərini tədqiq edərkən yeniyet-

¹ Мертон Р. Социальная структура и аномия // Рубеж, 1992, № 2, с.90-91

² Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социалистические исследования, 1992, № 3, с.108.

¹ Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социалистические исследования, 1992, № 3, с.105-107.

² Селлин Т. Конфликт норм поведения // Социология преступности. М., 1992, с.282.

mələrin əxlaq normalarına zidd olan davranışını – toqquşmasını başlıca səbəb kimi qiymətləndirmişlər. Belə növ münaqişələrdən çıxış yolu tapa bilməyən gənclər deviasiyaya və delinkventliyə doğru «gedirlər».¹

Göstərilənlərdən savayı göstərmək zəruridir ki, millətlərarası münaqişələr və müharibələr adətən, cinayətkarlığın artmasına şərait yaradan situasiyaya çevrilirlər. Belə münaqişə və müharibələr nəticəsində təcavüzə məruz qalmış ərazilərin nəzarətsiz zonalara çevrilməsi xüsusən də narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz yetişdirilməsi, emalı, göndərilməsi və satışı üçün cinayətkarlara əlverişli imkan yaradır.

Kriminal sosial sfera cinayətkarlığın vəziyyətinə daim təsir göstərir. Bu təsir kriminal ocaqları həm fəallaşdırır, həm də zəiflədə bilər. Lakin o, heç vaxt həmişəlik yox olmur və istər-istəməz cəmiyyət daxilində qorunub saxlanılır.

Müasir sivilizasiyanın intensiv inkişafı cinayətlərin və cinayətkarların sayını azaltmır. Bu daha çox onunla müəyyən olunur ki, inkişaf total modernləşmə şəraitində baş verir. Modernləşmə nəticəsində texniki tərəqqi dəyərlərin ənənəvi iyerarxiyasını dağıdır, normativ-dəyər sistemə mənfi təsir göstərir, keçmişin bir çox mənəvi və əxlaqi dəyərlərinin üzərindən xətt çəkir. Nəticədə ənənələr azadlığı kütləvi şüurdan qeyri-normativ məkana çıxır. Məhz belə vəziyyət müasir sivilizasiyalı sistemlərin elementlərinə kriminal görkəm verir, miqyaslı kriminal sosial sfera haqqında danışmağa imkan yaradır.

Müasir sosiologiyada mövcud olan yanaşmaların müəllifləri cinayətkarlığı təbii barbarlığın relikli təzahürlərinə, dövlətəqədərki qəbilə-icma atavizmlərinə aid edir və belə düşünürlər ki, cinayətkarlıq müasir şəraitdə tam bir sıra arxaik sosial strukturları yenidən canlandırır. Belə yanaşmaya uyğun olaraq sivilizasiyalı cəmiyyət daxilində həmişə şüurun inkişafının ən erkən və ən primitiv səviyyələrinin tarixi daşıyıcıları olur. Belə daşıyıcılar sivilizasiyalı mövcudatın çoxsaylı normativ tələblərinə zəif uyğunlaşır və barbar tipli sosial strukturların müvəqqəti hökmranlığına aparan strategiyaya üstünlük verirlər. Bunun özü də müəyyən mənada qanunauyğun haldır, çünki zəifləyən sosiomədəni inersiya hələ də mövcuddur.

Dövlətəqədərki qəbilə-icma quruluşunun qorunub saxlanmış relikləri, arxaik psixologiyanın stereotipləri müasir sivilizasiya şəraitində

cinayətkar bandalar (dəstələr) və mafioz klanlar simasında təzahür edir. Belə cinayətkar qurumlar ciddi iyerarxiyalasdırılmış strukturlara malikdirlər. Belə banda və klanların başında lider-başçılar və onlara yaxınlaşan subliderlər dayanırlar. Onlardan sonra döyüşçülər və nəhayət, muzdular gəlir.

Cinayətkar mühit qədim döyüşçü-barbarların cəbbəxanasından əxz etdikləri norma və dəyərləri yenidən canlandırmağa böyük cəhdlər göstərilir. Belə norma və dəyərlərə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- 1) kobud fiziki qüvvələrə rəvəstə;
- 2) müasir silahlara əsil kişinin atributu kimi münasibət göstərilməsi;
- 3) təhlükəyə məruz qalmış insanın əzab-ağrılarına, iztirablarına, yaxud ona işgəncələr verilməsinə və onun ölümünə etinasız münasibət göstərilməsi;
- 4) sivil qaydalara əməl edənlərə, adi vicdanlı insanlara və xüsusən də əmək adamlarına rixəndə yanaşılması;
- 5) oğurluq və talançılıq qanununa sədaqət və bu qanundan geri çəkilmələrə qarşı barışmazlıq, dözülməzlik nümayiş etdirilməsi.

Göstərilənlərlə yanaşı, cinayətkarın bütövlükdə barbar dünyaya mənsub olduğunu düşünmək əlbəttə ki, düzgün olmazdı. Ehtimal etmək olar ki, ətrafında sivilizasiyalı, mədəni məkanın hər hansı əlamətinin olmadığı zaman ibtidai barbar heç vaxt öldürməmiş, dağıtmamış və ya zorlamamışdır. Məhz bu məziyyətlərə görə də həmin cinayətkar ibtidai barbar adlandırılır. Müasir cinayətkar isə heç nəyə məhəl qoymadan belə bir məkanın olduğu zaman amansızcasına qətlə yetirir və talan edir. Əgər qədim barbar əxlaqi-hüquqi qadağanlardan tamamilə xəbərsiz olduğuna görə vurub-dağıdır və öldürürdüsə, müasir qanqster həmin qadağanları bilib-bilə, onların mövcudluğunu görə-görə öz çirkin niyyətlərini və pis əməllərini icra edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir cinayətkar eyni zamanda iki dünyaya – barbar dünyasına və sivilizasiyalı dünyaya mənsubdur. O özündə bu iki başlanğıcı ehtiva edir. Lakin bu və ya digər hallar nəticəsində müasir cinayətkar öz üzərində arxaik başlanğıclarla hökmranlıq etmək imkanına malikdir. Bu isə onu kifayət qədər daha təhlükəli edir. Belə sosial təhlükəlilik o dərəcədə yüksəkdir ki, müasir cinayətkarı hətta öz barbar sələfindən fərqləndirir. Çünki müasir cinayətkar öz məqsədlərinə nail olmaq üçün mümkün olan bütün texniki vasitələrdən, elmi tərəqqinin əli çatdığı bütün nailiyyətlərindən istifadə edir.

¹ Шоу К., Маккей Г.Д. Теоретические выводы из экономического изучения Чикаго //Социология преступности. М., 1992, с.289-291.

Cinayətkar aləm sosiallığın xüsusi formasıdır. Bu forma daxilində «hər şeyə icazə verilir», yaxud «hər nə istəsəm, onu da dərəm» tezisləri yolverilməzdir. Əksinə, cinayətkar aləmin daxilində sət normativlik hökmranlıq edir. Bu hökmranlıq öz intizam vektorları ilə nəinki onun daxilinə, həm də xaricinə istiqamətləndirilmişdir. Cinayətkar aləmin daxili intizam qaydaları ciddi müəyyən edilmiş göstərişlərə əməl etməyi tələb edir.

Cinayətkarlığa sivilizasiyanın funksiyalarından biri kimi baxmaq olar. Sivilizasiyanın yaşadı olan cinayətkarlıq özündə məqsədyönlülüynü başlanğıcını ehtiva edir. Sivilizasiyanın birgöyüşəyş normalarına açıqca ziddiyyətli mövqə nümayiş etdirən cinayətkarlıq eyni zamanda da sivil cəmiyyətin üstünlüklərini daha qabarıq edir.

Cinayətkarlığın sivilizasiyalı sistemin daxilində yerinə yetirdiyi bir neçə sosial funksiyalar mövcuddur. Həmin sosial funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir.

Birincisi, sosial fəaliyyətin növlərindən biri olan cinayətlər müəyyən kateqoriya subyektlərə öz transqressiv meyllərini realizə etməyə imkan yaradır. Sivilizasiya daxilində həmişə transqressiv meyllərin – səyahətlərin, idmanın, siyasətin, iqtisadi rəqabət sferasının, elmin, yaradıcılıq fəaliyyətinin müxtəlif formalarının müxtəlif təzahürləri üçün imkanlar mövcud olur. Lakin eyni zamanda transqressiv ehtiyatlar sferası da özünə müvafiq yer tapır ki, subyektlər fəaliyyət növləri dəstində özləri üçün pozitiv, yaradıcı məşğuliyyət növü tapa bilmirlər. Bunun da nəticəsində həmin subyektlər əxlaqi-hüquqi dəyərlərin hüdudlarını aşaraq kriminal aləmə daxil olur, qanuna itaətli davranışdan hüquqazidd davranışa keçirlər.

İkincisi, cinayətlər sivilizasiyanın normativ-dəyərləli strukturunda özlərinə məxsus möhkəmliyə, davamlılığa və nisbi sabitliyə malikdirlər. Cinayətkarlıq sivilizasiyanı həmişə öz əsaslarını möhkəmləndirməklə, qanunları və digər normativ-hüquqi aktları təkmilləşdirməklə məşğul olmağa məcbur edir. Deməli, cinayətkarlıq sivilizasiyaya münasibətdə bir növ qayğıkeşlik nümayiş etdirir ki, bu da sivilizasiyalı sistemin cinayətkarlıqla mübarizədə bütün mümkün profilaktiki vasitələrdən istifadə etməsini zəruri və labüd edir.

2. Cinayətlərin sosioloji təhlilinin spesifikliyi

Müasir dünyanın hüquqi mənzərəsi hüquqşünaslar tərəfindən kifayət qədər ətraflı öyrənilmiş və təsvir edilmişdir. Müxtəlif dünya dövlətlərinin yurisprudensiyasında və hüquq elmində qanunla qadağan olunan əməl kimi cinayətin formal tərifinə təsadüf etmək olar.¹ Lakin, fikrimizə, cinayətlərin hüquqi təhlili artıq indiki mərhələdə qənaətbəxş hesab oluna bilməz.

Müasir dövrün hüquqşünası cinayətkar davranışı yalnız konkret ölkənin qüvvədə olan hüquq sistemi, qanunvericiliyi çərçivəsində görür. Məsələn, müvafiq əməlin bir ölkədə cinayət hesab olunmasını, başqa bir ölkədə isə kriminal əməl kimi təsvif edilməməsini yaranmış indiki situasiyada izah etmək heç də asan deyildir. Belə izah etmədə cinayətlərin məzmunu qanunvericiliyin konkret-tarixi sisteminin tipi və forması arxasında «gizlənilir».

Hüquqi həyata sosioloji baxışların özünəməxsusluğu o vaxt təsdiq olunur ki, alimlər hüquqi materiyanın kölgəli, yəni qanunla tənzim edilməyən tərəfini açırlar. Bu tələb cinayətlərin təhlilinə də aiddir. Sosioloq cinayətin obyektiv təbiətini dərk etməkdən ötrü həmin hadisəyə rəsmi qanunvericilik nöqtəy-nəzərindən diqqət yetirir. Məhz buna görə də cinayətin genetik başlanğıclarının aşkar edilməsi üçün ancaq qanun mövqeyində dayanmaq azdır. Buna görə də M.İ. Kovalyov, fikrimizə haqlıdır. Müəllif qeyd edir ki, cinayətin mahiyyətini hüquqdan kənarında axtarmaq lazımdır.² Bu mənada qanunvericinin çərçivəsindən kənar çıxmaq bizi maraqlandıran məsələni sosial-fəlsəfi, sosioloji cəhətdən əhatə etməyi təmin edir.

Cinayət fərdlərin və sosial qrupların fəallığının ən təhlükəli qeyri-sabit formalarından biridir. O, tərəddüdü situasiyada kobud disbalans yaradır. Cinayətin törədilməsi nəticəsində tarazlıqlarda qeyri-sabitlik yaranır. Cinayət demək olar ki, əksər hallarda konkret şəxslərə qarşı, onların həyat və sağlamlığı, ləyaqəti, mülkiyyəti, bütövlükdə sivilizasiyanın və

¹ Игнатов А.А., Кленов В.К. Учение о преступлении в теории уголовного права Японии // Советское государство и право. 1987, №11, с.97.

² Ковалев М.И. Понятие преступления в советском уголовном праве. Свердловск, 1987, с.158.

mədəniyyətin dəyərləri əleyhinə yönəldilir. Bu isə cəmiyyətdə sosial qaydanın iqtisadi, hüquqi və əxlaqi dayaqlarını sarsıdır.

Ümumi pozucu istiqamətlərə malik olan cinayətlər sivilizasiyalı sistemin daxilində bəzi aşağıdakı sosial funksiyaları da yerinə yetirirlər:

1) cinayətlər sivilizasiyanın normativ-dəyər strukturunun möhkəmliyini və etibarlılığını hiss etdirmək üçün onu (sivilizasiyanı) daim öz əsaslarını möhkəmləndirməyə, kriminal mühiti aradan qaldırmaqdan ötrü zəruri profilaktiki tədbirlər görməyə məcbur edir;

2) cinayətlər müəyyən kateqoriya fərdlərə öz transqressiv meyillərini realizə etməyə imkan yaradır;

3) cinayətlər lazım olmayanların, sivilizasiyanın ehtimali inkişafının deviant xətləri üzərini pərdələyir.

Müasir kriminologiya elmi cinayətkarlığı kütləvi cinayətkar davranış kimi öyrənir. Cinayətkar davranış dedikdə, burada söhbət ən mürəkkəb sosial hadisələrdən biri haqqında gedir.¹ Bu, qanunla qadağan olunmuş cinayətkar davranışların məcmusudur və cinayətlər, bir qayda olaraq, müəyyən ərazidə və müəyyən zamanda, müəyyən şəraitdə törədilir.

Sosiologiyayı maraqlandıran məsələlər isə öz məzmununa görə həm filosofların, həm də hüquqşünasların cinayətlərə dair mövqelərindən nisbətən fərqlənir.

Birincisi, sosioloqlara cinayətlərin tədqiqinə **çoxölçülü yanaşma** xasdır. Hüquqşünaslardan, kriminoloqlardan fərqli olaraq, sosioloqları cəmiyyətin sosial bəlası, «ağrısı» kimi maraqlandırır. Cinayət hərəkətlərin müxtəlifliyi kimi insan tərəfindən həyatda bir dəfə də törədilə, lakin onun nəticələri son dərəcə ağır ola bilər. Sosioloq üçün konkret cinayət davranışdan yayınmanın bir növüdür və o, həyat tərzini də xatırlada bilər. Sosioloqlar cinayətə həm də varlanma, hakimiyətə nail olma üsulu, eləcə də etiraz və zorakılıq forması kimi yanaşırlar. Cinayətin çoxölçülü görünüşü konkret cinayətdən zərər çəkmiş şəxsin mövqeyindən də nəzərdən keçirilə bilər. Belə ki, zərər çəkmiş şəxs özü barəsində törədilmiş cinayətdən sarsıntılar keçirir və məhz buna görə də öz pozulmuş hüquqlarının bərpasına özünü müstəqil şəkildə müdafiə etmək qərarına gəlir. Belə müdafiə zərər çəkmiş şəxs üçün artıq bir sıra problemlər yaradır.

Cinayətə çoxölçülü baxış bizi belə bir tədqiqat həddinə gətirib çıxarır ki, burada arxasında qnosoloji sərhədlərin dayandığı cinayət fenome-

ninin kölgəli tərəflərinin üzərinə işıq düşür. Bu vəziyyət o halda baş verir ki, cinayət sosial bir bəla kimi özünün əks tərəfinə keçir və ona xeyir qismində baxılır. F.Şelling heç də təsadüfi olaraq yazmırdı ki, «xeyir və şər yalnız müxtəlif tərəflərdən baxılan eyni hallardır».¹ Bu mülahizə sosiologiyada cinayətə bağlı növbətin yanaşmanın xüsusiyyətlərini üzə çıxarır.

İctimai həyatda sosiologiyayı nəinki sosial təhlükəlilik, həm də cinayətin pozitiv (müsbət) rolu maraqlandırır. Bu, cinayətlərə ikinci sosioloji yanaşmadır. Bu nöqteyi-nəzərdən E.Dürkheymin «Norma və patologiya» məqaləsi maraqlıdır. Müəllif məhz bu əsərində cinayətin müsbət cəhətinə diqqət yetirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, E.Dürkheymin şərhə haqq qazandırmaqdan uzaqdır, çünki məhz cinayət şəri özündə ehtiva edir. Müəllif yalnız medalın cinayət adlanan digər üzünə baxmağa çağırır. E.Dürkheymin aşağıdakıları qeyd etmişdir:

1) cinayət insanın narahatlıqlarının kəskinliyi gücləndirir ki, bu da öz növbəsində ictimai şüurun daha mürəkkəb və mükəmməl strukturunun formalaşmasına şərait yaradır;

2) cinayət əxlaqı darıdır. Lakin əxlaqın təsir qüvvəsi həddən artıq ola bilməz, çünki əks təqdirdə heç kəs onu tənqid etməyə cəsarət etməz və əxlaq asanlıqla durğun forma alır;

3) fərd cinayətdə söhbətin insan haqqında gedib-getməməsi, müasiri olan cəmiyyətin səviyyəsindən aşağı olan cinayətkar barəsində özünü müstəqil ifadə etmək imkanı əldə edir;

4) cinayətkarlıq dəyişikliklər üçün açıq olan yolların olduğunu göstərir, bir sıra hallarda isə bu dəyişikliklər haqqında birbaşa danışır. Cinayət islahatların müqəddiməsidir;

5) cinayətin olduğu yerdə kollektiv hisslər kifayət qədər elastikliyi malik, yeni forma qəbul etməyə hazır olur. Cinayət – bu, əxlaqın gələcəyi qabaqcadan hiss etməsidir.²

E.Dürkheymin cinayətin tədqiqi ilə başı düşüncələri netrivialendir. O, xeyir və şərin mürəkkəb dialektikasında cinayətin mahiyyətini qavramağa kömək edir, onun müsbət və mənfi cəhətlərini məcmu halda dərk etməyə imkan yaradır. Artıq açıq şəkildə etiraf etmək lazımdır ki, cinayətə ancaq mənfi sosial hadisə kimi baxmaq olmaz. Əgər E.Dürkheymin

¹ Шеллинг Ф.В.П. Философские исследования сущности человеческой свободы // Антология мировой философии. В 4-х томах. т.3. М., 1971, с.281.

² Дюркгейм Э. Норма и патология // Социология преступности, с.55-56.

¹ Долгова А.И. Криминология: Учебник, М., НОРМА, 2007, с.3.

düşündüyü tərzdə həmin fenomenə baxışlar xətti davam etdirilərsə, asanlıqla görmək olar ki, cinayət müəyyən kateqoriya adamlar üçün maddi nemətlərin əldə edilməsi üçün səmərəli bir vasitədir. Cinayət zənginləşməyə, varlanmaya nail olmanı sürətləndirir, həyatından narazı olan fərdlərə gəlir gətirir, onları öz mühitinin hökmran qüvvəsinə çevirir. Cinayət risklə birbaşa əlaqəsi olan hadisə kimi müəyyən nüfuzə nail olmağın müvəqqəti və adi çərçivələrini dərhal vurub dağıdır, müvəf-fəqiyyətə asanlıqla yol açır, urun qazanmaq söylərini azaldır və məqsədlərin qanuni yolla realizəsi üçün zəruri olan zəminlər hazırlayır. Cinayət insanları həyasız, abırsız, amansız məxluqlar kimi formalaşdırır. Ətrafdakılara münasibətdə utanmazlıq və açıq-aşkar hörmətsizlik cinayət-karı bütün əxlaqi prinsiplərdən uzaqlaşdırır və o, istədiyinə nail olmaq üçün hər cür çirkinliyə və mənfurluğa əl atır. Cinayət heç vaxt total mənfə hadisə olmamış, böyük müsbət xudpəsənd enerjinin daşıyıcısı olmuş və güdrətli sosial səmərə vermişdir.

Sosial fenomen olan cinayət özünəməxsus **tarixi genezisə** malikdir. Tədqiqatların məlumatına görə sivilisasiyanın «oturaq dövrü» e.ə. VIII yüzillikdən II yüzilliyədək uzanmışdır. Bu mərhələ ərzində çoxsaylı keçid dövrləri olmuş, ənənələr kütləsi ilə patriarxal normalar, dəyərlər, davranış stereotipləri və yeni yaranmış sosial institutların tələbləri arasında kəskin ziddiyyətlər yaşanmışdır. Qarşılıqlı adaptasiyaya ehtiyacı olan sferalar arasındakı ziddiyyət çoxsaylı insanların taleyinə birbaşa təsir göstərmiş, son həddə insanlar arasında iradi və ya qeyri-iradi bir-birinin əleyhinə cinayətlər törədilmişdir. Belə kriminal əməllərin sayını rəqəmlə ifadə etmək qeyri-mümkündür və tarixin özü bunun qarşısında acizdir.

İki bir-birinə zidd, lakin bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan proseslərin – ictimai təhlükəli davranışın geniş yayılmış transqressiv modelləri və yeni yaranmış hüquqi sistemlərin inkişafı əsasında ilkin «oturaq» əxlaqi-hüquqi reallıq təşəkkül tapır. Bu reallıq normativ-tənzimləyici məhdudiyyətlər sistemi kimi çıxış edir. Həmin sistem daxilində sivilisasiyalı insan yaşamağa və hərəkət etməyə borcludur. İnsan məhz öz transqressiv meyillərini bu sistemə tabe etməyə borcludur.

Səciyyəvi cəhətdir ki, bir-birilə qarşılıqlı asılılıqda olan fenomenlər kimi azadlıq və qanun, cinayət və hüquq praktiki olaraq eyni vaxtda sivilisasiyalı sistemin atributlarına çevrilirlər. Yazılmış qanun insan azadlığını məhdudlaşdırır və bununla da transqressiv şəxsiyyətdə iradi və

ya qeyri-iradi olaraq qarşıdurmaya – qanunun müəyyən etdiyi qadağanı pozmağa səbəb olur. Beləliklə, «oturaq dövr» qanunla cinayətlər arasında qarşıdurma yaradır.

Cinayətlərin mövcudluğu tarixən hüququn inkişafını stimullaşdırmışdır. Bunun sayəsində qanunvericilik sistemi formalaşmış, bu da nə qədər paradoksal olsa da cinayətlərin dairəsinin genişlənməsinə şərait yaratmış amansızlığın, zorakılıqların, qətlərin, oğurluqların, müqəddəs qadağanların – tabunun pozulmasının yeni təzahürləri meydana gəlmişdir. Məhz bunun nəticəsində müqəddəs qadağanların – tabunun pozulması halları cəzalanmalı cinayətləri kimi rəsmi status əldə etmişdir. Beləliklə, sivilisasiyalı sosial münasibətlərin dərəcəsinin yüksəlməsi cinayətlərin siyahısına yeni-yeni sosial aksiyalar əlavə etmiş və bu da təbii olaraq fərdlər və sosial qruplar və bütövlükdə cəmiyyət üçün ciddi təhlükələr yaratmışdır.

«**Cinayətlərin sosiologiyası**»nın spesifikliyi həm də ondan ibarətdir ki, məhz həmin spesifiklik «hüquqi» cinayətkarlıqdan fərqli olaraq «faktiki cinayətləri» öyrənir. Bəs, «faktiki cinayət» nədir?

Faktiki cinayətlər dedikdə, fərdlərin digər insanların bədbəxtliyinə, psixi və fiziki iztirablarına və ya vaxtından əvvəl ölümünə səbəb olan, lakin qüvvədə olan hüquqi sistemdə adı çəkilməyən zorakı əməlləri başa düşülür.

İnsan həyatının konkret-tarixi şəraitində mövcud qanunvericilik son həddə həmişə hökmran qrup (sınıf) üçün əlverişli olan, formal sosial statusu rəsmi tanınan hüquq qaydası təsbit edir. Müəllif mövqeyi ondan ibarətdir ki, hökmran fərdlər növündə yeni formalaşan fərdlər, «faktiki cinayətlər»in köməyi olmadan yarana və təsdiq oluna bilməzlər. Bu elə bir zorakılıq formasıdır ki, qanunla tənzimlənmir. Mütəşəkkil cinayətkar aləmin, cinayətkar dəstələrin formalaşması və «mükəmməl» şəkildə təşkilatlanması buna misal ola bilər.

«Faktiki cinayətlər»in fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, bu əməllər həmişə «ilk sinifyaranma» vasitəsinə (tarixi retrospektivdə və perspektivdə) xidmət etmiş və indidə xidmət edirlər. Faktiki cinayətdə fəaliyyətdə olan şəxs qismində dövlət və ya ictimai-siyasi orqanlar sistemində rəsmi vahid kimi vəzifəli şəxsin çıxış etməsi vacib deyil. Fəaliyyətdə olan belə şəxs qismində sadə fərd, yəni maddi nemətlərə, maliyyə vəsaitlərinə, insanlara malik olan və onlardan istifadə edən şəxs, yəni rəhbər-dominat da çıxış edə bilər. Bir sıra hallarda rəhbərin və vəzi-

fəli şəxsi üst-üstə düşməsi onu göstərir ki, faktiki cinayətlər, hər şeydən əvvəl, vəzifəli şəxslərlə icraçılar (yaxud vəzifəli şəxslər) arasında qeyri-formal münasibətlər əsasında da yarana bilərlər. Məhz qeyri-formal münasibətlər belə fərdlərə yeni funksiyalar, xassələr verir, bununla da onların «xüsusi sosiallığını» formalaşdırır.

Rəhbər-dominatların «xüsusi sosiallığı» özü haqqında onların aşağıdakı «faktiki cinayətlər»i törətdikləri zaman şahadət verir:

- a) anonim zorakılıq;
- b) repressiya;
- c) «kölgəli iqtisadiyyat»da zorakılıq;
- d) adamların zorakılıqla köçürülməsi.

Adları çəkilən qruplardan bəzisinin daha ətraflı xarakteristikasını verək. Əgər hakim, prokuror və ya müstəntiq öz mülahizəsinə görə himayəçiləri olan cinayətkarları məsuliyyətdən azad edərsə, yaxud onların məsuliyyətini (cəzasını) yüngülləşdirsə, deməli o, anonim zorakılıq törətmiş olur. Məcmu cinayətkar nəticə, o cümlədən hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin belə fəaliyyəti zəhmətkeş təbəqələrdən olan fərdlərin cinayətkarlıqla əhatə olunmasının artması ənənəsinin sərtləklə təsbit edilməsidir. Müxtəlif ölkələrdə məhkum olunanların 80 faizini fəhlələr, icraçılar (cinayətlərin icraçıları) təşkil edirlər.¹ Deputatın statusu haqqında qanunla manipulyasiyanın bütün hallarını anonim zorakılıq faktlarına aid etmək zəruridir, çünki deputat öz toxunulmazlıq hüququndan istifadə etməklə həmişə cinayət məsuliyyətin yaxa qurtarmağa cəhd göstərir. Psixi və fiziki zorakılıq – azadlıqdan məhrum etmə yerlərində rəhbər-dominatlar tərəfindən tətbiq edilən işgəncələrin qanunla tənzim edilmədiyini hallarda da anonim zorakılıq mövcud olur. Belə zorakılıqdan orduda əsgərlərə qarşı da istifadə olunur.

Repressiyalar da «faktiki cinayətlər» kimi izah olunmalıdır. Repressiya konkret şəxslərin hərəkət üsullarını aşkar edir. Repressiyalar yüksək vəzifəli rəhbərlərin özbaşınalıqları üçün səciyyəvidir və bəzən onların şəxsi hökmranlığının dövlətin nüfuzu altında ört-basdır edilməsinin təsdiq

olunması metodlarından birinə xidmət edir. Xalqın rəhbər olan inamı elə səviyyəyə qalxır ki, repressiyalar hətta xalqın gözündə «xalqın rəhbəri»nə haqq qazandırır, cəzalandırılan təqsirsiz insanlar isə, əksinə, xalq düşməninə çevrilir.

Dövlət hakimiyyəti mərkəzləşdirilmiş, rəsmiləşdirilmiş və mütəşəkkil zorakılıqdır. Repressiyalarda bu dərəcədə mərkəzləşdirilmiş və mütəşəkkil zorakılıq yoxdur və ola da bilməz. Əksinə, repressiv zorakılıq həmişə gizlədilir, pərdə arxasında saxlanılır, yurisprudensiyada qüvvədə olan demokratik məhkəmənin himayəsindən kənarlaşdırılır və ən faciəlisi odur ki, repressiyalar bəzən hüquqşünas-peşəkarlar deyil, təsadüfi seçilmiş adamlar tərəfindən həyata keçirilir.

M.Şreyder şahadət verirdi ki, İ.V.Stalin öz teleqramında Mərkəzi Komitənin xüsusi səlahiyyətli şəxslərinin, vilayət icraiyyə komitə sədrlərinin vilayət partiya komitələrinin birinci katibi olan şəxslərin – məhkəmə orqanlarından və ədalət mühakiməsindən tamamilə uzaq olan adamların daxil olduğu «xüsusi üçlüklər»in yaradılmasını tələb edirdi. Məhz bu «xüsusi üçlüklər» Stalinin əmri ilə məhkəməsiz və istintaqsız öz mülahizələrinə görə və özbaşına surətdə məhv olunması zəruri olan təqsirsiz şəxslərin kvotasını müəyyən etmək hüququna malik idilər.¹ İnsanların geniş kütləsinə isə bu hərəkətlər qanunçuluğun və hüquq qaydasının bütün tələblərinə əməl olunduğu ədalət kimi ötürülür, yaxud təlqin olunurdu.

«Faktiki cinayətlər» kimi repressiyaların aşağıdakı ümumi əlamətlərini fərqləndirmək olar:

- 1) qurbanların təqsirsizliyi (təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinin kobudcasına pozulması);
- 2) yalan xəbərçiliklər, özbaşına gizli göstərişlər əsasında insanlara amansızcasına divan tutulması;
- 3) demokratik yolla qəbul olunmuş qanunla nəzərdə tutulmayan xüsusi cəzaverici qrupların təşkil edilməsi;
- 4) repressiya edilmiş məhbusların saxlanması üçün xüsusi rejimin yaradılması;
- 5) repressiya edilmiş şəxslər barəsində fiziki işgəncələrin, divan tutmanın xüsusi amansızlığı;
- 6) repressiya edilməyə namizəd olan şəxslər kifayət qədər yüksək

¹ Лекмае Ч. Уровни социального предупреждения преступности // Вопросы борьбы с преступностью. Материалы Международного конгресса кримиологов. 14-15 мая 1987, с.88; Беляев С.С. Преступность в США. Анализ уголовной статистики //Государство и право, 1997, № 5.

¹ Шрейдер М. Иваново, 1937 год: из записок чекиста-оперативника // Московские новости. 1988, 27 ноября.

vəzifədə olan fərdi dövlət rəhbəri üçün həmişə açıq və ya potensial təhlükə olur;

7) repressiyaya məruz qalmış şəxslərin reabilitasiyasının gizliliyi;¹

8) repressiya edilmiş şəxslərin taleyini ifadə edən sənədlərin gizlədilməsi (və ya olmaması);

9) repressiyaların təqsirkarlarının hüquqi cəhətdən indifferentlyliyi, yəni onlara haqq qazandırılması.

Ehtimal ki, repressiyanı faktiki siyasi cinayətlər kimi tövsif etmək daha düzgün olardı, ona görə ki, repressiyalar hökmran siyasi ideologiyanın nüfuzu arxasında gizlədilir, onlara praktiki siyasətin stereotipləri vasitəsilə haqq qazandırılır. Bundan başqa, repressiyalar əsasən tanınmış siyasi xadimlərin subyektiv özbaşınalığı əsasında həyata keçirilir. V.V.Luneyev haqlı olaraq qeyd edir ki, sanki onunla əlaqədar cinayət hesab olunurlar ki, guya siyasi motivasiyalar kriminallaşdırıla bilməzlər.² Repressiyalar motivlərə görə deyil, subyektlərinə, nəticələrinə, törədilməsi üsullarına və hüquqi cəzadan qaçmaq imkanlarına görə faktiki siyasi cinayətlərdir. Bu zaman onları hüquqi siyasi cinayətlərlə səhv salmaq olmaz.

Faktiki cinayətlərin digər növü – kölgəli iqtisadiyyatda zorakılıq haqqında da bir neçə söz deməyi məqsəduyğun sayırıq. Kölgəli iqtisadiyyat dedikdə, hər şeydən əvvəl, tamah cinayətləri və ilk növbədə iqtisadi cinayətlər nəzərdə tutulur. Qanunla qadağan olunmuş istehsalat fəaliyyəti sahələrini, formalarını kölgəli iqtisadiyyat adlandırılır. Nəhayət, kölgəli iqtisadiyyat saxta iqtisadiyyatdır. Belə saxtakarlıq rəqəmlərin şişirdilməsində, hesabatların təhrif olunmasında, müəyyən edilmiş normalardan yayınmalarda və zəhmətsiz gəlir əldə etməyə imkan verən digər iqtisadi fəaliyyət formalarında təzahür edir.³

Yuxarıda qeyd olunanlardan aydın olur ki, həmin mülahizələrdə bizi maraqlandıran hadisənin kriminal-hüquqi izahı verilmişdir. Hüquq elmində mahiyyətinə görə belə bir yalan stereotip təsdiqlənmişdir ki, həmin

¹ Лунсев В.В. Политическая преступность // Государство и право, 1994, №7, с. 109. – Müəllif qeyd edir ki, 1992-ci ilədək repressiya edilmiş şəxslərin taleyi qapalı və gizli idarə aktlarında həll edilirdi.

² Лунсев В.В. Политическая преступность // Государство и право, 1997, с. 107-108.

³ Корякина Т. Теневая экономика в СССР // Вопросы экономики, 1991, №3; Глипкина С. Теневая экономика в современной России // Свободная мысль, 1995, №3; Исправников В.О. «Теневая» экономика и перспективы образования среднего класса // Общественные науки и современность, 1998, № 6.

stereotipə uyğun olaraq kölgəli iqtisadiyyat iqtisadi sahədə cinayətlərlə, təsərrüfat cinayətləri ilə cəniləşdirilir və bunun da nəticəsində onun həqiqi məzmununun öyrənilməsinə aparan yollar keçilməz olmuşdur. Bununla yanaşı, məsələnin mahiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, kölgəli iqtisadiyyat qeyri-hüquqi təbiətə malikdir.¹ Kölgəli iqtisadiyyatla başı əməllər də faktiki cinayətlər kateqoriyasına daxildir.

Sosiologiyanın, sosial fəlsəfənin kölgəli iqtisadiyyata marağı bu saxta iqtisadi fəaliyyət forması daşıyıcılarının xalis hüquqi təhlilə aparıb çıxarması ilə bağlıdır. Kölgəli iqtisadiyyatın fərqləndirici xüsusiyyəti isə ondan ibarətdir ki, o, yetkin iqtisadi kateqoriyalarla deyil, əmtəələrlə, əmək və mükafatlandırma ilə əlaqədar iradi səhmlərlə iş birliyi qurur. Onun əsasını ilk növbədə hər şeyi mənimsəyə bilən rəhbər-dominatlarla total mənimsəmə qanunu təşkil edir.

Müəlliflərin mövqeyi ondan ibarətdir ki, kölgəli iqtisadiyyat -- bu, iqtisadiyyat deyil, insanlar tərəfindən yaradılan maddi nemətlərin və digər yaşayış vasitələrinin onlardan götürülməsi, yaxud gizli yolla mənimsənilməsidir. Bütün bunlar isə insana gözlənilmədən, qəflətdən maddi ziyan vurur, qanuni iqtisadi fəaliyyət sferalarını iflic vəziyyətinə salır və son həddə cəmiyyətin və dövlətin iqtisadi qüdrətinin zəifləməsinə aparıb çıxarır. Kölgəli iqtisadiyyat fəaliyyətinin daşıyıcılarını cəmiyyətin ehtiyacları maraqlandırmır və deməli, rəhbər-dominatlar üçün öz kriminal əməlləri müqabilində qanunla təqib də mövcud deyildir.

Aşağıdakı faktiki cinayətlər qrupunu fərqləndirmək olar ki, rəhbər-dominatlar məhz həmin cinayətlərin köməyi ilə iqtisadi qüvvə toplayırlar:

1) dövlət mülkiyyətinin israf (müxtəlif miqdarlarda) olunması;

2) hüquqi təqibə səbəb olmayan torpaqların (ictimai, dövlət torpaq sahələrinin və s.) mənimsənilməsi, bağışlanması və ya ələ keçirilməsi;

3) qida məhsullarının və digər həyatı-yaşayış vasitələrinin mütəmadi surətdə (bəzən xüsusi olaraq işlənilib hazırlanmış «məcburi tədbir» sisteminin köməyi ilə) götürülməsi;

4) süni çatışmazlıqlar yaradılması, ilk zərurət predmetlərinin qiymətlərinin özbaşına qaldırılması;

5) süni aclıq (ərzaq mallarının kəskin çatışmazlığının) yaradılması, əmək haqqının özbaşına olaraq aşağı səviyyədə saxlanması, habelə əmək haqlarının verilməsinin uzun müddətə bilə-bilə gecikdirilməsi və s.

¹ Нестеров А., Вакурин А. Криминализация экономики и проблемы безопасности // Вопросы экономики, 1995, №1.

Beləliklə, cinayətlərin pozitiv cəhətinin təhlili bizi belə bir gözlənilməz nəticəyə gətirib çıxarır ki, biz, artıq cinayətin müəyyən kateqoriya adamlara hansı mənfəəti gətirdiyini dərk edirik, cinayətkar əməlin mahiyyəti üzərində düşünən zaman hüquqi formuladan kənara çıxmaq imkanı qazanırıq və faktiki cinayətkarlıq mühitinə daxil olur. Faktiki cinayətlər hüquq-mühafizə orqanlarının işini keyfiyyət cəhətdən sifirə endirir, müvafiq cəmiyyətdə və ölkədə hüquq dövlət yaradılması imkanlarını şübhə altına alır, qanunçuluğu və hüquq qaydasını isə illüziyalaşdırır.

«Cinayətlərin sosiologiyası» cinayətkar aləmin submədəniyyətinin tədqiqi ilə də məşğuldur.

Sosiologiya, o cümlədən hüquq sosiologiyası ədəbiyyatında «kontrmədəniyyət» termini öz təsdiqini tapmışdır. Kontrmədəniyyət dedikdə, sadəcə olaraq üstün olan mədəniyyətdən fərqlənməyən, həm də ona qarşı duran, hökmran sərvətlərlə münaqişədə olan submədəniyyət başa düşülür. Cinayətkar aləmin submədəniyyəti öz mahiyyətinə görə kontrmədəniyyət deməkdir. Bu mədəniyyətdə onun öz dili, özünün dəyərlər sistemi, normaları, qanunları, spesifik rəmzləri, ənənələri, uğurların etalonları, özünün cinayətkar davranışı öyrənmə sistemi təşəkkül tapır.

Kontrmədəniyyət cəmiyyətin dəyərlərinə qarşı durur, cinayət əxlaqi cəhətdən haqq qazandırır. Məsələn, kontrmədəniyyətdə «xüsusi oğru» kimi ziddiyyətli anlayışın olması mümkündür. Şəxsiyyət bütövlükdə cəmiyyətin mədəni dəyərlərini nəzərə almayaraq, öz kriminal əhatəsinin dəyərlərinə və normalarına uyğun şəkildə formalaşır və hərəkət edir. Amerikalı sosioloqlar L.Meyxü və A.Koen göstərirdilər ki, aşağı siniflərdən olan yeniyetmələr bəzən qumarxana biznesinin kralları, yuxarı siniflərin yeniyetmələri iri biznesmenlər olmağı, dövlətdə yüksək vəzifələr tutmağı arzu edirlər. Həyat stilindəki dərin köklər cinayətkar davranış öyrətmək sistemində malikdir.¹

Cinayətkar aləmin kontrmədəniyyəti öz strukturuna görə cynicinsli deyildir. Onun ən azı aşağıdakı iki növünü dürüst müəyyən etmək olar: a) azadlıqdan məhrum etmə yerlərində yerləşən məhkumların submədəniyyəti; b) qanunla tənzimlənməyən zorakılığı tətbiq edən və buna görə də azadlıqda olan rəhbər-dominatlarda yaranan «faktotum» (latınça – factotum – hər şeyi et deməkdir) submədəniyyəti. Əgər birinci növün

¹ Коэн А. Отклоняющееся поведение и контроль над ним /Американская социология. М., 1972, с.282-297.

formalarının böyük əksəriyyəti öyrənilmişdirsə, ikinci növü tədqiq etmək hələ öz müxtəlif istiqamətlərlə qarşıda durur.

Məhkumların münasibətlərinin qeyri-forma sistemində normaların aşağıdakı üç əsas qrupunu fərqləndirmək olar:

1) penitensiar müəssisənin müdiriyyəti ilə məhkumların münasibətlərini tənzimləyən normalar («müdiriyyətə yardım göstərmə», «özfəaliyyət təşkilatlarının fəalları sırasına daxil olma»);

2) bütün məhkumlar arasında qeyri-formal münasibətləri müəyyən edən normalar («özününkülərdən oğurlama», «özününküləri aldatma», «kartoçka borclarını vaxtında ödə»);

3) məhkumların «kastalar»a bölgüsünü möhkəmləndirən və «kastalar» üzvləri arasında münasibətləri tənzimləyən normalar (imtiyazla üzvlər üçün – «qeyri-formal normalara əməl olunmasına göz yetir», «aşağı kasta üzvlərinə yardım göstərmə», «mühafizə qurğularının təmirində işləmə», imtiyazı olmayanlar üçün – «hamının əvəzinə çirklə işləri yerinə yetir», «başqa məhkumlarla bir masa arxasında oturma».¹

Cinayətlərin səbəblərinin dərk edilməsi hüquq sosiologiyasını maraqlandıran vacib problemlərdən biridir. Cinayətlərin fəlsəfi zəminli biliklərin, yəni nəyin cinayətlərin baş verməsi səbəblərinin axtarışına, onların metafizik, sosial, antropoloji, ekzistensial əsaslarının təzahürlərinin müəyyən edilməsinə yönəlmişdir. Fəlsəfə insanları dini-mənəvi normaların və hüquq normalarının həddlərini keçməyə nəyin təhrik etdiyini, yəni onları belə əməllər törətməyə hansı səbəblərin məcbur etdiyini və həmin səbəblərin hansı köklərə söykəndiyini dərk etməyə səy göstərir. Fəlsəfə cinayətlərin fikri obrazının intellektual-eydetik cəhətdən canlandırılmasına və onların mahiyyətinə daha dərinə nüfuz etməyə istiqamətləndirilmişdir. Bu zaman fəlsəfi şüur kifayət qədər ətraflı şəkildə belə təsəvvür edir ki, həm qanun (nomos), həm də qanunsuzluq (anomiya və disnomiya) kimi fəvqəlfiziki əsasların böyük hissəsi insan zəkasından gizli olaraq qalır.

Cinayətlərin ekzistensial məzmunu müasir kriminologiya elminin maraqlandığı mühüm sferalardan və aktual problemlərdən biridir. Kriminal-ekzistensial yönümlər nöqtəyi-nəzərindən cinayət qadağan olunanın rəmzi cəhətinə nəzər yetirən üsul qismində çıxış edə bilər. Qadağan olunmuş böhrənin dadının duyulmasında transgressiv intensiya-

¹ Курганов С.И., Кравченко А.И. Социология для юристов. М., 1999, с.65.

tələbat təhlükəli illüziya. Bu müəyyən cürdür və sanki cinayət vasitəsilə adi insanlar üçün əlçatmaz olan yüksək həqiqətin üstü açıla bilər.

Cinayətin ekzistensial funksiyası bundan ibarətdir ki, insan məhz onun vasitəsilə xeyir, ədalət və insanlıq tərəfinə meyli etdikdə həmin situasiya çərçivəsində kim olduğunu dərk edə bilər. Bu çərçivədən kənarında olan insan sanki qaranlıq bir aləmə düşür və daxilən zəhərlənir.

Beləliklə, cinayətkarlığın sosial mahiyyətinin nədən ibarət olduğu sualına əvvəllər verilmiş təriflərin demək olar ki, hamısı əsasən empirik səciyyə daşmışdır. Cinayətlər, onları digər hadisələrdən fərqləndirən öz spesifik cəhətlərinə malikdirlər. Bütün cinayətlər üçün ümumi olan başlıca cəhətlər ondan ibarətdir ki, hər bir cinayətkar əməl sosial təhlükəli kriminal hərəkətdir; cinayətkarlıq sosial təhlükəli hadisədir; cinayət hüquqaziddilik əlamətinə malikdir; cinayətkarlıq cinayət-hüquqi hadisədir; cinayətkarlıq – bu, cinayətkar əməllər törədən şəxslərin kriminal birliyini təşkil edən sosial bələdir.

Deməli, cinayətkarlıq cəmiyyətin məhsulu olub, onun müxtəlif sferalarını və ictimai münasibətləri təcəssüm etdirir. Cinayətkarlıq eyni zamanda da özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə və nisbi müstəqil bütöv hadisə kimi öz inkişaf qanunauyğunluqlarına malikdir.

Hər bir cinayətkar qəsdin obyektiv analoqu xudpəsənd hesablaşma əsasında hamı əleyhinə fərdin özü uğrunda mübarizəsindən ibarətdir. Belə təzahürlərin çoxluğu haqqında məlumatlara əsaslanaraq, alman mütəfəkkiri F.Engels onu «sosial müharibə»¹ kimi xarakterizə edirdi. Çünki o, «sosial müharibənin» bu növünü «qaydaya hörmətsizliyin ifrat təzahürü» adlandırır və göstərirdi ki, onun əsasını sırf xudpəsənd hesablaşma təşkil edir.

3. Müasir Azərbaycanda cinayətkarlığın vəziyyəti

Hüquqşünas-alimlərin böyük əksəriyyətinin mövqeyinə görə cinayətkarlığın əsasını, hər şeydən əvvəl, aşağıdakı sosial amillər təşkil edir:

- 1) sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsi;
- 2) fərdi və qrup iqtisadi özünürealizə üçün şəraitin vəziyyəti;
- 3) cəmiyyətin siyasi sisteminin inkişaf səviyyəsi;
- 4) sosial-siyasi azadlıqların və sosial-hüquqi nəzarətin inkişaf dərəcəsi;

5) vətəndaşların sosial hüquqları və onların realizə olunması mümkünlüyü;

6) sosial münacişələrin olması və onların həlli yolları;

7) cəmiyyətin sosial diferensiasiyası dərəcəsi;

8) fərdlərin özünürealizəsinin mümkünlüyü və s.

F.Y.Səməndərov yazır ki, kriminologiya elmi cinayətkarlığın sosial varlıqla bağlılığını qəbul edir. Sosial münasibətlər çoxcinsli və kompleks xarakterlidir. Sosial münasibətlər makro və mikro aləmdə funksional təsirini yaşadır. Markoaləmdə insanın cəmiyyətlə və dövlətlə belə münasibətləri, onun sosial mövqeyini müəyyən edən istehsal münasibətləridir. İnsan hüquqlarının kobud surətdə pozulması, cəmiyyətə bəla başa gəlir, belə vəziyyət cinayətkarlığın yüksək sürətlə artmasına yol açmış olur. Mikroaləm səviyyəsində sosial münasibətlər çoxçeşidlidir. Şəxsiyyət-lərəarası münasibətlər bütün bu münasibətlərlə bağlı olur. Burada aparıcı münasibətlər ailə ilə, yaxınlarla və tanışlarla bağlı olur. Bu sahədə insanların maraqları daha tez-tez toqquşur, kəskin münaqişələr yaranır və bu da cinayətkarlıq üçün qidalandırıcı mühit olur.¹

Müasir şəraitdə hər hansı sivil cəmiyyətdə cinayətkarlığın vəziyyətini cinayət-hüquqi şüurun vəziyyətindən ayrı təsvir etmək çətindir. Təsəlüfi deyildir ki, hazırda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində sosial-siyasi problemlərin və onların gələcək perspektivlərinin proqnozlaşdırılmasında kütləvi şüur və ictimai rəy tədqiq edilərkən «şüurun vəziyyəti» məsələsinin öyrənilməsi ön plana çəkilir və həmin anlayışdan daha geniş istifadə olunur.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, ...cinayət-hüquqi şüurun tədqiqində əhalinin cinayət-hüquqi informasiya ilə təchiz edilməsinin vəziyyətini, onun nə qədər səlahiyyətli olmasını öyrənmək zəruri məsələ kimi qarşıya çıxır. Cinayət-hüquqi informasiya insanın sosial-hüquqi sahədə davranış fəallığını təmin edən mühüm amillərdəndir. Zəruri informasiya xidməti hüququn yaradıcı funksiyasının həyata keçirilməsinin həqiqi aləti kimi çıxış edir. Cinayət-hüquqi informasiya cinayət hüququnun müəyyən etdiyi qaydalara riayət etməyə, qanuna hörmət hissəsinin tərbiyə edilməsinə, inkişaf etmiş cinayət-hüquqi təfəkkürün formalaş-

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, т.2, с.364.

¹ Сəməndərov F.Y. Кримнология. Умуми hissə: Dərs vəsaiti. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı", 2003, s.97-98.

masına kömək edir: insanları ictimai həyatda sosial ədalətin bərqərar olması uğrunda təsirli mübarizəyə yönəldir.¹

Cinayət hüququnun ideya mənbəyi olan sosial-hüquqi şüur fərdi şüurun vəziyyətini nəzərə almaqla cinayət qanununda təsbit olunmalıdır. Lakin bu, sosial-hüquqi şüurla fərdi şüur arasındakı qarşılıqlı əlaqəni aradan qaldırmamalıdır. Cinayət-hüquqi şüurun vəziyyətini onun predmet məzmununa daxil olan bəzi ünsürlərə görə müəyyən etmək olar. Məsələn, vətəndaşların qanunda cinayət sayılan əməllər haqqında biliyi və belə əməllərə münasibət; vətəndaşların cinayətə görə tətbiq edilən cəza növləri haqqında biliyi və onun sərtliyinə olan münasibət² cinayət-hüquqi şüurun predmet məzmununa daxil olan elementlərdən hesab olunur.

F.Y.Səməndərovun fikrinə, cinayət-hüquqi şüurun vəziyyətinin öyrənilməsi hüquqşünaslıqda sosioloji istiqamətin inkişafı ilə barlıdır.³

Son 10 ilin sosioloji tədqiqatlarının nəticələrindən aydın olur ki, Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) məkanına daxil olan ölkələrdə, o cümlədən də Azərbaycan Respublikasında kriminallaşmanın səviyyəsi yüksələn xətt üzrə getmişdir. Tədqiqatçılar belə vəziyyəti SSRİ-nin dağılması nəticəsində totalitar nəzarətin və dövlət mülkiyyətinin intensiv surətdə iflasa uğraması ilə əlaqələndirirlər. Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunduğu kimi, belə vəziyyət mülkiyyətin özəlləşdirilməsi, müxtəlif siyasi partiyalar, ictimai hərəkətlər və hakimiyyət strukturları arasında siyasi qarşıdurmanın güclənməsi və işsizliyin artması, əhalinin həyat səviyyəsinin dərhal aşağı düşməsi nəticəsində yaranmışdır.⁴

Müasir mərhələdə Azərbaycan cəmiyyəti anomiyə vəziyyətində olmasa da lakin 1998-ci ildən 2008-ci ilədək (daxil olmaqla) olan dövr ərzində ölkədə cinayətkarlığın dekriminallaşması səviyyəsində müsbət göstəricilər o qədər də qənaətbəxş deyildir. Məsələn, əgər 1998-ci ildə Azərbaycanda qeydə alınmış cinayətlərin sayı 14937 olmuşdursa, bu, 2007-ci ildə 18667 rəqəm təşkil etmişdir. Qeydə alınmış cinayətlərin ümumi sayında azalma

yalnız 1999-2001-ci illərdə müşahidə edilmişdir. Cinayətlərin ümumi sayında azalma ağır və xüsusilə ağır cinayətlərdə hiss edilmişdir. Belə ki, bu cinayətlərin ümumi sayı, əgər 1998-ci ildə 4219 rəqəm təşkil etmişdirsə, 1999-cu ildə – 4629, 2000-ci ildə – 4576, 2001-ci ildə 3749, 2002-ci ildə – 1486, 2003-cü ildə – 1446, 2004-cü ildə – 1516 rəqəm olmuşdur. Nisbi artım yalnız 2005-2007-ci illərdə qeydə alınmışdır.¹

Əhalinin hər 100 000 nəfərinə düşən qeydə alınmış cinayətlərin sayında yalnız 2000-ci ildə nisbi azalma müşahidə edilmişdir və bu, 176 rəqəm təşkil etmişdir. 1998-ci ildə əhalinin hər 100 000 nəfərinə düşən cinayətlərin ümumi sayı – 192, 1999-cu ildə – 183, 2001-ci ildə – 183, 2002-ci ildə – 193, 2003-cü ildə – 187, 2004-cü ildə 205, 2005-ci ildə 218, 2006-cı il-də – 224, 2007-ci ildə isə – 217 olmuşdur.²

Cinayət törətmiş şəxslərin sosial-demografik tərkibi üzrə (sayı, nəfər) kişilər arasında böyük artım qeydə alınmamışdır. Ən yüksək artım 2006-2007-ci illərdə – müvafiq surətdə 2006-cı ildə – 18564 nəfər, 2007-ci ildə isə – 17734 nəfər qeydə alınmışdır. Bu, 1998-2005-ci illərlə müqayisədə az da olsa, cinayət törətmiş kişilərin artım göstəricisidir. Əksinə, qadınlar arasında aşkar artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, 1998-ci ildə – 1296, 1999-cu ildə – 1102, 2000-ci ildə – 1180, 2001-ci ildə – 1693, 2002-ci il-də – 2419, 2003-cü ildə – 2217, 2004-cü ildə – 2357, 2005-ci ildə – 2520, 2006-cı ildə – 2675, 2007-ci ildə isə – 2505 nəfər qadın cinayət törətmişdir. Azadlıqdan məhrum olunanların sayı – kişilər arasında – 12807, qadınlar arasında isə – 1380, cəmi isə – 14187 nəfər olmuşdur.³

Cinayət törətmiş şəxslər arasında 14 yaşdan 17 yaşadək olan yetkinlik yaşına çatmayanların ümumi sayı 485 nəfər olmuşdur. Bu, 1998-ci ilə müqayisədə nisbətən azdır. Belə ki, 1998-ci ildə 601 nəfər yetkinlik yaşına çatmayan şəxs cinayət məsuliyyətini cəlb edilmiş, onlardan 305 nəfəri 2007-ci ildə azadlıqdan məhrum olunmuşdur.⁴

Azərbaycanda 2008-ci ildə 176 xüsusilə ağır cinayət, 2175 ağır cinayət, 9477 az ağır cinayət, 9864 isə böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər törədilmişdir. Cəmi – 21692 cinayət faktı qeydə alınmış, onlardan 18461 cinayət faktı açılmış, 2467 fakt bağlı qalmış, açılma faizi isə 88,2 faiz təşkil etmişdir.

¹ Гойман В.И. Правовая информированность граждан: состояние и пути улучшения. – «Советское государство и право», 1988, № 9, с.31.

² Сəməndərov F.Y. Hüquqi şüur və cinayət hüquq yaradıcılığı. Bakı. "Qanun", 1996, s.190-191.

³ Yənə orada, s.191.

⁴ Лунсев В.В. Преступность в России при переходе от социализма к капитализму; Рывкина Р.В. Социальные корни криминализации российского общества: Откуда берутся преступники? // Труд, 1998, № декабря.

¹ Azərbaycanda cinayətkarlıq və hüquqpoznanlar. Bakı, 2008, s.28.

² Yənə orada.

³ Yənə orada.

⁴ Yənə orada.

2008-ci ildə cəmi 7691 şəxsiyyət əleyhinə olan cinayət qeydə alınmışdır. Qəsdən adam öldürməyə dair – 168, öldürməyə cəhdə görə – 68, qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurmaya görə – 215, qəsdən sağlamlığa az ağır zərər vurmaya görə – 432, adam oğurluğuna görə – 20, zorlamaya (cəhdlərlə birgə) görə isə – 25 cinayət faktı qeydə alınmışdır.

İqtisadi sahədə cəmi 6335 cinayət faktı qeydə alınmışdır. Bu cinayətlərdən – mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin sayı 5782 rəqəm təşkil etmişdir. 553 cinayət faktı isə iqtisadi fəaliyyət sahəsində törədilən cinayətlərlə bağlı olmuşdur. O cümlədən, müvafiq surətdə oğurluqla bağlı 3401, dələduzluğa görə 1294, mənimləmə və israf etməyə görə 77, soyğunçuluqla bağlı 369, quldurluğa görə 202, hədə-qorxu ilə tələb etməyə görə 50, avtonəqliyyatı qaçırma ilə başı isə 135 cinayət faktı qeydə alınmışdır. İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərlə bağlı – 121 qaçaqmalçılıq, 3 gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınma, 335 vergi ödəməkdən yayınma, 15 isə aksiz markası olmadan satma, saxlama və s. cinayəti törədilmişdir.¹

Cəmiyyətdə cinayətkar psixologiyası, qeyri-əxlaqliliyi formalaşdıran amillər haqqında danışıqdan kütləvi informasiya vasitələrinin «rolunu» xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Son illərdə Azərbaycanın televiziya kanallarında sayısız-hesabsız döyüş-filmlərinin, kriminal məzmunlu verilişlərin və ən son zamanlardan «dəbdə» olan Cənubi Amerika ölkələrində istehsal olunmuş kommersiya seriallarının fasiləsiz nümayişləri müasir gəncliyə bir növ həyat atributlarından birinə çevrilmişdir. Məsələn, Azərbaycanın bir sıra telekanallarının gün ərzində 2-3, bəzən isə 4 xarici serialı nümayiş etdirməsi yeniyetmə və gənc oğlanlara, qızlara əxlaqi cəhətdən heç nə vermir. Həmin serial «qəhrəmanlarının» demək olar ki, ancaq geyimlərini və üzündən hərəketlərini nümayiş etdirmələri insandan ikrah hissindən başqa heç nə oymatır. Dəfələrlə tənqid edilmələrinə baxmayaraq, telekanallar bu vərdişlərindən əl çəkmirlər. Cəmiyyət üzvləri isə belə mənavi cəhətdən dağıdıcı olan tamaşalar qarşısında bəzən sözün həqiqi mənasında özlərini müdafiəsiz hiss edirlər.

Azərbaycan cəmiyyətində son zamanlar tez-tez təsadüf olunan kriminal əməllərin əsasında məişət münafişləri şəxslərarası münafişlər dayanırlar. Belə münafişlər isə, bir qayda olaraq cinayətkar hərəketlərin törədilməsi, ailələrin dağılması, bəzən isə insan ölümü ilə nəticələnir. Bir-

birini şantaj etmə də xüsusi münafişli hallardan birinə çevrilmişdir. Belə münafişli situasiyaların yaranması əsasına bir sıra hallarda mobil telefonlardan öz təyinatı üzrə istifadə etməmə səbəb olur.

Müasir dövrün ən global problemləri sırasında həmişə narahatlıq doğuran məsələlərdən biri dövlətlərarası və millətlərarası münafişlər, eləcə də separatçılıq meyilləridir. Hazırda dövlətlərarası, millətlərarası münafişlər şəraitində cinayətkarlıq belə münafişlərin həlli metodlarından biri kimi gətirdikə «çiçəklənməkdədir».

Məlumdur ki, Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini son dərəcə mürəkkəb və ziddiyyətli beynəlxalq şəraitdə əldə, daha dəqiq desək, XX yüzillikdə öz suveren hüquqlarını ikinci dəfə bərpa etmişdi. SSRİ-nin süqutu ilə «soyuq müharibə» başa çatmış, bipolyar beynəlxalq münasibətlər sistemi aradan qalxmış qloballaşma və dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərinin qarşılıqlı inteqrasiyası prosesləri sürət götürməyə başlamışdı.

Azərbaycan Respublikası dünyanın sivil dövlətləri ilə öz münasibətlərini dövlətlərin hüquq bərabərliyi, qarşılıqlı hörmət əsasında qurdu. Zor işlətməmək, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq, dövlətlərin ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı, beynəlxalq münafişləri dinc vasitələrlə tənzimləmək kimi hamılıqla qəbul olunmuş beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri öz siyasətinin prioriteti hesab etdi.

Lakin Ermənistanın Azərbaycanın əzəli-tarixi ərazisi olan Dağlıq Qarabağa düşməncəsinə təcavüzü xalqın və dövlətin dinc quruculuq işləri qarşısında maneəyə çevrildi. Erməni separatçılarının silahlı təcavüzünün qarşısının alınması istiqamətində dünya birliyinin əməli tədbirlər görməməsi erməni terrorçu separatçıları öz mənfur niyyətlərini davam etdirməyə daha da şirnikləndirdi. Baş vermiş millətlərarası münafişə nəticəsində faciəli sonluqlar bir-birini əvəz etməyə başladı.

Erməni terrorçu dəstələri 1991-ci il sentyabrın ortalarında Yuxarı Qarabağda yerləşən keçmiş sovet ordusu hissələri və hərbi texnikasının bilavasitə köməyi ilə azərbaycanlıları öz doğma torpaqlarından qovub çıxarmağa nail oldular, soydaşlarımızın ulu əcdadlarının minilliklər ərzində məskun olduqları yuvalarla kənd və digər yaşayış məskənləri yerlə-yeksan edildi. Ötən yüzilliyin ən qanlı cinayəti isə Xocalı şəhərində baş verdi. Bu, yüzilliyin ən dəhşətli cinayəti – bir millətin soyqırımını idi. Belə ki, soydaşlarımız fiziki cəhətdən yalnız azəri türkü olduqlarına görə məhv edildilər.

¹ Azərbaycanın cinayətkarlıq və hüquqpozumları. Bakı, 2008, s.28.

Xocalı soyqırımını 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə baş verdi. Bu misli görünməmiş cinayətin törədilməsində erməni silahlı quldur və terrorçu dəstələrinə 366-cı sovet hərbi alayının şəxsi heyəti yaxından kömək edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Xocalı soyqırımının törədilməsində erməni və rus quldur dəstələri ilə yanaşı bir sıra xarici ölkələrin muhdulları da iştirak etmişdir.

Erməni faşizmi və 366-cı rus alayı Xocalıda 613 nəfər dinc sakini amansızcasına qətlə yetirdi. O cümlədən 106 qadın, 83 azyaşlı uşaq, 70 qoca cismani məhvə məruz qaldı. 1000 nəfərdən artıq əli silahsız dinc sakin müxtəlif dərəcəli xəsarətlər alaraq şikəst oldu, 8 ailə isə bütövlükdə məhv edildi. Xocalı şəhərinin 56 sakini xüsusi qəddarlıq və amansızlıqla diri-diri yandırıldı, başlarının dərisi soyuldu, gözləri çıxarıldı, başları kəsildi, hamilə qadınların qarnı süngü ilə deşildi ki, bu vəhşiliyi alman faşizmi ikinci dünya müharibəsində törətmişdi. Bunu yalnız erməni faşistləri və rus sovinistləri törədə bilərdi. Bu faciənin daha bir heyrətamiz və təəssüf doğurucu cəhəti bütün bu vəhşiliklərə bəşəriyyətin susması oldu...

Xocalı faciəsinin, azərbaycanlıların soyqırımının təşkilatçıları, icraçıları və köməkçiləri məlum olsalar da, onlar hələ də beynəlxalq tribunal qarşısında dayanmadan azadlıqda gözlərlər. Erməni və rus faşistlərinin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməmələri onları yeni-yeni cinayətkar qəsdlər törətməyə təhrik edir. Əgər belə olmasaydı, Gürcüstan Rusiyanın silahlı müdaxiləsinə məruz qalmazdı.

Göstərmək lazımdır ki, gürcü-abxaz-osetin qarşılıqlı ittihamları ilə bağlı törədilmiş cinayətlərə görə 860-a yaxın cinayət işi başlanmışdır. Həmin cinayətlər gürcülərlə osetinlər arasında baş vermiş toqquşmalar nəticəsində son dərəcə kəskin münaqişələr gedişində törədilmişdir. Münaqişəli situasiyalar zamanı millətlərarası nifrət zəminində 30 kütləvi iğtişas törədilmiş və 70 qətl hadisəsi baş vermişdir. Ağır bədən xəsarətlərlə bağlı 100, quldurluq və soyğunçuluqla bağlı 138, dövlətçiliyin məhv edilməsi üzrə 31 cinayət hadisəsi törədilmişdir. Hələ bu da SSRİ-nin tarixində və süqutmə astanasında son cinayət hadisəsi deyildi.

1989-cu ildə Özbəkistan SSR-in Fərqanə vadisində törədilmiş millətlərarası münaqişə zamanı 107 nəfər insan həlak olmuş, 90 dövlət obyektinə və ictimai obyektə yandırılmış, 860 yaşayış evi dağıdılmışdır. Soyğunçuluq, quldurluq, dağıntı və insanların məhvi 1989-cu il mayın 1-də Türkmənistanın paytaxtı Aşqabadda, 1990-cı ildə Tacikistanın paytaxtı Düşənbədə və 1990-cı ilin başlanğıcında Qırğıstanın Oş şəhərində də baş vermişdir.

Bir sıra xüsusilə ağır və böyük sosial təhlükəli cinayətlər nöqtəy-nəzərdən Azərbaycan Respublikasında ümumi kriminogen vəziyyəti sabit hesab etmək mümkündür. Məsələn, terrorçuluq, dövlət xadiminə və ya ictimai xadimə qarşı terror aktı, müharibə təbliğatı, soyqırım, hava gəmisini qaçırma, dövlətə xəyanət və s. bu kimi yüksək sosial təhlükəli kriminal əməllərin törədilməsi bir millət olmaq etibarilə azərbaycanlıların təbiətinə yaddır. Mütəşəkkil cinayətkarlığa da Azərbaycan cəmiyyətində nadir hallarda təsadüf olunur.

Bələliklə, sosial anomiyə və onun doğurduğu sosial və əxlaqi dəyərlərin itirilməsi, aparıcı sosial-siyasi əməllərin dağıdılması, eləcə də cəmiyyətin sosial strukturunda, deviantlığın artması və münaqişəli münasibətlərin kəskinləşməsi istiqamətin məqsədlər üzərindəki vasitələrin prioritetində tarazlığın pozulması sadəcə olaraq cinayətkarlığın artmasına deyil, həm də bir çox sosial proseslərin və münasibətlərin kriminallaşmasına kömək edən sosial şərtlərdir.

Bilavasitə cinayətkarlığın özü, onun strukturu, təsnifatı, cinayətlərin növlərinə spesifik xüsusiyyətləri xüsusi elmi fənlərdə – Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnda, kriminologiyada, tətbiqi hüquq elmi olan kriminalistikada ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilir. Hüquq sosiologiyası üçün müasir Azərbaycanın sosial-iqtisadi şəraitində aşağıdakı əsas əməllərinin fərqləndirilməsi vacibdir:

1) bəzi kateqoriya cinayətlərin (məsələn, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinin, narkobiznesin, oğurluğun, soyğunçuluğun, quldurluğun və s.) artması və onun azğın və yüksək sosial təhlükəli cinayətlərin sayının çoxalması tərəfinə struktur cəhətdən irəliləməsi;

2) cinayətlərin (zorakılığın, soyğunçuluğun, quldurcasına basqının, banditizmin, terrorçuluğun və s.) tamah istiqamətinin artması;

3) cinayətkarların intellektual və peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsi;

4) avtonəqliyyat cinayətlərinin (xüsusən də avtonəqliyyat xuliqanlığının, avtonəqliyyatı sərxoş vəziyyətdə idarəetməlik və s.) artması;

5) narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, göndərilməsi, becərilməsi, daşınması, emalı, istehlakı və s. ilə bağlı cinayətlərin dinamikasının yüksəlməsi;

6) narkobizneslə məşğul olan cinayətkar dairələrin xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən tərəfdaşları ilə cinayətkar əlaqələrinin genişlənməsi;

7) Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 faizinin işğalı nəticəsində

ölkənin nəzarətindən tam kənarda qalmış həmin regiondan cinayətkar birliklərin özlərinin müxtəlif məqsədləri üçün (narkotik vasitələrin becərilməsi, daşınması, emal edilməsi və s.) istifadə etməsi.

Müasir Azərbaycanda cinayətkarlığın əsas ənənələri məhz yuxarıda göstərilənlərdən ibarətdir. Əlbəttə ki, həmin ənənələr nisbi səciyyə daşıyırlar.

Qeyd etmək zəruridir ki, ölkədə yeni iqtisadi münasibətlərin inkişafı və getdikcə yeni müasir formalar əldə etməsi, işsizliyin hələ də qalması, azadlıqdan məhrum etmə yerlərindən azad olunmuş şəxslərin cəmiyyətə sosial adaptasiyasında mövcud olan çətinliklər və s. bu kimi hallar da cinayətkarlığın vəziyyətinə ö mənfi təsirini göstərir.

Hər bir cəmiyyətdə və sivil ölkədə, o cümlədən də Azərbaycanda cinayətkarlıqda onun xarakteristikasının aşağıdakı iki qrupu fərqləndirilir:

1) cəmiyyətdə cinayətkarlığın necə fəaliyyət göstərdiyini əks etdirən **xarici xarakteristika;**

2) cinayətkarlığın bu və ya digər strukturunu doğuran **daxili xarakteristika.**

Cinayətkarlığın xarici xarakteristikası qrupuna aşağıdakılar aiddir:

- a) cinayətlərin ümumi yayılması miqyası;
- b) cinayətkarlığın motivasiyası;
- v) cinayətlərin müxtəlif kateqoriyalarının sosial istiqaməti;
- q) cinayətlərin sosial təhlükəliliyi.

Cinayətkarlığın daxili xarakteristikası qrupu onun sabitlik dərəcəsini, fəallıq səviyyəsini və mütəşəkkillik və peşəkarlıq keyfiyyətini əhatə edir.

Cinayətkarlığın xarici və daxili xarakteristikası qrupları müxtəlif sosial məkanda özünəməxsus spesifik struktur göstəriciləri, artım səviyyəsi və dinamikası ilə təzahür edir. Artıq göstəriləndi kimi, cinayətlərin elə kateqoriyaları vardır ki, onların törədilməsinə Azərbaycan cəmiyyətində az-az hallarda təsadüf olunur. Əksinə, həmin kateqoriya cinayətlər başqa ölkələrin, o cümlədən MDB məkanına daxil olan dövlətlərin ərazisində adi hallardan birinə çevrilmiş hadisələr kimi təzahür edirlər.

Məsələn, mütəşəkkil cinayətkarlığın, «alkoqollu biznes»in, qeyri-legal cinayətkar təşkilatların yaradılması ilə bağlı cinayətlərin, residiv cinayətkarlığın artım səviyyəsi Rusiya Federasiyasında daha yüksəkdir. Burada mütəşəkkil cinayətkarlığın hakimiyyət strukturları ilə əlaqələrinin dərinləşməsi korrupsiya ilə bağlı cinayətlərin artmasına daha münbit şə-

rait yaradır.¹ Məhz bunun vasitəsilə də hakimiyyətə təzyiqlərin ən müxtəlif formalarından cinayətkar məqsədlərlə istifadə olunur.

Yeni iqtisadi və siyasi münasibətlərin formalaşması və inkişafı şəraitində mafiya (qeyri-legal mütəşəkkil cinayətkar strukturlar) daha yüksək artım və inkişaf imkanları əldə etmişdir.² Müəyyən rahatlıq hissilə qeyd etmək olar ki, Azərbaycan cəmiyyəti yuxarıda göstərilən cinayətlərin strukturuna və dinamikasına görə MDB ölkələri içərisində ən sonuncu yerlərdən birini tutur. Ölkəmizin son 10 il ərzində nəzərə çarpan dinamik sosial-iqtisadi sürəti, möhkəm siyasi sabitliyin hökm sürməsi, yoxsulluğu tamamilə aradan qaldırılması istiqamətin aparılan məqsədyönlü sosial siyasət və xüsusilə də xarici siyasət sferasında əldə olunan uğurlar Azərbaycanı dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri sırasına ən yaxın gələcəkdə qalxacağımmın bariz nümunəsidir.

4. Dünyada cinayətkarlığın inkişaf proqnozu

Sakinləri olduğumuz planetdə cinayətkarlığın inkişafı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ekspertləri tərəfindən proqnozlaşdırılır. Həmin ekspertlər cinayətkarlığın qarşısının alınması və ona nəzarət üzrə Avropa İnstitutunun tərkibinə daxildirlər. Belə proqnozlaşdırma Dünyanın müxtəlif dövlətlərində cinayətkarlıq haqqında məlumatların icmalı əsasında həyata keçirilir.

Ekspertlərin təqdim etdikləri konkret proqnozlar son dərəcə nisbi xarakter daşıyırlar, çünki Avropa İnstitutunun əldə etdiyi məlumatlar natamam səciyyəyə malikdirlər. Əvvəlcə ona görə ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatına törədilmiş cinayətlər haqqında məlumatları dünyanın heç də bütün dövlətləri təqdim etmirlər. İkincisi, latent cinayətkarlığın səviyyəsi dünyanın demək olar ki, hər yerində yüksək olduğuna görə, cinayətkarlığın artım səviyyəsini, strukturunu və dinamikasını dəqiq müəyyən etmək qeyri-mümkündür.

Bununla belə, dünyada cinayətkarlıq üzrə sosioloqları öz proqnozlarını işləyib hazırlayır və zəruri olan məqamlarda təqdim edirlər. Məhz həmin proqnozlardan aydın olur ki, dünya miqyasında, onun ayrı-ayrı

¹ Юридическая социология: Учебник, М., ИОРМА-ИНФРА, 2000, с.254-255.

² Крыштановская О.В. Нелегальные структуры в России // Социалистические исследования, 1995, №8, с.96.

regionlarında və bir sıra ölkələrdə cinayətkarlığın vəziyyəti hələ ki, narahatlıqlar doğurur. Bəşəriyyət XII yüzilliyə məhz cinayətkarlığın artım sürətinin yüksək olması göstəricisi ilə qədəm qoymuşdur. Belə güman edilir ki, dünyada il ərzində cinayətkarlığın artımı 2-5 faiz hüdudlarındadır.

Dünyada cinayətkarlığın dəqiqləşdirilən orta əmsalı 6-8 min hüdudlarında, cinayətkarların yer üzündəki sayının isə 100 min olacağı proqnozlaşdırılır. Beləliklə, əgər 2011-ci ilə doğru Yer kürəsi əhalisinin sayı 7 milyard 500 milyondan artıq olacaqdırsa (demoqrafların ehtimalına görə, ancaq il ərzində qeydə alınmış cinayətlərin sayının 600-700 milyon olacağı (latent cinayətkarlıq da nəzərə alınmaqla bu rəqəmlər 2-3 dəfə arta da bilər) proqnozlaşdırılır. Burada əsas təhlükəlilik ondan ibarətdir ki, cinayətkarlığın artım sürəti əhalinin artım sürətini xeyli üstələyir.

Bundan başqa, planetdə cinayətkarlığın keyfiyyət vəziyyətində dəyişikliklər baş verir ki, bu da bir sıra proseslərin meydana çıxması ilə müşayiət olunur. Belə ki, cinayətkarlığın vəziyyətində baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri dünyanın kriminogen mənzərəsini bir qədər də mürəkkəbləşdirir və bu da şübhəsiz ki, cinayətkarlıqla həm milli və transmilli, həm də beynəlxalq-hüquqi mübarizənin xeyli dərəcədə çətinləşməsinə səbəb olur. Belə proseslərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1) latent cinayətkarlığın səviyyəsinin artması və daha geniş miqyasda yayılması;

2) cinayətkarlığın artım sürəti istiqamətində məhkumluğun sayının xeyli aşağı düşməsi;

3) cinayət ədalət mühakiməsinin, cinayət ədliyyəsinin humanistləşdirilməsinin və demokratikləşdirilməsinin daha çox müşahidə olunması;

4) cinayətkarlıqda struktur-keyfiyyət dəyişikliklərinin (cinayətkarların intellektual səviyyəsinin yüksəlməsi, xırda cinayətkar qrupların tədricən cinayətkar təşkilatlara və birliklərə çevrilməsi, mütəşəkkilliyin, texniki təchizat sisteminin təkmilləşdirilməsi, cinayətkar qrupların silahlanmasının sürətlənməsi, adi cinayətkarların iri cinayətkar dəstələrə cəlb olunaraq peşəkar cinayətkarlığın tələbatlarına uyğunlaşdırılması və s.) baş verməsi və s.

Dünya sosioloqları XXI yüzilliyin ilk onilliyi ərzində cinayətkarlığın belə keyfiyyət dəyişikliklərini planetdə baş verən sosial-iqtisadi, siyasi, demoqrafik və hüquqi proseslərlə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, sosial və elmi-texniki tərəqqi, informasiya cəmiyyətinin inkişaf sürəti, habelə

bu inkişaf sürətinin tədricən müasir bilik cəmiyyətinə keçidin elmi-nəzəri zəminlərinin formalaşmasına müsbət təsiri, texnoloji proseslərin getdikcə təkmilləşdirilməsi fonunda təbii olaraq cinayətlərin də yeni-yeni formalarının təzahürünü şərtləşdirir. Eyni zamanda da planetin ayrı-ayrı regionlarında iqtisadi və siyasi böhranların hələ də qalmaqda davam etməsi şəraitində və bunun doğurduğu sosial nəticələrin (işsizliyin artması, ərzaq çatışmazlığı və yoxsulluğun artması) meydana çıxması dünya miqyasında real cinayətkarlığın getdikcə artmasına təsirsiz ötüşmür.

Son illər xüsusən də inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi fəaliyyət sahəsində törədilən cinayətlərin sayı artmış, tamah və mütəşəkkil cinayətkarlığın dinamikasında intensiv artım müşahidə olunmuşdur. Bəzi ölkələri bürümüş iqtisadi böhran intihar etmə (özünüöldürmə) cinayətlərinin çoxalmasına səbəb olmuşdur. Narkotiklərin alveri ilə, terrorçuluqla və narkobizneslə bağlı cinayətlərin dinamikasında isə, ümumiyyətlə, az da olsa, azalma müşahidə olunmamışdır.

Hakimiyyət uğrunda mübarizədə siyasi rəqiblər əleyhinə istifadə edilən sifarişli qətlərlik sayı xeyli artmışdır. Kölgəli iqtisadiyyatın gətirdiyi qanunsuz gəlirlərdən, cinayətkar yolla əldə olunan pul vəsaitlərindən əsasən silahlanma sferasında istifadə olunur. Qanunsuz əldə olunan silahlardan dövlətlərarası, millətlərarası və regional siyasi-hüquqi münaqişələrdə istifadə olunur, terrorçu dəstə və qruplar sürətlə silahlandırılırlar.

Ekspertlərin proqnozuna görə zorakı cinayətlərin il ərzində 5 faiz artması ehtimal olunur. Mütəşəkkil cinayətkarlığı hakimiyyətin bütün budaqlarına mənsub olan vəzifəli şəxslərin korrupsiya hərəkətləri ilə əlaqələri genişlənməkdə davam edir.

Mütəşəkkil cinayətkarlığın öz fəaliyyət istiqamətini ən yaxın gələcəkdə bir qədər dəyişdirəcəyi proqnozlaşdırılır. Belə ehtimal olunur ki, Avropanın, ABŞ-in, Yaxın Şərqi və Baltikyanı regionun cinayətkar təşkilatları ilə beynəlxalq əlaqələr daha da genişləndiriləcəkdir.

Verilən proqnozlara uyğun olaraq dünyanın ayrı-ayrı dövlətlərinin siyasi elitasında kriminal əlaqələr zəifləməsə də, onların latentliyi artacaqdır. Ekspertlərin fikrincə, bu növ cinayətlərə görə işəctmə və cəzalandırma xüsusi xarakter daşıyacaqdır.

Proqnozlarda şəhadətində görə dünyada baş verən residiv cinayətkarlıq azalmayacaqdır. Gənclər arasında cinayətkarlığın artma əhəmiyyəti davam edəcəkdir. Xüsusən də gənclər arasında tamah cinayətləri ildə 12-13 faizədək artacaqdır. Devinat davranışın artım səviyyəsi qızlar və qadınlar

arasında daha qabarıq hiss ediləcəkdir. Onların seksual istismar problemi nəinki azalmayacaq, xüsusən də yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında daha da kəskinləşəcəkdir.

Təbii bir sual meydana çıxır: planetdə yaranmış bu situasiyadan çıxış yolları mövcuddurmu?

Fikrimizə, belə yollar mövcuddur. Cinayətkarlığın qarşısını həmişəlik almaq mümkün olmasa da, onun sayının azalmasına, cinayətləri doğuran səbəblərin və şəraitin qarşısının vaxtında alınmasına nail olmaq yolları yox dərəcəsində deyildir. Buna heç olmasa minimum səviyyədə nail olmaq üçün yeni fəlsəfə və cinayətkarlıqla mübarizənin mükəmməl strategiyası lazımdır. Ola bilsin ki, ilk növbədə cinayət-prosessual qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsindən başlamaq daha məqsədəuyğun olardı.

Cəmiyyət üzvlərində yeni hüquq düşüncəsinin və əxlaqi düşüncənin formalaşdırılması, yeni sosial dəyərlərin qavranılması ilə bağlı mənəvi şüurun təbiiyən olunması da fikrimizə, faydalı olardı. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə işsizliyin sayının azaldılması məqsədilə yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması da bu sahədə az əhəmiyyət kəsb etməzdi.

Nəzərə almaq lazımdır ki, demokratiya istənilən cəmiyyətdə cinayətkarlığa nəzarət etməyə qadirdir. Lakin onun qüdrətli sosial-hüquqi nəzarət sistemini dəqiq formalaşdırması və bu sistemi müntəzəm olaraq təkmilləşdirməsi zəruridir.

ON BİRİNCİ FƏSİL

KRİMİNAL ŞƏXSİYYƏT

I. Kriminal şəxsiyyət probleminə antropoloji və bioloji yanaşma

Hüquq elmində öz hikməti ilə dillər əzbəri olan və buna görə də həmişəyaşar olan, hətta prinsipial müddəə səviyyəsində qalxan aksiomların sayı az deyildir. Məsələn, «cinayət qanununda nəzərdə tutulmayan əməl (hətta təhlükəli olsa da) cinayət hesab olunma bilməz», «tərədilmiş bir cinayətə görə yalnız bir cəza təyin edilə bilər», «cinayət olan yerdə cəza da var» və s. bu kimi aksiomlar ən azı hüquqşünasların yaddaşına möhkəm həkk olmuşdur. Bəs, cinayətkar kimdir? Nə üçün tərədilmiş sosial təhlükəli əmələ görə hüquqi şəxs (təşkilat, şirkət, firma və s.) deyil, yalnız fiziki şəxs (fərd, insan) cinayət məsuliyyətinə cəlb olunma və qanunla cəzalandırılma bilər?

Cinayətin harada, hansı şəraitdə, nə səbəbə görə tərədilməsindən asılı olmayaraq, cinayət qanununu və hüququ tətbiq edən ilk növbədə cinayətin kim tərəfindən tərədilməsi sualı maraqlandırır. Həmin «kim» isə şübhəsiz ki, hər hansı qurum və ya təsisat deyil, yalnız canlı insan ola bilər. Yalnız təqsirkar insan müəyyən edildikdən sonra cinayət işi üzrə bütün digər zəruri hallar aydınlaşdırılır. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən belə bir yuridik aksiom öz təcəssümünü tapır: «Əgər o, cinayətkardırsa, deməli, cinayət tərədilmişdir», «əgər cinayətkar yoxdursa, deməli, cinayət də tərədilməmişdir». Ona görə də «cinayətkar kimdir» sualı iki cavabın verilməsini tələb edir. Birincisi, cinayəti tərədmiş fərdin şəxsiyyəti müəyyən edilməli, ikincisi isə, tərədilmiş cinayət tədqiq edilməlidir. Cinayətkarın müəyyən edilməsi tərədilmiş sosial təhlükəli əməlin tədqiqini, cinayətin müəyyənləşdirilməsi isə cinayətkarın aşkar olunmasını labüd edir.

Kriminal şəxsiyyət problemi eyni vaxtda bir neçə hüquq sahələri – cinayət hüququ, kriminologiya, hüquqi psixologiya və hüquq sosiologiyası tərəfindən tədqiq edilir. Kriminal şəxsiyyətin tədqiqinin təkcə hüquq nəzəriyyəsi deyil, hüquqi praktika üçün də böyük əhəmiyyəti vardır. Cinayətkarın şəxsiyyətinin öyrənilməsi cinayətin motivlərini,

cinayətkarın dünyagörüşünü və cinayətlərin ümumi qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə kömək edir.¹ Kriminal davranışın mənəvi-şəxsiyyətli və sosial əsaslarını təhlil edən L.V.Kondratyukun yazdığı kimi, «insan nəinki maddi, həm də mənəvi bir varlıq kimi öz hərəkətlərinin səbəbli «təminində» müəyyən sərbəstliyə malikdir. Mühitdən asılı olmayan səbəblərin əsası olmaq qabiliyyəti insanın mənəvi potensialı ilə şərtləşir. Həmin potensiala isə öz təkamül qanunlarına malikdir. Ciddi desək, «cinayətkarın şəxsiyyəti» yoxdur, ona görə ki, «qeyri-cinayətkarın şəxsiyyəti» yoxdur».²

Məlumdur ki, müsbət sosial yönümlər və bəzi zəruri tələbatlar insan həyatını dəyərlər və mənalara zənginləşdirir. Bu isə təbii haldır, çünki belə məna və dəyərlər olmadan normal insan mövcud ola bilməz. Hüquq normalarının tətbiqi nöqteyi-nəzərindən sosial yönüm aşağıdakı iki cəhətə malikdir:

1) cəmiyyətdə hamılıqla qəbul olunmuş qaydalara əməl edilməsi istiqamətində qanuna itaətli sosial yönüm;

2) sosial normalardan (hüquq normalarından) yayınma, yaxud onlara əməl etməməklə bağlı olan kriminal sosial yönüm.

Hər bir normal fərdin davranışı onun sosial yönümündən asılıdır. Məhz buna görə də məhkəmə prosesində təqsirləndirilən şəxsin antisosial yönüm dərəcəsinin nəzərə alınması vacibdir. Cinayət qanununun tələbinə görə, məhkəmə nəinki törədilmiş sosial təhlükəli kriminal əməlin xarakterini və təhlükəlilik dərəcəsini, eyni zamanda da təqsirləndirilən fərdin şəxsiyyətini nəzərə almağa borcludur.

Cinayətin törədilməsində təqsiri olan insanın şəxsiyyətinin müfəssəl öyrənilməsi ibtidai istintaqa və cinayətin açılmasına, son nəticədə isə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsinə kömək edir. Bunu ekspertlərin cinayətin törədilməsində şübhəli bilinən şəxslərin xüsusi psixoloji portretlərini tərtib etmələri də təsdiq edir. Məhz belə portretlərin tərtib edilməsi cinayətkarların axtarışında əhəmiyyətli rol oynayır. Deməli, cinayətkarın şəxsiyyətinin öyrənilməsi həm cinayətlərin motivlərinin, həm də cinayəti törətmiş subyektin müəyyən edilməsinin zəruri şərtidir. Bəs, cinayətkarın şəxsiyyəti dedikdə, nə başa düşülür, şəxsiyyətin hansı zəruri xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulur.

¹ Касьянов В.В., Нечипуренко В.Н. Глост.китоб, s.310.

² Кондратюк Л.В. Антропология преступления /микрoкриминалогия/. М., 2001, с.337.

Bu suala müasir kriminologiya elmi cavab verir. F.Y.Səməndərovun fikrincə, cinayətkarın şəxsiyyəti dedikdə, neqativ sosial əhəmiyyətli xüsusiyyətlərin məcmusunu ifadə edən, habelə xarici mühitin şərait və amilləri ilə əlaqəli şəkildə kriminal davranışın xarakterinə təsir göstərən, törədilən cinayətdə təzahür edən cəmiyyəttəzidd yönümə malik cinayət törədən şəxsin sosial-psixoloji tərəfi başa düşülür.¹ Bu tərifdən göründüyü kimi, deməli, insanın sosial-demoqrafik, mənəvi və psixoloji xarakteristikasını dərinlən öyrənmədən, insanı və onun davranışını, o cümlədən cinayətkar davranışını başa düşmək qeyri-mümkündür.

Cinayətkarın şəxsiyyətinin öyrənilməsi zamanı bir sıra elmlərin metodikasından və nailiyyətlərindən istifadənin zəruriliyi heç də təsadüfi tövsiyə deyildir. Elmi-nəzəri tədqiqatların nəticələri və istintaq-məhkəmə təcrübəsinin ümumiləşdirmələri şahadət verir ki, cinayətkarın şəxsiyyətinin öyrənilməsi prosesində fəlsəfi, sosioloji, psixoloji, etik, iqtisadi, demoqrafik, hüquqi və psixiatrik müddəalardan istifadə olunması və adları çəkilən elmlərin metodikasının tətbiqi zəruridir.

Cinayətkar – bu, yönümlərində və davranışında cinayət qanunu ilə təqib olunan pozucu komponentlərin üstünlük təşkil etdiyi insandır. Cinayət törətmiş insan kriminal əməlin fiziki, mənəvi, ekzistensial və metafizik nəticələrini daşımağa məcburdur. Fəlsəfi təriflər nöqteyi-nəzərindən cinayətkar iki əsas müstəvi üzərində özünü bürüyür. Birincisi, o, **empirik fərddir**. İkincisi isə, **metafizik şəxsiyyətdir**.

Kriminal şəxsiyyət həmişə müəyyən bir fəaliyyətin (neqativ istiqamətli fəaliyyəti), idrakın və ünsiyyətin daşıyıcısı olmuşdur. Buna görə də kriminal şəxsiyyət özündə sosial əhəmiyyətli neqativ xassələrin inteqrasiyalaşdırılmış məcmusunu ehtiva edir. Belə xassələr kriminal şəxsiyyətdə öz-özlünə deyil, onun digər cəmiyyət üzvləri ilə çoxşaxəli və müntəzəm qarşılıqlı əlaqəsi prosesində təşəkkül tapır.

İnsanın müxtəlif sosial dəyərlərə və gerçəkliyin tərəflərinə, norma-lara və institutlara, öz-özlünə və öz vəzifələrinə, müxtəlif qruplara, birlik-lərə və s. münasibətləri sistemi ...həm xarici, həm də daxili, şəxsiyyət hallarından asılıdır. Məhz buna görə də cinayətkarın şəxsiyyətinin həm sosiologiyalaşdırılması, həm də psixologiyalaşdırılması yolverilməzdir. Birinci, adətən, onun formalaşmasına və davranışına ətraf mühitin təsirinin şişirdilməsində ifadə olunur. İkincisi isə, sosial mühitdə forma-

¹ Сəməndərov F.Y. Kriminalologiya. Ümumi hissə: Dərs vəsaiti. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı", 2003, s.65.

laşma nəzərə alınmadan ancaq psixoloji amillərə həlledici əhəmiyyət verilməsində təzahür edir.¹

Tədqiqatçıların fikrincə, cinayətkarın şəxsiyyəti anlayışına tərifi vermək üçün aşağıdakı bir sıra xüsusi məsələlərin həll edilməsi zəruridir:

1) bu anlayışın cinayət törətmiş bütün şəxsləri, yaxud onların ancaq bir hissəsini əhatə edib-etməməsini;

2) cinayətkarın şəxsiyyətinin hansı cəhətlərinin və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin zəruriliyi.²

Müasir hüquq elmində kriminal şəxsiyyətin təbiətinin və səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təhlilinə həsr olunmuş aşağıdakı üç əsas istiqamət mövcuddur:

1) antropoloji və bioloji istiqamət;

2) psixoloji istiqamət;

3) sosioloji və sosial-psixoloji istiqamət.

Məlum olduğu kimi, antropoloji və ya bioloji istiqamətlərin banisi görkəmli italyan psixiateru Cezare Lombrozo (1835-1909) hesab olunur. O, sosial fikir tarixində tanınmış mütəfəkkir, həm də mükəmməl biliyə malik kriminoloq idi. C.Lombrozo Pavi və Turin universitetlərinin psixiatriya və kriminal antropologiya üzrə professoru olmuş, Pezaroda psixiatriya klinikasına rəhbərlik etmişdir. O, «Cinayətkar insan» (1876), «Cinayətkar haqqında elmin ən yeni nailiyyətləri» (1892), «Cinayətkar qadın və fahişə» (Q. Ferrero ilə birgə – 1893) və s. əsərlərin müəllifidir.

C.Lombrozo Turin həbsxanasının məhbusları üzərində apardığı çoxillik müşahidələr nəticəsində **anadangəlmə cinayətkar nəzəriyyəsinə** irəliləmişdir. Mütəfəkkirin güman edirdi ki, insanın anadangəlmə cinayətkar tipi mövcuddur. Cinayətkar tipin daxili və psixoloji aləmi «ata-vistikdir», yəni belə bir insanda geriye doğru genetik tərpəniş müşahidə olunur. Bu keyfiyyət isə ibtidai insanlara xas olan keyfiyyət idi.

Həmin keyfiyyətlər aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

a) intellektlə heyvani instinktlər arasında balansın pozulması;

b) ağıllı davranış üzərində təcavüzkar hərəkətlərin üstünlüyü;

v) şəxsiyyətin bəsit strukturu, onun inkişafının aşağı səviyyəsi.³

C.Lombrozonun fikrincə, patoloji, kriminogen cəhətlər və xassələr

atavizmlər növünə malikdir. Bu atavizmlər müasir insanda arxaik insanın malik olduğu üzvi və psixi xüsusiyyətləri canlandırırlar. Müxtəlif halların baş verməsi nəticəsində retardasiya effekti yaranır, bu vaxt fərdi inkişaf zəifləyir, psixi inkişafın aşağı pilləsində olan fərd isə asanlıqla asosial davranış yoluna qədəm qoyur.

Mütəfəkkirin ideyasına görə, cinayətkarlarla dahilər arasında birbaşa oxşarlıq mövcuddur. Bunların hər ikisi insan təbiətinin degenerasiyasından ibarətdir. Onların arasındakı fərq isə bundan ibarətdir ki, dahi degenerasiyanın yüksək, cinayətkar isə aşağı formasıdır.

C.Lombrozo özünün tədqiqat təcrübəsində antropometriya metodunu böyük fəallıqla tətbiq edirdi. O güman edirdi ki, insanın somatik xüsusiyyətləri, kəllə quruluşu, sifətinin və bədəninin tük örtüyü, eləcə də vizual cəhətdən qeyd edilməli olan digər zahiri əlamətlər insanın cinayətlər törətməyə meyilli olması haqqında ehtimala kifayət qədər əsas verir. C.Lombrozo geniş statistik materiallara arxalanaraq sübut etdi ki, vərəsəlik qanunu sayəsində pozğun meyllər nəsidən-nəslə ötürülür. Bundan başqa, anadangəlmə pozğun meyllər nəinki qorunub saxlanılır, bəzən hətta fəallaşirlar. Buna görə də o, sübut qismində həmişə genealogiyaya (bəzi ailələrin nəslə xüsusiyyətlərinə) istinad edirdi.

C.Lombrozo belə bir nadir faktla bağlı maraqlı müşahidələrdən misallar gətirir: varlanan və düzgün yola qədəm qoyan bəzi oğrular və fahişələr öz uşaqlarının doğru yolla getmələrinə, yaxşı və vicdanlı adam olmalarına nail olmağa cəhd göstərmişlər.¹ Belə ki, C.Lombrozo yazırdı: «Bir çox fərdlərə tərbiyə heç bir təsir göstərmir: valideynlərin onları islah etmək üçün bütün səylərinə baxmayaraq, onlar pozğun doğulduqları kimi də qalırlar».²

C.Lombrozoya görə insan təbiətində səciyyəvi psixofiziki əlamətlərin müəyyən dəsti mövcuddur. Həmin əlamətlər insanın kriminal əməllərə anadangəlmə meyllərə malik olması haqqında şəhadət verirlər. Mənfi və pozucu meyllər psixofiziki xüsusiyyətlərlə birlikdə bir nəsiləndən digərinə vərəsəlik yolu ilə keçir.

Mütəfəkkir cinayət törətməyə meyilli insanın tipik zahiri əlamətlərinə enişli (maili) alın, çıxıntılı almacıq sümüyünün, inkişaf etmiş alt çənənin, nadir saqqalın, dazlaşmaya meyilliyyətin və s. xidmət etdiyini qeyd

¹ Антонян Ю.М., Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Личность преступника. Санкт-Петербург, Юридический центр, Пресс, 2004, с.14.

² Yəni orada.

³ Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.278.

¹ Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.279.

² Ломброзо Ч. Преступление. М., 1994, с.125.

edirdi. Belə əlamətlərə həmçinin qısa boyluluq, əllərin həddən ziyadə uzun olması aid edilir.

C.Lombrozo daxili aləmin quruluşunun rəşional-motivasiya və emosional-etik cəhətdən inkişafdan qalmasını, icazə verilənlə icazə verilməyən arasında fərqi qəbul olunmamasını, mənəvi cəhətdən hissiyatsızlığı, dərin narahatlıqlar keçirməyən, vicdanın və pəşmançılıq qabiliyyətinin olmamasını psixoloji mənada kriminogen subyektiv amillərə aid edirdi.

Maddi ehtiyacın, sosial təminatlılığın insanları cinayətkar yola sövq etdiyini haqlı olaraq qeyd edən C.Lombrozo yazırdı: «Qidalanmanın kifayət qədər olmaması oğurluğa təhrik edir...», yaxud «...pulsuzluq... qətlərin sayını artırır...».¹ Mütəfəkkir təhsilin aşağı səviyyədə olmasının və ya heç olmamasının da cinayətlərin növünə təsir göstərməsi haqqında danışır və bu zaman Fransada cinayətlərin növlərinə dair statistik məlumatlara arxalanırdı.² Onun gəldiyi nəticə bundan ibarət idi ki, «cinayətkarlığın ən kobud və sərt forması savadsızlar arasında üstünlük təşkil edir. Cinayətkarlığın daha yüngül formasına isə savadlılar arasında təsadüf olunur».³

Cinayətlərin sərt bioloji determinatlılığı konsepsiyası və anadangəlmə cinayətkarların mövcudluğu C.Lombrozonu sivilizasiyalı ədalət mühakiməsinin təqsirsizlik prezumpsiyası kimi mühüm amilinə mənfi münasibət bəsləməyə, cəzanın ən radikal vasitəsi olan ölüm cəzasına tərəfdar çıxmağa məcbur etdi. Ölüm cəzası onun nəzərində təbii hadisə idi. Belə bir cəza cinayət törədən insanlara təbiətin özü tərəfindən tövsiyə olunmuşdur. Onun fikrincə, məhz ölüm cəzası normal həyata uyğunlaşmayanların hamısını məhv edir.

C.Lombrozo belə hesab edirdi ki, cəmiyyətin özü də onun normativ tələblərinə adaptasiya olmaq qabiliyyətindən imtina edən fərdlərdən dönmədən xilas olmalıdır. O, ölüm cəzasına maksimum vahimələndirmə vasitəsi kimi yanaşaraq, onu nadir hallarda tətbiq edilən cəza forması, yəni müstəsna cəza hesab etməyi məsləhət bilmirdi. C.Lombrozoya görə o, nə qədər tez-tez tətbiq olunarsa, onun sosial rolu bir qədər səmərəli olar.

C.Lombrozonun nəzəriyyəsinə cinayətləri doğuran səbəblər aşağıdakı üç qrupa bölünür:

1) antropoloji səbəblər (somatik-fizioloji xüsusiyyətlər, psixi və mental anomaliyalar, normalardan şəxsi yayınmalar);

2) fiziki səbəblər (xarici təbii mühitin, yəni iqlimin, sutkanın vaxtının, ilin vaxtının, havanın temperaturunun və s. təsiri);

3) sosial səbəblər (xarici sosial mühitin – əhalinin sıxlığının, əxlaq normalarının vəziyyətinin, ictimai rəyin, hüquq qaydasının, iqtisadi və siyasi münasibətlərin təsiri).

Qeyd etmək zəruridir ki, hələ C.Lombrozonun sağlığında onun yuxarıda təhlil edilən nəzəri mülahizə və nəticələri bir çox müasirləri tərəfindən qəbul olunmamışdır. Pozğun meyllərin genetik və rəsəliyi haqqında ideya, ümumiyyətlə kəskin tənqid edilmiş və belə hesab olunmuşdur ki, əgər cinayətkarlığın səbəbləri bir təbii-varislikdən asılı olarsa, bəşəriyyət cinayətkarlığın kökünü çoxdan bəri kəsmiş olardı. Lakin mütəfəkkirin oponentləri onun sonradan psixiatriya və kriminalistikanın zənginləşməsinə və inkişafına müstəsna dərəcədə müsbət təsirinə əks etdirən ağıllı və maraqlı ideyalarını görə bilməmiş, yaxud görmək istəməmişlər. Bu isə ədalətsizlik idi. Müasir dünyanın hüquq ictimaiyyəti C.Lombrozonu cinayətkarın şəxsiyyətinin ilk dəfə empirik təhlilini verən ciddi alim-mütəfəkkir kimi tanıyır.

2. Kriminal şəxsiyyətin sosioloji və sosial-psixoloji təhlili

Kriminal şəxsiyyətin təhlilinə sosioloji yanaşma onun bioloji və psixoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi ilə məhdudlaşmır, onu sosial amillərlə qarşılıqlı əlaqədə götürür. Məhz bu, kriminal şəxsiyyətin sosioloji təhlilinin mahiyyətini təşkil edir.

Kriminal şəxsiyyətin təhlilinə sosioloji yanaşmanın tarixi öz kökləri ilə insan təbiətinin və sosial mühitin, şəxsiyyətin həyatındakı xarici halların fəlsəfi anlamına aparıb çıxarır.¹ Cinayətkar şəxsiyyətin sosioloji təhlili XIX əsrin sonunda yayılmağa başlamışdır. Fransız kriminalisti və sosioloqu Qabriəl Targ onun banisi hesab olunur. Q.Targ cinayətkar davranışın əsas səbəbini ictimai amillərdə, adamların həyat şəraitində görürdü. Müasir filosof və psixoloq Erix Fromm insan zorakılığının tiplərinin təsnifləşdirilməsini təklif etmişdir.² Həmin təsnifat üzərində

¹ Ломброзо Ч. Преступление. М., 1994, с.77-78.

² Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.280.

³ Ломброзо Ч. Преступление. М., 1994, с.105.

¹ Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.285.

² Касянов В.В., Нечипуренко В.Н. Göst.kitab, s.312.

aşağıda dayanacağıq. İndi isə şəxsiyyətin təbiətilə bağlı tarixi mülahizələr qısa ekskurs etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Orta əsr filosofları şəxsiyyət və onun təbiəti haqqında mülahizələrini formalaşdırarkən şəxsiyyətin əsasən etik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmişlər. Filosoflar təhlil edilən problemlə bağlı məsələni formalaşdırarkən ritorik suallar verirdilər: «İnsan öz təbiətinə görə zalım və pozğunmu və ya o, ilk başlanğıcda xeyirxahı olmuşdur?» Ən kəskin formalı sual belə qoyulurdu: «Adamlar canavar, yaxud qoyundurlarmı?» Bəlkə də eyni zamanda onlar «həm canavar, həm də qoyundurlar?».

Azərbaycanın XIII əsr ensiklopedik biliyə malik universal mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusi insan nəfəsində kök salmış kamillik və naqislik haqqında danışarkən yazırdı: «İnsanın... özünə aid elə xüsusiyyəti vardır ki, o bunun vasitəsi ilə başqa varlıqlardan ayrılır, amma elə xüsusiyyətləri də var ki, onların bəzisi heyvanat, bəziləri nəbatat, bir qismi də cansız cisimlərlə şərikdir... Əqli kateqoriyaların dərk, biliklərin möhkəmləndirilməsi, məfhumların fərqləndirilməsi ...vasitəsi ilə yaxşılıq-pislikdən, gözəllik-cybəcərlikdən ayırd edilir... Bu qüvvənin nəticəsində işlər də iki yerə bölünür: xeyir və şər, gözəl və çirkin, bunları xoşbəxtlik və bədbəxtlik adı altında ümumiləşdirirlər. Deməli kim bu qüvvədən düzgün istifadə edib öz səyi və iradəsi nəticəsində arzu edilən fəzilətə çatsa ...xoşbəxt olacaqdır; bu qüvvədən düzgün istifadə edə bilməyə, ...bədbəxt olacaqdır».¹

XIII-XVI əsrlərdə yaşamış Azərbaycanın digər görkəmli mütəfəkkiri Əvhədi Marağayi insanın doğulmasından sonra ömrünün sonuna qədərki macəralarından söz açaraq qeyd edirdi ki, insan «gerçəkdən haradan olduğunu bilmir... O, nə üçün dünyaya gəldiyini bilməlidir. Hansı əzablarla yüksəldiyini dərk etməli, kim və nəci olduğunu, yolunun haraya getdiyini bilməlidir. Heyf ki, öz qədrini bilmir...»²

XVI yüzillikdə Almaniyada meydana gəlmiş Reformasiyanın görkəmli nümayəndələrindən biri Martin Lüter insanı təbiətinə görə pozğun və günahlı məxluq hesab edirdi. O bu tezisi IX yüzilliyin Roma mütəfəkkiri Avreli Avqustindən əxz etmişdi. M.Lüter bu tezisə söykənərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, insanın pozğunluğu və günahlı olması onu iblisin köləsinə çevirmişdir.³

XVI yüzillikdə yaşamış cənəvrəli alim və kilisə islahatçısı Jan Kalvin

insanla bağlı fikirlərində demək olar ki, M.Lüterin ideyalarına tərəfdar çıxmışdır. Lakin J.Kalvinin fikirləri bir qədər mülayimliyi ilə seçilir və o, insan barəsində danışarkən qeyd edirdi ki, «kimin xilas olduğunu, kiminsə olmadığını yalnız Allah bilir. İnsan etiqadın göstərişlərini icra etməyə borcludur və hətta özünün gücsüz olduğuna əmin olmalıdır...»¹

XVIII yüzilliyin görkəmli holland mütəfəkkiri Huqo Qrotsi feodal cəmiyyəti ilahiyyatçıların insan təbiəti ilə bağlı ənənəvi göstərişləri əksinə olaraq, belə bir müddəə ilə çıxış edirdi ki, «hüquq allahın iradəsinə deyil, insanın təbiətinə əsaslanır».² Mütəfəkkirin ideyasına görə insanları heyvanlardan fərqləndirən keyfiyyət onların ünsiyyəti, özü də ağılın tələbləri ilə razılaşdırılmış dinc, mütəşəkkil ünsiyyətə səy göstər-mələrində ifadə olunur.

XVIII yüzilliyin daha bir amsterdamlı mütəfəkkiri Benedikt (Barux) Spinoza eynilə H.Qrotsinin mövqeyindən çıxış edərək yazırdı ki, «insanın qüdrəti və onun özünü qoruyub saxlaması hər şeydən əvvəl ağılın hökmranlığı ilə təmin olunur, ağıl isə insana digər adamlarla ünsiyyət axtarmaq göstərişini verir, çünki o, təklikdə özü üçün yaşamaqdan ötrü lazım olan hər şeyi əldə edə bilməz. İnsan cəmiyyətdən kənarında təhlükəsizlikdə ola bilməz».³

XVII yüzilliyin ingilis mütəfəkkiri Tomas Hobbs «insan insanın canavarıdır» tezi ilə çıxış etsə də Maarifçilik dövrünün fransız mütəfəkkirləri insanı öz təbiəti etibarilə xeyirxah məxluq kimi təsəvvür edirdilər. Maarifçilər belə hesab edirdilər ki, şər, zalımlıq insan həyatının xarici hallarının nəticəsidir. Əgər insan həyatının mənfi halları yaxşılaşdırılsa, şübhəsiz ki, insan təbiətində xeyirxahlıq zəfər çalar. Qeyd etmək lazımdır ki, Maarifçilik dövrü mütəfəkkirlərinin göstərilən nöqtəyi-nəzərini K.Marks və onun ardıcılıqları da dəstəkləmişdir.

Bu kəskin sosial problemin təhlilində sosioloji istiqamət XII əsrin sonunda xüsusilə inkişaf etməyə başlamışdır. O cümlədən A.Kettle (riyaziyyatçı və sosial statistikanın banisi), Q.Tard (fransız sosioloqu və kriminalisti) bu sahənin inkişafına xidmət etmişlər. Adları çəkilən tədqiq-

¹ Графический В.Г. История политических и правовых учений: Учебник. М., «Прспект», 2005, с.225.

² История политических и правовых учений: Учебник /Под общ.ред. Мартышина О.В. М., НОРМ, 2006, с.165.

³ История политических и правовых учений: Учебник /Под общ.ред. Мартышина О.В. М., НОРМ, 2006, с.169.

¹ Tusi X.N. "Əxlaqi-Nasiri". Bakı, "Elm", 1980, s.48-49.

² Marağayi Əvhədi. Cami-Cəm. Bakı, Azərənəşr, 1970, s.58.

³ Графический В.Г. История политических и правовых учений: Учебник. М., «Прспект», 2005, с.224.

qatçı-alimlər cinayətkar davranışın əsas səbəbini sosial, ictimai amillərdə və insanların həyat şəraitində görmüşlər.

Artıq yuxarıda adı çəkilən E.Frommun (1900-1980) kriminal şəxsiyyətə və cinayətkar davranışın səbəblərinə baxışları tamamilə başqa məzmunla malik olması ilə dəyərləndirilir. Bu baxışlar, hər şeydən əvvəl, obyektiv xarakterə malikdir və mütəfəkkir insan təbiətini humanist mövqelərdən səciyyələndirir, onu qiymətləndirərkən belə bir müddəə ilə çıxış edir ki, «insan potensial dağıdıcı zorakılığa malikdir».¹

Yuxarıda göstəriləni kimi, E.Fromm zorakılıq tiplərinin təsnifatının verilməsini məqsəduyğun hesab etmişdir. Hüquq sosiologiyasının qarşısında duran məqsəd və vəzifələr, eləcə də bunların realizə olunması baxımından həmin dürüst təsnifat aşağıdakı zorakılıq tiplərindən ibarətdir:

- 1) reaktiv zorakılıq;
- 2) frustrasiya reaktiv zorakılığın tipi kimi;
- 3) qibtə və qısqanclıq;
- 4) intiqam zəminində zorakılıq;
- 5) kompensator zorakılıq;
- 6) sadizm;
- 7) qana susamanın arxaikliyi.²

E.Fromm belə hesab edir ki, zorakılığın hər bir konkret forması şəxsiyyətin götürdüüyü istiqamətin nəticəsi kimi təzahür edir. Bu istiqamətin söykəndiyi sosial «proqram» konkret şəxsiyyətin daxili və mənəvi aləmini müəyyən edir. İstiqamətin özü isə həmin şəxsiyyətin sosiallaşmasının, onun payına düşmüş mürəkkəb həyatı halların nəticəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, E.Frommun bütün yaradıcılıq fəaliyyəti ərzində onu şərin antropoloji əsasları mövzusu özünə cəlb etmişdir. Keçmişin mütəfəkkirləri kimi, o, şərx həyatın özünün islaholunmaz, düzəlməz hadisələri qismində baxmışdır. Ona görə də E.Frommun yuxarıdakı təsnifatının hər bir tipik halları üzərində dayanmağı məqsəduyğun hesab edirik.

1. Reaktiv zorakılıq. E.Fromm zorakılığın bu tipini səciyyələndirərək yazır: «Reaktiv zorakılıq dedikdə, mən, həyatın, azadlığın, ləyaqətin, habelə şəxsi əmlakın və ya özge əmlakının müdafiəsi zamanı təzahür edən zorakılığı başa düşürəm. O, qorxuya söykənir... Bu qorxu

real və ya düşünülmüş, şüurlu və ya şüursuz ola bilər. Zorakılığın həmin tipi ölümün deyil, həyatın xidmətində dayanır; onun məqsədi dağıtmaq deyil, qorumaqdır».¹

E.Fromm zorakılığın bu tipini «reaktiv» adlandırmışdır, çünki o, reflektor, instinktiv, özünü qoruyub saxlamaq hisslərindən təzahür edir. Belə ki, «özünə qarşı təhlükəni hiss edən adamlar öz müdafiəsi üçün öldürməyə və dağıtmağa hazır olurlar».²

2. İntiqam zəminində zorakılıq. İntiqamın tarixən «qan intiqamı» adı altında yayılması filosoflar, sosioloqlar və hüquqşünaslar tərəfindən təsdiq edilmişdir. Qan intiqamı dünyanın bir neçə xalqları üçün ənənəvi zorakılıq davranışı olmuşdur.

E.Frommun fikrincə, intiqam almaq tələbatı adətən, primitiv, nədənsə və ya kimdənsə ziyan görmüş adamlarda aşkar olunur. İntiqam və ya qisas almaq belə adamlar üçün təhqir olunmuş hisslərinin və ya ləyaqətinin əvəzinin çıxılmasının yeganə mümkün vasitəsi qismində çıxış edir. Şəxsiyyətə vurulmuş zərər dərin olduqda, yaxud onun verdiyi itk. böyük olduqda situasiya daha da mürəkkəbləşir. E.Fromm yazır: «Zəif və ya şikəst adamın dağılmış özünəhərməti intiqam almaqdan savayı başqa bir çarəsi qalmır. ...Yetkin, məhsuldar insan isə intiqam almaq motivinə az dərəcədə malik olur».³

3. Kompensator zorakılıq. E.Fromm zorakılığın bu tipinin formalaşması mexanizmini təhlil edərkən ona əsaslanır ki, təbiət insana öz fiziki və emosional qüvvələrini sərf etmək tələbatı vermişdir. Lakin müxtəlif səbəblərə görə fərd hərəkət etmək, özünü təzahür etdirmək və özünü reallaşdırmaq iqtidarında olmur. Mütəfəkkir belə səbəblərə qeyri-kommunikabelliyyəti, pis adaptasiya olmanı, zəifliyi, bəzi fərdlərin qeyri-sağlam kompleksini daxil edir. Belə adamlar öz həyatlarının boşluqları içərisində əriyib gedirlər. Onlarda dəyərli yönümlərin deformasiyası baş verir. Daxili aləmin deformasiyasının ifrat forması «onu incitmiş həyatdan intiqam almaq» göstərişinin formalaşmasıdır.⁴

Qəzəb, zalımlıq bəzən delinkvent davranışda maddiləşir. E.Fromm yazır: «Kompensator zorakılıq yaşanmamış, şikəst olmuş həyatın nəticə-

¹ Формм Э. Душа человека. М., 1992, с.21.

² Yəni orada, s.22.

³ Формм Э. Душа человека. М., 1992, с.23.

⁴ Yəni orada, s.26.

¹ Формм Э. Душа человека. М., 1992, с.26.

² Yəni orada.

sidir».¹ «Hüquq sosiologiyası» dərslisi müəlliflərinin fikrincə, belə faktlar həyatda xüsusi hal kimi baş verir, lakin kompensator zorakılığın tipikliyi ilə razılaşımaq çətindir.² Biz də dərslük müəlliflərinin mövqeyi ilə razılaşıaraq qeyd etmək istərdik ki, həyatda ayrı-ayrı insanların taleyinə münasibətdə baş verən hadisələri tipik kompensator zorakılığı hesab etmək düzgün olmazdı. Həyatın acılarını dadmış hər bir fərdin heç də hamısını tipik kompensator zorakılığın daşıyıcısı kimi qəbul etmək reallıqdan uzaqdır.

E.Frommun zorakılığın «İnsan qəlbi» əsərində təqdim edilən bütün tipləri üzərində dayanmağa elə bir zərurət yoxdur. Bizim vəzifəmiz delinkvent davranışın köklərinin və motivlərinin sosial və şəxsi, fərdi birlik vasitəsilə determinasiyasını görməkdən ibarətdir. Aydın olur ki, cinayətkar davranış şəxsiyyətin özündən, xarici hallardan deyil, bütün bunların qarşılıqlı əlaqəsindən doğur.

E.Fromm elmi xidmətlərindən biri təcavüzkarlıq problemi üzərində dərin tədqiqat aparmasıdır. Mütəfəkkir ilk növbədə təcavüzkarlığın tiplərini təhlil etməyə söy göstərmişdir.

Təcavüzkarlığın tipləri. E.Fromm insanda baş qaldıran təcavüzün iki növünü aşkar etmişdir.

Birinci növ – bu, fərdin və nəslin yaşamasına xidmət edən müdafiəedici və ya xoşkeçiyətli təcavüzdür. Təcavüzün bu növü xarici təhlükəyə və ya hücumu, yaxud da qaçışa verilən reaksiyanın anadangəlmə qabiliyyət olmasından ibarətdir. Xarici təhlükənin yox olduğu zaman belə reaksiyalara təhrikəedici impuls da, bir qayda olaraq sakitləşir, süstləşir.

İkinci növ – bu, amansızlıq və pozğunluq formalarında təzahür edən təcavüzdür ki, E.Fromm onu bədkeçiyətli təcavüz adlandırmışdır. Təcavüzkarlığın bu növü mümkün dağıdıcı effektə maksimum dərəcədə cəhd göstərilməsilə müşahidə olunur. Belə bədkeçiyətlilik heyvanlara deyil, ancaq insana xasdır. Bədkeçiyətli təcavüz bioloji uyğunlaşmaya, yaşamağa və nəslin davamına kömək etmir və o, öz mahiyyətinə görə anomaliyadır.

Ehtiraslar. Şəxsiyyətin sabit strukturuna inteqrasiya olunan ehtiraslar ya **rasional**, ya da **irrasional** ola bilərlər. Məsələn, başqa insana, hər hansı canlı məxluqata sevgi kimi ehtiraslar rasionaldırlar.

Rasional ehtiraslar sevinc duyğularını və həyatın bütövlüyünü gücləndirirlər. Bu ehtiraslar həm şadlıq hissələrinə, həm də həyatın özünə xüsusi mənə verirlər.

İrrasional ehtiraslar nifrətdən, xəsislikdən, qısqanlıqdan, qibtədən və həssəddən ibarətdir. İrrasional ehtiraslar insan varlığına dramatik elementlər gətirir və bunlar həyatın tezliklə dağılmasına gətirib çıxaran ehtiraslardır.

Həm rasional, həm də irrasional ehtiraslar insan həyatına maraqlı xarakter verir, həyatı bəzən fərəh, bəzən isə qorxu hissələri ilə rəvnəqləndirir, insan həm yeni arzuların, həm də vahiməli yuxuların qoynunda həyatdan həzz alır, mənəvi cəhətdən zənginləşir, həyat ona bəzən miflər və nağıllar aləmini, bəzən isə poeziya, roman və pyes süljetlərinin əhatəsində həyatdan zövq alır.

Nekrofil xarakter. E.Fromm nekrofil kimi pozğun meyllərin təzahürələrinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. O, nekrofil xarakter dedikdə, insanın ölü materiyaya aludəçiliyini, dağıtmaq naminə dağıtmaq istəyini, canlı cənsizə çevirməkdə təzahür edən ehtiraslı arzusunu, canlı əlaqələrlə zorakılıqla kəsmək niyyətini başa düşürdü.

Nekrofil xarakterin fərqləndirici xüsusiyyəti mütləq əksər problemlərin və münaqişələrin həlli üçün zorakılığın ən əlverişli vasitə olmasına inanmadan ibarətdir. Bütövlükdə nekrofil xarakterlərlə nisbətən nadir hallarda təsadüf olunur və bu, xalis patoloji hallardan ibarətdir.

Zorakılığın daxilən qadağan olunması. E.Fromm hesab edir ki, insan varlığında zorakılığa və qətlə qarşı daxili qadağanlar mövcuddur. Bununla bağlı çoxsaylı şahadətlər və sübutlar mövcuddur. Məsələn, insanların heyvanlara bağlanması nəticəsində insanla heyvan arasında şəxsi əlaqələr yaranır. Belə əlaqənin yaranması nəticəsində insan bəzən qidalandırdığı ev heyvanını öldürə bilmir, çünki qarşılıqlı bağlılıq belə məhvəedici hərəkəti və niyyəti aradan qaldırır.

Bundan başqa, insanlarda bəzən hansısa dağıdıcı, məhvəedici hərəkətlərdə, kiminsə qətlə yetirilməsində iştirak etdiyinə görə təqsir hissi yaranır. Bu insanda ona görə baş verir ki, istənil qətl hadisəsi bütün canlıların dinc birliyinin bütövlüyünü pozur. Məsələn, hinduizmdə ən qədim zamanlardan ilk duanın canlı varlıqların qətlə yetirilməsini qadağan etməsi heç də təsadüfi hal deyildir. İslam dini də təşəkkül tapdığı vaxtdan bütün müsəlmanlara ev heyvanlarına qayğı ilə yanaşmanı tövsiyə etmişdir.

Qətlin daxilən qadağan olunması aşağıdakılardan irəli gəlir:

¹ Формм Э. Душа человека. М., 1992, с.27.

² Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.288.

1) insanın bütün canlılarla ümumiliyi hissindən;

2) insanın digər adamlarla dərin əlaqələrinin olmasının hiss edil-məsindən.

Yuxarıda göstərilənlər əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, cinayətkarlığın köklərinin və motivlərinin sosioloji tədqiqi cəmiyyətdə iki amilin – şəxsi, yəni fərdi və sosial, situasiyalı amilin təhlili ilə səciyyələndirilir.

Müasir Amerika sosiologiyasının klassiki Robert Kinq Merton (1910-2003) şəxsiyyətin tipləri haqqında nəzəriyyənin yaradıcısıdır. O, sosiologiyanın leksikonuna E.Dürkheymin tərəfindən daxil edilən, sosial davranışı əxlaq və hüquq normalarından yayınan subyektin şüurunda baş verən proseslərə dair anomiyə kateqoriyasından istifadə etməyə səy göstərmişdir. Bu, **anormativ davranışın determinasiyası** ilə bağlıdır.

R.Merton tabe olmama cəhdinin, sosial normaları pozmanın insan təbiətinin özündə kök salmasına dair yayılmış ehtimalları kənara atır. Çünki R.Merton belə izahı yararsız hesab edir və əsaslandırmağa çalışır ki, insanı asosial hərəkətlərə sövq edən çoxsaylı qeyri-bioloji xarakterli şərtlər mövcuddur. Onun fikrincə, sosial strukturların müəyyən vəziyyəti elə hallar doğurur ki, bu zaman qeyri-əxlaqi və hüquqazidd davranış qanuni, qanunauyğun şəkildə alır.

R.Mertonun nəzəriyyəsinə görə, əxlaqi-hüquqi fərdlərin şüuruna və psixikasına spesifik təzyiqlər göstərən elə sosial strukturlar mövcuddur ki, onlar ağılsız nəticələr doğururlar. Şəxsiyyətin sosial imperativlərə tabe ola bilməsi əvəzinə tabesizlik nümayiş etdirdiyi vaxt həmin nəticələr mövcud olan gəzəntilərlə qarşıdurma olurlar.

R.Merton özünün «Sosial nəzəriyyə və sosial struktur» kitabında davranış reaksiyasının beş tipini fərqləndirir. Belə fərqləndirmə fərdin sosial təcrübəni qavraması, onun sosial dəyərlər və davranış normaları sistemə adaptasiya olunması, uyğunlaşması ilə əlaqələndirir. O, buna uyğun olaraq konkret fərdin iki sosial koordinatlardan hansını «qəbul etməsindən» və hansını «rədd etməsindən» asılı olaraq uyğunlaşmanın beş tipini fərqləndirir. Həmin tiplərin qısa xarakteristikası aşağıdakılardan ibarətdir.¹

Konformist şəxsiyyət (ingiliscədən götürülmüşdür – conform – razılaşdırmaq mənasını verir) birinci tipə aiddir. Bu tipə aid edilən

şəxsiyyət cəmiyyətə uyğunlaşmanı, adaptasiya olunmağı danışıqsız qəbul edir.

İnnovasion şəxsiyyət (latıncadan götürülmüşdür – innovatio – təzələnmə, yenilənmə mənasında işlədilir) ikinci tipə daxildir. Bu tiptən olan şəxsiyyət cəmiyyətə adaptasiya olunur, hökmran məqsədləri (şəxsi uğurları, nüfuzu, zənginliyi, hakimiyyəti) qəbul edir, lakin məqsədlərə nail olmanın ənənəvi yollarını və vasitələrini «rədd», inkar edir.

Ritualistik şəxsiyyət (latıncadan götürülmüşdür – ritualis – ayin mənasını verir) üçüncü tipə aiddir. Ritualistlər (ayınçılar) hökmran məqsədləri rədd edirlər. Lakin onlar davranış normalarına, müəyyən edilmiş adətlərə, mərasimlərə, etiketlərə əməl etməyə səy göstərir, yəni formal olaraq davranışın hökmran xəttinə, «oyun qaydalarına» əməl edirlər.

Retrist şəxsiyyət dördüncü tipə daxildir. Bu həmçinin təcrübə edilmiş tip (latıncadan – retratio – gedir, təklənir mənasında işlədilir) də adlandırılır. Bu, şəxsiyyətin çox nadir hallarda təsadüf olunan tipidir. O, hamılıqla qəbul olunmuş məqsədlərə nail olmanın hökmran vasitələrini və hökmran məqsədləri rədd edir.¹

Qiyamçı şəxsiyyət beşinci tipə aid edilir. Belə şəxsiyyət adətən, sosial məqsədlərə nail olmanın məqsədlərini, vasitələrini, üsullarını və metodlarını inkar edir. Qiyamçı şəxsiyyət qədim, ənənəvi məqsəd və vasitələrin əvəzinə məqsədlərə nail olmanın yeni məqsədlərini və üsullarını irəli sürür. Bu tip şəxsiyyət hökmran dəyərləri yeni dəyərlərlə əvəz etməyə cəhd edir. R.Merton yazır: Qiyam... dəyərlərin tamamilə yenidən qiymətləndirilməsi ilə səciyyələndirilir»².

Adətən, kriminal tip kimi səciyyələndirilən qiyamçı şəxsiyyət haqqında R.Mertonun nəticələri və məhdud imkanlar zamanı həmin tipin yüksəldilmiş sorğuları ilə bağlı mülahizələri, habelə belə şəxsiyyətlə cəmiyyət arasında münaqişə barəsində müddəaları hüquq sosiologiyası və kriminologiya sahəsindəki mütəxəssislər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, indiki şəraitdə cinayətkarların sayının artmaqda davam etməsi və bunun insan sivilizasiyasının inkişaf tarixinin kriminal şəxsiyyətlər olan canilərin, qatillərin və terrorçuların ağılsız qanunauyğunluğu ilə müşayiət olunması sosioloji və sosial-psixoloji tədbirlərin daha da gücləndirilməsini zəruri edir.

¹ Uyğunlaşmanın tipləri haqqında ətraflı bax: Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.290-293.

¹ Мертон Р. Социальная структура и anomия //Социологические исследования, 1992, №3, с. 104-105.

² Yəni orada, s.93.

Qanuna itaətli vətəndaşlarla müqayisədə cinayətkarların şəxsiyyətinin öyrənilməsilə bağlı tədqiqatçılar tərəfindən son on il ərzində əldə olunmuş nəticələri bəzi fərqləndirici, o cümlədən psixoloji xüsusiyyətlərin olması haqqında inandırıcı şəkildə şəhadət verir. Bundan başqa, cinayətkarların şəxsiyyətinin öyrənilməsinin nəticələri həmin xüsusiyyətlərin məzmununu, şəxsiyyətin strukturunda və cinayətkar davranışın mexanizmində onların rolunu açmağa imkan verir.¹

Yekunda qeyd etmək lazımdır ki, kriminal şəxsiyyətin təhlilinə həm antropoloji, həm də psixoloji yanaşma özünəməxsus müəyyən «məhdudiyyət» də malikdir. Onların bu «çatışmazlığı» ondan ibarətdir ki, onlar kriminal şəxsiyyətin hərəkətlərinin daxili təhrikedici motivlərini sosial amillərlə hələ zəif əlaqələndirirlər.

3. Kriminal şəxsiyyətə müasir yanaşma

Son yüzillik ərzində hüquq elminin müxtəlif sahələrinin səyi ilə toplanmış bütün empirik materiallar, bütün fərziyyələr, hipotezalar, elmi nəticələr və təhlil edilən problemlə bilavasitə məşğul olan nəzəriyyələr şəhadət verirlər ki, cinayətkarlıqla və digər hüquq pozuntuları ilə mübarizə nəinki bu sosial təhlükəli kriminal əməllərin kökünü kəsmir, hətta onların artım səviyyəsinin aşağı düşməsinə belə yardım edə bilmir. Əksinə, elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətləri, cəmiyyətin irəliləyişə doğru intensiv inkişafı və yeni texnologiyalarla təchiz olunmuş sosial strukturların yaranması cinayətlərin yeni təzahür formalarının meydana gəlməsini şərtləşdirmişdir. Əlbəttə bu, bütün müasir sivil cəmiyyətlər üçün nə qədər təəssüfedicə və narahatedicə hal olsa da, biz, cəmiyyətin bu qanunauyğunluğu ilə barışmaq məcburiyyətindəyik.

Lakin problemin daha bir cəhətinə də diqqət yetirmək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, təzahür edən yeni cinayət formaları, şübhəsiz ki, özünün spesifik kriminal şəxsiyyətini də yaradır. Elmi-nəzəri və praktiki məsələlərin təhlilləri əsasında tədqiqatçıların formalaşmış hüquqi mülahizələrinə uyğun olaraq «hüququ pozanın şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı minimum aşağıdakı iki zəminə əsaslanmağı» lazım bilinir:

1) fərdin insan təbiətində genlərlə qoyulmuş bioloji xüsusiyyətləri

anadangəlmədir və onlar şəxsiyyətin tələbatlar, meyillər, cəhdlər sistemində böyük təsir göstərirlər;

2) şəxsiyyətin, onun yönümlərində və dəyərlərində təzahür edən sosial xüsusiyyətləri».¹

Fikrimizcə, yuxarıda göstərilən birinci zəminin əsas mahiyyətinin nədən ibarət olması müəlliflər tərəfindən natamam aydınlaşdırılmışdır. İnsan təbiətində genlərlə qoyulmuş bioloji xüsusiyyətlərin anadangəlmə olmaları və şəxsiyyətin təbiətinə təsir göstərmələri ilə razılaşmaq olar. Lakin həmin bioloji xüsusiyyətlərin nədən ibarət olması bizim üçün qaranlıqdır. Müəlliflərin mövqeyindən belə məlum olur ki, həmin xüsusiyyətlər yalnız cinayət törətməyə sövqedicə xüsusiyyətlərdir. Müəlliflər bioloji xüsusiyyətlər deyil, «mənfəi bioloji xüsusiyyətlər» ifadəsindən istifadə etsəydilər daha düzgün olardı. Məsələyə onların mövqeyindən yanaşdıqda belə bir mənzərə yaranır: əgər ata oğru və ya qatildirsə (məşhur hind aktyoru və rejissoru Rac Kapurun rejissoru olduğu və baş qəhrəman rolunda çıxış etdiyi «Avara» filmində hakim Re-qunatın bütün fəaliyyəti boyu təkrar etdiyi kimi: oğru atanın oğlu ancaq oğru ola bilər), deməli, oğul, yaxud qız da oğru və ya qatil olacaqdır. Bu mülahizələri eynilə ikinci zəminə də şamil etmək olar. Onu da əlavə etməyi vacib sayırıq ki, yuxarıda göstərilən nəzəri mülahizələrlə nə cinayətkarlıqla səmərəli mübarizə aparmaq, nə də cinayətkarların şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərini ətraflı öyrənmək qeyri-mümkündür. Unutmaq olmaz ki, şəxsiyyətin sosial xüsusiyyətləri hansısa fəvqəltəbii qüvvələrin məkanında deyil, cəmiyyətdə formalaşır. Babası və ya atası qorxunc cinayətkar olub, lakin övladları layiqli vətəndaşları kimi yetişmiş fərdlər tarixə məlumdur.

Deməli, cinayətkarlığın nəsilən-nəslə genetik yolla keçməsinə qəti surətdə təsdiq etmək olma. Doğrudur, valideynləri ayaşılıqla, sərəxoşluqla və hətta oğurluqla məşğul olan ailə mühitində yetişən fərdlərdən analoji əməllərin törədilməsini gözləmək olar. Bunu eynilə müəyyən sosial qrupa, kollektivə və yaxud sosial birliyə də şamil etmək olar. Çünki kriminal mühit kimi formalaşmış belə qurumlar öz sıralarında olanları cinayətkar kimi yetişdirməyə bilməzlər. Bu onların məqsəd və məramına, həyat tərzinə və kriminal məşğuliyyətinə zidd olardı. Hər bir sosial mühit yalnız öz sosial vərdislərinə və göstərişlərinə uyğun fərdlər tərbiyə edir

¹ Антоян Ю.М., Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Личность преступника. Санкт-Петербург, Юридический центр Пресс, 2004, с. 48-49.

¹ Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.290-293.

və yetişdirirlər. Əks təqdirdə onlar öz-özünə məhv olub gedərdi və Yer üzündə nə cinayətkar, nə də cinayətkarlıq olmazdı.

Göstərmək zəruridir ki, keçmiş Sovet alimləri sosial-bioloji problemləri fəal surətdə tədqiq etsələr də, sosial təhlükəli kriminal əməllərdə hər hansı genetik zəminlərin olduğu həmişə inkar etmişlər. Məsələn, hüquqşünas-alim N.A.Struçkov təsdiq edirdi ki, «şəxsiyyətin cinayətkar keyfiyyət və xassələri kimi, cinayətkar şəxsiyyət də mövcud deyildir və buna görə də cinayətkarlığın bioloji səbəbləri yoxdur.¹ Akademik P.N.Fedoseyev də belə hesab edirdi ki, «cinayətkarlığın köklərini insanın bioloji keyfiyyətlərində axtarmaq lüzumsuzdur...».² N.P.Boçkov isə qəti surətdə bəyan edirdi: «Cinayətkarlıq bioloji kateqoriya deyil».³

Biz bundan əvvəlki paraqraflarda cinayətkarın və cinayətkarlığın bioloji xüsusiyyətlərindən danışarkən tamamilə başqa mövqe əks etdirdik. Lakin oxucu nəzərə almalıdır ki, təhlil edilən problemin həllinə dair elmi mülahizələrin irəli sürülməsindən bütöv yüzillikdən artıq bir zaman keçmişdir. Əgər söhbət kriminal şəxsiyyətə müasir yanaşma haqqında gedirsə, ifadə olunan fikir və mülahizələr də tamamilə yeni olmalıdır. Unutmaq olmaz ki, XIX yüzilliyin kriminal şəxsiyyəti ilə XXI yüzilliyin kriminal şəxsiyyəti arasında böyük fərqlər vardır. Bu ondan irəli gəlir ki, cinayətlərin ayrı-ayrı kateqoriyalarının sosial təhlükəlilik dərəcəsində və xarakterində, yaxud törədilməsi üsullarında baş vermiş və verməkdə olan dəyişikliklər eynilə cinayətkarların da şəxsiyyətinin bəzi xüsusiyyətlərində dəyişikliyə səbəb olmuşdur. Fikrimizi daha da aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı bəzi məqamlar üzərində dayanaq.

Məsələn, nə qədər ki, odlu silah ixtira edilməmişdi, belə bir silahla insanı qətlə yetirmə, onu gəzdirmə, gizlətmə, ondan istifadə, eləcə də onu satma barəsində söhbət gedə bilməz. Deməli, insanı həyatdan məhrum etmənin ən asan cinayət aləti olan odlu silahı daşıyan kriminal şəxsiyyət də olmamışdır. Nəticə: odlu silahla insanı qətlə yetirən şəxs, belə əməli soyuq silahla və ya küt alətlə qətlə yetirən şəxsdən daha ağır cinayətkardır.

Təyyarələr və digər uçan aparatlar olmadığı dövrdə cinayət hüququ

¹ Стручков Н.А. О механизме взаимного влияния обстоятельств, обуславливающих совершение преступления // Советское государство и право. 1966, №10, с.115.

² Федосеев И.П. Проблема социального и биологического в философии и социологии //Биологическое и социальное в развитии человека. М.,1977, с.27.

³ Бочков И.П. Методологические и социальные вопросы современной генетики человека //Вопросы философии, 1981. № I. с.53.

hava gəmisinin qaçırılması cinayətini tanıyırdı. Nəticə: hava gəmisini qaçıran şəxs, minik avtomobilini qaçıran şəxslə müqayisədə daha qorxunc cinayətkardır.

Başqasını insan immun çatışmazlığı virusu ilə yoluxdurma əməlini cinayət hüququ elmi yalnız həmin xəstəliyin kütləvi hal almasından sonra onu kriminallaşdırdı. Nəticə: belə virusu yoluxdurən şəxsin əməli, təhlükədə qoyma əməlini törədən şəxslə müqayisədə daha ağır cəzaya məhkum olunur.

Elektron-hesablayıcı maşınlardan istifadə şəbəkəsinin genişlənməsi, habelə onun təkmilləşdirilməsi nəticəsində kompüter informasiyası sferasına cəmiyyətdə meylin həddən artıq artması son həddə kompüter informasiyası sahəsində cinayətlər kateqoriyasının yaranmasına səbəb oldu. Nəticə: kriminal şəxsiyyətlərin daha bir şəbəkəsi özü üçün həyatilik qazandı.

İqtisadiyyatın intensiv inkişafı nəticəsində havanın, suyun, bitki və heyvanat aləminin qorunub saxlanması təhlükəli vəziyyətə gətirib çıxardı. Atmosferin çirkləndirilməsi elə bir həddə gəlib çatdı ki, ekoloji cinayətlər təşəkkül tapdı. İndi artıq ekoloji cinayətlər mübarizə milli dövlət hədudlarından kənara çıxaraq dünya birliyinin global problemlərindən birinə çevrilmişdir. Şübhəsiz ki, milli ölkə daxilində insan sağlamlığına zərər vuran ekoloji cinayətlərin subyektləri ilə müqayisədə, eyni əməllə eyni vaxtda bir neçə dövlətə və onun vətəndaşlarının sağlamlığına zərər vuran subyektlər daha təhlükəlidir.

Müasir cinayət hüququnun və cinayət qanunvericiliyinin təzələnmiş normaları əsasında belə misalların sayını çoxaltmaq olar. Bununla əlaqədar deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək istərdik ki, **cinayətlərin hər bir kateqoriyası, eləcə də onların yeni təzahür edən hər bir forması öz cinayətkar mühitini və kriminal şəxsiyyətini yaradır.**

Yuxarıda göstərilənlər əsasında şəxsiyyəti cinayətkar kimi xarakterizə edən bəzi xüsusiyyətlərin üzərində dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, kriminal əməl törətmiş hər bir insan, hər şeydən əvvəl, şəxsi keyfiyyətlərinə görə qiymətləndirilməlidir. Çünki hər hansı kriminal əməlin törədilməsi dərhal onu törətmiş şəxsin kriminal şəxsiyyət olmasına dəlilət edə bilməz. Buna görə də hər hansı cinayətkarın şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsi prosesində aşağıdakı bir sıra xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasını məqbul hesab edirik.

ON İKİNCİ FƏSİL

CİNAYƏT CƏZASININ SOSİOLOGİYASI

I. Cinayət cəzasına yanaşmanın sosioloji xüsusiyyətləri

Cəza – bu, şəxsiyyət tərəfindən dini, əxlaqi və hüquqi xarakterli sosial normaların pozulmasına cavab olaraq dövlətin müvafiq tənzimləyici-repressiv sanksiyaların tətbiqi növündə verdiyi reaksiyanın reaktiv formasıdır. Tərədilmiş sosial təhlükəli kriminal əmələ qarşı dini və əxlaqi sanksiyaların çatışmazlığı zamanı cəmiyyət və dövlət hüquqi vasitələrə müraciət edir. Məhz hüquqi vasitələrin köməyiylə ədalət bərpa olunur.

Sosiologiyanın xüsusi bilik sahəsi olan hüquq sosiologiyası sosial normaların bir növü kimi hüquq normalarının yaranmasını, bu normaların real həyatda və hüquq tətbiqetmə praktikasında sosial qüvvəsini təhlil etməklə yanaşı, cinayət cəzasının da tədqiqini vacib problemlərdən biri hesab edir. Təsadüfi deyildir ki, cəzalandırma fəaliyyətinin məqsədləri, vasitələri və nəticələri haqqında ilk əsərlər ümumsosioloji planda işlənib hazırlanmışdır. Belə əsərlər içərisində Çezare Bekkariyanın «Cinayətlər və cəzalar haqqında» əsəri daha məşhur olmuşdur.

Ç.Bekkariya adı çəkilən əsərində tərədilmiş cinayətlə tətbiq edilməli olan cəza tədbiri arasında uyğunluğun zəruriliyi haqqında danışır, cəzanın başlıca məqsədinin qorxutmaq və vahimələndirmək hesab edildiyi feodalizm dövründə ədliyyənin sətir mövqeyini və özbaşınalıqlarını ifşa edirdi. Cinayətkarı yeni ictimai təhlükəli əməllər törətməkdən fiziki çəkindirmənin ən ifrat forması ölüm cəzası idi.

Feodal cinayət hüququnun qəddarlığını və ədalətsizliyini, aristokratiyanın hiyləgərliyini və istibdadını, kilsənin qanunazidd fəaliyyətini və özbaşınalığını tənqid edərək, Bekkriya cinayət hüququnun aşağıdakı prinsiplərini formalaşdırmışdır:

- a) qanunçuluq (qanunda göstərilməyən əməl cinayət və cəzalanmalı olan əməl sayıla bilməz);
- b) qanun qarşısında vətəndaşların bərabərliyi;
- c) cəzanın cinayətin vurduğu ziyana uyğunluğu;
- d) məsuliyyətin labüdlüyü;
- e) sosial tədbirlər həyata keçirməklə cinayətlərin qarşısının alınması.

Birincisi, hər bir fərd öz təbiəti etibarilə həm xeyrə, həm də şərə meylli ola bilər. Belə meyl onun daxili aləmi ilə zahiri cizgilərinin qarşılıqlı vəhdətində təzahür edə bilər. Məlumdur ki, insanın bütün daxili məziyyətləri, faydalı, yaxud zərərli niyyətləri zahiri hərəkətləri vasitəsilə ifadə olunur. Deməli, C.Lombrozoya uyğun olaraq cinayətkarın şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsində onun sifətinin fərqləndirici əlamətlərinə (bu əlamətlər haqqında yuxarıda artıq danışılmışdır) diqqət yetirilməsi vacibdir:

İkincisi, cinayətkarın şəxsiyyəti qiymətləndirilərkən sosial xüsusiyyətlərin nəzərə alınması vacibdir. Belə xüsusiyyətlərə fərdin yaşadığı və tərbiyə aldığı şərait, cəmiyyətdəki əlaqələri, yəni onun təhsil aldığı və ya işlədiyi, münasibətlər qurduğu həmyaşıdlar mühiti, cəmiyyətə baxışları və sosial dəyərlərə yönümü, təhsilə və əməyə münasibəti, fəaliyyət və ya məşğuliyyət növü, insanlara və bütövlükdə insanlığa münasibəti, rəğbət bəslədiyi və ya bəsləmədiyi vərdisləri, tütünə, spirtli içkilərə və narkotik maddələrin istehlakına olan meylləri, idmana və musiqiyə həvəsi, qumar oyunlarına meyliyi, estetik zövqü və s. aid edilə bilər.

Üçüncüsü, hər bir fərd özünəməxsus daxili zənginliyə, təbiətə və mənəviyyata malikdir, Tərədilmiş hər bir cinayətin insanın daxili niyyətlərinin zahiri təzahürü olduğu artıq qeyd olundu. Lakin insanın daxili təbii əlamətlərinin onun zahirdə etdiyi hərəkətlərlə uyğunlaşmaması da heç kəsdə şübhə doğura bilməz. Deməli, cinayətkarın şəxsiyyəti qiymətləndirilərkən onun daxili təbiəti ilə zahiri hərəkətlərinin qarşılıqlı vəhdətinin nəzərə alınması zəruridir.

Yuxarıda göstərilənlər əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kriminal şəxsiyyətə müasir yanaşmada onun xarici görünüş əlamətləri, sosial xüsusiyyətləri və daxili təbiəti əsas götürülməlidir. Cinayətkarın şəxsiyyətini yalnız göstərilən üç əsas xüsusiyyətlərin üzvi vəhdətini müəyyən etməklə qiymətləndirmək olar.

Ç.Bekkariya feodal ədliyyəsinin əsaslarına qəsd edən idcəyaları yeni humanist prinsiplərə söykənərək öz dövründə, habelə bütün sonrakı zamanlarda rəşonal cinayət-hüquqi şüurun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.¹ Başqa sözlə, İtalyan mütəfəkkiri cinayət cəzasına yeni baxışın əsasını qoymuş və təsdiq etmişdir ki, cəzanın məqsədi insana işgəncə verməkdən və onu İztirab çəkməyə düçar etməkdən İbarət deyil. Cəzalandırma təqsirkarı cəmiyyətə zərər vurmaqdan çəkİndirməyə və yenİdən cinayətlər törətməkdən çəkİndirməyə xİdmət etməlidir. Ona görə də Ç.Bekkariyanın cinayət cəzasının törədİlmİş cinayətə uyğun olması haqqında idcəyaları burjua cinayət hüququnun formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Kəçmiş yüzİllİklərdə cəzanın sistemi haqqında ümumi təsəvvürlərə malik olmaq üçün ilk növbədə qeyd etmək zərurİdir ki, hələ İki min il bundan əvvəl cəmiyyətin həbsxanalar və digər həbs yerləri barədə müasir dövr anlamında olduđu kimi təsəvvürləri olmamışdır. Cinayətkarların məruz qaldıqları cəzalar ən müxtəlif üsullarla icra olunmuşdur. Belə ki, cəmiyyəti cinayətkarlardan qorumaqdan ötrü müxtəlif təcridetmə vasitələri tətbiq edilmişdir. Onların dərin quyulara atılması, yaxud əli-qolu bağılı hündür qayalardan və təpələrdən atılması, belə qaynar sulu samovar bağlanıb qaçırılması və s. adi hal olmuşdur.

Ümumdövlət və hüquq tarixində cəzaçəkmə yeri kimi həbsxanaların və digər saxlama yerlərinin meydana gəlməsinə dair tarixi məlumatların sayı çox azdır. Cəzanın sistemi haqqında məlumatlar verilsə də, cəzaçəkmənin realizə olunması ilə bağılı şəhadətlər demək olar ki, yox dərəcəsinədir.

Məsələn, hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, həbsxanalar sistemi dövlətin İqtisadi cəhətdən möhkəmləndiyi və məhbusları öz öhdəsində saxlamağı bacarığı vaxt təşəkkül tapmışdır. Rusiyada xəndəklər yalnız XVIII əsrdə həbsxanalarla I Pyotrun Hakimiyyəti dövründə əvəz olunmuşdur. Belə həbsxanalar cəmiyyəti cinayətkarlardan qorumaqdan ötrü lazım gəlmişdir.²

Qədim dövrlər və XX əsrin başlanğıcınadək mövcud olmuş yüzİllİklər hələ ki, vahimələndirici cəzaların tətbiq edildiyi dövrlər kimi təsvir olunurlar. Müxtəlif üsullarla (asmaq, boyunu balta və ya qılıncla

¹ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququnda cəza problemi: tarix və müasirlik. Bakı, BDU, 2009, s.72-73.

² Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.317.

vurmaqla, tonqalda yandırmaqla və s.) geniş tətbiq edilən ölüm cəzası ilə yanaşı, bədənin müxtəlif üzvlərinin kəsilməsi ilə müşayiət olunan bədən cəzaları da tətbiq edilmişdir. Fiziki işgəncələrdən xüsusən də təqsirkarların və ya şübhə edilən şəxslərin İstintaqı zamanı geniş istifadə edilmişdir. Zəncirlə, çubuqla və dəyənəklə döymə ən adi hallardan biri olmuşdur. Şübhə edilək şəxsin hətta törətmədiyini cinayəti onun etiraf etməsindən ötrü ən müxtəlif vahimələndirici vasitələr işə salınmışdır. Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, Latin Amerikasında cəlladlar boğmaq metoduna üstünlük verirdilər. Həm işgəncə adlandırılan cəzalandırma ən çirkin forma hesab edilmişdir. İnsanın müqavimətini qırmaq, iradəsini sındırmaq üçün onun başını su ilə dolu vannaya salaraq xeyli müddət saxlayır və sonra dİndirməni davam etdirirdilər.¹

Deməli, cinayətə görə cəzanın sosial-tarixi formaları özündə aşağıdakıları ehtiva edir:

1) **İntiqam** – cinayətkar cinayətin qurbanının şəxsinə onun qohumları tərəfindən cəzalandırılır;

2) **əvəz** – cinayətkarın cəzalandırılmasında dövlətin və ilk növbədə ədalət mühakiməsi kimi xüsusi aparatın fəal rolunu nəzərdə tutan cəzalandırma, mükafatlandırma;

3) **əvəz** – yuxarı qüvvələr tərəfindən ömürlük cəza və metafizik ölümlə nəticələndirilən cəzalandırma.

Cəzanın müasir təbii-hüquqi izahı nəinki ümumiyyətlə hüququn və ədalətin təntənəsinə xİdmət etmiş, həm də hüququn subyekti kimi onu mühakimə edənlərlə müqayisədə cinayətkarın özünün ədalətin bərpasında maraqlı olmasını şərtləndirmişdir. Cinayətkar (təbii hüquq nöqtəyindən) o halda mənəvi rahatlıq tapır ki, törətdiyi cinayətə görə haqlı cəza aldığı hiss edir, verilən cəzanın öz törətdiyi əməlin əvəzi, mükafatı olduğuna inanır.

Pozitiv-hüquqi konsepsiyalarda cəzalar zəruri sosial müdafiənin və təcrübə məqsəduyğunluğun motivlərini əldə edirlər. Ayrı-ayrı vətəndaşların özbaşmalılıqlarından özünü qorumağa səy göstərən dövlət məhz həmin motivləri rəhbər tutaraq cinayətkar iradə tərəfindən hər hansı kriminal cəhdlərin qarşısını almağa həmişə hazır olur.

Cəzanın fəlsəfi, etik və sosial-psixoloji aspektləri nə bu günün, nə də dünyanın sosioloji tədqiqatlarının mərkəzində duran problem deyildir.

¹ Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.318.

Cəzanın tarixi aspektlərinin təhlilinə ətraflı diqqət yetirən prof. F.Y.Səməndərov yazır ki, cəza çox qədimlərdən tətbiq edilmiş, bundan sonra da tətbiq ediləcəkdir. Cəzanın tətbiqinə dair konkret tarix mövcud deyildir. Hər halda Barbar cəmiyyətin son inkişaf dövrü talion qaydaları ilə bağlı olmuşdur. Talion qaydaları icma, qəbilə, tayfa münasibətlərini daha korrekt tənzim etmiş, hüduzsuz qırğınların qarşısını almış, mədəni cəmiyyətə keçidin bir körpüsü rolunu oynamışdır. Cəza cəmiyyətlə, dövlətlə və hüquqla bağlı olmuşdur.¹ Göründüyü kimi, nəticə çıxarmaq çətin deyildir ki, cəza həmişə və hər yerdə cinayətlə qoşa addımlamışdır. Cəzanı cinayətin bilavasitə özü doğurmuşdur. Lakin fərq ondadır ki, bəşəriyyətin tarixinin müxtəlif inkişaf pillələrində onun tətbiqi üsullarına əsaslı fərqlər olmuş, tarixi inkişafın bir pilləsində o, vahimələndirici, digər pilləsində bərpəedici, üçüncü bir pilləsində isə tədbir səciyyəsi daşmışdır. Deməli, öldürücü, məhvedici cəza əslində cəza deyil, onu özbaşınalıqla tətbiq edənlərin özünün cinayəti olmuşdur. Cəzanın zəruri tədbir olması o vaxt təzahür edir ki, o, qanunla müəyyən edilmiş həddə və cinayətin ağırlığına uyğun olaraq tətbiq edilir, cinayət cəzasına məruz qalan sosial subyekt törətdiklərinin əvəzinin nədən ibarət olduğunu və cəmiyyətə hansı ziyanı vurduğunu dərk edir.

Tarixi və sosioloji tədqiqatlar şəhadət verir ki, cinayətkarlığın qarşısının alınmasında, hüququn və ədalətin bərpasında cəzanın sərtliyi və ya ağırlığı deyil, onun törədilmiş cinayət tərkibinə uyğunluğu pozitiv rol oynayır. Təqsirkar o halda mənəvi iztiraba və ya əzaba düşər ki, ona verilən cəzanın qanuni olduğuna inanır və məhz qanuni cəza onda peşmançılıq hissləri oyadır. Bunun əksini görə cinayətkar isə qəzəb hissilə boğulur, elə zənn edir ki, o, yalnız cəzasını çəkib qurtardıqdan sonra daha bir cinayət törətməklə bu haqsızlığı aradan qaldıra bilər. Ədalətsiz cəza bu zaman cinayətkarı törətdiyi mövcud əmələ görə aldığı cəzanın zəruriliyindən də sanki uzaqlaşdırır. Əslində o, öz layiq olduğu mükafatı qazanmışdır, lakin həmin mükafatın «çoxluğu» onda bir növ baş gicəllənməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də hər kəsə payını düşəni vermək daha məqsəduyğun olardı.

Vətəndaş cəmiyyətində cəza daha çox islahedici funksiyaya yaxındır. Təsadüfi deyildir ki, yüksək cəza tədbiri kimi ölüm cəzasının ləğv edilməsi haqqında məsələnin təşəbbüskarı qismində ilk növbədə dövlət

¹ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququnda cəza problemi: tarix və müasirlik. Bakı, BDU, 2009, s.120.

hakimiyyət orqanları deyil, adətən, vətəndaş cəmiyyətinin nümayəndələri çıxış edirlər. Bəs, nəyə görə məhz vətəndaş cəmiyyətində cəza öz sərtliyi və ya amansızlığı ilə deyil, məhz humanistləşdirilməsi ilə diqqəti cəlb edir?

Tarixi təcrübə göstərir ki, sosial-iqtisadi cəhətdən az inkişaf edən, hakimiyyətin mütləq və avtoritar xarakterə malik olduğu cəmiyyətlərdə cəza həmişə sərtliyi ilə seçilmişdir. Cinayət cəzalarının humanistləşdirilməsi isə həmişə inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə müşahidə olunmuşdur. İnkişaf etmiş cəmiyyətlərdə cəzaların humanistləşdirilməsi ənənəsi, ilk növbədə sanksiyaların tədricən yüngülləşdirilməsində, həbs cəzalarının ictimai işlərlə əvəz edilməsində cərimə kimi cəzaların tətbiqinin genişləndirilməsində ifadə olunur.

Mühüm məsələlərdən biri cəzanın effektivliyi problemdir. Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunduğu kimi, cəzanın effektivliyi məsələsi sosioloqların və hüquqşünasların diqqətini cəlb edən məsələlərdəndir. Məlum problemin həlli ətrafında xeyli təcrübə toplanmış, bu problemin təkcə nəzəri istiqamətdə deyil, həm də praktiki tədqiqi istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. Cinayətə görə tətbiq edilən cəzaların təzyiqi altında cəmiyyət üzvünü cinayətdən çəkəndirməyin mümkünlüyü məsələsini, bir çox müəlliflər effektivliyi müəyyən edən dəqiq kriteriya kimi qəbul etmir. Bu mülahizələrin müəllifi isə hesab edir ki, təklif edilən kriteriya xeyli abstraktdır.¹

Cinayət cəzasının təsirliliyi və səmərəliliyi onu özündə ehtiva edən qanunun legitimliyindən və mükəmməlliyindən çox asılıdır. Mükəmməl qanuna əsasən təyin edilən cəza da öz səmərəliliyi ilə seçilir. Digər mühüm cəhətlərdən biri isə cəmiyyət üzvlərinin qüvvədə olan qanunlar və eləcə də qanunun pozulduğu halda dövlətin tətbiq etdiyi məcburiyyət tədbirləri, o cümlədən cəzalar haqqında zəruri məlumatlara malik olmasıdır.

Tətbiq edilən cəzalarla əlaqədar müxtəlif kanallarla verilən hüquqi məlumat insanların hüquq düşüncəsini zənginləşdirir, onlara cinayət əməli və qanunun tələbi haqqında əlavə bilik verir. Bilik isə insanların hər cür əməli fəaliyyətinin zəruri şərti kimi çıxış edir. Burada hüquq düşüncəsi bir-biri ilə qarşılıqlı bağlı olan iki cəhət əlaqələndirir: birincisi, ictimai təhlükəli əməlin anlayışından ibarət məlumatın subyektə dərk olunmuş əksini yaradır, ikincisi, fərddə əməli fəaliyyət üçün əsas olan

¹ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququnda cəza problemi: tarix və müasirlik. Bakı, BDU, 2009, s.146.

məqsəd müəyyən edir. Birinci halda maddi olan (qanunun cəza hədəsi ilə müəyyən neqativ davranışdan çəkinmə tələbi) insanın idrakına «köçürülür», hüquq düşüncəsini zənginləşdirir, ikinci halda isə ideal olandan (hüquq düşüncəsindən) maddi olana (qanunun tələb etdiyi qaydada) əks keçidi məqsəd kimi qarşıya qoyur.¹

Beləliklə, cəza sosial nəzarətin spesifik institutudur. Təyin edilən cəza həmişə törədilmiş sosial təhlükəli əməlin cəmiyyət və dövlət tərəfindən mənfi qiymətləndirilməsi ilə bağlı olur. Başqa sözlə, nə cəmiyyət, nə də dövlət tərəfindən reaksiya verilməyən, yaxud mənfi qiymətləndirilməyən sosial təhlükəli əməl mövcud deyil və ola da bilməz. Cəzanın məqsədi təkcə hüquqların bərpasından ibarət deyil. Hər bir cəza cyni zamanda da sosial təhlükəli əmələ yol vermiş subyekti islah etməyə və yenidən tərbiyələndirməyə xidmət edir. Cəzanın arxasında cinayətlərin qarşısının alınması və eləcə də cəmiyyətin digər üzvləri tərəfindən onların törədilməsinə yol verilməməsi vəzifəsi dayanır.

2. Cinayət cəzasının funksiyaları

Artıq göstərdiyi kimi, cəza haqqında təlim öz inkişafında uzun bir tarixi yol keçmiş və müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Cəza haqqında müxtəlif dövrlərdə meydana gəlmiş təlimlər bir-birindən fərqlənmişdir. Belə fərqlər əsasən cinayət cəzasının rolunun və məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Bütün bunlar öz qanunvericilik ifadəsini dövlətlərin cinayət məəcəllələrində tapmışdır.

Cinayət cəzası – bu, son dərəcə mürəkkəb, çoxfunksiyalı, öz qarşısında müxtəlif məqsədlər qoyan və müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən çoxməqsədli hadisədir. Törədilmiş əmələ görə əvəz, potensial cinayətkarların vahimələndirilməsi, sosial ədalətin bərpa olunması, yenidən tərbiyə, məhkumun islah olunması – bütün bunların hamısı onda təzahür edir.² Ona görə də burada müəyyən edilməsi mürəkkəb olan başlıca cəhət hüquqşünaslar arasında cinayət cəzasının məqsədlərinə baxışlarda yekdil bir fikrin olmamasından ibarətdir. Cinayət cəzasının əsasını hansı məqsədlərdən təşkil etməsindən asılı olaraq onun funksiyaları müəyyən edilir.

¹ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququnda cəza problemi: tarix və müasirlik. Bakı, BDU, 2009, s.149.

² Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИИФРА, 2000, с.319-320.

F.Y.Səməndərov qeyd edir ki, cəzaya canlı varlıq kimi baxmaq yanlış olardı. Buna görə də cəzanın məqsədlərindən deyil, cəza qarşısına qoyulan məqsədlərdən danışmaq lazımdır. Cəza qarşısında insanlar tərəfindən **məqsəd qoyulur**. Qoyulan məqsəd cəzanın funksional təsiri ilə bağlıdır? Cəzanın məqsədinə dair müxtəlif fəlsəfi sistemlərdə fərqli fikirlər söylənilmişdir.¹ XIX yüzillikdən başlayaraq zamanəmizədək əksər kriminalistlər cəzanın integrativ xarakterli məqsəd izlədiyini qeyd edirlər.

Məlum olduğu kimi, cinayətkarlıqla mübarizənin ən mühüm cinayət-hüquqi vasitələrindən biri cəzadır. Dövlətin bu məcburiyyət tədbiri islahedici xarakterə malikdir. Cinayət cəzasına məhkum olunmuş şəxsi islah etmək bir növ həkimin xəstəni müalicə edib sağaltmasına bənzəyir. Xəstəliyin fəsadlarını adi müalicə üsulları ilə aradan qaldıra bilməyən həkim digər müalicə üsullarına, son həddə cərrahiyyə üsuluna əl atmalı olur. Bununla xəstəyə əziyyət verən bədənin üzvünün öz həyatiliyini tamamilə itirdiyi aşkar olunduqda, həkim onu kəsb atır. Lakin bunu şübhəsiz ki, məhkumla etmək qeyri-mümkündür. Penitensiar müəssisələrdə mövcud rejimə əməl etməyən məhkumlar barəsində daxili intizam qaydaları ilə nəzərdə tutulan tədbirlər görülür. Lakin təcrübə göstərir ki, belə tədbirlərin özü də bəzən müsbət nəticə vermir, çünki məhkumun islah olunduğu mühitin özünün iqlimi bir sıra hallarda buna mane olur. Ona təyin edilmiş cəzanın ədalətsiz olduğunu düşünən (və bəzən bu zənnində haqlı olan) məhkumun islahı və ya yenidən tərbiyə olunması heç də asan məsələ deyil. Bu məsələ də hazırda sosioloqları dərindən düşündürən problemlərdən biridir.

Təyin edilən cəzanın ədalətli olması xeyli dərəcə cəzanın izlədiyi sosial məqsəd baxımından nəticəli olmasına kömək edir. Cəza təyində ədalətliliyə nail olunması – kifayətləndirici meyar əsasında, bütövlükdə əməli, əməlin nəticəsini, cinayətin motivini, törədilən əmələ məhkumun münasibətini nəzərə almaqla məsuliyyətin və cəzanın fərdiləşdirilməsini nəzərdə tutur.² Qeyd etmək lazımdır ki, cəzanın izlədiyi sosial məqsədi də konkret fiziki şəxs – hakim reallaşdırır. Əgər cəzanı təyin edən hakim (və ya məhkəmə) cəzanı qərəzli mövqedən təyin edərsə, burada cəzanı nəzərdə tutan qanun norması deyil, məhz hakim ədalətsizliyə yol verir. Belə sosial haqsızlığın şahidi olan məhkumun islah olunması prosesinin

¹ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququnda cəza problemi: tarix və müasirlik. Bakı, BDU, 2009, s.129.

² Yəni orada, s.133-134.

sosial-psixoloji cəhətdən nə qədər çətin olduğunu asanlıqla təsəvvür etmək olar.

Elmi hüquq ədəbiyyatında dəfələrlə qeyd olunmasına baxmayaraq, hələ indi də bir sıra məhkəmələr cəza təyin edərkən təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətinin heç də bütün xüsusiyyətlərini nəzərə almırlar. «Cəza təyini və onun icrası ilə bağlı zəruri və kifayətləndirici tədbirlərin həyata keçirilməsi – bir tərəfdən cəzanın ümumi və xüsusi xəbərdarlığını təmin edir, digər tərəfdən cinayətkarın yenidən tərbiyə edilməsinə və onun düzgün əmək və həyat yoluna qayıtmasına qayğı göstərilməsini nəzərdə tutur».¹ Fikrimizə, müasir məhkəmələr məhz belə halları diqqətdən yayındırmamalıdırlar.

Cinayət hüquq nəzəriyyəsi cəzanın əsaslandırılması və məqsədləri haqqında təlimi ənənəvi olaraq fərqləndirir. Cəzanın əsaslandırılması haqqında məsələ tarixən öz kökləri ilə dövlətin xalq iradəsinin ifadəsi olmadığı dövrə aparıb çıxarır. Belə ki, həmin tarixi dövrlərdə xalq hələ dövlətin təşəkkülündə iştirak etmirdi və dövlət fərdə qarşı dayanmırdı. Lakin, hətta belə situasiyada fərdin dövlətin adından və onun məqsədləri naminə cəzalandırılmasının həyata keçirilməsi xüsusi bəraətə ehtiyac duymurdu.² İ.Kantın yazdığı kimi, «insanla yalnız başqa şəxsin məqsədlərinə nail olma vasitəsi kimi rəftar etmək olmaz və onu əşya hüququnun predmeti ilə qarışdırmaq düzgün deyil, çünki bunun əleyhinə olaraq, insanı onun anadangəlmə şəxsiyyəti müdafiə edir».³

Deməli, dövlət tarixən öz varlığının ilkin dövründə sadəcə olaraq «digər şəxs» qismində həmişə fərdə qarşı dayanmışdır. Dövlətin cəza vermədəki rolunun belə başa düşülməsi müasir hüquq fəlsəfəsində ikili mənada özünü doğrulda bilər:

1) sosial təhlükəli əməl törətmiş cinayətkar özü cəzalandırılmaq istəmişdir;

2) cinayətkar törətdiyi əmələ görə ona verilən cəzaya layiqdir.

Cinayət hüquq nəzəriyyəsinə müvafiq surətdə hüquq sosiologiyasında da cinayət cəzasının öz məqsədlərinə uyğun aşağıdakı dörd funksiyası fərqləndirilir:

a) əvəz;

b) xəbərdarlıq;

c) sosial ədalətin bərpası;

d) islah etmə.

Bu funksiyaların hamısı Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində öz ifadəsini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 41.2-ci maddəsinə uyğun olaraq cəza sosial ədalətin bərpası, məhkumun islah edilməsi və həmin məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə tətbiq edilir.

F.Y.Səməndərov qeyd edir ki, qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi cəzanın məqsədlərini qarışıq cəza nəzəriyyəsi mövqeyindən həll etmişdir.¹ Müəlliflərdən S.Ə.Vəliyev haqlı olaraq yazır ki, hüquq ədəbiyyatında cəzanın məqsədlərinə dair bir-biri ilə uyuşmayan müxtəlif mövqelər mövcuddur. Bunların içərisində ümdə qəbul edilən fikir, cəzanın xüsusi və ümumi xəbərdar edici məqsədlərə malik olması mövqeyi olmuşdur. ...Ən böyük mübahisə doğuran məsələ «tənbəh» və «əvəz çıxma» cəzanın məqsədi kimi təqdim edilən mövqə ilə bağlı olmuşdur.²

Cəzanın xüsusi və ümumi xəbərdar edici məqsədlərinin hüquq sosiologiyasının məlum problemlə bağlı tədqiqat obyektinə daxil olmadığına görə, biz, cəzanın ancaq yuxarıda göstərilən dörd funksiyasının təhlili ilə kifayətlənməyi məqsəduyğun hesab edirik.

I. Əvəz (əvəz çıxma) funksiyası. Cəzanın bu funksiyasının tətbiqinin başlanğıcı iki min il bundan əvvələ aid edilir. Əvəz funksiyası «əvəz-əvəs prinsipinin ifadəsidir. Qədim dövrlərdə o, «talion» adı ilə tanınmışdır. Talion «əvəz» ekvivalentinin prinsipi qismində çıxış edir. Talion isə öz növbəsində o demək idi ki, əgər tərəflərdən birinin gözü çıxmışdırsa, yaxud qolu və ya ayağı sınımışdırsa, digər tərəf eyni bədən üzvünün cəzaya məruz qalması ilə cavab verməli idi. Düstur belə idi: «Gözə-göz, qana-qan, ələ-əl, ziyana görə ziyana...».

Talion təsirli sosial tənzimləmə vasitəsi kimi nə qədər geniş yayılsa da, o, hökumət və tabelik ziddiyyətinin yaranmasına imkan verməyən müxtəlif kollektivlərin (qəbilə, tayfa və s.) eyni primitiv inkişaf səviyyəsinə malik olduğu, ancaq ibtidai icma cəmiyyətində mövcud ola bilərdi. Sosial varlıq nisbətən durğunluqla xarakterizə olunmuşdur. Sosial dinamikada baş verən dəyişikliyi bir nəslin ömrü dövründə izləmək müm-

¹ Исмаилов И.А. Преступность и уголовная политика. Баку, 1990, с.149.

² Радбурх Густав. Философия права. М., «Международное отношение», 2004, с.177.

³ Кант И. Сочинение: В 8-ми томах, т.6, М., 1994, с.366.

¹ Сəməndərov F.Y. Cinayət hüququnda cəza problemi: tarix və müasirlik. Bakı, BDU, 2009, s.134.

² Vəliyev C.Ə. Cinayət hüququnda cəza və cəza təyini etmə. Bakı, Elm, 2004, s.51-52.

kün olmamışdır. Bunun üçün nisbətən böyük dövrlər götürülüb müqayisə edilmişdir. İnsanın sosial fərdi xüsusiyyətləri qrup, icma və qəbilə daxilində «ərimiş», özünü hiss etdirə bilməmişdir.¹

Məlum olduğu kimi, əvəz funksiyası Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmamışdır və cəzanın məqsədi qismində qarşıya qoyulmur. Lakin hələ XX yüzilliyin 70-ci illərində keçmiş sovet hüquqşünaslarının bəzisi onu cəzanın əsas təyinatı kimi qiymətləndirirdilər. O cümlədən İ.İ. Karpets təsdiq edirdi ki, ölüm cəzası cəzanın məqsədini – karanı daha inandırıcı şəkildə göstərir.² Onun opponentlərinin fikrinə, müstəsna cəza tədbirinin əsas funksiyası potensial cinayətkarları vahimələndirməkdən, cinayətlərin qarşısını almaqdan ibarətdir.

Əgər əvəz probleminə sosial psixologiya mövqeyindən yanaşılsa, sözsüz ki, cəza ilk növbədə potensial cinayətkar deyil, məhkum olunan şəxs tərəfindən hiss olunur. Cinayətkar nə qədər tutulub saxlanılmayıb və ona cəza təyin edilməyib, cəza qorxusunu hiss etsə də, cəzadan irəli gələn mənəvi sarsıntılarının nədən ibarət olduğunu duya bilmir. Belə bir sarsıntı, azadlığın nə qədər şirin nemət olduğunu yalnız məhkum olunmuş şəxs hiss edir. Müəyyən müddətə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə insanın ən təməlli tələbatından məhrum edilməsi deməkdir. Hüquq ədəbiyyatında obrazlı şəkildə qeyd edildiyi kimi, hətta heyvanat aləmində azadlığın itirilməsi canlı varlıqların mahiyyətini o qədər deformasiyaya uğradır ki, onların bir çoxu qeyri-iradi olaraq çoxalmırlar, çünki azadlıqdan uzaq ələmi normal hiss, qəbul edə bilmirlər.³

Əvəz subyektlərin fəallığını verilmiş şərait çərçivələri ilə məhdudlaşdırır və artıq xarici halların verdiyi əlavə fəvqə təşəbbüslərin təzahürələrini nəzərdə tutmur. Əvəzin arxetipik-şüursuz təbiəti ekvivalentli əvəz çıxmanın mənasının motivləşdirilmiş şəkildə əsaslandırılması zərurətini istisna edir. Təsədüfi deyildir ki, müasir şəraitdə cinayət cəzalarının yüngülləşdirilməsinin tərəfdarı olub zorakı cəzaların və ölüm cəzasının əleyhinə çıxanlar əvəz çıxma prinsipinin daha etik-hüquqi sivil formulalarla əvəzlənməsini irəli sürürlər.

Cəzanın əvəz funksiyası bütün sivilizasiyalı xalqların adət hüququ

¹ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququnda cəza problemi: tarix və müasirlik. Bakı, BDU, 2009, s.8.

² Карпец И.И. Наказание: социальные, правовые и криминологические проблемы. М., 1973, с.141.

³ Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.320.

sisteminə daxil olmuşdur. Xalqların həyatına yazılı qanunların daxil olmasından sonra cəzanın həmin funksiyası tədricən aradan çıxmışdır. Əvəz yeni yaranmaqda olan hüquq sistemlərində bir müddət kriteriya prinsipi qismində qalmaqda davam etmişdir. Bu da öz növbəsində sosial ədalətin tarazlaşdırılması məqsədinə xidmət etmişdir.

Sonrakı yüzilliklərdə sosial praktikada ekvivalentli əvəz çıxma prinsipinin tətbiqinin üç əsas mümkün variantına yol verilmişdir. Həmin variantlardan biri taliona, onun bütün tələbləri həcmində əməl edilməsindən ibarət olmuşdur. İkinci – bu, taliondan cinayət-məhkəmə praktikası tərəfə geri çəkilmədir. Üçüncü variant isə talionun tələblərindən cəzaların yüngülləşdirilməsi tərəfə yayınmadan ibarətdir. Bu variant XVIII yüzillikdə Avropa dövlətlərində meydana gəlmiş və tədricən bu gün də davam etməkdədir.

Dövlətin hüquq siyasətinin tərkib hissəsi və demək olar ki, aparıcı qolu olan cinayət hüquq siyasəti cəza probleminin mühüm cəhətini təşkil edir. Məhz dövlətin cinayət hüquq siyasəti cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq müvafiq pillə və mərhələlərdə hansı sosial təhlükəli əməllərə görə cəzaların sərbəstləşdirilməsini, eyni dərəcədə də yüngülləşdirilməsini müəyyən etməyin başlıca istiqamətlərini işləyib hazırlayır.

Son dövrdə cinayət hüququ elmində cinayət məsuliyyətinin (cinayət cəzasının) diferensiasiyası probleminin həllinə xüsusi diqqət yetirilməsi heç də təsadüfi deyildir. Bu məsələ mühüm elmi-tətbiqi problem kimi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası probleminin həlli istiqamətində aparılan tədqiqatlar dövlətin cinayət hüquq siyasətinin zənginləşməsinə təsir göstərən amillərdən biri kimi çıxış edir.

Hazırda cinayət məsuliyyətinin və cinayət cəzasının diferensiasiyası cinayət hüquq siyasətinin əsas istiqaməti kimi qiymətləndirilir. Hüquq ədəbiyyatında düzgün olaraq qeyd olunur ki, diferensiasiya ilə məsuliyyətin (cəzanın) fərdiləşdirilməsi arasında məntiqi əlaqə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir: «Cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası və fərdiləşdirilməsi eyni funksiyaları yerinə yetirir».¹

2. Xəbərdarlıq funksiyası. Cəza haqqında təlimdə xəbərdarlıq funksiyasına üstünlük verən nəzəriyyəçilər belə hesab edirlər ki, cəzanın başlıca məqsədi xəbərdarlıqdır. Bu nəzəriyyəçilərin fikrinə, cəzanın xəbərdarlıq funksiyası iki növə malikdir:

¹ Магомедов А.А.О понятии дифференциации и индивидуализации уголовной ответственности // Уголовная политика и реформа уголовного законодательства. М., 1997, с.102.

1) xüsusi və ya şəxsi xəbərdarlıq. Xəbərdarlığın bu növü cinayətkarı zərərsizləşdirməkdən, ona cəmiyyət üçün təhlükəli olan əməli törətməyə imkan verməməkdən ötrü onun fiziki surətdə cəmiyyətdən təcrid edilməsindən ibarətdir. Cinayətkarın fiziki saxlanması ilə yanaşı, xüsusi xəbərdarlıq residivə psixoloji əks təsir funksiyasına da malikdir;

2) ümumi xəbərdarlıq – bu, potensial surətdə hüquq pozuntuları törətməyə qadir olan qeyri-sabit cəmiyyət üzvlərinin şüurunda qanunun mümkün pozuntusuna görə cinayət məsuliyyəti haqqında fikirlərin yerləşdirilməsinə yönələn özünəməxsus kriminoloji profilaktikadır.

Bir elm kimi sosiologiya mövqeyindən xəbərdarlıq nəzəriyyəsi cəzanın ən əhəmiyyətli, aparıcı məqsədini əks etdirir, çünki onda xəbərdarlığın sosial təyinatı fokuslaşdırılmışdır. E.Dürkheymlə göstərir ki, istənilən dövlətin siyasəti, o cümlədən zorakılıq siyasəti cəmiyyətin sabitliyinə və intizamlılığına, onda qaydaya və təhlükəsizliyə yönəldilmişdir. Sivilizasiyalar bütün zamanlarda eyni cür hərəkət etmişlər, yəni onlar cinayətlərin residivinin qarşısını almağa səy göstərmiş və bu doğrudur ki, bunu müxtəlif üsullarla (məsələn, orta əsrlərdə çarxıma çəkmə, bizim günlərimizdə cərimə etmə və s.) etmişlər.¹

Etiraf etmək lazımdır ki, qanunlara hörmət, əməl etmək və tabe olmaq vərdisləri dövlətin ancaq cəzalandırma siyasəti sayəsində formalaşmışdır. Əhalinin qanuna itaətli olması ilk növbədə qanunun insanların mənafeclərini nə dərəcədə ifadə etməsi, onların öz hüquqlarını ifadə və müdafiə etməsi üçün onlara hansı imkanları verməsi ilə müəyyən olunur. Əlbəttə ki, qanunun mülayim üzü ilə müqayisədə sərt üzünün çoxluğu bütün dövrlərdə cəmiyyət üzvlərini həmişə hiddətləndirmiş, qanunun onlara vermədiyi qanunsuz yollarla əldə edilmişdir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, qanunları humanist olan cəmiyyətlərdə hüquq pozuntularının pozulması nadir hadisədir. Söhbət ondan gedir ki, qanunların sərtliyi əhalini həmişə kərkən və həyəcanlı vəziyyətdə saxlayır, əksinə, qanunları mülayim və humanist olan cəmiyyətlərdə onlara hörmət daha böyük olur. Başqa sözlə, qanuna hörmət o yerdə böyük və hədsiz olur ki, o, məhz insanların mənafe və maraqlarını ifadə və müdafiə edir, ümumi təhlükəsizliyə təminat verir.

Nəzərə almaq zəruridir ki, bu və ya digər cəmiyyətin vətəndaşlarının hüquq düşüncəsi bir neçə onilliklər, hətta yüzillik ərzində formalaşır.

Belə formalaşmanın özünün yolları da heç də həmişə rəvan olmur və o, bəzən çoxsaylı dolanbaclardan keçməli olur. Məsələn, ölkəmiz hazırda hüquqi dövlət quruculuğu prosesini yaşayır. O bu mərhələyə gəlib çatmaq üçün ilk növbədə asan olmayan keçid dövrünü yaşamışdır. Şübhəsiz ki, yeni hüquqi sistemin və qanunvericilik sisteminin formalaşdığı bir şəraitdə təşəkkül tapmaqda olan hüquq düşüncəsi ziddiyyətlərsiz və maneə-lərsiz ötüşə bilməzdi. Cəmiyyətimizdə yeni hüquq düşüncəsi hələ indi də özünün formalaşma prosesini yaşayır.

Bələliklə cəzanın sisteminin əsasında duran xüsusi və ümumi xəbərdarlıq funksiyalarının sosial əhəmiyyəti özündə sosial nəzarət funksiyasını ehtiva etməklə cəmiyyətdə sabitliyin və hüquq qaydasının qorunmasına xidmət edir.

3. Sosial ədalətin bərpası funksiyası. Artıq qeyd olunduğu kimi, sosial ədalətin bərpası məqsədi Azərbaycan Respublikasının cinayət qanununda birbaşa nəzərdə tutulmuşdur. Sosial ədalətin bərpası məqsədi cinayət cəzasının elə bir funksiyasıdır ki, o, eyni zamanda həm də pozulmuş hüquqların bərpası ilə müşayiət olunur. Sosial təhlükəli əməlin şəxsiyyətin həyat və sağlamlığı əleyhinə yönəldiyi hallarda sosial ədalətin bərpası xüsusi aktuallıq kəsb edir.

İstənilən kriminal əməl cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən sosial qaydaya və hüquq qaydasına, əxlaq və digər bircəyənən normalarına, sosial dəyərlər sistemində, nəhayət, şəxsiyyətin qanunla mühafizə olunan konstitusiyaya hüquq və azadlıqlarına zərbə vurur; bu zərbə bəzən ağır və qarşısının alınması da olur.

Hər bir cəmiyyətdə bütün sosial normalar həmişə dövlətin nəzarəti altında olur. Bu nəzarət hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Lakin müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən bəzən sosial qayda dövlətin nəzarəti altından çıxır və bu zaman cəmiyyətin sosial strukturunda az və ya böyük təhlükəli pozuntular meydana çıxır. Məhz buna görə də sosial qaydanın dövlətin daim nəzarəti altında olması əsas prioritetlərdən biri hesab olunur.

Artıq göstəriləyi kimi, E.Dürkheymlə məhz sosial gərginlik, dəyərlər sisteminin dərin böhran keçirmə proseslərini təhlil edərkən «anomiya» anlayışını elm aləminə gətirmişdir. Anomiya qanunsuzluq, sosial qarışıqlıq deməkdir. Dövlət belə qanunsuzluqla mübarizə apararkən özünün mühafizəedici funksiyasını yerinə yetirir. Bu mübarizə fasiləsiz prosesdir və onun gedişində ilk növbədə cinayət-hüquqi vasitələrdən istifadə olu-

¹ Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.323.

nur. Məhz cinayət hüququ sosial qaydanın, sosial ədalətin bərpasına, eləcə də insanın pozulmuş hüquqlarının müdafiəsinə səy göstərir. Ona görə də pozulmuş hüquqların müdafiəsi eyni zamanda da sosial ədalətin bərpası deməkdir.

Hüquq ədəbiyyatında belə hesab olunur ki, cinayət cəzasının məqsədlərinin – sosial ədalətin bərpasının özünün formuləsi bir qədər qeyri-müəyyəndir. Qanunun dili adətən, dəqiqliyi ilə seçilir, həddən artıq geniş təfsirə yol verilmir. Konkret halda bu yoxdur. Məsələn, Çikatilo və ya Mixaseviç tərəfindən törədilmiş ailə qətlərində «sosial ədalət» ideyasını neçə başa düşmək olar? Hətta şərin eyni dərəcədə şərlə əvəzinin çıxılması ideyası burada öz yerini tapa bilmir, sosial ədalət haqqında isə danışmaq mümkün deyil.¹

Ona görə də elə təsəvvür edilir ki, hüququn təsirinin bərpası ideyası mülki hüquq üçün daha spesifikdir, çünki o, burada ümumi xarakter daşıyır. Cinayət hüququnda isə o, belə ümumi xarakterə malik deyil.² Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 41.2-ci maddəsində cinayət cəzalarının məqsədlərinin dairəsinin müəyyən edildiyi zaman sosial ədalətin bərpası məqsədi önə gətirilmişdir. Bu isə heç də təsadüfi deyildir, çünki bu formulənin kontekstində əvəz haqqında ideya dayanır. «Əvəz», «əvəz çıxma» istilahları humanist mülahizələr nöqtəyi-nəzərindən qanunun məzmununa daxil edilməmişdir, lakin o, real gerçəklikdə mövcuddur.

Hüquq ədəbiyyatında cinayət cəzasının sosial ədaləti bərpa etməsi məqsədinə daha geniş yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, V.N.Kudryavtsevin mövqeyinə uyğun olaraq sosial ədalətin bərpasını cəzanın kara (məhrumiyyət) tərəfi təşkil edir.³ F.Y.Səməndərovun fikrinə, Cinayət Məcəlləsinin 11.1-ci maddəsində cəzanın anlayışını müəyyən edən mətn daxilində cəzanın anlayışını müəyyən edən mətn daxilində cəzanın məhrumiyyətlə bağlı xüsusiyyətləri təsbit edilmişdir.⁴

4. İslah etmə funksiyası. Həmin məqsəd məhkumun şəxsiyyətinin elə dəyişdirilməsindən ibarətdir ki, bu zaman o, cəmiyyətə cinayət qanununu pozan deyil, birgəyəşayış qaydalarına hörmət edən vətəndaş kimi qayıdır. Başqa sözlə, məhkumun islah edilməsi – cəzanın vasitəsi ilə şəx-

sin cəzanı çəkdikdən sonra yeni cinayət törətməsini istisna edən nəticəyə nail olma deməkdir.¹ Məhz buna görə də məhkumun islah edilməsi cəzanın məqsədlərinin ən optimal vəzifəsidir. Optimal vəzifələr isə məlum olduğu kimi son dərəcə nadir hallarda həll olunurlar.

Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 8.1-ci maddəsinə uyğun olaraq məhkumların islah edilməsi dedikdə, onlarda qanuna itaətin həvəsləndirilməsi, insana, cəmiyyətə, əməyə, birgəyəşayış qayda və ənənələrinə hörmət və ehtiramın formalaşması başa düşülür.

Sosioloji tədqiqatların nəticələrindən aydın olur ki, azadlıqdan məhrum olunanlarda, ilkin sosial dəyərlərin bəyənildən hüduqlarından kənara çıxarlarda, sosial (hüquq normalarından) normalardan yayınarlarda, özünün genetik yaddaşında və ya sosial tələbatlar əhatəsində qanuni olanları normal surətdə realizə etmək imkanlarına malik olmayanlarda şəxsiyyətin daxili psixoloji strukturunda deformasiya baş verir. Bundan sonra şəxsiyyətin normal vəziyyətində, onun təbii yönümlərində, istəklərində pozuntular baş verir ki, bu da ilk növbədə müəyyən müddətə deyil, ömürlük azadlıqdan məhrum olunan şəxslərə aiddir.

Cəzanın funksiyalarının «səmərəliliyini» ölçməkdən ötrü müasir elm sahələrindən sosiologiyadan savayı hər hansı başqa bir vasitə yoxdur. Çünki təkcə sosiologiya cəzanın funksiyalarının səmərəliliyi ilə bağlı sosial-statistik göstəricilər növündə lazımi informasiyaya malikdir. Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunduğu kimi, həmin göstəricilər bəzən «minus» işarəsilə göstərilirlər. Rəqəmlər belədir: bağışlanmış qatillərin 52 faizi bağışlandıqdan sonra il ərzində yeni cinayətlər törətmiş, həmin cinayətlərin II faizini yeni qətlər təşkil etmişdir.²

Penitensiar müəssisələrin məhkumları sağlamaşdırma, yenidən tərbiyələndirə bilməməsinə dair mülahizələrin hələ də mövcud olmasına baxmayaraq, azadlığa buraxıldıqdan sonra cəmiyyətə tam adaptasiya olunan və normal həyata başlayanlar haqqında da sosioloji tədqiqatlarda az göstəricilər yoxdur. Bu isə o deməkdir ki, çətin islah olunanlarla yanaşı, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmədən də şəxsin islahı mümkündür. Belə şəxslərin məhkum olunması onlarda psixoloji gərginliklər yaradır, Həbsxana həyatı onların bəzilərinin inamını, ümidləri azaldır.

¹ Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.324.

² Полубенская С.В. Цели уголовного наказания. М., 1990, с.23.

³ Кудрявцев В.Н. Стратегия борьбы с преступностью. М., ЮРИСТЪ, 2003, с.44-45.

⁴ Сəməndərov F.Y. Cinayət hüququnda cəza problemi: tarix və müasirlik. Bakı, BDU, 2009, s.135.

¹ Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ. Ümumi və Xüsusi hissələr: Dərslik. Bakı, "Nurlan", 2010, s.301.

² Руденко Б., Тарасов А., Булдаков В. Привести в исполнение // Аргументы и факты, 1997, №21.

Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilir ki, həbsxana məhkumun psixikasını deformasiyaya uğradır. Ona görə də məsələn, ABŞ-da cinayətin ağır olmadığı halda cinayətkarın özünə cəza tədbiri seçməsinə yol verilir: o, ya həbs yerlərindən cəza çəkməyi, ya da böyük cərimə ödəməyi seçməlidir.¹ Məlumatların şəhadətinə görə böyük məbləğdə cərimə ödəyib azadlıqda qalmağa üstünlük verilir.

3. Yüksək cəza tədbiri ətrafında sosioloji düşüncələr

Burada yüksək cəza tədbiri dedikdə, şübhəsiz ki, filosofları, sosioloqları, hüquqşünasları, siyasətşünasları, jurnalistləri, psixoloqları və s. uzun illər boyu düşündürmüş ölüm cəzası nəzərdə tutulur. Çünki ölüm cəzası bütün dövrlərdə və bütün insan cəmiyyətlərində təkcə hüquqi deyil, eyni zamanda da fəlsəfi, sosioloji və etik problemlərdən biri olmuşdur. Keçən yüzilliyin 80-ci illərindən başlayaraq dünyanın inkişaf etmiş bir çox dövlətlərində ölüm cəzası ləğv edilmiş, yaxud onun icra olunması üzərinə möhlət qoyulması müəyyən olunmuşdur.

Dövlət müstəqilliyinin ilk 10 ili ərzində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq nüfuzu tədricən artmağa və genişlənməyə başladı. Bir çox beynəlxalq təşkilatların üzvü olan Azərbaycan Respublikası öz üzərinə ümumbəşəri dəyərlərə söykənən çoxsaylı beynəlxalq öhdəliklər götürmüşdür və həmin öhdəliklərə bu gün də beynəlxalq standartlara uyğun əməl edir. İnsan hüquqlarını yüksək dəyərləndirən, onlara dərin hörmət və cəsarətlə yanaşan Azərbaycan Respublikası şəxsiyyət amilinə böyük üstünlük verir. Bütün bunların nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublika Prezidentinin müraciəti əsasında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi özünün 10 fevral 1998-ci il tarixli Qanunu ilə ölüm cəzasını ləğv edərək onu ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz etdi.

Ölüm cəzasının sosiologiya nöqtəyi-nəzərindən təhlilinin özünəməxsus çalarları vardır. Əgər filosof ölüm cəzasına insanı həyat kimi əvəz olunmaz dəyərdən məhrum edən hadisə qismində baxırsa, sosioloq onu digər sosial hadisələrlə əlaqələndirir, bu cəza tədbiri ilə bağlı olan faktların təkrarlanması (məsələn, ölüm cəzasının ictimai şüura vahimə-

ləndirici təsiri) kimi aydınlaşdırır. Müəyyən hipotezəni təsdiq və ya inkar edən sosial-statistik informasiyanı əldə etməkdən ötrü sosioloqlar xüsusi empirik tədqiqatlar aparırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız fərdi xarakterli hüquqi görüşlərdən yüksəkə olan baxışlar ölüm cəzasına haqq qazandıra bilərlər. Yalnız belə baxışlar əsasən dövlətin insanı həyatdan məhrum etmək hüququnu tanımağa meyllidirlər. Lakin ölüm cəzasına nifrətli mövqeyini gizlətməyən fərdi baxışlar da tarixin müəyyən dövrlərində mövcud olmuşdur.

Məsələn, adını artıq çəkildiyi kimi, böyük italyan mütəfəkkiri Ç.Bekkariyə ölüm cəzasının əleyhinə çıxan ilk şəxsiyyət olmuşdur. O, ölüm cəzasının dövlətə fərdi baxışlarla bir yerə sığmadığını ictimai müqavilə nəzəriyyəsi əsasında sübut etmişdir. Mütəfəkkirin nöqtəyi-nəzərincə ölüm cəzası ictimai müqaviləyə ziddir, çünki həyat ayrılmaz hüquqi nəmətdir.

Cinayətkarın məğlubiyətini özündə ədalətlik kimi qiymətləndirən Hegel Ç.Bekkariyanın ölüm cəzasının ləğv ilə əlaqədar mövqeyini səciyələndirərək yazırdı: «Bekkariya, bəlli olduğu kimi ölüm cəzasını dövlətlik hüququ kimi qətiyyət qəbul etməmişdir, çünki onun fikrincə, ictimai müqavilədə fərdlərin özlərini öldürməyə razılıq verdiyini güman etmək olmaz və tamamilə bunun əksi güman edilə bilər. Əgər biz, cinayətkarın cəzası anlayışını və meyarını cinayətin özündən hasil etməsək onda cinayətkarı düşünən varlıq sayaraq şərtləndirmək olmaz. Ədalətin mövcudluq üsuluna gəlincə isə onun dövlətdə aldığı forma, yəni cəzalandırma forması yeganə deyildir və dövlət özlüyündə ədalətin zəruri şərti deyildir. ...İnsanın özü onu cəzalandırmağa razılıq verməlidir haqqında Bekkariyanın tələbi tamamilə ədalətlidir, ancaq cinayətkar bu razılığı artıq öz hərəkətilə verir. Cinayətinin tələbi kimi cinayətkarın öz iradəsi də bu cinayətdən irəli gələn hüquq pozuntusunun aradan qaldırılmasını tələb edir. Buna baxmayaraq, Bekkariyanın ölüm cəzasının ləğv edilməsinə çağırışının faydalı nəticələri olmuşdur. Bunun sayəsində ölüm cəzası verilməsi halları azalmışdır.¹

Həyat E.Dürkheymin də dünya birliyi miqyasında sivilizasiyaların inkişafı prosesində cinayət cəzasının humanistləşdirilməsi haqqında ideyasını təsdiq etdi. Bu gün planetdə 200-dən artıq dövlət mövcuddur. Əgər bu və ya digər dövlətin mühakimə icraatında ölüm cəzasının sayı

¹ Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.326.

¹ Hegel. Hüquq fəlsəfəsi / mütərcim. A.İ. Tağıyev. Bakı, "Nərgiz", 2007, s.148-149.

kriteriya qismində qəbul olunarsa, bütün dövlətləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1) ölüm cəzasının hələ də yüksək cəza tədbiri kimi tətbiq edildiyi ölkələr (bunların sayı 100-dən çoxdur). Onlara əsasən Asiya (Çin, Hindistan, Birma, İndoneziya), ərəb (Misir, Suriya, İran, Pakistan) və Afrika (Anqola, Nigeriya, Zambiya) ölkələri aiddir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında da ölüm cəzası tətbiq edilir. Ölüm cəzasının tətbiqinə daha çox İran İslam Respublikasında, ABŞ-da, Çində və Səudiyyə Ərəbistanında təsadüf olunur. Məsələn, İranda 2010-cu ildə bir gündə 5 nəfər küçədə əhalinin gözləri qarşısında edam edilmişdir və onların əksəriyyəti qadın olmuşdur. Ümumiyyətlə, İranda asmaqla edam hökmünün küçələrdə icra olunması adi hala çevrilmişdir.

Yaxud Çində təkcə 1995-ci ildə qətlə, rüşvətxorluğa, dövlət mülkiyyətinin talanmasına və narkobiznesə görə 2,5 mindən artıq insan ölüm cəzasına məhkum olunmuş və hökmlərin hamısı dərhal icra olunmuşdur;¹

2) ölüm cəzasının yalnız müstəsna hallarda, məsələn, müharibə şəraitində tətbiq edildiyi dövlətlər (bunların sayı 20-yə yaxındır). Bunlara Avropa (Böyük Britaniya, İtaliya, Kanada, İsrail) və Latın Amerikası (Argentina, Braziliya, Meksika) dövlətləri aiddir;

3) ölüm cəzasının tamamilə ləğv edildiyi dövlətlər. Bunlar əsasən Avropa dövlətlərindən (Fransa, Almaniya Federativ Respublikası, Danimarka, Avstriya, İsveç, Norveç, Portuqaliya və s.) ibarətdir.²

Qeyd etmək lazımdır ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında ölüm cəzası və onun tətbiqi ilə bağlı situasiya öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu ölkənin yalnız 50 ştatından 12-sində ölüm cəzası ləğv edilmişdir. Qalan ştatlarda isə vəziyyət bir qədər dəyişkən xarakter daşıyır, belə ki, ölüm cəzası bəzən tətbiq edilmir, lakin müəyyən vaxtdan sonra onun tətbiqinə icazə verilir. Ölüm cəzasını ləğv etmiş ştatların sayı əvvəllər 14 olsa da, sonradan 12-yə enmişdir.

ABŞ-da guya müstəsna cəza tədbirini humanistləşdirməyə cəhd göstərilməklə ölüm cəzasının sərt icrası mexanizmi bir qədər yüngülləşdirilmişdir və ona görə də ölüm cəzasının aşağıdakı üsullarla icra olunması (əgər bunu humanist addım hesab etmək olarsa) müəyyən edilmişdir:

- 1) elektrik şoku, yəni elektrik stulunda oturmaqla cinayətkarın bədəninə müəyyən edilmiş voltda elektrik verilməsi;
- 2) zəhərlə ölümcül ineksiya (zəhərləmə);
- 3) asmaqla edam etmə;
- 4) qaz kamerasına salmaq boğma, yəni bu zaman məhkum olunan cinayətkar kameraya verilən sianid turşusunun buxarından boğulur;
- 5) güllələmə.

Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ölkəmizdə ölüm cəzası ləğv edilmişdir. Bir cəhəti göstərmək zəruridir ki, keçmiş SSRİ-nin varlığı dövründə ölüm cəzasının icrasına dair və cinayət hüququ, nə cinayət prosesi, nə kriminalistika, nə də kriminologiya ədəbiyyatında heç bir məlumat verilmirdi. Görünür ölüm cəzasının icrası mexanizminin son dərəcə məxfi saxlanması sovet totalitar rejimi üçün əlverişli olmuşdur. Ən faciəvi hallardan biri isə ondan ibarət idi ki, qətlə görə deyil, sosialist əmlakını xüsusi olaraq külli miqdarda mənimsəməyə görə güllələnmə cəzasına çoxsaylı insanlar məhkum olunmuşdur ki, buna dünyanın başqa dövlətlərinin cəza tarixində təsadüf etmək çətindir.

İndinin özündə də müxtəlif dünya ölkələrinin sosioloqları və kriminoloqları arasında ölüm cəzasının birdəfəlik ləğv edilməsinə və ya istisnalarla saxlanmasına dair fikir ayrılıqları mövcuddur. Əlbəttə ki, bu tərəfdən bir sıra kateqoriya cinayətlərin son dərəcə qəddarlıqla törədilməsindən, digər tərəfdən isə cinayətkarın həyatdan məhrum edilməsinə yol verilməsində dövlətin ədalətsiz mövqeyinə dair mülahizələrdən irəli gəlir. Əgər qətl törədən şəxs böyük ictimai təhlükəli cinayətkar sayılırsa, deməli onu ölüm cəzasına məhkum edən dövlətin özü də bir növ cinayətkar qismində çıxış edir. Bu isə böyük ədalətsizlikdir, qeyri-humanistlikdir.

¹ Цепляев В. «Вышкс» - крышка? // Аргументы и факт. 1997, №3.

² Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.327.

ON ÜCÜNCÜ FƏSİL

QANUNVERİCİLİYİN SOSİOLOGİYASI

1. Hüquqyaratma prosesinin sosioloji aspektləri

Hüquqyaratma prosesi dedikdə, hüquq normalalarının yaranmasına, inkişafına və təkmilləşdirilməsinə yönələn dövlət fəaliyyəti və ictimai fəaliyyət başa düşülür. Hüquqyaratma çoxsəviyyəli prosesdir. Ona görə də hüquqyaratma prosesində iki istiqamət – rəsmi hüquqyaratma və «kölgəli» normayaratma fərqləndirilir.

Rəsmi hüquqyaratma. Rəsmi hüquqyaratma həm dövlət fəaliyyətinin, həm də ictimai fəaliyyətin tərkib hissəsidir. Bu fəaliyyət nəticəsində qanunvericilik aktlarının və digər normativ-hüquqi aktların sistemi təşəkkül tapır, inkişaf etdirilir və təkmilləşdirilir. Hüquqyaratma fəaliyyəti prosesində hüquq normaları və qanunvericilik aktları dəyişdirilə və ləğv oluna bilər. Hüquqyaratma fəaliyyəti üçün başlıca cəhət yeni hüquq normaları işləyib hazırlamaqdan və onların təsdiqindən ibarətdir.

Hüquqyaratma fəaliyyətinin əlahiddə bir hissəsini qanunvericilik fəaliyyəti təşkil edir ki, bu da qanunyaratma adlandırılır. Bəs qanunvericilik (qanunyaratma) fəaliyyətində sosiologiyanın rolu nədən ibarətdir?

Birincisi, sosiologiya rəsmi hüquqyaratma fəaliyyətinə təsir göstərən sosial amillər (iqtisadi, təbii-coğrafi, ekoloji, demografik, siyasi-hüquqi, ideoloji, psixoloji amillər) sistemini aşkar etməyə və əsaslandırmağa xidmət edir.¹ Nəzərə almaq vacibdir ki, hüquqyaratma prosesinin sosioloji aspektləri normativ aktın yaradılması mərhələləri üzrə izlənilir. Belə ki, yeni normativ aktın mətninin (layihəsinin) hazırlanması mərhələsində normativ layihənin məzmununa əhalinin müxtəlif qruplarına xas olan maraqların, rəylərin və əcnəblərin nə dərəcədə uyğun olub-olmamasını öyrənmək lazımdır. Qanun layihəsinin müzakirə olunması mərhələsində vətəndaşların bu müzakirədəki fəallığını, siniflərin, təbəqələrin və sosial qrupların layihəyə dair qeydlərini və iradlarını və onların nədən ibarət olduğunu, müzakirə gedişində və nəticəsində onların nəzərə alınmamasını tədqiq etmək zəruridir.

Məsələn, sosioloqlar tərəfindən pasport-amil adlanan struktur-funksional sxem işlənib hazırlanmışdır. Həmin pasport-amilin köməyi ilə müxtəlif sosial amillərin hərəkətinə, onların sayına, istiqamətlərinə və təsir göstərmə qüdrətinə aid olan kəmiyyət xarakteristikalarını aşkar etmək mümkündür. Ekspertlər həmin pasport vasitəsilə təsirin güclü, zəif və ya orta olduğunu müəyyən edə bilərlər. Bu zaman onlar hazırlanan layihədə təklif amilinin əks olunub-olunmamasına əsaslanırlar. Müvafiq normativ akt layihəsinin hazırlanması zamanı qarşıda duran məqsədlərə yardım etməsindən və ya mane olmasından asılı olaraq hərəkət amili ekspertlər tərəfindən həmçinin də pozitiv və ya neqativ amil kimi müəyyən edilə bilər.

İkincisi, sosioloqlar qanunqüvvəli aktlarla bağlı kəskin problem üzrə məsələni öyrənə və ona dair tövsiyələr verə bilərlər. Məsələ burasındadır ki, qanunqüvvəli aktlar qanunların icrası üçün verilir və onlar çoxsaylı insanların davranışını tənzimləyən yeni normalar yarada bilməzlər və yaratmamalıdırlar. Lakin fərmanlar, dekretlər, təlimatlar və əmrlər qanun görüntüsünə malikdirlər. Belə aktların sayı yüzlərlə və minlərlə ola bilər. Keçmiş SSRİ-də siyasi repressiyalar dövrünü öyrənən tarixçilər, sosioloqlar və hüquqşünaslar belə bir nəticəyə gəlirlər ki, bu zorakılıq sisteminin xeyli hissəsi məhz qanunqüvvəli aktlar əsasında baş tutmuşdur.¹

Üçüncüsü, sosioloqları həmçinin də hüquqyaratma prosesinə cəmiyyətin stratifikasiya təsiri dərəcəsi maraqlandırır. L. Meyxü qeyd edir ki, sosioloq ABŞ-in hüquqi sistemində məhkum olunmuş şəxsin andlı hakim olması haqqında az bilir. Sosioloq hansı və hansı sosial təbəqələrdən olan adamların andlılar kollegiyasına daxil edilməsini və andlıların öz işini necə təşkil etdiklərini müəyyən etməyə səy göstərir. Andlıların formal hüququ hansı şəraitdə tətbiq etmələrini, hansı şəraitdə isə öz intuitiv ədalət hissələrini izhar etdiklərini bilmək sosioloq üçün vacibdir. Tədqiqatlar göstərir ki, cəmiyyətin stratifikasiyası andlıların tərkibində canlanır və onların məhkəməsi vasitəsilə hüquqyaratma prosesinə təsir göstərir.²

Amerika sosioloqları sübut etmişlər ki, mütəşəkkil qrup maraqları hüquq orqanlarında baxılmağa hansı mübahisəli məsələlərin verilməsini müəyyən etməkdə mühüm rol oynayırlar.³ Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında irqi münasibətləri tənzimləyən hüquq sahəsində Milli Assosiasiya

¹ Лунев В.В. Политическая преступность // Государство и право, 1994, №7, с.109.

² Мейхью Л. Социология права / Американская социология. М., 1972, с.224, 225.

³ Yene orada, s.225.

¹ Поленина С.В. Законотворчество в Российской Федерации. М., 1996, с.76-110.

pozulur. Məsələn, heç bir yerin qanunvericiliyində birbaşa danışılmırdı ki, SSRİ vətəndaşları öz istəyi ilə ölkənin hüdudlarını tərk etmək hüququna malik deyillər, lakin təcrübədə vəziyyət məhz belə olmuşdur. Yaxud SSRİ-nin tərkibinə daxil olan müttəfiq respublikaların onun tərkibindən çıxmaq hüququ konstitusiyada təsbit edilsə də, əslində heç bir respublika bu hüququndan istifadə etmək iqtidarında deyildi.

Müasir Azərbaycan gerçəkliyi bir tərəfdən belə növ sosial problemlərin mövcudluğuna münasibətdə özünün ölçüyəsigmaz aşkarlığı və açıqlığı ilə xarakterizə olunur. Digər tərəfdən isə hazırda qanunvericiliyin bəzi sahələrində baş verən proseslər və yaranmaqda olan əhəmiyyətli sahələrdə (məsələn, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanun norması qüvvəyə mindikdən dərhal sonra ona əlavə və dəyişikliklər edilməsi prosesləri hərəkətə gətirilir və bu ondan irəli gəlir ki, qanunların qəbuluna mütəxəssislər cəlb olunmur, qanunlar bəzən son dərəcə tələskənliklə qəbul olunur, ictimai rəy nəzərə alınmır və s.) sosiologiyanın buna bilavasitə və geniş müdaxiləsini tələb edir.

Hüququn sosioloji cəhətdən öyrənilməsi son dərəcə zəruri və gərəklidir. Bu, cəmiyyətdə həyata keçirilən hüquqyaratma prosesinə münasibətdə aşkarlığı təmin edir, mövcud olan və qarşıya çıxan bilən sosial problemlərin həllini asanlaşdırır, özünün qanunvericilik həllini tələb edən sosial və hüquqi münaqişələrin qarşısının alınmasına yardım göstərir. Məsələyə sosiologiyanın müdaxilə etmədiyi hallarda isə qəbul olunan qanunvericilik aktlarının böyük əksəriyyəti hərəkətsiz qalır, əhali isə praktikada onlardan asanlıqla yan keçmənin əlverişli üsullarını əldə edirlər.

Məlumdur ki, bütün müasir sivil cəmiyyətlərdə vergilərin vaxtında və tam həcmdə ödənilməsi dövlətin vergi siyasətinin başlıca istiqamətini təşkil edir. Məhz vergilərin ödənilməməsi və ya tam həcmdə ödənilməməsi müasir cəmiyyətlərdə hüquq pozuntularının ən tipik və kütləvi formasına çevrilmişdir. Elə bir dövlət tapılmaz ki, onun cinayət qanunvericiliyində vergiləri ödəməkdən yayınmağa görə cinayət məsuliyyəti və cəzası nəzərdə tutulmasın. Statistik məlumatlar belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, hazırda vergi ilə bağlı hüquq pozuntuları dünyanın bir çox dövlətlərində adi şəxsi hüquqazidd davranışın çərçivəsindən kənara çıxmış və cəmiyyətin atributiv xarakteristikasına çevrilmişdir. Bu isə vergi ödənilməsi sferasında hüquqazidd davranış fenomeninin tədqiqində nəinki kriminologiyanın və yurisprudensiyanın, həm də iqtisadi-siyasi

sahələrin, eləcə də hüquq sosiologiyasının vasitələrindən xüsusi istifadənin zəruriliyini və labüdlüyünü diktə edir.

Sosioloji təhlillər vergi sferasında sabit deviant davranış əhəmiyyətlərinin formalaşmasına stimullaşdırıcı təsir göstərən bir sıra müxtəlif təbii amillərin aşkar olunmasına şərait yaradır. Bunlara iqtisadi, siyasi, hüquqi, təşkilati amilləri, dünyagörüşü amilini və ya psixoloji amilləri aid etmək olar.

Amillərin iqtisadi qrupuna vergilərin həddən artıq yüksək olması, xüsusən də xırda formalarda xüsusi sahibkarlığın inkişafında dövlətin maraqlı olmaması aiddir. Vergi orqanlarının işinin təşkilində yol verilən nöqsanlar və onların zəruri resurslarla təminatının zəif olması təşkilati amillər hesab olunurlar. Hüquqi amillərə vergi qanunvericiliyində mövcud olan qeyri-sabitlik, qeyri-müəyyənlik və boşluqlar daxildir. Cəmiyyətdə yad olan və sosial qruplar, təbəqələr içərisində yarıtmaz ideologiyanın mövcudluğu və bu ideologiya əsasında əhəlinin müəyyən hissəsi içərisində daxili münaqişəli situasiyaların formalaşması dünyagörüşü amillərinə aiddir. Əhali arasında belə psixoloji vəziyyətin formalaşması tələb olunan maddi sərvətlərə və sosial uğurlara hüquqi vasitələrin köməyiylə nail olunmasını qeyri-mümkün edir.

Yuxarıda sadalanan amillər kompleksi bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir və buna görə də onların neytrallaşdırılması üçün xüsusi mükəmməl proqramlar çərçivəsində birləşmiş etibarlı tədbirlər sisteminin olmasını tələb edir. Yalnız sosial qaydanın ümumi tədbirlərinin, təşkilati, hüquqi və xüsusi tədbirlərin kompleksi, eləcə də xüsusi profilaktiki tədbirlər vergi sahəsində hüquq pozuntularının sosial cəhətdən qarşısının alınmasını təmin edə bilər.

Qanunvericilik sahəsində sosioloji tədqiqatlar ya sadəcə olaraq informasiyalı olan mürəkkəblilik dərəcəsinə, ya da modelləşdirmə və ya sorğu kimi daha mürəkkəb tədqiqat texnologiyalarının tətbiqinə əsaslanıldığına görə fərqləndirilir.

Modelləşdirmə sosioloqlar tərəfindən qanun layihəsinin qanun qismində qəbul olunduğu vaxt həmin qanun layihəsinin şərti modelinin işlənilib hazırlanmasından və situasiyanın hipotetik cəhətdən yenidən canlandırılmasından ibarətdir. Belə situasiyanın modelləşdirilməsi müvafiq qanunun qəbulunun mümkün nəticələrini nəzərdə tutmağa imkan yaradır. Modelləşdirmənin şübhə doğurmayan üstünlükləri tətbiqi-riyazi metodlardan istifadə edilməsinin mümkünliyindən ibarətdir ki, bu da proq-

nozların dəqiqlik və sübutilik səviyyəsini yüksəldir. Lakin bu texnologiyanın qanunvericiliyin sosiologiyasına tətbiq edən zaman tədqiqat predmetinin mürəkkəbliyini və çoxplanlı olmasını nəzərə almaq zəruridir.

Qanunvericiliyin sosiologiyası sferasında sorğu metodunun tətbiqi ənənə və metoddur və o, geniş miqyasda yayılmışdır. Sorğu metodunun əsasını belə bir faktın tanınması təşkil edir ki, əgər qanun layihəsi ictimai rəyi qane edirsə, bu, həmin qanun layihəsinin sosial praktikanın real tələbatlarına uyğun olması haqqında şəhadət verir. Belə bir hal da ədalətli hesab olunur ki, əgər sorğu gedişində ictimai rəy bu və ya digər qanun layihəsini bəyənməyə meyilli olursa, qanun layihəsinin səmərəli olması şansı daha da artır. Sorğu nəticəsində əldə olunmuş məlumatlar bu və ya digər qanun layihəsinin qəbuluna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Lakin bir şərtlə ki, sorğunun nəticələrini nəzərə alması olsun.

2. Qanunvericiliyin sosiologiyası

H.Spenser («Qanunvericilərin günahları») və J.Karbone («hüquq sosiologiyası») qanunvericiliyin sosiologiyasının baniləri hesab olunurlar. Onlar hesab edirdilər ki, sosioloqlar qanunvericilik normalarının fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına yardım göstərə bilərlər. H.Spenser qeyd edirdi ki, cəhəltəpərəst qanunvericilərin gətirdiyi bəlalər cəhəltəpərəst hakimlərin bəlalərindən çoxdur. O, qanun tətbiq etmə fəaliyyətində aşağıdakı xarakterə malik olan bəzi «qəribəliklər» aşkar etmişdir:

a) borclunun vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə sələmçilik əleyhinə verilən qanunlar, əksinə, borclunun vəziyyətini pisləşdirmişdir;

b) aclığa yol verilməməsindən ötrü 1315-ci ildə məhsulların möhkəm qanunvericilik qiymətinin müəyyən edilməsi cəhdi ona gətirib çıxardı ki, bir çox məhsul növləri bazardan tamamilə yox olduğuna görə, həmin qanun tezliklə ləğv olundu;

c) fəhlələrin əmək haqqının sərt miqdarını müəyyən etmək səyləri sənayenin inkişafına mane oldu, əhalinin əzab-əziyyətini artırdı, nəhayət, qanun ləğv olundu.¹

Qanunvericilərin qanunlar qəbul edərkən səhv etmələri barəsində az danışılmamışdır. «Ölü» qanunlar haqqında söhbət edərkən ilk növbədə

qəbul olunan, lakin əslində işləməyən qanunlar nəzərdə tutulmuşdur. Bütöv bir millət və ya xalq üçün qanunlar yaratmaq sözün əsil mənasında elm və mədəniyyət deməkdir. Qanunverici, müdaxilə etdiyi sosial proseslər haqqında biliyinin olmadığı zaman həmin işə başlamaq hüququna malik deyil. Qanunverici cəmiyyətin strukturunu, onun fəaliyyət mexanizmini dərk etməli, insanlar arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini daim öyrənməli və bilməlidir ki, insan davranışını dəyişməyə yönələn hər bir qanun insan təbiətinin özünü tədricən dəyişikliyə məruz qoyur.

Qanunların məzmunu və mahiyyəti haqqında təsəvvürlərin formalaşmasında sosial həyatda və dövlət həyatında hüququn sosial təminatı kimi amil də mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Çoxsaylı elmi tədqiqatlarda və hüquq ədəbiyyatında sosioloji nöqtəyi-nəzərdən qanunların heç vaxt mücərrəd olmadığı hamılıqla qəbul olunmuşdur. Qanun həmişə və hər şeydən əvvəl, hakimiyyət başında olan qüvvələrin, sosial təbəqələrin, qrup və zümrelərin iradəsini, mənafeələrini müdafiə və ifadə etməyə yönəldilmişdir¹ ədalətli qanun zirvəsində qalxmışdır. Bu işə aşağıdakı bir sıra amillərə görə təsadüfi hesab oluna bilməz:

1) qanun yalnız dövlət hakimiyyətinin ali nümayəndəli orqanı tərəfindən qəbul olunur (onun ümumxalq səsverməsi, yəni referendum yolu ilə qəbulu da. istisna olunmur);

2) qanun ən əsas, ən mühüm və daha əhəmiyyətli olan ictimai münasibətləri tənzim edir. Bunlar dövlət hakimiyyətinin ali nümayəndəli orqanının müstəsna səlahiyyətləri ilə müəyyən edilən sosial münasibətlərdir;

3) qanun müvafiq ölkənin hüquqi sistemində ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan aktdır. Qüvvədə olan qanuna əsaslanmayan, yaxud onun mətninə və ya məzmununa uyğun olmayan hər hansı normativ-hüquqi akt müəyyən edilmiş qaydada dəyişdirilir və ya ləğv olunur;

4) qanun normativ-hüquqi aktdır. O, bütün vətəndaşlar, dövlət orqanları, vəzifəli şəxslər, ictimai təşkilatlar, hərəkatlar, birliklər (eləcə də bilavasitə qanunun özündə göstərilən fiziki və hüquqi şəxslər) üçün məcburi olan ümumi davranış qaydalarını (normalarını) müəyyən edir;

5) müvafiq sosial münasibətləri tənzim edən qanun daha möhkəm və sabitdir;

6) qanun dövlətin konstitusiyası və parlamenti ilə nəzərdə tutulmuş

¹ Спенсер Г. Грехи законодателей // Социологические исследования, 1992, №2, с.129-136.

¹ Quliyev A.İ. Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrində sosial ədalət ideyası. Bakı, "Səda", 2008, s.171.

xüsusi qaydada qəbul olunur. O, həmişə konkret və real səciyyə daşmalıdır.¹

Qərbi Avropada feodalizmin tarixinə dair araşdırmalar göstərir ki, Orta əsrlərin qanun probleminə həsr edilmiş köhnə ideyaları və konsepsiyaları feodal həyatının sosial-iqtisadi, siyasi-hüquqi və mənəvi-psixoloji münasibətlərindən və təsəvvürlərindən irəli gələn yeni tələblərə uyğun olaraq təzahür edir və müəyyənləşdirilirdi.² Bu dövrün hüquq məktəbləri nümayəndələrinin qanun haqqında təlimlərində qanuna və onun mahiyyətinə ilahi xarakter verilirdi. Belə ki, qanun insanın həyat və fəaliyyətinin son məqsəd kimi xoşbəxtlik, səadət nöqtəyi-nəzərindən qaydaya salan, tənzimləyən ilahi hökm qismində təqdim olunurdu. Məsələn, katolisizmin böyük ideoloqlarından biri, XIII yüzilliyin görkəmli mütəfəkkiri Foma Akvinat qanun haqqında fikirlərini ümumiləşdirərək qeyd edirdi ki, qanun bütün cəmiyyət üzvlərinin ümumi rifahını ifadə etməli və bütün cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilməlidir.³

N.Tusinın hüquqi təlimində qanunun mənşəyinə və mahiyyətinə spesifik yanaşma diqqəti cəlb edir. Onun fikrincə, qanun hər hansı təbii qüvvənin məhsulu deyildir və o, tarixi zərurətdən meydana gəlmişdir. Qeyd etmək zəruridir ki, mütəfəkkirin qanunun mənşəyinə məhz belə yanaşması onun qanunların mahiyyəti haqqında skolastikadan uzaq olan müddəalarının başlıca mənasını təşkil edir. Əgər qanun insanın idrak fəaliyyətinin nəticələrindən biridirsə, deməli, onun ədalətli və ya ədalətsiz olması da insan zəkasından asılıdır. Məlum olduğu kimi bunu mənşəyi ilahiləşdirilən və əsasən də cəhəltərəst qanunvericilər tərəfindən qəbul olunan qanunlara şamil etmək mümkün deyil. Qanunu əməli (qərar) hikmətin məhsulu hesab edən Tusi yazır: «Camaatın qərarı əsasında yaranan və qərarı olanlardan biri də qayda-qanunlardır».⁴

N.Tusinın ideyasına görə, qanunda boşluq və ya çatışmazlıq olmalıdır.

Belə natamamlıq qanunun zəifliyinin göstəricisidir. O, belə qanunların dəyişdirilməsini zəruri hesab edirdi.

Cəmiyyətə fərd arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsində

ağırliq mərkəzi həmişə cəmiyyətin üzərinə düşmüşdür. Ona görə də bununla bağlı qarşılıqlı müqayisələr aparılarkən fərdin qanuna itaətli və ya itaətsiz şəxsiyyət kimi yetişməsində daim cəmiyyətin aparıcı rola malik olduğu qeyd edilmişdir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən ikinci böyük ağırliq mərkəzi qanunvericinin və cəmiyyətin idarə edilməsi üçün onun verdiyi qanunların üzərinə düşür. Qanunların ciddiliyinə, möhkəmliyinə, demokratikliyinə və humanistliyinə görə məsuliyyət cəmiyyətin deyil, dövlətin qanunvericilik orqanının üzərinə qoyulmalıdır. Bununla bağlı diqqəti cəlb edən problemlərdən biri də **qanunun ədaləti** məsələsidir. Qanunun ədaləti yalnız qanunvericinin bilavasitə özünün ədalətli mövqeyi əsasında təzahür edə bilər.

Ayrıliqda götürüldə ədalətli qanunlar öz-özlüyündə hələ bu ifadənin mənasının açılması demək deyildir. Çünki hər hansı bir konkret qanun normasının mətnində «ədalət» istilahi işlədilmir. Əslində fəlsəfi, sosial-siyasi və hüquqi nöqtəyi-nəzərdən buna heç ehtiyac da yoxdur. Əgər belə olsaydı, qanun hüquqi cəhətdən öz ciddiliyini və kəsərini itirərdi. Zahirən elə görünərdi ki, mətnində «ədalət» istilahının yazıldığı qanunun pozulmasına görə tətbiq edilən cəza da mütləq mənada yüngül olacaq və olmalıdır. Şübhəsiz ki, bu, qanunvericinin mövqeyinə və nüfuzuna xələl gətirərdi.

Göstərilənlər nöqtəyi-nəzərindən qeyd etmək zəruridir ki, qanunun ədalətliliyi ilk növbədə onun mətninin **düşünülmiş** şəkildə və **hərtərəfli** işlənilib hazırlanmasında təzahür etməlidir.¹ Çünki qanun norması bir neçə saat və ya bir neçə gün ərzində yazılıb tərtib edilməli olan akt deyildir və olmamalıdır. Hər bir konkret qanun normasının arxasında insan taleyi durur. Ona görə də dəfələrlə ölçülüb-biçilməmiş şəraitdə qəbul olunan qanunlar nəinki tərbiyələndirmir, əksinə, məzmununun qeyri-müəyyənliyi üzündən bəzən cəmiyyətdə çəşməliklər yaradır. Bu zaman hətta qanunları icra və tətbiq edən səlahiyyətli orqanların özü də çıxılmaz vəziyyətdə qalır. Son nəticədə isə hüququ tətbiq etmə predmetinin bütün tələbləri pozulmuş olur. Deməli, mötəbər qanunlar yaratmaq üçün aylarla, bəzən illərlə işləmək lazımdır.

Qanunverici qanun normasının düzgün tətbiq edilməsinə çalışmalı və bunun üçün bütün zəruri təsir vasitələrindən istifadə etməlidir. Düzgün tətbiq edilən qanun norması törədilmiş sosial təhlükəli əməllə tətbiq

¹ Quliyev A.İ. Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrində sosial ədalət ideyası. Bakı, "Səda", 2008, s.171-172.

² Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. М., 1970, с.83.

³ Боргош Ю. Фома Аквинский. М., 1975, с.119.

⁴ Tusi X.H. "Oxlaqi-Nasiri". Bakı, "Elm", 1980, s.38.

¹ Quliyev A.İ. Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrində sosial ədalət ideyası. Bakı, "Səda", 2008, s.51.

edilən cinayət cəzasının ağırlığı arasında uyğunluq vardır. Bir tərəfdən təqsirkar ona verilən cəzanın törətdiyi əmələ uyğunluğuna, digər tərəfdən isə cinayətdən zərər çəkən şəxs hökmün qanuniliyinə və obyektivliyinə inanır. Bu inama yalnız qanun normasının düzgün tətbiqi nəticəsində nail oluna bilər.

Qanunvericinin ədalətli mövqeyi onun verdiyi qanun normasının məzmununun dan daha çox mənası ilə müəyyən edilə bilər. Belə ki, qanunun mənasının obyektiv və düzgün aydınlaşdırılması əsasında onun nə dərəcədə ədalətli olub-olmaması nəticəsinə gəlməyə imkan yaranır. Əlbəttə ki, bu, hüquqşünasdan, yaxud hüquq elmləri ilə maraqlanan hər hansı digər peşə sahibindən dərin bilik, hüquqi terminologiyanı mükəmməl bilmək bacarığı və konkret qanun normasını diqqətlə interpretasiya etmək qabiliyyəti tələb edir. Bu prosesdə lazımı hüquq düşüncəsi səviyyəsinə malik olmaq da az əhəmiyyət kəsb etmir. Məsələn, hüquq ictimaiyyətinə yaxşı məlum olan «qanun şahdır, şah qanun deyil» məşhur latın hüquq frazeologiyasının mənasından minimum hüquqi biliyə malik olan şəxs asanlıqla dərk edir ki, qanunun şahlıq etməsi eyni zamanda da hamının qanun qarşısında bərabər olmasının bəyan edilməsinə dəlalət edir.

Qanunun cəmiyyətdə şahlıq etməsi müddəası onun xalqın sərəvəti olması ilə də izah oluna bilər. Qanun məhz xalqın iradəsinin məhsulu olduğu üçün heç bir fiziki qüvvə, hətta onu qəbul edən qanunverici orqan ondan yüksəkdə dayanma bilməz. Qanunun bu xüsusiyyəti onun hüquqi təbiətindən irəli gəlir.

Göründüyü kimi, qanunvericiliyin sosiologiyası hüquq sosiologiyasının mühüm əhəmiyyət kəsb edən bölmələrindən biridir. Qanunvericiliyin sosiologiyası qanunvericilik normalarının və aktlarının işlənilməsi, onların sosial praktikada tətbiqi problemlərini tədqiq edən bilik sahəsidir.

3. Qanunvericiliyin səmərəliliyi problemi

Qanunvericiliyin sosial faydalılığının və cəmiyyət üçün zəruriliyinin mühüm göstəricisi onun səmərəliliyidir. Qanunvericiliyin səmərəliliyi eyni zamanda qanunun özünün səmərəliliyidir. V.V.Lapayevanın verdiyi tərifə uyğun olaraq qanunun səmərəliliyi dedikdə, qanunda ehtiva olunan hüquq normalarının məqsədləri ilə onların sosial praktikada realizəsinin

nəticələri arasındakı qarşılıqlı münasibəti başa düşülür.¹ Başqa sözlə, qanunun səmərəliliyi onun praktiki tətbiqinin qanunverici tərəfindən qarşıya qoyulmuş məqsədlərin realizəsinə nə dərəcədə nail olunduğunu göstərir.

Qanunun səmərəliliyi aşağıdakı üç mühüm amilin qarşılıqlı fəaliyyəti ilə müəyyən edilir.

Birincisi, səmərəlilik qanunun özünün məzmunundan, onun cəmiyyətdə real sosial-siyasi və hüquqi situasiyaya uyğunluğundan asılıdır. Obyektiv halları, real sosial tələbatları əks etdirməyən uydurma qanun işləməyən ölü yazını xatırladır, çünki o, öz məzmunu ilə hüquq münasibətlərinə heç bir təsir göstərmək iqtidarında olmur. Belə qanunun hüquq münasibətlərinə təsiri olsa da, öz keyfiyyətsizliyi ilə hər hansı bir dəyişiklik yarada bilmir.

Qanunun səmərəliliyinin ikinci mühüm amili qismində vətəndaşların hüquq mədəniyyətinin və onların hüquq düşüncəsinin ümumi səviyyəsi çıxış edir. İstənilən hüquq norması əhalinin böyük əksəriyyətinin qanuna hörmət etməyə və öz gündəlik həyatında onu rəhbər tutmağa vərdisi etdiyi cəmiyyətdə daha səmərəli olur. Belə cəmiyyətdə hər bir fərd, sosial qrup öz hüquqlarını yaxşı bilir və onlardan təyinatına uyğun düzgün istifadə edir.

Qanunların səmərəli fəaliyyəti üçün ciddi maneə nöqtəyi-nəzərdən hüquqi nihilizm fenomeni demək olar ki, bütün müasir cəmiyyətlərdə hələ də yaşamaqda davam edir. Hüquqi nihilizmin mahiyyətini əhalinin hüquqa, hüquq normalarına inamsızlığı təşkil edir. İstənilən cəmiyyətin bəhrəli dövrlərində, qanunvericilik praktikasının sosial dəyişikliklərlə uyğunlaşa bilmədiyi şəraitdə hüququn həqiqiliyi labüd surətdə aşağı düşür, əhali hüququn, hüquq normalarının ədalətliliyinə inanmır, müvafiq surətdə hüquqi nihilizmin səviyyəsi yüksəlir.

Belə vəziyyət aşağıdakı bir sıra səbəblərdən irəli gəlir:

- 1) vətəndaşların hüquqi imkanlarının aşağı səviyyədə olması;
- 2) əhalinin öz hüquq və vəzifələri haqqında məlumatlandırılmaması;
- 3) cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən hüquq institutlarının lazımı səviyyədə komplektləşdirilməməsi;
- 4) yüksək peşəkarlığa və geniş iş təcrübəsinə malik olan hüquqşünasların çatışmazlığı;
- 5) ictimai inkişafın keçid dövründə hüquqi sistemdə və qanunvericilik prosesində mövcud olan ziddiyyətlər;

¹ Лапасава В.В. Социология права. М., 2000, с.209.

- 6) işləyən hüquqşünasların peşə səviyyəsinin aşağı olması;
- 7) «əlverişsiz» konstitusiya normalarının təcrid edilməsi;
- 8) hüquq-mühafizə və məhkəmə sisteminin zəifliyi və s.

Hər bir cəmiyyətin sosial xarakteristikası üçün vətəndaşların hüquq mədəniyyətinin, yüksək hüquq düşüncəsinin və normativ hüquqi davranışının formalaşmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Bunun üçün ilk növbədə dərin iqtisadi və siyasi sabitliyin olması vacibdir. Məhz iqtisadi və siyasi sabitlik cəmiyyət üzvlərini öz hüquqlarını istənilən səviyyədə realizə etməyə imkan verir, əhalinin və ayrı-ayrı sosial qrupların öz sosial tələbatlarını təmin etmələri istiqamətində əlverişli şəraiti təmin edir.

Qanunun səmərəliliyi müvafiq cəmiyyətə ənənəvi olaraq xas olan hüquq mədəniyyətinin tipindən də xeyli asılıdır. Məsələn, bu nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycan cəmiyyəti üçün əxlaqi dəyərlərə üstünlük vermək, vicdanın üstünlüyünü tanımaq və meydana çıxan problemlərə qarşı dözümlülük nümayiş etdirmək həmişə səciyyəvi olmuşdur. Azərbaycan məhz müsəlman ölkəsi olduğuna görə insan mənaiviyyətinin gözəlliklərinə, əxlaqi sərvətlərə və milli adət-ənənələrə hörmətlə yanaşmaq Azərbaycan xalqının pozitiv adətində çevrilmişdir. Azərbaycan xalqının hüquq mədəniyyəti də məhz bu ruhda formalaşmışdır.

Qanunun səmərəliliyi həmçinin də hüquq-mühafizə və hüquq təbiiqetmə orqanlarının fəaliyyətinin keyfiyyətilə müəyyən edilir, Belə ki, bu orqanların əməkdaşlarının öz peşə fəaliyyətini öz səlahiyyətləri daxilində yerinə yetirmələrindən çox şey asılıdır. Hüquq-mühafizə orqanlarına əhalinin hörməti o zaman artır ki, bu orqanların özü qanunlara əməl etməkdə nümunəvilik nümayiş etdirir, vətəndaşların hüquqlarının və qanunla mühafizə olunan mənafeələrinin müdafiəsində əzmkarlıq göstərirlər. Əksinə, öz qulluq mövqeyindən sui-istifadə etmə, səlahiyyət həddini aşma, qanunların icrasına məhəl qoymama və insanların hüquq və azadlıqlarının mühafizəsində laqeydlik, qeyri-peşəkarlıq nümayiş etdirmək hüquq-mühafizə və hüquq təbiiqetmə orqanlarını, onların vəzifəli şəxslərini nüfuzdan salır. Belə vəziyyətdə əhali onlara nəinki rəğbət bəsləmir, hətta hüquqlarının pozulduğu hallarda belə, onlara müraciət etmək istəmir. Bu da təbiiidir, çünki inam, etibar olmayan yerdə qanunların qüvvəsindən istifadə etmək də arxa plana keçir.

Qüvvədə olan qanunların və hüquq normalarının səmərəliliyi probleminin həllinə hüquq sosiologiyası böyük yardım göstərə bilər. Bunu təsdiqləyən amillər mövcuddur və həmişə mövcud olmuşdur. Belə bir da-

nılmaz faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, qanunların və hüquq normalarının real səmərəliliyinin tədqiq edilməsi informasiyaların toplanmasına və onların mükəmməl təhlilinə arxalanmaya bilməz. Sosioloji tədqiqatlar elə bir empirik baza yaradır ki, onun əsasında bu və ya digər qanun, yaxud hüquq normasının səmərəlilik və ya qeyri-səmərəlilik dərəcəsi haqqında ciddi nəzəri nəticələr əldə etmək imkanı yaranır.

J.Karbonenin fikrincə, sosiologiya nöqtəyi-nəzərdən hüquq normasının səmərəsizliyi onun səmərəliliyi ilə müqayisədə son dərəcə böyük maraq doğurur. Məsələn burasındadır ki, qanununun tətbiqinin səmərəsizliyi sosial qaydanın gizli səbəblərinin və amillərinin mövcudluğunu üzə çıxarır. Bu isə ilk növbədə sosiologiyam maraqlandırır.

Sosiologiya hüquq normalarının səmərəliliyi probleminə onların sosial realizəsi, yəni onların real ictimai münasibətlərə çevrilməsi aspektindən yanaşır. Buna görə də hər hansı konkret hüquq normasının səmərəliliyi sosioloqlar tərəfindən təcrid edilmiş halda öyrənilə bilməz. Sosioloqlar səmərəlilik problemini müvafiq tarixi cəmiyyətdə bütövlükdə hüququn kontekstində öyrənməyə səy göstərirlər. K.Kulçar bununla əlaqədar yazır: «Hüququn səmərəliliyi – bu, hansısa ayrıca normanın deyil, bütün hüquq sisteminin səmərəliliyidir. Ayrıca hüquq normasının səmərəliliyi bütün hüquq sisteminin səmərəliliyindən xeyli dərəcədə asılıdır».¹ Deməli, ayrı-ayrı hüquq normalarının səmərəliliyinə təsir göstərən sosial şərait bütövlükdə hüquq sisteminə təsir göstərir.

Ayrı-ayrı hüquq normalarının səmərəliliyinə və ya səmərəsizliyinə təsir göstərən sosial şərtlər içərisində bütövlükdə hüquq sisteminin ahəngdarlığı mühüm rol oynayır. Bu mənada hüquq normasının səmərəliliyi müvafiq surətdə iqtisadi və sosial siyasətin, hüquq siyasətinin səmərəliliyidir.

V.V.Lapayeva belə hesab edir ki, hüququn səmərəliliyi qrup mənafeələri və fərdi mənafeələrlə, bu mənafeələrin balanslaşdırılması ilə sıx bağlıdır və belə bağlılığa mövcud hüquq sisteminin meydana çıxan münaqişələri səmərəli surətdə həll etmək qabiliyyəti kimi dəyərləndirmək olar. Belə qarşılıqlı bağlılıq sosial münasibətlərdəki münaqişələrin ümumi səviyyəsini aşağı salmağa qadirdir. Hüquq – bu, hər şeydən əvvəl, münaqişə aparən tərəflərin sosial münaqişələrinin həll edilməsi üçün mühüm obyektiv, ümumədalətli bir vasitə, ictimai sistemin sabitliyinin, onun vahid tam qismində inteqrasiyasının üsuludur.²

¹ Кульчар К. Гөст.kitab, s.243.

² Лапасава В.В. Социология права. М., 2000, с.214.

Göründüyü kimi, hüquq normasının səmərəliliyi bütövlükdə hüquq elminin ən mürəkkəb problemlərindən biridir. E.Kulçarın fikrincə, məhz buna görə həmin problemə elmi yanaşma ancaq o vaxt mümkün olmuşdur ki, hüquqi təfəkkürdə və hüquqi praktikada dəyişikliklər baş vermiş, bu problemin həllinə yanaşmaya yol açılmışdır.¹ Hüquq normasının səmərəliliyi probleminin mürəkkəbliyi onunla müəyyən edilir ki, hüququn səmərəliliyi mahiyyət etibarilə özündə hüquqyaratmadan, hüququn funksiyalarından və hüququn realizəsindən ibarət olan məsələlərin böyük bir kompleksini ehtiva edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən hüququn səmərəliliyinin əsas amilləri öz ifadəsini sosial hadisə və proseslərdə tapır. Bunlar həm hüquqyaratmaya, həm də hüququn realizəsinə təsir göstərən hadisə və proseslərdir.

Deməli, hüququn səmərəliliyinin əsas şərtlərini hüquq norması ilə obyektiv gerçəklik arasındakı qarşılıqlı asılılığın düzgün qiymətləndirilməsi, hüquq norması ilə insan davranışı arasındakı qarşılıqlı əlaqənin müəyyən edilməsi təşkil edir. Hüquq normasının xüsusiyyətlərinin düzgün dəyərləndirilməsi də hüququn səmərəliliyinin əsas şərtlərindən biridir.

ON DÖRDÜNCÜ FƏSİL

MƏHKƏMƏ VƏ HÜQUQ-MÜHAFİZƏ ORQANLARININ FƏALİYYƏTİNİN SOSİOLOGİYASI

1. Məhkəmə sosiologiyası

Hüquq-mühafizə, xüsusən də məhkəmə orqanları hər bir dövlətdə və cəmiyyətdə ədalət mühakiməsinin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsində özlərinə məxsus rola malikdirlər. Hüquq tətbiq etmə prosesinin mühüm fazasını təşkil edən ədalət mühakiməsi bilavasitə məhkəmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Hüquq tətbiq etmə real həyatı proses, idrak fəaliyyətidir. Çünki o, bilavasitə insan taleyi ilə bağlıdır. Hüquq sosiologiyası baxımından sosial subyekt hesab olunan insanın hərəkətləri məhz hüquq tətbiq etmə prosesində qiymətləndirilir. Bu isə həyatı gerçəkliyin özüdür. Hüquq ədəbiyyatında düzgün olaraq qeyd edilir ki, məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlarının sosiologiyası – bu, hüquq sosiologiyasının hüquq tətbiq etmənin real proseslərini təhlil etdiyi istiqamətdir.¹

Fəaliyyət göstərməyən qanunların kağız üzərində qaldığını sosial həyat reallıqları həmişə təsdiq etmişdir. İstisnasız olaraq bütün qanunlar fəaliyyət göstərmək, eləcə də olduğu kimi icra olunmaq üçün verirlər. Bunun heç bir alternativini yoxdur. Çünki ictimai həyatda baş verən proseslərin müsbət və mənfi cəhətlərini, sosial gerçəkliklərin normallıqlarını və çatışmazlıqlarını qanunların fəaliyyəti aşkarlayır. Cəmiyyət üzvləri yalnız işlək qanunların köməyi ilə ətraflarında baş verən sosial və digər proseslərin həqiqiliyini, yaxud normal olmadıqlarını müəyyən edə bilirlər. Məhz bu cəhət hüquq sosiologiyasının əsas və mühüm fəaliyyət sferalarından biridir. Əks təqdirdə cəmiyyət üzvləri qanunların icrasının və hüquq tətbiq etmənin əsil səviyyəsindən xəbərsiz olardılar.

Hüquqla yanaşı mövcud olan hüquq sosiologiyası hüquq tətbiq etmənin real vəziyyətini qiymətləndirməyə və əgər lazım gələrsə, hüququn onun çatışmazlıqlarını göstərməyə, onu tənqidi dəyərləndirməyə xidmət edən özünəməxsus güzgü, alətdir.² Göründüyü kimi, hüquq sosiologiyası

¹ Кульчар К. Göst.kitab, s.235.

¹ Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.198.

² Yenə orada.

hüququ tətbiqetmənin bilavasitə özünə deyil, onun cəmiyyətin normal yaşaması və inkişafı naminə həmişə normal səviyyədə qalmasına xidmət edən sahədir. Məhz hüquq sosiologiyasının elmi-nəzəri müddəaları və həyatı reallıqların vəziyyətinə qiymətləndirici-tənqidi münasibəti sosial mənfiliklərdən qaçmağa və mövcud qüsurları aradan qaldırmağa şərait yaradır.

Hüquq normaları daim, fasiləsiz hərəkətdə olan və zəruri məqamlarda həmişə özünün qeyd-şərtsiz olaraq həyata keçirilməsini bir növ tələb edən normalardır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, hüquq normaları öz tətbiqini tələb edən canlı varlıqlar, yaxud dəyərlərdir. Hüquq normalarının canlılığı onların tətbiq edilməsindədir, lakin bu tətbiqedici fəaliyyətlə canlı və konkret səlahiyyətli insanların məcmusundan ibarət olan məhkəmə orqanları məşğul olurlar. Məhkəmə orqanları həm də hüququ tətbiqetmənin subyektləri olan hüquqsünasların fəaliyyətinin əsas məkanıdır. Məhz konkret fəaliyyətdən asılı olan hüquqsünasların cəmləşdiyi məhkəmə orqanları hüququ tətbiqetmə zərurətindən doğmuşdur.

Qanunun aliliyi, cəmiyyətdə ancaq onun hökmranlıq etmək iqtidarında olması və s. haqqında hələ qədim dövrlərin və erkən orta əsrlərin mütəfəkkirləri danışmışdır. Bu, mütəfəkkirlərin heç də ötəri, yaxud təsadüfi mövqeyi olmamışdır. Qanunun aliliyi və onun tələblərinə dönmədən əməl olunması hər bir insan cəmiyyətinin varlığı və bu varlığın tərəqqisi ilə əlaqələndirilmişdir. Hüquqi (legitim) qanun bütün tarixi dövrlərdə ayrıca bir fərddən tutmuş bütün cəmiyyət üzvlərində də həmişə inkişafın və normal həyatın, yüksək rifahın və təhlükəsizliyin nüvəsini təşkil etmişdir. Qanunların düzgün tətbiqinə və icrasına xüsusi əhəmiyyət verilmişdir ki, ədalət mühakiməsi də məhz bu məqsədlə yaradılmışdır.

Dünyanın sivil cəmiyyətlərinin, bu cəmiyyətlərdə məskunlaşmış müxtəlif xalqların qabaqcıl fikirli nümayəndələri qanunları və məhkəməni öz dünyagörüşü və sosial düşüncəsi səviyyəsində dəyərləndirmiş, hər iki fenomeni öz həyatlarının tərkib hissəsi hesab etmişlər. Məhkəmə tarix boyu sosial və hüquqi münasibətlərin həll edildiyi təsisat olmuş, cəmiyyət ilk növbədə məhz onun ədalətinə güvənmişdir. Bir-birinin sinonimi olan «hüquq» və «ədalət» terminləri cəmiyyət tərəfindən bəlkə də hələ öz adı ilə olduğu kimi qavranıla, yaxud çağırıla və adlandırıla bilmədiyi dövrlərdə insanların «müdafiə rəmzi» qismində qəbul və dərk etdikləri fenomenlər olmuşlar.

Müasir mərhələdə – sivil dövlət və cəmiyyətlərin sosial həyatının demək olar ki, bütün sferalarında bir-birinə qarşılıqlı inteqrasiya şəraitində insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi milli məhkəmə sistemlərinin mətəbərliyi və əhəmiyyətli olmaları ilə əlaqələndirilir. Hazırda cinayətkarlıqla və digər hüquq pozuntuları ilə mübarizə təkcə milli dövlət səviyyəsində və regional səviyyədə deyil, həmçinin də beynəlxalq səviyyədə (ağır cinayətlərin bəzi kateqoriyaları üzrə) aparılır. Müasir dövrün cinayətkarlığı istənilən cəmiyyətdə elə bir təhlükəli həddə çatmışdır ki, hüquq-mühafizə və hüququ tətbiqetmə (məhkəmə) orqanlarının fəaliyyətinin təşkili məsələlərinin təhlili xüsusi sosioloji tədqiqatlar səviyyəsinə qalxmışdır. Bunu zəruri edən amillərdən biri də cinayətlərin tamamilə yeni formalarının təzahür etməsi olmuşdur. Məhz buna görə də dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinin təhlili nöqtəyi-nəzərindən məhkəmə sosiologiyası məsələsinə xüsusi üstünlük verilir.

Məsələn, J.Karbone hələ XX yüzilliyin 80-ci illərində məhkəmə sosiologiyasının bir sıra obyektlərini, yəni ədalət mühakiməsi sahəsində sosioloqların maraq sferasının nədən ibarət olduğunu göstərərək yazırdı: «Məhkəmə sosiologiyasının mərkəzində məhkəmə qərarı və onun qəbulu prosesi dayanır».¹ Leon Meyxü məhkəmə sosiologiyası mənafeyinin bu istiqamətini konkretləşdirərək belə hesab edirdi ki, məhkəmə sosiologiyasının vəzifəsi hüquqi hərəkətləri realizə və hüquqi qərarlar qəbul edən vəzifəli şəxslərə daim edilən sosial təsiri, sosial təzyiqli aşkar etməkdən, eləcə belə halların qarşısını almağa yardım göstərməkdən ibarətdir.²

Müasir dövrün tədqiqatlarından aydın olur ki, məhkəmə sosiologiyasının obyektlərinə predmetli yanaşma daha məqsədsəuyğundur. Məhz belə yanaşma məhkəmə sosiologiyasının istiqamətlərini düzgün müəyyənləşdirməyə imkan verir. Hazırda hüquq ədəbiyyatında məhkəmə sosiologiyasının obyektlərini daha predmetli müəyyən etməkdən ötrü onun aşağıdakı istiqamətləri fərqləndirilir.³

Ədalət mühakiməsinin təhlili, onun başlıca prinsipinə – qanun qarşısında vətəndaşların bərabərliyi prinsipinə **əməl edilməsi**. Bu istiqamət özündə konkret olaraq aşağıdakıları ehtiva edir:

¹ Карбонье Ж. Юридическая социология. М., 1986, с.52.

² Мейхью Л. Социология права // Американская социология. М., 1972, с.222-223.

³ Нəmin istiqamətlər haqqında ətraflı bax: Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.195-202.

a) cinayət tərkibi ilə cinayət cəzası tədbiri arasında uyğunluğun, müvafiqliyin tədqiq edilməsi;

b) cinayət cəzasının fərdiləşdirilməsi prinsipindən (cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasından – A.Q.) geri çəkilmələrin, yayınmaların aşkar olunması;

v) belə geriyə çəkilmələrin, yaxud yayınmaların səbəblərinin tədqiqi və təhlili.

Dünyanın bir çox ölkələrinin (məsələn, ABŞ, Almaniya, İngiltərə və s.) sosioloqları bu istiqamətin tədqiqində yüksək uğurlara ədalət mühakiməsinin qeyri-hüquqi hərəkətləri barəsində öz «ifşaedici» nəticələrini aşkarlamaları sayəsində nail olmuşlar. Azərbaycan Respublikasında isə sosioloji təhlilin bu istiqaməti demək olar ki, heç tədqiq də edilməmişdir. Bununla əlaqədar ölkədə andlılar məhkəməsinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi yaxşı səmərə verə bilər. Bu zaman mühakimə icraatının iki növünü müqayisə və lazımi nəticələr əldə etmək imkanı yaranır. Məsələn, bu sahədə Rusiya Federasiyasında artıq bəzi addımlar atılmışdır. Bu ölkədə qətl hadisələrinə dair işlərə baxmağa başlamış andlılar məhkəməsi əksər hallarda bəraət verdikti çıxarmışdır ki, əvvəllər belə praktikaya Rusiya məhkəmələrində ya rast gəlinməmiş, ya da çox nadir hallarda təsadüf olunmuşdur.

Andlılar məhkəməsi hər bir ölkənin mühakimə icraatı sistemində demokratik dəyişikliklərə real nail olmanın ən yaxşı vasitəsidir. Bu, çəkişmə məhkəməsidir. Məhz andlılar məhkəməsində obyektiv həqiqətin üzə çıxarılması naminə ittihamla müdafiə arasında mübarizə gedir. Burada sübutlar sisteminin çəkişmə prosesini zəkaların mübarizəsinə bənzətmək olar. Əlbəttə ki, andlılar məhkəməsi ədalət mühakiməsinin ümumi mənzərəsini, o cümlədən onun fəaliyyətinin məzmununu dəyişmir və o, ancaq qətlə hadisələrinə dair işlərə baxmaqla məhdudlaşır. Hətta Qərbi Avropa ölkələrində andlılar məhkəməsinin baxdığı işlər cinayət işlərinin ümumi sayının 1 faizini təşkil edir.

Məhkəmə sosiologiyasında digər istiqamət **məhkəmə səhvlərinin tədqiq edilməsi** istiqamətidir. Məhkəmə səhvlərinin tədqiqi məhkəmə sosiologiyasının ifşaedici funksiyası kimi bütün gücü, var qüvvəsi ilə təzahür edir. Məhkəmə səhvi ədalət mühakiməsinin təfəkküründə, fikir və hərəkətlərində, cinayətkar əməlin motivinin dərk edilməsində, əməlin tövsifində və hökmün çıxarılmasında yol verdiyi prosessual yanlışlıqdır.

Mühakimə icraatı təcrübəsində məhkəmə səhvlərinin müəyyən təzahürlərinə həmişə təsadüf olunur. Qərb sosioloqlarının fikrincə, bu, hər beş işdən birində yol verilən səhvdir. Bəs, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi gedində yol verilən səhvlərin kökü nədədir? Bu sual hüquq ədəbiyyatında aşağıdakı kimi cavablandırılır.

Birincisi bu, keçmiş SSRİ-də avtoritar rejimin hökm sürdüyü illərdə formalaşan və həmin məkanda bu gün də davam edən ittiham yönümdən irəli gəlir.

İkincisi, hakim kadrların çatışmazlığı üzündən baş verir (yəni belə bir mülahizə yürüdüldür ki, indiki şəraitdə hakimlərin sayı ikiqat artırılmalıdır – A.Q.).

Üçüncüsü, təqsirsizlik prezumpsiyası ölkədə (keçmiş SSRİ-də – A.Q.) heç vaxt mühüm bir prinsip kimi nəzərə alınmamışdır.¹

Məhkəmə səhvi bağışlanmaz haldır. Bəzi hallarda isə onun törətdiyi mənfi hüquqi nəticələri aradan qaldırmaq ya çox gec olur, ya da ümumiyyətlə mümkün olmur. Ən faciəvi hallardan biri odur ki, bəzən əsil cinayətkarın ifşa olunub cəzalandırılmasından əvvəl heç bir təqsiri olmayan şəxs ağır cəzaya məhkum olunur.

Məhkəmə sosiologiyasında növbəti istiqamətlərdən biri **qanunların sosioloji təfsiridir**. Qanunların sosioloji təfsiri hüquqi tətbiqetmənin problemi, hüquq normalarının mahiyyətinin dərindən dərk edilməsində hakimlərə göstərilən konkret yardımdır. J.Karbonə haqlı olaraq yazırdı: «Hakim qanunun yeganə interpretatoru deyildir... Lakin yalnız hakim təfsirə məcburi qüvvə verə bilər».²

Hüququ başa düşmək, mənasını dərk etməkdən ötrü qanunu təfsir etmək son dərəcə mürəkkəb problemdir. Hüquq norması bəzən ən müəmmal şəkildə təfsir oluna bilər. Qanun normasına sosioloji yanaşma, sosioloji baxış onunla səciyyələndirilir ki, sosioloq real həyatda baş verənləri biliklərin sanki ümumi, müəyyən dərəcədə mücərrəd hüquqi formulaları ilə tamamlayır.

Hüququn ümumi nəzəriyyəsiəndən məlum olduğu kimi, qanunun təfsirinə aşağıdakı iki yanaşma mövcuddur:

1) **genişləndirici (reformist) təfsir**. Bu zaman köhnə norma yeni hadisələrlə, işlərin faktiki vəziyyəti ilə və praktika ilə əlaqələndirilir;

¹ Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.196-197.

² Карбонье Ж. Юридическая социология. М., 1986, с.308.

2) **məhdudlaşdırıcı (mühafizəkar) təfsir.** Bu vaxt hakim (və ya təfsirçi) normanın yalnız köhnə təfsirinə arxalanır. Hüquqşünas qanunun interpretasiya edərkən xüsusini ümumiyyətlə münqər etməyi, yəni konkret cinayəti universal hüquq normasının qüvvəsi altına salmağı ağılla bacarmalıdır. O, hüquq normasının təfsirinə doqmatik yanaşmadan qaçmalı, lakin «dünya məhv olsa da, ədalət mühakiməsi baş tutmalıdır» prinsipinə kor-koranə əməl etməməlidir.

Qanunların bəzən real proseslərdən geri qalmasına baxmayaraq, qayda və cəmiyyətin sabitliyi nəminə onlara əməl etmək zəruridir. J.Karbonenin qeyd etdiyi kimi, «əgər qanun pisdirsə, bu o demək deyildir ki, onu yerinə yetirmək lazım deyil. Onu sadəcə olaraq dəyişdirmək lazımdır».

Məhkəmə sosiologiyasında istiqamətlərdən birini də **məhkəmə işlərinin, məhkəmə təcrübəsinin təhlili** təşkil edir. Məhkəmə işlərinin və məhkəmə təcrübəsinin təhlili cəmiyyətdə onun inkişafının bu və ya digər mərhələsində əxlaqın (məənəviyyatın) vəziyyəti haqqında düşünmək üçün zəngin material verən məkandır.

Cinayət işləri materiallarının təhlilinə aşağıdakı iki yanaşma mövcuddur:

1) təhlil obyektinin hüququ tətbiq etmə probleminin, yəni hüququn özünün olduğu vaxt məhkəmə təcrübəsinin ənənəvi öyrənilməsi. Bu zaman hüquqşünas aşağıdakıları tədqiq edir:

a) konkret hüquq normasını, konkret cinayət tərkibinin həlli üçün məəcəllənin tətbiq edilən maddəsini;

b) sübutların – maddi dəlillərin, ekspertlərin rəylərinin, şahidlərin və zərər çəkmiş şəxslərin ifadələrinin kifayətedici olub-olmadığını;

2) məhkəmə işinin əsasını təşkil edən həyatı faktın özünü. E.Karbonate yazırdı: «Sosioloq öz təhlilində məhkəmə qərarının aşkar etdiyi həyatı situasiyaları, şəxslərarası və fərdi sosial hadisələrin əlaqələndirilməsini nəzərdən keçirməyə cəhd göstərir... İstənilən məhkəmə qərarı münaqişənin yekunudur. Münaqişələr isə sosial psixologiyanın maraqlı hadisələridir və onların öyrənilməsinin... məhkəmə işlərinin sosioloji təhlilində son dərəcə əhəmiyyəti vardır».¹

Məhkəmə sosiologiyasının daha bir istiqamətini **hakimlərin davranış stereotipinin təhlili** təşkil edir. hakimlərin davranış stereotipinin təh-

lilində məhkəmə sosiologiyası psixologiyasız, yəni psixo-sosioloji təhlilsiz keçinə bilməz.

Şəxsiyyəti onun sosial rollarından ayrı başa düşmək qeyri-mümkündür. Rollu davranış fərdiyyətçiliyin və sosial rolların birliyi. İnsan bu rolları xidmət etdiyi peşəsindən, işindən asılı olaraq oynayır.

Femida qulluqçularının keçmiş nəsilləri tərəfindən işlənilib hazırlanmış sxemlər, ideal davranış modelləri və mövcud stereotiplər sayəsində hakimlər özlərini qanunların qoruyucuları kimi aparır, məhz ətrafın onlardan gözlədikləri kimi hərəkət edirlər və bununla da nümunəvi görünməyə çalışırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, hakim mühakimə icraatında ittihamla müdafiə arasındakı mübahisənin arbitridir, yəni vasitəçidir. Ondan qanunun sosial dəyərinə inam, hüquq normalarının pozuntularına dözülməzlik gözləyirlər. O öz ciddiliyi, soyuq beyni, analitik ağıl tutumu ilə seçilməli, vicdanlı, qərəzsiz və nəfsi tox olmalıdır. Qərəzlilik və tamahkarlıq hakimə yaraşmayan keyfiyyətlərdir. Hakim həmişə nəcibliyi və alicənablığı ilə diqqəti cəlb etməlidir.

Bununla belə, təcrübədə bəzən başqa nəticələr üzə çıxır, sosioloqlar gözlənilənlərin tamamilə əksi ilə rastlaşırlar. Sosioloji tədqiqatlar şahadət verir ki, adətən, hüquqi biliyi zəif olan, iş və həyat təcrübəsi kifayət qədər olmayan hakimlər süründürməçiliyə yol verir, çıxarılan qərarlar öz dəyərliliyi və sənükülyü ilə seçilir.

«Sosial psixologiya və ədalət mühakiməsi»ni tədqiq edən Devid Meyers qeyd edir ki, məhkəmə baxışı gedişində hakimin mühakimələrinə müttəhimin zahiri görkəmi təsir göstərir. O, fiziki cəhətdən cəzbedici olan müttəhimə böyük lütfkarlıq göstərir, çünki «gözəl adamlar adətən, intizamlı», «bilavasitə zahiri (böyük girdə gözlü və kiçik alınlı) adamlar isə daha sadələvh görünür və adətən, cətiyatsızlıqdan törədilən cinayətlərə dair işlərdə təqsirli bilinirlər. Eybəcəər adamlar xüsusən də seksual zorakılıqla müşayiət olunan əməllər törədən cinayətkarlar təəssüratı yaradırlar». Müəllif davam edərək yazır: «...bizim daha çox özümüzü eyniləşdirə bildiyimiz müttəhimlərə rəğbətımız var».¹

¹ Майерс Д. Социальная психология. СПб., 1997, с.414.

¹ Карбонье Ж. Юридическая социология. М., 1986, с.226.

2. Hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin sosiologiyası

Cəmiyyət həyatının bütün tarixi inkişaf mərhələlərində dövlətin qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən biri insanın, vətəndaşın hüquq və azadlıqlarını müdafiə, ölkədə sabitliyi və qaydını mühafizə etməkdən, cinayətlərin qarşısını almaqdan və ümumi təhlükəsizliyi təmin etməkdən ibarət olmuşdur. Cinayətkarlıqla və digər hüquq pozuntuları ilə mübarizənin, eləcə də hüquq qaydasının və qanunçuluğun mühafizəsinin təmin olunmasının ən səmərəli mexanizmi hüquq-mühafizə orqanlarının sistemi – polis və təhlükəsizlik orqanları olmuşdur.

Sosiologiya formalaşdığı və qəti təşəkkül tapdığı ən erkən vaxtlardan cinayətkarlıqla mübarizə sferasını fəal surətdə öyrənməyə başlamışdır. Hələ XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq sosioloqlar tərəfindən cinayətkarlıq, onunla mübarizədə polis orqanlarının fəaliyyəti problemlərinə bir çox xüsusi tədqiqat əsərləri həsr edilmişdir. Bu ənənə indi də davam etdirilir. Xüsusilə də hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti sferası ilə bağlı sosioloji tədqiqatların dairəsi daha da genişləndirilmişdir.

Hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyi təkcə bu orqanlarının bilavasitə öz vəzifələrini yerinə yetirmələrinin həcmi və səviyyəsi ilə deyil, həm də əhəlinin onlara olan inamı və kütləvi şüurun vəziyyətilə müəyyən edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, cəmiyyətdə qanunun, hüquq qaydasının və sosial ədalətin hüquq mühafizə orqanları tərəfindən etibarlı şəkildə mühafizə olunduğuna əhalidə inamın olması mühüm amillərdən biri hesab olunur. Bu, həm də hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin əsas göstəricilərindən biridir. İnsanların qanunçuluğun, hüquq qaydasının və ədalətin təntənəsinə inamı böyük sosial dəyərlərdən biridir.

Hüquq-mühafizə orqanları içərisində fəaliyyəti ən çox görünürdə olan orqan daxili işlər orqanları, bu orqanların əməkdaşlarının gündəlik fəaliyyətidir. Polisi adətən, asayiş keşikçisi də adlandırırlar. Asayişin qorunması isə əslində elə vətəndaşların sakit və rahat həyatının təmin edilməsi deməkdir. Bəs, Azərbaycan cəmiyyətində polisə münasibət necədir? Əhali ona inanırmı? Cəmiyyət daxili işlər orqanlarının əməkdaşlarına rəğbət bəsləyirmi? Polis həqiqətənmi keşikçilik edir?

Bu suallara obyektiv və dolğun cavab vermək o qədər də asan

deyildir. Bəlli bir şeydir ki, hüquq-mühafizə orqanları sistemində yükün ən böyük ağırlığı polisin üzərinə düşür. Daxili işlər orqanlarının əməkdaşları, demək olar ki, normalaşdırılmamış iş rejimində işləyirlər və bu, dünyanın bütün ölkələrində belədir. Ən adi sözlərlə ifadə etsək, daxili işlər orqanları əməkdaşlarının gecəsi-gündüzü yoxdur. Bu, məsələnin yalnız bir tərəfidir və polisin gərgin və cyni zamanda da təhlükəli anlarla dolu olan fəaliyyəti layiqincə qiymətləndirilməlidir. Polisin əməyinin lazımlıca dəyərləndirilməməsi ən azı ədalətsizlik, haqsızlıq olardı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında daxili işlər orqanları əməkdaşları ilk növbədə dövlət tərəfindən lazımlıca himayə olunurlar. Əvvəlcə, onlar yaxşı əmək haqqı alırlar, ikincisi, dövlət onlara inanır və etibar edir. Bununla belə, unutmamaq lazımdır ki, polis ilk növbədə cəmiyyətin inam və hörmətini qazanmalıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən ölkəmizdə vəziyyət bir qədər başqadır. Çünki Azərbaycan cəmiyyətində əhali arasında polisə inam və hörmətdən daha çox qorxu hissi formalaşmışdır. Qorxu isə rəğbət və etibar kimi keyfiyyətləri özündən kənar edir.

Daxili işlər orqanlarının əməkdaşları içərisində vətəndaşa hətta yanaşma etikasına malik olmayan şəxslərə təsadüf olunur. Adi danışmaq qabiliyyətinə malik olmayan polis işçisi özünü vətəndaşa necə təqdim edə bilər? Bu, əsasən ondan irəli gəlir ki, daxili işlər orqanlarında işə qəbul olunan şəxslərin təhsil səviyyəsinə lazımlı diqqət yetirilmir. Nəzərə alınmır ki, polis olmaq istəyən kəs hansı zəruri kriteriyalara cavab verməlidir.

Dünyanın inkişaf etmiş demokratik dövlətlərinin hüquq və azadlıqları müdafiə sisteminin müsbət təcrübəsinin daha dərindən öyrənilməsi, fikrimizcə, faydalı olardı. Biz öz hüquqlarımızı sivil qaydada müdafiə etməyi öyrənməli, tutduğu mövqedən asılı olmayaraq, istənilən vəzifəli şəxsin hüquqazidd hərəkətinə qarşı qanunla cavab verməyi bacarmalıyıq. Yalnız hüquq ictimai həyatımızın ən başlıca sosial dəyəri olmalıdır. Bizə köhnə təfəkkür stereotiplərini aradan qaldırmaq son dərəcə zəruridir.

Xüsusilə ağır cinayətlərin dinamikasının aşkar edilməsi hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin sosiologiyası nöqtəyi-nəzərindən dövləti və cəmiyyəti həmişə dərindən düşündürən problem olmuşdur. Dünya öz inkişafının elə bir mərhələsinə yetişmişdir ki, indi elmi-texniki tərəqqi ilə yanaşı, kriminogen şərait demək olar ki, inkişaf etmiş bütün sivil cəmiyyətlərin sərt və amansız reallıqlarından birinə çevrilmişdir.

SSRİ süquta uğradıqdan sonra məlum ictimai-siyasi hadisələr fonunda cinayətkarlığın da dinamikasında artım müşahidə edilməyə başladı. Xüsusən də keçmiş müttəfiq respublikaların yaşadıkları keçid dövründə (onların bəziləri hələ indi də bu mərhələni yaşamaqdadır) kriminogen vəziyyət daha da mürəkkəbləşməyə doğru istiqamət götürdü. Hazırda fəaliyyətdə olan Müstəqil Dövlətlər Birliyi məkanına daxil olan ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanda kriminogen situasiya nisbətən sabitdir. Bunu xüsusilə ağır cinayətlərin dinamikasına dair statistik məlumatlardan da görmək mümkündür. Beləliklə, statistik göstəricilərə müraciət edək.

Əgər 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasında 408 qəsdən adam öldürmə cinayəti qeydə alınmışdırsa, 10 ildən sonra, yəni 2008-ci ildə 168 belə cinayət törədilmişdir. Statistikanın əks etdirdiyi rəqəmlərdən də aydın olur ki, 1995-ci ildən başlayaraq qəsdən adam öldürmə cinayətlərinin dinamikası azalmağa doğru getmişdir. Belə ki, 1995-ci ildə 604, 1999-cu ildə 346, 2000-ci ildə 325, 2001-ci ildə 318, 2002-ci ildə 315, 2003-cü ildə 285, 2004-cü ildə 293, 2005-ci ildə 288, 2006-cı ildə 267, 2007-ci ildə isə 269 qəsdən adam öldürmə cinayəti qeydə alınmışdır.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya Federasiyası, Ermənistan, Gürcüstan, Ukrayna və s. kimi respublikalarla müqayisədə Azərbaycanda sifarişli qətlərin sayı son dərəcə aşağı, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasında (ölkə müstəqilliyini əldə etdikdən sonra (dövlət xadimlərinə və ya ictimai xadimlərə qarşı terror aktları törədilməmişdir.

Suisidologiya (intihar) problemi ilə əlaqədar məsələyə toxunaraq qeyd etmək lazımdır ki, insanın özünə qarşı olan bu hərəkətə ölkəmizdə də bəzən rast gəlinir, lakin digər dövlətlərlə müqayisədə Azərbaycanda hər hansı yüksək göstərici nəzərə çarpmır. İntihar cinayət hüquq norması deyildir və o, cinayət kimi təsvif edilməsə də, sosiologiya nöqtəyindən insanın özü əleyhinə olan cinayət qismində qiymətləndirilir. Hüquq-mühafizə orqanlarının işçiləri bir sıra hallarda belə «cinayət» hadisələri ilə də üzləşməli olurlar.

İntihar – bu, kəskin şəxslərarası və ya şəxsdaxili münaqişələrin yekun fazasıdır. Həyat tərzi, hansısa həyat nemətindən və ya maddi sərvətdən məhrum olma, yüksək daxili psixoloji gərginlik, dərin stres

vəziyyəti və s. intiharın səbəbi ola bilər. Bu hərəkət insanın depressiv vəziyyətilə əlaqədar olaraq edilir.

E.Dürkheyim böyük statistik materiallar əsasında belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, fərdi faciəvi qərarla bütün cəmiyyətin mənəvi-psixoloji vəziyyəti arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Həyat öz mənasını itirmişdir fikri insan beynində anomiyə, cəmiyyətin böhranlı dövründə formalaşır. Məhz belə gərgin şəraitdə köhnə ideallar və dəyərlər dağılır, bəzi insanlar yeni həyatın yaratdığı şəraitə uyğunlaşa bilmir və özü üçün yeni mənəvi yönümləri seçməkdə çətinlik çəkir, qarşısına çıxan çətinlikləri və mürəkkəblilikləri adlayıb keçməkdə özündə güc, qüvvə tapa bilmir. Buna görə də cəmiyyətin anomiyə vəziyyətində intiharların sayı çoxalır. Cinayətlərin sayının artması da bəzən intihar hallarının dinamikasına mənfi təsir göstərir. Başqa sözlə, cəmiyyətin anomiyə vəziyyəti insan mənəviyyətinə dağıdıcı, məhvədicə təsir göstərir.

Amerikanın kriminal statistikasına uyğun olaraq «qəsdən törədilən bütün qətlərin 70 faizə yaxını, şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərin demək olar ki 2/3-si... ailə daxilində ailə üzvləri, dostlar və ya tanışlar tərəfindən törədilir».¹

Həqiqətən də ailə şəxslərarası münasibətlərin elə bir aləmidir ki, burada nəinki həmrəylik və bir-birini dəstəkləmə hökm sürür, bəzən kəskin münaqişə və ziddiyyətlər də yaranır ki, onlar da bir sıra hallarda şəxsiyyət əleyhinə ağır cinayətlərin törədilməsi ilə nəticələnir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ailə münasibətləri zəminində baş vermiş ağır cinayətlərin tədqiqi zamanı hüquq-mühafizə orqanlarının işçiləri çox zaman öz həllini keç tapan, bəzən isə tapa bilməyən müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Doğmalar, dostlar arasında baş vermiş münaqişələr nəticəsində ağır cinayətlərin, o cümlədən qətlərin araşdırılması prosesində hadisənin şahidi olanlardan lazımi ifadələri heç də həmişə almaq mümkün olmur, çünki yaxın qohumlar bir çox həqiqətləri gizlətmək məcburiyyətində qalırlar. Bu da öz növbəsində hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin fəaliyyətində elə mürəkkəbliliklər doğurur ki, əsil həqiqəti aşkar etmək bəzən, ümumiyyətlə, mümkün olmur. Qeyri-müəyyənlik hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinə birbaşa mənfi təsir göstərir.

Sosioloji tədqiqatların göstəricilərinin bir hissəsini də cinayətkarlarla

¹ Azərbaycanda cinayətkarlıq və hüquqpozmalar. Bakı, 2008, s.29.

¹ Шур Э. Наше преступное общество. Социальные и правовые источники преступности в Америке. М., 1977, с.46.

(o cümlədən qatillərlə) bağlı məlumatlar təşkil edir. Tədqiqatların şəhadətinə görə qatillərin böyük əksəriyyətini natamam orta təhsilli şəxslər təşkil edirlər. Belə şəxslər, bir qayda olaraq, az əmək haqqı ilə özlərinin və ailələrinin maddi, sosial tələbatlarını ödəyə bilmirlər. Varlanmağa, zənginliyə meyilli olan belə şəxslər bundan savayı cəmiyyətdə yüksək mövqə tutmağa cəhd göstərirlər. Məhz bu zaman ziddiyyətli psixoloji situasiya yaranır. İddialığın yüksək səviyyəsi qabiliyyətsizliklə və sosial cəhətdən bəyənilməli olan imkanlarla qeyri-adekvatlıq təşkil edir. Belə şəxslə ətrafdakılar arasında münaqişənin formalaşması son həddə faciəvi finala gətirib çıxarır.

Göstərilənlərdən başqa, fərdin yayıman davranışına bir çox hallarda alkoqollu içkilər mənfi təsir göstərir. Sosioloji tədqiqatların şəhadətinə görə ayıq vəziyyətdə törədilən qətilərlə müqayisədə, sərxoş vəziyyətdə törədilən analoji əməllərin dinamikası çox yüksəkdir. Ona görə də sərxoşluq cinayətə aparan yollardan birincisi hesab olunur.

3. Cəmiyyətdə hüququn fəaliyyətinə sosial amillərin təsiri

Hüquq sosiologiyasının öyrəndiyi və araşdırdığı problemlərdən biri də hüququn konkret real həyat, real praktika şəraitində fəaliyyət göstərməsi məsələsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, «real» və «gerçəklik» heç də eynimənalı hadisələr deyillər.

Cəmiyyətdə hüququn fəaliyyətini işləyən aqreqatla, mexanizmlə müqayisə etmək olar. Hər hansı mexanizmin fəaliyyət göstərdiyi kimi, hüququn da icra olunduğu zaman müəyyən müqavimətlə, hansısa kənar qüvvə ilə toqquşmaq lazım gəlir. Nəticədə real həyat şəraitində bəzən elə olur ki, kibernetika dili ilə ifadə etsək «çıxışda» heç də «girişdə» gör-düyünlə üzləşmirsən.

Hüququ təbiiqetmə adətən, sosial cəhətdən asılı olur. Hüququn fəaliyyətinin ən geniş planında ona siyasət, hakimiyyət təsir göstərir, sosial və iqtisadi şərtlər ona təzyiqlər edirlər.

Məhkəmənin müstəqilliyi prinsipinin bəyan edilməsinə baxmayaraq (məlum olduğu kimi məhkəmə hakimiyyəti hakimiyyətin budaqlarından birini təşkil edir), real həyatda məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyindən danışmaq hələ qəti şəkildə danışmaq mümkün deyil. Belə ki, siyasət,

hakimiyyət, sosial və iqtisadi şərtlər sosial amillər kimi məhkəməyə təsir göstərməkdə davam edirlər. Bu zaman sosial təsir bütün hüquqi müəssisələrə (istintaqa, prokurorluğa, məhkəməyə, vəkillər kollegiyasına və s.) sosial təzyiqlər adlanan təzyiqlə ifadə olunur.

Məlumdur ki, Cinayət Məcəlləsi yalnız hər hansı cinayətin törədildiyi zaman fəaliyyətə başlayır. Nə qədər ki, sosial təhlükəli kriminal əməl törədilməyib Cinayət Məcəlləsi tamamilə «hərəkətsiz» qalır. Bu vaxt hüququn realizəsi prosesinə nəinki hüquq-mühafizə orqanları, «həm də böyük sayda qeyri-formal əlaqələr və münasibətlər»¹ daxil edilir. Hüquq normasından qanunçuluğun təntənəsinə doğru hərəkət prosesi müxtəlif istiqamətli olur. Qanunçuluğun təntənəsindən ötrü bir tərəfdən böyük səylər göstərilir, digər tərəfdən isə bu səylər bəzən «torpedalaşdırılır». Nəticədə cinayətkarların cəzası qanunsuz olaraq yüngülləşdirilir, digərləri isə ümumiyyətlə layiqli cəzadan yaxa qurtara bilirlər.

Hüquq sosiologiyasının vəzifəsi bundan ibarətdir ki, hüquqi hərəkətləri realizə edən və hüquqi qərarlar çıxaran vəzifəli şəxslərə göstərilən təzyiqlərin növləri və formaları tədqiq edilsin. Çünki belə sosial təzyiqlər Hüquq-mühafizə orqanlarının və onların səlahiyyətli vəzifəli şəxslərinin sərbəstliyini ələndən alır.

Hüquqi prosesdə təzahür edən sosial təzyiqlərin bəzi növlərinin üzərində dayanmağı məqsəduyğun hesab edirik.

1. Hakimiyyət strukturları tərəfindən edilən təzyiqlər. Məlum olduğu kimi, istənilən hakimiyyət «tavandır», lakin hər bir hakimiyyət onu qaldırmağa səy göstərir. Məsələn, keçmiş SSRİ-nin varlığı dövründə və onun bütün tarixi ərzində hakimiyyət strukturunun iri məmurları hüquq-mühafizə orqanlarına həmişə təzyiqlər etmişlər. SSRİ-də avtoritar idarəetmə dövründə məhkəmə hakimiyyəti (belə hakimiyyət adı çox nadir hallarda çəkirdi) hüquq-mühafizə orqanları partiya və dövlət hakimiyyətinin yalnız «tərəməsi» idi. Ədalət mühakiməsinin ən prinsipli məsələləri (ölümə məhkum etmək və ya bağışlamaq) yüksək hakimiyyət dairələrində həll edilirdi. Məhkəmə isə yalnız ittihamnamələri yazmaqla məşğul olurdu. Partiyanın sözü və iradəsi qanundan də kəsərlə idi.

Acınacaqlı hallardan biri ondan ibarət idi ki, məhkəmələrə seçkilər keçirilərkən hakimiyyətə namizədlər partiya orqanları tərəfindən irəli

¹ Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П. Современная социология права. М., 1995, с.84.

sürülürdü və belə namizədin kommunist olması ən əsas kriteriya idi. Namizədin heç bir alternativı olmurdu. Seçicilərin qarşısında duran başlıca vəzifə partiyanın irəli sürdüyü namizədə səs verməkdən ibarət idi. Əslində isə bu, seçkidən daha çox təyinatə bənzəyirdi. Seçkilərin yalnız formal xarakter daşması, hakimiyyətə namizədin partiya orqanları tərəfindən dəstəklənməsi məhkəməni avtoritar rejimin hüquq-mühafizə deyil, icra orqanına çevirmişdi. Çünki partiya hüquqdan da, qanundan da yüksəkdə dururdu. Bu, keçmiş SSRİ-də sözün həqiqi mənasında «partiyanın şahlıq dövrü» idi. Avtoritar rejimin qurduğu nərdivan belə idi: partiya – dövlət – qanun – insan. Göründüyü kimi, məhz hüquq və insan ən aşağı pilləni tuturdu.

2. İctimai rəy tərəfindən edilən təzyiq. İctimai rəy kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə ifadə oluna bilərdi, lakin o, kütlənin əhval-ruhiyyəsini müasir kommunikasiya vasitələrindən asılı olmayaraq əks etdirə bilərdi. Çünki o, bəzən çoxsaylı fərdi rəylər əsasında, doğulur və formalaşır, sonra isə cəmiyyətin böyük sosial qrupları və təbəqələri arasında yayılır. İctimai rəy bir sıra hallarda yüzlərlə kollektiv məktublarda və teleqramlarda materiallaşdırılır. Belə məktub və teleqramlarda adətən, cinayətkara ən ağır cəza təyin olunması tələb edilir. İctimai rəyi adamların qaynayan və çalxalanan mitinqləri tamamlayır. Belə mitinqlər məhkəmə iclasının getdiyi binanın qarşısında baş verir. Bu nöqtəyə nəzərdən ictimai rəy bu və ya hüquqi hərəkətləri təhlil edən, onların təfsirini və interpretasiyasını verən nəhəng bir qüvvəni xatırladır.

İctimai rəyin andlılar məhkəməsinə təsiri xüsusilə böyükdür. Onu «ikipilləli kommunikasiya» kimi təsəvvür etmək olar. Əvvəlcə xalqın əhval-ruhiyyəsi andlı iclasçılara verilir. Andlılarda hüquqi təfəkkürün universallığı haqqında hipertroflaşdırılmış təsəvvürlər demək olar ki, olmur. Onlar qanunun təfsirinə, interpretasiyasına daha reformist yanaşırlar. Daha sonra ictimai rəy andlıların müttəhimin təqsirli olması və ya təqsirli olmaması haqqında verdikində «materiallaşdırılır». Həyati faktlar haqqında təsəvvürlərin andlıların şüuruna real təsiri o dərəcədə yüksəkdir ki, bu hakimləri bəzən «küçə hakimləri» də adlandırırlar.

3. Hüquq-mühafizə orqanlarına, istintaqa və məhkəməyə kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən edilən təzyiq. Kütləvi kommunikasiyanın və informasiyanın müasir elektron vasitələri öz məcmusuna

görə informasiya meydanı yaradırlar. Kütləvi şüur da məhz bu informasiya meydanının təsiri altında olur. İnfomasiya meydanı öz məzmununa görə eynicinsli deyildir və onu iki axma bölmək olar. Birinci axın xalqın əhval-ruhiyyəsini, cəmiyyətin «zəkalarının yerləşməsini və vəziyyətini» əks etdirir, ictimai rəyin özünəməxsus indikatoru qismində çıxış edir. Bu axını Qərbi Avropada «xalqın gözləri və qulaqları adlandırırlar.

İkinci informasiya axını, bir qayda olaraq, elitanın maraqlarını əks etdirir, çünki informasiya hakimiyyəti məhz həmin elitanın əlindədir. Belə halda «kommunikator» qismində ya avtoritar dövlət, ya da qəzet maqnatları, yaxud siyasi partiyalar çıxış edirlər.

İnfomasiya hakimiyyəti – bu, siyasi hakimiyyətin bir növüdür. İstənilən hakimiyyətin başlıca cəhəti isə onun korporativ maraqlarıdır. Qərbi Avropa sosioloqlarının fikrincə, kütləvi informasiya vasitələri, xüsusilə də elektron informasiya vasitələri, yəni televizor, radio «beynə malikdirlər», yəni onlar bütöv millətlərin kütləvi şüurunu özündə təcəssüm etdirirlər. Kommunikator informasiya kanallarının köməyi ilə insanların şüuruna öz qiymətlərini, müddəalarını, baxışlarını və interpretasiyalarını yeridirlər. Amerika sosioloqu Rayt Mills hələ XX yüzilliyin 50-ci illərinin sonuna doğru yazırdı ki, insanların şüurunu manipulyasiya edən vasitə kimi kütləvi kommunikasiya insana hazır qiymətləri və fikirləri təlqin edir, ona hər gün fikirlər və niyyətlər «payı» verir və bununla da kütləvi informasiya vasitəsi kimi çıxış edir.¹

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, məhkəmə sistemində və hüquq-mühafizə orqanlarına ictimai rəy tərəfindən edilən təzyiq hüquq qaydası sistemində kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən edilən təzyiqin heç də eyni deyildir. Doğrudur, təzyiqin bu iki növü öz məzmununa görə bir-biri ilə üst-üstə düşsə də, onlar diametral şəkildə bir-birinə zidd də ola bilərlər. Ümumiyyətlə isə, fərdin yerləşdiyi informasiya meydanının özü son dərəcə mürəkkəb və ziddiyyətlidir. İnfomasiya meydanı doğru və düzgün informasiya ilə yanaşı, açıq şəkildə yalan informasiyalardan ibarət olan ənənəvi materialların da meydanıdır. Bu meydana bir-birini inkar edən təhrifedici məlumatların da bolluğu vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, ictimai rəyin formalaşmasına təhrifedici informasiyalar da az təsir göstərmir.

¹ Милл Р. Властующая элита. М., 1959, с.421-422.

4. Kriminal strukturlar tərəfindən edilən təzyiq. Kriminal strukturlar tərəfindən edilən təzyiq ən kobud formada həyata keçirilir. Psixoloji və fizioloji təzyiq rüşvətdə, şantajda, hədələmədə və s. təzahür edə bilər. İstənilən cəmiyyətin sosial sisteminin yenidən qurulduğu keçid dövründə, hakimiyyət strukturlarının hələ kifayət qədər qüvvə toplaya bilmədiyi zaman təzyiqin bu növü xüsusən hüquqi hərəkətləri realizə edən və qərarlar qəbul edən vəzifəli şəxslər üçün son dərəcə təhlükəli xarakter alır. Hüquq qaydaları sistemini kriminal strukturlardan mühafizə etmək, risk gərginliyini aradan qaldırmaq, cinayətkar strukturlar qarşısında qorxu hissini aşağı salmaq üçün dövlət və ya onun ali qanunvericilik orqanı mühafizəedici zəruri tədbirlər görmək məcburiyyətində qalır. Hakimlərin və şahidlərin müdafiəsi, hüquq-mühafizə orqanlarında çalışan şəxslərin ailələrinin və yaxın qohumlarının həyat və sağlamlığının qorunmasına dair tədbirləri buna misal göstərmək olar.

Belə tədbirlər bir sıra ölkələrdə qanunvericilik aktı qismində qəbul olunur. Belə qanunvericilik aktlarında hakimlərin, şahidlərin, ekspertlərin, hal şahidlərinin və hətta tərcüməçilərin istintaq protokollarında göstərilmiş anket məlumatları tam şəkildə dəyişdirilir, onlar bəzən öz yaşayış yerlərindən köçürülərək ayrı-ayrı ünvanlarda yerləşdirilir. Adları çəkilən şəxslərin həqiqi məlumatları vəzifəli şəxslərin məhdud dairəsinə məlum olur. Zərurət olduqda prokuror, Hakim öz adını, soyadını və atasının adını, eləcə də digər anket məlumatlarını dəyişdirir. Lazım gəldikdə onların razılığı ilə üzrlərində plastik əməliyyatlar da aparıla bilər. Plastik əməliyyatlar istisna olmaqla, əlbəttə ki, yuxarıdakı bütün tədbirlər müvəqqəti xarakter daşıyır.

Daha bir tədbir xalis prosessual səciyyə daşıyır. Belə ki, cinayətkarın (cinayətkarların) zərər çəkmiş şəxs və ya şahid tərəfindən tanınması artıq köhnəlmiş «gözə-göz» prinsipi üzrə deyil, artıq Qərbi Avropa ölkələrində çoxdan bəri təcrübədən keçirilən sxem üzrə aparılır.

5. Sosial və iqtisadi gerçəkliyin təzyiqi. Sosial və iqtisadi gerçəkliyin təzyiqi həyat reallıqlarının dəyişdiyi zaman bu və ya digər hüquq norması ilə ziddiyyətə girir.

Köhnəlmiş hüquq norması ilə yeni həyat şəraiti arasında ziddiyyətlər xüsusən də ictimai inkişafın dönüş mərhələləri üçün səciyyəvidir. Məhz belə dönüş mərhələlərində qanunvericilik dəyişməkdə olan reallıqlara heç

də həmişə adekvat reaksiya vermək iqtidarında, yaxud buna hələ hazır olmur.

Dünya dövlətlərinin tarixi inkişaf təcrübəsi şəhadət verir ki, keçid dövrlərində, eləcə də cəmiyyətin dönüş mərhələlərində dövlət tərəfindən baş verməkdə olan dəyişikliklərə uyğun və mövcud münasibətlərin tənzimlənməsi üçün verilən qanunlar bəzən yeni şəraitin formalaşdırdığı şərtlərlə ayaqlaşma bilmirlər. Bu, sərbəst bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin təşəkkül tapdığı mərhələlərdə daha qabarıq nəzərə çarpır. Belə şəraitdə hətta Cinayət Məcəlləsinin özü sahibkarlığın, xüsusilə də varlanmanın qanuni və qanunsuz üsulları arasında sərhədləri dəqiq müəyyən etməkdə çətinliklərlə üzləşir.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid mərhələsində yaranmış ziddiyyətli vəziyyətdən kriminal meyli işbazlar bəhrələnməyə çalışırlar. Bu zaman onlar «qanunla qadağan olunmayan hər şeyə icazə verilir» prinsipindən fəal surətdə istifadə edirlər. Qanunvericidən fərqli olaraq, işgüzar strukturlar xüsusi ixtiraçılığa, prespektivləri qabaqcadan görmək bacarığı əldə edirlər. Onlar yeni qanunvericilikdə özləri üçün «alyeri» tapırlar ki, bu da onların qanunsuz fəaliyyətində mümkün variantları axtarıb tapmaqda onlara «kömək» edir.

Belə bir mülahizə də mövcuddur ki, yeni qanun adətən, bütün qüvvəsi ilə qəbul edildikdən yalnız 3-5 il sonra işləməyə başlayır. Əgər bu müddət ərzində o, həyatın tələblərinə uyğun gələ bilmirsə, əgər vətəndaşların maraqları ilə hesablaşa bilmirsə, ya yerinə yetirilmir, ya da addımbaşı pozulur. Vergi qanunvericiliyi buna misal göstərilir.¹

Qeyd etmək zəruridir ki, yaxşı və mükəmməl qanun sağlam düşüncənin aynasıdır. Adətən, belə qanun ədalətli olur və buna görə də onun icrasını təkə dövlət üçün deyil, həm də vətəndaşlar üçün əlverişlidir.

Yeni sosial-iqtisadi münasibətlərin təşəkkül tapdığı şəraitdə düşünülmüş mükəmməl qanunların olmaması keçid dövrü cəmiyyətlərində həmişə zəhmətsiz gəlirlə varlanmağa can atanların, tamahkarlıq hesabına zənginləşməyə həris olanların yolunu işıqlandırmışdır. Zəhmətlə qazınan pullar isə «kölgəli iqtisadiyyat»ın hesabına yuvarlanmışdır. Məlumdur ki, «kölgəli iqtisadiyyat» dövlət tərəfindən tanınmayan iqtisadi fəaliyyətdir. O, dövlətin deyil, öz xəzinəsi üçün işləyən iqtisadiyyatdır.

Qanunvericilik – bu, təkə yalnız məəcəllələrdən deyil, hüquqi tədbir-

¹ Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.215-216.

lərin bütöv bir sistemindən ibarətdir. Məcəllələr sistemləşdirilmiş qanunvericilik aktlarıdır. Onlar cəmiyyətdə mövcud olan ən ümumi və zəruri münasibətlərin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayırlar. Məsələ burasındadır ki, məcəllələrlə yeni qəbul olunan qanunvericilik aktları arasında uyğunluq az olduqda və ya heç olmadıqda, vəziyyət bir qədər də mürəkkəbləşir. Belə ziddiyyətləri ilk növbədə məhkəmə və digər hüquq-mühafizə orqanları hiss edirlər. Qanunvericilik aktları arasında mövcud olan uyğunsuzluqlar və aşkar ziddiyyətlər məhkəmə sisteminin işini çətinləşdirir və hüquq qaydalarına əməl olunmasına, onların icrasına nəzarət edən hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti üçün əngəllər törədir.

Beləliklə, hüquq-mühafizə sistemində təzyiqlərin müxtəlif növləri və formaları öz məcmusu ilə elə bir şərait yaradır ki, «Qanun hər şeydən yüksəkdir» prinsipini mütləq azad və müstəqil şəkildə realizə etmək son dərəcə mürəkkəbləşir. Nəticədə isə hüquqla real həyat arasında böyük bir boşluq yaranır.

ON BEŞİNCİ FƏSİL

HÜQUQİ KONFLIKTOLOGIYA

1. Hüquqi konfliktologiya anlayışı

Hər hansı sivil cəmiyyətin münafişəsiz (konfliktsiz) ötürməsini təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Əslində isə sosial (və ya hüquqi, siyasi, iqtisadi və s.) münafişələrin olmadığı cəmiyyətdə (hərçənd ki, belə cəmiyyəti təsəvvür etmək çətindir) mənfiyyətlərin və çatışmazlıqların qiymətləndirilməsi, bunların aradan qaldırılması və ya qarşısının alınması üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması, daha optimal inkişaf variantlarının axtarılması və s. də mümkün olmazdı. Başqa sözlə, sosial münafişələr istənilən cəmiyyətin bir növ labüd çıxırdaşdır.

Ona görə də «sosial münafişələr gündəlik həyatımızın reallığı olmuşdur. ...Siyasi liderlərin və partiyaların qarşılıqlı, millətlərarası və regional ittiqlar, cinayətkar aləmin «didişmələri» adamları demək olar ki, hər gün qıcıqlandırır, dövlət həyatının və ictimai həyatın yeni-yeni problemlərini yaradır. İqtisadi, siyasi institutlarda və hüquq institutlarında baş verən yenidənqurmalar xüsusən də müasir böhranlı şəraitdə müxtəlif münafişələrin kəskinləşməsi ənənələrinin dəyişməsinə hələ nəzərə çarpan təsir göstərməmişdir».¹

Hər hansı müasir dövlətdə və ya cəmiyyətdə böhranlı şəraitin mövcud olması səbəbsiz deyildir. Yaranmış hər bir situasiya müəyyən məkanda və zaman kəsiyində çatışmazlıqların, yaxud gerçəkliyin əlamət göstəricisi kimi təzahür edir. Belə situasiyaların qarşısının vaxtında alınmaması, qabaqlayıcı tədbirlərin görülməməsi və yaxud təşkilati tədbirlərin qəbuluna hazırsızlıq münafişəli vəziyyətin yaranmasına və dərinləşməsinə səbəb olur.

Müasir sosiologiya münafişəni fərdlər, müxtəlif sosial qruplar və ya institutlar (cəmiyyətin sosial subyektləri) arasında qarşılıqlı hərəkətlərin, münasibətlərin bir növü kimi nəzərdən keçirir. Bu cəhətdən hüquqi münafişə sosial münafişənin növlərindən biri qismində çıxış edir. Ona görə də münafişəli problemlərin hüquq elminə müvafiq sahəsinin müd-

¹ Юридическая конфликтология / Под ред. В.Н.Кудрявцева. М., 1995, с.3.

dəaları ilə sintezi həmişə maraq doğurmuş və indi də doğurmaqdadır. Məsələ burasındadır ki, bir çox sosial münaqişələr hüquq münasibətləri sferasının müxtəlif mərhələlərində baş verir, müəyyən yuridik situasiyaların nəticəsi kimi təzahür edir, son həddə yenə də hüquqi vasitələrin tətbiqi yolu ilə həll edilirlər. Təsadüfi deyildir ki, hüququ tətbiqetmə orqanları öz fəaliyyətinin xeyli hissəsini münaqişələrin tədqiqinə, onlara dair işlərə baxılmasına və onların ən müxtəlif təzahür formalarının qarşısının alınmasına, eləcə də həllinə sərf edirlər. Məhz bunun nəticəsidir ki, **hüquqi konfliktologiya** adlandırılan xüsusi elmi tədris fənninin işlənilib hazırlanmasına kəskin ehtiyac və tələbat yaranmışdır.

İnsan cəmiyyətində mövcud olan münasibətlər mürəkkəb və çoxşaxəli olduğuna görə münaqişələr də ən müxtəlif səviyyələrdə baş verir. Bu nöqtəyi-nəzərdən insan cəmiyyətində baş verən fərdi, etnik münaqişələri, sosial qrupların münaqişələrini, dövlətlərarası beynəlxalq münaqişələri və s. fərqləndirmək olar. Belə növ münaqişələr içərisində öz spesifikliyi ilə hüquqi münaqişələr diqqəti daha çox cəlb edir. V.N.Kudryavtsev yazır: «Hüquqi münaqişənin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o özünün hər bir səviyyəsində bu və ya digər hüquq normasının ya icrası (realizəsi), ya da pozulması ilə və bu, müvafiq surətdə fiziki və hüquqi şəxslər arasında hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişməsi və ya xitamı ilə bağlıdır. Çünki istənilən dövlətin hüquq sistemi, habelə beynəlxalq hüquq normaları dövlət (və ya beynəlxalq birlik) tərəfindən sanksiyalaşdırılır və mühafizə olunur, hüquqi münaqişədə adətən, iki (münaqişə aparən) deyil, üç tərəf iştirak edir; münaqişənin inkişafına, həllinə və ya qarşısının alınmasına hüquq-mühafizə (hüququ tətbiqetmə) orqanları şəxsində tez və ya gec cəlb olunan daha bir dövlət də olur».¹

Hüquqi münaqişə sosial münaqişənin bir növüdür.² Sosioloqlar sosial münaqişəni fərdlər, qruplar və ya institutlar (sosial subyektlər) arasındakı qarşılıqlı fəaliyyətin (hərəkətlərin) növlərindən biri kimi qiymətləndirir.

«Münaqişə» anlayışından humanitar elmi ədəbiyyatlarda müxtəlif mənalarda istifadə olunur. Məhz buna görə də «münaqişə» termini ilə bağlı təriflər həm çoxsaylı, həm də nisbi müxtəlif məzmunludurlar. Münaqişə anlayışının tərifinə ən ümumi yanaşma ona ən ümumi anlayış kimi ziddiyyət, hər şeydən əvvəl, **sosial ziddiyyət** vasitəsilə tərif verilməsindən ibarətdir.

Sosial ziddiyyətin əsasını tərəflərin mühüm, yəni bir-birinə qarşı duran fərqləri təşkil edir. Ziddiyyətlər tərəflərin toqquşması olmadan da inkişaf edə və həll oluna bilər. Ziddiyyətlərin yalnız ən böhranlı həddə çatanları münaqişəyə çevrilə bilərlər. Bu nöqtəyi-nəzərdən sosial münaqişə dedikdə, adətən, elə qarşıdurma növü başa düşülür ki, bu zaman tərəflər müəyyən ərazini və ya ehtiyatları ələ keçirməyə, müxalifətçi fərdləri və ya qrupları, onların mülkiyyətini və ya mədəniyyətini hədələməyə səy göstərir və beləliklə də mübarizə hücum və ya müdafiə forması alır. Sosial münaqişə özündə həm də rəqibin fəaliyyətini cilovlayan və ya digər insanlara (sosial qruplara) ziyan vuran fərdin və ya qrupların fəallığını ehtiva edir.

Beləliklə, ziddiyyət və münaqişə bir-birilə tam və hissə kimi qarşılıqlı əlaqədədir.¹ Münaqişə bir çox sosioloqlar tərəfindən ziddiyyətin inkişafının mərhələsi, ən kəskin məqamı kimi izah olunur. Münaqişə olan yerdə həmişə ziddiyyət aşkar olunur. Lakin ziddiyyətin mövcud olduğu yerdə münaqişənin fatal labüdlüyü olur.

Göstərilənlərə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, münaqişə ziddiyyətlərin aşkar olunması və həlli üsuludur. Əgər əks qüvvələr, onların maraqları açıq qarşıdurmaya keçən gərginliyə səbəb olarsa, bu qarşıdurmaya tez və ya gec bir zamanda son qoyulması təbiiidir. Münaqişə və onun həlli yaranmış situasiyadan çıxmağın yollarından biridir.

Ziddiyyətlərin həlli sosial münaqişənin obyektiv funksiyasıdır. Bu onun iştirakçıların məqsədləri ilə üst-üstə düşməsi demək deyildirmi? Xeyir, belə üst-üstə düşmə heç də həmişə mövcud olmur. Əgər münaqişə tərəflərindən birinin məqsədi həqiqətən də ziddiyyəti aradan qaldırmaq (məhz özünün xeyrinə) olarsa, digər tərəfin məqsədi isə status-kvonun qorunub saxlanması, münaqişədən yayınma, yaxud ziddiyyətin tərəflərin qarşıdurması olmadan həlli ola bilər. Münaqişədə hətta qarşı duran tərəflərin özləri deyil, münaqişə fitnəkarlığı yarıdan üçüncü tərəf maraqlı ola bilər. Ona görə də münaqişənin funksiyası onun iştirakçıları mövqeyindən daha çoxşaxəli ola bilər.²

Hüquqi münaqişənin spesifikliyi. Cəmiyyət həyatının, eləcə də cəmiyyət üzvlərinin həyat və fəaliyyətinin münaqişəsiz olan sahəsini təsəvvür etmək çətindir, Nə ailə, nə iqtisadiyyat və siyasət, nə istehsalat, nə də milli münasibətlər sferası münaqişəsiz ötüşə bilmir. Bu nöqtəyi-

¹ Юридическая конфликтология / Под ред. В.Н.Кудрявцева. М., 1995, с.6.

² Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.333.

¹ Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.334.

² Юридическая конфликтология / Под ред. В.Н.Кудрявцева. М., 1995, с.12.

nəzərdən hüquq (hüquq münasibətləri) sferası da istisnalıq təşkil etmir. Hüquqi konfliktologiya münaqişəni hüquq mövqeyindən səciyyələndirən xüsusiyyətləri ümumiləşdirir və öyrənir.

Münaqişənin hansı elementlərinin hüquqi təbiətə malik olmalarının müəyyən edilməsi vacibdir. Məhz hansı münaqişənin hüquqi münaqişə adlandırılmasının aydınlaşdırılması da bu nöqteyi-nəzərdən zəruridir. İlk baxışda elə görünə bilər ki, hüquqi münaqişə probleminin həlli üçün hüququn şamil olunması və həddlərin müəyyənləşdirilməsi kifayətdir. Lakin biz sosial həyatda hüquqi xarakterli heç də həmişə dürüst ifadə olunmayan hallarla toqquşuruq. Məsələn, əgər hüquq pozuntusuna yol verək şəxslə polis əməkdaşı arasındakı münasibətlər birmənalı olaraq yuridik xarakter daşıyırlarsa, ailə münaqişəsində yuridik element ilkin və təkrar yuridik hallar növündə mövcud ola bilər. Şübhəsiz ki, ilkin yuridik hallar sahəsində münaqişə həmişə hüquqi münaqişə olacaqdır. Bu münaqişə başlanğıcdan sonadək opponentlər arasındakı münasibətlərdə təcəssüm olunur. Məsələn, yolun kənarındakı ağacı mişarla kəsən vətəndaş bu hərəkəti nəticəsində qanunla, real şəkildə isə hüquq-mühafizə orqanının nümayəndəsilə münaqişəyə daxil olur. Bu münaqişənin səbəbi, axımı, başa çatması və nəticəsi başlanğıcda yuridik xarakter daşıyacaqdır. Bu zaman hakimyyət nümayəndələri öz səlahiyyətləri çərçivəsində, təqsirkar isə hüquqi məsuliyyətə uyğun hərəkət etməlidir.

Münaqişənin təkrar yuridik hallar sferasında yarandığı vaxt məsələ tamamilə başqa şəkildə alır. Burada tərəflər arasındakı münasibətlər qeyri-yuridik xarakter daşıyır, hüquqi element isə ya ümumiyyətlə olmur, ya münasibətlərin periferiyasında yerləşir, ya da qarşılıqlı fəaliyyətin hansısa mərhələsində yaranır. Məsələn, televiziyanın hansısa proqramına baxmağa görə mübahisə, bir qayda olaraq, hüquqi münaqişənin yaranmasınadək gedib çatmır. Ər-arvadı boşanma haqqında fikrə gətirib çıxaran daha ciddi ailə münaqişələrində artıq təcridən aparıcı ola bilən hüquqi element mövcud olur. Xırda münaqişənin sağlamlığa ağır zərərin vurulması, boşanma, əmlakın bölünməsi və s. ilə bitdiyi situasiya isə münaqişənin mərhələlərindən birində yuridik element xarakteri əldə edir.

Beləliklə, görürük ki, yuridik xarakter daşıyan və özündə hüquqi komponenti cəhətən edən münaqişələr mövcuddur. Bu və ya digərlərini hüquqi münaqişələrə aid etmək ədalətlidirmi?

Hüquq ədəbiyyatında belə bir nöqteyi-nəzər mövcuddur ki, bütün elementləri (motivləşdirmə, iştirakçılar, obyektlər və s.) yuridik xarakter

istikaya, yaxud elementlərdən heç olmasa birinin hüquqi əlamətlərə malik olduğu münaqişə hüquqi münaqişə hesab olunur.¹ Qeyd olunur ki, münaqişənin bu və ya digər dərəcədə tərəflərin (onların hüquqi cəhətdən əhəmiyyətli hərəkətləri və ya vəziyyətləri ilə) hüquq münasibətləri ilə bağlı olan, subyektlərin və ya onların davranış motivasiyasının, yaxud münaqişə obyektinin hüquqi əlamətlərə malik, münaqişənin isə hüquqi nəticələrə səbəb olduğu istənilən münaqişə hüquqi münaqişə adlanır.²

Fikrimizcə, belə struktur yanaşmanı fiziki cəhətdən prosesual yanaşma ilə tamamlamaq zəruridir. Hüquqi komponent münaqişə gedişində və ya ondan sonra, daha dəqiq desək, mübahisənin opponenti fiziki cəhətdən aradan qaldırıldığı və ya hüquqi nəticələrə səbəb olan digər üsullarla həll edildiyi zaman başa çatan fazada yaranmağa bilər. Faktiki olaraq elə alınır ki, mənşəyinə görə qeyri-hüquqi münaqişə nəticələrinə və ya axım formasına görə hüquqi münaqişəyə çevrilir. Bundan başqa, formasına görə qeyri-hüquqi münaqişə bir sıra hallarda üçüncü şəxslərin və ya opponentlərdən birinin təşəbbüsü ilə hüquqi münaqişəyə transformasiya oluna bilər. Məsələn, mübahisə edən tərəflər müstəqil olaraq qarşılıqlı razılaşdırılmış qərara kələ bilmədikdə məhkəməyə müraciət etmək məcburiyyətində qalırlar. «Qeyri-hüquqi münaqişənin hüquqi münaqişəyə çevrilməsi özünəməxsus loqarifmləşdirilmiş münaqişənin təfsiri, tövsifi, həlli və aradan qaldırılması üçün onun hüquqi üsula yol verilən vəziyyətə gətirilməsidir».³ Deməli, hüquqi münaqişəni həm iqtisadiyyat və ya siyasət, həm də ailə-məişət münasibətləri sferasında sosial münaqişənin axım forması, yaxud həlli qismində təsəvvür etmək olar.

Hüquqi və qeyri-hüquqi münaqişə arasındakı sərhəd son dərəcə zərifdir. V.N.Kudryavtsev hüquqi münaqişənin iki təfsirini – məhdud hüquqi münaqişəni və geniş hüquqi münaqişəni fərqləndirməyi təklif etmişdir. Məhdud təfsirə uyğun olaraq hüquqi münaqişə dedikdə, bütün elementləri hüquqi xarakter daşıyan hüquqi münaqişə başa düşülür. Geniş təfsirə müvafiq surətdə hüquqi münaqişəyə hüquq münasibətlərinin heç olmasa bir elementinin olduğu, hüquq münasibətlərinin inkişafının hər bir mərhələsində olmasının məcburi olmadığı qarşıdurma aiddir. Bizim üçün yeganə olan budur ki, hüquqi münaqişə (məhdud və ya geniş təfsirdə,

¹ Юридическая конфликтология / Под ред. В.Н.Кудрявцева. М., 1995, с.15.

² Успеня орда.

³ Юридический конфликт: процедуры разрешения / Под ред. В.Н.Кудрявцева. М., 1995, с.15.

ilkın və ya təkrar hadisələr sferasında) onun iştirakçıları üçün hüquqi nəticələrə səbəb olur. Deməli, münaqişənin əsas elementləri sonuncu mərhələdə hüquqi xarakter əldə edirlər. Bu zaman şəxsi, siyasi, iqtisadi və digər münasibətlər hüquq münasibətləri müstəvisinə keçir və hüquq normasına uyğun olan şəkllə düşürlər. Beləliklə, «hüquqi münaqişəni hüquq subyektlərinin hüquq normalarının tətbiqi, pozulması və ya təfsiri ilə bağlı qarşıdurması kimi müəyyən etmək olar».¹

2. Münaqişənin iştirakçıları

Hüquqi münaqişələrin iştirakçıları haqqında danışırkən söhbət ilk növbədə insanların qarşıdurması barəsində getdiyini nəzərə almaq lazımdır. Ən müxtəlif rollarda, simalarda və qruplaşmalarda olsalar da, münaqişənin iştirakçıları qismində insanların çıxış etməsi təbiidir. Bu halda ən sadə olanı iki fiziki şəxsin qarşıdurmasıdır. Belə sədə münaqişənin əsasını bu fərdlər arasındakı müəyyən ziddiyyətlər təşkil edir. Şəxslərarası münaqişəyə bir neçə insanı da daxil etmək olar və bu zaman münaqişə bir qrup insanın münaqişəsinə çevrilə bilər. Lakin belə miqyas münaqişənin mahiyyətini dəyişmir. Məsələn, nahar fasiləsində iki işçidən hansının çörək almaq növbəsi olması zəminində baş verən mübahisə zamanı bu işçilərin hər birinin tərəfində olmaqla mübahisəyə digər işçilərin qoşulması kütləvi dalaşma ilə başa çatır. Lakin iştirakçıların sayının çox olmasına baxmayaraq, münaqişə şəxslərarası münaqişə olaraq qalır. Məsələ burasındadır ki, belə münaqişənin əsasında ictimai deyil, şəxsi ziddiyyətlər dayanır.

Şəxslərarası münaqişədə həmişə konkret şəxslər iştirak edirlər. Bu zaman yaranan qruplar ümumi təsadüfi təsisatı təmsil edirlər və münaqişə başa çatan kimi onlar da dağılırlar. Ona görə də şəxslərarası münaqişə iştirakçılarının sayından asılı olmayaraq, onun elmi cəhətdən nəzərdən keçirilməsi səviyyəsi **psixoloji** səviyyə olaraq qalmalıdır.²

İctimai qrupların, təbəqələrin, siniflərin fəaliyyət göstərdiyi yerdə və münaqişənin əsasında qrup ziddiyyətləri dayandıqda qrup, təbəqə münaqişəsinin və digər sosial münaqişənin təhlili zamanı **sosioloji** səviyyə üstünlük təşkil edir.³ Qeyd etmək zəruridir ki, burada da konkret

şəxsiyyət, məsələn, liderlər, rəhbərlər mühüm rol oynayır. Bundan başqa, iki və ya daha çox insanın toqquşması qrup münaqişəsinin epizodu ola bilər. Lakin burada yenə də əsas iştirakçılar qismində ayrı-ayrı fərdlər deyil, bütöv bir qrup çıxış edir. Qrup münaqişələri dözülməzliyi və qarşıdurmada özlərinin bütün üzvlərinin mütləq şəxsi üstünlüklərinə söy göstərmələri ilə fərqlənirlər. Bu işə münaqişə aparan qrupları gücləndirir, sosial təhlükəliliyi və gərginliyi yüksəldir.

Məlumdur ki, qruplararası münaqişələr kimi qrupdaxili münaqişələr də kifayət qədər geniş yayılmışdır. Qruplardaxili münaqişələr sosial qarşılıqlı fəaliyyətin mühüm elementi olmaqla, bütün cəmiyyət həyatını təcəssüm etdirirlər. Belə münaqişələrin rəqibləri qismində son dərəcə bir-birinə bənzəməyən subyektlər, yəni təkcə ayrı-ayrı fərdlər, xırda əmək kollektivləri, ailələr, qonşular deyil, həm də iri birliklər çıxış edirlər. Sosial təbəqələr və siniflər, dövlət təşkilatları və dini təşkilatlar, siyasi partiyalar, ictimai və kütləvi hərəkətlər belə birliklərə aiddir. Məhz bu sosial birliklər münaqişəyə son həddə aydın ifadə olunan sosial xarakter verirlər. İstənilən münaqişə (şəxslərarası münaqişələrdən tutmuş beynəlxalq münaqişələrə qədər – bu münaqişələr də daxil olmaqla) geniş mənada sosial xarakterə malikdir.

Peşə prinsipi və ya ictimai-siyasi prinsip üzrə yaradılan funksional və məqsədli qrupların qarşılıqlı fəaliyyəti şəraitində baş verən münaqişələr daha mürəkkəb xarakterə malikdir. Siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar və kütləvi hərəkətlər belə qruplardan hesab olunurlar. Həmin qruplara spesifik struktur, digər qruplara münasibətdə əlahiddəlik, öz üzvlərinin eyniliyində ifadə olunan kifayət qədər yüksək mütəşəkkil səviyyə xasdır. Bu qruplarda siyasi, ideoloji və ya peşə əlamətinə görə birləşmiş fərdlər nəinki özlərinin oxşar, həm də kifayət qədər müxtəlifcinsli tələbatlarını realizə etməyə səy göstərirlər ki, bu da qrup üzvlərinin hərəkətlərinə müəyyən istiqamət vermək imkanına malik olan rəhbərlərin fərqləndirilməsi zərurətinə gətirib çıxarır. Məhz bu prosesdə liderlər, «ideoloqlar» və «fəallar» meydana çıxır. Onlar sosial münaqişələrdə kütləvi görünən, qrup subyektlərindən (bütövlükdə siyasi partiya və s.) fərqlənən bilavasitə subyektlər rolunu oynayrlar.

Hüquqi münaqişədə subyektlərin iki qrupu – fiziki və hüquqi şəxslər fərqləndirilir.¹

¹ Кудрявцев В.Н. Юридический конфликт // Государство и право, 1995, №9, с.10.

² Юридическая конфликтология / Под ред. В.Н.Кудрявцева. М., 1995, с.16.

³ Yəne orada.

¹ Юридическая конфликтология / Под ред. В.Н.Кудрявцева. М., 1995, с.17.

Söhbətin hüquqi şəxslərin qarş durması haqqında getdiyi halda münaqişənin yuridik xarakter əldə etməsi mütləkdir. Ona görə ki, bu subyektlər arasında hüquq münasibətləri təşəkkül tapır (və ya artıq mövcuddur). Belə münaqişənin özünü də məhz yalnız hüquqi yolla həll etmək olar.

Hüquqi münaqişənin fiziki şəxslər (tək-tək adamlar, bir qrup şəxs, kütlə və s.) arasında baş verdiyi zaman situasiya daha mürəkkəb həddə çata bilər. Vətəndaşlardan ibarət olan fiziki şəxslər adətən, müəyyən hüquq münasibətlərinin subyektləridir. Bu isə baş vermiş münaqişədə onların davranışında müəyyən və görünən izlər buraxır. Bu və ya digər hüquq münasibətlərində olan münaqişə iştirakçısı öz davranışını mövcud hüquq normaları ilə uzlaşdırmalı, hadisələrin müəyyən inkişafının «qaydanı mühafizə edənlər» – hüquq-mühafizə orqanları və baş verənlərin öz iştirakçıları üçün laqeydliklə qarşılana biləcəyini unutmamalıdır. Münaqişənin subyektə nəticədə iddiaçı, cavabdeh, zərər çəkən, təqsirləndirilən şəxs və ya şahid qismində mülki, inzibati prosesin, yaxud cinayət prosesinin iştirakçısı ola bilər. Belə perspektiv münaqişələrin bir çox subyektləri üçün təhlükəlidir. Münaqişənin hüquqi aspekti bəzi hallarda seçimli qalır, yəni o, münaqişənin bütün deyil, yalnız ayrı-ayrı iştirakçılarına aid olur. Kütləvi iğtişaş buna misal ola bilər. Kütlə polis üzərinə yeriyir, bina talan edilir, həyasızlıq baş verir. Kütlənin bütün iştirakçılarının dövlətin vətəndaşları və konstitusiyaya vəzifələri ilə bağlı olmalarına baxmayaraq, cinayət qanunvericiliyinə uyğun olaraq iğtişaşə görə cinayət məsuliyyəti bütün kütlə iştirakçılarına deyil, yalnız kütləvi iğtişaşın təşkilatçıları və fəali iştirakçıları bərsində meydana gəlir.

Hüquqi münaqişənin əsas subyektlərinə **qarşı duran tərəflər** aiddir. Münaqişənin heç də bütün iştirakçıları geniş mənada bilavasitə qarş durmada olan şəxslər (qruplar) deyillər. Belə qarş durmanın köməkçiləri, passiv şahidləri və hadisəni gözü ilə görənləri, vasitəçiləri və digər fiqurları da olur. Bir sözlə, bir-birinə qarşı bilavasitə fəal hərəkətlər (hücum edən və ya müdafiə olunan) edən münaqişə iştirakçılarını qarşı duran tərəflər adlandırmaq olar. Münaqişədə adətən, bir-birinə qarşı duran iki (şəxslərəarası münaqişədə iki insan), lakin prinsip etibarilə üç və hər birinin öz tapşırığı olan daha çox tərəf ola bilər.

Münaqişə özündə çoxcəhətli aspektləri ehtiva edən mürəkkəb hadisədir. Hər bir tərəf eyni vaxtda bir münaqişəyə və iştirakçıların sayının çox olması ilə artmaqda olan digər münaqişələrə cəlb oluna bilər. Belə

şəraitdə də münaqişənin nüvəsini bir-birinə qarşı duran tərəflər təşkil edirlər. Əgər tərəflərdən biri bu və ya digər səbəbə görə sıradan çıxarsa, belə halda münaqişə dayanır (və ya onun iştirakçılarının tərkibi dəyişir).

Konkret münaqişənin bir-birinə qarşı duran tərəfləri fərdiləşdirildiklərinə görə, onlar əvəzəilməz hesab olunurlar. Bu, şəxslərəarası münaqişələrə aiddir. Qrup münaqişəsində əvəzəilməzlik şəxsiyyətə deyil, qrupa, eləcə də dövlətlərəarası münaqişələrdə olduğu kimi, dövləti təmsil edən vəzifəli şəxsə və ya orqana deyil, məhz dövlətə aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir-birinə qarşı duran tərəflər cənisəviyyəli olmaya, yəni müxtəlif səviyyələrə aid ola bilərlər. Belə ki, fərd başqa şəxslərlə deyil, qrup və ya dövlətlə münaqişə apara bilər. Bəzən dövlətin özü, özünə bərabər olmayan tərəfdaşla, məsələn, ictimai təşkilatlarla, siyasi partiyalarla, ekstremistlərlə və ya terrorçular qrupu ilə münaqişə aparır. Belə münaqişələrin institusionalaşdırılmamış formalarda aparıldığı hallarda onlar adətən, çox kəskin və sərt xarakter alır, bəzən zəif tərəfin məhvi ilə başa çatır. Zəif tərəf isə həmişə, bir qayda olaraq, insandır.

Münaqişənin digər iştirakçıları hesab olunan **təhrikçilərin, köməkçilərin və təşkilatçıların** rolu daha çox epiqodik səciyyə daşıyır. «Təhrikçi», «köməkçi» və «təşkilatçı» terminləri hüquqi münaqişələrin əsasını təşkil etsələr də, onlar burada kifayət qədər ətraflı şəkildə təkcə kriminal deyil, digər, o cümlədən beynəlxalq münaqişələri də xarakterizə edirlər.

Təhrikçi dedikdə, başqa iştirakçıyı münaqişəyə təhrik edən, sürükləyən şəxs, təşkilat və ya dövlət nəzərdə tutulur. Təhrikçinin özü sonradan bu münaqişədə iştirak etməyə də bilər. Onun vəzifəsi digər şəxslər (qruplar) arasında münaqişə fitnəkarlığı yaratmaqla məhdudlaşır.

Köməkçi – bu, münaqişəyə məsləhətləri ilə, texniki və digər vasitələrin köməyi ilə yardım edən şəxsdir. Beynəlxalq siyasətdə silahlı münaqişə fitnəkarlığı törədən təcavüzkar köməkçilik sülh əleyhinə ciddi cinayət kimi qiymətləndirilir. Məlumdur ki, İngiltərə və Fransanın ikinci dünya müharibəsi ərəfəsində nasist Almaniyasına göstərdiyi köməkçiliyə («Münhen sövdələşməsi») tarix məhz belə qiymət verdi. Çox təəccüblüdür ki, tarixin bu dərindən ibrət götürməyən İngiltərə və Fransa bu gün də həmin köməkçiliyi separatçı və terrorçu Ermənistandan əsirgəmir.

Təşkilatçı – bu, münaqişəni planlaşdırən, onun iştirakçıların təminatının və mühafizəsinin müxtəlif yollarını nəzərdə tutan inkişaf istiqamətini hazırlayan şəxsdir (qrupdur).

3. Hüquqi münaqişənin tipləri

Sosial münaqişənin növlərindən biri olan hüquqi münaqişələr müxtəlif əsaslara görə təsnifləşdirilə bilər. Hüquqi münaqişələri subyektlər arasındakı münasibətlərə görə şəxslərarası münaqişələrə, qrup münaqişələrinə və institusional münaqişələrə bölmək olar. Zaman axımına görə, hüquqi münaqişələri qısamüddətli və uzanan münaqişələr kimi təsnifləşdirmək olar. Hüquqi münaqişələr təsir metodlarına görə zorakı və qeyri-zorakı münaqişələrə bölünürlər.

Nəzəriyyə və təcrübə göstərir ki, ümumiyyətlə, münaqişələrin tipləri üzrə təsnifatını davam etdirmək olar. Lakin bizim üçün yalnız hüquqi münaqişələrə xas olan və deməli, onların spesifikliyini əks etdirən təsnifat daha vacibdir. Belə təsnifatın əsasını bu və ya digər hüquqi xarakteristika təşkil etməlidir. Hüquq ədəbiyyatında belə xarakteristikaya adətən, hüququn müvafiq sahəsi, hüquq normasının strukturu və hüququ tətbiq etmə orqanının növü aid edilir.¹ Ayrı-ayrı növ qismində hüququn özünün ziddiyyətlərindən doğan münaqişələrin adını çəkmək olar. Bu mənada aşağıdakı münaqişələr fərqləndirilir.

Birincisi, **hüququn sahələri** üzrə, mülki hüquq, əmək, maliyyə, ailə hüququ, inzibati hüquq, cinayət hüququ, cinayət-prosessual hüquq və s. üzrə münaqişələr. Məsələn, hüquqsünaslar təsdiq edir ki, cinayət-prosessual qanunvericilikdə (Cinayət-Prosessual Məcəlləsində) qanunverici bir-birini qarşılıqlı surətdə istisna edən – ifşaedici və bəraətverici, məsuliyyəti yüngülləşdirən və ağırlaşdıran halların müəyyən edilməsi zərurətini təsbit etməklə ilk başlanğıcda münaqişə formasında ziddiyyətlərin təməlini qoymuşdur.² Başqa sözlə, məhkəmə prosesində ittihamla müdafiə arasında münaqişə sadəcə olaraq ehtimal olunmur, bu, faktiki; surətdə labüddür. Daha sonra, müdafiəçinin öz təqsirini etiraf etməyən müttəhimin mövqeyi ilə razılaşmadığı halda, münaqişə müdafiəçi ilə müdafiə olunan şəxs arasında da mümkündür. Belə münaqişə məhkəmə baxışı gedişində vəkilin taktikası ilə bağlı olaraq yaranır.³

¹ Юридическая конфликтология / Под ред. В.Н.Кудряцева. М., 1995, с.90.

² Соловьева Т.А., Манохина Н.В. Конфликты в деятельности защитника // Экономическая, правовая и духовная культура России на рубеже тысячелетий. Екатеринбург. 1999, т.1, с.108.

³ Соловьева Т.А., Манохина Н.В. Конфликты в деятельности защитника // Экономическая, правовая и духовная культура России на рубеже тысячелетий. Екатеринбург. 1999, т.1, с.109.

Kütləvi informasiya vasitələri son vaxtlar cinayət hüququ sferasında son dərəcə təhlükəli, deməli, ictimai rəyi qıcıqlandıran münaqişələr haqqında materiallar verirlər. Lakin hüququn digər sahələri ilə bağlı münaqişələr də az deyildir. Onlar sadəcə olaraq o qədər də nəzərə çarpmırlar. Məsələn, iqtisad məhkəməsində mülkiyyətin müxtəlif formalarına mənsub olan daşınmaz əmlaklarla bağlı olan münaqişələr. Belə münaqişələr əsasən inzibati hüquq sferasına aiddir, lakin bu barədə kütləvi informasiya vasitələrində demək olar ki, danışılmır. Başqa sözlə, kütləvi informasiya vasitələri öz diqqətini demək olar ki, cinayət hüququ və cinayət-prosessual hüquq sahəsinə yönəlmişdir.

Eyni vaxtda bir neçə hüquq sahəsinin qüvvəsi və tətbiqi ilə bağlı olan münaqişələr də az deyildir. Məsələn, qısqanclıq zəminində yaranan və ərin arvadın (yaxud arvadın ərin) sağlamlığına ağır zərər vurmağı ilə başa çatan münaqişə cinayət hüququnu (cəzalandırma) və ailə hüququnu (boşanma) hərəkətə gətirir. Eyni vaxtda inzibati hüquqa və əmək hüququna, ailə hüququna və inzibati hüquqa, əmək hüququna və konstitusiyaya hüququna aid olan münaqişələrin baş verməsi də mümkündür. Belə münaqişələr qarışıq hüquq münasibətləri adlandırılır.

Bununla yanaşı, çoxsahəli xarakter daşıyan münaqişələr də məlumdur. Belə ki, milli münaqişə konstitusiyaya hüququnun, inzibati hüququn, mülki hüququn, cinayət hüququnun, sessual hüququn və beynəlxalq hüququn müvafiq normalarının qüvvəsi ilə müşayiət olunur.

Müvafiq hüquq normalarının təbiətinə görə hüquqi münaqişələr səlahiyyətverici, vəzifəverici və qadağanedic münaqişələrə bölünürlər.

Səlahiyyətverici norma ilə bağlı olan hüquqi münaqişə səlahiyyətli subyektlə mənafeləri pozulmuş və ya səlahiyyətli subyekt tərəfindən pozula bilən xüsusi şəxs (fiziki və ya hüquqi şəxs) arasında yarana bilər.¹ Torpaq sahələrinin hərracı və ya ayrılması ilə bağlı əhali ilə yerli bələdiyyə orqanları arasında yaranan münaqişələr buna misal ola bilər.

Vəzifəverici normaların pozuntusu zamanı münaqişə müvafiq vəzifələri yerinə yetirməyə borclu olan şəxslə dövlət (dövlət orqanının nümayəndəsi) arasında yarana bilər. Belə halda nəinki vətəndaş müvafiq normaya əməl etməyə borclu olur, həm də dövlət qulluqçusu həmin normanın göstərişlərinin yerinə yetirilməsini həmin şəxsdən tələb etməlidir. Məsələn, əgər nəzarətçi biletsiz sərnəşinlə münaqişəyə girməyi

¹ Юридическая конфликтология / Под ред. В.Н.Кудряцева. М., 1995, с.91, 92.

arzu etməyərək sadəcə olaraq onu buraxırsa, sərnişin avtomatik olaraq başqa münafişəyə – dövlətlə münafişəyə girir.¹

Qadağanedic normaların pozuntusu dövlətlə belə pozuntuya yol vermiş fiziki və ya hüquqi şəxs arasında (təbiəti mühafizə orqanı ilə ovçular arasında münafişə) münafişələrin yaranmasına səbəb olur.

Dövlət hüququ tətbiqetmə və ya hüquq-mühafizə orqanlarının sistemi üzrə, yəni müvafiq dövlət orqanlarının işlə bağlı yaranan münafişələrə məhkəmə münafişələri aiddir. Bunlar prokurorluğun, polis, iqtisad məhkəmələrinin işi ilə əlaqədar olan hüquqi münafişələr hesab olunurlar.

Hüququ tətbiqetmə və hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti mürəkkəbdir və bu fəaliyyət süründürməçiliyi, vicdansızlığı və müəyyən hallarda bu orqanların əməkdaşlarının rüşvətخورluğunu istisna etmir. Bundan başqa, xüsusən də polis orqanları əməkdaşları arasında hüquqi təhsili olmayan şəxslərin hələ də müəyyən faiz təşkil etməsi və bu kateqoriyadan olan polislərin vətəndaşlarla elementar qarşılıqlı ünsiyyət yaratmaq qabiliyyətlərinin olmaması və s. hüquqi münafişələrin yaranmasına səbəb olur. Xüsusən də dövlət yol polisində çalışan şəxslərin vətəndaşların yol hərəkətinin təhlükəsizliyi qaydalarını pozduqları (bəzən isə pozmadıqları) zaman onlarla rəftarında adi etik qaydalarına əməl etməmələri bəzən haqlı etirazlara səbəb olmaqla yanaşı, istər-istəməz hüquqi münafişələr doğurur.

Məlumdur ki, ədalət mühakiməsi də öz quruluşuna görə özündə çəkişmə prinsipinin zəruri elementlərini ehtiva edir və məhkəmə prosesinin münafişəli xarakter daşması tamamilə təbiidir. Lakin məhkəmə prosesində tərəflərin qarşılıqlı inamının və etibarının itməsi və bunun bütün proses ərzində davam etməsi tərəflər arasında qarşılıqlı münasibətləri daha da kəskinləşdirir və gərgin vəziyyət yaradır.

Prokurorluq, istintaq və məhkəmə orqanlarında iş yükünün ağırlığı, daim mövcud olan vaxt, zaman çatışmazlığı şübhəsiz ki, işlərin keyfiyyətinə də mənfi təsir göstərir. Əgər əmək fəaliyyətinin digər növlərində gərginlik adətən, «qəzalılıq situasiyalar»da yaranırsa, dövlət hüququ tətbiqetmə və hüquq-mühafizə orqanlarında belə situasiya fasiləsiz olaraq daim mövcuddur və bu sahənin həmin fəaliyyət mənzərəsi artıq demək olar ki, ümumən qəbul olunmuşdur. Bu, hüquqi münafişələrə səbəb ol-

manın yalnız bir amilidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, səciyyələndirilən institutların fəaliyyəti vətəndaşlarla və hüquqi şəxslərlə bağlı qanun pozuntularının qarşısının alınması ilə əlaqədardır. Bu da öz növbəsində daha çox münafişəli situasiya yaradır. Göstərilənlərlə əlaqədar daxili işlər orqanlarının digər təşkilatlardan daha bir fərqi qeyd etmək olar. Hüququ tətbiqetmə və hüquq-mühafizə orqanları funksional şəkildə antaqonist iş şərtlərinə malikdirlər. Bu orqanların fəaliyyətində hüquqi münafişələrin yaranması qaçılmaz və həm də qanunauyğun haldır.

Hüququn özünün ziddiyyətlərinə görə normativ-hüquqi münafişələr yarana bilər. Belə ki, hüquq normalarının bir qismi hüququn digər normalarına uyğun gəlməyə bilər. Bu da hüquq sistemini bütövlükdə dəyişən qeyri-sabit cəmiyyətlər üçün daha səciyyəvi olan cəhətdir. Lakin nisbətən inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə də sosial münasibətlərin mürəkkəbliyi bir sıra qanunlar və digər normativ-hüquqi aktlar arasında ziddiyyətləri labüd edir.

Yuxarıda göstərilən əsasla görə aşağıdakı ziddiyyətlərdən doğan hüquqi münafişələri fərqləndirmək olar:

- a) iki və ya daha çox normativ aktlar arasında mövcud olan ziddiyyətlər;
- b) hüquq normaları ilə hüququ tətbiqetmə təcrübəsi arasında mövcud olan ziddiyyətlər;
- c) iki və ya daha çox hüququ tətbiqetmə aktları arasında mövcud olan ziddiyyətlər;
- d) hüquq normalarının başa düşülməsindəki fərqlər.¹

4. Hüquqi münafişənin quruluşu

Sosial münafişənin quruluşu aşağıdakı formul ilə ifadə oluna bilər:

$$M = MS + T + \bar{I}$$

Burada M – münafişə; MS – münafişəli situasiya; $\bar{I}$ – insidentdir (münafişə subyektlərinin birbaşa toqquşması).²

Münafişəli situasiya dedikdə, tərəflər arasında münasibətlərdə, onların mənafeələrinin realizəsini çətinləşdirən real həyatı ziddiyyətlərin yaranmasının səbəb olduğu gərginlik başa düşülür. Yenidənqurma zərur-

¹ Юридическая конфликтология / Под ред. В.Н.Кудрявцева. М., 1995, с.92.

¹ Юридическая конфликтология / Под ред. В.Н.Кудрявцева. М., 1995, с.10-11.

² Юридическая социология: Учебник. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.342.

rətinin yetişdiyi, deməli, heyətin ixtisara salınmasının qarşıda durduğu təşkilatda əməkdaşlar arasında münaqişənin obyektiv əsası təzahür edir. Münaqişəli situasiya münaqişə obyektinin yaranması ilə xarakterizə olunur. Münaqişə obyektini dedikdə, tərəflərin malik olmağa və ya istifadə etməyə cəhd göstərdikləri konkret maddi, yaxud mənəvi sərvət nəzərdə tutulur.¹

Həmin sərvətin münaqişə obyektini olmasından ötrü o, iddialı müxtəlif sosial subyektlərin maraqları əhatəsində yerləşməlidir. Bəzən obyektiv və ya subyektiv cəhətdən bölünməz olur ki, bu da fərdlər, sosial qruplar, yaxud institutlar arasındakı münasibətlərdə gərginliyin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, əgər yeri boş olan rəhbər vəzifəsinə bir keçə şəxs iddia edərsə, münaqişəli situasiya, sonradan isə namizədlər arasında münaqişə labüd xarakter alır. Obyektin mövcud olmadığı (belə ki, o, qarşılıqlı fəaliyyət iştirakçılarının yalnız təxəyyülünün məhsulu qismində təsəvvür edilir), lakin bununla belə münaqişənin yarandığı vəziyyət mümkündür. Məsələn, fərd güman edir ki, başqa bir şəxs onun barəsində aqressiv niyyətdədir və məsələnin mahiyyətinə varmadan preventiv tədbirlərə (halbuki, əslində belə niyyətin olmadığına görə, tədbirlərə də ehtiyac yox idi) əl atır. Belə münaqişəni yalan münaqişə adlandırırlar. Həmin münaqişədə aşağıdakı dörd əsas situasiya mümkündür:

1) tərəf güman edir ki, müəyyən şəxslə hüquq münasibətlərindədirlər, lakin əslində belə münasibətlər mövcud deyil (məsələn, tikilinin icarəçisinin evin mülkiyyətçisinin onu başqasına satdığını bilməməsi);

2) əks variant: bir tərəf digər tərəflə hüquq münasibətlərində olduğunu dərk etmir (məsələn, vərəsəliyin açılması zamanı vərəsələrdən birinin digər vərəsələrin olmamasına şübhə etməməsi);

3) tərəf rəqibin qanunsuz, eyni zamanda da digər tərəfin hüququayğun hərəkət etdiyini güman edir;

4) əks variant: tərəf rəqibin hüququayğun hərəkət etdiyini güman edir.

İnsident – bu, münaqişəni təşkil edən ən dramatik məqamdır. İnsident o halda meydana çıxır ki, tərəflərdən biri (bəzən ikisi və ya bir neçəsi) opponent əleyhinə fəal hərəkətləri qızıdırır. Bu, hüquqi münaqişədə bəzən iddia qaldırılması və ya həbsə order verilməsi faktı ilə nəticələnə bilər.

Hər hansı bəhanə, yaxud mütəşəkkil bəhanə kimi fitnəkarlıq insidentin «**hərəkətə gətirilmə mexanizmi**» hesab olunur. Hüquqi münaqişədə hüquqi əhəmiyyətli situasiyanın yaranması insident üçün bəhanəyə xidmət edə bilər. Məsələn, parlamentin (yaxud parlamentin müvafiq komissiyasının və ya fraksiyasının) deputatları arasındakı mübahisə kütəli şəkildə şəxsi təhqirlərə keçirsə, o zaman nəzəri, ideoloji və digər münasibətlər ani bir məqamda öz yerini insanların xarakterinin və ambisiyalarının birbaşa toqquşmasına verir. Başqa bir misal: dinc nümayişçilərin sırasına xuliqan ünsürlərin soxularaq fitnəkarlıqlar və ya iğtişah törətdikləri zaman hakimiyyət orqanlarında nümayişi dağıtmaq üçün əsas (bəhanə) yaranır.

5. Hüquqi münaqişənin dinamikası və həlli

Sosial münaqişə başladığı andan onun ocağının söndürülməsindən (həll olunmasınadək) o, bir sıra mərhələlərdən keçir. Mərhələlərdən hər birində sosial münaqişəni hüquqi münaqişəyə çevirən yuridik əhəmiyyətli situasiya yarana bilər. Münaqişə bəzən yarandığı andan hüquqi xarakter alır. Bu, tərəflərin hüquq münasibətləri ilə bağlı olduqları və onların arasındakı qarşılıqlı fəaliyyətin ilkin hüquqi hadisələr sferasında mövcud olduğu vaxt baş verir. Lakin münaqişə hüquqi formanı çox zaman onun inkişafı gedişində əldə edir.

Hüquq sosiologiyası ədəbiyyatında hüquqi münaqişənin aşağıdakı mərhələləri fərqləndirilir:

1) bir və ya hər iki tərəfdə hüquqi xarakterli motivlərin meydana gəlməsi;

2) münaqişə aparıcı tərəflər arasında hüquq münasibətlərinin yaranması;

3) işə hüquqi instansiya tərəfindən baxılması ilə əlaqədar hüquq münasibətlərinin inkişafı (dəyişməsi və ya xitam olunması);

4) münaqişəni başa çatdıran hüquqi (hüququ təbiiqetmə aktının) aktın verilməsi¹ (məsələn, məhkəmə tərəfindən müvafiq qərarın, qərar-dadın və ya qətnamənin çıxarılması).

Yuxarıda göstərilənlər hüquqi münaqişənin dinamikasının ən sadə

¹ Юридическая конфликтология / Под ред. В.Н.Кудрявцева. М., 1995, с.35.

¹ Юридическая конфликтология / Под ред. В.Н.Кудрявцева. М., 1995, с.75.

sxemidir. Təcrübədə isə mərhələlərin ardıcılığı başqa xarakter ala, bəzi mərhələlər, ümumiyyətlə, olmaya bilərlər. Məsələn, motivləşdirilmiş qətl hadisəsinin törədildiyi halda birinci mərhələ – hüquqi xarakterli motiv mövcud olmur.

Hüquqi münaqişənin həlli. Hər cür, o cümlədən hüquqi münaqişə ya bir, ya da hər iki tərəfin məhvi ilə başa çatır və ya münaqişə «ən əlverişli vaxtadək» dayandırılır, yaxud bu və ya digər dərəcədə öz konstruktiv həllini tapır.¹ Hüquqi münaqişənin öz həllini tapması hər iki tərəf üçün əlverişli sonluq hesab olunur.

Hüquqi münaqişənin həlli mexanizminin aşağıdakı iki növü mövcuddur:

- 1) münaqişənin iştirakçıların özləri tərəfindən həll edilməsi;
- 2) münaqişənin həll edilməsinə üçüncü tərəfin qarışması.

Artıq qeyd edildiyi kimi, məhz üçüncü tərəfin olması hüquqi münaqişənin fərqləndirici cəhətidir. Hüquq normaları münaqişəyə vasitəçilərin, hakimlərin, hüququ tətbiq etmə (hüquq-mühafizə) orqanlarının digər nümayəndələrinin, sülhməramlı qüvvələrin cəlb olunmasına dair göstərişlər nəzərdə tutur.

Konsensusa nail olmaq hüquqi münaqişənin həllinin ən yaxşı üsulu və ən optimal variantı hesab olunur. Belə hallarda elə bir qərar çıxarılır ki, o, qarşıdurmanın bütün tərəfləri (iştirakçıları) tərəfindən bəyənilir. Hüquqi konsensus beynəlxalq münaqişələrin ən əlverişli və hamılıqla qəbul olunan variantıdır. Doğrudur, hüquqi konsensus bir dövlət çərçivəsində hüququn müxtəlif sahələrində – konstitusiya hüququ, mülki və mülki-prosessual hüquq, ailə hüququ sahəsində təcrübədən keçirilir. ABŞ-da hüquqi konsensus hətta cinayət prosesində tətbiq edilir. Əgər müttəhim məhkəmədə öz təqsirini obyektiv sübutlar olmadan etiraf edirsə, hakim etirafın əvəzinə əməli az ağır cinayət tərkibinə yenidən tövsif edir. Zahirən elə görünür ki, məhkəmə prosesinin sürətləndirilməsi üçün ittihamla müdafiə tərəfi arasında bir növ əqd bağlanır. Lakin, fikrimizcə, hüquqi konsensus üstün cəhətləri ilə yanaşı, öz zəif cəhətlərinə də malikdir. Əvvələn, razılaşmaların böyük sayda olduqlarına görə, qərarların qəbulu xeyli uzanır. İkincisi, belə şəraitdə obyektiv həqiqət düyünə düşə bilər. Çünki məhkəmə məhz müttəhimin öz təqsirini obyektiv sübutlar olmadan etiraf etdiyi halda cinayət məsuliyyətini və

cəzanı yüngülləşdirir. Şübhəsiz ki, bu zaman obyektiv həqiqətin aşkar olunması çətinləşir, yaxud ümumiyyətlə o, diqqətdən kənar qalır. Nəzərə almaq lazımdır ki, müttəhim əvvəllər törətdiyi daha ağır cinayəti gizlətmək məqsədi ilə də mühakimə edildiyi nisbətən yüngül cinayətə görə öz təqsirini etiraf edə və layiqli cəzadan yaxasını qurtara bilər.

«Böyük siyasət»də münaqişələrin tənzimlənməsi və həlli üçün dünya təcrübəsi tərəfindən razılaşdırıcı prosedurlar və parlament prosedurları işlənilib hazırlanmışdır. Hakimiyyətin budaqları arasında baş verən münaqişə hallarına dair razılaşdırıcı komissiyaların yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Belə komissiyaların tərkibinə maraqlı tərəflərin nümayəndələri və müstəqil ekspertlər daxil edilirlər.

Mübahisəli hüquqi aktın konstitusiya uyğunluğunun və ya qeyri-uyğunluğunun aşkar edilməsi üçün konstitusiya məhkəməsinə müraciət edilməsi də təcrübədən keçirilir. Parlament prosedurları özündə çıxışların edilməsi, yüngül reytingli səsvermə qaydasını da ehtiva edir.

¹ Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П. Современная социология права. М., 1995, с.235.

СОЦИОЛОГИЯ ПРАВД

Резюме

Данный учебник, являющийся в том числе и монографическим исследованием, посвящен анализу теоретических и отчасти практических вопросов научной дисциплины «Социология права». В работе, наряду с современной тематикой, получили отражение также и исторические аспекты проблемы.

Книга состоит из вводного слова, вводной темы, 15 глав и краткого толкового словаря терминов социологии права.

Во вводном слове обосновывается важность и значение данного учебника, как монографического исследования, для научной общественности Азербайджанской Республики.

Вводная тема посвящена краткому анализу основ социологического знания, взаимосвязи социологического знания с социологией и правом.

Первая глава озаглавлена «Социология права как составная часть теории права». Здесь излагается предмет социологии права, статус социологии права как учебной дисциплины, рассматривается взаимосвязь социологии права и философии права, раскрываются методы исследования функции, принципы и структура социологии права.

Вторая глава озаглавлена «История становления социологии права». Здесь рассматриваются научно-теоретические взгляды философов, социологов и правоведов различных народов: немецких, французских, английских, голландских, русских и прочих, имеющих особые заслуги в деле исследования исторических аспектов социологии права, в том числе становления ее как науки.

Третья глава озаглавлена «Социологическое объяснение (истолкование) права». Здесь раскрываются основные концепции о понятии права, его социальных корней, взаимосвязь общества и права, взаимосвязь права, государства и социальных норм, а также основные концепции самого права.

Четвертая глава озаглавлена «Право и теоретические проблемы его источников». В данной главе основное внимание уделяется

источникам (формам) права, анализу проблем форм и источников позитивного и естественного права.

Пятая глава озаглавлена «Право в социальной структуре общества». Здесь излагаются понятие социальной структуры, социальных норм, социальных ролей, социальных групп, социальных институтов, а также общества и исторических ступеней его развития.

Шестая глава озаглавлена «Правовое сознание и правовая культура». Здесь анализируются проблемы правового сознания, его состояния, правовой идеологии и правовой психологии, правовой культуры и правового воспитания.

Седьмая глава озаглавлена «Правовое поведение и девиантное поведение». Здесь дается общая характеристика правового поведения, правовой социализации и девиантного поведения.

Восьмая глава озаглавлена «Социальные отклонения». В этой главе раскрывается понятие социального отклонения, его признаки, проблема позитивных отклонений, структура и следствия социальных отклонений.

Девятая глава озаглавлена «Социальный контроль». Здесь исследуется понятие социального контроля, его форм, этапов, освещается проблема социального контроля и ответственности.

Десятая глава озаглавлена «Социология преступности». В данной главе дается анализ социологического подхода к преступности, затрагивается вопрос специфики социологического анализа преступности, рассматривается положение с преступностью в современном азербайджанском обществе и дается прогноз развития положения с преступностью в мире в целом.

Одиннадцатая глава озаглавлена «Криминальная личность». Здесь освещаются подходы к проблеме криминальной личности, ее психологические проблемы, а также проблема современного подхода к криминологической личности.

Двенадцатая глава озаглавлена «Социология уголовного наказания». Здесь рассматриваются социологические особенности подхода к наказанию, функции наказания и проблемы высокой степени наказания.

Тринадцатая глава озаглавлена «Социология законодательства». Здесь говорится о социологических аспектах правотвор-

ческого процесса, о проблемах эффективности законодательства.

Четырнадцатая глава озаглавлена «Социология функционирования судебных и правоохранительных органов». В данной главе рассматриваются проблемы социологии суда и социологические вопросы деятельности правоохранительных органов.

Пятнадцатая глава озаглавлена «Правовая конфликтология». Здесь анализируются вопросы понятия правовой конфликтологии, участников конфликта, его типы, структура, а также динамика правового конфликта и вопросы его разрешения.

Agshin Guliyev

SOCIOLOGY OF LAW

Summary

The given textbook, being at the same time a monographic research, is dedicated to analysis of theoretical and partly practical problems of the scientific discipline "Sociology of Law". Parallel with contemporary subjects the historical aspects of the problem are reflected in the work.

The book consists of preface, introductory subject, 15 chapters and concise explanatory vocabulary of the terms on sociology of law.

In the preface is proved the importance and value of the given textbook as a monographic research for the scientific community of the Azerbaijan Republic.

The introductory subject is dedicated to brief analysis of the main sociological knowledge, interdependence of sociological knowledge with sociology of law.

The first chapter is entitled "Sociology of law as a Component Part of the General Theory of Law". The subject of the sociology of law, status of the sociology of law are explained as an educational discipline, interdependence of sociology of law and philosophy of law are considered, methods of research, function, principles and structure of the sociology of law are revealed in this chapter.

The second chapter is entitled "History of Formation of the Sociology of Law". The scientific-theoretical views of philosophers, sociologists and lawyers of different nations as German, French, English, Dutch, Russian and others which having peculiar services in the study of historical aspects of sociology of law, including its formation as a science are considered here.

The third chapter is entitled "Sociological Explanation (Interpretation) of the Law". The "basic conception of the idea of law? its social roots, interdependence of society and law, interdependence of law, state and social norms and main conceptions of the law itself are also elucidated in this part.

The fourth chapter is entitled "Law and Theoretical Problems of Its

Sources". Main attention is given to the sources (form) of law, analysis of the problem of forms and sources of positive and natural law in this chapter.

The fifth chapter is entitled as "Law in the Social Structure of the Society". The concepts of social structure, social norms, social roles, social groups, social institutions, and society and historical stages of its development are stated in this part.

The sixth chapter is entitled "Law Conscience and Law Culture". The problems of law conscience, its state, law ideology and law psychology, law culture and law education are analysed there.

The seventh chapter is entitled "Legal Behaviour and Deviational Behaviour". The general characteristics of legal behavior, legal socialization and deviational behavior is given in this chapter.

The eighth chapter is entitled as "Social Deviations". The notion of social deviation, its indications, problem of the positive deviations, structure and consequence of social deviations are come to light in this chapter.

The ninth chapter is entitled "Social Control". The concept of social control, its forms, stages are given, the problem of social control and responsibility is elucidated here.

The tenth chapter is entitled "Sociology of Criminality". The analysis of sociological approach to the criminality is given, the question of specific features of sociological analysis of the criminality is touched upon, the state of criminality in contemporary Azerbaijani society is considered and the prognosis on development of the state of criminality in the world as a whole is given in this chapter.

The eleventh chapter is entitled "Criminal Personality". The approaches to the problem of criminal personality, its psychological problems, as well as the problem of modern approach to the criminological personality are covered in this part.

The twelfth chapter is entitled "Sociology of Penalty of the Crime". The sociological peculiarities of approach to the penalty, functions of penalty and problems of high level penalty are examined here.

The thirteenth chapter is entitled "Sociology of Legislation". The sociological aspects of law-making process, problems of effectiveness of legislation are spoken about in this chapter.

The fourteenth chapter is entitled "Sociology of Judicial and Law-

Enforcement Organs". The problems of sociology of law-court and sociological questions the activity of law-enforcement organs are considered in the given chapter.

The fifteenth chapter is entitled "Law Conflictology". The questions related to the concept of law conflictology, accomplices of conflict, structure and as well as the dynamics of law conflict and questions of its settlement are analyzed in this chapter.

Çapa imzalanmışdır: 23.05.2012
Formatı 60x84 1/16
Fiziki ç/v 31,5
Tirajı 500

«Qanun» nəşrlər evi
Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., II Alatava 9.
Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18
Mobil: (+994 55) 212 42 37
e-mail: info@qanun.az
www.qanun.az